mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

Egyén és közösség

TANULMÁNYOK

Szerkesztő Bárdi Nándor és Tóth Ágnes

A kiadvány megjelenését a Bethlen Gábor Alap
és az MTA TK Kisebbségkutató Intézet, valamint a Tartományi Művelődési
és Tájékoztatási Titkárság támogatta

Egyén és közösség

TANULMÁNYOK

Vajdasági Magyar
Művelődési Intézet
Zenta, 2012

© A kötet szerzői, 2012
© MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2012
© Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012

Bárdi Nándor – Tóth Ágnes: Előszó 11

Pejin Attila: Dudás Gyula és Zenta 15
Németh Ferenc: „Démonok közt”
Farkas Geiza (1874–1942) társadalomlélektani vizsgálódásairól 27
Filep Tamás Gusztáv: Darabontok ellen
Petrogalli Oszkár a magyarországi és a csehszlovákiai ellenzéki politikában 43
Simon Attila: Aktivista életpályák a két világháború közötti Csehszlovákiában
Egy szegényparaszt és egy szakszervezetis karrierje 73
Horváth Sz. Ferenc: Az egyensúly embere
Katolikus válságtudat és vezetésvágy Gyárfás Elemér politikai gondolkodásában 97
Gidó Attila: Az ideológiai utas
Kohn Hillel életpályája 127
Mák Ferenc: A makacs ákácok vidékén
Szenteleky Kornél kisebbségvédelmi programja – elfogadás és elutasítás 165
Bárdi Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés
Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében (1935–1940) 195
Tóth Ágnes: Személyes sors és sorsközösség egy sváb parasztasszony naplójában (1944–1947) 253
A. Sajti Enikő: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal 277
Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke”
Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956) 291
Csorba Béla: Sinkó, az ideológus (Vázlat) 315
Ózer Ágnes: Rehák 333
Vékás János: Nemzet születik?
Vita a jugoszláviai magyarság nemzetté válásáról 349

Novák Zoltán: Pártszolgálat és kisebbségi érdekérvényesítés a hatvanas-hetvenes évek Romániájában
Fazekas János példája 363
Gagyi József: „Olyan muszáj Herkules, mint én, sokan voltak…"
Vécsei Károly pártaktivista és értelmiségi 385
Lajos Veronika: A nemzeti eszme és a moldvai csángók életvilága
„Románosító" és „magyarosító" csángó életpályák 411
Kovács Nóra: Karizmatikus intézményalapítók és fegyelmezett ügyvivők
A közösség és az egyéniség alakulásának néhány összefüggése az argentínai magyar diaszpórában 431
Ilyés Zoltán: A kalászi színjátszók esete a szlovák nyelvtörvénnyel 447
Papp Árpád: Az ezermester esete a truvájjal 459
Raffay Endre: A zentai városházáról 473
A. Gergely András: A közösség mint egyén(iség) – protopolitikai anomáliák
Egyéniségkutatás és a lokalitás értelmezhetősége 495

Névmutató 525
A kötet szerzői 539
Rezime 541
Summary 545

Sadržaj

Nandor Bardi – Agneš Tot: Predgovor 11

Atila Pejin: Đula Dudaš i Senta 15
Ferenc Nemet: „Među demonima”
O sociopsihološkim analizama
Geize Farkaš (1874–1942) 27
Tamaš Gustav Filep: Protiv darabonta
Oskar Petrogali u mađarskoj i čehoslovačkoj
opozicionoj politici 43
Atila Šimon: Životni putevi aktivista u Čehoslovačkoj
između dva rata
Karijera jednog seljaka i jednog sindikatlije 73
Ferenc Horvat S.: Čovek balansa
Katolička svest o krizi i želja za vladavinom
u političkom razmišljanju Elemera Đarfaša 97
Atila Gido: Ideološki putnik
Životni put Hilela Kona 127
Ferenc Mak: U zemlji tvrdoglavih akaca
Manjinski program Kornela Sentelekija –
prihvatanje i odbijanje 165
Nandor Bardi: Širenje štampe i organizacija društva
Ferenc Kende u organizaciji kulture vojvođanskih
Mađara (1935–1940) 195
Agneš Tot: Privatna sudbina i sudbinska zajednica
u dnevniku jedne švapske seljanke (1944–1947) 253
Enike A. Šajti.: Karijera jednog jugoslovenskog
komuniste u posleratnoj Mađarskoj: Antal Rob 277
Peter Vukman: „Titov najtvrđi agent”
Lazar Brankov u Mađarskoj (1945–1956) 291
Bela Čorba: Šinko, ideolog (Skica) 315
Agneš Ozer: Rehak 333

Janoš Vekaš: Rađanje nacije?
Rasprava o nastanku jugoslovenskih Mađara kao naroda 349
Zoltan Novak: Partijska služba i ostvarivanje manjinskih interesa u Rumuniji šezdesetih i sedamdesetih godina
Primer Janoša Fazekaša 363
Jožef Gađi: „Ovakvih Herkulesa na moranje, kao ja, bilo je mnogo...”
Karolj Večei, partijski aktivista i intelektualac 385
Veronika Lajoš: Nacionalna ideologija i život moldavskih čangoa
Životni putevi „romanizacije” i „čangoizacije” 411
Nora Kovač: Harizmatični osnivači institucija i disciplinovani agenti
Razvoj zajednice i individualnosti u kontekstu argentinske dijaspore 431
Zoltan Ilješ: Slučaj glumaca iz Klasova sa slovačkim jezičkim zakonom 447
Arpad Pap: Slučaj majstora za sve sa truvajom 459
Endre Rafai: O senćanskoj Gradskoj kući 473
Andraš A. Gergelj: Zajednica kao individua(lnost) – protopolitičke anomalije
Istraživanje individualnosti i razumevanje lokaliteta 495

Indeks 525
Autori knjige 539
Rezime 541
Summary 545

■■■

Content

Nándor Bardi – Ágnes Tóth: Preface 11

Attila Pejin: Gyula Dudás and Senta 15
Ferenc Németh: "Among demons"
About Geiza Farkas's (1874–1942) socio-psychological studies 27
Gusztáv Tamás Filep: Against the darabonts
Petrogalli Oszkár in Hungarian and Czechoslovakian opposition politics 43
Attila Simon: Activist life paths in Czechoslovakia between the wars
A career of a poor peasant and a career of a trade unionist 73
Ferenc Sz. Horváth: The man of equilibrium
Catholic crisis awareness and the desire to lead in the political thinking of Elemér Gyárfás 97
Attila Gidó: The ideological traveller
Kohn Hillel's life path 127
Ferenc Mák: In the land of stubborn acacia
Kornél Szenteleky's minority defence program – acceptance and rejection 165
Nándor Bárdi: Press distribution and society organisation
Ferenc Kende in organising Vojvodina Hungarian culture (1935–1940) 195
Ágnes Tóth: Personal destiny and destiny community in memoirs of a Swabian peasant lady (1944–1947) 253
Enikő A. Sajti: A Yugoslav communist's career in post-war Hungary: Antal Rob 277
Péter Vukman: "Tito's toughest agent"
Lazar Brankov in Hungary (1945–1956) 291
Béla Csorba: Sinkó, the ideologist (A draft) 315
Ágnes Ózer: Rehák 333

■■■ ■

János Vékás: Birth of a nation?
Dispute about Yugoslav Hungarians becoming a nation 349
Zoltán Novák: Party service and lobbying in the sixties' and seventies' Romania
Example of János Fazekas 363
József Gagyi: "There were many must-be Hercules, like me..."
Károly Vécsei party activist and intellectual 385
Veronika Lajos: The national idea and the world of Moldavian Csangós
"Romanising" and "Hungarising" Csángó life paths 411
Nóra Kovács: Charismatic founders of institutions and disciplines agents
Some relationships between the development of community and individuals in the Hungarian diaspora in Argentina 431
Zoltán Ilyés: The actors from Klasov and the Slovakian language act 447
Árpád Papp: The handyman and the trouvaille 459
Endre Raffay: About the town hall in Senta 473
András A. Gergely: Community as individual(ity) – proto-political anomalies
Study of individuality and the interpretation of locality 495

Index 525
Authors of the volume 539
Rezime 541
Summary 545

Napjainkban a biográfia új virágkorát éli. Az individuum, amely a korábbi évtizedekben a tudományos kutatás tárgyaként elveszni látszott, a társadalomtörténet és társadalomtudomány felé orientálódó történetírásban mint történelemformáló személy tér vissza. Vitathatatlan, hogy az elmúlt évszázadban a történettudományban jelentős deficit halmozódott fel azáltal, hogy a vizsgálatok központi kérdése szinte kizárólagosan a struktúrák és folyamatok elemzése volt eltakarva vagy figyelmen kívül hagyva az egyes embernek, a személyiségnek a társadalmi folyamatokban játszott szerepét. A megszületett biográfiák pedig elsősorban „nagy emberek" – állami vezetők, hadvezérek – politikai pályaképei voltak.

Ennek az aránytalanságnak a fölszámolása az elmúlt évtizedekben mind a hazai, mind az egyetemes történetírásban elkezdődött. Mindenekelőtt a *Meg lehet-e írni és – ha igen – hogyan egy ember életét?* alapkérdéshez kapcsolódó módszertani nehézségekkel való szembenézéssel, a különböző diszciplínák megközelítési módjainak ütköztetésével, a korlátok fölfejtésével, a biográfiát írók személyes attitűdjeinek legitimációjával, más diszciplínák elméleti és módszertani eredményeinek beemelésével. A felmerülő dilemmák ellenére az elmúlt évtizedekben megerősödött az a nézet, amely a biográfiára úgy tekint, mint ami lehetővé teszi, hogy közelebb jussunk a valóság teljességéhez azáltal, „hogy egy emberi életút ténylegesen adott struktúrájából indulunk ki, és egy ilyen életnek a történelmi környezettel való összefonódásában rajzoljuk meg a gondolati úton felfejthető struktúrák és a szabálytalanságok összefüggéseit egy történelmi metszetben" (Hagen Schulze).

A különböző módszertani megközelítések és elméleti keretek metszéspontjában mára kirajzolódott néhány általánosan elfogadott alaptétel is. Először is szembe kell azzal nézni, hogy a vizsgált személy nem egy dimenzióban él,

hanem komplex módon épül fel. Az életút maga nem koherens, a koherenciaigény a mából, a vizsgálatot folytató történész részéről megfogalmazódó erőteljes szükséglet, holott az adott személy életének egyes szakaszai e szempontból (is) nagy eltéréseket mutathatnak. Másodszor, bár triviálisnak ható tény, mégis újra és újra hangsúlyozni kell, hogy a forrásoknak azon köre, amely egy-egy személy elemzéséhez rendelkezésre áll, rendszerint heterogén, nem szisztematikusan és nem időrendben, hanem hiányosan és véletlenszerűen válogatva áll elénk. Harmadszor pedig fontos figyelembe venni a fölfejtendő életút kapcsán azt is, hogy egyetlen személyt sem lehet izoláltan – csupán családi hátterével együtt – vizsgálni, hiszen primer szocializációjára olyan szokások is hatnak, amelyek a társadalom bizonyos csoportjaira jellemzők, illetve amelyek a történelem folyamán változnak. Egyes esetekben az általános vonatkoztatási keret lehet egy hasonló társadalmi helyzetű, szocializációjú csoport, míg más esetekben a társadalom fölérendelt struktúrái is. A személyiség komplexitása azonban minden esetben a társadalom komplexitásával, valamint az egyén és a társadalmi közeg közötti interakciók, az integráció mértékével függ össze.

Megkerülhetetlen biográfiai probléma tehát a személyiség egyediségének, valamint annak csoportparaméterek szerinti vizsgálata. Vagy ahogyan Kövér György fogalmaz: „Kiről szól az életrajz? A típusról (típusokról) s az(oka)t megjelenítő személyről, avagy a csoport (osztály) hálójába vetett (bele- vagy kifelé kapaszkodó) egyénről? Valóban pontszerű életeseményeket köt-e össze a biográfus az életút vonalával? A szociálpszichológiában az élettörténeti elbeszélés alapvető fordulópontjait »nukleáris epizódnak« nevezik és fölérendelt tematikus szálak mentén kötik össze. Vajon nem lenne vizuálisan is pontosabb, ha a vonallal összekötendő pontok helyett a fordulatokat »életörvényekként« vagy »életcsóvákként« képzelnénk el attól függően,

hogy éppen örvény sodrában, avagy üstökös csóvájában látjuk pörögni az egyént? Mindazonáltal egyetlen szálnál szélesebb sávban, a paraméterek halmazán keresztül követhetnénk nyomon a tematizálásnak azokat a szempontjait, amelyek révén az életpálya mozgását a különböző redukcionizmusok látószögéből értelmezni szoktuk. Egyiket a másik után és egyiket a másikba öltve."

A Kisebbségkutató Intézet a Vajdasági Magyar Művelődési Intézettel és a marosvásárhelyi Borsos Tamás Egyesülettel együttműködve az elmúlt fél évtizedben két konferenciát is rendezett személy és közösség viszonyáról. (2007 augusztusában Marosvásárhelyen *Kisebbségi életpályák*, 2010 novemberében Zentán pedig *Egyén és közösség* címmel.) Jelen kötet tematikailag a két konferencia anyagára épül, kulturális antropológiai, néprajzi, művészettörténeti, történeti elemzéseket tartalmaz. Szerkesztési elvként a kronologikus rendet választottuk. Így egymás mellé kerülhettek a felvidéki, erdélyi vagy éppen a vajdasági magyar közösségekben meghatározó vagy jelentős szerepet játszó személyek életútjai, a közösségükhöz való viszonyuk, a többségi társadalomba, a politikai struktúrába való beágyazottságuk. Ez a párhuzamosság lehetővé teszi az olvasó számára, hogy képet kapjon arról is, hogy adott időszakban melyek voltak a hasonlóságok és különbözőségek a külhoni magyar közösségek társadalmi helyzete, politikai önszerveződése és orientációja tekintetében.

A szerkesztők

■■■ Pejin Attila

DUDÁS GYULA ÉS ZENTA ■

2011-ben emlékezik meg Zenta Dudás Gyula születésének 150., illetve halálának 100. évfordulójáról, továbbá a múzeum- és levéltárbarátok róla elnevezett köre is ekkor ünnepli megalakulásának 50. évfordulóját. Jó alkalom kínálkozik tehát, hogy az ilyenkor szokásos programok (kiadvány, kiállítás stb.) mellett konkrét példán – esetünkben Dudás Gyula személyén – keresztül megvizsgáljuk egyén és közösség kölcsönhatását mind a múltban, mind pedig a jelenben. Amellett ugyanis, hogy egy múltbeli személy saját korának közösségével, amelynek tagjaként megszületett, egy ideig élt és alkotott, valamilyen kapcsolatrendszerben tette ezt, ugyanő (amennyiben az illető valamilyen tartós nyomot hagyott maga mögött) utókora emlékezetében is továbbél valamilyen módon. Ez persze attól is függ, munkássága mennyire magáért vagy magának való, s mennyire válik/válhat közkinccsé; mennyire része korának, avagy megelőzi azt, s legvégül: hogyan kommunikál – egyáltalán kommunikál-e a közösséggel. Mivel azonban ez is kétoldalú, az illető közösségre is szinte ugyanez érvényes: társadalmilag és gazdaságilag mennyire érett, milyen szerkezetű (urbánus vagy rurális típusú-e inkább), fel kell tehát vázolnunk mind az egyén, mind pedig a közösség „portréját", hogy aztán a kölcsönhatásokat is érdemében vizsgálhassuk. Ki kell hangsúlyozni azonban, hogy nem áll rendelkezésünkre kellő forrás ahhoz, hogy pszichohistóriai elemzésekbe bocsátkozzunk, szintúgy hiányoznak a kellő mentalitástörténeti előmunkálatok, ez azonban önmagában nem kell, hogy teljesen elbátortalanítson bennünket, illetve hogy attól féljünk: valaki azzal vádol majd bennünket, hogy megalapozatlan prekoncepció alapján vontunk le következtetéseket. Nyugodtan kijelenthetjük ugyanis: Zentán ma már a várostörténeti kutatások vannak olyan szinten – legalábbis ami a Trianonig tartó időszakot illeti –, hogy ilyen irányú elemzésekbe bocsátkozzunk, s a hiányzó források miatt csupán azért bánkódhatunk, mert nem tudunk kellően árnyalt képeket kapni.

DUDÁS GYULA

Még most, ennyi évtizednyi kutatás után se mondhatjuk el, hogy mindent tudunk Dudásról, pedig többen is foglalkoztak vele, életművével.

Elsőként Katona Pál nevét említeném meg. Munkája – ahogy mondani szokás – úttörő jellegű, gazdag, teljességre törő.[1] Alkalmi kiadványnak is tekinthetjük, hiszen a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Körének megalakulásával párhuzamosan készült, s igen stílszerűen a levéltár, a múzeum és a könyvtár közös kiadványaként jelent meg. Mint ilyen, megjelenése határidőhöz kötődött, s némi jóhiszeműséggel ennek tudhatjuk be hiányosságait, nem annyira az évfordulóhoz méltatlan primitív nyomdai kivitelezésre gondolva, hiszen ennek oka lehet az akkori pénztelenség is: valószínűleg a kutatásra fordított költségeket a nyomdaköltségen spórolták meg. Katona Pál ugyanis az akkor rendelkezésére álló források alapján először tárta a nyilvánosság elé Dudás életét (bár csak igen elnagyoltan), s kísérelt meg összeállítani egy – elfogultság nélkül állíthatjuk – bámulatosan gazdag bibliográfiát. Módszertanilag azonban ma már sok tekintetben kifogásolható ez a bibliográfia, s kívánatos lenne a hiányosságokat kijavítva (esetleg újabb tételekkel bővítve) újra kiadni. Tudván azonban, mennyire nem szívesen vállal fel senki sem ilyen hálátlan munkát, a közeljövőben erre nem számíthatunk.

Katona még egyszer visszatért a témához, ekkor azonban már csak Zenta monográfiájának megírása kapcsán.[2] Újabb írásában ugyanis immár nem Dudás a főszereplő, hanem a városmonográfia, amelyet sem Dudásnak, sem pedig a róla elnevezett körnek nem sikerült kiadni.

Több mint harminc évig kellett várni a következő, Dudás életével foglalkozó írásra, mígnem Kalapis Zoltán két ízben is reá irányította a figyelmet.[3] Katona kutatásaira támaszkodva, korábban a *Magyar Szó*ban publikált munkáit kibővítve nemcsak Dudás Gyuláról, hanem bátyjáról, a méltatlanul elfelejtett Ödönről is megemlékezett, továbbá rámutatott arra, hogy lénye-

[1] Katona Pál: *Dudás Gyula élete és munkássága*. Zenta, 1961.

[2] Katona, Pál: Istorijat pisanja monografije Sente. In *Kulturni život III*. Senta, 1968, 3–27.

[3] Kalapis Zoltán: *Lentségi arcképcsarnok*. Újvidék, 2001., illetve *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. I. A–GY.* Újvidék, 2002.

gében szinte a család minden férfitagja foglalkozott valamilyen formában helytörténeti kutatásokkal, illetve publicisztikával.

A legutolsó kiadvány – e sorok írójának munkája – az „előzményeket" további források felhasználásával bővítette ki, mintegy elkerekítve a Dudás család történetét.[4] A főleg helyben feltárt források (elsősorban családi levelezés) természetesen továbbra sem voltak elegendőek ahhoz, hogy elkészíthessük Dudás Gyula „profilját", de segített tovább árnyalni a róluk addig már kialakult képet, emellett lehetővé tett bizonyos minősítéseket, amelyekre a korábbi szerzők nem vállalkozhattak, emellett részletesebben foglalkozik az egyén és közösség kölcsönhatásának problematikájával.

Most pedig lássuk, hogy a felsorolt kiadványok milyen portrét tárnak elénk. Ez a portré azonban csakis a családdal egyetemben értelmezhető.

[4] Pejin Attila: *A Dudás család krónikája*. Zenta, 2006.

A család

A családalapító, Dudás Endre – Gyula édesapja – Szegeden született 1820-ban. Öt év jegyzősködés után a Torontál megyei Pusztakeresztúrról költözött Zentára, ahol tanítói állást töltött be. Más zentaiakhoz hasonlóan ő is részt vett a szabadságharcban, s tagja volt annak a zentai küldöttségnek, amely katonai erősítésért folyamodott Szegedhez, mivel azonban Zentát időközben a szerbek elfoglalták, a szegedi honvédzászlóaljba lépett, s ott hadnagyi rangban szolgált. Részt vett a hegyesi csatában, majd megkapta a kolerát, de kiheverte. Nem érvényes ez a szabadságharc bukása miatt átélt lelki válságra, amely sokáig gyötörte, ezért egy ideig nagyon visszavonultan élt, s gazdálkodással foglalkozott. Talán ennek tudható be, hogy hatóságilag a neoabszolutizmus idején nem zaklatták (legalábbis erről nincs tudomásunk). A provizórium korában viszont állami szolgálatban találjuk: 1861-től rendőrkapitány, a hetvenes években kataszteri jegyző, majd haláláig (1888) adótiszt. A Lőrinczy Alojziával kötött házasságból tizenkét gyermek született, de csak hat érte meg a felnőttkort, születési sorrendben: Mária (1848), Lajos (1950), Ödön (1852), István (1957), Gyula (1861) és Andor (1869).

Jellemző, hogy a család nőtagjairól keveset tudunk: az anyáról, Alojziáról szinte semmit (tulajdonképpen csak azt, amit fentebb leírtunk), a nővérről, Máriáról valamivel többet, főleg a legkisebb fiának, Preszly Lórántnak a visszaemlékezéseiből.[5] Tudjuk például, hogy – bár a kor társadalma nemigen engedett meg nők számára nagy mozgásteret egy Zenta típusú kisvárosban – nagyon szeretett olvasni, a romantikus regények mellett azonban kedvelte a történelmi témákat és az ismeretterjesztő műveket; olvasószomját utazgató öccsei oltogatták egy-egy újabb neki hozott kötettel. Nem is lehetett másmilyen, hiszen a történelem iránti kíváncsiságot nemcsak az apa meséi oltották bele, hanem születése is (ti. 1848. április 18-án, a szabadságharc hajnalán született, ami eleve kötelez, olyannyira, hogy két fiát katonának nevelte, egyik lányát pedig katonatiszthez adta feleségül).

[5] Preszly Lóránd: *Ők ketten…* Budapest, 1943, A szerző kiadása.

■■■

A családfő jómaga is foglalkozott publicisztikával. 1847-ben – immár zentaiként – rendszeresen küld cikkeket a *Pesti Napló*nak, illetve más lapoknak; 1861-ben rendőrkapitányként kiad egy *Utasítást a pusztázó csendőrök számára*; 1868-ban Szegeden jelenik meg „legkomolyabb" munkája, *A Tiszáninneni korona kerületnek rövid múltja, jogviszonya és a korona, mint földesurávali dézma pere*, amelyben az akkor végleges felszámolás alatt levő koronakerület dézsmaperének kérdését tárgyalja. A következő években is jelentkezik rövidebb írásokkal a helybeli újságoknál, de a *Pesti Hírlap*nál is. Szabadságharcos múltja mindenképpen nagy hatással volt gyermekeire, maga volt az élő történelem, nem csoda tehát, hogy három fia is hely- és honismereti kutatásokkal foglalkozott.

Nem véletlen tehát az sem, hogy a legidősebb, Ödön választott témája éppen 1848–49 volt (pontosabban a téma választotta ki őt, hogy elmesélője legyen). Egyébként már tizenhárom évesen helybeli lapot írt, szerkesztett, sokszorosított, ami amellett, hogy sajtótörténeti kuriózum, egy kisfiú álmairól szól: egy olyan Zentáról álmodott, amilyen az majd csak egy-két évtizeddel később lesz. A *Bács-Bodrogh* viszont már igazi lap volt, mégpedig egyfajta helytörténeti fórum, noha az 1878 és 1879 között megjelent hat szám írásainak mintegy fele magának Ödönnek a tollából származik. Bár az évnegyedes folyóirat rövid életű volt, ma már kijelenthetjük, hogy nagyban hozzájárult a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat megalakulásához (1883), illetve a társulat évkönyvének megjelenéséhez. Ennek ellenére a lap megszűnését bizonnyal személyes kudarcként élte meg, mint ahogyan azt is, hogy komolyabb lélegzetű munkái kiadatlanok maradtak: Szabadka kismonográfiájának kézirata, *Az 1848-as szabadságharc tisztikara*, a Guyon Richárd honvédtábornok vezénylete alatt működött magyar déli hadtest naplója 1849-ből... Szándékában volt megírni a megye történetét is, de erre már nem került sor, csupán az adatgyűjtés megkezdéséről van tudomásunk. Mindezt csak súlyosbította, hogy felesége elhidegült tőle, így benne sem talált támaszra, hogy méltóságteljesen kiheverje a szűkebb és tágabb

közösség meg nem értéséből fakadó csapásokat. Szerencsére volt valaki, akire közvetlenül is nagy hatást gyakorolt: Dudás Gyula. Ez a hatás kétféle volt, hiszen amellett, hogy példájával hozzájárult Gyula pályaválasztásához, Ödön karrierjének befejezetlensége késztette talán arra, hogy egyedüliként a családban egyetemet végezzen, hiszen ilyen értelemben a többiek (Lajos, István, Andor) is idő előtt abbahagyták tanulmányaikat.

A veszekedős profi

Dudás Gyula személyiségfejlődését a fenti szemponton kívül befolyásolhatta az is, hogy Andorral a legfiatalabbak voltak a testvérek között. Ezért nem csoda, hogy a kisszámú ránk maradt levél melegebb hangú részét Andornak írta, míg többet, de visszafogottabb hangnemben levelezett Lajossal, többnyire érdekből, a zentai városmonográfia ügyét sürgetve.

Első munkájával nagyon korán „beköszönt" mind a zentaiaknál, mind a tudós társadalomban olyan témát kiadva, amely alkalmas volt mindkét közönség elvárásainak kielégítésére. *A zentai csata* 1885-ben jelent meg Zentán, feltehetően a szerző saját költségén. Az újdonsült bölcsészdoktor könyvében az előszó megírására Szilágyi Sándor neves történészt, *A magyar nemzet története* c. tízkötetes, kapitális munka és a *Századok* folyóirat szerkesztőjét kérte fel, aki saját bevallása szerint örömmel tett ennek eleget, annál is inkább, mert a kézirat kiadására ő ösztönözte Dudást, s mert azokban az években ünnepelték a felszabadító háború (1683–1699) évfordulóját. Szilágyi fontosnak tartotta, hogy – kihasználva a jubileumot – a magyar történészek „helyükre tegyék" a dolgokat, vagyis rámutassanak a magyarságnak a háborúban betöltött szerepére, ami a nyugati történetírásban addig rendre elsikkadt. Ilyen munkának tekintette Dudás kismonográfiáját is. Talán nem merész azt állítani, hogy a pályakezdő, fiatal történész kapcsolata az akkor már befutott, tekintélyes tudóssal nem véletlen; Dudás egyfajta példaképnek tarthatta Szilágyit, s talán tőle kapott ösztönzést akkor is, amikor elvállalta a

kétkötetes megyei monográfia szerkesztését. Bátran kijelenthetjük azt is, hogy vidéki léptékekben mérve hasonló szerepet töltött be (és színvonalat képviselt) Bács-Bodrog megyében, mint Szilágyi országos viszonylatban.

Az alcímben – *Monográfia részlet Zenta város történetéből* – is arra utalt, hogy itt tulajdonképpen egy készülő várostörténeti monográfiáról van szó. *A zentai csata* kiadásakor Dudás már készen állhatott annak vázlatával, sőt egyes fejezetekkel is, 1896-ban pedig már a kész kéziratot – a monográfia első részét – kínálta fel a városnak megjelentetésre (az ígéretek szerint a Róna Józsefnél megrendelt Eugen-szobor felállításával egy időben adták volna ki). A kéziratnak a zentai levéltárban őrzött példánya is arról tanúskodik, hogy a zentai csata a monográfia IX. fejezeteként szerepelt, s ezt adta ki Dudás önálló kötetként.

Ezekben az években számos írást közölt a helybeli sajtó tárcarovatában, az általa szerkesztett *Bácská*ban, valamint a megyei történelmi társulat évkönyvében, történeti és régészeti témájú önálló kötetei is a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes években jelentek meg. Nem véletlen tehát, hogy a készülő megyei monográfia szerkesztésével – a korábbi szerkesztő lemondása után – is őt bízták meg 1893-ban. A vármegye-monográfia körül olyan válogatott csapat állt össze, amely a megye helytörténet-kutatását valóban kellőképpen reprezentálta; elég, ha csak Thim József nevét említjük, aki később a 48–49-es szabadságharc délvidéki eseményeinek kutatása s publikálása révén tett szert hírnévre (első, a témával kapcsolatos könyve még 1887-ben megjelent). De itt volt még Iványi István, Szabadka történetének megírója (1892), Érdujhelyi Menyhért, Újvidék történetének szerzője (1894) és nem utolsósorban Dudás Gyula, aki a kétkötetes monográfiát nemcsak szerkesztette, hanem az írások jelentős részét önállóan vagy társszerzővel (pl. Iványival) együtt írta.

Dudás temperamentumát ismerve a monográfia szerkesztése mind a szerkesztő, mind pedig a szerzők részéről nagy megpróbáltatás volt; szakmai kérdések okán párbajozni is hajlandó volt, pl. az egyik szerzővel, Thim Józseffel 1892-ben, ami azonban

szerencsés kimenetelű volt. Jóval később egy másik szerzővel, Roediger Lajossal szintén szakmai vitája támadt, ami már „csak" rágalmazási perrel végződött 1905-ben. Az ideges légkörhöz – Dudás részéről – nyilván hozzájárult az az apró, de igen fájdalmas tüske, hogy míg Iványi és Érdujhelyi várostörténete már megjelent, az ő kéziratának kiadása még váratott magára. Mindennek ellenére a monumentális, 1250 oldalas munka a tervezett határidőre (1896) elkészült.

Úgy véljük, ez volt életművének legfontosabb része, vele életének és munkásságának egy termékeny szakasza zárult le, legalábbis ami a történeti kutatásokat illeti. A monográfia hiányosságai ellenére viszonylag korrekt munkát végeztek mind a szerzők, mind pedig a szerkesztő, amivel a tudományosság mellett még egy fontos dolgot mutattak fel: ti. hogy Bács-Bodrog megye milyen gazdag múlttal rendelkezik; milyen etnikailag tarka, sokszínű kultúrájú népessége van. Ezért aztán a vármegye-monográfia nem tekinthető csupán millenniumi emléknek, jóval több annál. Érdekességként megemlíthető, hogy Borovszky Samu is 1896-ban indította útnak *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozatát, amelynek Bács-Bodrog megyével foglalkozó két kötete azonban csak 1909-ben jelent meg. Dudás Gyula István bátyjához 1906-ban írt levelében „természetesen" igen lekicsinylően nyilatkozott a konkurenciáról: „A most tervbe vett újabb megyei monográfia egy képeskönyv lesz, abba ugyan kevés hely jut a történetnek. Zemplén megyéé a múlt évben jelent meg, és mindenki szidja, mert semmi tudományos benne nincs, s aki fizetett, annak az arcképét, házát vagy kastélyát, címerét közölték. Az írókat fölkérték és fölbiztatták, de nem fizettek nekik semmit! Ez az ún. országos monográfia!"[6] Éppen ezért paradoxonnak tűnhet, hogy a „saját" megyei monográfia kiadásából eredő kielégülés nem bizonyult elegendőnek, hogy csökkentse a városmonográfia körüli kudarc érzését. Talán ez (meg persze családos emberként a biztosabb egzisztenciát ígérő állás lehetősége) vezette arra, hogy pályáját a beköszönő új évszázadban immár más irányba terelje.

[6] Pejin Attila: *A Dudás család krónikája*. Zenta, 2006, 40.

■■■

Életének utolsó évtizedében – különböző állomáshelyeken tanfelügyelőként – inkább közoktatási és közművelődési cikkeket publikál. Egyfajta hírlapi kampányt folytat például vidéki múzeumok, levéltárak és könyvtárak alapításáért, nem feledve eközben Zentát, a hűtlen várost sem, hiszen Andor öccsének ezt írja: „Mengyi [Érdujhelyi Menyhért] mai levelében mondja, hogy Te oda ígérted gyűjteményedet a mi megyei múzeumunknak. A világért se tedd, Nektek városi múzeumot kell alapítani, és oda adjátok, amitek van."[7]

Helytörténettel továbbra is foglalkozott, de inkább csak írással, mint kutatással, ami arra utal, hogy abból gazdálkodott, amit korábban kikutatott.

Ha visszatekintünk életművére, mindenekelőtt egy sokoldalúan képzett, művelt értelmiségit látunk benne; tudásával irigylésre méltó energia és munkabírás párosult. Persze ő sem volt hibátlan, olykor tárgyi tévedésekbe esett, másrészt viszont irtózott a vidéki (vagy olykor pesti) dilettantizmustól, s a kor szellemének megfelelve az általa vélt igazát karddal, pisztollyal is hajlamos volt védeni. Még Herman Ottó is meghátrált előle: „ha Dudás csárdának nézi a világot, amelyben mi ketten nem férünk meg, úgy én kitérek előle."[8] Népszerűsége emiatt eléggé megosztott volt, ám munkásságát, szakértelmét általában elismerték.

Utolsó állomáshelyén, Homonnán érte a halál 1911-ben. Keresve sem találhatott volna erre jobb helyet: minél távolabb szülővárosától, amely oly kevés megértéssel, s talán tisztelettel volt iránta. Hogy miért volt ez így, ahhoz ismernünk kell a korabeli Zenta társadalmát.

A város

A legtöbb bácskai helységhez hasonlóan Zenta is újratelepült, -telepített városnak számított, lakosságának tehát nem voltak középkori helyi gyökerei, lokális identitását a megtelepülést követő évtizedekben – XVIII. század második felében – kezdte kialakítani. Valószínűleg ekkor tudatosodott először bennük, hogy ■

[7] Uo. 44.

[8] Uo. 42.

itt egy nagy jelentőségű csata játszódott le. Nem véletlen, hogy a következő lépés ennek a történelmi eseménynek a beemelése volt a lokális emlékezetbe; fontos mérföldkő volt a csata évfordulójának első hivatalos megünneplése 1816-ban, amikor kiadták a témát feldolgozó első, magyar nyelven megjelenő monográfiát.[9] Valószínűleg ennek a kiadványnak egyes elemei folklorizálódtak, s teremtették meg a történelmi monda variánsait. Ezt követően a társadalmi élet egyik magasabb szintű formájaként – a megyében az elsők között – megalakult a kaszinó, amely 1861-ben, az újraalakulás évében már egyfajta multietnikus olvasztótégelynek számított, soraiban magyarok mellett szerbeket és zsidókat is találunk; ahol nem a nemzeti és vallási hovatartozás számított, hanem a társadalmi tekintély.

A XIX. század második felében – különösen a kiegyezés után – a város az általános trendhez igazodva meglovagolta az országos konjunktúrát, s lehetőségeihez képest gazdaságilag megerősödött. Állíthatjuk, hogy többet is tehetett volna, ám a mezővárosi létből eredő, földhözragadt gondolkodásmód ebben ugyancsak akadályozta (társadalma viszonylag konzervatívnak mondható: polgári felkapaszkodás – paraszti gondolkodás), ezért lemaradt a városok közötti versenyben, amely a század elején még jó esélyekkel kecsegtetett. A zentai törekvések inkább az uborkafára való felkapaszkodásra emlékeztetnek, mintsem tényleges szándékra a változások irányában. Ennek tükrében értelmezhetők a főtéren, illetve a térbe torkolló utcákon épülő egyemeletes polgári házak, a magyar szecesszió aprócska, de igen jelentős gyöngyszeme, a tűzoltólaktanya, de mindenekelőtt a monumentális, sokak által csúfnak tartott, ám számunkra oly kedves városháza: Zenta védjegye. Itt mindent az elsők között kellett kipróbálni, megalkotni: gimnázium, hírlapok, angolpark, tiszai fürdőházak, szállodák, aszfaltozott utcák, villanyvilágítás, színház, mozi, továbbá kisezer társadalmi egylet... Sajnos mindez nem egy általános törekvés volt, hanem inkább egyéni kezdeményezések nyomán született. Hol egy polgármester, hol egy városi építész, hol pedig Dudás Gyula. Mivel pedig a közösség mentalitása inkább paraszti (jobbik eset-

[9] Ugróczi Ferenc: *Zentai ütközet*. Szeged, 1816.

ben mezővárosi) volt, ahol nemigen értékelik az individualizmust, hosszú távon inkább úri huncutságként, különcködésként élték meg ezeket a kezdeményezéseket, csak a „felső ezer", a kisszámú helyi „establishment" kezelte őket érdemeik szerint, ez pedig nem bizonyult elegendőnek. Kivételt csak a szerbség képezett, hiszen a szerbek mindenkor kisebbségben éltek a városban, másrészt a lokális középosztály és értelmiség húzóerejének számítottak, s mint ilyenek, öntudatosan építették s vállalták fel mind nemzeti, mind lokális identitásukat, idővel pedig – különösen Trianon után – az innen elszármazott nagyjaikra (Stevan Sremac, Jovan Đorđević) való emlékezéssel is hangsúlyozták szupremációjukat.

EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG: A JELEN (AVAGY DUDÁS GYULA EMLÉKEZETE)

Az első világháborút követően sokáig kellett várni a fordulatra, s akkor sem volt látványos. A részben elüldözött, részben önként távozó, közösségét cserbenhagyó magyar értelmiség helyett újat kellett „kitermelnie" Zentának is. Tulajdonképpen csak 1945 után rendezkedett be állandó kisebbségi helyzetre a magyarság, hiszen a két világháború közötti időszakban még – a határon túlról biztatva – titkon élt benne a revízió gondolata. Idővel már zavaró volt, hogy csak a szerbek tudnak felmutatni nagy neveket. Szánalmas kísérlet volt (s ma már kimondottan tragikomikusan ható) a fiatalon elhalálozott költő, Thurzó Lajos párhuzamba állítása a szerb irodalom egyik kiemelkedő képviselőjével vagy az aktuális szerb himnusz szerzőjével és a Szerb Nemzeti Színház megalapítójával. Ezt érezhették némiképp a zentai magyar értelmiségiek is, s hirtelenében Dudás Gyula jutott eszükbe. Két évforduló is motiválta őket a gyors cselekvésre: Dudás születésének 100. és halálának 50. évfordulója, valamint a város első írásbeli említésének (1216) 750. jubileuma. Így alakult meg 1961-ben a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre a helytörténeti hagyományok ápolása mellett azzal a legfontosabb kitűzött feladattal, hogy öt évvel később megjelenteti a város monográfiáját. Dudás Gyula

személyét természetesen ez alkalomból jól „fel kellett építeni", s ezért komoly kutatómunka nyomán megjelent Katona Pál már említett bibliográfiája. A monográfia ügyét azonban tovább kísértette valami átok, s nem jelent meg a kijelölt határidőre (csak jóval később, 2000-ben). Azóta viszont megjelent száznál több monográfiafüzet, s büszkén kijelenthetjük, hogy a kör töretlen működésével egyedülálló a Vajdaságban.

Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy Dudás Gyula mindennek ellenére nem került be méltó módon a lokális emlékezetbe. Ez talán azzal az eredendő bűnnel magyarázható, hogy emlékezetének felélesztését nem tiszta, hanem önző szándékok vezérelték. S ezzel magyarázható az is, hogy mivel napjaink szoborállítási törekvései sem azok (inkább nemzeti számháborúsdiból fakadnak: ti. ki tud többet állítani), Dudásnak még mindig nincs szobra. Legutóbb 2006-ban kínálkozott erre jó alkalom, hiszen akkor ünnepeltük a királyi városi rang elnyerésének 500. évfordulóját. Márpedig Dudás amellett, hogy a zentai csata egyfajta kultuszát és mai kifejezéssel élve marketingjét építette fel annak idején, Knauz Nándor kutatásai és forrásközlése nyomán újra felfedezte II. Ulászló adománylevelét, s szakértelmével, továbbá tekintélyével hozzájárult a ma is ismert címer rekonstrukciójához (ti. a címerként használt pecsétlenyomat nem őrződött meg, csupán a szabadalomlevélben maradt meg a leírása).

Mindezek után felvetődik a kérdés: változott-e valami is Zentán egy évszázad után, avagy még mindig egy parasztvárosi közösség konzervativizmusából, igénytelenségéből, tájékozatlanságból fakadó értetlenkedésével, akadékoskodásával kell szembesülnünk? A 2011-es nagy jubileumi év mindenesetre kiváló alkalmat kínál a bizonyításra.

■■■ Németh Ferenc

„DÉMONOK KÖZT" ■
Farkas Geiza (1874–1942) társadalomlélektani vizsgálódásairól

„A társadalomlélektan és a pszichoanalízis klasszikusai számára a huszadik század egyszerre jelentette a kutatásra érdemes témák lelőhelyét, létezésük és tudományos működésük temporális közegét, valamint azt a szinte áttekinthetetlen akadálypályát, amely mindkét diszciplína művelését időről időre megnehezítette. Különösen Európának ezen középső tájékán, ahol a történelem, pontosabban az egyszer párthatározatokkal, másszor meg népirtással operáló politika oly gyakran billogozta ellenségeinek a tudattalan, a lelki fertőzések és együttes élmények kutatóit. S ahol mégis, dacára az említett gátló tényezőknek (vagy meglehet éppen azoknak hála) megannyi búvárlásra érdemes és máig tanulságos tudósi életmű keletkezett."[1] E helytálló és témánkra is vonatkozó megállapítást László Ferenc vetette papírra Erős Ferenc *Trauma és történelem* című tanulmánykötete kapcsán, s azért idézzük itt, mert megítélésünk szerint Farkas Geiza társadalomlélektani opusa is e „búvárlásra érdemes és máig tanulságos tudósi életművek" közé tartozik.

Farkas Geizát elsősorban íróként tartják számon a Vajdaságban, s úgy tűnik, tudománytörténeti jelentősége, főképpen szociológiai és társadalomlélektani vizsgálódásai mindeddig háttérbe szorultak, elkerülték a kutatók figyelmét, s nem képezték behatóbb vizsgálódás tárgyát. Pedig szerteágazó irodalmi és tudományos munkásságán belül egy nem is oly elenyésző részt alkotnak lélektani/társadalomlélektani munkái, kutatásai, amelyekben az egyén és a társadalom viszonyát elemezte és értelmezte. S ami még fontosabb, e módszeres, egyéni meglátású társadalom-lélektani vizsgálódásaival úttörő szerepet vállalt a vajdasági tudománytörténetben. Valójában csak napjainkban kezdjük újfent értékelni és megbecsülni lélektani szakdolgozatait, az egyén, csoport, tömeg és társadalom témakörében folytatott kutatásainak eredményeit, a „sokaság" társadalom-lélektani problémafelvetéseit, amelyekkel annak idején kora előtt járt.

■

[1] László Ferenc: A büntetőszázad orvosai. Erős Ferenc: Trauma és történelem [online]. *Revizor – A Kritikai Portál.* http://revizoronline.com/hu/cikk/277/eros-ferenc-trauma-es-to…

Farkas Géza nagyszerűsége abban rejlett, hogy az 1920-as 30-as években két fontos diszciplína, a szociológia és a lélektan határmezsgyéjén alkotott, mondhatnánk új érdeklődési körének vonzásában, amelyet még az első világháború idején bontakoztatott ki, s amelynek egyik fontos összegezése *Az emberi csoportok lélektana* (1916) című tanulmánya volt.[2] E terjedelmes munkájában vizsgálta többek között a csoportlélektan jellemzőit, az én és a mi viszonyát, a közszellem fogalmát, az emberi csoportok történelmi kialakulását, fejlődésmenetét, az osztályharcokat és forradalmakat, a társadalmi osztályok szerepét a nemzet kialakulásában, a társadalmi csoportok életét, ideológiáit stb.[3]

Minden bizonnyal az első világháború tragikus eseményei hangolták át a szociológust a társadalom-lélektani vizsgálódásokra, melyeknek eredményeit a *Huszadik Század*ban és más tekintélyes folyóiratokban tette közzé.[4] Mint Bori Imre írja, miután az 1920-as években hazaemigrált, attól kezdődően szinte teljes egészében a lélektani kérdések kötötték le érdeklődését: „Az ember »démonai« kezdik érdekelni, amelyek a háborúba sodort emberekben oly egyértelműen megmutatták az erejüket."[5] A későbbiek során tudományos pályája a társadalmi lélektan és a gyermekpszichológia közötti térben teljesedett ki. Mint Bori Imre jellemezte, „megfigyelővé és elmélkedővé lett, a szó legszebb értelmében szobatudóssá".[6] Tudományos vizsgálódásai pedig azért voltak fontosak, mert az 1920-as évek mostoha viszonyai ellehetetlenítették a magyar nyelvű tudományosságot a Vajdaságban, átmenetileg annak műhelyei is megszűntek, s Farkas Geiza tevékenysége, úgy tűnik, nemcsak a tudományos kutatómunka folytonosságát biztosította, hanem az idő tájt egy egész intézmény munkáját pótolta.

Ki is volt tulajdonképpen Farkas Geiza?

Kiss Ernő aradi vértanú dédunokája, a leggazdagabb bánáti földbirtokos család tagja, a Bobor család leszármazottja,[7] akinek rendhagyó pályafutása nem is a bánáti Elemérről, hanem Budapestről indult. Az ősi eleméri kastély (egy 900 holdas birtokkal egyetemben) csak később lesz – családi örökség nyomán – máso-

[2] Bori Imre: Farkas Geiza tetszés-esztétikája. *Híd*, 1971. 1. sz. 41–48.

[3] Farkas Geiza: *Az emberi csoportok lélektana*. Budapest, 1916, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

[4] Bori Imre: Farkas Geiza... 41.

[5] Uo.

[6] Uo. 42.

[7] Gerold László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék, 2001, Forum Könyvkiadó, 84.

dik otthona,[8] a közeli Nagybecskerek pedig irodalmi és társadalomtudományi ténykedésének egyik fontos színhelye.

Farkas Geiza munkásságát – annak sokrétűsége miatt – nem könnyű behatárolni. Hiszen bánáti földbirtokos volt, amellett próza- és tanulmányíró, jogász, közgazdász, szociológus meg egyetemi tanár. A XX. század elején Torontál vármegye törvényhatósági bizottságának volt a tagja, Torontál vármegye tiszteletbeli főjegyzője, majd utóbb egy rövid ideig a megye főispánja is.[9]

Bori Imre értékelése szerint „a jugoszláviai magyar irodalom egyik legkülönösebb, egyéni sorsú és életművet teremtő alkotója volt."[10] Csuka Zoltán meglátása szerint Farkas Geiza „magányos, elkallódott ember" volt.[11] Lőrinc Péter polgári utópistának és „il-

[8] Uo.

[9] Uo.; Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái.* VIII. kötet. Budapest, 1992, 270.

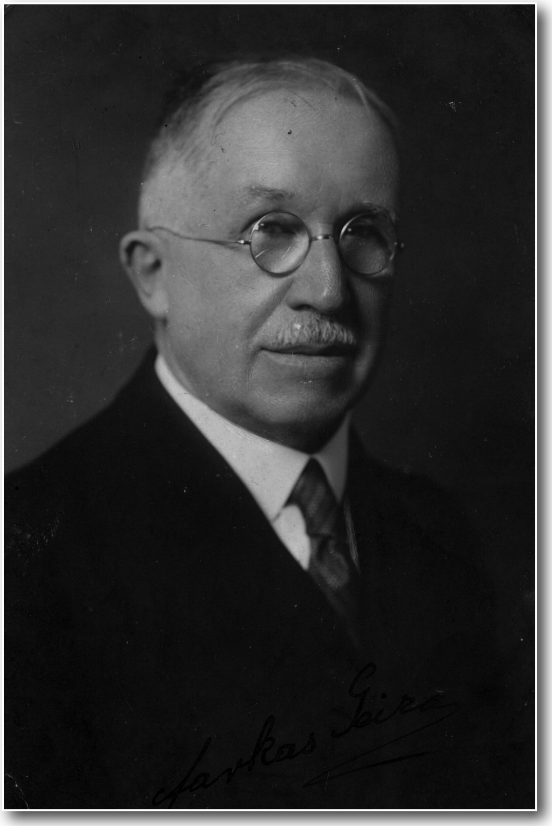

Farkas Geiza (1874–1942) az író és szociológus, a társadalom-lélektani vizsgálódások egyik vajdasági úttörője

luzionistának" nevezte.[12] Herceg János úgy vélekedett róla, hogy munkája töredék maradt csupán.[13] Kalapis Zoltán szerint „ahogy öregedett, egyre jobban elhallgatott. Sok egyéb baj is nyomorította, ezeknek legfőbb forrása rendezetlen magánéletéből, szerencsétlen házasságából, a válásból eredő kicsinyes pörökből fakadt. Gondűző utazásokkal próbált enyhíteni sorsán. Legjobban Bécsben és Budapesten érezte magát; délelőttönként a körutakon sétált, a múzeumokat és a kiállításokat látogatta, este pedig, kopott zsakettjében, színházi előadásokra járt."[14]

Farkas Geiza 1874. január 5-én született Budapesten, a Sebestyén tér 3. alatt.[15] Szülei ugyanis az idő tájt Budapesten éltek tekintettel arra, hogy édesapja, Geiza, a királyi táblabíró ott vállalt hivatalt.

Középiskolai tanulmányainak befejeztével Geiza a jogi pályára lépett, és érdeklődése tartósan a társadalomtudományok, később az irodalom felé irányult.

Irodalmi munkálkodása 1897-ben vette kezdetét *A fényűzés* című értekezésével.[16] A hozzáértők munkásságát nagyjából két szakaszra osztják. Az elsőben, amely az első világháborúig tartott, Farkas Geiza főképpen gazdasági témákat taglalt: *A nemzet gazdálkodásá*ról (1901), *A kisgazdá*ról (1912) és *Az úri rend*ről (1912) értekezett,[17] de kitérőként 1908-ban ifjúsági színművet is megjelentetett *Veszélyben a haza* címmel.[18] A *Huszadik Század* című folyóirat egyik elindítója és munkatársa volt, a Társadalomtudományi Társaság tagja, Jászi Oszkár barátja.[19] Erről a barátságról vallja Jászi, hogy „élete kevés nagy értékei közé tartozik".[20] Leveleztek

10 Bori Imre. *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék, 1998, Forum Könyvkiadó – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 110.

11 Csuka Zoltán: Halk üzenet egy csendes őszi temetésről. Meghalt Farkas Geyza. *Torontál*, 1942. október 11.

12 Lőrinc Péter: A bánáti róna társadalma. Tudósok és politikusok IV. *Magyar Szó*, 1963. augusztus 11.

13 Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I.* Újvidék, 2002, Forum Könyvkiadó, 281–282.

14 Uo.

15 Németh Ferenc: „Ez idő volt életemben a legboldogabb". Farkas Geiza ismeretlen gimnazista önéletrajza 1888-ból. *Híd*, 2000. 1–2. sz. 58–60.

16 Gulyás: i. m. 270.

17 Bódy Zsombor: A magántisztviselő a német és a magyar kortárs és történeti diskurzusban a 20. században [online]. *Aetas*, 2000. 4. sz. 5–31.

18 Gerold: i. m. 84.; Gulyás: i. m. 270.

19 Uo.

20 Németh Ferenc: Jászi Oszkár Nagybecskereken. *Magyar Szó, Kilátó*, 1996. június 15.

is egymással, és Jászi válogatott levelei között ott találjuk Farkas Geizához intézett sorait is.[21]

A XX. század elején Farkas Geiza szociológiai vizsgálódásait nemcsak a *Huszadik Század*ban, hanem a *Közgazdasági Szemlé*ben, a *Munkásügyi Szemlé*ben, a *Fővárosi Lapok*ban, a *Köztelek*ben és egyebütt közölte.[22]

„Ebben az időszakban történt – írja Löbl Árpád –, hogy Farkas egy ízben felajánlotta a földmívelésügyi miniszternek, Darányi Ignácnak, hogy felosztja 900 holdas szentmihályi birtokát cselédsége, napszámosai között azzal, hogy a birtok felét az állam váltaná meg tőle, míg a másik felét a »földosztást« élvező földnélküliek fizetnék a törlesztéses évek során."[23] Az ily módon Tolsztoj és Károlyi Mihály mellé lépő Farkas ezzel persze maga is leszerelni próbálta volna a földmunkásmozgalmat, ha a szintén eleméri birtokos, (a későbbi báró) Papp Géza el nem gáncsolja e „jóindulatú és nagylelkű gesztust".[24] Löbl szerint „naiv, nagyokat álmodó ember volt Farkas Geiza", egy „elkésett utópista", aki később már „nagyon sajnálta elvesztett földjét, amikor az 1920-as évek jugoföldreformja elől úgy próbálta azt menteni, hogy egy felajánlkozó szerb földbirtokos nevére íratta át, aki váltig biztosította felőle, hogy csak trükk az egész – a föld megmarad a Farkas birtokában, ha az ő nevén áll is... Valóban trükk volt, de a naiv Farkas rajta vesztett a trükkön, akár a földigénylők is..."[25]

Művei is inkább az elmélkedő tudós és filozófus, mint a gyakorlati politikus írásai voltak. Utolsó agrárpolitikai műve, amely 1919-ben, a Károlyi-korszak idején jelent meg Budapesten, *A mezőgazdasági kérdés* volt.[26] Egyébként 1919 januárjában írónk, aki iskolai végzettségére nézve jogász volt, amellett közgazdasággal és szociológiával is foglalkozott, a budapesti tudományegyetem jogi karán az agrárpolitika tanára lett.[27] Sőt egy időre kinevezték Torontál megye főispánjának is.[28] De mindez csak rövid ideig tartott. Károlyiék bukása után Bécsbe emigrált, aztán visszaköltözött birtokára, Elemérre.[29] Onnan gyakran bejárt Nagybecskerekre is. Ettől fogva már jobbára irodalmi-esztétikai és lélektani kérdések foglalkoztatták.[30] A húszas-harmincas években már Szenteleky Kor-

[21] Litván György – Varga F. János összeáll., jegyz.: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest, 1991, Magvető Könyvkiadó, 349–351.

[22] Gulyás: i. m. 270.

[23] Lőrinc: i. m.

[24] Uo.

[25] Uo.

[26] Uo.

[27] Gulyás: i. m. 270.

[28] Gerold: i. m. 84–85.

[29] Uo.

[30] Bori Imre: Farkas Geiza... 41–48.

nél körében találjuk az önállósuló vajdasági magyar irodalmi élet mozgalmaiban. Szentelekyt barátjának, vezérének tekintette.[31]

AZ EGYÉN ÉS A TÁRSADALOM VISZONYÁRÓL, AZAZ HADAKOZÁSOK A „DÉMONOKKAL"

A barátsággá szövődő irodalmi ismeretség kezdete lehetett az a méltatás, amelyet Szenteleky Farkas Geiza *Démonok közt* című, Budapesten kiadott „társadalom-lélektani tanulmányáról" közölt 1923 áprilisában a *Bácsmegyei Napló*ban.[32] Ebben a többi között ez áll: „Az anyag, az élettelen tömeg is hatást, befolyást gyakorol ránk, valami szellemi, valami démoni van mindenben: emberekben, állatokban, mesékben, vallásban, szerelemben, s ezért joggal mondhatja Farkas Geiza, hogy démonok között élünk. A démoni nem jelent ördögöt, a démon nem jelenti a gonosz szellemet, hanem titokzatos, következetlen és meg nem magyarázott erőt, »amely – ahogy Goethe írja – az élő és élettelen természetben feltalálható«. Ezt a démoni erőt taglalja, fejtegeti, kutatja Farkas Geiza, aki társadalom-lélektani írásaival már felkereste a *Bácsmegyei Napló*t is, s akinek elismert és megbecsült nevét annál kevésbé szabad elfelejtenünk, mert itt Jugoszláviában él, ahol oly szegények vagyunk kultúrnagyságokban. [...] Farkas rámutat arra, hogy már a gyermekkorban is vannak démonaink: szopóüveg, falióra, szentkép, macska, s majdnem minden, ami csak egy gyermek körül van. A titokzatosság, a démoniság azonban a korral együtt oszladozik, a borzalmak tünedeznek, a régi démonok meghalnak, de nemsokára más alakban lépnek fel. Később démoniságot rejt magában a tanító, a barát, a hivatali főnök, az elhalt családtag vagy jó ismerős. És démonok kísértenek a szerelemben, démonok uralkodnak a hitben, a költészetben, a vallásban, a művészetekben. Az ember folyton felszabadul a démonhatások alól, és mindig újabb hatások rabja lesz, ezért démonok nélkül nem lehet elképzelni a szerető és gyűlölő, a küzdő és cselekvő embert."[33]

Érdekes beleolvasni Farkas Geiza démonokról szóló kötetébe,[34] mert megbizonyosodhatunk tudományos érveléséről,

[31] Farkas Geiza: Látó szemek zárultak le. *Kalangya*, 1933. 10. sz. 615–616.

[32] Szenteleky Kornél: Démonok között. *Bácsmegyei Napló*, 1923. április 1.

[33] Uo.

[34] Farkas Geiza: *Démonok közt. Társadalom-lélektani tanulmány*. Budapest, 1923, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

víziószerű képeiről és szinte kiapadhatatlan szociálpszichológiai érdeklődéséről is. Kiindulópontja szükségszerűen a szakirodalom: mindenekelőtt Goethe, Wahle, Nietzsche, Spencer, Schopenhauer, Weininger, Barbusse, Mauthner, Leopold, Le Bon, Coppée, Ruskin, Bergson, Tagore és mások lélektani munkái, vizsgálódásai, megállapításai.[35] Farkas Geiza Goethe démonértelmezéséből indul ki, amelyre azután ráépíti saját meglátásait, értelmezéseit. Goethe nyomán Farkas Geiza démoninak nevezi „azt a lényt, amely [...] minden más közé lép, minden mást elválaszt és összeköt".[36] Alapvető tézise, hogy a „démoni minden testben és testetlenben megnyilatkozik, sőt állatoknál a legkülönösebb érdekességgel lép elő, mégis az emberrel áll a legcsodálatosabb összefüggésben és egy hatalmat képez, mely ha nem ellentétes az erkölcsi világrenddel, keresztezi azt."[37] A továbbiakban a *démonok*ról nem mint „különfajú lényegekről" beszél, hanem a *démoniság*ról mint sajátságról, amely a legkülönfélébb élőlényeknél, sőt élettelen tárgyaknál is előfordulhat.[38]

Démoninak nevez egyes természeti vagy társadalmi erőket, vagy éppenséggel a minden emberben működő indulatot, amelyet gyakran démonként személyesítünk meg.[39] Jellemzése szerint „a démon sohasem közömbös, ritkán tárgyilagos vagy igazságos; rendszerint szinte vakon áll valakinek (a) szolgálatában, vagy tör megrontására, a legnagyobb mértékben szubjektív. Az erkölcsi álláspont nem idegen tőle; az embert jó démonja rendesen az erény útjára igyekszik irányítani, rossz démonja pedig bűnbe sodorni. A démon olykor változtatja, az ember tetteihez szabja magatartását, még alkudni, egyezkedni is enged magával."[40]

További viszgálódásai során Farkas Geiza számba veszi a kisgyermek démonképzeteit, s ebben jórészt Wahle *Der Mechanismus des geistigen Lebens* című munkájára támaszkodik.[41] Vázolja a gyermek értelmi szférájának kialakulását, annak fázisait leszögezve, hogy a kisgyermek fejlődésének első szakaszában „csak behatások, majd történések léteznek, melyek ő reá – és csakis ő reá – nézve kellemesek, jók, vagy kellemetlenek, rosszak".[42] Voltaképpen csak „érzés-sorozatokról" beszélhetünk, s a kisgyermeket, fejlődésének

[35] Uo.
[36] Uo. 2.
[37] Uo. 3.
[38] Uo.
[39] Uo. 5.
[40] Uo. 4–5.
[41] Uo. 6–7.
[42] Uo.

ebben a szakaszában „csupa olyan létezők veszik körül, aminőket, ha felnőtt ember nyelvén beszélhetne, démonoknak nevezne. [...] A kis gyermek mindig kiszámíthatatlanoknak fogja érezni »démonjait«, bár hamarosan észreveszi, hogy [...] az anya-démon végeredményben mindig előteremti azt, ami kell, esetleg egy pajkos testvér-démon mindig vagy nagyon sokszor nyugtalanít, ijeszt, bosszant. [...] A kisdedre nézve azonban, [...] nemcsak az őt környező emberi lények meg a közelébe kerülő állatok képviselnek »démonokat«, hanem minden tárgy, [...] akár szopóüveg, párna vagy bútordarab. [...] Ebben a korban az ember még mindig csupa démonok közt él, mert mindenkit és mindent démonként fog fel."[43] Később szabadul csak meg ettől, az értelmi fejlődés és a felnőtté válás során.

Farkas Geiza nagy jelentőséget tulajdonít a „démon emberiesítésének" a felnőttek életében, különösen azok szerelmi életében.[44] Állítása szerint „az emberre nézve tulajdonképpen minden más ember mindvégig hol felebarát, hol démon."[45] Megállapítása szerint „a nőknél rendszerint tovább és nagyobb intenzivitással érvényesül az emberek és dolgok démoni felfogása".[46]

A démoniság hatásának eredményeként könyvel el Farkas Geiza jó néhány szubjektív emberi érzést. Mindenekelőtt a „teljesen meg nem magyarázható előszereteteket, ellenszenveket, félelem- és undorérzeteket, idiosynkrasiákat bizonyos tárgyak vagy személyek iránt, kellőleg nem indokolt »imponálásokat« a hysteriának tulajdonított vonzódások és irtózások nagy részét, a megrontó tekintetű emberektől [...] való elterjedt félelmet, végre a páni félelmeket, melyek olykor az emberek nagy tömegeit vonják el hirtelen helyzetük világos áttekintésétől, sodorják végzetes tettekbe, vagy tétlenségekbe, ezzel néha még a világtörténelem folyását is eltérítve addigi irányától."[47] Ugyanakkor „minden emberre nézve démon-jellegűek az álom-, láz- és hallucinatio-képek, hangok és ezek feltételezett okozói."[48]

A szerző értelmezése szerint „az embertárs démoni felfogása és az ez alóli szabadulás [...] még egy hatalmas hullámot vet a szerelemben. [...] Az igazi, »démoni« szerelem mindenekelőtt azt keresi tárgyában, hogy a másik nem sajátságait, még hibáit is minél eszményibb teljességben és tisztaságban egyesítse magában."[49] Ezen

43 Uo. 7–8.
44 Uo. 11.
45 Uo. 12.
46 Uo. 13.
47 Uo.
48 Uo.
49 Uo. 15.

belül elemzi Farkas Geiza a homoszexuális viszonyokat, továbbá az excentrikusnak vagy perverznek nevezett szerelmi kapcsolatokat, a fetisizmust, a szadizmust és mazochizmust.[50]

Farkas Geiza társadalomlélektani tanulmánykötetének egy érdekes része a nyelv démoniságával foglalkozik. Mint mondja, „sokszor dönti el egy szó, hogy az emberek többsége valakiben inkább embert, vagy démont lásson-e. E tekintetben beszédrészeink közül a főnevek határozottan »démoniabbak« az igéknél."[51] Ezt az állítását az alábbi példával támasztja alá: „»Egy katona, aki vitézül harcolt és elesett« még ember előttünk, egy »hős« már több ennél."[52]

Farkas Geiza értelmezésében az embert démonná teheti egy-egy elnevezés, ruhadarab, jelvény, hivatás vagy szerep, hiszen „katonaruhában hivatali helyiségben [...] a legtöbb ember – jó vagy rossz értelemben – egészen másként viselkedik, cselekszik, mint házi ruhában, családi vagy baráti körében. A különféle értelmű jelvények, kitüntető vagy gyalázó címek, megszólítási formák, szertartások, az embert valóban mássá, kevésbé emberré és inkább démonná teszik."[53]

Kötetében külön kitér a holtakra is, mint az emberi démonvilág különleges csoportjára. Megfogalmazása szerint „az egyszer elhaltakat igen hamar megszűnünk embereknek látni, azoknak már a Spencer által úgynevezett »másik én«-je áll előttünk, minek folytán velük mindinkább mint démonokkal foglalkozunk. [...] A halottaknak az élőkénél sokkal nagyobb tájékozottságot, tudást, még jövőbelátást is tulajdonítanak, ember- sőt természet fölötti hatalommal együtt".[54]

A továbbiakban arról olvasunk, hogy bizonyos erkölcsi fogalmak, mint a haza, a szabadság, az emberiesség, a felvilágosodás, a jog, az igazság, az elnyomás, az igazságtalanság, a hazugság, a sötétség vagy az embertelenség – jó vagy rossz démonként befolyásolják sok-sok ember gondolkodását.[55]

Farkas Geiza kollektív démonokról, azaz csoportdémonokról is beszél, mint amilyenek szerinte például az arisztokrácia, a kamarilla, a papság, a tiszti kar, az államhatalom, a nép vagy a csőcselék.[56] Ugyanakkor a démonokkal kapcsolatosan elemzés alá veszi a vallási eszmekört is.[57]

[50] Uo. 15–17.
[51] Uo. 19.
[52] Uo.
[53] Uo. 20.
[54] Uo. 22–23.
[55] Uo. 29.
[56] Uo. 30.
[57] Uo. 38.

Mindent egybevetve Farkas Geiza társadalom-lélektani tanulmánya úttörő tudományos vállalkozás volt a Trianon után kisebbségi sorsba szorult jugoszláviai/vajdasági magyarság körében, s az egyén és a társadalom viszonyrendszerét értelmezve, vizsgálva a *Démonok közt* (1923) című munkáját még néhány komoly társadalom-lélektani tanulmány követte, melyekben – kora előtt haladva – úgyszintén merész következtetések levonására vállalkozott.

A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája egyébként Farkas Geiza kötetét a „babonák, hiedelmek, kuruzslás" témakörében megjelentetett munkák között jelzi jegyzetében pontosítva, hogy a szerző kötetében arról értekezik, milyen volt „a démon képzete a primitív és fejlett kultúrákban", hogy milyen a démonok szerepe a fajgyűlöletben, továbbá miképpen történik a démonok irodalmi megformálása.[58]

Később több cikkben is foglalkozott az egyén és a társadalom viszonyának lélektani vonatkozásaival. Úgy tűnik, hogy az általa vizsgált jelenségek közül több csak ma, a XXI. század elején került ismét a lélektani vizsgálódások középpontjába, s ugyancsak ma győződhetünk meg arról, hogy több fontos megállapítása, főképpen a fiatalok lélektanával kapcsolatosan, éppen mostanság nyer igazolást.

Farkas Geiza érdeklődése a lélektani témák iránt – mint arról már szóltunk –, még az első világháború idején kezdődött. Egyébként itt kell elmondani, hogy a budapesti első honvéd gyalogezred önkénteseként végigharcolta az első világháborút. 1916-ban a *Társadalomtudományi Könyvtár* sorozatban jelentette meg *Az emberi csoportok lélektana* című tanulmányát, majd következett a már említett *Démonok közt* (1923) című kötete, amely magyarul és németül is napvilágot látott. Majd 1925-ben *A társadalmi lélektan köréből* címmel három előadását tette közzé kötetben. 1927-ben *Mi tetszik és miért?* címmel egy lélektani esztétika megfogalmazására tesz kísérletet.[59] E kötetét a becskereki *Torontál* a többi között így méltatta: „Szép az, ami jóra, rút az, ami rosszra emlékeztet, tehát a szép másodrendű jó. Érdek nélküli tetszés nincs, mert ahol egyéb érdekek hallgatnak is, a saját megszokott és megszeretett

[58] *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 4/A kötet. Könyvek és folyóiratok 1919. augusztus – 1929. december.* Budapest, [s. a.], MTA Szociológiai Kutató Intézet – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 290.

[59] Gerold: i. m. 84–85.; Gulyás: i. m. 270.; Kalapis: i. m. 281–282.

gondolkozás és létmenetükben való megmaradás érdeke dönti el ítéletünket. A jó és szép fogalmai a *helyes* fogalmában egyesíthetők; ám helyesnek is csak egyéni helyes van. *Művészi szép* végül az, ami kellő módon tud létező vagy csak óhajtott életbeli szépre emlékeztetni, tehát immár harmadrendű jó. A szerző felfogása szerint az élvezet és szenvedés minden lény létében pontosan meghatározott és pontosan kiegyensúlyozott mértékű, senki és semmi nem élvezhet és nem szenvedhet többet, de kevesebbet sem annál, ami természetében adva van."[60]

1933-ban a *Kalangya Könyvtár* első köteteként látott napvilágot *A fejnélküli ember* című regénye,[61] amelyben Szenteleky Kornél megfogalmazása szerint, „a felvetett pszichopatológiai probléma roppant érdekes", s amelyben „orvos-lélektani szempontból nincs semmi kivetnivaló".[62] Szenteleky értékelése szerint „ilyen nagyszabású patopszichológiai felépítésű regényt nemcsak a Vajdaságban nem írtak, hanem az egész magyar nyelvterületen sem".[63] Kázmér Ernő a *Nyugat*ban írta a kötetről, hogy „Farkas Geiza, a tiszteletreméltó polihisztor [...] regénye az egy test, két lélek örök rejtélyét kutatja", a regény erényei pedig szerinte „a mesétől teljesen elkülönülő lélektani, szinte laboratóriumi tanulmány és néhány ólmosszürke vonással megrajzolt tájleírása".[64]

Csuka Zoltán szerint e regénye „az egykori Becskerek alakjait és korát örökítette meg, s bizony kisebb volt a visszhangja, mint azt megérdemelte volna. Ugyanígy lépett át saját kora egyéb művein, a kis proligyerekekről írott könyvén, amely a gyermeki lélek mélységes tanulmánya".[65]

Amikor 1932 májusában megindult a *Kalangya*, „a jugoszláviai magyarság egyetlen irodalmi folyóirata", ahogyan alcímében hirdette, annak is szorgalmas cikkírója volt Farkas Geiza éveken át. Sőt kulcsfontosságú szerepe volt az indulásnál, s maga Szenteleky írja, hogy rajta kívül kevés a szaktudással is rendelkező, jó tollú publicista a *Kalangya* munkatársai körében: „Be kell vallanunk, hogy nálunk nagy hiány van szakemberekben, akik népszerű-tudományos cikkeket írnának a *Kalangya* részére és Farkas Geizánk – aki egyformán otthonos az esztétikában, a szociológiában, a gazdasági tudomá-

[60] Anonim: Mi tetszik és miért? Egy lélektani esztétika kísérlete. *Torontál*, 1927. július 9.

[61] Csetvei Mária: Elfelejtett író elfelejtett regényéről. Farkas Geiza születésének 100. évfordulójára. *Üzenet*, 1974. 9. sz. 670–677.

[62] Bisztray Gyula – Csuka Zoltán sajtó alá rend., bevez.: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Zombor–Budapest, 1943, Szenteleky Társaság, 315.

[63] Uo.

[64] Kázmér Ernő: Jugoszláviai magyar könyvekről. *Nyugat*, 1933. 24. sz. 612–614.

[65] Csuka: i. m.

nyokban, a lélektan és neveléstan különböző ágaiban – pedig csak egy van."[66] Ebből adódóan Farkas Geiza szerepe is a *Vajdasági Írás*ban meg a *Kalangyá*ban is jobbára szakírói jellegű volt. Ő volt az, aki a kortárs német, angol és francia irodalmat eredetiben olvashatta, és erről beszámolhatott a vajdasági magyar olvasóknak; aki színvonalasan és hozzáértően tudott írni a serdülőkorúak lélektanáról, időszerű világgazdasági, politikai meg történelmi kérdésekről, színházról, tárlatokról, sőt még a divatról is.

VIZSGÁLÓDÁSAI A SERDÜLŐKORÚAK LÉLEKTANÁRÓL

Nemcsak már említett köteteiben, hanem két háború közötti publicisztikájában is nagy előszeretettel foglalkozott a serdülőkorúak lélektanával, s egy-egy ilyen jellegű írásának apropóját egy aktuális újsághír vagy történet képezte. A gyermekek, a fiatalok iránti vonzódásának egyik esetleges indítéka az lehetett, hogy Farkas Geizának nem volt gyereke. Birtokán, Eleméren például minden alkalmat megragadott arra, hogy az ősi Kiss-féle kastély udvarában maga köré gyűjtse a béresek gyerekeit, akikkel sokat foglalkozott, s akik közül sokat iskoláztatott is.

A megfélemlített gyermek című írásában[67] a fiatalok félelmeiről értekezett, arról, hogy azok hányféle félelmet élnek át. Írásának konkrét apropója Gilbert de Voisins *L'enfant qui prit peur* című elbeszélése volt.[68]

Farkas Geiza szerint „elbeszélésének hőse úri gyerek, vagyonos emberek minden szükséggel bőven ellátott, emellett gondosan nevelt, a neki való gyermek- és felnőtt társaságot sem nélkülöző, élénk eszű és képzelőtehetségű tizenegy éves fiacskája. Minden előfeltétele meglenne annak, hogy további életében a legszebb fejlődés és legjobb boldogulás elé menjen. És ehelyett a búskomorságba, majd az öngyilkosságba megy. Csak azért, mert az, aminek élete számára a legfőbb csábot, játékainak végcélját, munkájának jutalmát kellett volna adnia: a szerelem, mint valami félelmetes rossz undorító dolog merül fel tájékozatlan elméje előtt."[69]

[66] Szenteleky Kornél: A Kalangya szélesebb alapja. *Kalangya,* 1932. 4. sz. 263–264.

[67] Farkas Geiza: A megfélemlített gyermek. *Vajdasági Írás*, 1928. november 25.

[68] Uo.

[69] Uo.

E történet, amely a főhős öngyilkosságával végződik, a gyermekek szexuálpszichológiai vizsgálódására ösztönzi a szerzőt, a kezdő pubertáskor félelmeire irányítja figyelmét, s egyik helyen megállapítja: „Mennyi félelmet kell még a legegészségesebb és szeretetteljesebb nevelt gyermeknek is kiállnia, amíg környezetét valóban kiismeri, rájön arra, hogy mitől kell valóban óvakodnia, mivel lehet megbirkóznia, mi válhatik számára ijesztő idegenből teljesen ártatlan, sőt megszokott, kellemes ismerőssé!"[70] A továbbiakban leszögezi, hogy „a félelem minden életkorban kínos, rosszabb minden fájdalomnál, legközelebb esik a halálhoz."[71]

A *Még egy megfélemlített gyermek*ben,[72] amely a *Figyelő* rovatban jelent meg, Farkas Geiza elmondja, hogy Bécsben „a megfélemlítés áldozatául esett egy szegény lakatosinas". A 16 éves fiút lopással vádolták meg igazságtalanul, és ezért az elkeseredésében főbe lőtte magát. Ezt a fiút is a megfélemlítés áldozataként könyveli el, és az eset lélektani hátterét boncolgatja.[73]

Egyik hosszabb tanulmányában, a *Kamasz-drámák*ban[74] is a serdülőkor lélektanát elemzi. Mint írja, „talán a legkésőbb eszmélt a drámai irodalom a serdülő kor különleges lelki és életbeli történéseire. Ha régibb elbeszélő vagy színpadi művekben amolyan 12–18 év közötti fiúk és leányok léptek fel, ezek vagy még egészen gyermekek, vagy már egészen felnőtt ifjak módjára gondolkoztak és cselekedtek, ami hiszen mindkettő elő is fordul, de nem jellemző. Voltaképpen Wedekind *Tavasz ébredése* nyitotta meg az irodalom számára amaz addig majdnem elrejtett lelki világot. Még Móricz Zsigmond is, miután a *Légy jó mindhalálig*ban egy kedves kerek gyermektörténetet adott – A *Kamaszok*at befejezetlenül hagyta."[75] Hogy miért nincsenek az irodalomban nagy számban kamaszdrámák, azt a szerző így magyarázza: „súlyosabb szenvedéseket, csalódásokat, halálos összeroskadásokat az ember ebben a korban nem szeret látni; túlságosan bántó is az a felserdülő, kiteljesedéséhez közeledő élet közepette. Ezért olyan ritkák az irodalomban a kamasz-komédiákhoz képest is a kamaszdrámák. Az életben ez, fájdalom, nincs így."[76]

A pubertáskorúak „drámai" életszituációit az alábbi szociálpszichológiai tényezőkkel magyarázza: „Az egyes dolgoknak és

[70] Uo.

[71] Uo.

[72] Farkas Geiza: Még egy megfélemlített gyermek. *Vajdasági Írás*, 1928. december 30.

[73] Uo.

[74] Farkas Geiza: Kamaszdrámák. *Vajdasági Írás*, 1929. március 17.

[75] Uo.

[76] Uo.

egyéneknek tulajdonított túl nagy jelentőség adja meg a serdülőkorúak sajátlagos drámáinak [...] indítékát, jellemzőjét."[77]

A továbbiakban az ifjúkori bűntettek lélektani hátterével foglalkozik konkrét amerikai, francia, német és magyar példák alapján. Azokat elemzi aprólékosan, sőt egy becskereki példát is említ, amikor „egy 15 éves tanonc kést rántott és szúrt egy talán igazán csak véletlenül hozzásúrlódott 13 éves gimnazista vállába".[78]

A *Halálos bölcsesség*ben[79] szerzőnk két öngyilkossági eset kapcsán ragadott tollat. Az egyik Allan Mowry 19 éves amerikai milliomos esete volt, aki Nietzsche-rajongó volt: annak minden sorát elolvasta, sőt fejből is tudta. „Egy napon azután vértócsában, átlőtt fejjel találták könyves szobájában."[80] A másik egy 23 éves amerikai, egy bizonyos Litard volt, „akinek kezébe az adta a fegyvert, hogy nem értette meg Kantot, akinek tanulmányozására magát adni szerette volna".[81] E két példa alapján fejti ki azután nézetét az öngyilkosság helytelenségéről.

Demokrácia és egészség[82] című írásában azokra a nevelési hibákra mutat rá, amelyeket az „úri családok" követnek el akkor, amikor nem hagyják gyerekeiket szegényebb sorsú társaikkal játszani, hanem csak hozzájuk illő úri gyerekekkel. Merthogy az a szabály, hogy úri gyerek csak úri gyerekkel játszhat, még akkor is, ha az gőgös meg erőszakos. Rámutat arra is, hogy az „úri gyerekeket" már kezdettől fogva nagyzoló, fennhéjazó úri magatartásra nevelik a szülők, akiknek mint „felsőbbrendűeknek" szinte mindent szabad. Így alakul ki már gyerekkorban a társadalmi rétegeződés, az a magatartás, hogy ki kivel állhat szóba, illetve ki kivel nem barátkozhat. A szerző szerint a jövő nemzedékét egészségesen kell felnevelni, hogy mindannyian – legyen az szegény vagy gazdag – együttesen dolgozzanak a társadalom és demokrácia fejlődésén.

*A segédnevelők*ben[83] egy kemény, de nélkülözhetetlen nevelési eszközről, a gyermek baráti köréről szól, akiket a tanítók mellett fontos segédnevelőknek tart. Írásában kifejti, hogy a tanítóknak is segítőkre van szükségük a nevelőmunkában, hiszen „a tanító [...] sem adhat úgy az egyén, mint a társadalom szempontjából valami valóban jó nevelést, ha nem állnak rendelkezésére a szükséges

77 Uo.

78 Uo.

79 Farkas Geiza: Halálos bölcsesség. *Vajdasági Írás,* 1929. 9. sz.

80 Uo.

81 Uo.

82 Farkas Geiza: Demokrácia és egészség. *Tükör,* 1939. augusztus 19.

83 Farkas Geiza: A segédnevelők. *Kalangya,* 1935. 4. sz. 289–294.

segítőtársak. [...] A munkatársak pedig, akikre minden nevelőnek valamennyi neveltjével szemben szüksége van, nem mások, mint a – többi neveltek."[84] Ezek a segédnevelők tehát a pajtások, akiknek eszköztárában ilyesmi is van: „egyesek kigúnyolása, megcsúfolása, sőt egyenes bántalmazása, ha valamiben észrevehetően mások, mint aminők a többiek – lenni szeretnének".[85]

VEGYES ÍRÁSAI

A két háború közötti időszakban Farkas Geiza sokat és sokfélét olvasott. Legalábbis ezt bizonyítja publicisztikája, amelyben jelentős teret foglalnak el olvasmányélményei, egyes könyv elolvasása után papírra vetett gondolatai. Olvasmányainak sokféleségéből polihisztori érdeklődése tűnik elő, az általa olvasott kötetek műfaji és nyelvi sokfélesége.

A németországi könyvtermésből több érdekes munkát mutatott be. Így Fritz Künkel csoportlélektannal foglalkozó könyvét is.[86]

Többek között ezeken az olvasmányélményeken, könyvkritikákon keresztül tekinthetett ki a vajdasági magyar olvasóközönség a külföld – akkor talán távolinak tűnő, de Farkas Geizának köszönhetően olvasóközelbe hozott – gazdag könyvtermésére.

Farkas Geiza vegyes témájú írásai is érdekfeszítőek, meglepőek. Egyrészt témájuk, másrészt hangvételük meg stílusuk miatt. Ezek nem tipikus Farkas Geiza-írások, ám híven szemléltetik, hogy a szerző érdeklődése olyan egymástól távoli témák között szárnyal, mint a filozófia, a divat, a jövőkutatás, a színház stb.

*Az élet és a halál békéjé*ben[87] gondolatmenete az emberi szervezet egyes szerveinek működéséből indul ki mondván, hogy ha azok összhangban vannak, akkor „egyáltalán nem is érezzük, hogy szerveink vannak", vagyis az úgynevezett testi békesség állapotáról beszélhetünk.[88] A testi béke azután a lélek nyugalmát, békéjét eredményezi. Ezt a képletet Farkas Geiza az emberiségre is kivetíti azzal, hogy ott az egyes testrészeket, szerveket a nemzetek és osztályok alkotják. A szervek rendellenességei pedig forradalmakhoz, háborúkhoz vezetnek.[89]

[84] Uo.

[85] Uo.

[86] Farkas Geiza: Fritz Künkel: Egyén, jellem és csoport. *Kalangya,* 1935. 6. sz. 453–455.

[87] Farkas Geiza: Az élet és a halál békéje. *Kalangya,* 1932. 7. sz. 441–444.

[88] Uo.

[89] Uo.

Vegyes írásai közül talán a legérdekesebb *A jövő emberei,*[90] amelyben az emberiség jövőjével foglalkozik, s nem csekély borúlátással groteszk képet fest róla. Szerinte az *ősébrények* lesznek a jövő emberei, akiknek „kemény fejük és egy örökké csapkodó ostoruk" lesz.[91] De azok már a túlnépesedés miatt nem tudják majd élvezni „a nagy életet", mint valaha az ember, hanem mindegyik éli majd saját „kis életét".[92] Kiábrándító az emberiség és az emberi élet jövőjéről alkotott képe: „Folytonos tülekedés, veszekedés, küszködés. Mindenki jobb elhelyezést, több táplálónedvet, szabadabb mozgást akar, és eközben taszítja, üti, rúgja a társait, ahogy tudja. Gyűlölik, irigylik egymást, mindegyik csak saját magát vagy a legközelebbi fajtáját tartja valamire jónak, életre érdemesnek. Még akik szeretik egymást vagy legalább így mondják – azok is több bajt, szenvedést okoznak egymásnak, mint örömet. Sokan hamar elpusztulnak ebben a küzdelemben, mások felbukva még egy ideig vergődnek, azután szintén kimúlnak. [...] A nagy élet sem tűnik hosszabbnak, mint az a kicsi, melyben most vagyunk, éppen hogy többfajta, nagyobb és hosszabb kínnal jár, amilyenről nektek itt sejtelmetek sem lehet."[93] Írását apokaliptikus képekkel fejezi be: „megrendül a föld, az eget ezer villám szakítja szét. Vakító fény, siketítő zúgás az egész világmindenségben. [...] Az őslények mind rohannak egyetlen irányba, az élet irányába. Társaival most már egyik sem törődik."[94]

Farkas Geiza az 1930-as években eladta megmaradt eleméri ingatlanjait, és Bécsbe költözött. Ott érte a második világháború kitörése is.[95] Végül Budapesten telepedett le, pontosabban Budatéténye, és onnan járt be naponta a könyvtárakba. Kutatott, írt és sokat olvasott. Magányosan, elhagyatottan élt, és halála előtt már szinte senkivel sem érintkezett. 1942. szeptember 24-én hunyt el 68 éves korában egy csendes budatétényi utcában, s háziasszonya csak másnap délelőtt bukkant rá.[96] Utolsó útjára mindössze néhányan kísérték ki. Budapesten helyezték örök nyugalomra családi kriptájában, a Kerepesi úti temetőben.[97]

90 Farkas Geiza: A jövő emberei. *Tükör,* 1936. január 25.
91 Uo.
92 Uo.
93 Uo.
94 Uo.
95 Csuka: i. m.
96 Uo.
97 Uo.

■■■ Filep Tamás Gusztáv

DARABONTOK ELLEN ■
Petrogalli Oszkár a magyarországi és a csehszlovákiai ellenzéki politikában

Hozzászoktunk, hogy egy-egy korszakról a fordított irányból szerkesszük meg a retrospektív képet, talán azért, mert azt gondoljuk, hogy a végkifejlet a legfontosabb: a következmény, amely visszamenőleg értelmet ad az adatoknak. Jobb lenne pedig a kutatást és az értelmezést az elejétől kezdeni: tagadhatatlan, hogy mindennek van – sokszor logikus, nem egyszer determinisztikusnak tűnő – előzménye, mégis igaz az, hogy a történeti helyzeteknek – legalábbis történésük pillanatában – legkevesebb két kimenetük van. A két világháború közötti csehszlovákiai magyar kisebbségtörténet kutatásában a politikatörténetet gyakran a harmincas évektől eredeztetjük – tehát az okozatból magyarázzuk az okokat. Ez az egyik szempont, amiért Petrogalli Oszkár életútjának bemutatását választottam írásom tárgyául, aki 1925 elején meghalt ugyan, tehát csak az első hét év küzdelmeiben vett részt, de akkoriban a felföldi magyar politikusok közül ő volt az egyetlen igazi integráló személyiség. A másik: mint már többször is mondtam és írtam: a két világháború közötti korszak szereplői a századfordulón, sokan közülük a századelő politikai küzdelmeiben szocializálódtak; s pályájuk akár csak vázlatos áttekintése is cáfolja azt a képet, amit a cseh–magyar politikai szembenállásról a cseh ideológiatörténeti toposzok mechanikus átvételével magunk is ápolunk. Ennek archetípusai pedig a demokratikus, illetve liberális (ezek a leegyszerűsített történelemképben gyakran szinonimákként szerepelnek), modernizációra kész, szociálisan érzékeny cseh – s a vele szemben álló arisztokratikus-dzsentries-klerikális, elnyomó, feudális magyar közéleti szereplő. Ezek a közhelyek olyannyira átmentek a köztudatba, hogy nem is szorulnak igazolásra – jóllehet a szakmai kritikát nem állnák ki. Én magam több, e korszakban tevékenykedő szlovákiai magyar politikusról írtam már kisebb-nagyobb portrét, de a népelnyomó, soviniszta úri osztály megtestesítőjét eddig sehol sem találtam a meghatározó

politikai személyiségek között. A magyar kisebbségi politika történetének első szakaszában jelen van viszont a Jászi Oszkár által fémjelzett polgári radikalizmus markáns változata,[1] a konzervatív, illetve konzervatív-liberális, keresztényszocialista elemekkel szervesülő náciellenes alkotmányvédelem,[2] a munkásmozgalom német klasszikusain nevelődött szociáldemokrácia[3] és így tovább. Petrogalli Oszkár a századelő magyar függetlenségi – egy csonka parlamenti ciklust leszámítva ellenzéki – politizálásának markáns alakja. Nem tartozott a radikális szárnyhoz, legalábbis a függetlenségi párt szakadása után nem Justh Gyula pártjához csatlakozott, melyből végül a Károlyi Mihályé is elágazott, hanem Kossuth Ferencéhez.

Petrogalli munkásságáról nem született részletes összefoglaló tanulmány. A második világháború után ritkán emlegették, politikai nézeteit nem fejtegették, írásait nem elemezték. Életútjának rekonstruálásához fölhasználtam politikai cikkeit, írásait, az egyik országgyűlési almanachot, a magyar ellenzéki lapokban, így a *Prágai Magyar Hírlap*ban 1925 februárjában közölt emlékszövegeket és főként unokaöccsének és munkatársának, Bothár Sándornak 1925. március 10-étől ugyanebben a napilapban folytatásokban közölt, *Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra* című írását. Már ennek első mondatában szerepel, hogy Petrogalli „a szlovenszkói és ruszinszkói magyarság vezére" volt,[4] s e szerepét hallgatólagosan és önként mindenki elismerte. Az életrajzi adatok vonatkozásában ez volt fő forrásom, passzusaira csak akkor hivatkozom külön, ha idézem őket. Használtam továbbá Forgách Géza másfél évtizeddel később írt, a *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyvé*ben megjelent vázlatos, de nyilvánvalóan ideológiaképző céllal született Petrogalli-portréját; írója a politikus magatartását tartotta követendő mintának az első bécsi döntés után Magyarországra visszakerült kisebbségi töredéktársadalom számára.

Petrogalli apai ágon olasz, Görz történetével összefonódó múltú nemesi családból származott, apai nagyapja Petrogalli József kincstári bányatanácsos volt, az anyai, Hulley Dániel

[1] Filep Tamás Gusztáv: Maléter István és a balítéletek. In uő: *A hagyomány felemelt tőre. Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh) szlovákiai magyar kultúráról.* Budapest, 2003, Ister, 25–118.

[2] Filep Tamás Gusztáv: A jog hatalma – a hatalom joga. Szüllő Gézáról. In uő: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945.* Pozsony 2007, Kalligram Könyvkiadó, 278–289.

[3] Filep Tamás Gusztáv: *A szociáldemokrata alternatíva Surányi Lajos röpirataiban.* Uo. 56–64.

[4] Bothár Sándor: Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra. I. *Prágai Magyar Hírlap,* 1925. március 10. 2. (A tanulmányban szereplő idézeteket a mai helyesírási irányelveknek megfelelő átírásban közlöm.)

elszegényedett Turóc megyei nemesi család sarja, bőrgyára volt Besztercebányán, s bár csak szlovákul és németül beszélt, fejlett magyar öntudattal bírt, amit a városi kaszinó elnökeként is érvényesített. Petrogalli Oszkár 1874. október 4-én született Aradon, az elemi iskolát is ott végezte, gimnáziumba viszont már Trencsénben járt – ahová édesapját, Petrogalli Artúr főgimnáziumi tanárt állítólag függetlenségi párti magatartása miatt helyezték át.[5] A nagyszülők mindkét ágon besztercebányaiak voltak, a szünidőket a Petrogalli és a Bothár család új generációja együtt töltötte itt, egy-egy szomszéd gyerek bevonásával meglehetősen vásott társaságot alkotva, amelyből utóbb megalapították a „Besztercebányai Magániskolát". Ennek Petrogalli Oszkár lett az „igazgatója"; szervező- és irányítóképessége Bothár szerint már itt megmutatkozott. Gyermekkorában is „zoon politikon" volt; elsős gimnazistaként a függetlenségi és 48-as párt híveként számon tartotta a párt győzelmeit és vereségeit, a pótválasztások eredményét, a Magániskola értesítőjébe például *A függetlenségi és 48-as párt hódított és vesztett kerületei* címmel írt vezércikket. A

[5] Botháron kívül ezt állítja Forgách Géza (Petrogalli Oszkár. A Magyar Egység felvidéki apostola 1874–1925. In *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyve. Felvidéki Irodalmi Emlékkönyv.* Budapest, 1940, Mefhosz Könyvkiadó, 215–216.).

Petrogalli Oszkár édesanyja, egyik fiatalabb kori arcképe és legutolsó fényképfelvétele

trencséni főgimnázium önképzőkörének elnökeként 1895-ben ő tartotta a március 15-i beszédet. Az igazi szellemi-politikai vezetőnek ekkor az intranzigens Ugron Gábort tekintette, unokaöccsét pedig lepecsovicsozta, amiért az Eötvös Károlynak volt a híve. Szintén 1895-ben Budapestre kerülvén joghallgatónak főként a képviselőház karzatán töltötte idejét, tagja lett a függetlenségi és 48-as polgári körnek, a Kossuth-gyászünnepség szervezőbizottságának; a kvótaellenes (azaz az újonclétszám emelése ellen küzdő) mozgalom szervezőbizottságának pedig az egyik jegyzője. A kormány elleni tüntetések egyike után, amikor annak szervezőit a *Pester Lloyd*ban becsmérelték, a cikk szerzőjét mindannyian párbajra hívták; ekkor Petrogalli egyik segédje Lovászy Márton volt, aki aztán 1918-ban a Károlyi-kormány minisztere lett. (Végül az újságírónak csak provokálóinak egyikével szemben kellett kiállnia.)

Petrogalli az egyetemi ifjúság mozgalmaiban Bothár szerint a „nemzeti irányt" képviselte: az egyetemi kör választásainál birokra kelő két párt, az antiszemitáké és a filoszemitáké mellé szervezett egy harmadikat, a „nemzeti ifjúság pártját", fölrázandó az e téren „lanyha érdeklődésű" fiatalokat.[6] Ez, gondolom, azt is jelenti, hogy az antiszemitizmust és filoszemitizmust nem tekintette politikának, s kiváltképpen nem tekintette nemzetinek. A zsidóságot – bár 1918–1919-es, a „forradalmi" időkben való felülreprezentációját károsnak tartotta, *inkább* felekezetként fogta föl, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a cseh megszállás után szorgalmazta a zsidóknak a magyar kisebbségi küzdelmekben való részvételét. Politikai eszmélkedésétől haláláig integrációs politikát folytatott: „Szemben a felekezeti irányokkal már akkor is a magyarság nemzeti egységét és szemben a tétlen frázispolitikával a tetteknek, a cselekvésnek politikáját s az egységes szervezkedés szükség[esség]ét hirdeti."[7]

1897–1898, katonaévek. Másodévesként be kellett vonulnia – önkéntesnek. Saját választása alapján a tüzérekhez került, a pozsonyi 6-os számú ezredhez. Önkéntesi iskolára Kassára vezényelték; ezt nem szerette. Leveleiben beszámol arról, hogy a tisztek durvák

[6] Petrogalli erről szóló levelét, illetőleg levéltöredékét *lásd* Bothár Sándor: Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra. IV. *Prágai Magyar Hírlap*, 1925. március 17. 2.

[7] Uo.

a magyar legénységgel; intelligensek ugyan, de az egyetlen magyar kivételével magyarfalók, s egy ipariskolát végzett osztrákot műveltebbnek tartanak, mint egy okleveles magyar mérnököt. Petrogalli az akkori lajstromozás szerint szélsőbaloldali (tehát radikális 48-as) – és önmagát is annak tartja: „Mindig szélsőbali voltam és szidtam a közös hadsereget, most személyes tapasztalataim alapján felforr bennem a vér, amint látom, hogy milyen hátrányban részesül az a fiú, csak azért, mert magyar s előnyökben az a másik, csak azért, mert osztrák" – idézi Bothár Petrogalli egyik leveléből.[8] A második félév, már a pozsonyiaknál, semmivel sem jobb. Az önkéntesnek hamar feszültté vált a viszonya a hadnagyával, ennek szerepe lehetett abban, hogy elméleti és gyakorlati felkészültsége dacára megbuktatták a tiszti vizsgán, így azt csak a következő évben tehette le. Visszatérve Pestre a Bánffy-érában tüntet, tiltakozó gyűléseken vesz részt, 1900 januárjában abszolvál és leteszi az első szigorlatot, júniusban jogi doktor lesz. Ügyvédjelöltként előbb otthon, Besztercebányán, majd egy időben Polónyi Géza, a parlament fődebattere irodájában dolgozott, akinek a kedvence lett ugyan, de közben kiderült, hogy nem híve az ügyvédi rabulisztikának, és az is, hogy nem akar meggazdagodni. Még mielőtt Polónyihoz került, bíró szeretett volna lenni. Jelentkezett is a budapesti táblánál, hogy nevezzék ki joggyakornokká – de kidobták. A *Prágai Magyar Hírlap*ban közölt nekrológ szerint 1902-ben, az 1906–1911-es évekre készült parlamenti almanach[9] és Bothár szerint 1903-ban – ekkoriban Zboray Aladár irodájában dolgozott – végül letette az ügyvédi vizsgát, és irodát nyitott Besztercebányán. Ott egy március 15-i ünnepi beszéde tette rögvest ismertté, az 1904-es községi választásokon pedig – noha csak három nappal korábban jelölték – ő kapta a legtöbb szavazatot, s minthogy aktív és következetes városi politikát képviselt, „a polgárság csakhamar benne látta a vezért"; „szervezni kezdte előbb csak a városi érdek szempontjából, utóbb politikailag is a polgárságot".[10] Besztercebánya az emlékező szerint úgynevezett „leltári" kerület volt, ahol a hivatalos jelöltet mindig ellenállás nélkül megválasztották, „Egy ízben próbálkoztak meg ellenjelölttel – szerényen kormánypárti ellenjelölttel – a hivatalos

[8] Uo.

[9] Fabro Henrik – Ujlaki József szerk.: *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az Országgyűlés tagjairól.* [S. n.], [s. a.], a szerzők tulajdona, 193.

[10] Bothár Sándor: Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra. V. *Prágai Magyar Hírlap*, 1925. március 19. 2.

jelölt ellen, ezt a kísérletet is a presszió és erőszak fojtotta el".[11] Bothár úgy ítéli meg, hogy Petrogalli anélkül ébresztette föl a besztercebányai polgárság politikai öntudatát, hogy vezérségre törekedett volna, huszonnyolc éves korában mégis ebbe a szerepkörbe került. Népszerűsége egyik oka az lehetett, hogy ő alapította a városban az „első" (pontosabban valószínűleg: az első magyar) politikai lapot, a *Figyelő*t – amelynek a felelős szerkesztője lett –, s hogy annak rendszeres vezércikkírója volt. Politikai színre lépése és a hetilap megalapítása, amint azt az első évfolyam első, 1905. szeptember 24-én megjelent száma mutatja, időben egybeesik: ennek a számnak a legelső anyaga Kossuth Ferencnek a lapot köszöntő, Bécsben föladott távirata, e mellé a korszak vezető ellenzéki publicistájának, Kaas Ivor bárónak *Sorakozzunk!* című vezércikkét nyomtatták. A 2. oldalon kezdődik Petrogalli *Zászlóbontás* című cikke, a 3–4. oldalon pedig mindezek kereteként s a vállalkozás indokaként a *Zólyom vármegyében minden csendes!* című jegyzet olvasható.

Ez a darabontkormány időszaka. Az éppen harminc éve kormányzó Szabadelvű Párt, a Tiszák pártja 1905-ben megbukott, de a király a győztes ellenzéki koalíció helyett – minthogy annak vezetői ekkor még nem voltak hajlandók föladni a hadsereg magyar vezénylési nyelvére és a kvótára vonatkozó követeléseket – darabonttestőreinek tábornokát, Fejérváry Gézát (aki korábban honvédelmi miniszter volt) bízta meg kormányalakítással, s az ellenzéki pártok vezérlőbizottsága által meghirdetett nemzeti ellenállásban több „48-as" és „67-es" párt egyesült. Különösen a darabontkormány által – az ellenzék szerint alkotmányellenesen – kinevezett főispánok installálása körül szilárdult meg az ellenállás egységfrontja. A *Figyelő* 2. számában Petrogalli azt indokolja meg, hogy miért kellett sort keríteni a Zólyom megyei szervezkedésre. Már nem arról van szó, hogy „48-as" vagy „67-es" politikát folytassunk, mondja itt: az alkotmány léte vagy nemléte a kérdés. Ezt megértették Gömör, Nógrád, Hont, Bars, sőt Liptó és Turóc megyék is, mind csatlakozott az ellenálláshoz, csak Zólyom késlekedett, pedig a megyét erre kötelezték volna

[11] Uo.

hagyományai.[12] Például a tavaszi közgyűlésen szereplő, pozitív következmények nélkül maradt indítvány elsőként szólította föl a tisztviselőket, hogy ne támogassák a kormányt.[13] Az ötödik számban az 1504. évi I. tc.-re hivatkozva állítja Petrogalli, hogy nem elég az, ha a vármegyei törvényhatósági bizottságok nem szednek újoncot és nem vetnek ki adót: meg kell tagadni a magánosok befizetett adójának elfogadását és az önkéntesek sorozását is. Mindez az általa idézett törvény alapján alkotmányos kötelesség.[14] E cikk megírására a „67-es" kormányokat szerinte mindig kiszolgáló Zólyom vármegyei törvényhatósági bizottságnak a darabontkormány idején tanúsított látszatellenzéki, kétkulacsos magatartása késztette. Nem csoda, hogy a hetedik szám *Ellentállunk!* című vezércikke a közgyűlésnek üzent hadat, amely végül a kormánynak adta be a derekát. Az alkotmányvédelem adta Petrogalli publicisztikájának gerincét a továbbiakban is; ehhez mint jogász a törvények értelmezésével, az alkotmány egységességének magyarázatával is muníciót szolgáltat. A következő szám vezércikkében azt fejti föl, hogyan állt félre a vármegye az alkotmánybontó kormány útjából, hogyan lépett a törvényre hivatkozva „a jogfeladás sikamlós terére", noha „Scire leges non est verba earum tenere, sed vim ac potestatem, a törvényeket ismerni nem azt jelenti, hogy ismerjük azok szavait, hanem ismerni kell annak erejét és hatalmát".[15] Az 1687-es, 1711-es és 1723-as a bukott szabadságharcok után Habsburg nyomásra hozott jogfeladó törvényekkel szemben Petrogalli arra hivatkozik, hogy az alkotmány s minden eleme a szabadság biztosítására szolgál, s amikor az országgyűlések „a viszonyok kényszerítő hatása alatt" cselekedtek, akkor is igyekeztek új alkotmánybiztosítékokat teremteni. Ismeretes, hogy a Fejérváry-kormány a választói jog kiterjesztésével akarta megakadályozni, hogy a szociáldemokraták és a nemzetiségek az egyesült ellenzéket támogassák, illetve így akart tömegtámogatást szerezni. Így ennek az elvnek a kormány részéről történt képviselete Bécs – kivált Ferenc Ferdinánd trónörökös – érdekeinek felelt meg, jóllehet korábban éppen az osztrák kormányok féltek e kérdés bolygatásától. A választói jog

[12] –i –r. [Petrogalli Oszkár]: Egyesült erővel. *Figyelő – politikai hetilap,* 1905. 2. sz. [1]–2.

[13] *Megyénk és a nemzeti ellenállás.* Uo. 3.

[14] – i –r. [Petrogalli Oszkár]: Október 30. *Figyelő – politikai hetilap,* 1905. 5. sz. [1]–2.

[15] – i –r. [Petrogalli Oszkár]: A törvényesség nevében! *Figyelő – politikai hetilap,* 1905. 8. sz. [1]–2.

„széles alapon való" kiterjesztését – az általános választójog ekkor még sem itt, sem ott nem szerepelt konkrétan a programban – azonban eredetileg az ellenzék jó része is helyeselte, ez ott is volt a függetlenségi párt programjában. Petrogalli a választójog kérdését „nemcsak demokratikus, de nemzeti szempontból is" fontosnak tartotta, a koalíciós társak némelyikével s a Tisza István mögött álló liberálisokkal szemben is a legtisztább 48-as logikával érvel a jogkiterjesztés mellett: „A mi történetünknek egyik legfelemelőbb, legmegnyugtatóbb igazsága, hogy minden előre megtett lépés a demokrácia útján, minden jogkiterjesztés felfrissítette a nemzetet, megerősítette a magyar nemzetnek anyagi és szellemi kultúráját. A jogkiterjesztéstől nem kell félnünk, bármit mondanak a számok, bármily öntelt hangon kiabáljon a dicső triász: az ügyvivő kormány, a nemzetiségi és nemzetközi egyveleg".[16] Petrogalli álláspontja egyértelmű: a koalíciós kormány győzelme maga után fogja vonni a népnek a nemzetbe emelését. Ez a nép nem pusztán a magyar etnikum. A nemzetet és a nemzetiségeket nem a nyelvhasználat szerint határolta el,[17] hiszen példái alapján a dunántúli és bánsági németek, a bihari és szilágysági románok, a bácskai szerbek, s amiről közvetlen tapasztalatai is lehettek: a békésiek mellett a szepesi, sárosi és zempléni szlovákok is az ellenzéki koalíció mellett sorakoztak föl. Azt sem tartotta tragédiának, hogy a választói jog kiterjesztésének következtében a nemzetiségi képviselők is nagyobb számban kerülnek be a parlamentbe, hiszen, mint írta, ez csak tünete a már eddig is létezett betegségnek, a nemzetiségi izgatásnak, nem maga a betegség. De ha a jogkiterjesztés ab ovo növeli a nemzet erejét, akkor miért olyan visszatetsző, hogy a kormány (is) ezzel kísérletezik? Mert az országban minden intézménynek a nemzeti kultúra és egység szolgálatában kell állnia. Ezzel szemben a hadsereg egészében, a közoktatásügy pedig „jelentékeny részében" „a nemzeti aspirációk ellensége", az új kormány pedig, amelyik nyilvánvalóan manipulációs céllal bűvészkedik a szavazati joggal, az alkotmány ellen tör: „a jogfosztás aknamunkáját" végzi. Ami a nemzetiségek dolgát illeti, Petrogalli nyilvánvalóan az 1868-as

[16] A szerk.: Az általános választói jog és vármegyénk. *Figyelő – politikai hetilap,* 1905. 5. sz. 2.

[17] „A leghatározottabban ellene kell mondanunk azon csoportosításnak, mely a nemzeti egység híveinek és ellenségeinek táborát anyanyelv szerint csoportosítja, s a nem magyar ajkúak számarányából állapítják meg a nemzetiségi izgatók híveinek számát." Uo.

nemzetiségi törvényből indul ki, amikor azt állítja, hogy az országban egyetlen nemzet – *következésképpen* egy kultúra – van; ebből automatikusan következik a magyar hegemónia szükségességének hirdetése. Ez a korszak politikai csapdáinak legismertebbike – az ő esetében a peremlét, a szlovák közegbe ékelt magyar értelmiség veszélyeztetettsége is magyarázhatja. De következik ez az elgondolás a függetlenségi programból is, amelybe beletartozik „a magyar nemzeti egység határai"-nak kiterjesztése. A szlovák nemzeti igények növekedését – innen nézve logikusan – a „nemzetiségi izgatások"-nak tulajdonítja, s mint láttuk, az a meggyőződése, hogy a demokrácia, a jogkiterjesztés mindent meg fog oldani. Ezt azért is volt olyan könnyű elhinni, mert ezekben az években a nemzetiségek sok vezéralakja közeledett az ellenzéki koalícióhoz. A magyar függetlenségiek akkori véleménye szerint azért, mert így vélték kielégíthetni jogos igényeiket. A sokszor jogosan gyanakvó Gratz Gusztáv viszont azt állítja a dualizmus koráról írott könyvében, hogy ennek taktikai oka volt: a nemzetiségi vezetők látták, hogy a magyar ellenzék, ha öntudatlanul is, a Monarchia szétbomlasztásán munkálkodik, tehát közvetetten és céljai ellenére a nemzetiségek elszakadását is szolgálja.[18] Petrogalli az egyik 1905. novemberi cikkében azt fejtegeti, hogy az északi peremmagyarság a nemzeti hegemónia védelmében támogatta a Szabadelvű Párt – „igen gyakran ellentétes programokkal bíró" – kormányait, noha világos volt, hogy azok Bécsnek alárendelt politikája nem vezet az igazi nemzeti egységhez: „Az iskolában azt tanulta a tót gyerek, hogy itt ez országban a magyar az úr, itt csak egy nemzet, egy történelem, egy kultúra van és ez a magyar, a hadseregnél ellenben látta, hogy a magyar az ő nyelvével éppoly kevéssé boldogulhat, mint ő saját anyanyelvével. – Tehát azt tapasztalta, hogy ez országban van egy nagy hatalom, amely éppoly kevéssé magyar, mint tót, s ez a hatalom a nép szemében a legnagyobb, mert ott vannak a katonák, az ágyúk, a puskák."[19] Petrogalli bírálja a felvidéki magyarságnak azt a korábbi magatartását, hogy úgymond a nemzet védelmében támogatta a kormányokat, ha programjukkal nem értett is egyet

[18] A Ferenc Ferdinánd körül csoportosuló magyarországi nemzetiségi politikusok logikája szerint világítja meg a kérdéskomplexumot Milan Hodža (*Szövetség Közép-Európában. Gondolatok és visszaemlékezések*. Fordította Molnár Miklós. Előszó Pavol Lukáč. Pozsony, 2004, Kalligram).

[19] – i –r. [Petrogalli Oszkár]: A kormány és a Felvidék. *Figyelő – politikai hetilap,* 1905. 9. sz. [1].

– ez a szemlélet a végeken „csak örökös küzdelmet hozott létre", az egység határait azonban „nem tolta ki". Mostanra a helyzet változott: a darabontkormány nemhogy védeni akarná a nemzetet, hanem – jog, törvény, alkotmány elleni küzdelmében – azok között keresi szövetségeseit, „akik előtt a magyar alkotmány és nemzeti egység ideáljai közömbösek, vagy éppen ellenszenvesek: a nemzetköziek és nemzetiségi izgatók között". A nép megtévesztése folyik, a kormány visszaél annak „tudatlanságá"-val, „gyámoltalanságá"-val, azt táplálja a tömegekbe, „hogy a nemzeti állam megerősítése csak a kiváltságosak, az urak érdekében áll, akik a nép zsírjából és verejtékéből élnek", programjába pedig olyan szociális terveket vett föl, amelyeket csak nemzedékek alatt lehetne megvalósítani. Ráadásul azt hirdeti, hogy a szociális állapotokon kizárólag az intelligencia „szűkkeblűsége" miatt nem lehetett eddig javítani.[20]

Amikor nem egészen tíz hónapnyi működés után megbukik a darabontkormány, az ellenzéki koalíció paktumot köt a királlyal (ennek lényeges elemeit nem hozzák nyilvánosságra), és újra kiírják a választásokat. Besztercebányát, ahol Petrogalli alapította meg a Függetlenségi és 48-as Pártot, az ellenállás idején alakult, de „67-es" Alkotmánypárt (ifjabb Andrássy Gyula pártja) és a függetlenségi párt is magának akarta megszerezni. Petrogalli a szövetkezett pártok alkotmánypárti elnökét ajánlotta jelöltnek, de a polgárság követelésére neki kellett elfogadnia a jelöltséget,[21] végül a koalíció őt tette hivatalos képviselőjelöltjévé; májusban meg is választották. Programbeszédének lényeges eleme volt, hogy az 1867-es XII. tc.-et maga a megalkotója, Deák Ferenc is ideiglenesnek tekintette, az voltaképpen „egy kisegítő expediens, amely kivezetett bennünket az abszolutizmus útvesztőjéből",[22] Tisza Kálmán Deák halála után uralkodó, jogfeladó, a pártmonopóliumot kiépítő „korrupt rendszere" viszont megváltoztathatatlannak tekintette azt. Tiszával kezdődött – „a 67-i törvények által teremtett félszeg helyzet" következtében – „az összes produktív osztályok pusztulása", százezrek kivándorlása, a teljes fordulat a korábban szabadságszeretete miatt tisztelt magyarság nyugat-

[20] Uo. 2.

[21] Az Alkotmánypárt állítólag nem tartotta be a függetlenségiekkel kötött megegyezés feltételeit, ezért „provokáltatott a központ döntése". Választási mozgalmak. *Figyelő – politikai hetilap,* 1906. 17. sz. [1.] (Csak az előzményekből tudható, hogy az Alkotmánypártról van szó, az a cikkben nincs megnevezve.)

[22] Uo. 2.

európai megítélésében. Most ki kell vívni a külügy, a hadügy és a gazdaság önrendelkezési jogát, vissza kell állítani a 48-as törvények hatályát. Ekkor már nem egyszerűen a választói jog ilyen-olyan kiterjesztését, hanem az általános és titkos választójog életbe léptetését veszi fel programjába: az osztályparlament helyett népparlamentet követel.[23]

1900-ban, 1905-ben és 1906-ban gyakorlatilag generációváltás folyt le a parlamentben. A válság éveiben a XIX. századi notabilitásokat az új elit kisöpörte a Házból. Ha a parlamenti almanachban szereplő utalás pontos, talán egy évtized alatt a régiek hatoda, ötöde maradt képviselő. Felülvizsgálatra szorul tehát az a sztereotípia, amely több fontos kisebbségtörténeti munkában, így Angyal Béla – témánkban eddig a legjobb – *Érdekvédelem és önszerveződés* főcímű könyvében is szerepel, s amely szerint a csehszlovákiai magyar politika kezdeteinél régi típusú politikusok, a régi hatalom képviselői álltak, s ők teremtették meg a kereteket. Igaz lehet ugyanakkor, amit Gratz állít, hogy a „megifjodás" nívócsökkenéssel járt; ő kimondottan a függetlenségiek új generációjáról írja: „A párt soraiban sok fiatal ember foglalt helyet, akik nem annyira szakszerű beszédekre, mint inkább parlamenti heccekre és obstrukciós trükkökre éreztek magukban tehetséget."[24] Világos – ezek az obstrukció évei. Petrogalli tehát egy új elitnek volt a tagja, és felkészültsége alapján nem sorolható a Gratz által bírált csoportba. Tény ugyanakkor, hogy a későbbi csehszlovákiai magyar kisebbségi politika reprezentánsaiból alig találunk ekkor néhány személyt a képviselőházban. A Nógrád megyében megválasztott függetlenségi és 48-as párti Jankovics Marcellen és Petrogallin kívül talán csak az 1918 végi megszállást követő időszak hamarosan a trianoni Magyarországra települő vezetői, Bartal Ferenc (Pozsony megye, Dunaszerdahely kerület, Függetlenségi és 48-as Párt) és a Néppárthoz tartozó Beniczky Ödön jutott be a házba (ő Liptó megye Rózsahegy kerületében, szlovák településterületen győzött), a későbbi szlovák politikai vezérek közül pedig Milan Hodža és Ferdinánd Juriga a „tót párt" képviseletében. Petrogalli e ciklusban a város érdekében fejtette ki képességeit; elsősorban

[23] „Általános választói joggal nem látja veszélyeztetve a nemzeti egységet, bár híve a nemzeti egységnek, mert az szükséges az európai béke és súlyegyen szempontjából – ezt követeli az összes nemzetiségek boldogulása és érdeke. A nemzeti egység nem vesz el jogokat, csak ad és megerősíti azt. Küzd a progresszív adó behozataláért, hogy a terhet a polgárok aránylagosan és nem egyenlően viseljék, az egészséges alapokra fektetett iparpolitikáért, a kisgazdák érdekéért, a munkásügy igazságos szabályozásáért." Uo. 2–3.

[24] Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. 2. köt. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, /A Magyar Szemle Könyvei, 9./, 7.

a helyi iparospolgárság emberének tartották – beleértve a szlovákokat is. Tudott szlovákul – ez, úgy tudom, nem volt általános a későbbi csehszlovákiai magyar politikusok körében –, választói természetesen többségükben, kortesei sejthetően legalább részben szlovákok voltak.[25] Az 1868-as törvény szerinti nemzetfölfogása nem tehette szlovákellenesé – az állam lebontásán vagy a Bécs szempontjának megfelelő konföderálásán dolgozó nemzetiségi eliteknek ekkor még nem voltak tömegei; sok más pártállású szlovák politikussal is emberi viszonyt sikerült kialakítania. Bothár írja emlékezéseiben, hogy volt olyan radikálisabb magyar politikus, aki e téren túl elnézőnek tartotta Petrogalli fölfogását. A fentieket igazolhatja az is, hogy Petrogalli 1920 és 1924 között a prágai centralizmus ellen, Szlovenszkó autonómiájának érdekében a magyar–szlovák összefogást szorgalmazta. Ezt nemigen tehette volna meg ilyen előzmények nélkül.

Petrogalli a Házban az idézett almanach szerint a naplóbíráló bizottság tagja volt, Bothár szerint az igazságügyi bizottság tagja, majd előadója lett;[26] a legbefolyásosabb képviselők között tartották számon; igyekezett segíteni a rászorulóknak, de nem volt kijáró ember.[27] (Más helyütt az szerepel az emlékezésben, hogy *címeket* éppen szerzett másoknak, ha kellett – de nevetett rajta.) Ő maga nemcsak címet, hivatalt sem fogadott el. Wekerle, Andrássy Gyula és Kossuth Ferenc körébe tartozott – a legbensőségesebb viszonyt az ideáljaként tisztelt Apponyi Alberttel alakította ki, s e kapcsolat később is megmaradt. Falán ott függött Kossuth Lajos és Deák Ferenc képe is. Nézeteit hűen szemlélteti az a beszéde, amelyet 1909-ben, a Függetlenségi és 48-as Párt kettészakadása után mondott el választóinak.[28] Annak indoklását tartalmazta, hogy a „baloldal" radikalizálódása idején miért nem ment át a Just-pártba. Három és fél évvel korábban, amikor megválasztották – kezdte gondolatmenetét –, a bizalom nem az ő személyének szólt, hanem a magyar nemzeti függetlenség eszméjének, amelyet akkor is, azóta is képviselt dacára azoknak az „igaztalan vádak"-nak és „gyűlöletes rágalmak"-nak, amiket a Kossuth-pártban maradtakra szórnak egykori párttagtársaik. Ő

[25] Forgách szerint „a vidék szlovák lakossága is vezérének tekintette". Forgách Géza: *Petrogalli Oszkár…* 216.

[26] Forgách azt állítja, hogy ott volt „minden fontosabb" bizottságban. Uo.

[27] Ugyanott így jellemzi Bothár unokatestvérét mint szónokot: „Hangja kissé tompa, érctelen, a frázisokat kerüli, nyelvezete azonban kifogástalanul szép, beszéde sohasem pongyola, kifejezései kerekdedek, szónokiak, a tartalom higgadt, okos és meggyőző. Sohasem beszélt felesleges dolgokat, és amit elmondott, érdekesen, a hallgatóságot lebilincselően mondta el. A hang erejét és ércét pótolta a beszédből kisugárzó erő, a meggyőződés és lelkesedés." Bothár Sándor: Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra. VI. *Prágai Magyar Hírlap,* 1925. március 21. 2.

a „gyűlölködésnek és piszkolódásnak hangját" viszonzásul sem fogja használni. E beszámolót alkotmányos kötelességének tartja, mert „irányadó"-nak tekinti választói „véleményét és ítéletét". (A háború utáni Csehszlovákiában, már kisebbségi politikusként a folyamatos kontroll híve volt, még a képviselők visszahívásának jogát is demokratikus alapelvnek tartotta. Amikor az 1923-as községi, járási és nagymegyei választásokon az ellenzéki pártok kétharmados többséget szereztek, több cikket írt arról, hogy a kormánytöbbség már csak papíron van meg, „A parlament nem képviseli a nép akaratát".[29] Egy évtizeddel korábban, kormánypárti képviselőként is így gondolkodhatott.) A párt egységét, mint Petrogalli mondja, a személyi ellentétek már régen megbontották; a végleges szakadást a jegybank kérdésének megítélése váltotta ki. A Kossuth-párt programjában szerepelt a közgazdasági önállóság, s ennek feltétele volt a pénzügyi függetlenség, tehát a magyar nemzeti jegybank fölállítása. A közös bank szabadalma 1911. január elsején járt volna le. Kossuth Ferenc a nemzeti bank megvalósítása érdekében tevékenykedett mindaddig, amíg ennek volt realitása. Ahhoz, hogy 1911-re legyen bank, törvényt kellett volna hozni erről, a király azonban megmondta, hogy azt nem fogja szentesíteni. Ezt a kérdést az adott helyzetben, tekintettel a megosztott nemzeti közvéleményre s a korábbi nemzeti ellenállás tanulságaira – itt arra utalhat, hogy amikor a darabontkormány leállította az önkormányzatok költségvetési támogatását, az ellenállás sok helyütt megszűnt –, nem volt szabad kiélezni. Ezt „az alkotmányosság szempontjából igen elszomorító tény"-nek tartja, mert azt bizonyítja, hogy a törvényhozás két tényezője között nincs erőegyensúly, a nemzeti akarat *megint* alulmaradt a királyéval szemben „egy olyan kérdésben, melyet nem speciálisan a 48-as törvények biztosítottak, de egy oly jog érvényesítésénél, melyet a 67-es kiegyezés kifejezetten fenntartott. Habár tehát a 48-as párt magára hagyatva folytatta a küzdelmet az önálló bank megvalósításáért és annak keresztülvihetősége most lehetetlennek bizonyult, ez nem jelenti a 48-as politikának a csődjét, de igenis jelenti a nemzeti erőnek, a népképviseletnek, magának az

[28] *Petrogalli Oszkár Dr. Besztercebánya sz. kir. város országgyűlési képviselőjének 1909. évi november hó 21-én tartott beszámoló beszéde.* Besztercebánya, 1909.

[29] (p.) [Petrogalli Oszkár]: Ügyetlen ügyeskedések. *Prágai Magyar Hírlap*, 1923. október 12. [1.]

alkotmányosságnak gyöngeségét".[30] „Mindaddig, amíg egy adott helyzetben programom valamely pontját keresztülvihetőnek tartom – mondja e beszédében –, habár küzdelmek árán is, kötelességem a küzdelmet abba nem hagyni [...], ellenkező esetben jogosan érhetne az elvfeladás vádja. De ha, tisztelt Polgártársaim, látom és tudom, hogy annak megvalósítása *most* lehet[et]len, és én mégis hirdetem annak lehetőségét, és ösztönzök mindenkit, aki bennem megbízik, hogy tartson ki e jognak dátum szerinti megvalósításának követelése mellett, akkor én ámítok."[31] A politikában, emlékeztet itt Kossuth Lajos megállapítására, „nem az a legnagyobb hiba, ha az ember a célt el nem éri, hanem ha a célon túlmegy". Ha az ellenkező utat választotta volna, zsákutcába vitte volna a nemzetet; ha ez volna a 48-as politika, akkor ez azt jelentené, hogy kudarcról kudarcra kell vezetni a függetlenségi eszme híveit a kiábrándulásig. Ez katasztrófapolitika volna – az igazi 48-as politika útja „hosszadalmas, fárasztó, gyakran unalmas. A folytonos építésnek a munkája, amely lépésről lépésre viszi előre az országot a nemzeti függetlenség megvalósulása felé". Ő azért csatlakozott a 48-as függetlenségi Kossuth-párthoz, mert annak vezetője, Kossuth Ferenc képviselte ezt az utóbbi koncepciót. A kibontakozás útja mindemellett a határozott lépések politikája; ígéri, hogy – hiszen ezzel bízták meg választói – nem fog letérni „a demokratikusan liberális haladás" útjáról.[32]

A koalíció a párthasadás logikus következményeként megbukott a szakirodalom szerint romhalmazt hagyva maga után. Ez azonban nem ennek a kormánynak a differentia specificája, hanem e korszakban mindegyiké. Maga Kossuth Ferenc azóta is fekete bárány, bár kétségtelen, hogy az őt így értékelő munkák általában a permanens forradalom ideológiáját terjesztették; az bizonyos, hogy a koalíció összes hibája dacára a szabadságjogok korlátozása a későbbi évekhez, Tisza munkapárti kormányzásához fűződik. Tény azonban, hogy a választójog kiterjesztése a koalíciós korszakban egy lépéssel sem jutott előbbre.

A következő választásokon, 1910-ben az új kormány előbb meg akarta venni Petrogallit: induljon munkapárti jelöltként,

[30] *Petrogalli Oszkár Dr. Besztercebánya sz. kir. város országgyűlési képviselőjének 1909. évi november hó 21-én tartott beszámoló beszéde*. I. m. 6–7.

[31] Uo. 9., 7–8.

[32] Uo. 12.

vagy pártonkívüliként, vagy hagyjon fel a politikával, s magas bírói vagy közjegyzői széket kap; amikor ezeket visszautasította, presszióval megbuktatták. Ezt a kerületet az ellenzék és a kormánypárt is fontosnak tartotta – Petrogalli mellett Apponyi Albert, ellenfele, Serényi Béla földművelési miniszter mellett pedig maga a miniszterelnök, Tisza István korteskedett. A következő, a városi választásoknál a kormány csak a harmadik menetben győzött, valószínűleg akkor is csak törvénysértés útján. A helyi eredményeket kétszer is meg „kellett" semmisíteni.

A Petrogalli által képviselt politikustípusnak a megértéséhez jó lesz idéznem egyik kortársát – s részben sorstársát –, az egykor szintén a budapesti parlamentben (csak éppen liberálisként/munkapártiként) helyet foglaló, majd a csehszlovákiai magyar kisebbségi politika első éveiben is szerepet játszó Molnár Bélát, aki éppen a *Prágai Magyar Hírlap*ban értekezett a politikai erkölcsről. Molnár szerint a századforduló évtizedeiben fordulat történt a politikus és az erkölcs viszonyának megítélésében: „... Magyarországon az utolsó évtizedekben a politika a többé-kevésbé ügyes köpönyegforgatások színjátéka volt. Elveket hol be-, hol kikapcsoltak, s addig konzervatív politikusok, ha a hatalomból kikapcsolódtak, azonnal a szocialistákkal kezdtek kacérkodni, akiket az általános választójog beígérésével igyekeztek magukhoz édesgetni. [...] kétségtelenül megállapítható a magyar politikai életnek 1867 óta erkölcsi szempontból való lassú, de fokozatos leromlása, s amíg Deák Ferenc, Irányi Dániel idejében lehetetlen lett volna erkölcsi és politikai halál nélkül az egyik közjogi vagy elvi alapról átszaltómortálézni a másikra, ez később mind gyakoribb mutatvány lett. Csak Tisza István volt kellemetlen, amint fölényesen szarkasztikus mosolyával nézte ellenfeleinek a hatalom megszerzéséért való nyaktörő trapézmutatványait. Reá is fogták, hogy elvi tekintetben a mindinkább divatból kiment, közveszélyes konokság betegségében szenved."[33]

Az első világháború kitörése után Petrogalli is bevonult, megjárta az orosz frontot, ahonnan 1916-ban tüdőtágulással és szívbajjal katonai kórházba került, majd Verőcén – itt horvátokkal

[33] Molnár Béla: Kell-e erkölcs a politikai élethez? *Prágai Magyar Hírlap*, 1925. február 13. 1.

került kapcsolatba, megismerte a magyarokkal közös vonásaikat –, később Szegeden pótkeretparancsnok lett. Ezután fölmentették és századossá nevezték ki (korábban megkapta a Signum Laudist). Leszerelése után városában újjászervezte pártját. Hogy ebben szlovákok is szerephez jutottak, szemléletesen példázza Bothár következő – egy hamarosan fontos szerephez jutó, Petrogalli által megvetett embertípusra utaló – megjegyzése: „A szervezőgyűlésen lelkes, sőt soviniszta magyar beszédet tartott egyik barátja, aki az összeomlás után még sovinisztább szlovák beszédekkel gyönyörködtette hallgatóságát, s nyomban oszlopos tagja lett a národny vžbornak."[34] 1917-ben, Tisza bukása után, a király által a választójog kiterjesztésével megbízott – és ebbe hetek alatt belebukó – Esterházy Móric miniszterelnöksége idején Zólyom megye főispánjává akarták kinevezni Petrogallit, vagy udvari tanácsosi címet akartak adományozni neki. Egyiket sem fogadta el.

Az összeomlás után nem azonosult a Károlyi-forradalommal. Részben azért, mert – állítólag – monarchista volt, talán azért sem, mert látta az új elitnek a kormányzásra való alkalmatlanságát, és tudta, hogy az ország területi egysége a tét. Amikor a polgári forradalmat a Kerenszkij-korszakhoz hasonlította, ami után a bolsevizmus jön, környezetében sem hittek neki. A polgárság őt akarta a Nemzeti Tanács élén látni – ezt tudomásul vette és *teljesítette*. A hadsereg szétesésével a Felföldön föllángolt az erőszakhullám, a rablás általánossá vált és az emberölés sem volt ritka. A Petrogalli vezette, nemzetőrséget szervező és „permanenciában" működő besztercebányai Nemzeti Tanács azonban, melynek hatásköre gyakorlatilag az egész megyére kiterjedt, meg tudta őrizni az élet- és vagyonbiztonságot. Petrogalli bevonta a Tanács munkájába a szociáldemokratákat, sőt a kommunistákat is, s a közbiztonság érdekében a helyi szlovák vžborral is egyetértésre jutott. Amikor a Károlyi-kormány betiltotta az ellenállást, ő táviratban követelte Vavro Šrobártól „a teljes amnesztiát a megszállásig történtekért" (a városból ugyanis többen részt vettek egy korábbi ruttkai csetepatéban), majd a Houdek hadügyi referenstől kapott választáviratot „a lakosság megnyugtatására közhírré tet-

[34] Bothár Sándor: Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra. VII. *Prágai Magyar Hírlap,* 1925. március 24. 2.

te".[35] 1918. december 22-én éjjel aztán telefonáltak Zólyomból, hogy a csehek hajnali fél egykor megszállják a várost.

Petrogalli a megszállás után néhány hónapra visszavonult, de ez nem jelentett passzivitást. Meggyőződése volt, hogy otthon kell maradni, a közigazgatásban dolgozóknak le kell tenniük a hűségesküvel össze nem tévesztendő fogadalmat, az első, 1920-as választások előtt pedig bekapcsolódott a politikai szervezkedésbe. Döntő kérdés volt ekkor, hogy részt szabad-e venni a békeszerződés magyarországi törvénybe iktatása előtt kitűzött választásokon, nem származik-e valamely nem kívánt jogkövetkezmény a magyarok aktív magatartásából, nem teremtődik-e ezáltal az a látszat, hogy önként, végleges tényként fogadják el a megszállást. Azokkal szemben, akik fegyveres ellentámadásban reménykedtek, Petrogalli úgy foglalt állást, hogy nem kell várni Magyarország háborús beavatkozására – ha ilyesmire készülne, azonnal kihívná a győztes, „vagy magukat győztesnek tartó" államok bosszúját. Az új állam alapjára kell helyezkedni, és ki kell harcolni a törvényes jogokat, ennek eszköze pedig a magyar politikai egység és a többi nemzeti kisebbséggel kötött szövetség. Gyanítom, elsőként, de mindenképpen az elsők között keresett kapcsolatot a szudétanémet vezetőkkel. A nyugat-szlovenszkói és pozsonyi magyar közéleti személyiségeket az egységes magyar nemzeti párt létrehozásának ügyével kereste föl; Kassára Bothárt küldte ugyanezzel a céllal. Az egységes párt részben a magyar pártkeret alakuló kétpólusossága – keresztényszocialisták, kisgazdák – miatt nem jöhetett létre, döntő súlya azonban a pozsonyi teljhatalmú minisztérium döntésének volt, amely akadályozta az első Magyar Nemzeti Párt megalakítását, majd végül betiltotta azt. (Végül ugyanilyen névvel a csehek szerveztek egy aktivista [kormánytámogató] pártot, amely indult is a választásokon.) Petrogalli az első Magyar Nemzeti Párt szervezésénél, úgy tűnik föl, a háttérben maradt, tisztséget nem kapott, vagy nem vállalt – Angyal Béla könyvében nem is szerepel a neve ilyen összefüggésben –, a halála után róla megjelent írásokban viszont bőven olvashatunk erről. Bár a Kisgazdapárthoz állt közel – egy darabig a tagja is volt, kilépésének indokaként tudomásom

[35] Uo. 3.

szerint az szerepelt, hogy csak pártonkívüliként képviselheti hitelesen az egységpolitikát –, pártelkötelezettség nélkül vett részt a választási harcokban. Talán szervezési hiba folytán nem került föl a képviselőjelöltek listájára; valószínűleg a besztercebányai kerületben akarták jelölni, de ott a magyarok végül nem állíthattak listát. Utóbb szenátornak szánták, ehhez viszont nem volt meg a törvényben előírt életkora. (A következő, 1925-ös választásokat már nem érte meg.) A gyűléseket végigjárta, szónokolt, de – mint Bothár Sándor utal rá – megfeledkezett róla, hogy még érvényben van a katonai diktatúra.

1920. április 14-én hazatért körútjáról – másnap Bothárral együtt letartóztatták, és a szlovenszkói „Magyar Otthonba" internálták. A hatóságok nagy összeesküvési műpört állítottak össze, s ennek több mint negyven gyanúsítottja gyűlt össze Illaván, többek között pozsonyiak és kassaiak is. Vele április 29-i kihallgatásakor tudatták, hogy a Magyar Országos Véderő Egylettel (MOVE) állt kapcsolatban, de a vádat egyelőre nem közölték vele. A letartóztatottak egy-két kivételtől eltekintve nem is ismerték egymást, legtöbbjük pedig azt sem tudta, hogy mi az a MOVE. Magát az állítólagos összeesküvés részleteit is csak a *Slovenskż Denník* egyik becsempészett számából ismerték meg. Ez az orgánum – nem egyetlenként a cseh lapok közül – jóval később, aktív politikus korában is úgy emlegette Petrogallit, mint akit hazaárulásért internáltak, és aki amnesztiával szabadult. Valójában bizonyítékok hiányában ejtették a vádat. Hat hónap múlva, szeptember 24-én bocsátották el – közben Bothár barátjával együtt gömbölyűre hízott az étkeztetésüket vállaló kassai polgárság kosztján, ugyanis a belügy közben mégis úgy döntött, hogy két összeesküvést kell kreálni; az egyiknek a székhelyéül Kassát nevezték ki, és Petrogalliékat ide helyezték át. Mindez része volt az ellenzékiek stigmatizálására kidolgozott tervnek; ő maga letartóztatásuk okaként előbb csak arra gondolt, hogy a választások idejére ki akarták vonni a forgalomból a magyar pártok aktivistáit. Aztán megértette, hogy mindez a Népszövetséghez küldött magyar beadványok lehetséges hatásának tompítására szolgált,

illetve általában arra, hogy a kisebbségeket illojalitással lehessen vádolni az európai közvélemény, illetve a „csehszlovák" nemzet előtt.[36] IV. Károly második visszatérési kísérletének bukásáig Petrogalli rendőri felügyelet állt, így nem vehetett részt azon az 1920. december 7-i ótátrafüredi pártközi értekezleten, amelynek az egyik kezdeményezője volt, ahol a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottságát megalakították, s ahol felolvasták azt az elaborátumot, amelyben ő rendszerezte először a kisebbség sérelmeit.[37] A Közös Bizottság határozott úgy 1922. február 4-én, hogy Losoncon fölállítják a pártok központi irodáját. Forgách Géza, aki az iroda titkáraként munkatársa volt Petrogallinak, így látta: „Ettől a naptól kezdve Petrogalli Oszkár kezeiben futottak össze a felvidéki magyarság politikai megnyilvánulásainak életszálai, s a testvérpártok minden közös akcióját ő vezette, irányította, és a legtöbbet ő maga kezdeményezte is."[38] Az általa irányított „országos mozgalmak" közül Forgách kettőt említ meg példa gyanánt: az 1922. decemberi Petőfi-ünnepségeket és a nem sokkal később a magyar iskolák, óvodák érdekében Csehszlovákia minden magyarlakta városában és sok községében – „Dévénytől Aknaszlatináig" – megtartott tiltakozó gyűléseket. A Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga megalapítása és megszervezése is részben az ő nevéhez kapcsolható.

A kisebbségi korszakban, amelyben 1925 elejéig vehetett részt, a magyar politikai élet két lényeges intézménye kapcsolódik a nevéhez, továbbá fontos szerepe volt a magyar pártok közötti megállapodások, egyezmények létrejöttében.

Elsőként a két nagy magyar ellenzéki párt már említett losonci központi irodájára kell utalnom; ennek létrehozásában a fő érdem az övé, ő lett az igazgatója is. Az iroda igyekezett egybefogni a pártok érdekvédő tevékenységét, s a kisebbségi élet minden lényeges eseményét dokumentálta. Politikai munkák, adatsorok, napi jelentések, kulturális és gazdasági állásfoglalások, háttéranyagok készültek itt, illetve a később megszervezett, az igazgató haláláig az „anyaintézményhez" kapcsolódó prágai irodában (például a parlamenti interpellációkhoz, beszédekhez); szakszer-

[36] Ezt fejtegeti például – megerősítve, amit Bothár írt erről, több belügyi eljárásra utalva – egyik cikkében ([p.]: Irredentizmus. *Prágai Magyar Hírlap*, 1923. augusztus 8. [1.]).

[37] Forgách Géza: *Petrogalli Oszkár…* 219.

[38] Uo. 220.

rűségüket nyilván elősegítette, hogy Petrogalli gyűjtötte és részletesen ismerte az egyetemes politikai-politológiai és jogi szakirodalmat.[39] Másodikként a pártok közös, központi napilapja, a *Prágai Magyar Hírlap* említendő, amelynek egyik alapítója, a kezdeti hónapokat leszámítva végig, tehát 1922 őszétől haláláig a főszerkesztője volt. A szerkesztőség napi munkájában aligha vett részt, hiszen nem költözött föl Prágába – bár több vezércikkét is ott írta –, a politikai irányvonal volt az, amit ő határozott meg, s ha máshogyan nem, saját írásaival része volt az érvelésmód, a nyelvezet kialakításában is. A kiadásra szervezett vállalat szindikátusa azért akarta őt látni a főszerkesztői székben, mert ő „mint a központi iroda igazgatója, a magyarság egységét képviseli s így neve a legalkalmasabb a lap irányának a kifejezésére".[40] Alkotmányos érzékről, jogismeretről, politológiai felkészültségről tanúskodó, sokszor metsző logikájú, nemegyszer ironikus, a legfontosabb aktuális politikai, gazdasági, szociális kérdésekben haladéktalanul állást foglaló cikkeit – melyet a cseh kormánysajtó több utalásból kitetszően gyakran idézett, illetve vitatott –, itt közölt beszédeit a kisebbségi közösség aktív része iránymutatónak, programalakítónak tekintette. A harmadik dolog, amit meg kell említenem, az 1925-ben kötött érsekújvári egyezmény volt, amely Petrogalli halála után máris megrendült ugyan, de amelynek végső eredménye volt sokak szerint a pártegység tíz év múlva bekövetkezett összekovácsolása. Valószínűleg az ő érdeme, hogy 1923-ban az Országos Keresztényszocialista Párt és a Kisgazdapárt több kerületben közös listával indult a nagymegyei választásokon, így nem egymás ellen fecsérelték el erejüket. Erről a mások által egyébként nem cáfolt kortársi tanúságtétel mellett korabeli sajtóközlemény is tanúskodik.[41] A keresztényszocialisták és a kisebb létszámú liberális Magyar Jogpárttal egyesülő és hamarosan Magyar Nemzeti Párttá alakuló kisgazdák viszonya viszont a következő évben annyira megromlott, hogy már a Közös Bizottságot sem működtették. Petrogalli agilitásának volt köszönhető, hogy 1925. január 6-án a két párt mégis asztalhoz ült Érsekújvárban, megszületett az egyezmény, az újabb pártközi

[39] Az iroda fontos kiadványa *A kisebbségek nyelvi jogai*. Kiadta és magyarázó bevezetéssel ellátta a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Központi Irodája. Prága, 1926.

[40] *Jelentés a* Prágai Magyar Hírlap*ról*. In Angyal Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja–Dunaszerdahely, 2004, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, /Fontes Historiae Hungarorum, 1./, [217].

[41] Utal rá Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, 2002, Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, /Nostra Tempora, 6./, 98., 271.

vezérlőbizottság, továbbá a választási közös lista elve. Utalnom kell az 1925-ben esedékes pártszövetségnél a szakadás kapcsán támadt mendemondára. Az alakuló Magyar Nemzeti Párt választási szövetségre törekedett, s Petrogalli volt az, aki kirobbantotta a vitát Lelley Jenővel, a keresztényszocialisták akkori vezetőjével, aki állítólag demokratikusabb, a csehek felé megbékélőbb politikát akart folytatni. Az Országos Keresztényszocialista Párt belső vitája Lelley csoportjának marginalizálásával, majd kizárásával, Szüllő Géza pártelnökké választásával zárult, de a két magyar párt választási szövetsége nem jött létre. Én a források alapján úgy látom, hogy Lelley a Csehszlovák Néppárttal létesítendő koalíció révén akart a kormányba kerülni, és lapjában, a *Népakarat*ban azzal érvelt a magyar egység ellen, hogy nem lehet közös politikát építeni szabadkőművesekkel, protestánsokkal, zsidókkal; ez nem demokratikus szemléletre vall, sokkal inkább „a hatalom akarására". Petrogalli e szemlélet miatt vitte kenyértörésre a dolgot. Megemlítendő még jogvédő tevékenysége, amit, mint Forgách állítja, a besztercebányai büntetőbíróság előtt, a gyaníthatóan koncepciós perekben vád alá helyezett emberek, továbbá amit „a hontalanok, a nyugdíjasok és az elbocsátott volt magyar közalkalmazottak" érdekében kifejtett.[42] Ő képviselte például a védelmet Giller János, a Magyar Nemzeti Párt majdani tartománygyűlési képviselője katonai büntetőperében, melyről tanulmányt tervezett, de nem készült el vele. (Politikai és publicisztikai tevékenységéért nem fogadott el pénzt, Bothár Sándorral közös ügyvédi irodájukat végig fönntartották, ám ott a munka nagy része alighanem unokatestvérére hárult.) Az úgynevezett illetőségi jog vitájában – a csehek a helyi illetőség állítólagos hiányára hivatkozva utasították ki az új államból az ott honos, ám a kormány számára kellemetlen magyar értelmiségieket, politikusokat – egyike volt azoknak, akik a vonatkozó törvények ismeretében tisztázták és képviselték a magyar álláspontot (ez azon kevés kérdés egyike volt, amelyben később némileg sikerült mérsékelni a jogsérelmeket). Amit erről írt, egy könyvbe is bekerült.[43] Ezt azért említem meg, mert alig egy-két olyan kiadvány-

[42] Forgách Géza: *Petrogalli Oszkár…* 222.

[43] Lásd *Az illetőség jogvitája Szlovenszkó és Ruszinszkóban. Petrogalli Oszkár dr. ügyvéd, a Prágai Magyar Hírlap főszerkesztője, Dérer Iván dr. ügyvéd, nemzetgyűlési képviselő és Kamrás József dr. komáromi ügyvéd vonatkozó jogi fejtegetéseivel és Komárom városnak a köztársaság elnökéhez intézett feliratával.* Szerkesztette dr. Alapy Gyula, Komárom város képviselőtestületének tagja. Komárom, 1924, Komáromi Lapok Könyvkiadó-hivatala.

ra akadhatunk rá a könyvtárak katalógusaiban, amelyben a neve szerzőként van föltüntetve. Cikkei, tanulmányai, beszédei nincsenek összegyűjtve, bibliográfia sem készült róluk. Abban, hogy 1938 után például Forgách Géza olyan sűrűn idézte emlékét, nyilván az játszott szerepet, hogy ő volt a magyar kisebbség politikai egységének egyik első szorgalmazója, tehát az 1936-os pártegyesülés után őt lehetett az egységmozgalom őseként föltüntetni, persze nem alaptalanul. Utaltam rá, hogy Petrogalli Bothár Sándor emlékezéseiben, továbbá a nekrológokban – részben a magyarországi sajtóban is – az egész csehszlovákiai magyarság vezéreként aposztrofálják. Lehetséges, hogy ezt méltatói szimbolikus szerepnek tekintették, azok ugyanis, akik a magyar miniszterelnökségnek és a külügyminisztériumnak a kisebbségekkel kapcsolatos iratanyagát földolgozták, nem találtak benne lényeges adatot arról, hogy milyen kapcsolathálót épített ki a budapesti politikusokkal, vagy legalábbis nem írtak erről. Úgy tudom, hogy nemigen járt át Magyarországra, nem iparkodott lobbizni. Lehet, hogy tekintélye közvetett módon alakult ki, hiszen például egyik legjobb barátja, Szent-Iványi József gyakran ütötte a vasat a magyar fővárosban, 1925-ös egységteremtő kísérletét, amelynek kiindulópontja a Magyar Nemzeti Párt létrehívása volt – s amelynek előkészítésében Petrogallié lett a kulcsszerep –, Bethlen István támogatta. Tudták, hogy Petrogalli a kisebbség egyik legképzettebb – parlamenti múlttal, ellenzéki és kormánypárti tapasztalatokkal is bíró – politikusa, ráadásul az általa már fiatalkorában, majd függetlenségi párti politikusként is képviselt egységeszme ekkor Budapesten is népszerűbb volt, mint a sokáig egymást emésztő kisgazda és keresztényszocialista különpolitika, a fővárosból is ezt erőltették. De ne feledjük, hogy Andrássy Gyula és Apponyi Albert, Petrogalli régi barátai ekkoriban még mindig fontos tényezők a magyar parlamentben. Ellenzékiek voltak, de ez nem zárta ki, hogy Bethlen fontos kérdésekben hallgathasson rájuk. Arról, hogy a központi iroda vezetője menynyire volt népszerű a csehszlovákiai magyarság körében, ismét csak közvetett ismereteink lehetnek: politikai beszédeit és vezér-

cikkeit siker és elismerés övezte – de nyilván saját közegében, a magyar ellenzéki pártok hívei között. Az bizonyos, hogy ismerte a politika természetét, és nem volt haragtartó. A kisebbségi politikában olyanokkal is együtt dolgozott, akik korábban, a háború előtt az ellenfelei voltak, például báró Kürthy Lajossal, aki Zólyom vármegye főispánja volt azelőtt. A cseheket becsülte, csak a nacionalizmusukat utasította el. Egyszer a vonaton Karel Kramářzsal akadt össze, és megkérte: „Mondja meg, miért gyűlöli annyira a magyarokat."[44] Aztán hosszan elvitatkoztak. A *Híradó* című pozsonyi lap róla írott nekrológja magas, őszülő-kopaszodó, sokat cigarettázó, közvetlen, őszinte, a titulusokat nem kedvelő, mindenkit meghallgató, segítőkész, kedélyes, tapintatos és szerény emberként, „A magyarokat összetartó egyik vaskapocs"-ként írja le őt.[45] Ez az ábrázolás nem mond ellent a Bothár cikksorozatából összerakható jellemképnek, azzal a különbséggel, hogy szerinte unokatestvére kényelemszeretetét a közügyek iránti lelkesedésével leküzdő, de alapjában ideges természetű ember volt. E vonásának meg az utolsó éveiben kifejtett rendkívüli aktivitásnak nyilván volt szerepe abban, hogy ötvenegy éves korában, a legnagyobb harcok közepette pillanatok alatt halt meg szívszélhűdésben.

Petrogalli a maga jogászi, közjogi-függetlenségi, 48-as szemléletével bele tudott illeszkedni az új, csehszlovák, úgymond demokratikus rendbe, és cikkeiben mindvégig annak alapelveit kérte számon a kínkeservesen egybetartott, Szlovenszkót nyomorba döntő és korrupcióikról hírhedt cseh kormánykoalíciókon. De követelte a *Magyarország függetlenségét garantáló* trianoni szerződés rendelkezéseinek betartását is akkor, amikor Beneš nyilvánosan a magyar gazdasági életbe, sőt a belpolitikába való közvetlen beavatkozást sürgette a nyugat-európai politikusoknál és a közvélemény előtt. Többször leírta, hogy az állam és a rendszer nem azonos; az ellenzékieknek – a kisebbségieknek is – a rendszert kell megdönteniük. A szlovákokkal és a szudétanémetekkel való, részben általa kezdeményezett kapcsolatépítési tervekben, amelyek 1925-ben (de már az ő halála után) egy rövid időre realizálódni látszottak, ott volt egy későbbi konföderáció esélye is.

[44] Bothár Sándor: Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra. XII. *Prágai Magyar Hírlap*, 1925. április 9. 2.

[45] (yxy): Visszaemlékezés Petrogalli Oszkárra. *Híradó*, 1925. február 10. 2.

Kérdés, hogy ő is a revízió jegyében kezdett-e el dolgozni. Nyíltan vallotta, lapjában is leírta a magyar kisebbségi álláspontot, hogy a közösség kényszer alatt fogadta el a főhatalom-változást, és nem ért egyet az új állapotokkal. Viszont az irredentizmus az új állam szétbomlasztásáért folytatott aktív munkát jelent, amelynek ő nem híve, egyszerűen azért, mert épelméjű ember nem akar világháborút kirobbantani, ez pedig ahhoz vezetne. Elsősorban a magyarok érdeke, hogy ne legyenek ellenséges államok által körülzárva, innen tehát egyetlen út vezet: a kiegyezésé. Az 1925-ig regnáló cseh kormánykoalíciók – sokszor utal erre a napi eseményeket kommentáló cikkeiben – azonban mind térdre akarták kényszeríteni Magyarországot. Ha megbuktatásukkal egy szélesebb alapú – más vonatkozásban meg szűkebb, amennyiben az egyik legsovinisztább irányzat, a csehszlovák szociáldemokrácia kimaradt volna belőle –, a kisebbségi pártokra is épülő koalíció tudott volna kialakulni, ez magával hozhatta volna a konföderációs elv győzelmét, következményeképpen pedig a békét Magyarországgal. Ha egy ilyen helyzetben visszaállították volna a helyi autonómiákat – Petrogalli erről is több cikket írt lapjába –, előbb-utóbb egyszerűen okafogyottá vált volna a revízió terve. Lényeges adalék Petrogalli függetlenségértelmezéséhez, hogy amikor meghallotta, hogy Magyarországon a sok kis ellenzéki párt mellé még egy függetlenségi pártot is szerveztek, ezt mondta volna „rezignált mosollyal": „Hát nem elég nekik a függetlenségből, hiszen már annyira független az a szegény Magyarország, hogy barátja sincsen."[46]

Publicisztikájában a sérelmeket mindig a demokrácia szempontrendszeréből értelmezte. Ez a munkája kétirányú. Bírálta a forradalmi alkotmányból eredő jogfosztó törvényeket – például a rendtörvényt, mely drasztikusan korlátozta a kritikát –, az állampolgársággal való visszaélést – tízezrek megfosztását az állampolgárságtól –, a Szlovenszkót sújtó gazdasági diszkriminációt, és egyáltalán a nyomort keltő gazdasági állapotokat. Másrészt folyamatosan nyomon követte a cseh kormányok nyugati nyilatkozatait és főleg az ottani megítélését, amely nem volt olyan egységesen elismerő, mint a szimplifikáló monográfiákban szerepel. Fontosnak

[46] Bothár Sándor: Visszaemlékezéseim Petrogalli Oszkárra. XI. *Prágai Magyar Hírlap,* 1925. április [7.] 2.

tartotta a nyugat-európai közvélemény tájékoztatását. 1922-ben eljutott Angliába – az angol parlamentarizmus és demokrácia lett számára a minta – otthon pedig tárgyalt a Csehszlovákiába látogató Scotus Viatorral. Egyik vezércikke címe: *A skót megtette kötelességét – a skót mehet.* Az írás arról szól, hogy a jeles szerzőt csehek megtámadták, amint óvatosan kritizálni merte a csehszlovákiai kisebbségi viszonyokat is. A háború utáni eldurvult európai közállapotokért a sovinizmusokat tette felelőssé, bírálta például a németgyűlöletet szító francia kormányt.[47] Csehszlovákiában pedig a bécsi tempót látta átütni a demokrácia külső jegyein, vagyis inkább annak terminológiáján: „A régi osztrák közigazgatás, a bürokrácia rozsdás gépezete nyikorog tovább a köztársaságban. A régi osztrák politikai intrikák, ügyeskedések, egyik pártnak kijátszása a másikkal szemben, az egyes politikusok hiúságának, egyéni ambícióinak, szorult helyzetének kihasználása, politikai morzsák osztogatása, a gyökeres megoldásnak elkerülése tartották fönn az osztrák kormányokat", s ezeket az eszközöket alkalmazta aztán Tusár, Bene és Vehla is.[48] A kormánypolitikát és következményeit az ő egyik beszédéről is beszámoló cikk köztescímei efféleképpen minősítették: *Nemzeti imperializmus – agresszív külpolitika – gazdasági válság – korrupció.*[49] Az 1923-as nagymegyei választásoknál – amelyek után egyébként a *Bohemia* című lapban egységes ellenzé-

[47] A húszas évek elejének közhangulatáról egy helyütt ezt írta: „Mintha évszázadoknak minden haladása, alkotása elpusztult, nyomtalanul eltűnt volna, olyan vadság tombol Európában. Ma arcpirulás nélkül hirdetik az erőszakot és jogtalanságot, hazafias pátosszal takarják el a cinikus valótlanságot [sic! nyilván *valóságot*]. Mindenki látja az ösvényt, ahová Európa népeit sodorják azok, akik a népek sorsáért felelősek, de nem keresnek sehol módot arra, hogy a katasztrófát megakadályozzák, minden művészetük abban telik ki, hogy megzavarják az emberek tisztánlátását, pillanatokra galvanizálják és így megszerezzék maguknak a tapsokat, az ünnepeltetést azok részéről, akiket romlásba taszítanak." (p.) A francia tragédia. *Prágai Magyar Hírlap,* 1923. december 13. [1.]

[48] (p.) [Petrogalli Oszkár]: Autonómia vagy kommunizmus? *Prágai Magyar Hírlap,* 1923. október 14. [1.]

[49] Lelley Jenő dr. komáromi beszámolója. Petrogalli Oszkár a politikai helyzetről – A ker. szocialista és a magyar kisgazdapárt lelkes összetartása. *Prágai Magyar Hírlap,* 1923. június 26. 2.

ki front létrehozására hívta föl a német közvéleményt[50] – bekerült a Zólyom megyei bizottságba. Egyik cikkében arra mutatott rá, hogy a kormány – amelyet a forradalmi nemzetgyűlés feljogosított a megyei bizottságok tagjai egyharmadának kinevezésére – itt sem veszi figyelembe a nép akaratát, hiszen a kinevezettek révén egynegyed résznyi kormánypárti kisebbségből többséget tud alakítani. Egy másik ezzel kapcsolatos cikknek már a fogalomhasználata is mutatja, hogy 1923-as ellenzéki tevékenysége egyenes folytatása az 1905-ösnek: „A Zólyom megyébe kinevezett darabontok egytől egyig az »államfenntartó« pártok tagjai s valamennyien »csehszlovák« nemzetiségűek, azaz a kormány meghamisította a politikai arányt és a nemzetiségi arányt. Nem fogjuk engedni, hogy ezek a darabontok a bizottságokban kényelmesen érezzék magukat és feledésbe menjen az, hogy miért és hogyan lettek bizottsági tagok."[51] A bizottsági munkát lényegesen korlátozta, hogy törvény tiltotta a megyegyűléseknek a politikai kérdésekben való véleményformálást. Petrogalli tehát cikket írt a követendő módszerről: a kulturális és gazdasági követeléseket nem a politika nyelvén kell előadni. A kormány azt mondja, hogy a kultúra és a gazdaság nem politika. Akkor tehát így kell szóvá tenni a törvény által megkívánt magyar iskolák hiányát, a tanidő rossz beosztását; így kell követelni a közművelődési és kulturális egyesületek visszaállítását, közművelődési tanácsok, népkönyvtárak létesítését, az elkobzott (nevelési célokat szolgáló) alapítványok visszaadását, a gyártelepek visszaállítását, a munkaalkalmakat. Ott, ahol a szlovákoknak a magyarokkal közös sérelmeik vannak (Besztercebányáról például törvénytelenül Zólyomba helyezték át a megyeszékhelyet, azt vissza kell telepíteni), egyeztetni kell velük.[52]

Cikkeiből végezetül egyet idézek hosszabban. A citátum olyan kérdéshez kapcsolódik, amellyel keveset foglalkozunk: a határon túli magyar zsidóságnak a magyar kisebbségi életben való részvételéhez, s ez önmagában is fontos. Ráadásul igazolja – amit nemegyszer kétségbe vonnak –, hogy a magyar ellenzéki pártok, illetve irányítóik 1938 előtt nem akarták kitessékelni a zsidókat a magyar kisebbségből – bár ez a tendencia is megjelent

50 Petrogalli Oszkár cikke az ellenzék egységes frontjáról. *Prágai Magyar Hírlap,* 1923. október 13. 2.

51 Fölkészül az ellenzék a megyei csatára. Az ellenzéki pártszövetség programja az egyes nagyzsupákban. *Prágai Magyar Hírlap,* 1923. december 24. 4.

52 Az utolsó momentumot lásd ugyanott, a többit (p) [Petrogalli Oszkár]: Kötelességeink a megyei bizottságokban. *Prágai Magyar Hírlap,* 1923. november 3. [1.]

a pártokban, de átütő erő nélkül. Az is kiderül belőle, hogy volt olyan kisebbségi politikus, aki bírálni merészelte a demokrácia szempontjából a magyarországi politikát. Petrogalli ez esetben a numerus clausus kapcsán, máskor a választói jog kapcsán volt kénytelen megtenni ezt. 1923-ban a prágai parlament egyik német képviselője aláírásokat gyűjtött annak érdekében, hogy a helyi német egyetemen bevezethessék a numerus clausust, és a listájára magyar honatyák neve is fölkerült, volt, akié jogtalanul, viselőjének hozzájárulása nélkül. Petrogalli alább idézendő cikkében tisztázta a magyar pártok és a saját ezzel kapcsolatos álláspontját:

> „A szövetkezett ellenzéki pártok sem a közös, sem a vezérlőbizottságban ezzel a kérdéssel soha nem foglalkoztak, egyszerűen azért, mert nem volt semmi ok arra, hogy foglalkozzunk vele. Soha egyetlen hang sem szólalt meg ezen intézmény mellett, nem volt senki, aki a numerus clausus mellett fölszólalt volna, s így nem volt alkalom annak visszautasítására sem. Sőt az Ungvárott ez év májusában megtartott közös bizottsági ülés alkalmával Korláth Endre többünknek bemutatta beszédének tervezetét, amelyet a másnap Munkácson megtartott magyar nemzeti kongresszuson kívánt elmondani. E beszédnek azt a részét, amely a zsidókérdéssel foglalkozott, mi, jelenlévők együtt szövegeztük meg, s ebben kifejezést adtunk azon várakozásunknak, hogy a zsidóságnak az a része, amely a jó időkben magyarnak vallotta magát, a magyarság mostani küzdelmében is híven ki fog tartani, s a zsidóságnak ez a hűsége meg fogja odaát, a határon túl is értetni az illetékesekkel, hogy a numerus clausus fönntartása igazságtalan. Tehát a mi politikánk nem ad alapot s nem mutat föl előzményeket, amelyek arra engednének következtetni, hogy mi itt akarjuk a numerus clausus behozatalát, ellenkezően, azt mutatja, hogy mi szívesen vennők annak eltörlését ott is, ahol az érvényben van. Természetes, hogy ennek az óhajnak kifejezésénél többet nem tehetünk, mert más ország dolgaiba beleavatkozni nincs jogunk.

Ami az én álláspontomat illeti, az igen egyszerű és világos. Én helytelennek és rossznak tartom a numerus clausus intézményét először elvi álláspontomnál fogva. Itt, a köztársaságban az úgynevezett kisebbségi nemzeteknek minden jogát az illető nemzet népességi számaránya szerint állapítják meg. E számarányban osztják ki az iskolákat, éspedig az oktatás minden tagozatában. E számarányt veszik alapul, amikor engedélyezik a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban a kisebbségi nemzet nyelvének használatát. Ez az igazi és általános numerus clausus. Nem foglalkozom most azzal, hogy a kisebbségi jogok gyakorlása terén is csak a numerus clausus elvét ismerik el, a gyakorlatban még ezt az elvet sem valósítják meg. Amikor én támadom ezt az elvet, nemcsak azért teszem, mert annak érvényesítését nemzetemre nézve károsnak és rossznak tartom, de támadom azért, mert igazságtalannak, antidemokratikusnak, barbárnak tartom. És nem változik ez az álláspontom akkor sem, ha ezt az elvet csak egy szűkebb téren, az egyetemi oktatás terén és egy felekezettel vagy fajjal szemben alkalmazzák, amelyhez én nem tartozom.

Szerencsétlennek tartom ezt az intézményt a gyakorlati eredmény szempontjából is. Meggyőződésem, hogy azt az eredményt, amelyet elérni akarnak azok, akik ez intézményt behozni kívánják, nem érik el. A numerus clausus nem hozza meg az eredményt, amelyet az intézmény hívei várnak tőle, hogy így megakadályozzák azt, hogy a zsidóság elözönölje a szellemi pályákat és visszaszorítja onnan a nem zsidókat. Mindössze azt az eredményt hozza magával, hogy a nemzet és a zsidóság között szakadékot létesít.

De ha így elvi és gyakorlati szempontból helytelen általában a numerus clausus, egyenesen veszedelmes ennek a kérdésnek fölvetése a mi helyzetünkben. Nekünk senkit nem szabad elzárnunk attól, hogy csatlakozzék a mi küzdelmünkhöz. Csatlakozzék teljes odaadással és minden keserűség nélkül. Ezt azonban nem várhatjuk el azoktól, akiket felekezeti vagy faji önérzetükben megtámadunk. A mi harcunkat elnyomott nemzetünk jogaiért csak a demokrácia fegyvereivel vívhatjuk meg, és önmagunkat

sebeznők meg, ha ebben a harcban olyan fegyvereket használunk, amelyekkel csak a demokrácia ellen hadakozhatunk.

Még egyet kell megjegyeznem. Én és velem együtt sokan azok közül, akik együtt küzdünk, ezt az álláspontunkat híven fogjuk szolgálni, függetlenül attól, hogy a zsidóság milyen álláspontot foglal el velünk szemben. Nem fogjuk álláspontunkat megváltoztatni azért, mert a zsidóság, éppen csak Zólyom megyét kivéve, a többi megyében elhagyott és jónak látta, hogy felekezeti vagy zsidó nemzeti alapon külön tömörüljön, s azóta is, például sok helyen a bíróválasztásoknál, szavazataival nem minket, hanem ellenségeinket támogatja. […]

Hiszem, hogy ez a szerencsétlen incidens, amelyet a boldogtalan numerus clausus fölidézett […], el fog simulni, s mindnyájan tudatára jövünk annak, hogy nemzetünk súlyos helyzetében nem engedhetjük meg azt a kedvtelést, hogy egymással marakodjunk; a zsidóság is tisztán fogja látni, hogy ha a magyarság a jogaiért folytatott küzdelemben elbukik, úgy ezzel saját sorsa is meg lesz pecsételve."[53]

[53] Petrogalli Oszkár: Numerus clausus. *Prágai Magyar Hírlap*, 1923. december 5. [1.]

■■■ Simon Attila

AKTIVISTA ÉLETPÁLYÁK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI CSEHSZLOVÁKIÁBAN ■

Egy szegényparaszt és egy szakszervezetis karrierje

Az első Csehszlovák Köztársaság politikai életét illetően az aktivizmus fogalma eddig leginkább a szudétanémet politikával kapcsolatban volt használatos. A hárommilliós létszámot is meghaladó, s ezáltal a csehek mögött a második legnagyobb létszámú csehszlovákiai népcsoporton belül ugyanis a húszas évek közepére nem csupán kiformálódott, de többségbe is került a csehszlovák kormányzat hivatalos politikájával együttműködő, annak támogatását nyíltan felvállaló irányzat – amelyet korabeli megnevezéssel aktivistának neveztek. S bár a gazdasági válság hatására, amely a szudétanémetek által lakott határ menti területeket hatványozottabban sújtotta, mint a köztársaság belső területeit, a harmincas években már ismét az ellenzéki magatartás került többségbe, 1926 és 1938 között minden prágai kormányban voltak német nemzetiségű miniszterek, amelyek a három aktivista párt – Bund der Landwirte (BdL), a Deutsche Christlichsoziale Volkspartei (DCV) és a Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei (DSAP) – valamelyikéből kerültek ki. A német aktivizmust azonban hiba lenne felületes módon a kormányzat kiszolgálójának és a német érdekek elárulójának nevezni, hiszen a fenti pártok programja más szándékokat jelez. A felsorolt aktivista pártok ugyanis a Csehszlovák Köztársaság realitására alapozva abból indultak ki, hogy ha már azt nem tudták megakadályozni, hogy ez az állam bekebelezze a németek által lakott területeket, akkor az ország második legnagyobb nemzetének képviselőiként részt kérnek a hatalomból. A csehszlovák pártokkal és a kormányzattal való kooperációt pedig olyan eszköznek tekintették, amelynek segítségével az államfordulat tisztán cseh–szlovák törvényhozása által megteremtett csehszlovák nemzetállami szerkezetet olyan módon tudják átalakítani, hogy az a szudétanémet közösség számára is elfogadható legyen. A kormányba lépésük előtt a német nemzeti

érdekeket határozottan képviselték, az önrendelkezés jogáról nem mondtak le, noha azt az országon belüli jogként értelmezték.

1926-os kormányba kerülésük (ekkor a három párt közül kettő a BdL és a DCV kapott tárcát) azonban mégis bizonyos fajta törést jelentett a programjukban. Igaz, nem kellett lojalitási nyilatkozatot tenniük, ami viszont hosszú távon lényegesebb volt, a csehszlovák fél sem tett olyan ígéreteket, amelyek a nemzetállami keretek lebontásának szándékát jelezték volna. A következő évek pedig megmutatták, hogy megfelelő garanciák nélkül a német pártok szinte semmit nem tudtak elérni a csehszlovák parlamenti többséggel szemben, így eredménytelenségük eredeti programjuk és célkitűzéseik eróziójához vezetett.[1]

*

A szudétanémet aktivizmushoz képest a szlovákiai magyarok körében jóval kisebb szerepet kapott a kormánytámogató magatartás. Annak ellenére azonban, hogy létezett s viszonylag stabil választói bázissal is bírt, a két világháború közötti szlovákiai magyar politikával foglalkozó szakirodalom hajlamos elfeledkezni róla, hiszen azok a monografikus jellegű munkák, amelyek a korszak magyar politikai életéről készültek, jórészt tudomást sem vesznek a korabeli magyar aktivizmusról.[2] A jelen dolgozat célja éppen ezért nem lehet más, mint hogy alapinformációkat nyújtson a két világháború közötti szlovákiai magyar aktivista politika főbb törekvéseiről, illetve hogy bemutassa a korabeli magyar aktivizmus főbb képviselőit.

A két világháború közötti szlovákiai magyar politikai életben alapvetően 3 nagy irányzat egymás mellett éléséről beszélhetünk: a magyar szavazók az ún. ellenzéki magyar pártok, a Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) által képviselt bolsevik típusú baloldal és a kormánytámogató (aktivista) erők között osztották meg szavazataikat. A legnagyobb erőt a sérelmi politikát folytató ellenzéki pártok, elsősorban az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) és a Magyar Nemzeti Párt (MNP, amely az 1920-

[1] A szudétanémet aktivizmussal kapcsolatban *lásd* Jörg Kracik: *Die Politik des deutschen Aktivismus in der Tchechoslowakei 1920–1938* (Frankfurt am Mein, 1999, Peter Lang GmbH).

[2] *Lásd* többek között Popély Gyula: *Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925).* Pozsony, 1995, Kalligram; Uő: A kisebbségi magyar pártpolitika megújulása a harmincas évek első felében. *Regio,* 1990. 3. sz. 97–132.; Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés.* Galánta–Dunaszerdahely, 2002, Fórum Intézet; Čaplovič, Dušan a kol.: *Dejiny Slovenska.* Bratislava, 2000, AEP; Kováč, Dušan: *Dejiny Slovenska.* Praha, 1998, Lidové Noviny.

as megalakulásakor az Országos Magyar Kisgazda, Földmíves és Kisiparos Párt nevet viselte) jelentették. Bár a két nagy párt retorikájában és stratégiájában különbségek is megfigyelhetők, mégis mindkettőre elmondható az, hogy szorosan kötődtek a budapesti kormányzathoz, s a szlovákiai magyar kisebbség helyzetének végleges megoldását alapvetően az önrendelkezési jog érvényesítésétől, illetve egy békés határrevíziótól várták. Stratégiai arzenáljukban – különösen az OKP esetében – kiemelt szerepet kapott ún. őslakos koncepció hangsúlyozása,[3] és Szlovákia autonómiájának támogatása, amely koncepciókat a cseh és szlovák együttműködés megbontásának legfőbb eszközeként, s ezáltal Csehszlovákia felbomlasztásának leginkább járható útjaként értelmezték.

A szlovákiai átlagot (amely 12-13% körül mozgott)[4] magasan felülmúlva szavaztak a magyar szavazók Csehszlovákia Kommunista Pártjára (CSKP), amely egyes dél-szlovákiai járásokban, illetve városokban 30% körüli eredményeket is tudott produkálni.[5] Ennek a kiemelkedően jó eredménynek az okai elsősorban a CSKP-nek a nemzetiségi kérdés megoldásával kapcsolatban képviselt álláspontjában, illetve a nemzeti szempontból elfogult módon végrehajtott földreform következtében Dél-Szlovákiában kialakult elégedetlenségben keresendő.

A harmadik lehetőséget az aktivista magyar pártokra, illetve a cseh–szlovák pártokra való szavazás jelentette a szlovákiai magyar lakosság számára. A három irányzat közül ez volt a legszínesebb és legkevésbé stabil, hiszen az aktivista oldalt a húszas évek elején önálló politikai szubjektumok képviselték, a későbbiekben viszont inkább a cseh–szlovák országos pártok keretein belül működő magyar szekciók.

Az egyes irányzatok közötti pártpreferenciák pontos elemzések hiányában a mai napig nem tisztázottak.[6] Mindazonáltal az 1925-ös, az 1929-es és az 1935-ös parlamenti választási eredmények járási adatai alapján óvatos becslések mégis megkockáztathatók. Azokat a járásokat figyelembe véve tehát, amelyekben a magyarság aránya elérte a 90%-ot,[7] az ellenzéki magyar pártok

[3] A csehellenes momentumokat hordozó koncepció jegyében az OKP szlovák, illetve német szakosztályokat is fenntartott.

[4] A CSKP eredményeit illetően *lásd* Milan Zemko – Valerián Bystrický: *Slovensko v Československu (1918–1939). Prílohy II – Politický systém*. (Bratislava, 2004, Veda, 545–616.)

[5] Az 1925-ös parlamenti választásokon a CSKP a több mint 90%-ban magyarok által lakott Komáromi járásban 29,7%-ot, a Királyhelmeciben pedig 37,3%-ot kapott. Vö. Angyal Béla: i. m. 129.

[6] Azt, hogy az egyes politikai irányzatok milyen súllyal voltak jelen a szlovákiai magyar választók között, elsősorban a két háború közötti népszámlálások megbízhatósága teszi kérdésessé, hiszen a mai napig nincsenek pontos adataink a

a magyar választók mintegy 55-60%-át, a CSKP a 20-25%-át, az aktivista pártok pedig 15-20%-át tudták maguk mögé állítani. Ezekben az arányokban jelentősebb elmozdulás csupán a köztársaság utolsó hónapjaiban, az 1938-ban lezajlott községi választások során következett be.

A szlovákiai magyar aktivizmus jellege jelentős mértékben eltért attól, amit a szudétanémet aktivizmussal kapcsolatban a bevezetőben felvázoltunk. Kialakulására meglehetősen későn, csupán a húszas évek közepe felé került sor, végleges struktúrája azonban csak a húszas évek végére alakult ki. Késői megjelenése elsősorban a magyar kisebbség és a csehszlovák állam korabeli kapcsolataiban keresendő, hiszen a köztársaság kialakulása utáni első évek nem kedveztek a kooperációra törekvő magatartásnak. A Szlovákiába került magyarok szocializációja, erős nemzeti érzései, a magyar kormányzatok nyílt irredentizmusa, illetve a csehszlovák hatalom erőszakos kisebbségellenes lépései a csehszlovák állam elutasításának és a sérelmi ellenzéki politikai magatartásnak esélyeit növelték. A prágai és a szlovákiai magyar politika közötti gátak csupán a húszas évek közepe táján kezdtek oldódni, amikor a szlovákiai magyar politika körülményi megváltoztak.

Ez az új kontextus számos tényezőre volt visszavezethető:

1. az 1919-ben még bizonytalan államjogi helyzet megváltozására és az államhatárok végleges elismerésére;
2. a budapesti kormányok külpolitikai irányvonalának megváltozására, amelyek Bethlen István kormányra lépésétől a kalandor irredenta tervek helyett a versailles-i rendszerbe való beilleszkedést szorgalmazták;
3. a csehszlovák gazdaság stabilizálódására, amely a lakosság számára gazdasági és szociális biztonságot teremtett;
4. az alkotmányos rend megváltozására, hiszen az 1920. február 29-én elfogadott alkotmánynak köszönhetően a csehszlovák nemzeti diktatúrát a parlamentáris demokrácia váltotta fel;

szlovákiai magyarok számáról. Az 1910-es népszámlálás szerint a mai Szlovákia területén Trianon idején 896 000 magyar anyanyelvű lakos élt, az 1930-as népszámlálás már csak 572 000 magyart talált Szlovákiában. S bár 1918 után kétségkívül gyors volt az etnikai átrendeződés, ám az ilyen mértékű fogyást ez sem indokolja. Egyetértünk tehát Popély Gyula véleményével, aki szerint „a népszámlálási adatok nem tükrözik hűen a lakosság nemzetiségi megoszlását". *Lásd* Popély Gyula: *Népfogyatkozás*... Budapest, 1991, Regio, 111.

[7] A Somorjai, a Dunaszerdahelyi, a Komáromi, a Párkányi, a Feledi, a Tornaljai és a Királyhelmeci járásokról van szó.

5. Csehszlovákia nemzetközi megítélésének a megváltozására, hiszen a korábban sokak által életképtelen „szörnyszülöttnek“ nevezett állam gazdasági és politikai szempontból is stabil és nemzetközileg is elismert országgá vált;
6. végül, de nem utolsósorban a napi realitás is azt diktálta a magyar közösségnek, hogy a korábbi merev sérelmi politikát olyan, a kormányzattal szemben rugalmasabb magatartással váltsák fel, amely jobban megfelel a szlovákiai magyarok mindennapi érdekeinek.

A fenti tényezők nagymértékben kihatottak arra, hogy az addig meglehetősen egysíkú kisebbségi politika is színesedni kezdjen, és a merev ellenzékiség, illetve a Moszkva által diktált bolsevik vonal mellett más életképes alternatívák is megjelenjenek benne.

Ha a szlovákiai magyar aktivizmus fejlődési vonalát vizsgáljuk, a húszas évek az útkeresés időszakának számítanak, hiszen ekkor több aktivista jellegű pártformáció is létrejött, azonban valamennyi életképtelennek bizonyult. Ezzel párhuzamosan, illetve részben ebből kinőve az aktivizmus az 1925 és 1929 közötti parlamenti ciklus vége felé a két nagy csehszlovák párt, a Köztársasági Agrárpárt, illetve a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárt szervezeti keretein belül, azok magyar szekciójaként találta meg helyét, s az első köztársaság végéig (1938 ősze) meg is tartotta ezt a szervezeti formát.

A szudétanémet mozgalmaktól eltérően tehát a szlovákiai magyar aktivizmus nem önálló etnikai pártokban, hanem a csehszlovák pártok szervezeti keretein belül találta meg a helyét, ami természetesen az aktivizmus tartalmi töltetét is nagyban befolyásolta. A magyar aktivizmust – annak ellenére, hogy az első köztársaság éveiben a mindenkori kormányoknak egyetlen magyar nemzetiségű tagja sem volt – sokkal inkább lehet a kormányzat elvtelen kiszolgálásával vádolni, mint a szudétanémet mozgalmakat. Az aktivista német pártok standard politikai erőknek számítottak, Berlin a többi német párttal egyenrangú erőként

fogadta el őket (legalább is a weimari állam időszakában), s bár a nemzeti jobboldal irányából sok bírálat érte őket kormányzati szerepük miatt, nem árulónak, csak egy másfajta politikai stratégia képviselőinek voltak elkönyvelve. A magyar aktivista erők viszont szinte végig a politikai élet perifériáján mozogtak, Budapest és a szlovákiai magyar politika sérelmi oldala pedig nemzetárulóként könyvelte el őket. Mozgásterük ezáltal szűk volt, társadalmi megbecsültségük pedig alacsony. Sőt maga Prága sem vette őket komolyan, hiszen azon a véleményen volt, hogy a magyar aktivisták nem meggyőződésből, hanem csupán egyéni érdekből állnak a kormány szolgálatába, s hűségük is csak addig tart, ameddig számukra ez kifizetődő: „a tagság eléggé kétes egyének köréből származik, jelentős számban az ún. politikai emigránsok közül, akik a párttagságukat nem ritkán különböző előnyök (állampolgárság, munkahely, segélyek stb.) megszerzésére használják, hogy azután elhagyják a pártot és más pártokban keressenek egyéni érvényesülést."[8]

Hogy a német út miért nem sikerült, ma még megválaszolatlan. Mindenesetre egy sikertelen próbálkozás történt rá a Magyar Nemzeti Párt jóvoltából. A Szent-Iványi József vezette párt a számára sikeres 1925-ös parlamenti választások után ugyanis egy olyan „nemzeti reálpolitika" megvalósítására tett kísérletet, amely a „a nemzetünk sorsán való siránkozás és a rajtunk esett súlyos jogtalanságok ellen való tiltakozás" eredménytelen politikája[9] helyett a szlovákiai magyar közösség gazdasági megerősítése érdekében bizonyos kérdésekben vállalta volna a kormányzat támogatását. Ez a politika azonban gyorsan megbukott. Mégpedig két ok miatt. A fontosabbat a csehszlovák kormányzat merev magatartása jelentette, amely ugyan igényelte volna a MNP támogatását, de cserében semmit nem kínált, vagyis a csehszlovák nemzetállam építésének egyetlen mozzanatáról sem akart lemondani. De belejátszott a Prágához való közeledés kudarcába Budapest hasonlóan merev magatartása is, hiszen a pesti kormánypolitika mozgatói Kürthy István volt komáromi főispán szavaival egyetértésben azt vallották, hogy „minden hozzásimulás

[8] Archív ústavu T. G. Masaryka [T. G. Masaryk Intézet Levéltára, a továbbiakban AUTGM], fond T. G. Masaryk (a továbbiakban TGM), šk. 393, Naši Maďari 8. zv. 1666/31.

[9] Digitální knihovna NS RČS 1925–1929. [A Csehszlovák Köztársaság Nemzetgyűlésének Digitális Könyvtára.] Poslanecká sněmovna – stenoprotokoly, 4. schůze, Pátek 18. prosince 1925 [online]. http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/004schuz/prilohy/priloh03.htm

a republikában fennálló rendszerhez tehát határozottan káros a magyar nemzetre."[10] Ez pedig még a Szent-Iványi által elképzelt reális kompromisszumokat is kizárta.

A kérdés azonban, hogy a szlovákiai magyar aktivizmus miért volt más, miért volt jóval gyengébb és eredménytelenebb, mint a szudétanémet, jogos. Magunk erre nézve több okot is látunk:

1. A szudétanémetek számára Csehszlovákia, amelyet maguk a csehek is a történelmi Csehország új határok között való kibővítéseként értelmeztek, korántsem volt olyan idegen államalakulat, mint a szlovákiai magyarok számára. Ennélfogva pedig magával az állammal is könnyebben tudtak azonosulni, mint a magyarok.
2. A szudétanémet területek fejlett ipara miatt a német társadalom rendelkezett egy olyan gazdaságilag és politikailag is erős társadalmi réteggel – gyárosok, bankárok, vállalkozók –, akik érdekeltek voltak a cseh társadalommal való kooperációval. Ez pedig óhatatlanul magával hozta a politikai együttműködés gyakorlatát is.
3. Nem elhanyagolható tényezőnek tudjuk be a Berlin és Budapest magatartása közötti különbséget. A Wilhelmstrasse ugyanis nem volt híve a szudétanémet politika kézi vezérlésének, s a Stresemanni külpolitikával összhangban támogatta a német aktivisták közeledését Prágához. Ezzel szemben Budapest határozottan elvetett minden közeledési kísérletet, az aktivistákat pedig árulóként bélyegezte meg.
4. A sok egyéb ok mellett utolsóként Prága magatartását említjük. A csehszlovák politika ugyanis – több tényező miatt – mindig is nagyobb engedményekre volt hajlandó a szudétanémetek irányában, mint a magyarok felé. Másrészt a csehszlovák kormányok sohasem mondtak le nemzetállami terveikről, s olyan politikát folytattak, amely a szlovákiai magyar közösség nagy része számára lehetetlenné tette az azonosulást a csehszlovák állammal.

[10] MOL Külügyminisztérium Politikai Osztály rezervált iratai (a továbbiakban: K-64.). 17. csomó, 7. tétel 528. res. pol/1926.

A magyar aktivizmus alapproblémáinak felvázolását követően a következőkben a változatos aktivista életpályák közül kettőnek, a talán két legfontosabb kormánypárti magyar politikusnak, Csomor Istvánnak és Schultz Ignácnak a politikai pályáját kívánjuk röviden felvázolni.

AZ ELSŐ SZÁMÚ KÖZTÁRSASÁGI MAGYAR GAZDA

A magyar aktivizmus egyik mozgatórugóját az a csehszlovák földbirtokreform jelentette, amely Állami Földhivatal céltudatos nacionalista-protekcionista tevékenysége révén a csehszlovák nemzetállami célkitűzések egyik fontos gazdaságpolitikai eszközévé vált. A csehszlovák földbirtokreformnak ugyanis a jogos gazdasági és szociális motívumok mellett alig titkolt célja volt, hogy a földtulajdont, illetve az ahhoz kapcsolódó ipart (cukorgyárak, szeszfőzdék, malmok) az addigi többségében német és magyar tulajdonosok kezéből cseh és szlovák kézbe juttassa át. A földbirtokreform nacionalista jellege elsősorban a nagybirtokokból lefoglalt föld kiutalási gyakorlatában mutatható ki, hiszen a kiutalásokat még a nemzetiségi területeken is elsősorban cseh és szlovák igénylők kapták meg. Főleg ún. maradékbirtokosok (átlagosan 100 ha nagyságú birtokkal), akikből a „csehszlovák kapitalista mezőgazdasági vállalkozók" rétegét kívánták kialakítani, illetve az ide telepített cseh, morva, szlovák telepesek, akik átlagban 12 hektárnyi osztatlan parasztbirtokot vásárolhattak kedvező feltételekkel maguknak. Az így végrehajtott reformnak köszönhetően a szlovákiai magyar lakosság talpa alól valósággal kihúzták a termőföldet. A Dél-Szlovákiában lefoglalt nagybirtokok tulajdonosai és a nagybirtok lefoglalása után elbocsátott és néhány koronányi összeggel kárpótolt munkásai ugyanis nagyrészt magyarok voltak, a kiutalások címzettjei viszont leginkább „csehszlovákok". A szlovákiai magyarok mélyen százalékos arányuk alatt részesültek a kiutalásokban. Szlovákiai átlagban csupán annak alig 6%-át, a többségben magyarok által lakott

[11] Az adatok forrásai Národný archív ČR [a Cseh Köztársaság Nemzeti Levéltára, a továbbiakban NA ČR], f. Státní pozemkoví úrad – všeobecné spisy (SPU-Vš), k. 118. Přídel pudy zabrané menšinovým národnostem.

járásokban is csak az ott kiutalt földek mintegy 20%-át kapták meg.[11] Így, miközben magyar szegényparasztok, mezőgazdasági munkások, volt uradalmi cselédek tízezrei maradtak megélhetést nyújtó föld nélkül, a magyarlakta déli régióban több mint 300 maradékbirtok és 3300 telepes birtok létesült, ami jelentős beavatkozást jelentett a régió gazdasági és etnikai struktúrájába.[12]

Miközben a csehszlovák politika teljes mellszélességgel felsorakozott a földreform végrehajtása mellett (kivételt a katolikus egyház nagybirtokait féltő Szlovák Néppárt, későbbi nevén Hlinka Szlovák Néppártja – HSLS jelentett), a szlovákiai magyar politika nehezen találta meg a témával kapcsolatos autentikus hangot. Miközben ugyanis látták a reform lehetséges nemzetpolitikai kockázatait, a magyar falu földínségét ismerve a földreform szükségességét nem nagyon merték kétségbe vonni. Az 1921-ben Dél-Szlovákiában meginduló telepítések, és az a nyilvánvaló gyakorlat, hogy az Állami Földhivatal kisemmizi a helyi magyarokat, könnyebbé tette a két magyar párt helyzetét, hiszen a reform immár jól látható nacionalista jellege miatt bátrabban szembefordulhattak azzal, s ha nem is a földbirtokreform elvét, de annak gyakorlatát kemény bírálat alá vették. Mint a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottságának 1924 februárjában Ótátrafüreden elfogadott határozata is kimondta, „a közös bizottság szükségesnek tartja a földreformot, de a telepítések mai módját elítéli, s a földbirtokhivatal mai rendszerét helyteleníti”,[13] a reform ilyetén való végrehajtását pedig az Agrárpárt korteseszközeként értékelték.[14]

Elmondható tehát, hogy miközben a falusi magyar lakosság a csehekhez és szlovákokhoz hasonló reményekkel várta a nagybirtok felosztását, fokozatosan csalódnia kellett abban. Azt látta ugyanis, hogy csak nehezen vagy egyáltalán nem tud földhöz jutni, miközben az általa vágyott földre idegeneket hoz a hatalom. S mivel az ellenzéki pártok földreformellenes kampánya sem maradt közöttük hatástalan, a magyar falu egyre inkább idegenkedve fogadta a reformnak az egészét, s – noha erre nézve pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre – valószínűsíthető az is, hogy (a magyar

[12] A földbirtokreformmal és a telepítésekkel kapcsolatban *lásd* Simon Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között.* Somorja, 2008, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

[13] *PMH*, 1924. február 10.

[14] Vö. Angyal Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936.* Somorja–Dunaszerdahely, 2004, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 50. sz. dokumentum: Dr. Lelley Jenő pártelnök beszéde a pártvezetőség ülésén a Kereszténységszocialista Párt jövő feladatairól.

ellenzék magatartásának hatására) helyenként még a kínálkozó lehetőségeket sem ragadták meg: nem igényeltek földet.

Az elmaradt földosztás miatt azonban nemcsak Prágát vádolták, de saját politikai képviseletüket, elsősorban a Szent-Iványi vezette kisgazdákat is hibáztatni kezdték. A kisgazdapárt „nagybirtokos vezetőivel" szembeni elégedetlenségről még Budapestre is eljutottak a hírek,[15] s a prágai magyar követség jelentése azt is tudni vélte, hogy ha a kormányzat földet fog juttatni a magyar földműveseknek, akkor azzal komoly politikai eredményt is elérhet közöttük.

Az Állami Földhivatalt ellenőrzése alatt tartó és a földreformból magának komoly politikai tőkét kovácsoló Köztársasági Agrárpárt azonban csak meglehetősen megkésve ismerte fel az e téren a földreformban rejlő lehetőségeket, vagyis azt, hogy a reformot a magyar parasztság egy részének a megnyerésére is fel lehet használni. Ő maga ugyan nem kommunikálhatta azt, hogy támogatja és elősegíti a magyar falusi rétegek földhöz jutását – hiszen ezáltal saját törzsszavazóival került volna szembe –, de egy látszólag független, ám valójában az agrárpárti körökhöz szorosan kapcsolódó magyar párt már veszély nélkül megtehette ugyanezt. Ez a felismerés tükröződik a Köztársasági Magyar Kisgazdák és Földmívesek Szövetsége későbbiekben a Köztársasági Magyar Földmíves Párt (KMFP) nevet felvevő párt 1923 tavaszán bekövetkezett megalakításában, amely mögött kétségkívül az Agrárpárt és személyesen annak szlovákiai „helytartója", Milan Hodža állt. A „köztársasági magyarok", ahogyan a későbbiekben magukat nevezték, megszervezését azonban hiba lenne csak „külső szándékokra" visszavezetni. A párt alapítói nyilvánvalóan arra a létező elégedetlenségre tudtak ráépíteni, amely a magyar lakosság között a sérelmi politika eszköztelenségét látva jelen volt. A párt hívószavai között pedig szerepet kaptak azok is, amelyeket a korszak Horthy által vezetett, a saját legitimációját az ellenforradalomban megtaláló, félfeudális Magyarországával szemben megfogalmaztak: a köztársaság és a demokrácia eszményének a jelszavai.

[15] MOL Külügyminisztérium Politikai Osztály iratai (a továbbiakban: K-63).

A párt létrehozója, bejegyzője és első szimbolikus alakja Csánki Aladár volt, aki sajátos pályafutást tudhatott magáénak, s amelynek a Köztársasági Magyar Földmíves Párt megalapítása korántsem volt az utolsó állomása. Az őt támadó ellenzéki pártok és a mai történetírás egy része[16] által is előszeretettel Csánki-Neumannak „csúfolt" politikus 1886-ban született egy zsidó kocsmáros családjában, aki eredetileg a Neumann nevet viselte, de miután a Léva melletti Csánkon bérelt kocsma jövedelméből meggazdagodott, felvette a Csánki nevet. Csánki Aladár iskolái elvégzése után Léván volt ügyvéd, majd Jászi Oszkár lelkes hívévé vált. Az őszirózsás forradalom után pedig Bars megye kormánybiztosává nevezték ki, amely tisztséget 1919. március elejéig töltötte be. A politikába újból 1922 végén lépett be, amikor is a Magyar Távirati Iroda jelentése szerint Magyar Demokrata Polgári Párt néven kívánt liberális töltetű pártot alapítani.[17] A pártalapítására azonban csupán 1923 márciusában került sor, ám az eredeti elképzelésektől jelentősen elérő tartalommal és eltérő név alatt (Köztársasági Magyar Kisgazdák és Földmívesek Szövetsége), aminek feltehetően az volt az oka, hogy Csánki közben kapcsolatba került Hodžával, aki meggyőzte, hogy a „haladó polgárság" helyett elsősorban a falusi lakosságot kell megszólítani.

A KMFP megalapításakor úgy nézett ki, hogy Csánki hosszú időre a magyar aktivizmus apostolává válhat, azonban az események más fordulatot vettek. Feltehetően az miatt, hogy a Csánki által oly gyakran megidézett két példakép, Kossuth Lajos és Károlyi Mihály szellemiségének a követése nem volt teljesen kompatibilis a KMFP fölött védnökséget gyakoroló Agrárpárt retorikájával, Csánki pedig nem akarta elfogadni Hodža kézi vezérlését, a magyar politikus gyorsan kegyvesztetté vált. A párt 1923. június 23-án megtartott első országos kongresszusán már csak a tiszteletbeli elnök címe jutott neki, a párt tényleges irányítása pedig az új ügyvezető elnök, Csomor István farnadi gazda kezébe ment át.

Csánki a következő hónapokban fokozatosan kikopott a pártból, s ügyvédi praxisára kezdett fókuszálni. A közélettől és a

[16] *Lásd* pl. Popély Gyula: *Ellenszélben…*

[17] MOL K-428, Sajtólevéltár, MTI kőnyomatosok, Napi tudósítások (1920–1944), 1922. december 29. péntek , 4.; *A Reggel*, 1923. január 17. 3.

politikától azonban nem szakadt el, s a húszas évek végétől rendszeresen adott ki olyan néhány oldalas füzetszerű kiadványokat,[18] amelyekben a szlovákiai magyarság helyzetéről, a csehszlovák belpolitikáról stb. fejtette ki nézeteit.

1934-ben azonban újból a gyakorlati politizálás színpadára lépett, igaz, most már egy másik csehszlovák párt, az Edvard Beneš és Václav Kloföč nevével fémjelzett, meglehetősen nacionalista beállítottságú Csehszlovák Nemzetiszocialista Párt magyar szállászcsinálójaként. A húsvét előtti napokban Léván ugyanis megalapította a nemzetiszocialista párt helyi szervezetét,[19] szándékainak komolyságát pedig az jelezte, hogy az alapító gyűlésen saját *Bátran a jövő elébe* című politikai füzetét osztogatta.

Csánki röpirata igazolni látszott a prágai magyar követség azon feltételezését, hogy nemzetiszocialista párt magyar szekciója megalapítási kísérlete nem is annyira az ellenzéki pártok szavazóit, hanem sokkal inkább Csomorék addigi támogatóit igyekezett volna elcsábítani. A *Magyarság* című lap, amely beszámolt a nemzetiszocialista párt magyar szekciójának alapítási kísérletéről, s kudarcra ítélt akciónak minősítette azt, pedig azt is tudni vélte, hogy Csánki a Beneš vezette külügyminisztériumtól komoly anyagi támogatást kapott közreműködéséért.[20] A Csánki akcióját eleve kudarcra ítélő híresztelések végül beigazolódtak, hiszen bár Václav Buzek cseh hivatalnok közreműködésével Pozsonyban is elindult magyar–német szekció szervezése, az nagyon gyorsan hamvába holt, s 1934 nyarán már a Beneš–Csánki akció végleges kudarcáról számoltak be a források.[21] Csánki ugyan a következő években egy-egy füzetecskével még jelentkezett, a szlovenszkói magyar politikai életben azonban több szerepet már nem játszott. Az első bécsi döntést követően feltehetően Szlovákiában maradt, mivel 1942-ben egy, a Selmecbányai járás zsidóságot felsoroló jegyzék Felsőzsember lakosaként tüntette fel.[22]

Csánki kiválása után az első számú republikánus magyar gazda szerepét Csomor István farnadi gazda töltötte be, s ezt a pozícióját 1938-ig meg tudta őrizni. Élete története, bár a párt propagandakiadványainak köszönhetően nyitott könyvnek

18 Csánki Aladár: *Október. 1918–1928*. Bratislava, 1928, Typographia; Uő: *Amíg nem késő. Bratislava, 1929, Typographia; Uő: Bátran a jövő elébe*. Levice, 1934, Heksch; Uő: *Megvásárolt magyarok*. Levice, 1936, Heksch; Uő: *Politikai szilánkok*. Berekpuszta 1937, Heksch; Uő: *Félelem nélkül*. Levice, 1938, Heksch.

19 MOL K-63, 50. cs, 7/4, 89pol/1934.

20 Archív ministerstva zahraničních vecí [Külügyminisztériumi Levéltár, a továbbiakban AMZV], f. III. sekce, fasc. 1b, Mensiny na Slovensku a Podkarpatskej Rusy.

21 MOL K-63, 50. cs. 1934-7/4, 166pol/11934.

22 Židia v banskej Štiavnici [online]. http://zidovskycintorin.sk/clanky/16

tűnik, máig több kérdőjelet hordoz, hiszen a pártkiadványok valóságos személyi kultuszt építettek ki köréje, ami nem nagyon segít egy reális életpálya megrajzolásához.

A párt sajtója afelől mindenesetre semmi kétséget nem hagyott, hogy Csomor a „nép fia", valóságos népmesei hős, aki miután a „földmíves demokrácia fáklyájával a sötétség odúiba világított", „a magyar nép megrontóit, az úri hagyományok vámszedőit, a nemzet ősi árulóit" földre teperte.[23]

Tanulságos a róla a *Köztársasági magyarok jubileumi könyvében* megrajzolt életpálya szemrevétele is, amelyből mintha Áchim András reinkarnációja rajzolódna ki. Egy falusi szegényparasztcsalád sarjáé, aki „mindössze abban különbözött a többi magyar földművesgyerektől, akit korán munkába fogtak, hogy tudásra is

[23] *Magyarság*, 1936. szeptember 27. 3.

Csomor István, a „nép fia"

vágyódott."[24] A fiatal Csomor 11 éves korától napszámba járt, 15 éves korában már kaszásként aratott. Életében a fordulópontot az a két év jelentett, amikor 19 éves korától 21 éves koráig egy kispesti gépgyár vasöntödéjében dolgozott. Ott munka után sokat olvasott, s így „nemcsak érezte, hanem értette is a magyar paraszti sors tragédiáját".[25]

Az államfordulat azonban ismét Farnadon érte, ahol a feltörekvő ifjú a községi képviselőtestület tagjává vált, majd „amikor az itteni magyar urak újságjai szerint bűn és hazaárulás volt, ha egy magyar földmíves elhiszi egy csehszlovák miniszter földet ígérő szavát", beállt Hodža zászlója alá. Így, amikor 1923-ban megindult a köztársasági magyar párt szervezése, bizonyos helyzeti előnnyel indult, s gyorsan a párt élére tornázta fel magát. Karrierje innentől kezdve tkp. töretlen volt, s pályáján az sem okozott törést, hogy a KMFP az 1925-ös parlamenti választások kudarcát követően a megszűnés szélére került, s 1929-ben beolvadt a csehszlovák Agrárpártba. Ott is megtartotta azonban a magyar szekció elnökének tisztségét, tartományi képviselő lett, majd 1935-től az Agrárpárt színeiben parlamenti képviselő is. Közben ő maga is a földbirtokreform kedvezményezettje lett, s maradékbirtokhoz jutott, amellyel a volt szegényparaszt immár a földbirtokosok közé küzdötte fel magát.

A Csehszlovákia iránti lojalitásában politikai pályafutása során egyszer sem ingott meg, számtalanszor hangsúlyozta, hogy Csehszlovákia jobb hazája a magyar földművesnek, mint Horthy Magyarországa. Szintén végig lojális maradt Hodžához is, akit mindig is vezérének tekintett. Talán csak 1938-ban távolodott el tőle, amikor az akkor csehszlovák kormányfői posztot betöltő szlovák politikus a nevéhez kapcsolódó nemzetiségi statútummal olyan átfogó változásokat helyezett kilátásba, amelyek Csehszlovákiát nemzetállamból nemzetiségi állammá alakították volna át.[26] Csomor, aki egész politikai pályafutását arra az elvre tette fel, hogy az állampolgári jogok egyenlőségéből csak az részesülhet, aki kifejezi lojalitását Csehszlovákia iránt, a statútum tervezetét már túl nagy engedménynek érezte az általa „irredentának és fasisztá-

[24] Gyürki István szerk.: *Köztársasági magyarok jubileumi könyve*. Bratislava, 1928, kiadja a Köztársasági magyarok jubileumi könyvének szerkesztő-bizottsága, 181.

[25] Uo. 182.

[26] A statútumot és a magyar kisebbség 1938-as szerepét illetően *lásd* Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Somorja, 2010, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

nak" nevezett budapesti politika felé. Miután a müncheni döntést követően az Agrárpárt magyar tagozata gyakorlatilag megszűnt létezni, s a helyi szervezetei a Magyar Nemzeti Tanács védnöksége alá helyezték magukat, az első Csehszlovákia Köztársaság alkonyát saját kudarcaként megélő Csomor kivonult a politikai életből, és farnadi birtokán várta be a bécsi döntés után bevonuló magyar honvédséget. Nem sokkal ezután azonban a magyar hatóságok őrizetbe vették, és 17 hónapra Kistarcsára internálták,[27] ahonnan csak a kormányzóhoz intézett kérelmének köszönhetően szabadult.

Az immár szabadon élő Csomor 1941 elején feljelentést tett a Felvidéki Földbirtok-rendezési Ügyek Kormánybiztossága hivatalnoka, Oszvald Dániel ellen, akit rágalmazással vádolt meg.[28] A vád szerint ugyanis az előző év tavaszán Oszvald több személy jelenlétében azt mondta Csomorról, hogy az „közönséges hazaáruló, a magyar lelkek legaljasabb megmérgezője, akinek múltjához sok szenny és vér tapad." A rágalmazási perben Oszvald elismerte, hogy az inkriminált mondat elhangzott, egyben azonban tanúk egész sorának beidézését kérte annak bizonyítására, hogy állítása valós, vagyis nem történt rágalmazás. A per, amelyben tanúként volt szlovenszkói magyar ellenzéki politika szinte teljes garnitúrája felvonult, így a vádló ellen fordult, s a Csomor-féle aktivista magatartás valóságos boszorkányperévé vált. Csomor magyarellenes és a csehszlovák államot kiszolgáló magatartását többek között olyan tanúk igazolták, mint Jaross Andor, Szent-Iványi József, Szvatkó Pál, Szilassy Béla vagy Koczor Gyula, vagyis a volt szlovákiai magyar közélet jobboldalának színe-java. A tanúként kihallgatott Szent-Iványi többek között a következőt vallotta: „Mi Csomor Istvánt és társait, a magyar nemzet árulóinak tekintettük, akik cseh érdekek szolgálatában állottak, hiszen a csehszlovák kormány rendszerint Csomor Istvánra hivatkozott, amikor azt kürtölte világgá, hogy a felvidéki magyarság meg van elégedve sorsával."[29] Holota János szerint pedig Csomor úgy viselkedett, „mint az a katona, aki a harctéren az ellenséghez pártolt."

A fejére zúdított vádakat Csomor tagadta, azzal reagált, hogy saját politikai tevékenysége által számos magyar intézményt

[27] OSZK Kéziratár Fond 131, 131/9. A Csomor testvérek birtokügye.

[28] MOL K-428 MTI kőnyomatosok Magyar Országos Tudósító (1929–1948). 1941. február 18., kedd, 11.

[29] MOL K-428 Sajtólevéltár MTI kőnyomatosok Magyar Országos Tudósító (1929–1948). 1941. március 30., vasárnap, 20–22.

mentett meg a bezárástól, s sok magyar földművesen segített. Azt is kérte, hogy a bíróság szerezze be azokat az iratokat, amelyek alapján az internálásból a kormányzói hivatal közbenjárására szabadon bocsátották.

A per végső eredményéről nem rendelkezünk forrásokkal, Csomor Istvánról is csak annyit tudunk, hogy 1950-ben hunyt el.

A HEDONISTA SZAKSZERVEZETIS

Az agrárpárti aktivizmus mellett a kormánytámogató magyar politika másik nagy vonulatát a baloldali (szociáldemokrata színezetű) irányzat jelentette. A magyar szociáldemokrácia, amely végül a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárton belül találta meg a helyét, meglehetősen kacskaringós utat járt be az államfordulat idején hangoztatott ellenzékiségtől a kormánytámogató aktivizmusig.

Bár az 1920-as parlamenti választásokon még a szociáldemokrácia szerezte meg a legtöbb magyar szavazatot, a pozsonyi központú Szlovenszkói Német–Magyar Szociáldemokrata Párt, majd az ebből a német tagszervezetek kiválása után 1920 decemberében létrejött Csehszlovák Köztársaság Magyar Szociáldemokrata Munkáspártja a húszas évek közepére szavazóinak nagy részét elveszítette és teljesen súlytalanná vált. Ennek okait leginkább Csehszlovákia Kommunista Pártjának (CSKP) megalakulásában kell keresnünk, de kétségkívül közrejátszott benne az is, hogy a túlnyomórészt falusi magyar választók számára a szociáldemokrácia nem tudott vonzó programot felkínálni. Programja ekkor még erőteljesen ellenzéki volt, továbbra is ragaszkodott a magyar lakosság önrendelkezési jogához, a centralista Csehszlovákiát pedig az országban élő nemzetek etnikai alapú önkormányzatainak federációjára kívánták átalakítani. Keményen támogatták a csehszlovák szociáldemokrácia részvételével működő csehszlovák össznemzeti kormányt, miközben annak politikáját sovinisztának és a dolgozók érdekeit elárulónak nevezték.

Az 1925-ös parlamenti választások, ahol a német szociáldemokratákkal közös listán indultak, azonban súlyos kudarccal végződtek számukra, hiszen alig 5000 megszerzett szavazattal parlamenti mandátum nélkül maradtak. Arra, hogy a választói menyire elpártoltak a CSKMSZDP-től, jellemző, hogy a német–magyar lista a szavazatainak mintegy harmadát abban a Pozsonyban gyűjtötte be, ahol a német lakosság nagyobb számú volt, mint a magyar, így feltehetően ott sem elsősorban a magyarok szavaztak rájuk. A magyar jellegű településeken viszont alig kapott támogatást: a Dunaszerdahelyi járásban 207, a Komáromiban 710 szavazatot szerzett, Kassa városában, amely mindig is a magyar baloldal egyik centruma volt, pedig csak 235 voksot gyűjtött be.[30] Az eredmények mélyebb elemzése pedig azt is jelzi, hogy a baloldali magyarok, akik nem a kommunistákra szavaztak, inkább a csehszlovák szociáldemokráciára adták voksukat, mintsem a magyar szociáldemokráciára.

A csúfos választási vereség a párt helyzetének átgondolására késztette a pártvezetést, s ebből a szempontból logikus lépésnek tűnik, hogy az 1926. október 24-i érsekújvári pártkongresszusuk a párt feloszlatásáról, illetve a tagoknak a prágai központú Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspártba (CSSZDMP) való átlépéséről döntött. Csakhogy az „egyesülés" nem a párt egykori elnöke, Mayer Samu által korábban kijelölt körülmények között történt meg. Ő ugyanis azt a feltételt szabta, hogy a csehszlovák szociáldemokraták hagyjanak fel a nemzeti irányvonalukkal, és a szocdem hagyományokhoz hűen folytassanak internacionalista politikát.[31] Ez azonban nem történt meg, így a magyar szociáldemokraták egy olyan pártba léptek be, amely a csehszlovák nemzeti érdekeket továbbra is az osztályérdekek elé helyezte. S jól jelezte a magyar szociáldemokrácia pozíciójának gyengeségét, hogy minden előzetes feltétel nélkül csatlakoztak a csehszlovák párthoz, mint az a belépést szabályozó *Egységokmány* igazolja.[32]

Az érsekújvári kongresszus után a megkezdődött a magyar szociáldemokrácia önálló helyi szervezeteinek felszámolása és beolvasztása a csehszlovák pártba. Ennek a folyamatnak volt fontos

[30] Štátny oblastný archív Nitra [Állami Területi Levéltár Nyitra, a továbbiakban SOBA NR], f. KVK 1925, k. 1. Výkaz výsledku volieb do poslaneckej snemovne.

[31] *A Reggel*, 1923. június 10. 4.

[32] A csatlakozási dokumentumot közli *Csehszlovákiai Népszava*, 1936. november 7. 5.

állomása a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárt magyar szekciója Országos Szervezőbizottságának a létrehozása, amelynek élére a tapasztalt kassai szociáldemokratát, Molnár Miklóst választották.[33] A magyar szekció tényleges vezetését azonban a titkári szerepkört betöltő Schultz Ignác végezte. Amíg Schultzék a csehszlovák szociáldemokráciába való beolvadásban a megmaradás egyedüli esélyét látták, addig Prága a magyar választóknak a kormány mögé állításán kívül elsősorban az 1925-ös választásokon a magyarok között kiemelkedően jól szerepelt kommunisták elleni harcban remélt sokat a magyar baloldal csatlakozásától. Úgy vélték, hogy sok magyar baloldali csupán igazi alternatíva hiányában szavazott a CSKP-re, viszont az egyesült szociáldemokrata párt majd nagyobb vonzerőt fog számukra jelenteni. Ez azonban nem következett be, s összességében a magyar szociáldemokrácia felszámolása és a CSSZDMP-be való beolvadása nem hozta meg a várt eredményeket. Az 1926-os állapothoz képest, amikor a magyar szociáldemokráciának 42 alapszervezete volt, 1930-ra ugyan 83-re tudták növelni ezek számát, de magyar szekció taglétszáma így sem haladta meg a 4000 főt. A prágai központ pedig kettős tehernek érezte a magyarokat, s mint egy jelentésben olvashatjuk, a magyar „frakció nem csak hogy aláássa a csehszlovák szociáldemokráciának a magyar irredentizmus elleni akcióképességét, hanem anyagilag is jelentősen megterheli a pártot, így az ilyen együttélés előnyei igencsak megkérdőjeleződnek".[34]

Az Országos Szervezőbizottság által vezetett magyar szociáldemokraták a csehszlovák párton belül fokozatosan eltávolodtak azoktól az értékektől, amelyek korábban jellemezték őket. A párt kassai bázisának vezetői, Borovszky Géza, Farkas Zoltán és mások ugyan évekig hadakoztak azért, hogy valamiféle önálló nemzetiségi programot fogalmazhassanak meg, ám a prágai központ, illetve a magyar szocdemek azt hűen kiszolgáló pozsonyi vezetői, Schultz Ignác és Fehér Ferenc minden ilyen kezdeményezést elfojtottak. Igaz, a szociáldemokrata szekció évtizedes hagyományainak és tapasztalt vezetőinek köszönhetően sohasem volt annyira lojális Prága iránt, mint Csomorék, de 1938-ban azokhoz hasonlóan szin-

[33] NA ČR f. Presídium ministerstva vnitra (AMV-PMV 225), k. 456, 20151/26 prez.

[34] AUTGM fond TGM šk. 393, Naši Maďari 8. zv. 1666/31.

tén nem tudtak reagálni a változásokra, és szintén kifutott lábuk alól a talaj. Ebben pedig a legnagyobb szerepe kétségkívül Schultz Ignácnak, az Országos Szervezőbizottság titkárának volt.

Schultz Ignác, ha nem is a legelvhűbb és a szociáldemokrata eszményekhez leginkább ragaszkodó alakja volt a csehszlovákiai magyar szociáldemokráciának, de kétségkívül a legszínesebb egyénisége. Ezt mindennél jobban igazolja egyik legközelebbi pártbeli munkatársának, Fehér Ferencnek a második világháború idején született visszaemlékezése,[35] amelyet persze kellő óvatossággal kell kezelnünk,[36] s amely szerint Schultz „egy személyben várospolitikus, költő, író, tudós, zsidó Schultz Ignác, magyar Sándor Ernő, páholymester, országpolitikus, főszerkesztő, bankember, szövetkezetalapító, színházi mecénás, kijáró bonviván, zsidó hitközségi pártfogó, barát és rendőrspicli".[37]

Az alábbiakban Fehér fenti jellemrajzának egy-egy ítéletét kibontva igyekszünk a legbefolyásosabb szlovákiai magyar szociáldemokrata politikus pályafutását megrajzolni.

Schultz Ignác 1894-ben Galántán született, zsidó családban. Apja szabómester volt, ő azonban a családban nem ismeretlen nyomdászmesterséget választotta. Inaséveit követően Budapesten kapott munkát. Hogy a baloldali mozgalmakkal mikor került kapcsolatban, nem tudjuk, a Tanácsköztársaság idején azonban már a budapesti vörösőrség parancsnokának, Jancsik Ferencnek a helyettese volt. A Tanácsköztársaság bukását követően rövid időre börtönbe került, majd Csehszlovákiába emigrált, ahol 1920-ban kapcsolódott be a magyar szociáldemokrata mozgalomba. Politikai karrierje a nyomdászok szakszervezetének titkáraként indult, s mivel akkoriban a szociáldemokrácia jórészt a szakszervezetekre épült rá, ez a pozíció a párton belül is felemelkedést biztosított számára. Noha ekkor a magyar és a csehszlovák szociáldemokrácia közötti kapcsolatokat számos ellentét terhelte, a húszas évek közepére Schultz már a legtekintélyesebb szlovák szocdem politikus, Ivan Dérer egyik bizalmi emberévé nőtte ki magát, s mint ilyen ő volt az egyik motorja annak is, hogy a magyar párt adja fel önállóságát, és olvadjon be a Csehszlovák Szociáldemokrata

[35] OSZK Kézirattár, fond 131, 131/14. Fehér Ferenc visszaemlékezései Schultz Ignáczra.

[36] Fehér maga bevallja, hogy Schultz jellemrajzát azért vetette papírra, hogy az akkor már az Egyesült Államokban új karriert kezdő volt párttársa jelleméről lerántsa a leplet. Uo. 22.

[37] Uo. 8.

Munkáspártba. Pozíciója ekkor már megingathatatlan volt, s az Országos Magyar Szervezőbizottság (OMSZ) titkáraként gyakorlatilag ő mozgatta a magyar szekciót, s egyben ő volt a kapocs a prágai központ és az OMSZ között. Eközben a pozsonyi várospolitikában is előrelépett, s a szociáldemokrata párt képviseletében két cikluson át városi képviselőként tevékenykedett. Eközben a magyarországi baloldallal is tartotta a kapcsolatot, s mint Böhm Vilmos levelezése igazolja, ő volt az egyik csehszlovákiai szállás-csinálója a magyarországi emigránsoknak.[38]

Schultz Fehér Ferenc szavaival élve polippá nőtt, s mindenüvé elérő karjainak köszönhetően politikai befolyását gyorsan gazdasági tőkévé tudta kovácsolni: az egyszerű nyomdászból rövid időn belül a Typográfiai Nyomdavállalat egyik legnagyobb részvényesévé avanzsált. Közben a *Csehszlovákiai Népszava* szerkesztője is volt, és – szintén bőkezű havi javadalmazást húzva – Csomorral együtt *A Reggel* című aktivista lap igazgatótanácsának is tagja lett. Politikai karrierjének csúcspontját 1935-ben érte el, amikor is a Szociáldemokrata Párt érsekújvári kerületi listáján a parlament képviselőházába jutott, ahol 1938 őszéig tevékenykedett.

Politikai magatartásában a Csehszlovák Köztársaság iránti feltétlen lojalitás dominált, s nem egyszer Trianont is védelmébe vette: „Történelmi sors volt ez, amely a világháború után következett be, és meg merem bátran mondani, hogy jó sorsdöntés volt ez! Jó volt az itt élő népek szempontjából, mert ha nem így lett volna, ma ott nyögnénk mi milliók a porosz csizmának nyomása alatt."[39] A magyar szociáldemokrácián belül annak a szárnynak volt a vezetője, amely abban a pillanatban, amikor a magyar szekció, vagy jobban mondva a magyar szociáldemokrácia érdekei szembekerültek a csehszlovák nemzetállami érdekekkel, mindig az utóbbiak mellett tette le voksát. Feltehetően ennek köszönhette azt a bizalmi pozícióját is, amelyet a prágai vezetés jóvoltából betöltött.

Ez az enyhén szólva is törtető céltudatosság azonban korántsem valamiféle szikár mozgalmi habitussal párosult, hanem egy finoman szólva is életigenlő jellemmel, amelybe a lírai költészet művelése éppúgy belefért, mint a bonviváni allűrök.

[38] *Böhm Vilmos válogatott politikai levelei 1919–1949.* Budapest, 1977, Napvilág Kiadó, 434.

[39] Digitální knihovna. NS RČS 1935–1938. Poslanecká sněmovna – stenoprotokoly. 6. schůze, Středa 26. června 1935 [online]. http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/006schuz/prilohy/priloh08.htm

Költőként, zsidó identitását eltakarva Sándor Ernő név alatt publikált. Gyűjteményes kötetéből, amely a *Vérfolyó partján* hangzatos címet viselte, az osztályelnyomatás terheinek súlyát megélő személyiség bontakozik ki, ami nem feltétlenül volt kompatibilis bohém jellemével. A *Csehszlovákiai Népszava* kritikája mindenesetre épp ezt a szenvedő magatartást emelte ki a pozitívumként: „Régi igazság, hogy csak a szenvedés kristályosíthatja a lelket, finomítja az idegeket és megértővé teszi az embert. Sándor Ernő szenvedett, és ezért megérti a szenvedést."[40] Verseit, mint Fehér megjegyzi, a pártlapon kívül a nyomdászok közlönye, a *Tipográfia* rendszeresen és kötelezően közölte, sőt azok megzenésített változatát a szakszervezeti dalárda is előadta.

Bohém, költekező életvitelét a csehszlovák belügyi források sem titkolják, ám nem részletezik. Azt azonban megjegyzik, hogy az általa a párttól havonta felvett 3000 korona nem fedezi költséges életvitelét.[41] Fehér Ferenc viszont már nem fogalmaz ilyen óvatosan. Szerinte ugyanis Schultz a prágai éjszakai élet ismert alakja volt, akiről a Vencel téri bárnők azonnal tudták, ha Prágába érkezett: „tegezte a bárpincért, a zenészt és az üzletvezetőt, akik úgy hajlongtak előtte, mint egy fejedelem előtt. Hangos, lármás vendég volt, és erőszakos."[42] Mindezek mellett a prágai bártáncosnőket ő közvetítette ki a szlovákiai bárokba. De a színészetnek is „nagy patrónusa" volt, abban, hogy melyik szlovenszkói magyar színtársulat kap szubvenciót, nem kis szava volt, személyes szimpátiája pedig számos színésznő karrierjét határozta meg.

A legtöbb aktivistával ellentétben politikai pályája nem zárult le az első bécsi döntéssel, sőt mi több azon kevés aktivista egyike volt, akik ezt követően is kitartottak a csehszlovák állam eszméje mellett. 1938 őszén mint az első Csehszlovák Köztársaság egyik haszonélvezője azok között volt, akik a politikai emigrációt választották. Igaz, ellenségei, sőt párttársai vádjai szerint a szociáldemokrácia pártkasszáját is magával vitte, ezt azonban ma már nehéz lenne leellenőrizni.

Londoni tartózkodása idején (ide Stockholmon keresztül érkezett) az egyik vezéralakja volt az ottani antifasiszta magyar

40 *Csehszlovákiai Népszava*, 1927. október 23. 2.

41 AUTGM, f. TGM, kart. 393, 8. zv. 1666/31.

42 OSZK Kézirattár, fond 131, 131/14. Fehér Ferenc visszaemlékezései Schultz Ignáczra. 16.

emigrációnak, sőt mi több, tagja lett a magát Csehszlovákia államelnökének nyilvánító Edvard Beneš államtanácsának is – ez azonban inkább csak papíron létező tisztség volt. Londonban sem tartózkodott azonban túl sokáig, hanem az USA-ba tette át a székhelyét. Itt az egyik alapítója és a titkára volt a Csehszlovákiai Demokratikus Magyarok Szövetségének, amely a Vámbéry Rusztem és Jászi Oszkár vezette emigrációval ápolt szoros kapcsolatokat.[43] Schultz többek között a Vámbéry és Faludy György nevével fémjelzett *Harc* című folyóirat kiadásában is közreműködött.

Mint az emigrációs csehszlovák kormány belügyminisztériuma által a magyar emigrációról készül jelentésekből is kiviláglik, Schultz amerikai csoportja (amelybe többek között Terebessy János is tartozott) volt szinte az egyedüli az emigráns csoportok közül,[44] amely nem ismerte el az első bécsi döntés jogosságát, és kitartott a müncheni döntés előtti államhatárok mellett.[45]

Költekező, fényűzésbe hajló életmódját Amerikában sem tagadta meg, sőt Faludy kicsit karikatúraszerű jellemrajza nyomán egy valóságos hedonista személyiség bontakozik ki előttünk, aki „megtévesztésig hasonlított arcban Churchillhez – New Yorkban többször megtapsolták az utcán –, és gargantuai étvágyáról volt híres. (A washingtoni, de már De Gaulle hívei kezén lévő francia követségen roppant vacsora után tetten értem az elhagyott büfében, amint damasztszalvétával nyakában három nagy libamájat fogyasztott el sorjában, kenyér nélkül.)"[46]

Politikai karrierjének csillaga azonban már leáldozóban volt. Igaz, az 1948-as megjelenésű World Biography még a csehszlovák ENSZ-delegáció tanácsadójaként tünteti fel,[47] ez azonban a kötet megjelenésekor vélhetőleg már nem volt valós, hiszen az 1945-ben újraszervezett Csehszlovákia már nem tartott igényt szolgálataira. A tisztán szláv nemzetállamot építő Benešéknek ugyanis még kormánypártiként sem volt szükségük magyarokra, ami egyet jelentett Schultz pályafutásának teljes kudarcával.

Életének utolsó éveiről semmit sem tudunk, mint ahogy arról sem, hol és mikor hunyt el.

*

43 NA ČR, f. Hubert Ripka, k. 124, 1-39-23-11.

44 A Londonban letelepedett csehszlovákiai magyar szociáldemokraták más álláspontot képviseltek, s a jövendőbeli csehszlovák–magyar államhatárt etnikai alapokon képzelték el.

45 NA ČR, f. Ministerstvo vnitra Londín, k. 125, 2-12-10.

46 Faludy György: Mikes György II. *Hócipő,* 2007. 3. sz.

47 *World Biography 2.* New York, 1948, Institute for Research in Biography, 4259.

CSEHSZLOVÁKIAI

Ára 1'— Kč

(:MUNKÁS UJSÁG:)

NÉPSZAVA

A CSEHSZLOVÁK SZOCIÁLDEMOKRATA MUNKÁSPÁRT MAGYARNYELVŰ KÖZPONTI KÖZLÖNYE

XIV. évfolyam — Bratislava, 1934 március 25 — 12. szám

KÉRI PÁL:

Antifasiszta Csehszlovákia

A bécsi tarackütegek asszonyokat és gyerekeket csak privát élvezetből szaggattak szét a községi munkásházakban. Igazi célja nem ez volt az osztrák gangszterbanda ágyúzásának, igazi célja az ágyúzásnak az volt, hogy a hatalmas bécsi munkásmozgalmat, az osztrák pártot letörjék, kikapcsolják minden politikából. Ez egyelőre sikerült. Az osztrák szociáldemokrácia egyelőre politikai számításokban nem játszik szerepet. Ezzel Mussolini elérte célját, amire egy esztendő óta erőszakosan tört és amiben a Heimwehr az ő zsoldjában szolgálta: Ausztria kényre kedvre ki van szolgáltatva a véres pojácának. Másnap, hogy az ágyúk elhallgattak, Mussolini leparancsolta a most már néki teljesen kiszolgáltatott osztrák kancellárt Rómába és beállította Ausztriát is — a reviziós frontba. Ez a római tanácskozások egyik legfőbb értelme.

Eddig is volt ugyan nagy barátkozás Ausztria és Magyarország között, de a dolog sehogyan sem ment úgy, ahogy kellett volna. Magyarország külpolitikai célja, olasz vezetéssel, a revizió. És hiába próbálták eddig Dollfusst is megnyerni a magyar reviziós politikához társ-revizionistának, amíg a csöppség úgy-ahogy megtartotta külpolitikai szabad mozgását, addig nagyon meg volt tisztelve a hatalmas magyar urak barátságától, ivott, dalolt velük, de hűvös maradt, nem kötelezte le magát a reviziónak. Ugyan mit is revidiálhatott volna az osztrák köztársaság? Legfeljebb Sopron vagy Dél-Tirol birtokát, vagy általános germán szempontból, követelhette volna a német faj- és nyelvterület egységét, az anschlusst. Ennél Dollfuss óvatosabb volt, Ausztria szegénységére és nyomorára inkább tekintettel volt, — amíg tehette.

Most azonban a Heimwehr uralkodik korlátlanul Ausztrián és a Heimwehr mögött azok a mágnások, régiszabásu bürokraták és katonatisztek, püspökök és egyéb katolikus klerikálisok, azok a gazdag zsidók és egyéb üzletezők, akik diadalmasan orditják a legitimizmust. Most Dollfuss ezeket szolgálja és a Heimwehr legitimizmus számára már ugyancsak van értelme a reviziónak. Sőt, az osztrák császárság álma csak az igazi, a valósággal határtalan revizió, mert a Habsburgok még Velencéről, sőt a jeruzsálemi királyságról sem mondottak le. Igy aztán az utóbbi időben nagyon megrepedezett reviziót sikerült Mussolininak megint komoly politikai fenyegetéssé, zsaroló-eszközzé tenni. A kis entente szorosabb kapcsolata, az Oroszországhoz való közeledések, a Balkán-paktum, az a tény, hogy Németország Ausztriával hadilábon volt és Magyarországgal is sok surlódási felülete támadt, mindez teljesen elszigetelte Bulgáriát és Magyarországot, a két reviziós középeurópait, a revizió már majdnem nevetséges frázissá vált. Mussolini nem nyugodott bele, bécsi asszonyok és gyerekek vérén összeboronálta Ausztriát és Magyarországot, élükre állt és most megint lehet revizióról beszélni.

Persze, a római paktumban nincs róla szó, az egy nagyképű, semmitmondó diplomáciai akta, amelyhez „mindenki csatlakozhat". De csak a legrosszabb ujságirók voltak meglepetve, amikor Mussolini pökhendi presztizs-éhségében, amely őt végül mégis politikai dilettánssá bélyegzi, olyanná mint méltó elődje, Vilmos császár volt, hogy Mussolini, mondom, beszédében a reviziót hangsúlyozta, mint az olasz politika változatlan célját. Azértis szó van még mindig a revizióról, kukorékolta gőgösen világgá... Ilyenformán magától értetődik, amit Benes oly hűvös-finoman éreztetett expozéjában, hogy ehhez a paktumhoz senki sem fog „csatlakozni". Csak nem evett kefét a kisentente, hogy ezt a reviziós öszszeröffenést még gazdasági engedményekkel is támogassa! Például befizessen abba a kasszába, amelyből a magyar buzát és az osztrák fát a világpiaci áron felül fogják támogatni. Mussolininak az az érve ugyanis, hogy ha Ausztria függetlenségét biztositani akarjuk, akkor megélhetéséről is gondoskodni kell, — és ugy mellékesen a magyar latifundium buzaáráról is, mert Ausztria és Magyarország az most megint összetartozik. És ez volt a római összejövetelnek tulajdonképpen az első célja. Európa megbízást adott Olaszországnak, akadályozza meg, hogy Németország elfoglalja Ausztriát. Ez most megtörtént. A római tüntetés azt jelenti, hogy ha Németország Ausztriához nyul, akkor Olaszországba ütközik. Ausztria most a Magyarországhoz való kapcsolattal, Olaszország védelme alatt, gazdasági támogatások igéretével, meghatalmazodott. Ezt a gesztenyét azonban Mussolini nem akarja ingyen kikaparni Európának, noha Benes a multkor megmondta néki, hogy az ő legnagyobb hatalmi érdeke, hogy Németország rá ne tegye a kezét Ausztriára, bajlódjon tehát ő a dologgal. Mussolini azonban csak azon az áron akarja Ausztria függetlenségét megmenteni, ha ő teheti Ausztriával azt, amit Németország szeretne.

Csakhogy ez nem tőle függ. Néki meg kell akadályoznia, hogy Németország elnyelje Ausztriát, éppen azért mert szüksége van Ausztriára, összekötő híd gyanánt Hitler-Németországhoz, mindenáron azon kell lennie, hogy az összeköttetésben inkább ő legyen az úr, mint Hitler, különben nemsokára Hitler parancsol néki, nem ő Hitlernek. Ebben a harcában pedig igen is korlátozva van. Nem lehet eléggé energikus Németországgal szemben, mert végül is rászorul, igazi hatalmának forrása az, hogy Hitlerország van a világon. De meg Ausztria és különösen Magyarország sem akarnak végleg szakítani Németországgal, úgy tekintettel kell lennie rájuk. Rászorul tehát Európára, különösen a kis-ententera, hogy távoltartsa Hitler kezét Ausztriától. Ez pedig néki sokkal nagyobb érdeke, mint a kis ententenak, hiszen Benes megmondta, hogy az anschlusst csak azért ellenzi, mert a nagyhatalmak ebben háborus okot látnak, őnéki és Masaryknak eredetileg semmi kifogása sem volt ellene. A többivel meg Jeftics egészitette ki annak idején ezt az álláspontot: ha aközött kell választani, Hitler nyelje-e el Ausztriát vagy Mussolini, nem tudjuk, nem inkább Hitler-e? Nékünk a kettő egészen egyforma veszedelem.

Az ujonnan megreparált reviziós front is sápadtabb, lanyhább, mint még nemrég volt. A Heimwehr-revizió, a legitimista revizió, noha az uralomra került Radetzky-veteránok százezer embert tartanak fegyverben az eddigi harmincezer helyett, nem vehető nagyon vérmesen, ha egyszer köztudomásu, hogy Mussolini a saját érdekében sem engedheti trónra a Habsburgokat, és Magyarországon is inkább belső politikai célokat és hatalmi zsarolásokat szolgál a revizió addig, amíg a kis ententenak a Balkán paktummal meghosszabbitott frontja áll. A római megegyezés tehát inkább egy tüntetés, egy erőszakoskodás amellett, hogy semmi sem változott, a játék megy tovább, semmint egy új politikai alakulás.

Az igazi komor felhő nem is itt van, hanem Olaszország uj európai helyzetében. Mussolini szereplése ezelőtt inkább presztizst hajhászó üres handabandázás volt. Hiszen Olaszországnak se szene, se vasa, se olaja, se gabonája nincs, mindent a tengeren kellett kapnia és szinte végtelen partjait bármikor elzárhatta a földközi tengeri angol flotta. A politikai hatalmat pedig a háborus lehetőségeken számitják. Amióta azonban a fasizmus elboritotta Németországot és onnan megszállta Ausztriát, azóta

Schulcz Ignác:

A mi kisebbségi politikánk:

„a csehszlovák demokrácia, a csehszlovák köztársaság, az európai béke és a békét szerető s az emberi haladást biztositó nemzetköziség politikája . . ."

Az az érdekes vita, amely a „Csehszlovákiai Népszava" hasábjain Granatier cikkéhez füződött, elsősorban a belpolitika szempontjából vizsgálta a nemzeti kisebbségek problémáját. Ez a kérdés azonban a legutóbbi idők eseményei következtében erősen túlnőtt a belpolitika keretein. Ennek a kérdésnek bárha óriási a belpolitikai fontossága, külpolitikai jelentősége még nagyobb.

Ausztria fasizálása kétségtelenül megteremtette az olasz—magyar—osztrák blokkot. Bulgária magatartása ma még határozatlan, de nagyon könnyen lehet, hogy Bulgária csatlakozik az olasz—magyar—osztrák blokkhoz.

Ez a blokk, amely ma még az osztrák kérdésben szembenáll Németországgal, de ez az ellentét áthidalható, a legkifejezettebben revizionista. Ma még békés revizióról szaval, de a béke álarca a háború furiájának képét takarja. Kétségtelen, hogy a háborús készülődéssel egyidejüleg folyik a propoganda-háború, a reviziós szellemi harc. Bethlen gróf és Eckhardt Tibor londoni útja láncszemei ennek az új, az eddiginél vadabb és erőteljesebb revizionista propagadának.

A revizionista propagandával szembe szegezik az antirevizionista propagandát. De minden szólamnál szebben beszélnek a tények, mindennél szebben a demokratikus kisebbségi politika tettei.

S itt nem segít az a nyilvánvaló tény, hogy Magyarországon a nemzeti kisebbségeknek hasonlítatlanul rosszabb a helyzetük, mint ezt Granatier helyesen állapítja meg, mint a csehszlovák köztársaságban. A politikában nem negativumok, hanem pozitivumok döntenek. Az itt élő nemzeti kisebbségek nem folytatnak összehasonlító politikai tanulmányokat, hanem csak azt tudják, amit saját bőrükön éreznek. Saját bőrükön pedig minden haladás ellenére, gondoljunk pld. a Dérer-féle iskolatörvénye, érzik a kisebbségi politika nem egy tökéletlenségét.

Ezeket a tökéletlenségeket azonban ki lehet és ki kell küszöbölni. A kisebbségi politikának propagandisztikus erőt kell sugároznia. A tettek propagandájának erejével kell hatnia a csehszlovák demokratikus köztársasági eszme, a demokratikus állam érdekében. A csehszlovák köztársaságban ma az állameszme egybeesik a demokratikus gondolattal, Ami nem demokratikus érdek, az itt nem lehet államérdek.

A csehszlovák köztársaság nem lehet fasiszta, hacsak nem akar öngyilkos-politikát folytatni. A fasiszta gondolat mindenütt egybeforott a túlzó nacionalizmus, az eszeveszett sovinizmus érzelemvilágával. Csehszlovákiában a fasizmus nemcsak a tőkések uralmát jelenti a munkások, hanem a csehek és szlovákok uralmát a nemzeti kisebbségek felett. A kisebbségek fasizmusa pedig egyjelentőségű az irredentizmussal.

A csehszlovák köztársaság fenntartása és fejlesztése csak a demokratikus fejlődés jegyében képzelhető el. A kisebbségi fasizmus irredentizmusa, a többségi fasizmus a kisebbségek elidegenítésére, tehát szintén irredentizmusra vezet. Igazi összetartó, mondhatni államfenntartó ereje csak a demokratikus kisebbségi politikának van. Teljesen igaza van Masaryknak, amikor a nemzeti kérdés gyökeres megoldásában a tartós béke egyik komoly előfeltételét látja.

Nem a méltányos és humánus demokrácia, hanem a feudális reakció gondolatvilágához esik közel az erőszakos asszimiláció eszméje. Granatier cikkében több a helyes ötlet, az értékes gondolat. Egy ponton azonban beleesik a magyar nemesi feudalizmus hibájába. S ez a pont: az erőszakos asszimiláció feudális, reakciós gondolata. Granatier szerint Nagymegyernek olyan szlováknak kell lennie mint ötven évvel, Kassának mint száz évvel ezelőtt volt. Mi más ez, mint az erőszakos szlovákosítás gondolata? Ez egyszeűren az erőszakos magyarosítás szlovákra való fordítása. Ezt az erőszakos szlovákosítást csak úgy lehet végrehajtani, ha a szlovákság szőröstülbőröstül átvenné az antidemokratikus magyar nemesi politika módszereit. A világháborúban s a háború után kiderült, mennyit értek ezek a módszerek.

Ezek a régi magyar nemesi, antidemokratikus módszerek nemcsak azért nem utánozhatók, mert a magyarság ma a köztársaság területén egészen más viszonyok között él, mint mondjuk a szlovákság száz esztendővel ezelőtt élt. A szlovákság száz évvel ezelőtt — s ez nyilvánvaló — a magyar feudalizmus politikai és kultúrális kereteiben élt. A szlovákok magyarosítása ezért lehetséges volt. Azonban a magyar kisebbség a demokrácia poli-

Schultz Ignác cikke a *Csehszlovákiai Népszava* címlapján

A fentebb vázlatosan ismertetett két életpálya fehér foltjai jól jelzik azokat a hiányokat, amelyek a téma kutatását ma még jellemzik. De feltáratlanok a korabeli magyar kormánypárti politika további szereplőinek életútjai is, köztük az Országos keresztényszocialista Párt volt elnökének, Lelley Jenőnek vagy a korszak legjobb szlovenszkói magyar újságírójának, Dzurányi Lászlónak a sorsa is. Ez a hiány pedig leginkább azért zavaró, mert mélyebb kutatások hiányában a szakirodalom sem tud mást tenni, minthogy egy-egy plasztikus jelzővel, egy-egy címke felragasztásával jelzi ezen személyiségek életpályáját. Ezek mögött azonban a valódi személyiség annak összetettségével, politikai tettei motivációival elveszik, s a történészi értékelés merő káderezéssé silányodik.

■■■ Horváth Sz. Ferenc

AZ EGYENSÚLY EMBERE ■

Katolikus válságtudat és vezetésvágy Gyárfás Elemér politikai gondolkodásában

Gyárfás Elemért a köztudat a két világháború közti erdélyi magyar politikai élet egyik legfontosabb és legvitatottabb személyiségeként tartja számon. Már kortársai erősen ellentmondóan ítélték meg. Sokoldalú – bankári, politikusi, egyházi tisztségviselői és publicisztikai – tevékenysége ugyanis Gyárfást a nyilvánosság kereszttüzébe állította. Egy első világháborús veteránt, Tulics Kálmán szerint a fronton főhadnagyként és ügyvédként „nagyeszű és szimpatikus ember" benyomását keltette.[1] Ion Brătianu román miniszterelnök egyik, Raymund Netzhammer bukaresti katolikus érsekkel folytatott 1924-es beszélgetésében Majláth Gusztáv püspök embereként említette és a „javíthatatlan" magyarok képviselőjének

■

[1] *Élmények és epizódok.* Lejegyezte és írta Tulics Kálmán volt magyar királyi csendőr törzsőrmester. [S. l.], [s. a.], [s. n.], 295. A feljegyzés a Kolozsvári Állami Levéltárban [Arhivele Statului Cluj Napoca] levő Kelemen Lajos Hagyaték (fond 593) 48. száma alatt található.

Gyárfás Elemér az 1930-as években

tartotta.[2] Alexandru Vaida-Voevod emlékiratában a magyarok legravaszabbikának nevezte.[3] A korabeli magyar baloldal benne a „tőkés-kapitalista kizsákmányolók" és a klerikális reakció prototípusát látta (a rá jellemző nyelvezetben).[4] Paál Árpád egyik 1930-ból származó feljegyzése mintegy a jobboldal bírálatát nyújtja: „...én például a Gyárfás Elemér bankvédő és bankmentegető felfogásával, kamatpártoló kimagyarázásaival, a pénzpolitikánk önzését takargató ügyeskedéseivel nem értek egyet. Tömegeink és népünk együtt maradására végzetesnek tartom."[5] Az összezárkózás és a közös védekezés szükségességének elve azonban meghiúsította a jobboldalon az ilyenszerű bírálatok nyilvánosságra kerülését: „Mégsem viszem piacra – mármint a kritikát, írja Paál –, mert Gyárfás egyéb vonatkozásban értékes helytállónk a románokkal szemben. Presztízsét letépni tehát nem szabad, mert ez több, mint amit helyébe állítani tudnánk. De a népnél való lélekállapotot sem tartom célszerűnek, hogy ellene felkavarjam. [...] Ez kár a népnek is, de igazságtalan volna Gyárfással szemben is."[6]

Igazságtalanul bánt viszont Gyárfással az utókor, amikor 1989 előtt az uralmon levők kisebbségpolitikusi tevékenysége érdemeit vagy egyszerűen elhallgatták, vagy önnön világnézetük fényének egyoldalú megvilágításába helyezték. Egy árnyaltabb és összetettebb kép csak most kezd kibontakozni róla a korával foglalkozó történetírás 1989 után lassan megújuló folyamatában. Így K. Lengyel Zsolt 1993-as, Erdélyben mindmáig alig értékelt disszertációjában Gyárfást mint az erdélyi kérdést rendezni akaró politikusok egyikét mutatja be, nem hallgatva el a csucsai paktum létrejöttében játszott szerepét sem.[7] Bárdi Nándor Gyárfás társa-

[2] Raymund Netzhammer: *Bischof in Rumänien. Im Spannungsfeld zwischen Staat und Vatikan*. II. München, 1996, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1316. Az 1924. július 8-i napló-feljegyzés.

[3] Alexandru Vaida-Voevod: *Memorii*. III. Cluj-Napoca, 2006, Dacia, 40.

[4] Jellemző erre pl. Kacsó Sándor Gyárfás-képe (Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap. Önéletrajzi visszaemlékezések*. II. Bukarest, 1974, Kriterion).

[5] Paál Árpád: *Napló*. 1930. november 7-i feljegyzés. OSZK Kézirattár, Teleki Intézet Kézirattára, fond 625/ K 1951/97.

[6] Uo.

[7] Lengyel, Zsolt K.: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918-1928*. München, 1993, Verlag Ungarisches Institut. Legújabban uő: *A kompromisszum keresése*. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez. Csíkszereda, 2007, Pro Print.

dalmi érzékenységét és demokratizmusát a budapesti politikusi körökével hasonlítja össze, és rámutat arra a látszólagos ellentmondásra, hogy Gyárfás azokhoz képest baloldalinak tűnhetett, míg Erdélyben „a konzervatív-katolikus álláspont képviselőjének tekintették".[8] Egy 2003-ban megjelent tanulmányában alulírott megkísérelte Gyárfást a korabeli politikai-ideológiai színtéren elhelyezni őt nagyjából jobboldalra hajló konzervatív politikusként ábrázolva.[9] Csucsuja István két évvel ezután Gyárfás gazdaságpolitikai elképzeléseit mutatta be egy ítéletektől tartózkodó és a kor gazdasági felfogásait nem érintő tanulmányban.[10] A jelen dolgozatban a történetírás Gyárfásról alkotott és mindmáig kissé jellegtelen képét szeretnők tartalommal megtölteni, az őt egysíkúan konzervatívnak és a katolikus álláspontok képviselőjének bemutató, de részleteiben mégiscsak elmosódó Gyárfás-képet kissé élőbbé tenni. Nem egy életút leírására törekszünk,[11] hanem inkább annak megvilágítására, hogy mit is kell értenünk Gyárfás konzervativizmusán, mit a katolicizmusán, valamint arra, hogy őt saját megnyilvánulásai alapján kora ideológiai koordinátarendszerében és kisebbségpolitikus társai körében elhelyezzük. Hogyan befolyásolták nézeteit az 1918–1920-as évek, majd 1940 nagy megrázkódtatásai: változtak-e hatásukra, s ha igen, milyen irányba fejlődtek tovább, ellentmondtak-e korábbi véleményeinek? E tanulmányban a „katolikus válságtudat" és a „vezetésvágy" fogalmakkal szeretnénk Gyárfás politizálásának megértéséhez hozzájárulni. Mindezt annak tudatában, hogy egy minden kérdést megválaszoló Gyárfás-életrajznak csupán előmunkálatai lehetségesek, amíg Gyárfás 1944-ben eltűnt irattára meg nem kerül, valamint a Majláth püspökkel folytatott – és Gyulafehérváron őrzött – gazdag levelezését szakszerűen fel nem dolgozzuk.

BIRTOKON BELÜL – A TÖBBSÉGI POLITIKUS

A Gyárfás Elemérről alkotott sokféle és egymásnak részben ellentmondó vélemény megértését (melyeknek azért Gyárfás megnyilatkozásaiban volt valóságalapjuk) elősegíti, ha e személyiség

[8] Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, VIII. évf. 1997. 2. sz. 55.

[9] Horváth Sz. Ferenc: A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. *Magyar Kisebbség*, VIII. évf. 2003. 2–3. sz. 368–387.

[10] Csucsuja István: Gyárfás Elemér korának gazdaságáról. In Csetri Elek – Egyed Ákos – Somai József szerk.: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. II. Kolozsvár, 2004, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 125–163.

[11] Gyárfás Elemér. *Romániai magyar irodalmi lexikon*. II. Szerkesztette Balogh Edgár. Bukarest, 1991, Kriterion, 104–106.; Gyárfás Elemér. *Erdélyi lexikon*. Szerkesztette Osváth Kálmán. Marosvásárhely, 2002, Mentor, 134–135.

szellemi-politikai koordinátáit a XIX. század végi újkonzervatív mozgalomba és a Prohászka Ottokár neve fémjelezte katolikus reformtörekvésekbe ágyazzuk be. Míg az ún. hagyományos konzervativizmus – 1848 előtti restaurációs álláspontját föladva – a liberális politikától már nem főleg alapvető értékeiben különbözött, hanem az ezek megvalósításának sebességéről vallott felfogásában, a nyugat- és közép-európai újkonzervatív áramlatok figyelmét a kapitalista fejlődés visszásságai, a gazdaság, a kultúra és a politikai élet területén végbemenő gyors változások és a szociális problémák kötötték le.[12] Mindez egy átfogó válságtudatban csúcsosodott ki, amelynek kiváltó okát sokan az új gazdasági és kulturális körülményekben, vagyis a mindent átfogó társadalmi jelenségekben vélték megtalálni. A munkásmozgalom fokozott, részben agresszív és a kor legújabb lehetőségeit (mint sajtó, egyesületek, szervezetek, utcai tüntetések) kihasználó fellépése a társadalmak azon rétegeinek tömörüléséhez vezetett, amelyek amúgy is a kapitalista fejlődés vesztesei voltak: Magyarországon mindenekelőtt a dzsentrikről, valamint értelmiségi, hivatalnoki és részben egyházi csoportokról van itt szó. Az újkonzervatív erők egyik tömbjét az 1880-as években kikristályosodó politikai katolicizmus hívei alkották. Ennek az áramlatnak a képviselője volt az 1895-ben főleg arisztokraták által alapított Katolikus Néppárt, és erre vezethető vissza olyan katolikus-kereszténységszocialista személyiségek színre lépése ugyanakkor, mint Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor.[13] Érdemes itt nyomatékosan rámutatni arra, hogy a századfordulón mindkét említett személy szociális érzékenysége és a kor valós gazdasági problémáira kidolgozott reformjavaslataik a katolikus-arisztokrata klérus rosszallását vonták magukra.[14] Mindketten – és ezt Gyárfás politikai nézeteire való tekintettel emeljük ki – az uralkodó körökön és a vezetői pozíciókon kívül álltak, és a korabeli egyház- és közjogi harcok közepette egy katolikus-keresztény regenerációért, a magyar társadalom keresztény jellegének a megőrzéséért és a modern világ ún. „káros kinövései" ellen küzdöttek. A szakirodalom véleménye ugyanakkor ellentmondásos a korabeli nyelvhasználat megítélésében, főleg

[12] Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Budapest, 2003, Új Mandátum, 14–22.

[13] Uo. 122–124., 246–254.; Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember".* Budapest, 1994, Gondolat.

[14] Szabó: i. m. 250–251., 253.

annak tisztázásában, hogy mennyiben jelentette a „keresztény" szó hangsúlyosan azt, hogy „nem zsidó", és hogy a Néppárt esetében lehet-e már politikai antiszemitizmusról beszélni.[15]

Ezekkel a bevezető megjegyzésekkel a Gyárfás fiatalkorára, szellemi indulásának idejére jellemző eszmei hátteret igyekeztünk érthetőbbé tenni. Az említett szakirodalom ugyanis az 1884-ben a Kisküküllő vármegyei Borzáson született Gyárfásnak főleg a két világháború közti tevékenységét vizsgálja anélkül, hogy nyilvánosságbeli szereplésének kezdeteit és a rá ható politikai, szellemi és egyházi befolyásokat elemezné. A fentebb röviden vázolt újkonzervatív és katolikus mozgalmak Gyárfásra gyakorolt hatását véleményünk szerint nem lehet túlbecsülni, hiszen megnyilatkozásaiban az 1900-as évek elejétől egészen élete végéig jóformán egyaránt kimutathatóak. A valláspolitikai írásaiban található kultúrkritikus megjegyzések újkonzervatív ihletettségű aktuálpolitikai iránya például akkor is kézzelfogható, ha elsődlegesen Szent Istvánnal foglalkoznak. Az ő uralmát, a kereszténység általa történt bevezetését és az országnak a nagy magyar királyok uralkodása alatti dicsőségét Gyárfás szembeállítja korának állapotával, hogy kortársait „puhaságra serény utódok"-nak,[16] élhetetlenneknek és gyöngéknek[17] nevezhesse. A hanyatlás okát abban látta, hogy elmúltak azok a „boldog idők, midőn a keresztény hit oltalma alatt virult az állam és társadalom".[18] A „főváros romlott légkörével"[19] egy bizonyos, nem részletezett decentralizáció jegyében „az egészséges vidéki központok"-at[20] állítja

[15] *Lásd* Szabó és Gyurgyák János ellentmondó véleményét. Szabó: i. m. 179–182.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris, 293.

[16] Gyárfás Elemér: Szent István napján. In uő: *Egyenes úton 1901–1926*. Dicsőszentmárton, 1926, Erzsébet Ny., 25. Gyárfás az 1920-as években két gyűjteményes kötetben adta ki korábbi publicisztikáját. Mindkettőben a tanulmányai elején a keletkezési helyet és dátumot, a végén pedig a megjelentető lap nevét (dátum nélkül) közölte. Mi ezt (mint e cikk esetében is) a következőkben így jelezzük: [Szováta, 1903. augusztus 20.; *Kis-Küküllő*].

[17] Gyárfás Elemér: *Advent*. I. m. 30–32. [Budapest, 1903. december 8.; *Alkotmány*].

[18] Uo. 31.

[19] Gyárfás Elemér: *A katholikus egyetem*. I. m. 56. [Budapest, 1904. május 22.; *Keresztény Magyar Ifjúság*].

[20] Uo. 56.

szembe. A fiatalságot oda szerette volna küldeni tanulás céljából. Gyárfás nézeteiről az is sokat elárul, hogy egyik, a feminizmusról írt cikkében támogatásáról biztosítja ugyan ezt a mozgalmat, egyszersmind azonban erősen bírálja a középosztálybeli nők csupán fogyasztói, de semmit sem termelő életvitelét, és ennek okát is meglehetősen egyértelműen megnevezi: „A nő azért élvez a férfitől ingyenes eltartást, mert nemi viszonyban áll vele."[21] A társadalom ugyanis elvárja, hogy bizonyos pozíciókat betöltő férfiak egyedül tartsák el családjukat – bírálta Gyárfás végső soron saját osztályát. Korának társadalmi viszonyai között ezzel Gyárfás meglehetősen haladó álláspontot képviselt. De a nőket ő sem a mindennapi életbe akarta állítani, hanem eszményíti őket és végül elvont felmagasztalásukhoz jut, amikor ezt írja: „Mi egyebet is látunk a nőben, mint nemi vágyaink kielégítésének eszközét. Látjuk női méltóságát, látjuk homloka körül a dicsfényt, mely a Boldogságos Szűz áldott alakjáról sugárzik rá."[22] Egy szó sem esik tehát például politikai egyenjogúsításról, egyetemi tanulmányokról, kiképzésről, netán a nőknek a gazdasági életben való érvényesüléséről, vagyis a korabeli feminista mozgalom céljairól. Prohászka nyomán – akinek *Diadalmas világnézet* című főművét már megjelenése évében, 1904-ben cikkben méltatta[23] – Gyárfás is felismerte a katolicizmus megújulására történő kísérletek jelentőségét. Ezek a katolicizmust a modern világgal akarták kibékíteni. „A keresztény világnézet nem hátráltat minket a haladásban, hajlamaink, tehetségeink kifejlesztésében"[24] – vallotta, és cikkeiből kiderül, hogy messzemenően egyetértett Prohászka kiegyenlítő, a szociális, társadalmi és gazdasági kérdésekben kompromisszumokat kereső, annak idején haladónak számító és a hangadó katolikus körök által nem mindig osztott törekvéseivel. Az újkonzervatív és katolikus offenzíva részeként Gyárfás elutasította a néhány évvel azelőtt bevezetett polgári házasság intézményét, támogatta a katolikus sajtót (ő maga többször is közölt az antiszemitizmus terjesztésétől sem mindig visszariadó *Alkotmány*ban, a Néppárt lapjában), szorgalmazta egy katolikus egyetem létrehozását, és aktívan részt vett katolikus egyesületek

21 Gyárfás Elemér: *A feminizmus és a kereszténység*. I. m. 176. [*Kolozsvári Szent Imre Egylet Évkönyve*, 1908].

22 Uo. 183.

23 Gyárfás Elemér: *Diadalmas világnézet*. I. m. 33–36. [Kolozsvár, 1904. január 3.; *Közművelődés*].

24 Uo. 35.

és kongresszusok munkájában.[25] Végeredményben tehát a XIX. század végi katolikus regeneráción keresztül egy „keresztény Magyarországért"[26] és ugyanakkor a keletkező modern társadalom korabeli jelenségei ellen harcolt. A katolicizmus, illetőleg a kereszténység társadalomformáló tevékenységét azért is hirdette, mert szerinte a „szerencsétlen, önmagával meghasonlott modern embernek"[27] egy ilyen „harmonikus világnézetre",[28] vagyis keresztény életvitelre van szüksége. Csupán ez képes ugyanis arra – és ez fényt vet Gyárfásnak a katolikus teológiától mélységesen befolyásolt emberképére –, hogy az emberben rejtőző bestiát megszelídítse: „Az ember, ha szabadon cselekszik, ha a lelkébe oltott pokoli akarat gátat nem talál, rosszabb az állatnál."[29] Ezért tehát az embernek „korlátozásra van szüksége, mert természete az eredeti bűn következtében megromlott. És hazug elmélet az, hogy a szabadon cselekvő ember szükségképpen jót cselekszik".[30] A társadalom korlátozására Gyárfás már az első világháború előtt két intézményt tartott a legmegfelelőbbnek: gazdasági, szociális és kulturális téren a kereszténységet, a politika terén pedig a kemény kézzel és lehetőleg egyedül uralkodó személyt. Mind a kereszténységnek a társadalompolitika terén játszott szerepét, mind a „nagy személy" működésének legitimációját illetően Gyárfás elképzeléseiben nagy jelentőséget kapott (bizonyára Prohászka hatására) az ellentétek kiegyenlítésének és harmonizálásának gondolata. A következőkben erre térünk ki bemutatván előbb Gyárfásnak a szociális kérdésről kifejtett véleményét, majd a vezető egyéniségéről vallott nézeteit.

A szociális kérdést és a vele összefüggő szocialista gondolatvilágot Gyárfás konzervatív elvtársaival egyetértésben az „elfajult liberalizmus kudarc"-ával[31] magyarázta. A liberalizmus ugyanis

[25] Gyárfás Elemér: *Katholicizmus és hazafiság*. I. m. 37–40. [Kolozsvár, 1904. január 10.; *Közművelődés*]; Uo. 53–56.; Uő: *Katholikus öntudat*. Uo. 159–165. [A Katholikus Népszövetség alakuló gyűlésén Dicsőszentmártonban 1908. február 16-án mondott beszéd. *Közművelődés*].

[26] Gyárfás: *Szent István napján*. I. m. 25.

[27] Gyárfás Elemér: *Előszó a kolozsvári Szent Imre Egyesület első évi Almanachjához*. I. m. 57.

[28] Uo.

[29] Gyárfás Elemér: *Május elsején*. I. m. 90. [Párizs, 1905. április 25.; *Ellenzék*].

[30] Gyárfás Elemér: *Imperializmus, individualizmus, kereszténység*. I. m. 144. [Budapest, 1906. január 5.; *Egyházi Közlöny*].

[31] Gyárfás Elemér: *A katholikus ifjúság szociális akciója*. I. m. 68. [Budapesten 1904. december 7-én, az Országos Immakulata ünnep alkalmával tartott első Katholikus Diákkongresszuson elmondott beszéd].

megszüntette az embereket szorító évszázados korlátokat, tehát szabadságot adott nekik, aminek egyrészt előnyei is voltak, másrészt azonban egymástól sem védte meg őket kiszolgáltatva a szegényt a gazdagnak. A kizsákmányoltak összefogása (szocialista) szakszervezetekben – és Gyárfás ezen a ponton előrelátónak bizonyult – nem az össztársadalom érdekét szolgálja, hanem osztályérdekek kizárólagosságával egyenlő. Az ilyen összefogásból hiányzik a keresztény szellemiség, ami például a céhrendszerben az intézmények merevségét mérsékelte. Míg régebben az egyéni érdek meghajolt a közérdek előtt, a szocialista mozgalom „felforgatással fenyeget minden nemes intézményt, a társadalmat, az államot, az egyházat egyaránt".[32] Gyárfás elismeri természetesen (s erről szóló tanulmányában egyetértőleg említi Prohászkát és Giessweint)[33] a kizsákmányoltak összefogásának szükségességét. Ezt azonban a keresztény társadalom égisze alatt képzelte el. Az 1904-es, első katolikus diákkongresszuson ezért javaslatot terjesztett elő a szocializmus tanításainak tanulmányozásáról, keresztény szellemben való ismertetéséről, s szakkönyvtárak létesítéséről.[34] Az egyetemi ifjúságot arra is buzdította, vegyen részt gyakorlatilag a szociális akcióban, például keresztény munkásegyesületek szervezése és vezetése útján. Mindebből kitűnik, hogy Gyárfás a munkásság vezetésének feladatát általa megbízhatónak vélt személyek kezében szerette volna látni addigi képviselői helyett: „Ha vezetőkre van szükség, lépjen elő a keresztény társadalom."[35] És itt, ezen a ponton kapcsolható össze a szociális kérdésről vallott nézete a társadalom vezetéséről és a demokráciáról alkotott véleményével. A szocializmus erkölcsi célja szerinte ugyanis az igazságosság és a teljes egyenlőség megvalósításában áll. Ám ezek Gyárfás szerint teljesen elérhetetlen ideálok, amelyek mint célok nemesek ugyan, gyakorlatba ültetésük azonban szolgasághoz és szenvedéshez vezet. Az igazságosság fogalma a gazdasági téren megvalósuló emberi szabadságért való küzdelmet jelenti. Ez azonban szerinte ellentmond az egyenlőségnek. A kettő közötti harmóniát, vagyis végeredményben a szociális kérdés megoldását – Gyárfásnak meglehetősen semmitmondó nézete szerint – „a szolidaritás,

[32] Uo. 69.
[33] Uo. 67.
[34] Uo. 71.
[35] Uo. 70.

a szeretet, a testvériség eszméje”[36] hozhatja létre. Főképpen az egyenlőség posztulátuma ellen kelt ki, lett légyen az gazdasági vagy politikai egyenlőség. Az utóbbi ti. minél nagyobb tömegeknek a politizálásban való részvételét jelenti. Gyárfás viszont kora egyik negatív ismérvének a „politikai téren zsarnokoskodó majoritások”-at[37] tartotta, s negatív emberképéből kiindulva ismételten azon a véleményen volt, hogy „a nagy tömeget [...] könnyű irányítani”.[38] Szerinte a munkásmozgalom üdvtant, sőt „új vallást”[39] hirdető, de végeredményben hamis „prófétái” manipulálják és félrevezető jelszavakkal elcsábítják a munkástömegeket. Ezzel szemben Gyárfás már az 1900-as évek elején az általa is erősen kritizált imperializmus pozitív vonásaként tartotta számon, hogy az „nem ismeri el és nem tartja üdvösnek az emberek teljes egyenlőségét sem erkölcsi, sem szellemi, sem politikai, sem gazdasági téren”.[40] Az egyenlőség helyett Gyárfás minden téren a „tekintély elvét” tartotta egyedül mérvadónak, követendőnek és helyesnek. Így az egyházi élet terén a juhok alárendeltek a pásztoroknak, a szellemi életben a tekintély fontosabb „a csapongó fantázia merész szüleményei”-nél.[41] Ezeknél azonban még fontosabb a politikai élet, ahol a francia forradalom szentesítette azt az elvet, hogy minden állampolgár hathat országa sorsának intézésére. A korai Gyárfás egyik állandó vitatémája a francia forradalom által kimondott politikai egyenjogúsítás tétele volt. Ezzel az elvvel szemben Gyárfás szerint „a történelem arra tanít, hogy haladást, fejlődést csak azok a nemzetek tudnak fölmutatni, melyeknél egy nagy elme, akár egyéniségének erejére, akár politikájának helyességére támaszkodva túltette magát a tömeg zsarnokságán és ennek [...] helyébe a maga uralmát állította. A Napóleonok, Bismarckok és Kossuth Lajosok előbbre vitték nemzetük ügyét, de a civakodó parlamentek legfeljebb kerékkötőül szolgálhatnak”.[42] Ezek szerint a széthúzó, örökké vitatkozó és gyakran döntésképtelen parlamentarizmus helyébe Gyárfás a keménykezű, döntéseit felvállaló, fegyelmezett politikus kultuszát helyezte, ily módon megelőlegezve a húszas-harmincas évek vezérelvét. Noha nézeteit a vezéregyéniségről nem dolgozta

[36] Gyárfás: *Május elsején*. I. m. 91.
[37] Uo. 90.
[38] Gyárfás: *Advent*. I. m. 26.
[39] Gyárfás: *Május elsején*. I. m. 87–88.
[40] Gyárfás: *Imperializmus, individualizmus, kereszténység*. I. m. 142.
[41] Uo.
[42] Uo. 143.

ki részletesen, általános társadalomrendező elképzeléseiből kiindulva feltételezhető, hogy egy ilyen személyt vélt képesnek kora ellentmondó áramlatainak kiegyenlítésére, a társadalmi viszályok feloldására és egy tömegeket átfogó közös világnézet megfogalmazására. Egy ilyen kiegyenlítő személy tehát a társadalmi béke kedvéért az egymással antagonisztikusan szembenálló csoportok érdekközösségét tartaná szem előtt.

Ezek után felmerül a kérdés: hol helyezhető el Gyárfás korának politikai életében? Társadalmi szerepvállalásában része volt annak is, hogy a XX. század eleji Magyarország szociális feszültségeinek okát nemcsak a keresztény eszmeiség visszaszorulásában látta, és e problémák megoldását nemcsak egy autoriter politikus szerepvállalásától várta el, hanem nagy figyelmet szentelt a nemzetiségi kérdésnek is. Ezen belül Kisküküllő vármegyei származásánál fogva az erdélyi románság helyzetét és politikai nézeteit vizsgálta alaposabban. Kétségtelen, hogy Gyárfás a korabeli magyar nemzeti állameszme keretein belül mozgott, vagyis a magyar nacionalizmus, a politikai szupremácia és a nemzeti egység híve volt.[43] Mégis – noha az autonómia propagálásától visszariadt – a románsághoz való viszony elemzésekor erős bírálatnak vetette alá a magyar nemzetiségpolitikát, elutasította a nemzetiségek asszimilációjára irányuló törekvéseket és mindenfajta velük szemben elkövetett erőszakosságot. A dualizmus liberális nemzetiségpolitikáját azért tartotta elhibázottnak, mert az ugyan messzemenő szabadságot biztosított az egyénnek és a nemzetiségeknek is, de eredményes nemzetiségpolitikát már nem tudott felmutatni.[44] Gyárfás Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai elképzeléseit tartotta megfelelőnek, és cikkek hosszú sorában a magyarok és a románok érdekközösségét hirdette. Ennek létrejötte szerinte csak a két nemzetbeli szélsőségesek agitálása miatt hiúsult meg.[45] Keresztény világnézete és nemzetiségi elképzelései jellegzetes összefonódásáról tanúskodik mindkét néphez intézett kérdése 1908 pünkösdje alkalmából: „Joga van-e egy népfajnak, mely véletlen az államhatalmat kezeli, keresztülgázolni mindenen, családi életen, szerzett jogokon, valláson, tudományon a maga uralma érdekében? [...]

[43] Gyárfás Elemér: Az erdélyi románok. In uő: *Erdélyi problémák 1903–1923*. Cluj-Kolozsvár, 1923, Erdélyi Irodalmi Társaság, 57–63. [Budapest, 1904. november 17.; *Ellenzék*].

[44] Uo. 59-60.

[45] Gyárfás Elemér: *Román békemozgalom. Erdélyi…* 86–88. [Kolozsvár, 1908. június 20.; *Ellenzék*].

Jogában áll-e egy népfajnak, melynek alárendelt szerep jutott az államban, megtagadni a vállvetett munkát, az együttműködést a kultúráért, a művelődésért, az emberi eszméért, azért hogy a maga önző faji érdekeit biztosíthassa?"[46] Az önmagában eléggé ellentmondásos megfogalmazás (hiszen ha az egyik nép csak „véletlen" uralkodik, akkor a másiknak az „alárendeltsége" sem lehet örökös determináltság, alárendeltség) valamennyire már sejteti Gyárfás szembenállását mind a budapesti kormánypolitikával, mind a román nemzetiség radikális politikusaival. A kettéosztott korabeli magyar pártéletben Gyárfás egyértelműen a Függetlenségi és 48-as Párt táborához tartozott, ami nemcsak a nemzetiségi kérdésről vallott felfogásában, de a magyaroknak a birodalmon belüli helyzetéről vallott nézeteiben is nyomon követhető. Az 1905-ös politikai válságot összekötötte Tisza István nemzetiségpolitikai elképzeléseivel. Tisza érvelését, miszerint a magyar nemzeti igényeknek Bécs általi megoldása előtt a magyaroknak „úrrá kell lenni" hazájukban, „erkölcstelen, téves, hazug és lehetetlen" politizálásnak nevezte.[47] Ez nem jelentene ugyanis mást, minthogy a magyarok előbb behódolnak az osztrákok előtt, vagyis szolgák lesznek, majd ők maguk is szolgaságban fognak tartani másokat. Ehelyett a magyarságnak fel kellene ismernie, hogy országa csupán a nemzetiségekkel fennálló érdekközösségre támaszkodva lehet erős. Ha azonban a magyarok sorsukat túl szorosan kötik Bécshez, vagyis a birodalomhoz, s ha Magyarország ennek következtében netán osztrák tartománnyá süllyed, a nemzetiségeknek semmi érdekük sem lesz abban, hogy velük közösséget keressenek.[48] Tisza nem akar mást, vélte Gyárfás, mint az osztrákok elnyomó politikáját honosítani. Ezt annál is inkább veszélyesnek tekintette, hogy tudatában volt az erdélyi románság nemzeti öntudatra ébredt értelmiségi köreiben létező centrifugális erőknek, amelyek az ország fennállását veszélyeztették: „ezzel a faji öntudattal a román nép nem fér el a magyar nemzeti állam mai kereteiben."[49] Ebből nem azt vezette azonban le, hogy a magyaroknak le kellene mondaniuk az öntudatos politizálásról, hanem épp ellenkezőleg, az „államiság kidomborítását",[50] vagyis

[46] Gyárfás Elemér: *Pünkösd*. I. m. 84. [Kolozsvár, 1908. június 6.; *Ellenzék*].

[47] Gyárfás Elemér: *Nemzetiségi politikánk és a válság*. I. m. 65. [Kolozsvár, 1905. augusztus 14.; *Ellenzék*].

[48] Uo. 66.

[49] Gyárfás: *Az erdélyi románok*. I. m. 57.

[50] Gyárfás: *Nemzetiségi politikánk és a válság*. I. m. 66.

erősítését és (a fiatal román állam mintájára) a magyar nemzeti öntudat és fellépés energikusabbá tételét követelte.[51] Nemzetiségpolitikai írásai nagy részét inkább egy, a magyar vezető osztályok fele irányuló önkritikus aggodalom, semmint elvakult és türelmetlen nacionalizmus vezette. Ismételten kárhoztatta a vármegyék tisztikarának „klikk- és kasztrendszer"-ét,[52] a kisebbségi nyelvek nem ismerését, a magyar középosztály hanyatlását, és az 1900-as években az erdélyi románok gazdasági sikerét sem távolról irányított céltudatos és magyarellenes tervként, hanem egy energikus és korszerű nemzetépítő modernizációként látta.[53] Ugyanakkor persze tudatában volt annak is, hogy a románok értelmisége és diáksága magyarellenes agitációt folytat, s ezért meggyőződése volt, hogy nem a nyelvüket, hanem a lelküket kellene meghódítani: „Nem az a baj, hogy románul beszélnek, hanem az, hogy magyarellenesen éreznek. Aki nincs velem, ellenem van."[54] A két nép bezárkózását és egymástól való elfordulását azonban nemcsak a társadalmi béke és az ország fennállása miatt érzett aggodalma, hanem az orosz és a germán fenyegetés miatt is szerette volna közös összefogással felcserélni. Említett osztrákellenessége ugyanis azzal a felfogással párosult, hogy a Monarchia külpolitikáján keresztül „Magyarország a nemzetközi politikában is, mint minden téren, német járszalagon vezetteti magát".[55] Viszont az országot szerinte semmilyen érdek sem fűzi a németekhez, akik azért terjeszkednek Kelet-Európa irányába, mert Nyugaton már mindent elértek. Németellenességében Gyárfás egészen odáig ment, hogy kijelentette: „Minden irányzat, mely ellensége a német omnipotenciának, természetes hű szövetségesre kell, hogy találjon a magyarságban."[56] Mint potenciális szövetségest a lengyeleket, a cseheket, a románokat, a horvátokat, a szerbeket, a bolgárokat, a törököket és a görögöket emlegette, akik csak veszíthetnek akkor, ha engednek akár a német, akár az orosz befolyásnak. E népek barátságát és szövetségét előnyösebbnek tekintette, mint a Monarchia fennálló hármas szövetségét,[57] „mely elszívja vérünket, elsorvasztja erőnket és beletaszít egy feneketlen örvénybe, amit német imperializmusnak hívnak".[58]

[51] Gyárfás Elemér: *Romániai képek*. I. m. 77–81. [Budapest, 1906. július 21.; *Budapesti Hírlap*].

[52] Gyárfás Elemér: *Az erdélyi románok*. I. m. 11–15. [Budapest, 1903. január 20.; *Alkotmány*]. A cikk nem tévesztendő össze a 43. és a 49. lábjegyzetben említett azonos cíművel.

[53] Gyárfás Elemér: *A nemzetiségi pénzintézetek*. I. m. 99–101. [Budapest, 1904. október 28.; Ellenzék]; Uő: *A közigazgatás és a nemzetiségek*. Uo. 105–106. [Dicsőszentmárton, 1908. január 5.; *Kis-Küküllő*].

[54] Gyárfás Elemér: *Román kérdés*. I. m. 15. [Kolozsvár, 1903. március 1.; *Kolozsvári Egyetemi Lapok*].

[55] Gyárfás Elemér: *Nemzetközi politikánk*. I. m. 73. [Kolozsvár, 1906. május 31.; *Ellenzék*].

Amit érvényesnek ismert el a felsorolt népek esetében, különösen helyesnek vélte a magyarokat és a románokat illetően: „Két népfajocska húzódik meg szerényen Európa kellős közepében [...] Egyikünknek sincs kire támaszkodnia, nincs hová kacsintgatnia. Berlin éppoly végromlás mindkettőnknek, mint Szentpétervár [...] Ha tapogatózva is, de meg kell találnunk egymás kezét, hogy együtt erősebbek lehessünk!"[59]

Kiderül ebből tehát, hogy a vegyes etnikumú Kisküküllő vármegyéből[60] származó Gyárfás, aki az 1900-as évek közepén ügyvédnek készült, és bizonyára már a megyei szintű politizálást is tervbe vette, céljának az akut helyi és regionális problémákkal való foglalkozást tekintette; sikeres megoldásukat nemzeti érdeknek mutatta be. Gyárfást ugyanakkor a huszadik század első évtizedében kikristályosodó erdélyi érdekvédelmi mozgalom[61] egyik előfutárának is tekinthetjük. Az „erdélyi kérdés" lényegét ezért Sándor József, az EMKE[62] főtitkára nyomán abban látta, hogy „volt-e haszna Erdélynek abból, hogy 48-ban, illetőleg 67-ben unióra lépett Magyarországgal? Volt-e haszna belőle kulturális, politikai, nemzeti és gazdasági szempontból? Hol volnánk ma, ha a magyarországi politikusok ahelyett, hogy e két országot mindenáron egyesíteni törekedtek volna, Erdély függetlenségét írják zászlójukra?"[63] A kérdéssorozatot Gyárfás a múltba visszatekintve válaszolta meg, a fejedelemkori, állítólag szabad és független Erdélyben látva Magyarország fennállásának garanciáját, egyben Erdély politikai feladatát is annak biztosításában. A német uralom alatt azonban kiveszett Erdély vezető politikusaiból e régió rendeltetésének tudata. Az 1848-ban, illetőleg 1867-ben bekövetkezett egyesítés után a budapesti politikusoknak nem volt érzékük a lokális erdélyi viszonyok iránt, ami Gyárfás szerint megnyilvánult a vasúti politikában (ami a nemzetiségeket segítette, de a Székelyföldet elzárta a nagyvilágtól) csakúgy, mint a gazdasági vagy a nemzetiségi politikában. A nagy múltú és hagyományos intézményrendszerrel bíró Erdély beolvasztása az egységes magyar államba nem is lehetett zökkenőmentes, állapította meg némi megértéssel Gyárfás. A legsúlyosabb gondot azonban abban látta,

[56] Uo. 74.

[57] Gergely András szerk.: *Magyarország története a XIX. században.* Budapest, 2003, Osiris, 389.

[58] Gyárfás: *Nemzetközi politikánk. Erdélyi…* 76.

[59] Gyárfás: *Román békemozgalom.* I. m. 88.

[60] A vármegye lakosságának etnikai arányszámai 1920-ban: 57 801 (50,9%) román, 31 392 (27,7%) magyar, 20 372 (17,9%) német. K. Lengyel: i. m. 408.

[61] Vö. K. Lengyel: i. m. 38–47.

[62] Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület 1885. április 12-én alakult Kolozsváron. *Lásd* (K. Á.): Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület. In *Romániai magyar irodalmi lexikon.* Szerkesztette Balogh Edgár. Bukarest, 1981, Kriterion, 504–505.

[63] Gyárfás: *Az erdélyi kérdés. Erdélyi…* 53. [Budapest, 1904. november 8.; *Ellenzék*].

hogy noha az egyesülés óta már hosszú évtizedek teltek el, a problémák, ahelyett, hogy csökkentek volna, inkább nőttek. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy Erdélynek rá kellene döbbennie helyzetére és visszatérnie ahhoz az állapothoz, amelyben egyszer már sikeres volt: „Minden ország csak úgy lehet nagy, hatalmas, csak abban a keretben fejthet ki eredményes működést, melyet helyzete, történeti rendeltetése jelölt ki számára."[64] Ezt a gondolatot tudomásunk szerint nem konkretizálta a későbbiekben, vagyis hogy miképp és milyen mértékben kellett volna Erdélynek az új monarchiabeli és európai nemzetközi politikai viszonyok között visszatérnie „történeti rendeltetéséhez". Annyi azonban bizonyos, hogy a fiatal Kós Károlyéhoz hasonló felfogása, a regionális szempontok kidomborítása és az erdélyi magyarság helyzetén való javítani akarása egy olyan politikus tevékenysége volt, aki 1914 előtt úgymond „birtokon belül" alakította ki „politikai-kulturális erdélyiség"-ét, s ez K. Lengyel Zsolt megfogalmazásában „a birtok épségét féltő, és ezért a magyar állam rendszerét belülről megújítani kívánó elit ideológiája volt".[65]

Ezek után aligha meglepő, hogy miután ügyvédi oklevelét (1909-ben) megkapta, Gyárfás Dicsőszentmártonban nyitott irodát, és a vármegyei politikában is részt vállalt. Nem tudni, hogy már elejétől kezdve részt vett-e az 1913 decemberében alakult Erdélyi Szövetség munkájában, melynek programja imént bemutatott cikkei kvintesszenciájának tekinthető, azonban a Kisküküllő vármegyei tagozat alapítása az ő nevével fonódott össze.[66] Az első világháborúban egy hónap híján három évet töltött a fronton. 1917-ben az Esterházy Móric-féle mérsékelten reformer kormány Kisküküllő vármegye főispánjává nevezte ki. Székfoglaló beszédében Gyárfás biztosította hallgatóságát demokrata felfogásáról és szándékáról, hogy megőrzi a „közélet tisztaságát" és a „felekezetek, nemzetiségek, társadalmi osztályok harmóniáját".[67] Ismételten hangoztatta demokratikus nézeteit és a jogok kiterjesztésének szükségességét, de ebben csupán kora hangulata fejeződött ki. Választójoggal a reformokat sürgető politikusok egy része 1917-ben ugyanis a hadviselt katonákat akarta felruházni,

64 Uo. 56.

65 K. Lengyel: *A kompromisszum keresése*. I. m. 70.

66 Uo. 42., 46. (A Szövetség programja és Gyárfás szerepvállalása.)

67 Gyárfás: *Főispáni székfoglaló. Erdélyi…* 135. [Dicsőszentmárton, 1917. augusztus 14.]

s ez hallható ki Gyárfás beszédének egy bekezdéséből is.[68] E jogkiterjesztést Gyárfás két okból is igen korlátozott mértékben szerette volna keresztülvinni. Az elsőre saját maga mutatott rá, amikor Esterházy Móricra utalva kijelentette, hogy a korlátot a „magyar állam nemzeti jellegének megóvása"[69] jelenti, vagyis egy záradék létrehozását tartotta célszerűnek, amely a magyarság politikai túlsúlyát lett volna hivatott biztosítani a nemzetiségekkel szemben. Az utóbbiak számbeli felülkerekedésének veszélye egy általános választáson lebeghetett a szeme előtt akkor is, amikor még röviddel a világháború kitörése előtt is „az alkalmasság" szempontja szerint adott volna választójogot, hiszen „nem a számszerű többség véleménye tesz valamely törvényt helyessé [...] hanem annak belső igazsága. Éppen ezért lehetnek esetek, mikor a többségnél megfelelőbb a kisebbség, sőt egy ember uralma azon az alapon, hogy tisztább birtokában van az emberi eszmének, mint a többség".[70] Noha e cikk is tartalmaz (némelyik korábbihoz hasonlóan) egy oldalvágást a francia forradalom egyenjogúsító elvei ellen, világos, hogy Gyárfás itt egyrészt az újkonzervatív mozgalom jellegzetes képviselőjeként rátapintott egy mélyebb igazságra, amikor a helyes jogalkotás – de tágabb keretekben: a társadalmi, kulturális intézkedések stb. – folyamatát a széles tömegek tudatlanságától féltette. Másrészt az is egyértelmű, hogy itt a magyar középosztály utóvédharcáról is szó van. Ez ugyanis az európai fejlődésnek ellentmondó politikai előjogait igyekezett valahogyan konzerválni és legitimálni. A kultúrkritikus, a demokráciával és a politikai jogegyenlőséggel szemben szkeptikus Gyárfás mellett az idézetben újból feldereng a különleges képességekkel megáldott egyeduralkodó iránti vágyakozása is.

BIRTOKON KÍVÜL – A KISEBBSÉGPOLITIKUS

A nemzetiségi kérdésről 1918 előtt vallott felfogása erkölcsileg megkönnyítette Gyárfásnak, hogy a két világháború között, most már kisebbségiként, méltányos bánásmódot követeljen az erdélyi magyarság számára. 1919 elején így ismét utóvédharcot

[68] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2001, Osiris, 110.; Gyárfás: *Főispáni székfoglaló. Erdélyi…* 132–133.

[69] Gyárfás: *Főispáni székfoglaló*. I. m. 133.

[70] Gyárfás Elemér: *A választójog elvi alapkérdései*. I. m. 129. [Dicsőszentmárton, 1912. január 19.; *Vármegyei Hírlap*].

folytatott, még mindig Erdély-központú öntudattal és céllal, de most már a román egységesítő tervek ellen. „Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei" voltak azok a gondolatok, amelyeket (egy memorandumban) a román államépítés folyamatával szegezett szembe.[71] Sikertelensége ellenére (a nagyszebeni Kormányzótanács egyik tagja 1919 májusában a „nagyon érdekes" megjegyzéssel és kézlegyintéssel intézte el, míg Iuliu Maniunak Gyárfás a Nagyszebenben uralkodó hangulat miatt már be sem mutatta, noha Maniu őt kihallgatáson fogadta)[72] a memorandum fontos dokumentuma Gyárfás fokozatos és lassú búcsújának a nagymagyar államiságtól. A tervezet ugyanakkor a Nagy-Románia mindinkább fenyegető realitásával szemben az erdélyi magyarok által kidolgozott alternatívák egyike. Benne Gyárfás az erdélyi románokhoz igyekezett hidat verni, őket egy Erdély három nemzetéből álló unió létrehozásához megnyerni, s így az ókirályságbeli román politikusoktól elválasztani. Teljesen nem zárta volna ki ennek az uniónak akár Magyarországhoz, akár Romániához történő későbbi hozzácsatolását, de ez csak Erdély autonóm jogainak tiszteletben tartásával történhetett volna. Érvelését Gyárfás 1919 tavaszán a Tanácsköztársaság és az ókirályságbeli román bolsevizálódás veszélyével alapozta meg remélvén, hogy ezzel meggyőzheti az erdélyi román politikusköröket. A három nemzet unióját elképzelései szerint egy 24 tagú Kormányzótanács vezetné, amely tíz román, tíz magyar és négy szász tagból állna. A tizenkét tagú kormány tagjai is a Kormányzótanácsból kerülnének ki, részben miniszteri, részben államtitkári minőségben. Magyarország jelvényei helyett Erdély címere és zászlaja kerülne használatba, a székhely Gyulafehérvár lenne. A Kormányzótanács hívna össze egy erdélyi országgyűlést megalakulása után tizenöt napon belül. E gyűlést Gyárfás az érvényben levő (és a magyarokat előnyben részesítő) szavazati jog és eljárás szerint hagyta volna megválasztatni. Viszont a Kormányzótanács egyik első feladata az lett volna, hogy az általános választójogról szóló törvényjavaslatot az országgyűlés elé terjessze.[73] Összességében elmondható, hogy az unió tervével Gyárfás az erdélyi románság vezetőit hatalmi

[71] Gyárfás Elemér: *Egy át nem adott memorandum*. I. m. 143–153.; K. Lengyel: i. m. 111–114.

[72] Gyárfás: *Egy át nem adott...* 143.

[73] Uo. 150–152.

pozíciók megcsillogtatásával, a már létező Kormányzótanács nevének folytonosságával és hatáskörének kitágításával, valamint Gyulafehérvár új központtá emelésével próbálta a nagyromán eszmekör gravitációs örvényéből kihúzni (Gyulafehérváron volt néhány hónappal azelőtt Maniuék politikai pályafutásának addigi csúcspontja). Az erdélyi román politikusok azonban ezáltal maguk emelték volna az erdélyi magyarokat újból a kormányzás pozíciójába, ez viszont Maniuék számára elképzelhetetlen volt. Vonzódásuk egy önálló román fennhatóságú nemzetállamhoz és talán abbéli hitük is, hogy majd ők, erdélyiek, mint Új-Románia legfejlettebb részének politikusai vezetik a jövőben az országot, de bizonyára addigi tapasztalataik a magyar politikusokkal eleve visszariasztották őket Gyárfás tervétől. És végül is: Maniu 1920 tavaszáig a Kormányzótanács élén gyakorlatilag függetlenül és szinte miniszterelnökként kormányozta Erdélyt, s ebből a pozíciójából csakis veszíteni tudott volna a magyarok s a szászok bevonásával a hatalomba.[74]

A békeszerződésnek Magyarország általi aláírása után Gyárfás aktívan részt vállalt az erdélyi magyarság politikai képviseletének megszervezésében. Abból indult ki, hogy a kisebbségi jogokat tevékenyen ki kell vívni, habár azok szerződésekbe foglaltattak. Érvényre juttatásukat pedig úgy tartotta lehetségesnek, „ha erős, egységes szervezetben tömörülünk; ha mindnyájunk nevében egy fej gondolkozik, egy szív dobog, s egy akarat intézkedik".[75] Itt újból megjelenik tehát a nép központi, lehetőleg egy szerv és egy személy általi vezetésének képe. Ezt a vezetést kiegyensúlyozottnak, magát a végletektől távol tartónak és a cselekvést mindig az adott lehetőségek és mozgástér függvényében képzelte el. Így a rövid életű Magyar Szövetség politikai irányvonalának meghatározásakor nem abban látta a problémát, hogy az konzervatív, avagy haladó irányú legyen-e, hanem hogy a mindenkori román kormány kisebbségpolitikájára adott megfelelő válaszként jelenjék meg.[76] Soviniszta kormánypolitikát csak a demokráciára és a liberális elvekre való hivatkozással lehet kivédeni, míg egy központi egységesítő és szocializáló politika esetére Gyárfás az

[74] Az már egy másik lapra tartozik, hogy Maniu generációja számára politikailag hosszú távon a nagyromán opció is vereséget jelentett az ókirályságbeli körök dominanciája miatt. „Az egységes Románia oltárán föláldozott generáció" – így jellemzi őket François Bocholier (Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás. In Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla szerk.: *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században.* Budapest, 2005, Teleki László Alapítvány, 111.).

[75] Gyárfás Elemér: A kolozsvári zászlóbontás. *Erdélyi…* 168. [Dicsőszentmárton, 1921. január 1.; *Kis-Küküllő*].

[76] Gyárfás Elemér: *Gyakorlati programunk*. I. m. 181–185. [Kolozsvár, 1921. július 24.; *Ujság*].

egyházakba való visszahúzódást, a részvénytársaságok és szövetkezetek segítségével elérendő kölcsönös segélynyújtást tartotta célszerűnek. De egyik esetben sem szabad túlzásba esni, óvta a trianoni traumából felocsúdni kezdő magyarokat, s amennyiben például a szabadságjogokra történik a hivatkozás a kisebbségellenes politikával szemben, úgy ügyelni kell, nehogy visszaélés történjék e jogokkal, amelynek során a kisebbség maga (illetőleg intézményrendszere) kerülne veszélybe.[77] Vagyis itt újból a neokonzervatív Gyárfásnak a liberalizmus és annak kora által leginkább kárhoztatott folyománya, a személyes szabadságjogokra alapozó individualizmus miatti félelme derül ki. Ezek ugyanis szemében a kisebbség fennállását veszélyeztetik.

Ugyanekkor – a húszas évek elején – kisebbségi létbe kerülve néhány tekintetben korábbi nézetei részleges módosítását lehet nyomon követni. Így például a francia forradalomnak egyszerre szinte erényeként és a demokráciának is lényeges vonásaként tekintette a politikai egyenlőséget, habár csak ködösen fogalmazta meg: „...hogy az emberek saját maguk illetékesek meghatározni azt, hogy energiáik mely közös célra, milyen mértékben és mennyi időre egyesíttessenek. Ez az elv, amit parlamentarizmus, önkormányzat s hasonló jelszavak alatt igyekeztek azután több-kevesebb sikerrel életre hívni."[78] Ennek jelentőségét az egymásnak ellentétes erők kiegyenlítésében látta. Állításával, miszerint az ilyen parlamentáris demokrácia mindenkinek jogot és befolyást ad, hogy válságos időkben „ne legyen *katasztrófaszerű összeomlás* [...] hanem *fejlődésszerű átalakulás*",[79] mintha rejtett önkritikával arra utalt volna, hogy az ország felbomlása is elkerülhető lett volna, ha a politikai jogok és főleg a választójog kiterjesztése valóban megtörtént volna. Az önkritika persze igen rejtett, s az idézet ugyanakkor joggal tekinthető egy konzervatív politikus credójának, aki a lassú és folyamatos fejlődést inkább előnyben részesíti, mint egy gyors változást. Aktuálpolitikai vonulata a megjegyzésnek abban állt, hogy a kisebbségi erdélyi magyarságra ugyancsak nehéz idők várnak, amennyiben a(z amúgy sem tisztességes) romániai választások nem általánosan érvényes szempontok szerint zajlanak le.

77 Uo. 182.

78 Gyárfás Elemér: *A demokrácia*. I. m. 199–200. [Kolozsvár, 1921. december 25.; *Ellenzék*].

79 Uo. 200. Kiemelés az eredetiben. A kiemelt kifejezéssel a korabeli közbeszéd Magyarország felbomlására utalt.

Revideálta Gyárfás a román nemzetiségi pénzintézetek világháború előtti működéséről alkotott korábbi nézetét is: míg azelőtt céltudatos nemzetpolitikát nem látott benne, 1924-ben a *Magyar Kisebbség* hasábjain a nemzeti önszerveződés példájaként ajánlotta kortársai figyelmébe.[80]

A világháború előtti „erdélyi kérdés" is ekkor nőtt „Erdély problémái"-vá: ezt a címet adta nemcsak egyik tanulmányának, hanem – kis módosítással – 1923-as kötetének is. E problémák mibenlétét továbbra is abban látta, hogy az 1867-es egyesüléssel „Erdély öncélúsága, különállása, autonómiája megszűnt",[81] Erdély sorsát hozzá nem értő magyarországiak intézték, akik minden speciális erdélyi magyar és szász intézményt megszüntettek. A magyar nemzeti állam építésének az az eredménye is megvolt, hogy elpusztította, de legalábbis elaltatta az „erdélyi közszellemet"[82] azáltal, hogy Budapest minden politikust, értelmiségit stb. elszívott. E szellem jellegzetes erdélyiségét Gyárfás azonban már nem taglalja, mindenesetre meglepő és valamennyire ellentmondásos, hogy annak állítólagos birtokosai épp e szellemiség otthonában (Kolozsvárt s Szebent adja meg Gyárfás példaként) „nem érvényesülhettek [...] a hétköznapiságban elposványosod[tak]".[83] A probléma fő és kisebbségpolitikailag aktuális vonulata Gyárfás számára abban nyilvánult meg, hogy az 1914 előtt szakmailag a magyar állami intézményekben nevelkedett erdélyi románok csak a magyar nacionalizmussal ismerkedtek meg, kizárólag az állítólagos magyar szupremáciáról és a magyar nép uralkodásra hivatottságáról hallottak. Amellett, hogy ez ellenszenvüket hívta ki, „az önálló, vagy legalábbis autonóm Erdély harmonikus, ellentéteket kiegyenlítő emelkedettségével sehol sem volt alkalmuk megismerkedni".[84] Ezek után nem meglepő, magyarázta Gyárfás, hogy ezek a román politikusok az első adandó alkalommal Erdélynek a román állammal való teljes egyesítését választották, s többségi helyzetben ők is a román nemzeti állam kiépítésén dolgoztak, a románok felsőbbségét hirdették. Velük szemben Gyárfás a politikai transzszilvanizmust karolta fel. A magyar sajtó egy része által emlegetett *erdélyi lélek* lett volna a

[80] Gyárfás Elemér: Az erdélyi magyar pénzintézetek. *Magyar Kisebbség,* III. évf., 1924. 4. 154–167. Idézi Egry Gábor: Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003). Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk,* L. évf., 2006. 3. sz. 4–35.

[81] Gyárfás: *Erdély problémái. Erdélyi…* 251.

[82] Uo. 253.

[83] Uo. 253.

[84] Uo. 254.

Gyárfás által használt *erdélyi közszellem* fogalom mellett hivatott a népi és nyelvi határokon átívelve és a múltbeli problémákon fölülemelkedve a politikai együttműködést megteremteni, hogy – optimális esetben az erdélyi románokkal együtt – a bukaresti központ egységesítő törekvéseivel szemben az erdélyi érdekeket hathatósabban lehessen képviselni. Amint azt Gyárfás egy történelmi példára, Bethlen Miklós kancellárra hivatkozva már 1925-ben megfogalmazta: „Erdély nem lehet vazallusa egyik szomszéd birodalomnak sem, s nem lehet puszta eszköz egyiknek kezében sem, hacsak nem süllyed le az üllő szerepére, melyet folytonos kalapácsütések érnek mindkét oldalról, hanem a saját tengelye körül kell elhelyezkednie s a keleti és nyugati birodalmak közötti egyensúly fenntartásában és az egyiknek a másik elleni támadásai közepette az ék szerepében kell megtalálnia történelmi hivatását. Ezt Bethlen a Noé galambjában gyönyörűen kifejti, s én ma teljes meggyőződéssel teszem magamévá."[85] Az egyensúly fogalmát Gyárfás itt már Erdély geopolitikai helyzetére értette, mint ami az önálló Erdély létét legitimálhatja. Máskülönben a „szomszéd birodalmak", vagyis Magyarország és Románia, alapozhatott itt már saját tapasztalataira Gyárfás, a speciális helyi viszonyok meg nem értése miatt „vazallus"-ként kezelik, esetleg egymás elleni eszköznek használják fel.

A katolikus offenzíva és a konzervatív alapú vezérelv azon aspektusok közé tartoznak, amelyek Gyárfás (kisebbségi) politizálását is meghatározták. Az új politikai körülmények közti tanácstalanság és tájékozatlanság/irányvesztés őket Gyárfás szemében még szükségesebbé és gyorsabban megvalósítandóvá tették: „az Ember, a Mester, a Vezér"[86] aposztrofálta egyik 1922-es cikkében Jézus Krisztust. Az ő keresztre feszítése után az apostolok is olyan irányítás és távlat nélkül álltak, mint az erdélyi magyarok a magyar állam megszűntekor, magyarázta a hasonlatot. Lévén, hogy azelőtt statiszták voltak, a magyaroknak „erdélyi lelkük" öntudatára kell ébredniük „a külső nyomás súlya által felfokozott energiával."[87] A magyar állam széthullásának párhuzamba állítása a keresztre feszítéssel (vagyis a világ megváltásáért hozott messianisztikus

[85] Gyárfás Elemér levele Concha Győzőhöz 1925. március 16-án. MTA K Ms 4811/232, 2. Sokatmondó levelében Gyárfás Conchának az ő Bethlen Miklós-könyve (Dicsőszentmárton, 1924) kapcsán megfogalmazott észrevételeire reagál.

[86] Gyárfás Elemér: *Pünkösdi levél. Erdélyi kérdések…* 220. [*Keleti Újság*, Kolozsvár, 1922. június 4.].

[87] Uo. 222.

áldozattal) egyrészt a XIX. századi lengyel önképre („a nemzetek Krisztusa") utalt, másrészt az ekkortájt létrejövő revizionista diskurzus egyik elemét idézte fel.[88] Ugyanakkor Gyárfás az óhajtott evilági politikai vezér alakját a vallás megváltójával ötvözte, s így mintegy szakralizálta, a szentség szférájába emelte. Mindez ráadásul ebben a pünkösdi cikkben a megfelelő magatartás esetére a feltámadás és az apoteózis reményét helyezte kilátásba.

Gyárfás kisebbségpolitikusi szerepvállalása önmagát nem kímélő munkatempót, közvetítő és kijáró szerepek és pozíciók hosszú sorának felvállalását jelentette. Így az Erdélyi Római Katolikus Népszövetségben, az Erdélyi Római Katolikus Státusban és az Erdélyi Katolikus Akadémiában részben vezetői pozíciókat fogadott el.[89] Része volt az Országos Magyar Párt (OMP) és a román Néppárt között 1923-ban megkötött csucsai paktum létrejöttében, képviselte a római katolikusok érdekeit a Vatikán és Románia között 1927-ben létrejött konkordátum tárgyalásain.[90] Már az 1920-as években egy katolikus magyar sajtót sürgetett,[91] s 1930-ban egy katolikus napilap létrehozására pénzt gyűjtő mozgalom élére állott. Majláth püspökhöz írt egyik levelében vázolta elvárásait, miszerint a lap szerkesztése a keresztény szocialista elveknek megfelelően fog történni.[92] Az 1932 elején megjelent *Er-*

[88] A lengyelekről Piotr S. Wandycz: *A szabadság ára. Kelet-Közép-Európa története a középkortól máig* (Budapest 2004, Osiris, 141.). A revizionista diskurzus által használt krisztusi szenvedéstörténet motívumáról Zeidler Miklós *A magyar irredenta kultusz a két világháború között* (Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány, 14–15.), *lásd* uo. a Függelékben a 13., 17. és 26. képet is.

[89] Gyárfás: *Romániai magyar irodalmi*... 104–106.; Gyárfás: *Erdélyi*... 134–135.

[90] Gyárfás Elemér: Az első kísérlet. Az Averescu-paktum előzményei, megkötésének indokai, szövege, módosításai, következményei, felbomlása és tanulságai. *Magyar Kisebbség*, XVI. évf. 1937. 2. sz. 41–70.; 3. sz. 77–99.; Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest, 1941, Studium, 47–49., 76–77. Reprint. [Budapest], [1988?], [Optimum].

[91] Gyárfás Elemér Majláth Gusztávhoz. Dicsőszentmárton, 1924. november 1. és november 3. Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (a következőkben: GYÉFKL). Majláth Gusztáv püspök levelezése 1921–1935. VIII/5-j (lapszámozás nélkül).

[92] Gyárfás Elemér Majláth Gusztávhoz. Dicsőszentmárton, 1930. december 19. GYÉFKL, Majláth Gusztáv püspök levelezése 1921–1935. VIII/5-j (lapszámozás nélkül).

délyi Lapok[93] nevet viselő katolikus lap fejlécén mint főmunkatárs szerepelt. A lapot bevezető első vezércikk is tőle származott, s ebben szinte elhárítólag és védekezően írta a szerkesztőség nevében és Prohászka főművére utalva, hogy: „Mi a diadalmas keresztény világnézet hívei, munkásai, harcosai [...] s alázatos, szerény eszközei vagyunk [...] Nem akarunk vallásfelekezeti viszályt s nem akarunk antiszemitizmust [...] Nem akarunk ostoba sovinizmust s nem akarunk gyáva fajárulást [...] Elítéljük a kizsákmányoló kapitalizmust, és szemben állunk a gyújtogató bolsevizmussal...”[94] Úgy tűnik, hogy cikkével bizonyos aggályokat kívánt eloszlatni, amelyeket a lapalapítás váltott ki. Cikkének más tartalmi mondanivalója ugyanis nemigen volt, csupán elhatárolta a lapot a különböző izmusoktól anélkül, hogy egyértelműen definiálta volna a „diadalmas keresztény világnézet” mibenlétét. Mindenesetre a lap megjelenése a nem katolikusok körében egyfajta meghökkenést okozott, és maga az újság az erdélyi magyar jobboldal szócsövévé vált antiszemitizmust és nemzeti szocializmust hirdetve. Gyárfás neve a lap első oldalán nagy súllyal bírhatott, ugyanis amikor egy feljegyzés tanúsága szerint 1934 őszén azzal fenyegetőzött, hogy visszalép a főmunkatársi pozíciótól, mert a lap vonala már nem egyezik meg az ő katolikus elvárásaival,[95] a lap kiadóhivatali igazgatója, Scheffler Ferenc és főszerkesztője, Paál Árpád írásba adták, hogy erre jobban fognak ügyelni. Gyárfás kijelentését is elfogadták, hogy „mint a lap vezérének, a lap irányára vonatkozó kifogásait és útmutatásait feltétlenül követni fogják”.[96] Ennek az eseménynek azonban előzménye is volt, éspedig az, hogy az *Erdélyi Lapok* egy, a Szovjetunióról szóló cikksorozatban ingadozó, hol pozitív, hol negatív hangnemet ütött meg, és az erdélyi magyar bankokat is bírálta, miközben Gyárfás a bankszindikátus elnöke volt.[97] Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy Gyárfás az

93 Horváth Sz. Ferenc: Az *Erdélyi Lapok* ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzeti szocializmus Erdélyben (1932–1940). *Regio*, XV. évf. 2004. 3. sz. 101–141.

94 Gyárfás Elemér: Mit akarunk? *Erdélyi Lapok,* 1932. január 3. 1.; Horváth: i. m. 111.

95 Jegyzőkönyvi feljegyzés az *Erdélyi Lapok* politikai magatartása és irányítása tárgyában. GYÉFKL, a Püspöki Hivatal Iratai, 2541/1934.

96 Uo. 2.

97 Bleszczynski Tade: A bolsevista Oroszország. *Erdélyi Lapok,* 1934. július 15. 13.; július 17. 6.; július 18. 6.; július 19. 6.; július 20. 6.; július 21. 6.; július 22. 6.; július 24. 6.; július 25. 6.; augusztus 1. 14.; augusztus 2. 6.; augusztus 3. 6.; augusztus 5. 6.; augusztus 8. 6.; augusztus 9. 6.; augusztus 10. 6.; augusztus 11. 6.; augusztus 12. 6.; augusztus 12. 6.; augusztus 14. 6.; augusztus 15. 6.; augusztus 17. 6.; Az erdélyi magyarság pénzügyi válságának orvoslására összeült a Magyar Párt gazdasági szakosztálya. Kemény kritika két magyar bank fölött. Uo. 1934. augusztus 7. 1.; Súlyos kifakadások az Erdélyi Bank és a Magyar Általános Hitelbank ellen. Uo. 1934. augusztus 7. 1.

újság agresszív jobboldali irányához aktív módon igen csekély mértékben járult hozzá, és a cikkek közléséről továbbra is Paál és Scheffler döntött.

Gyárfás néhány korabeli állásfoglalásából kiderül azonban, hogy mind az offenzív katolicizmust, mind a tekintélyelvű kormányzást továbbra is aktuálisnak tartotta. Mindezt most összekötötte azonban – s ez *ebben* a nyíltságban új elem volt gondolkodásában – antiszemitizmussal. Így minden félreértést kizáró módon jelentette ki 1933-ban a Katolikus Népszövetség egyik tanfolyamán a katolicizmus álláspontjáról a „zsidó szellemiség"-gel kapcsolatban: „Itt áll a legélesebb harc. Ez a szellem táplál minden egyházellenes, istenellenes mozgalmat, a szabadkőművességtől a kapitalizmuson át a bolsevizmusig. Ez ellen küzd az Egyház körömszakadtáig."[98] Egy ilyen vélemény azért meglepő, mert csupán egy évvel korábban még cikkekben tiltakozott az ellen, hogy őt és az *Erdélyi Lapok*at antiszemitának nevezzék. És akkor épp Hegedüs Nándor, a zsidó származású újságíró és politikus sietett a megmentésére.[99] A fenti idézet azonban világosan rámutat értékrendszerére. Noha egy következő alkalommal Gyárfás megpróbálta a zsidókra vonatkozó nézeteit úgy árnyalni, hogy különbséget tett „jó" és „rossz" zsidók között, ezzel végül is csak bonyolította a helyzetet.[100] Ugyanakkor az 1936-os vitában, amely arról szólt, hogy a zsidók vajon továbbra is a magyar kisebbség részének tekinthetők, Hegedüs Nándornak írt levelében kijelentette, hogy nem olyan egyszerű és pozitív dolog Romániában magyarnak lenni, és ezért bárkit be kell fogadni, aki magát magyarnak vallja.[101] Ezek szerint tévedés volna Gyárfást a radikális antiszemiták közé sorolni, hiszen szemmel láthatóan igyekezett az őt körülvevő társadalmi valóságot figyelembe venni (így a magyar kultúrához ragaszkodó zsidók védekezését fenyegető kirekesztésük ellen), noha azt befolyásolni, úgy tűnik, csak olyankor igyekezett, amikor a mindenkori esetnek őt érintő személyi vonatkozása volt. Így 1941-ben Szemere Miklós zsidó felekezetű bankigazgatónak a zsidótörvények hatálya alól való mentesítése érdekében járt közbe magyarországi illetékeseknél, leveleket

98 Dr. Gyárfás Elemér szenátor előadása márc. 15-én a Katolikus Népszövetség világnézeti tanfolyamán. *Erdélyi Lapok,* 1933. március 21. 4.

99 Gyárfás Elemér: Reakciós zászlóbontás Erdélyben. *Erdélyi Lapok,* 1932. március 18. 1–2.; *Magyar Kisebbség,* XI. évf. 1932. 11. sz. 194–197.; Hegedüs Nándor: Az antiszemitizmus vádja a Magyar Párt ellen. Uo. 198–202.

100 Gyárfás Elemér: Tiszta helyzetet akarunk! *Erdélyi Lapok*, 1932. május 10. 1–2.

101 A vitáról és az erdélyi magyar–zsidó viszonyról az 1930-as években: Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. Az erdélyi magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940).* Csíkszereda, 2007, Pro-Print, 184–196.

fogalmazott nagyváradi személyiségekhez, és arra hivatkozott, hogy ő mint az erdélyi bankszindikátus volt elnöke igencsak jól ismeri Szemere hű kitartását az erdélyi magyarság mellett a két világháború közti időszakban.[102]

Nagyjából egy időben a fenti idézet keletkezésével, vagyis 1933-ban Gyárfás újból kifejtette korábbi nézeteit a viszályokat és problémákat meghaladott, mert „kiegyenlített", tehát gleichschaltolt rendszerekről. Hitler példájára utalva követelte az erdélyi magyarság politikai és társadalmi gleichschaltolását, amely fogalmon a korabeli német minta nyomán azt értette, hogy „az ország minden politikai, erkölcsi, társadalmi és gazdasági tényezője kapcsolódjék bele [...] s azonos ütemben, egyenlő energiamegfeszítéssel, külön érdekei háttérbe szorításával működjék közre a közös nagy cél érdekében."[103] Hitler neve azt a kérdést veti fel, vajon őt Gyárfás a korábban említett Napóleon–Bismarck–Kossuth vonalba helyezte volna-e el, mint keménykezű, tekintélyes vezető személyiséget. Az sem lényegtelen, hogy ugyanekkor az *Erdélyi Lapok* is előbb elméleti fejtegetések, majd néhány évvel később már rövid politikai profilok közlésével (pl. Hitlerről, Mussoliniről, Francóról, Göbbelsről stb.) járult hozzá Erdélyben a tekintélyelv és a vezérkultusz terjesztéséhez.[104] Ilyen szellemi és politikai összefüggésekben, valamint Gyárfásnak ebben az előadásban leírt elképzelései ismeretében lehetett némi valóságtartalma annak az 1935-ös román rendőrségi jelentésnek, amelyikben Gyárfásnak az OMP pártelnöki (vezetői) pozíciójára törő ambícióiról van szó. Ezeket állítólag csak egy családi tragédia miatt nem tudta megvalósítani.[105] Az út a kisebbség vezetésének átvételére csak

[102] Gyárfás beadványa Szemere Miklós Bihar megyei bankigazgató érdekében (1941. április 25.). Hadtörténelmi Levéltár. Gyárfás Elemér feljegyzései, levelezése, VII. 125., 40–42. f.; Gyárfás levele Cziffra Kálmán főispánhoz, Thury Kálmán ítélőtáblai elnökhöz és Markovits Manó politikushoz (1941. április 25.). Uo. 115. f.

[103] Gyárfás Elemér: A cserevonat, a bukaresti újságírókirándulás és a szegedi meghívás tanulságai. *Magyar Kisebbség,* XII. évf. 1933. 18. sz. 542–546.

[104] A mai fiatalság alkalmas-e a vezetésre? *Erdélyi Lapok,* 1933. március 30. 9. Hitler fejtegetése a vezéri elvről... *Erdélyi Lapok*, 1935. szeptember 18. 5.; M.V.: „Louis Bertrand: Hitler". Uo. 1936. május 26. 6.; A tekintélyek uralma. *Magyar Lapok*, 1936. október 11. 1–2.; Csiszár Béla: Hitler és Mussolini. Uo. 1937. szept. 19. 9–10.; Horváth: *Az* Erdélyi Lapok… 117–118.

[105] Horváth: *Elutasítás*… 164–166.

lassan nyílt meg előtte. 1938-ban, a királyi diktatúra bevezetése után a román kormánykörök az OMP elnökét, Bethlen Györgyöt nem akarták tárgyaló partnernek elfogadni. Minthogy Gyárfás az OMP szenátoraként Bukarestben hatalmas mennyiségű munkát végzett, és párton belüli súlyával a román politikusok is tisztában voltak, vele tárgyaltak többször is ebben az évben. Ennek további oka egyrészt az őt több román politikushoz (Maniu, Vaida-Voevod stb.) fűző régi, háború előtti kapcsolataiban keresendő, másrészt ő maga ezt egyik, Paálhoz írt levelében kényszerhelyzetnek állította be: „a legelső sorba kerültem – helyesebben jórészt magamra maradtam az első sorban."[106] A kényszerhelyzet számára abból (is) adódott, hogy „Bethlen György helyzete tisztázatlan, s úgy látom, ő sincs saját magával tisztában...", ami szerinte Bethlent csak „megerősíti passzivitásában, merevségében és bizalmatlanságában".[107] Ugyanakkor Gyárfás a kisebbség képviseletét és vezetését féltette, mert nézete szerint „Olcsó Jánosok s még olcsóbb Jancsik tömege szaladgál hátsó ajtókon [...] Ezekkel nem lehet konkurálni, s nem is szabad összeelegyedni, viszont [...] ahonnan eddig [...] támogatást kaptunk, ott ezeknek szintén megnövekedett..." a súlya.[108] Ekkortájt Bánffy Miklós és Szász Pál is igyekezett Bukarestben a kisebbség irányítását átvenni, ami Bethlen Györgyben és konzervatív körében azt az aggodalmat keltette, hogy ők végleg kiszorulnak, míg Bánffyiék ugyanakkor a románokkal szemben túl megalkuvóan viselkednek, és nem csikarnak ki a magyarság számára elég engedményt.[109] Gyárfás tehát ebben, az erdélyi magyar politikai elit tisztázatlan, kiforratlan helyzetéből keletkezett vezetési vákuumban igyekezett úgy mozogni, hogy egyrészt Bethlennek a beléje helyezett bizalmát el ne veszítse (vagyis lojalitásához kétség ne férhessen), másrészt saját ambíciói csorbát ne szenvedjenek, harmadrészt a kisebbség érdekeit a megfelelő személy (ha már Bethlen nem lehet, akkor bizonyára ő maga az) képviselje és végül, ha sikerül, Bánffyékat lépéshez ne engedje. Amint az a fenti idézetből kiderül, ő is észrevette, éppúgy, mint a politizálásból visszavonult Jakabffy,[110] hogy Bethlen budapesti csillaga kezd leáldozni, míg Bánffyé felfelé ível. Ezt megakadá-

[106] Gyárfás Elemér Paál Árpádhoz. Borzás, 1938. május. 19., 1. Paál Árpád-hagyaték, Haáz Rezső Múzeum (PÁH HRM), Székelyudvarhely, Ms 7651/542.

[107] Gyárfás Elemér Paál Árpádhoz. Borzás, 1938. június 6. 1. PÁH HRM, Ms 7651/542.

[108] Uo. 2.

[109] Vö. Horváth: *Elutasítás*… 219–230.

[110] Jakabffy Elemér: *Adatok családunk történetéhez*. TLA Könyvtára, K 1486/95 (VI. fejezet: 1933–1940).

lyozni Bethlenék már nem is tudták, csak lassítani azzal, hogy 1938. december 6-án megegyeztek Bánffyékkal abban, hogy egyik csoport sem vállalja el a kisebbség képviseletének vezetését a másik nélkül. Ám a Bánffy-csoport az egyezséget megszegte, és 1939. január 17-én a kisebbségi kérdések kormánybiztosa, Silviu Dragomir megbízta Bánffyt (saját kérésére) egy új képviseleti szervezet, a Népközösség létrehozásával.[111]

Hogyan viselkedett Gyárfás ezután? Bánffy azzal próbálta a visszás helyzetet enyhíteni, hogy a korábbi OMP több tagját maga mellé állítani igyekezett, így Gyárfást is. Bethlen föloldotta híveit az őket hozzá fűző „hűség" alól.[112] Fontos volt itt viszont Gyárfásnak és a korábbi OMP egy másik vezető emberének, Szabó Béninek egy, 1939. január 30-án lezajlott beszélgetése a szász politikussal, Hans Otto Rothtal. Ez utóbbi ugyanis felvilágosította őket, hogy a politikai vezetésnek Bánffy által való átvétele a német Reichban rossz benyomást keltett, mert Berlin meg van győződve arról, hogy a magyar kisebbség így németellenes irányításhoz jutott, és ezáltal a korábbi, ugyanilyen beállítottságú magyar miniszterelnök, Bethlen István befolyása alatt áll.[113] A kisebbség jövője számára viszont végzetes lehet, vélte Roth, ha a tengelyhatalmakban az a benyomás keletkeznék, hogy határozottan egy németellenes álláspont mellett döntött. Egy ilyen vélemény adott esetben még a magyar kormány számára is lehetetlenné tenné a kisebbség problémájának nemzetközi képviseletét. Ilyen értesülések után Gyárfásnak könnyű volt azzal indokolnia belépését az új szervezetbe, hogy meg akarta akadályozni annak Bánffy általi olyan politikai irányítását, amely a Reichban visszatetszést kelthetne. De éppígy elejét akarta venni társaival együtt a kisebbség ebből fakadó megosztottságának is – írta jelentésében.[114] Így viszont megtörtént az OMP és az új szervezet közti személyi folytonosság biztosítása. Az meg természetesen nem meglepő, hogy éppen Gyárfás számára volt olyan fontos a Reich rosszallásának elkerülése, az ottani tekintélyelvi rendszer és a Birodalomnak a revízió ügyében várható segítsége miatt.

Gyárfás erről szóló igen részletes feljegyzése újból fényt vet arra a kategorikus, egyértelmű magatartásra, amely már 1934-es

111 Horváth: *Elutasítás*… 222–228.

112 Folytatólagos feljegyzések az ún. román Front-hoz való csatlakozás és a magyar Népközösség szervezése ügyében folyt tárgyalásokról. Gyárfás Elemér jelentése 1939. január 31-én az 1939. január 27. és 31. között történtekről, MOL K64-81-1939-27, f. 41–51., főleg 43.

113 Uo. 48.

114 Uo. 49.

fellépésében megnyilvánult, amikor az *Erdélyi Lapok* neki meg nem felelő irányát sérelmezte. Belépését a Népközösség vezető szervébe 1939-ben is több feltételhez kötötte. Körülményes és ellentmondást – úgy tűnik – nemigen tűrő fellépése minden bizonnyal hozzájárult a korabeli közvélemény róla alkotott képéhez, a vezérség utáni vágya feltételezéséhez. Ez Gyárfásban még az 1940-es években is megvolt Jakabffy Elemér emlékiratának tanúsága szerint, amikor Erdély kettéosztása után valóban a dél-erdélyi Magyar Népközösség elnökeként képviselhette kisebbsége érdekeit.[115] E pozícióba a dél-erdélyi Népközösség 1940. november 4-i értekezletének igen vázlatos jegyzőkönyve szerint különösebb vita nélkül, ráadásul Jakabffy javaslatára és „teljes egyértelműséggel"[116], vagyis egyhangúlag választották meg. Lévén, hogy a volt OMP politikusainak többsége és Bánffy is, a Népközösség volt elnöke, Észak-Erdélyben maradt, nem is igen volt olyan vetélytársa, aki vele hírnévben, kapcsolatrendszerben, de akár vezetési igényben felvehette volna a versenyt. (Jakabffy megválasztatta ugyan magát alelnöknek, de sem ambíciói nem voltak, hogy a román diktatórikus rendszerben exponálja magát, sem erkölcsi alapja, miután 1938-ban egyszer már visszavonult a politizálástól. Rajta kívül esetleg Szász Pál jöhetett volna még szóba.) Valószínűsíthető ugyanakkor, hogy Jakabffy javaslatát Budapest utasítására tette, hiszen Teleki Pál miniszterelnök már szeptember 20-án ilyen tárgyú táviratot küldött a külügyminiszternek.[117]

A szellemi és politikai fegyelmet, tekintélyelv-alapú kemény fellépést Gyárfás igyekezett saját politizálásában is követni. Erre vezethető vissza megítélése kortársai által, állandó és ismételt jelentkezése kihallgatásokra a bukaresti minisztériumokban, és az ott képviselt, intranzigensnek nevezett álláspontja.[118] Ezen

[115] Jakabffy: *Adatok*... TLA Könyvtára, K 1486/95 (VII. fejezet: A bécsi döntéstől 1944. aug. 23-ig).

[116] A dél-erdélyi magyarság vezetőinek 1940. november 4-i nagyenyedi értekezlete. MOL K 63-27/7 Ek II –1940,

[117] Csatári Dániel: *Forgószélben. (Magyar–román viszony 1940–1945).* Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó, 45.

[118] Ennek igen érdekes megnyilvánulását találhatjuk Gyárfásnak Mikó *Huszonkét év* című művének kéziratához fűzött megjegyzéseiben. Ezeket közli és elemzi Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1936–1968).* Kolozsvár, 2003, Polis, 142–147.

még az 1940-es években sem változtatott, amikor román oldalon Antonescu diktátorral volt dolga, akinek katonás fellépését és emberies nyilatkozatait az egyik feljegyzésében egyébként elismerően méltatta.[119] Kevésbé ismert ellenben, hogy éppen ekkor, az 1940-es években nem ragaszkodott feltétlenül vezetői pozíciójához. Egy nemrég előkerült iratállagban fennmaradt javaslata szerint a Dél-Erdélyhez tartozó Kisküküllő megye magyarlakta vidékeit (és ott szülőfaluját, Borzást, valamint lakóhelyét, Dicsőszentmártont) ki szerette volna cserélni a naszódi határőrvidéki falvakkal, hogy így újból magyar állampolgár legyen. A terv főleg a román oldal ellenvetése miatt hiúsult meg.[120]

ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉSEK

Az offenzív katolicizmusnak és a tekintélyelvre alapozó vezetőnek a gondolata jóformán mindvégig döntő szerepet játszott Gyárfás Elemér politizálásában. Esetében nem annyira az értékőrzés átalakulásáról beszélhetünk a megváltozott viszonyok között, hanem inkább korán kialakult értékeinek és világnézete alkotóelemeinek megmerevedéséről, azaz szellemiségében legfeljebb a felület váltott színt, hasonult némileg új korok új eszméihez. Gyárfás sokoldalú tevékenységét természetesen nem lehet az ebben a tanulmányban leírtakra szűkíteni, velük azonban megmagyarázható véleményünk szerint a politikus Gyárfás sok döntése és vélekedése. Amennyiben kisebbségpolitikus kollégáival próbáljuk összevetni, legelőször is az tűnik fel, hogy míg például Jakabffy Elemér pályafutása kezdetén (visszaemlékezése szerint)[121] feltétlen

[119] [Gyárfás Elemér]: III. Feljegyzés. Antonescu tábornokkal 1941. március 26-án folytatott megbeszélésről. HL, Gyárfás Elemér feljegyzései, levelezése, VII. 125. 27–33. f.; [Gyárfás Elemér]: Feljegyzés a Cretianu külügyi alminiszterrel, Sturza külügyminiszterrel és Antonescu tábornok miniszterelnökkel 1940. október 24-én folytatott megbeszélésekről. MOL K64-27-1940. f. 4–9, főleg 6.

[120] Előterjesztés a naszódi határőrvidéknek Kisküküllő megye magyarlakta keleti vidékével való kicserélése tárgyában. HL, Gyárfás Elemér feljegyzései, levelezése, VII. 125., 81–84. f.; A román statisztikai hivatal szeptember 10-én adott szakvéleménye Gyárfás szeptember 9-i előterjesztésére. Uo. 54–55. f. (román változata uo. 57–58. f.).

[121] Jakabffy: *Adatok*... TLA Könyvtára, K 1486/95 (I. fejezet: Ifjúságom és megindulásom a közéletben).

Tisza-párti volt, kisebbségpolitikusként mégis – alapvetően konzervatív beállítottságát megtartva – egy rugalmasabb, nyitottabb politika híve lett. Többször tett tanúságot liberális felfogása mellett, támogatta a fiatalság 1937-es Vásárhelyi Találkozóját Bethlen György és Gyárfás bizalmatlanságával szemben, és a tekintélyelvet meg a parancsuralmat többször is erősen kritizálta.[122] Gyárfás gondolkodása sokkal kevesebb rugalmasságot mutat: fiatalkorában kialakított véleményeit lassan, csak néhány tekintetben és csupán fokozatosan módosítja, ha azt kisebbségi szempontból jónak tartja. Nézeteit a végletek kiegyenlítésének és harmonizálásának jegyében inkább továbbfejleszti és következetesen elmélyíti, semmint felülvizsgálja. Ez választja el őt például Paál Árpádtól is, aki kisebbségpolitikusként sokkal nagyobb utat járt be az ideológiák végletei között.[123] Paál sokoldalú radikalizmusa, a felismert társadalmi tényállásokból könyörtelenül és igen gyakran egyoldalúan levont következtetései bizonyára idegenek voltak Gyárfástól. A nagyváradi lap szerinte minden bizonnyal szélsőséges állásfoglalásai Gyárfásnak túl messzemenőek lehettek, noha nem ismeretes, hogy főmunkatársként a lap 1935 utáni radikalizálódása ellen bármit is tett volna. Ugyanakkor alá kell azt is húzni, hogy Paál völkisch gondolatrendszere minden kirekesztő vonása ellenére egy tágabb nemzetfogalmat jelentett (éppen úgy, mint Jakabffy liberalizmusa), s a magyar társadalom nagyobb részét foglalta magába, mint Gyárfás elitista, a hagyományos osztályok átöröklött előjogait védelmező hozzáállása (ennek feladása az 1920-as évek elején csupán taktikai kényszerből tett lépésként értelmezendő).

Források hiányában nem lehet részletesebben megvizsgálni, miben különbözött Gyárfás gondolatvilága Bethlen Györgyétől, Bánffyétól vagy Szász Pálétól, s miként vélekedett ő maga ezekről a személyekről. A erdélyi magyar kisebbség politikai skáláján kétségkívül Bethlen és a Paál-kör között kell őt elhelyeznünk. Ennek bizonyítására tettünk kísérletet a fentiekben, s talán sikerült a bemutatott tényanyaggal és érveléssel a Gyárfásról eddig csupán mint konzervatív-katolikus politikusról kialakult képet némileg módosítanunk és többoldalúvá tennünk.

[122] Horváth: *Elutasítás*… 157., 180–181.

[123] Horváth Sz. Ferenc: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti nézeteiről. In Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla szerk.: i. m. 117–161.

Gidó Attila

AZ IDEOLÓGIAI UTAS
Kohn Hillel életpályája

Az alábbiakban az első világháborút követő harmincéves időszak vezető zsidó személyiségei közé tartozó Kohn Hillel életútjának bemutatására teszek kísérletet. A több mint harminc éven keresztül közéleti pályán mozgó Kohn ideológiai utasként járta be a cionista mozgalomtól a kommunizmusig vezető utat. Ő azon kevés holokauszttúlélők egyike, akik ha rövid ideig is, de meghatározó alakjai tudtak maradni az 1945 utáni erdélyi közéletnek.

CSALÁDI HÁTTÉR

A család

Kohn Hillel származását, rokonsági kapcsolatait a saját maga által 1968 őszén családjának összeállított ötoldalas *Emlékeztető*ből és anyakönyvi adatokból tudjuk rekonstruálni.[1] A családra vonatkozóan közöl adatokat Kohn Hillel egy későbbi születésnapi *Emléklap*ban is.[2] Mindkét irat – az adatközlésen túl – a családtagokhoz fűződő érzelmi viszonyokra is következtetni enged. Ezek az érzelmi viszonyok – elsősorban a feleségekhez való viszony, az otthoni környezetben betöltött alárendeltségi vagy egyenlő szerep – véleményem szerint mind szerepet játszottak Kohn világképének és közéleti önmegkonstruálásának alakulásában.

A Kohn család valószínűleg a XVIII. század végén vándorolt be Magyarországra Varsóból. A Borsod megyei Mezőcsáton letelepült Kohnok a XVIII–XIX. század fordulóján a Szilágyságba költöztek át, és Krasznán, Ilosván, Bogdánházán, valamint Szilágysomlyón alapítottak családot. A család tagjai nagyrészt árendával foglalkoztak, birtokokat, illetve szőlőket béreltek, vagy ezek termését vásárolták meg.

Hillel apai nagyapja, Kohn Jónás bornagykereskedő az 1820-as években született Krasznán, az 1850-es évek elején viszont Kolozsvárra költözött, és itt 1852-ben házat vett a Széchenyi téren. A

[1] Serviciul Judeţean Cluj al Arhivelor Naţionale Române [Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Ügynöksége, a továbbiakban SJCANR], 42. fond (Colecţia Registre de Stare Civilă), 71/86. dosszié, 152. f., 236/14. dosszié, 12. v., valamint 236/11. dosszié, 20. v.–21. r.; Kohn Hillel: *Emlékeztető*. Kézirat. Bukarest, 1968. november 27. 1–5. p. Az *Emlékeztető* másolata a szerző tulajdonában, az eredeti változat Ţuţui (Szmuk) Éva személyi hagyatékában (Bukarest) van.

[2] Kohn Hillel: *Emléklap és egyben üzenet testvéreim, rokonaim és barátaim részére 80. születésnapom alkalmából. 1971. június 26*. Budapest, Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban PIL), 875. fond, 17. dosszié, 1.

mai Régészeti Múzeum épületében volt a borospincéje. A családi hagyomány szerint annyira gazdag volt, hogy a purimi ünnepek alkalmával az egész várost vendégül látta. Igazságszerető és tudós ember hírében állt. Állítólag borospincéje is tele volt könyvvel, és állandóan olvasmányai felett ült. Szigorúan betartotta a vallási törvényeket, és a házban csak héberül engedte beszélni a családját. Hillel tudomása szerint Kohn Jónás több imaházat és jótékonysági egyesületet alapított, többek között 1872-ben a Malom utcai Beth Abraham templomegyesületet és imaházat. Az egyesület az ortodox hitközségen belüli buzgóbb, ún. szefárd réteg kezdeményezésére jött létre.[3] Éveken át a kolozsvári ortodox hitközségnek volt az elnöke, majd időskorában, az 1890-es években feleségével, Goldglancz Fannival és legfiatalabb fiával, Kohn Jenővel Palesztinába vándorolt ki (ugyanígy tett 1921-ben Glasner Mózes kolozsvári ortodox rabbi is), és ott is halt meg. Palesztinában ő vette át az Erdélyből időskorukban kivándorolt zsidók kolóniájának a vezetését.

Kohn Hillel anyai nagyapja, Hirsch József Nagyiklódról származott, és valószínűleg unokája vagy dédunokája lehetett annak az iklódi zsidó Hirsch Dávidnak/Mihálynak, aki az 1780-as években vette bérbe Kolozsvár város piacvámszedési jogát.[4] Hirsch József Mezősályiban (Torda-Aranyos megye) alapított családot. Itt földbirtoka, kocsmája és vegyeskereskedése volt mindaddig, amíg tönkre nem ment. 1901-ben Kolozsváron vett magának házat, és üzletet nyitott, 1902-ben halt meg. Hillel anyja, Regina. Hirsch József Lőwy Klárával kötött első házasságából származott, és Magyarfrátán született 1866-ban.[5] Regina 1869-ben született testvére, Adolf[6] Kolozsváron indított bőrkereskedést, és az első években Hillel apjával, Kohn Zsigmonddal közösen vezették az üzletet. Később mindketten önállósodtak. Adolf 1904-ben az ortodox hitközség elnöki funkcióját látta el.[7]

Apai ágon Hillel rokonságban állt a Pollák, a Boskovics Sándor zeneszerzőt adó Boskovics családdal és a Markovicsokkal. Pollák Sándor ügyvéd, Hillel első unokatestvére hitközségi funkciókat látott el, és az erdélyi cionista mozgalom vezetői közé tartozott.

[3] Vö. Lőwy Dániel: *A Kálvária-ától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története.* Kolozsvár, 2005, Koinónia, 32.

[4] Jakab Elek *Kolozsvár története* című művében Hersch Mihályként tesz említést arról az iklódi zsidó kereskedőről, aki 1782-ben hat évre bérelte ki a város néhány haszonbéres telkét, a kapuk vámját, a piaci vámot és a hídkapu előtti malmokat. Kohn: *Emlékeztető…* 4.; Vö. Jakab Elek: *Kolozsvár története.* 3. kötet. Budapest, 1888, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 461.

[5] SJCANR, 42. fond, 236/11. dosszié, 20. v.–21. r.

[6] SJCANR, 42. fond, 236/11. dosszié, 27. v.–28. r.

[7] Carmilly-Weinberger, Moshe szerk.: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve.* 2. kiad. New York, 1988, Sepher Hermon Press, 38.

Kohn Hillel anyai nagyapjának második házasságából két gyermekre, Hirsch Szidire és Leóra érdemes külön kitérni. Szidi Farkas Izsákhoz, a temesvári Turul cipőgyár kolozsvári képviselőjéhez ment férjhez.[8] Egyikük sem élte túl a deportálásokat. Az 1882-ben született Hirsch Leó elvégezte a nagy tekintélynek örvendő pozsonyi jesivát, és az első világháború alatt honvéd tábori rabbi címet kapott.[9]

A vallásos családi örökséget, az aktív részvételt a közösségi életben az apa, Kohn Zsigmond vitte tovább, aki még a nagyapa kolozsvári működésekor belépett a hitközségi világba. 1891-ben a hitközség pénztárosává választották, 1916-ban pedig a bukovinai

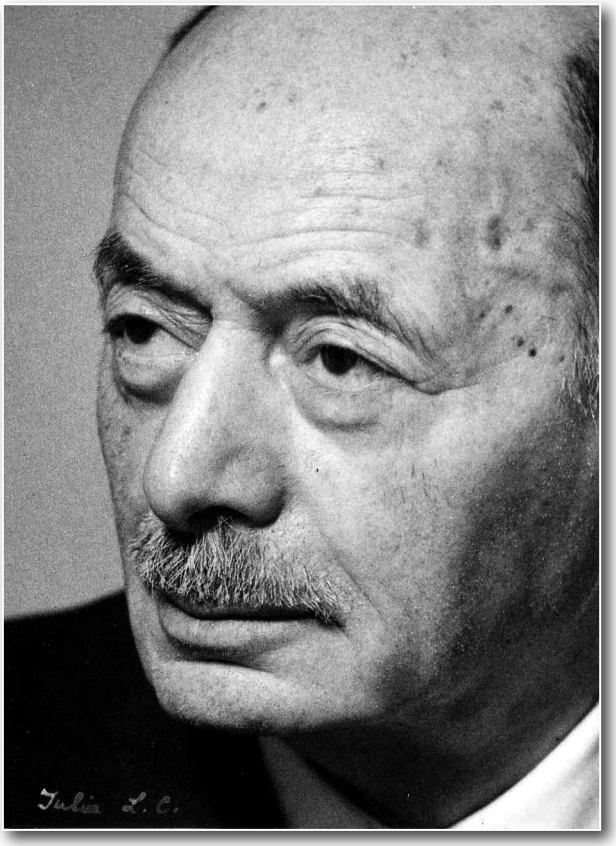

Kohn Hillel
az 1960 körüli években

[8] Az 1901-ben alapított Turul 1930-ban a Farkas Mózes által vezetett kolozsvári Dermata Rt. tulajdonába megy át. A tulajdonosváltással együtt a cég székhelye is Kolozsvárra kerül. A Dermata cég iratanyaga (1940): Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), K69, 732. csomó, XI-a. dosszié, 2. tétel, 4. f.

[9] SJCANR, 42. fond, 236/12. dosszié, 15. v–16. r.

zsidó menekülteket segélyező bizottságnak volt tagja.[10] Hillel szüleinek és a szülők testvéreinek házasságai a kolozsvári ortodox zsidó hitközségi életben jelentős hagyománnyal bíró, anyagilag tehetős három család (Kohn, Hirsch, Pollák) összefonódását eredményezték. Ez az 1800-as évek végére kialakuló hármas kötelék továbbélt a cionista mozgalomba bekapcsolódó, egymást ilyen téren befolyásoló gyermekek, azaz unokatestvérek között is (Kohn Hillel, Pollák Sándor, Boskovics Sándor).

Hillel

Hillel Kohn Zsigmond és Hirsch Regina Mezősályiban megkötött házasságából (1884) született.[11] Kolozsváron, zsidó lakókörnyezetben, a Tűzoltótoronyhoz közeli Görbeszappan utca 15. szám alatt látta meg a napvilágot 1891. június 26-án.[12] Két fiútestvére még a deportálásokat megelőzően hunyt el, öt leánytestvéréből kettő (Margit és Ella) élte túl a holokausztot. Apja 1920-ban, anyja 1942-ben halt meg.[13]

Kohn Hillel világképének fejlődésében valószínűleg alig játszott közre kohanita származása vagy gyerekkori vallásos környezete, viszont identitástudatának alakulásában már annál inkább. Meghatározó élmények maradtak számára azok a Magyarfrátán tett gyerekkori látogatások, amikor mindig a temetőn kívül várta meg a nagyanyja sírját gondozó anyját. Ő ugyanis a vallási törvények tiltása miatt, kohanita lévén, nem léphetett be a temető területére.[14]

Középiskolai tanulmányait az Unitárius Gimnáziumban végezte, majd a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem jogi karára nyert felvételt. 1912-ben szerezte meg jogi diplomáját, három évvel később, 1915-ben Marosvásárhelyen ügyvédi vizsgát tett. 1912 és 1915 között Farkas Mózes cipőgyáros kolozsvári ügyvédi irodájában gyakornokoskodott, ezt követően pedig Nagyváradra hívták be katonai szolgálatra. Ügyvédi szakmáját 1941 februárjáig gyakorolhatta, ekkor ugyanis a faji törvények következtében elveszítette kamarai tagságát (1945. október 15-én vették vissza).[15]

[10] Carmilly-Weinberger: i. m. 36–38. p.

[11] SJCANR, 42. fond, 236/14. dosszié, 12. v.–13. r.

[12] SJCANR, 42. fond, 71/86. dosszié, 152. f.

[13] Kohn Hillel: *Malom utca*. Kéziratos visszaemlékezés. Kolozsvár, 1968. július 8. 2. Másolata a szerző tulajdonában, eredeti változata Klein Judit személyi hagyatékában (Haifa) van.

[14] A Kohn családnév a héber kohén (pap) szóból ered, és korábban a társadalmi származás megjelölésére szolgált, tehát papi származásra utal. A kohén szóból eredeztethető nevek viselőit (kohaniták) Áron főpap leszármazottainak tekintik. Kohn: *Emlékeztető…* 3.; Újvári Péter szerk.: *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929, Pallas Nyomda, 494.

Önéletrajzi visszaemlékezésében történelmi tanulmányairól is említést tesz, a kolozsvári egyetem történelemkarának nyilvántartásában viszont nem ő, hanem testvére, Kohn Rezső szerepel.[16]

Ügyvédi praktizálása és tudományos tevékenysége (1911-ben Zsakó Gyula közreműködésével a Házsongárdi temető régi sírköveiről publikált dolgozatot az *Erdélyi Múzeum*ban) mellett igen korán bekapcsolódott a cionista mozgalomba.[17] 1910-ben a csupán néhány számot megért *Erdélyi Zsidó Lapok*at szerkesztette, 1918-ban pedig aktív szerepet vállalt az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség (EZSNSZ) létrehozásában és 1930–31-ig a vezetőség tagja volt. A 20-as években elnöke volt a Hitachdut cionista-szocialista szervezetnek.[18]

Fokozatos balra tolódásával egyidejűleg háttérbe szorult a Zsidó Nemzeti Szövetségen belül, majd ki is vált soraiból. 1936-tól 1940-ig a Kommunisták Romániai Pártja tartományi titkárságának volt tagja, majd 1941-es letartóztatásáig a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) észak-erdélyi tartományi titkára. Kohn Hillelt az 1942-es, ún. szamosfalvi perben börtönbüntetésre ítélték, 1944-ben deportálták. Előbb a dachaui, majd a buchenwaldi koncentrációs táborokba került.

Felszabadulása után, 1945 nyarán hazatért Kolozsvárra, de rövidesen kizárták a pártból. A Petru Grozához fűződő jó kapcsolata révén megmaradhatott a közéleti, illetve pedagógusi pályán. Munkássága eredményeként több gazdasági és szociológiai műve jelent meg.

Mint a Demokrata Zsidó Komité (DZSK) tartományi elnökének, Kohnnak is szerepe volt abban, hogy 1945 után a Zsidó Népközösségek beolvasztásával és a cionista szervezetek működésének akadályozásával a zsidó közösségi élet fokozatosan pártirányítás alá került. Az is igaz viszont, hogy Kohn egyre kevésbé tudta felvállalni a Kommunista Párt által diktált követendő vonalat, és mindinkább egyetemi karrierjére koncentrált.

A politikailag „mellékvágányra" került Kohn Hillel háború utáni pályáját a Bolyai Egyetemen betöltött professzori szerepkör és a különböző gazdasági, történelmi vonatkozású témákban folytatott

[15] Kohn: *Malom utca…* 2–3. A kolozsvári Ügyvédi Kamara 813/1947-es igazolása Kohn Hillel tagságáról. Másolata a szerző tulajdonában, eredeti változata Mureşan Kertész Judit személyi hagyatékában (Kolozsvár) van.

[16] Nastasă, Lucian coord.: *Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare. Evreii din România (1945–1965).* Cluj-Napoca, 2003, Fundaţia CRDE, 118.

[17] Kohn Hillel – Zsakó Gyula: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei 1700-ig. *Erdélyi Múzeum,* 1911. 5. sz. 284–303.; 1911. 6. sz. 331–341.

[18] Újvári: i. m. 494.

kutatások határozták meg. Petru Groza határozott kiállásának köszönhetően nevezték ki 1946-ban a Jog- és Közgazdasági Kar professzorának, ahol politikai gazdaságtant adott elő.[19] Tevékenységében mindvégig visszaköszöntek a politikai megnyilatkozásaiban felvállalt eszmék, nézetek. A neve alatt futó mintegy ötven szakcikk, könyv vagy kutatás olyan aktuális (és elvárt) gazdasági problémákkal foglalkozott, mint a munka termelékenysége, a kizsákmányolás, kapitalizmus, mezőgazdasági kistermelés stb.

Magánélete zaklatott volt, a hozzá közel állók viszont jó humora és közvetlensége miatt igen kedvelték. Első házasságát Kasztner Rizával (Nyárádtő, 1902), a két erdélyi cionista vezető, Kasztner Rezső és Ernő unokatestvérével kötötte 1922-ben. Házasságukból egy gyermek, Judit született 1923-ban Kolozsváron. Riza tragikus körülmények között, 1924-ben hunyt el Bécsben.[20] Riza elvesztése nagyon megviselte Hillelt, mély, bensőséges kapcsolatuk emléke második, sikertelen házasságának fényében még inkább idealizálódott. 1971-es születésnapi *Emléklap*jában Rizáról is külön megemlékezett.[21] Hasonlóan szoros érzelmek fűzték Judithoz, nála halt meg Bukarestben, 1972. február 15-én.

Második házasságát a 15 évvel fiatalabb Herskovits Irénnel (1906–2000) kötötte 1930-ban, egy évvel később pedig fia született (Károly).[22]

KÖZÉLETI SZEREPVÁLLALÁS

Cionizmus

Kohn Hillel cionista mozgalomhoz fűződő viszonyáról csak 1910-től vannak konkrét ismereteink. Ekkor a néhány lapszámot (1910. augusztus–szeptember) megélt cionista irányultságú *Erdélyi Zsidó Lapok*at szerkesztette Krausz Lászlóval együtt.[23] Az ezt követő évek eseményeit nem ismerjük, 1918-tól viszont már részletesen követhető a pályája. Az ügyvédi pályára lépett Kohn Hillel az első világháború idején már döntéshozó funkciókat látott el az erdélyi cionista mozgalmon belül.

19 Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában. 1946–1986.* Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 224.

20 Kohn Hillel: *Emlékeztető…* 5.

21 „Külön megemlékezem első feleségemről, a csodálatos Kasztner Rizáról, aki rövid üstökös-ragyogás után 22 s fél éves korában itt hagyott bennünket. Mindig velem maradt, örömben és bánatban velem volt. Magam mellett éreztem az ő csodálatos lelkét. Főleg neki köszönhetem azt, hogy annyi viszontagság után testi és lelki épségben maradtam, és oly nehéz helyzetekben meg tudtam állni a helyemet. Béke és áldás poraira." Kohn Hillel: *Emléklap…* 1.

22 Nastasă: i. m. 113.

23 Újvári: i. m. 283.

1918. október végén vagy november elején Marton Ernő,[24] az erdélyi zsidó nemzeti mozgalom egyik irányítója és fő ideológusa egyelőre nem ismert kolozsvári kávéházban (elképzelhető, hogy az Urániában) folytatott megbeszélést a helyi cionista körökkel. Az igencsak szkeptikus kolozsváriakat – Marton Ernő egy későbbi visszaemlékezése alapján –, úgy tűnik, Kohn Hillel vezette.[25] Marton és az 1907 óta működő, fokozatosan cionista irányba eltolódó Ezra zsidó főiskolás egyesület aktivistái próbálták meggyőzni a kávéházi társaságot egy nagygyűlés összehívásáról. A vonakodó kolozsváriak végül Marton ultimátumszerű fenyegetése után engedtek. Marton ugyanis kijelentette, hogy amennyiben Kohn másnap délelőtt 10 óráig nem hívja össze a Cionista Iniciatív Bizottságot, és még aznap nem hoznak határozatot az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség alapító népgyűlésének kolozsvári megszervezéséről, úgy ő maga veszi kézbe az irányítást, és saját belátása szerint fog cselekedni.[26]

A sarokba szorított Kohn Hillel ígéretet tett az ülés összehívására a Deák Ferenc utcai irodájába, Fischer Tivadar ügyvéd, későbbi EZSNSZ-elnök részvételéről viszont hallani sem akart. A dolgok további menetéről egyelőre csak feltételezéseink vannak, így nem világos Kohn Hillel szerepe a cionista nagygyűlés lebonyolításában és a határozatok meghozatalában.

Az 1918. november 20-ra Kolozsvárra összehívott nagygyűlés volt hivatva az eddig szervezetlen zsidó nemzeti mozgalmat

[24] Marton Ernő (1896–1960) újságíró, történész, 1919-ben, valamint 1930 és 1931 között Kolozsvár alpolgármestere. Dicsőszentmártonban született, rabbicsaládban. Tanulmányait különböző jesivákban végezte, majd jogot tanult és doktorátust szerzett. 1917 és 1918 között Kisküküllő vármegyének volt főispáni titkára. Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség és az *Új Kelet* (1918–1940) cionista irányultságú kolozsvári napilap alapító tagja volt. A két világháború közötti erdélyi cionista mozgalom fő ideológusa. Uo. 579.; Lőwy: i. m. 42.

[25] Ezt a feltételezést támasztja alá Kohn Hillel 1945-ös önéletrajza, amelyben Kohn túlozva az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség megalapítójának vallja magát. *Marton Ernő emlékirat-töredéke.* [S. l.], [s. a.], [s. n.], 783. Vasile Grunea kolozsvári újságíró hagyatékában. Másolata a szerző tulajdonában. Nastasă: i. m. 113.

[26] Uo.

egységbe fogni. Az Uránia kávéházban megtartott rendezvény legitimitását az izraelita közösség legfőbb szervezőerejének, a hitközségeknek a vallási vezetői biztosították. Az 1900-as évek elejétől a cionizmust nyíltan támogató Glasner Mózes ortodox főrabbi már október 28-án, a kolozsvári ortodox hitközség elöljárósági ülésén elkötelezte magát a nemzeti mozgalom mellett:[27] „A zsidóság nem süllyedhet csupán vallássá, amellett, hogy népi mivoltát megtagadja!"[28] Ezt követően pedig már természetes, hogy Glasner részt vett az EZSNSZ alakuló gyűlésén, akárcsak Eisler Mátyás, a helyi neológ hitközség főrabbija. A nagygyűlésen mindketten a zsidóság nemzeti mivolta mellett érveltek, és követelték a zsidóság önrendelkezéshez való jogát.[29] Glasner Mózes mint a nagygyűlés első szónoka német nyelvű megnyitójában a zsidókat egybeforrasztó messiási idők eljöveteléről beszélt, azokat pedig, akik nem hajlandóak csatlakozni az ügyhöz, a zsidóság átkának nevezte.[30] A további felszólalók, Eisler Mátyás, Fischer Tivadar és Weissburg Chaim ugyancsak a nemzeti ügy mellett érveltek, záróakkordként pedig a közgyűlés elfogadta a Kohn Hillel által beterjesztett határozati javaslatot: „A zsidóság követeli, hogy ismerjék el külön nemzeti mivoltát és ebből folyó önrendelkezési jogát. A nagygyűlés kimondja az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség megalakítását."[31]

A Zsidó Nemzeti Szövetség 1919-es munkaprogramját Kohn Hillel az ügyvezető elnökség tagjaként írta alá Blau Pállal és Hamburg Józseffel együtt ijár hónap 30-án.[32] Ugyanez év decemberében a Szövetség küldöttjeként részt vett Párizsban a békekonferencia mellett működő zsidó delegációban.[33] Ekkor tehát még az első vonalban állt. Az 1920-as első erdélyi cionista konferencián vi-

[27] Glasner Rónai Jánossal, Weisburg Chaimmal és Alexander Marmorekkel együtt az erdélyi cionista mozgalom korai korszakának alakjai közé tartozik. Carmilly-Weinberger, Moshe: *A zsidóság története Erdélyben 1623–1944*. Budapest, 1995, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 271.

[28] Idézi Carmilly-Weinberger: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*… 38.

[29] Mikes Imre: *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig*. Sepsiszentgyörgy, 1996, Kaláka Könyvek, 164–165.

[30] Uo. 164.

[31] Uo. 165.

[32] A héber naptárban használt Ijár hónap csak 29 napból áll. A dokumentum valószínűleg a Gergely-naptár szerinti 1919. május 30-án, azaz 5679. sziván hónap 1-jén keletkezett. Arhivele Centrului pentru Studierea Istoriei Evreilor din România, Bucureşti, VI. fond, 305. dosszié, 49–58. f.

[33] Nastasă: i. m. 113.

szont már az 1919-es tágabb intéző tanács tagjai (Glasner Mózes és Eisler Mátyás ortodox, illetve neológ főrabbik, Fischer Tivadar ügyvéd, Bergner Mór, valamint Grosz Frigyes) vették át a stafétát.[34] A helyi szervezeteknek kiküldött dokumentum nagyvonalakban ismertette a szervezet célját, tevékenységi körét.

A politikai aktivitás egyben a szervezeti keretek kiépítésében való aktív részvételt is jelentette. Ez nemcsak a helyi csoportok megalakítását, hanem az intézményesítést is feltételezte. Az erdélyi zsidó nemzeti mozgalom története során a kulcspozíciókat betöltő személyek egyben intézményalapító szerepet is felvállaltak. Kohn Hillel és az ügyvezetőség másik két tagja 1919 tavaszán hozták létre tízezer korona alaptőkével az Erdélyi Zsidó Kiadó Társaságot.[35] A kiadó a már korábban beindított *Új Kelet* (1918. december) lappal együtt biztosította a cionista mozgalom nyilvánosságát. Kohn egyébként Weissburg Chaim, Marton Ernő és Glasner Mózes mellett az *Új Kelet* alapításában is részt vállalt.[36]

A következő néhány évben, 1925-ig Kohn továbbra is kulcspozíciókat töltött be, 1920 után a legfelsőbb vezetésből viszont kimaradt, és saját visszaemlékezése szerint ellenzékbe vonult.[37] Mindebből arra lehet következtetni, hogy a szervezet jövőjét meghatározó kezdeti akciók időszakában hezitáló és Fischer Tivadarral rossz viszonyt ápoló Kohn nem örvendett kellő bizalomnak társai körében. Fokozatos balra tolódásának köszönhetően pedig a húszas évek végére perifériára szorult.

Cionista karrierjét ideológiai fejlődése és a betöltött funkciók alapján több szakaszra bonthatjuk:

1. Az első szakasz 1920. november 7-ig tartott, amikor Kohn Hillel formailag is elveszítette vezető szerepét a mozgalmon belül. Az 1920 őszén megtartott első cionista konferencián az erdélyi nemzeti zsidóság élére új vezetés került, ezzel pedig Hillel a második vonalba csúszott vissza.
2. Második vonalasként hosszú éveket töltött a Szövetség soraiban, az utolsó években pedig már átfedéseket is

[34] Az I. cionista konferencia összehívásáig az EZSNSZ irányítását az 1920. november 7-én megszüntetett Ideiglenes Intéző Nagytanács és az Ideiglenes Ügyvezetőség látta el. A konferencián alakultak meg a Szövetség végleges irányító testületei (Elnökség, Kis és Nagy Intézőbizottság, szakbizottságok), és ekkor döntöttek a személyi kérdésekről is. Uo.; *Új Kelet* (a továbbiakban ÚK) 1920. november 10.; november 14.; november 16.

[35] *Gazeta Oficială,* 1919. szeptember 13. 429.

[36] Carmilly-Weinberger: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve…* 193–195.

[37] Nastasă: i. m. 113.

felfedezhetünk a cionista és az illegalista pályák között. 1920-tól 1930-ig (ekkor a Munkássegély Jogi Irodájának a felelőse)[38] Kohn folyamatosan részt vett az évenként megrendezett erdélyi cionista konferenciákon, és rendszerint beválasztották különböző bizottságokba is. Karrierjének 1924-ig tartó második szakaszától kezdve baloldali irányultságú cionista csoportoknak/pártoknak állt az élén, és ilyen minőségben vállalt közéleti felszólalásokat.

Az 1920-as első erdélyi cionista konferencián delegátusként résztvevő Kohnt a konferencia munkálatai során a Politikai Bizottságba választották be, és ennek keretében tevékenykedett.[39] Egy évvel később a mérsékelt baloldali Ceire Cionista (Fiatal Cionisták) frakció tagjaként emelkedett szólásra (a cionista konferenciákon különböző politikai irányultságú frakciók képviselői vettek részt), és az általános vita során hevesen bírálta a cionista vezetés sovinizmusát. Elsősorban azt rótta fel az elnökségnek, hogy amíg a forradalmak után a nacionalizmusok elveszítették méregfogukat és a kulturális munkára fektették a hangsúlyt, addig a Zsidó Nemzeti Szövetség nem ismerte fel ennek a jelentőségét. Élesen különválasztotta a Palesztina-munka és a galutmunka szerepét hangsúlyozva, hogy az országépítésnek kizárólag Palesztinában kell történnie, a galutban csupán kulturális regenerációt kell végezni.[40] Emellett a Palesztina Hivatal újjászervezésére és a chalucképzés (telepesképzés) fokozására is javaslatot tett.[41]

Kohn beszéde a korszak cionista köreinek belső vitájába illeszkedett bele: A baloldali irányultságú cionisták az adott ország területén kifejtett tevékenységet főként kulturális és nem politikai munkára kívánták korlátozni (ez tulajdonképpen a dubnovi kultúrcionista irányvonalnak felelt meg), Palesztinát pedig szocialista alapon akarták felépíteni. Tehát bekapcsolódása a Palesztina-munkába ezt az ideológiai beállítottságot tükrözi.

[38] *Din activitatea tov. Kohn Hillel în mişcarea comunistă ilegală, în munca de Partid.* [S. n.], [1960?]. Erdélyi Múzeum Egyesület Kézirattára, Demeter János Hagyatéka, II. 22.5., 1. f.

[39] ÚK, 1920. november 25.

[40] ÚK, 1921. december 7.

[41] A zsidó telepesek Palesztinába való juttatásával foglalkozó erdélyi Palesztina Hivatal létrehozásáról már az 1921-es karlsbadi cionista világkongresszus döntött, tényleges megvalósítására viszont csak 1924-ben került sor. A Hivatal tevékenysége nagyban függött a két Palesztina Alap, a Keren Kajemet Lejiszrael és a Keren Hajeszod sikeres tevékenységétől. *Jelentés az Erdélyrészi Központi Palesztina Hivatal 5685 (1925) évi működéséről.* Kolozsvár, 1925, kiadja az Erdélyrészi Palesztina Hivatal, 6.

A Palesztina-építésben való tényleges részvétel megnyilvánulási formájának számítottak a nemzetközi Zsidó Nemzeti Alap (Keren Kajemet Lejiszrael) részére tett adományok. Minden adomány szimbolikusan egy-egy fa, kert, liget vagy erdő telepítését jelentette a Nemzeti Alap által felvásárolt palesztinai földeken. Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetségnek is saját erdeje volt, amely egy-egy erdélyi szervezet, intézmény, de akár magánszemélyek ligeteit foglalta magába. A ligeteken belül általában az illető szervezethez kötődő vagy azzal valamilyen módon kapcsolatban lévő személyek kertjei kaptak helyet. Kohn Hillel „kertje" (tehát Palesztina építésére tett pénzadománya) 1920-ban az Ezra Zsidó Főiskolai Hallgatók Egyesületének ligetében volt.[42]

1924-től kezdődően Kohn a palesztinai telepítésekért felelős Keren Hajeszod erdélyi kuratóriumának és az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség mellett működő Palesztina-bizottságnak a munkáiban vállalt részt 1930-ig.

Kohn tehát két vonalon folytatta cionista tevékenységét: baloldali csoportosulásoknak volt a tagja, esetenként pedig vezetője, emellett pedig a nemzeti mozgalom Palesztina építésével foglalkozó területén dolgozott. Mindkét területen állandó mozgásban volt, ami feltételezhetően nemcsak bizonytalanságának, hanem az ezekben az időkben az erdélyi cionista pártokra jellemző gyors változásoknak, átalakulásoknak is tulajdonítható.

Nehezebben magyarázható viszont Kohn Hillel feltűnése a vallásos cionisták sorában. 1923-ban, a Temesváron megtartott EZSNSZ-konferencián Hillel a jobboldalinak számító Mizrachi csoportban foglalt helyet, amelynek ideológiája merőben eltért a Ceire Cion szocializmusától.[43] Feltételezhetően nem (csupán) opportunizmus vezérelhette a mizrachisták táborába, hanem egyszerűen mandátumszerzésről volt szó. Elképzelhető, hogy az 1923-as konferenciai delegátusválasztásokon a

[42] ÚK, 1920. szeptember 4.

[43] ÚK, 1923. augusztus 21.

baloldali csoportosulások listájáról lemaradó Kohn a Mizrachi listáján keresztül próbált meg mandátumhoz jutni, hiszen korábbi ortodox kapcsolati tőkéjét könnyen felhasználhatta. Két évvel később újból egy cionista szocialista szervezet, a B'rith Haavoda vezetőségében kapott helyet.

A hitközségi világot családja révén jól ismerő Hillelnek nem eshetett nehezére a vallásos cionistákkal való együttműködés. Függetlenül ideológiai meggyőződésétől, a hitközségi világtól ekkor még nem szakadt el. Nyilvántartások bizonyítják, hogy a két világháború között mindvégig tagja maradt az ortodox hitközségnek és bizonyos esetekben aktív szerepet is vállalt. 1927-ben az ő közvetítése révén próbáltak megoldást találni a táborokra szakadt hitközségi vezetés kibékítésére.[44]

3. Cionista karrierjének harmadik szakaszában (1925–1929) továbbra is megmaradt kettős szerepvállalása, azaz a Palesztina-munka és a baloldali csoportokban kifejtett tevékenység, emellett viszont két igen fontos tényező is megjelent életében: a) Az 1925-ös marosvásárhelyi cionista konferencián Kohnt a Zsidó Nemzeti Szövetség legfelsőbb vezetésébe, a Kis Intézőbizottságba választották be, és 1929-ig tagja is maradt a testületnek;[45] b) 1926-ban belépett a kolozsvári Salom zsidó szabadkőműves páholyba.[46]

   a) A legfelsőbb vezetésbe visszakerülő Kohn a következőkben is a Palesztina-munkába fektette energiájának nagy részét és a B'rith Haavoda cionista munkáspárt egyik vezetőjeként a chalucmozgalom megerősítését próbálta elérni. A kolozsvári cionista csoport előadásciklusában a korabeli társadalmi problémák szemszögéből tartott előadást az új Palesztináról, és többek között az ő szorgalmazására kezdett el komolyabban is foglalkozni az addig fő-

44 ÚK, 1927. november 10.

45 ÚK, 1925.november 26.

46 Az erdélyi és délvidéki szabadkőműves páholyok tagjainak névsora román, illetve szerb megszállás alatt. 1919–1940. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, Analekta 1387. 17. f.

ként belföldi zsidó ügyekre koncentráló Szövetség a telepeskérdéssel.[47] 1926 szeptemberében az Erdélyi Palesztina Hivatal, amelynek ekkor Kohn Hillel volt az elnöke, chaluchetet rendezett Kolozsváron, amelynek elsősorban a figyelemfelkeltés volt a célja. Emellett viszont a Zsidó Nemzeti Szövetségre is nyomást próbáltak gyakorolni. A chaluchét kapcsán az *Új Kelet*ben megjelent cikkében Kohn egy chalucalap létrehozására tett javaslatot, amelyből a Palesztina Hivatal a telepesek képzésére létrehozott mintagazdaságokat finanszírozhatná (1926-ban Erdélyben már Szatmárnémetiben, Apahidán és Kolozsváron is működtek telepek).[48] A kérdés visszaköszönt az 1926. novemberi cionista konferencián is, ahol ugyancsak Kohn szólalt fel az ügy érdekében.[49] A konferencia végül a chalucalap felállítása mellett döntött és megvalósítására 2 millió lejt irányzott elő.[50]

1927-ben újabb váltás következett be Kohn politikai karrierjében, és a B'rith Haavoda cionista pártból a februárban megalakult ugyancsak cionista irányultságú Ezra Hapoel (Munkás Ezra) munkásegyesületbe igazolt át. Az egyesület a „dolgozó zsidó ifjúság" (munkások, kereskedelmi és magánalkalmazottak) demokratikus szervezeteként alakult meg, utóéletéről viszont nem sokat tudunk.[51]

b) Az első erdélyi zsidó szabadkőműves páholyt bukaresti segédlettel, de a londoni B'nai B'rith zsidó nagypáholy védnöksége alatt hozták létre Kolozsváron, 1925-ben. Programjukban a zsidó szolidaritás, a zsidó szellem és haladás ápolása, valamint a valódi humanizmus gyakorlása szerepelt. Az alapító tíz tag (többségük az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség vagy a kolozsvári neológ hit-

47 *Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség VII. konferenciája. Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség, Palesztina Hivatal, Keren Hajjeszód, Keren Kajemet Löjiszráél jelentése 5686. évi működéséről.* Cluj, 1926, Kadima Nyomdai Műintézet, 18.

48 ÚK, 1926. szeptember 27.

49 ÚK, 1926. november 9.

50 ÚK, 1926. november 10.

51 ÚK, 1927. február 22.

község vezetéséből került ki) után az 1925. áprilisi alakuló nagygyűlésen további 32 személyt avattak fel.[52] Kohn Hillel egy évvel később, 1926-ban lépett be, 1930-ban pedig páholymester-helyettesnek választották meg.[53] 1930 után, valószínűleg illegalista szerepvállalása miatt, háttérbe vonult a szabadkőműves mozgalmon belül.

4. Kohn Hillel cionista pályafutása 1930–31-ben zárult le, habár 1945-ös önéletrajzában azt állítja, hogy 1929-ben véglegesen kilépett a Zsidó Nemzeti Szövetségből.[54] Állításával ellentétben az 1930-as helyhatósági választásokon Kohn kezdetben a Zsidó Választási Blokk városi képviselőjelöltjei között indult, de az *Új Kelet* és az EZSNSZ közötti tulajdonjogi vita rendezésében is kulcsszerepet játszott. Részt vett ugyanakkor a 10. erdélyi cionista konferencián is, ahol a Szövetség Nagy Intézőbizottságába (NIB) szerzett 1931 őszéig érvényes mandátumot.[55] NIB-tagsága egyben azt is jelzi, hogy újból (most már végleg) kiszorult a legfelsőbb vezetést jelentő Kis Intézőbizottságból.

Az 1930 februárjában a Nemzeti Parasztpárt, a Zsidó Választási Blokk, az Országos Magyar Párt és a szociáldemokraták kolozsvári csoportjai által megkötött kartellmegállapodás szerint a zsidók számára 5 helyet tartottak fenn a városi tanácsban (végül négyen jutottak mandátumhoz: Fischer Tivadar, Schwartz Jakab, Marton Ernő és Noszin Mór).[56] A megegyezés egyik fontos pontja az volt, hogy a koalícióban résztvevő pártok mindegyikének biztosítanak egy-egy alpolgármesteri tisztséget. Így lett 1930-ban Marton Ernő Kolozsvár alpolgármestere. A zsidó városi képviselőjelöltek listáját utólag módosították Kohn Hillel helyett Schwartz Jakabot vonva be.[57]

Az *Új Kelet* birtoklása, illetve politikai és ideológiai vonala feletti ellenőrzés kapcsán zajló vita még az 1920-

[52] *Az erdélyi B'nai B'rith zsidó páholyok*. MOL, K29, 2. csomó, h. dosszié, 449. f.

[53] Uo. 456. f., *Az erdélyi és délvidéki szabadkőműves páholyok…* 17. f.

[54] Nastasă: i. m. 113.

[55] ÚK, 1930. október 28.

[56] ÚK, 1930. február 12.; március 15.

[57] ÚK, 1930. március 5.

as évek elejére nyúlik vissza. A fő kérdés az volt, hogy milyen mértékben szólhat bele a Zsidó Nemzeti Szövetség a lap munkájába és a főszerkesztő kinevezésébe, ha a működési költségekhez egyáltalán nem, vagy csak igen csekély mértékben járul hozzá, és ezzel az üzleti kockázatot sem vállalja. A vita rendezésére 1929-ben egy Ötös Bizottságot hoztak létre, benne Kohn Hillellel.[58] Kohn 1930 tavaszán emlékiratban fordult a Szövetség elnökségéhez, melyben a Marton Ernő laptulajdonos és az EZSNSZ közötti nézeteltérések rendezésében játszott szerepét próbálta tisztázni. Itt Kohn amellett érvelt, hogy a Szövetségnek továbbra is meg kell őriznie döntéshozatali jogát az *Új Kelet* ügyeiben, szellemi irányításában, mivel mindaddig, amíg a lap magánkézben van és a Szövetség keretein kívül álló független fórum, addig „sem vélemény-szabadságról, sem akció-szabadságról nem lehet beszélni."[59]

MUNKÁSMOZGALOM ÉS ILLEGALITÁS

Végleges szakításának időpontját a cionizmussal egyelőre lehetetlen behatárolni. Valószínűnek tűnik, hogy Kohn 1931 folyamán lépett ki a Zsidó Nemzeti Szövetségből, hiszen 1930 végén még a szervezet tágabb vezetőségének volt a tagja. Mindemellett Elekes Miklós orvoson keresztül már 1929 őszén bekapcsolódott a cionista baloldali szervezetektől független munkásmozgalomba és a Munkássegély keretében tartott előadásokat, majd a szervezet jogi irodáját vezette 1932-ig.[60]

1928-ban mint az ügyvédi kamara tagja, megfigyelőként, de a vádlottakkal szimpatizálva vett részt a kolozsvári kommunistaellenes perben. Ekkor 76 kommunistát, köztük Szántó Dezső, Kertész Rezső, Eugen Rozvani ügyvédeket és Aradi Viktort állították bíróság elé.[61]

Kohn Hillel második bécsi döntésig tartó tevékenységét meglehetős részletességgel lehet rekonstruálni 1945-ös önéletrajza, a

[58] PIL, 847. fond, 57. ő.e., 1. f.

[59] Uo. 28. f.

[60] Kohn Hillel: *Memoriu privind activitatea mea de partid de la 1929 până la 1945*. Kézirat. Kolozsvár, 1968. április 8. 1–3. Másolata a szerző tulajdonában. Eredeti változat: Mureşan Kertész Judit hagyatéka, Kolozsvár.; Nastasă: i. m. 113. *Din activitatea tov. Kohn Hillel…* 1. f.

[61] Kohn Hillel: Emlékezés a harmincas évek kommunistáira. *Korunk*, 1971. 2. sz. 284–287.

valószínűleg 1960-ban keletkezett rövid biográfiája és az 1968-as beszámolója alapján.[62] Egyéb forrás hiányában viszont a száraz, felsorolásszerű kronológiák szűk teret engednek a mélyebb elemzéseknek.[63]

Kohn 1931-ben vált a Romániai Kommunista Pártnak tagjává, és igen gyors karriert futott be baloldali múltjának és korábbi kapcsolatainak köszönhetően. Szerkesztésében több időszaki kiadvány vagy kisebb, rövidebb ideig fennálló sajtótermék jelent meg, emellett pedig az RKP erdélyi szervezetében töltött be vezető funkciókat. 1931 júniusában már a Vörös Segély erdélyi tartományi titkárságának volt a propaganda- és a pénzügyi kérdésekért felelős tagja és a *Városi és Falusi Dolgozók Blokkja* című választási újságot szerkesztette. Ekkor kezdődött Bányai Lászlóhoz és Demeter Jánoshoz fűződő barátsága, de ugyanebben az időszakban lépett kapcsolatba a doftanai börtönből frissen szabadult Breiner Bélával valamint Petru Grozával is (1931-től a bécsi döntésig Kohn volt Petru Groza pártkapcsolata), később pedig, 1932-ben Luka Lászlóval.[64]

Párttevékenysége főként a háborúellenes, antifasiszta harcra, illetve az Országos Magyar Párt (OMP) ellenzékének a megteremtésére koncentrálódott. A cionista mozgalomból való kilépésével lényegében a zsidó ügyektől is eltávolodott, és 1931 után elsősorban a magyar baloldaliságot, és nem a cionista befolyás alatt álló intézményes zsidó baloldalt szolgálta. Nyilvánvalóan ehhez az is hozzájárult, hogy a munkásmozgalmon belül elmosódó etnikai határok leginkább a zsidó jelleget tüntették el, ezzel szemben megmaradt viszont a román és a magyar etnikai politizálás. A magyar kultúrájú családból származó Kohn magyarsághoz vagy legalábbis a magyar kultúrához való nyitottabb viszonya 1945-ös buchenwaldi szabadulása után is megmaradt, és a magyarsággal való megbékélésre és együttműködésre vonatkozó kijelentései nagy visszhangra találtak.

Az 1932-es választások alkalmával Kohn Lucretiu Pătrășcanu utasítására a Munkás Paraszt Tömb kampányáért felelt, ezt megelőzően pedig Matheisz Péter (a Kommunista Párt erdélyi és

[62] *Din activitatea tov. Kohn Hillel…* 1. f., Kohn Hillel: *Memoriu…* 1–53.

[63] Gáll Ernő 1987. augusztus 8-i naplóbejegyzésében említést tesz Kohn Hillel fellebbezési iratcsomójáról és a benne található 1968-ban készült mozgalmi önéletírásáról is, melyeket elolvasás végett kapott meg valakitől. Az iratok további sorsa ismeretlen. Gáll Ernő: *Napló. I. 1977–1990*. Kolozsvár, 2003, Polis Könyvkiadó, 260–261.

[64] *Din activitatea tov. Kohn Hillel…* 1. f.; Dános Miklós interjúja Kohn Hillellel. *A Hét*, 1971. június 27.

bánáti tartományi titkára) felkérésére május és június folyamán a *Világosság* című ötezer példányban megjelenő hetilapot szerkesztette. Beindításához komoly anyagi segítséget nyújtott Petru Groza, mint ahogy később a *Falvak Népé*t is segítette. A *Világosság* öt lapszámot ért meg, mivel a sziguránca 1932. június 5-én még a nyomdában lefoglalta és elkobozta a példányokat. A betiltással együtt házkutatások és bírósági eljárás is indult Kohn ellen.[65]

1932 augusztusában vett részt Romániát képviselve Petru Constantinescu-Iași és Szőcs Béla társaságában az Amszterdamban megrendezett nemzetközi háborúellenes kongresszuson, ahonnan Berlinen keresztül tért vissza. Szeptember elején a német fővárosban kapta meg az RKP politbürójának arra vonatkozó utasításait, hogy hazatérte után működjön közre az OMP ellenzékének (a későbbi Magyar Dolgozók Szövetsége) és egy háborúellenes mozgalomnak a megalakításában, valamint az ezzel kapcsolatos sajtótermékek kiadásában.[66] Az OMP-vel szembenálló lap (*Falvak Népe*) beindításáról az RKP Központi Bizottságának szeptemberi ülése hozott határozatot.[67]

Megbízásának megfelelően 1932. szeptember 30-án Demeter Jánossal, Jancsó Elemérrel, Szirmai Istvánnal és Tamási Áronnal együtt beindította a *Falvak Népé*t, amely 1933 márciusáig jelent meg Demeter szerkesztésében. A háborúellenes mozgalom részeként pedig *Az új háború ellen* címmel adott ki szintén ötezer példányban lapot. Amíg a *Falvak Népe* szociográfiai írásokkal próbálta a parasztság helyzetét ismertetni, addig a háborúellenes kiadvány harcos baloldaliságával tűnt ki. Az utóbbi lapot, akárcsak a *Világosság*ot, a hatóságok lefoglalták, Kohnt pedig mint felelős szerkesztőt hat hónapos börtönbüntetésre ítélték.[68]

A második bécsi döntésig mint az RKP irányítása alatt álló magyar és román nyelvű sajtó felelőse (1932–1940) olyan további brosúrák, sajtótermékek kiadásában működött közre szerkesztőként vagy munkatársként, mint az 1932-es *Gyár és ucca* (sic!), *Szakszervezeti Közlöny* (1932), *Alte Zări* (1933), *Cartea Brună a procesului Reichstag* (1933) stb.[69] Az 1930-as évek közepétől Kohn volt Gaál Gábornak, a *Korunk* főszerkesztőjének felső pártkapcso-

[65] Uo.; Kohn Hillel: *Memoriu…* 9.

[66] Nastasă: i. m. 114.

[67] Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 1997. 2. sz. 54.

[68] Kohn Hillel: Emlékezés egy háborúellenes kongresszusra. *Korunk*, 1971. 6. sz. 952–955.

[69] *Din activitatea tov. Kohn Hilllel…* 2.; Nastasă: i. m. 114.

lata. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy részletesen megbeszélték a *Korunk* profilját, terveit, Gaál elképzeléseit. Emellett Kohn közvetítette a lapot anyagilag támogató RKP javaslatait.[70]

1939-ben Kohn bekapcsolódott Józsa Béla, Kertész Rezső, Nagy István mellett az *Igazság* szerkesztésébe. A lap 9 vagy 10 számot ért meg, és a Kommunisták Romániai Pártjának Erdélyi és Bánáti Területi Bizottsága volt a kiadója. Az *Igazság*ot bukaresti pártutasításra Szenkovits Sándor és Gabriel Birtaș hozta létre. Az utolsó lapszám 1940 augusztusában jelent meg.[71]

Az Országos Magyar Párt Ellenzékét (OMPE), ahogyan a Zsidó Párt Ellenzékét is, az RKP V. kongresszusának (1931) határozata alapján hozták létre 1933-ban. A határozat értelmében olyan ellenzéki csoportosulásokat kellett életre hívni, amelyek a kisebbségi szervezeteken belül átveszik a hatalmat. Kézenfekvő lett volna, hogy a zsidó nemzeti mozgalomban korábban kulcsszerepet játszó, és ennek köszönhetően a Zsidó Párt erőviszonyait, szerkezetét jól ismerő Kohnra bízzák az Ellenzék kiépítését, megszervezését.[72] Ezzel szemben Kohn az OMP ellenzékének létrehozásába kapcsolódott be, többek között ő készítette el a „Párt irányításával" programját.[73]

Az OMPE-t Balogh László jogászhallgató elnöklete alatt jegyezték be a kolozsvári bíróságon, tehát jogi személyiséggel rendelkezett. Egy a Sziguranca által Demeter János, Vincze János és Kohn Hillel között zajlott megbeszéléséről tett 1933. október 25-i jelentés szerint a szervezet amellett, hogy az OMP által elhanyagolt alsóbb néprétegek érdekeit kívánta felkarolni, beépített embereivel a párton belüli szakadást próbálta előmozdítani.[74] Az OMPE, amely a hatóságok szerint a kommunista tevékenység fedezésére szolgált, 1934 nyarán Marosvásárhelyen a Romániai Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSZ) nevet vette fel.[75]

Kohn 1932-es letartóztatását kommunista tevékenysége miatt újabbak is követték. 1933 márciusában a kolozsvári munkássztrájkok során fogták le, júliusban pedig Szmuk Antallal együtt tartóztatták le azzal vádolva őket, hogy kapcsolatban állnak Encsel Mórral.[76] A hatóságok, bizonyítékok hiányában, mindkét

70 *A Hét,* 1971. június 27.

71 *Romániai magyar irodalmi lexikon.* 2. kötet. Bukarest, 1991, Kriterion Könyvkiadó, 207.

72 A Zsidó Párt Ellenzékét 1933. október 1-jén alakították meg Kolozsváron Rosenthal Jakab vezetésével. Rosenthal 1933-tól 1941-es letartóztatásáig volt az RKP, illetve a KMP tagja, és végig pártkapcsolatban állt Kohn Hillellel. Arhivele Naționale Istorice Centrale, Bucureşti [Román Központi Történeti Levéltár, a továbbiakban ANIC], Fond Comisia Centrală Electorală, 5/1928. dosszié, 6. f., PIL, 875. fond, 2. dosszié, 2. f.

73 Kohn Hillel: *Memoriu…* 26.

74 Olti Ágoston: A Romániai Kommunista Párt és a romániai nemzetiségi/területi kérdés a két világháború között. *Regio,* 2007. 1. sz. 124–125.

75 Uo.

esetben szabadlábra helyezték Kohnt, aki tovább folytatta párttevékenységét. *Az új háború ellen* című röpiratáért viszont közel három hetet kellett börtönben ülnie 1938 és 1939 fordulóján.

1936-ig, amikor Kohn az RKP erdélyi területi titkárságának vált tagjává, az antifasiszta mozgalomban vállalt szerepet, 1935 és 1937 között pedig az általa alapított Demokrata Ügyvédek Csoportját irányította.

Az erdélyi tartományi titkárság megbízásából 1935 júliusában Kohn vezette azt a csoportot, amelyik az RKP nevében titkos népfronti megállapodást kötött Déván az antifasiszta demokratikus arcvonal kialakításáról Petru Groza Ekésfrontjával.[77] Az augusztustól a tartományi titkárság tagjává váló Hillel továbbra is az antifasiszta és háborúellenes mozgalom szervezésében, valamint a nemzetiségi kérdés és a pénzügyek terén vállalt részt. Feladatkörének részeként működött közre a MADOSZ Népi Találkozójának 1939-es kolozsvári megszervezésében.[78]

Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolását Kohn caracali munkaszolgálatosként érte meg (1940. július 19. – szeptember 10.). Röviddel hazatérése után a Kommunisták Magyarországi Pártja észak-erdélyi titkárságának titkárává lépett elő.

LEBUKÁS ÉS BÖRTÖN

Az RKP észak-erdélyi szervezete a második bécsi döntés után a Magyar Kommunista Párt tartományi szervezeteként folytatta tovább tevékenységét. Az RKP közvetlenül a visszacsatolás után Kertész Rezsőt, az RKP Erdélyi és Bánsági Tartományi Bizottságának a vezetőjét küldte ki Bukarestből Kolozsvárra, hogy szervezze meg a KMP Észak-Erdélyi Tartományi Titkárságát, amely így a régi pártszervezet helyébe lépett.

Az 1940 novemberében Kolozsvárnak egy Györgyfalvi úti lakásában megtartott tartományi konferencián a személyi kérdések mellett a különböző vonalak irányelveiről és a folytatandó munka gyakorlati utasításairól (szakszervezeti és nemzetiségi kérdés stb.) határoztak. Kohn Hillelre ekkor – Vasile Pogăceanuval és

[76] Encsel Mór (1898–1933) a Kommunista Párt erdélyi tartományi bizottságának volt a tagja.

[77] Gavril Birtaş: Az Antifasiszta Demokratikus Arcvonal kezdeteiről. *Korunk,* 1971. 4. sz. 519–521.; Nastasă: i. m. 115.

[78] Uo.

Pavel Boiannal együtt – a nemzetiségekkel való kapcsolattartás feladatát, illetve a román dolgozók védelmének megszervezését bízták. A megválasztott titkárság alig egy hónapig maradt tisztségben, mivel tagjai (Kertész Rezső, Rácz Gyula, Nemes József, Non György) politikai tájékozódás végett Moszkvába készültek. Útjukra valamivel később, 1941. január első napjaiban került sor, amikor konspiratív módon átlépték a magyar–szovjet határt.[79]

A moszkvai küldöttek februárban részt vettek a Szovjetunió Szovjetjeinek Kongresszusán, amelyre a magyar hatóságok úgy tekintettek, mint a háborút előkészítő Komintern-kongresszusra. A kiválasztott erdélyi küldöttek összetételéből pedig azt a következtetést vonták le, hogy a háborús utasítások átvétele a négy legfontosabb társadalmi osztály képviselőinek jelenlétét igényelte: értelmiség (Kertész), parasztság (Rácz), munkásosztály (Nemes) és ifjúság (Non).[80]

1940. december végétől a moszkvai delegáció 1941. márciusi visszatéréséig ideiglenes titkárság vette át az irányítást. Kohn Hillel ekkor került az észak-erdélyi szervezet élére mint ideiglenes párttitkár. Kohn mellett Fazekas József, Hoványi Ilona és a későbbi lebukásért felelős Szabó Júlia alkották a pártvezetést. A delegáció visszatéréséig az észak-erdélyi titkárság semmilyen illegális anyagot nem adott ki, és főleg legális tevékenységet (szakszervezeti munka) folytattak.

A bécsi döntés után igen gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy az észak-erdélyi pártszervezet keretei, konspirációs helyzete nem felel meg a magyarországi viszonyoknak. Kohn visszaemlékezése szerint az elvtársak közül senki nem volt illegalitásban a határváltozásokat megelőzően, és a kommunikáció sem volt megfelelően konspirálva. A kommunisták többsége személyesen ismerte egymást, és majdnem mindnyájukról tudott a rendőrség.[81] Hasonlóan emlékszik vissza a korszakra a kolozsvári kommunisták közé tartozó Egon Balas (Egon Blatt) is, aki 1943 tavaszán vonult illegalitásba, és 1944 augusztusában tartóztatták le.[82]

A magyar hatóságok sokkal szigorúbban és kíméletlenebbül léptek fel a kommunistákkal szemben, mint a románok, ami az

79 Csatári Dániel: *Forgószélben (Magyar–román viszony 1940–1945)*. Budapest, 1968 Akadémiai Kiadó, 57., 67–71.; *A Hét*, 1971. június 27. Adatok az 1941-es lebukáshoz. PIL, 875. fond, 1. dosszié. 1. f.

80 Adatok az 1941-es lebukáshoz. PIL, 875. fond, 1. dosszié. 11. f.

81 Uo. 1. f.

82 Balas, Egon: *A szabadság vonzásában. Veszélyes utazás fasizmuson és kommunizmuson át.* Budapest, 2002, Vince Kiadó, 50–51., 92.

erdélyieket felkészületlenül érte. Schönherz Zoltán[83] második kolozsvári látogatása során (1941. március 1.) szóvá is tette ezt közölve, hogy a KMP Központi Titkársága biztonsági okokból az észak-erdélyi pártszervezet feloszlatását javasolja. A feloszlatás még márciusban megtörtént azzal a céllal, hogy később körültekintőbb konspirációval újjászerveződik a pártszervezet. Az újjászervezés viszont a régi hibák kiküszöbölése nélkül történt meg, és a legtöbb kommunista nem volt kellőképpen elővigyázatos. A Szovjetunió elleni német támadás napján, 1941. június 22-én Szirmai Istvánon és Kohn Hillelen kívül senki sem tartózkodott illegalitásban.[84] Kohn visszaemlékezésében azt is felrója Fazekas Józsefnek, hogy az új pártvezetőség összeállításánál komoly hibákat követett el, a Moszkvából április végén visszatérő Rácz Gyula (ő hozza Moszkvából a nemzeti vonalat: Magyarország szabadságának, függetlenségének a megvédése, háborúellenes tevékenység) figyelmeztetése ellenére a rendőrség által és a párttagok előtt jól ismert személyeket vont be a vezetőségbe. Kohn súlyos hibaként ítélte meg Szabó Júlia észak-erdélyi titkárságba történt bevonását is, mivel Szabó a román időkből nagyon sok kommunistát ismert, és a rendőrség előtt sem volt próbára téve.[85]

A sorozatos lebukások Szabó Júlia 1941. június 29-i letartóztatásával vették kezdetüket. Az ezt megelőző hetekben a pártvezetés megbízásából Kohn Szabó Júlia kíséretében a Maros völgyében tett látogatásokat. Marosvásárhelyen Veress Pállal és Sós Józseffel folytattak megbeszélést, Gyergyószentmiklóson pedig Molnár Elekes Jánossal tartottak ülést. Kohn a gyergyószentmiklósi Szmuk családnál is eltöltött néhány napot, akikkel első felesége révén rokonságban állt. Buchenwaldból való hazatérése után is ide tért vissza hosszabb időre pihenni.[86]

Későbbi, kikényszerített vallomásaikban Szabó és Molnár egyaránt azt vallották, hogy ezeken a találkozókon Kohn Hillel háborús utasításokkal látta el őket. Hillel szerint a Párt – június 27-i titkársági ülésén – valóban kiadott háborús utasítást az alsóbb szerveknek, de nem abban a formában, ahogy azt Szabó Júlia vallotta. Az ülésen a háborús feladatokról esett szó, Fazekas József

[83] Schönherz Zoltán (1905–1942) egyetemi évei alatt, Prágában kapcsolódik be a munkásmozgalomba, 1938-ban illegalitásba vonul. 1940 decemberétől a KMP háborúellenes harcának szervezője és a Függetlenségi Bizottság irányítója. 1942-ben a haditörvényszék halálra ítéli.

[84] Kohn Hillel a támadás napján, június 22-én vonult illegalitásba. Nastasă: i. m. 115.

[85] Adatok az 1941-es lebukáshoz. PIL, 875. fond, 1. dosszié, 2. f.

[86] Uo. Gidó Attila: *Interjú Ţuţui (Szmuk) Évával (1924, Gyergyószentmiklós)*, Bukarest, 2007. március 12–23. A hanganyag a szerző tulajdonában van.

pedig magát elragadtatva, arról beszélt, hogy a fronton a tiszteket le kell gyilkolni, s vagy át kell szökni a szovjet csapatokhoz, vagy a szovjet csapatokat segítve önálló harci csoportokba kell tömörülni, illetve szabotázsakciókat hajtani végre. Ezt követően Rácz az ejtőernyősök fogadtatásáról és a velük együtt végrehajtandó szabotázsakciókról beszélt.[87]

Szabó Júliát csíkszeredai letartóztatását követően Marosvásárhelyre, majd Kolozsvárra vitték. A Vásárhelyen tett negyvenoldalas vallomása és az ez alapján készült szervezeti térkép nyomán július 6-án kezdődtek meg a letartóztatások, és sorra buktak le a kommunisták.

Néhány nappal letartóztatását megelőzően Kohn Budapestre utazott, ahol egy kávéházban találkozott Schönherz Zoltánnal, a KMP Központi Bizottságának titkárával. Innen együtt mentek a Központi Titkárság Istenhegyi úton található lakására, ahol a július 2. és 4. közötti titkársági ülésen a párt magyarországi helyzetéről tájékoztatták Hillelt, valamint megállapodtak a központ és az erdélyi pártszervezet közötti kapcsolattartás módjáról.[88]

Az első lebukott kommunisták között volt Kohn Hillel is, akit még 6-án, budapesti útját követően kézre kerítettek a magyar hatóságok, és a Monostori úti csendőrlaktanyába, majd a Kolozsvár melletti szamosfalvi gyűjtőtáborba vitték. Kihallgatása során többször is brutálisan megverték, illetve a csendőrség által alkalmazott módszerekkel kínozták, de nem sikerült vallomásra bírniuk.

Kohn a szamosfalvi táborból július 10–12. folyamán hazaengedett foglyok révén próbálta figyelmeztetni a még szabadlábon lévő kommunistákat az árulásról. Ennek ellenére csupán nagyon kevesen tették meg a szükséges óvintézkedéseket – közöttük Jakab Sándor, a háború utáni Tartományi Bizottság egyik kulcsfigurája –, és heteken keresztül folytak a letartóztatások.[89]

Kohnt 1941. szeptember 23-ig, a budapesti Margit körúti fogházba való elszállításáig tartották Szamosfalván. A letartóztatását követő hetek eseményeiről, a vallatásokról nem tesz említést az 1945-ös önéletrajzában, így csak egyes fogolytársainak nyilatkoza-

87 Adatok az 1941-es lebukáshoz. PIL, 875. fond, 1. dosszié, 2. f., Vö. Csatári: i. m. 168.

88 Uo. 175.

89 Adatok az 1941-es lebukáshoz. PIL, 875. fond, 1. dosszié, 3. f. Balas, Egon: i. m. 247.

90 Az 1941. júliusi nyílt nyomozás eseményeit, Kohn Hillel vallatását és megkínzását, valamint a szembesítéseket részletesen tárgyalja Csatári: i. m. 165–185.

tai és a nyomozási jegyzőkönyv adatai állnak a rendelkezésünkre.[90] A nyilatkozatok alapján kirajzolódó kép egy olyan személyt állít elénk, aki mindamellett, hogy ellent tudott állni a vallatásoknak, a fogolytársaiban is próbálta tartani a lelket és kinti információkkal látta el őket. A háború utáni Pártból való kizárása is – ahogy Fazekas József és Rácz Gyula esetében – a letartóztatásokat előidéző vezetési hibák és az 1942-es kommunista perben tett vallomása miatt történt meg.[91]

A tanúvallomásokat természetesen keletkezésük körülményeinek és idejének függvényében kell értelmezni. Az 1946-ban kelt nyilatkozatok kivétel nélkül az egy évvel korábban a Pártból kizárt Kohn Hillel kitartását és szervezőképességét emelik ki. Heves Ferencet, az RKP illegális erdélyi sajtóbizottságának 1935 és 1940 közötti tagját 1941 augusztusában internálták Szamosfalvára. Heves Kohnt fizikailag nagyon megviseltnek találta, de szellemileg nem volt megtörve. Kohntól értesült arról, hogy a Párt pénzügyi vonala nincsen felfedve a csendőrök előtt, ugyanis Szabó Júliának nem volt betekintése a Párt pénzügyeibe.[92]

1946 folyamán több mint húsz tanúságtevő tett pozitív nyilatkozatot Kohn háború alatti magatartásáról. Heves Ferenc mellett Rosenthal Jakab, a Zsidó Párti Ellenzék korábbi vezetője is a szamosfalvi letartóztatás időszakára és Szabó Júlia árulására helyezte a hangsúlyt. Rosenthal letartóztatása után tikos beszélgetést folytatott Kohnnal, aki amellett, hogy felhívta a figyelmét Szabó ügyére, bátorító magatartásával kitartásra buzdította őt. Kohn magatartása politikailag kifogástalannak tekinthető Demeter János, az észak-erdélyi kommunista perek védelmét ellátó ügyvéd, Kolozsvár 1944 és 1946 közötti alpolgármestere szerint is. Amikor Szirmai István neve a vizsgálatok során felmerült, Kohn volt az, aki Demeteren keresztül figyelmeztette, és ennek hatására menekült el Szirmai Kolozsvárról.[93] Későbbi visszaemlékezések is hasonló módon nyilatkoznak a barátok közt csak Hilinek szólított Hillelről. Tóth Sándor és Gáll Ernő is a háború előtt és a holokauszt alatt tanúsított magatartásával magyarázza azt, hogy kortársuk mindvégig köztiszteletnek örvendett.[94]

[91] Rákosi Mátyás levele az RKP Központi Bizottságának (Budapest, 1946. április 18.). PIL, 875. fond, 2. dosszié, 29. f.

[92] Uo. 1. f.

[93] Uo. 2–5. f.; *Demeter János önéletrajza*. Erdélyi Múzeum Egyesület Kézirattára, Demeter János Hagyatéka, I.1., 2. f.

[94] Tóth: i. m. 224.; Gáll: i. m. 260–262.

Miután nem sikerült rögtönítélő bíróság elé idézniük, a magyar hatóságok nem egészen három hónapos fogva tartás után, 1941. szeptember 23-án Kohn Hillelt Rácz Gyulával együtt a budapesti Margit körúti fogházba szállították. Kezdetben az 1940 áprilisában letartóztatott észak-magyarországi kommunistákkal (Rothmann-csoport) osztoztak a zárkán, majd a fogvatartottak egészségügyi ellátásáért felelős Weil Emil orvos közbenjárására az erdélyieket külön helyezték. Weil folyamatosan friss hírekkel látta el Kohnékat, és rajta keresztül juttatott be a börtönbe orvosságokat a Kommunista Párt.[95]

Az 59-es zárka erdélyi foglyainak napjai a kommunista nevelés jegyében teltek. Hillel rendszeresen tartott marxista szemináriumot társainak, Rácz pedig a Szovjetunióban nyert tapasztalatairól beszélt. A Margit körúti fogság december 30-ig tartott, ezt követően a kommunista fogvatartottakat Vácra, majd ismét Budapestre helyezték át.[96]

A váci korszak idejére esett a kommunista fogvatartottak pere. Hillelt 1942 márciusának elején értesítette a nővére, hogy napokon belül 116 katonai vádlott ügyében mondanak ítéletet. A következő napokban Ráczcal és Fazekas Jánossal együtt a vádlottak megszervezése kötötte le figyelmét. Annak ellenére, hogy Vácon külön kétszemélyes zárkákba kerültek a kommunisták, a legapróbb részletekig sikerült kidolgozniuk a Budapesten sorra kerülő per alatt tanúsítandó magatartásukat.

A március 10-től 13-ig tartó katonai bírósági tárgyalásokon a 116 vádlott egységesen tagadta az ellenük felhozott vádakat, és a vallatásuk során felvett jegyzőkönyveket érvénytelennek nyilvánították. Az elsőként bíró elé álló fővádlott, Kohn Hillel ártatlanságát hangsúlyozta és kijelentette, hogy csak a Kommunista Internacionálé előtt felelős a tetteiért. Az utolsó szó jogán Hillel a letartóztatásuk jogtalanságára és a vád ellentmondásaira próbált kitérni, a bíró viszont megvonta tőle a szót. A március 13-án lezáruló perben Kohnt kommunista tevékenysége miatt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte a magyar katonai törvényszék.[97]

[95] Salamon Ella visszaemlékezése (Kolozsvár, 1988. június 10.). PIL, 875. fond, 16. dosszié, 2. f.

[96] Nastasă: i. m. 116.

[97] Uo.; *Din activitatea tov. Kohn Hillel…* 2. f.

A váci börtönbe visszatérő erdélyi elítéltek a lehetőségekhez mérten megpróbáltak szervezeti életet élni. A kollektíva vezetését a régi titkárság, azaz Kohn, Rácz és Fazekas látta el. Rájuk hárult a kulturális és nevelőmunka irányítása is. November 22-én azonban a fogvatartottak többségét büntetőszázadokba sorozták be és a frontra vitték, ezzel pedig vége szakadt a szervezeti életnek. Az év végén Hillel magánzárkába került, és dolgozni sem engedték. Így a még börtönben maradt társaival való kommunikációtól is megfosztották.[98]

1943 januárjában került sor Szabó Júlia és Nemes György letartóztatott kommunisták ügyének tárgyalására a Pest vidéki törvényszéken. Az ügyben Kohnt tanúként hallgatták ki. Hillel itt újból semmisnek nyilvánította az ügyében még Szamosfalván felvett jegyzőkönyvet arra hivatkozva, hogy kényszer hatására írta azt alá. Vácra visszatérve májusig magánzárkában maradt, majd a szabóműhelyben titkárnak választották meg. Ő vezette azokat a munkanyilvántartásokat, amelyeket a 15 évvel korábban fogvatartott Rákosi Mátyás is vezetett.[99]

1944-es, Dachauba történt deportálásukig az elítéltek helyzete fokozatosan romlott. Vácot követően 1944 júniusában a budapesti Gyűjtőfogházba, majd októberben a komáromi Csillagerődbe szállították a zsidó politikai foglyokat. Kohn háború utáni önéletrajzában a deportálását megelőző börtönév ismertetésekor a társaival folytatott elméleti vitákra és a szervezeti keretek fenntartására tett kísérletekre esik a fő hangsúly. A kollektívák irányítását 3-4 fős vezetőség látta el, ezeknek általában Hillel is tagja volt.

Kohn külön kitér egy 1943. júniusi vitájára, amelyet Skolnik Józseffel, az MKP korábbi titkárával folytatott a háború utáni hatalmi kérdésekről és az államhatalom megosztásáról. Skolnik meglátása szerint a németekkel folytatott háborút követően a Szovjetunió az angolszász világgal áll majd hadban. Ami pedig az államhatalmat illeti, az nem osztható meg a munkásosztály és a burzsoázia között: a két osztály nem alkothat közös kormányt. Kohn saját ellenérveit nem részletezi, csupán arra tér ki, hogy

[98] Nastasă: i. m. 116.

[99] Uo. 117.

a későbbi politikai események (teheráni konferencia, illetve a jugoszláv, cseh és lengyel kormányok megalakulása) mindkét elméletet megcáfolták.[100]

SOLOMONOVSKI BUCHENWALDBAN

1944 nyarán a váciak mellett Szegedről és az ország többi börtönéből is a budapesti fogházba szállították a zsidó politikai elítélteket azzal a céllal, hogy a fővárosi gettóval együtt deportálják őket. A budapesti zsidók deportálására már nem került sor, a mintegy 1300 politikai foglyot viszont a nyilas hatalomátvétel után Komáromba vitték.

A fővárosból 1944. október 22. és 24. között érkeztek meg a Csillagerődbe az első politikai foglyokat tartalmazó szállítmányok, és november 7-én kezdődött meg a haláltáborokba való szállításuk. A kezdeti napokban a vonatszerelvények útiránya Kaufering, Dachau egyik altábora volt, a november 14-e után érkezett transzportokat viszont már mind Dachauban regisztrálták.

A november 11-én bevagonírozott Kohn Hillel 1500 férfi fogolytársával együtt 14-én érkezett meg Dachauba. Közülük mintegy 1200-an voltak politikai foglyok.[101] A körülményekről csak annyit jegyez meg szűkszavúan, hogy rongyokba öltöztették, és nagyon rosszul bántak velük, december 6-án pedig egy részüket (a szintén Buchenwaldból felszabadult Rațiu/Róth Lajos szerint 80 személyt) áthelyezték Buchenwaldba.[102] A Komáromból és a korábban Spanyolországból, valamint francia internálótáborokból érkezett rabokból népesebb magyar csoport alakult itt ki.

Nem sokkal megérkezése után Kohn vérhasban elhunyt – az orvosi jelentés szerint. Decemberre a földalatti kommunista szervezkedésnek több buchenwaldi egészségügyi dolgozót és orvost sikerült beszerveznie, és segítségükkel emberek életét menthették meg. A meghalt foglyok számai helyett a kivégzésektől, szelektálásoktól megmenteni kívánt személyek sorszámát iktatták. Ez történt Kohn Hillel esetében is, akire vezető kommunista lévén az SS vadászott. Ő egy vérhasban kimúlt lengyel fogoly,

100 Uo.

101 Uo.; Szita Szabolcs: *A komáromi deportálás 1944 őszén*. Budapest, 2002, Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 16–17.

102 Rațiu, Ludovic: *Pagini din istoria antifasciștilor din România internați în lagărul de concentrare hitlerist Buchenwald. 1944–1945*. Kézirat. Kolozsvár, 1986, 7. (A kéziratot Kallós Miklós bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ez úton mondok köszönetet.)

Solomonovski számát kapta meg, és annak alteregójaként élt a felszabadulásig.[103]

Hillel véleménye szerint nagyon sok társa életét a nemzetközi kommunista szervezetekkel tartott titkos kapcsolat, és az ezek útján érkező segítség mentette meg. Maga Kohn is tagja volt a már 1938–1939 óta Buchenwaldban működő illegális nemzetközi antifasiszta komité vezetőségének. A december 6-a után Buchenwaldban maradt 3 MKP tag és 16 tagjelölt, valamint a többi politikai fogoly nagy része megérte a felszabadulást.[104]

1945 februárjában és márciusában – Kohn 1945. június 6-án írt budapesti beszámolója szerint – mintegy 6-7000 internáltat gyilkoltak meg az ún. 61-es kórházbarakkban.[105] Az áldozatok többsége legyengült, de megmenthető állapotban volt. Az amerikai bevonuláskor a buchenwaldi foglyok nyilvántartási könyveket és feljegyzéseket vettek őrizetbe, valamint a gyilkosságok adatait és bizonyítékait rögzítették. A meggyilkoltak magyar zsidók, kisebb számban lengyelek és egyéb nemzetiségűek voltak, a gyilkosok pedig (SS-szel együttműködő német, lengyel és cseh internáltak) 1945 júniusának elején még a táborban tartózkodtak. A vonatkozó dokumentumokat Gyöngyösi Nándorra, a Magyar Újságírók Országos Szövetségének későbbi főtitkárjára (1945–1947) bízták.[106] Az iratok további sorsa ismeretlen, de ugyanakkor felmerül az az eshetőség is, hogy Kohn részben a tábor felszabadulását követő napokban az amerikaiak által a túlélők beszámolói alapján rögzített jegyzőkönyvekre és adatgyűjtésekre utal.[107]

Amikor 1945. április 11-én az ellenállási mozgalom felszabadította a tábort, az életben maradt magyar kollektíva Hillel tudomása szerint mintegy hatszáz főt számlált, és 1-2 százalék kivételével mindannyian zsidó származásúak voltak.

A felszabadulás napján a koncentrációs tábor összeülő Nemzetközi Komitéjába Kohnt is beválasztották, emellett pedig a Magyar Komité vezetője volt. Beszédeket tartott, és aktívan kivette részét az ún. pártnapok megszervezésében. A felszabadított, de még a táborban vesztegelő rabok magyar–román közös kulturális programmal ünnepelték meg az első szabad május 1-jét.[108]

[103] Uo. 13–14.

[104] Uo. 9. Kohn Hillel és mások beszámolói, levelei a német koncentrációs táborokról, illetőleg az ott lévők hazahozataláról. 1945. március–szeptember. PIL, 274. fond, 7. csomó, 287. dosszié, 6–8. f.

[105] Uo. 8. f., Vö. Hackett, David A.: *The Buchenwald Report*. Boulder – San Francisco – Oxford, 1999, Westview Press, 319.

[106] *Kohn Hillel és mások beszámolói…* 8. f.

[107] Hackett: i. m. 7–8.

[108] *Kohn Hillel és mások beszámolói…* 6. f.; Nastasă: i. m. 118.

Fennmaradt Kohn május 12-én, a magyar kommunista sejt gyűlésén elmondott beszéde a nemzetközi helyzetről és a kommunistákra váró új feladatokról. Beszédében még egyértelműen a háború alatti területi fogalmakat használta, és a magyar kommunista szervezeti életre helyezte a hangsúlyt. A legsürgősebb feladatok között említette a fasizmus maradványainak kiirtását, a földosztást, a magyar ipar államosítását, az oktatási reformot, az új alkotmány meghozatalát és a demokratikus külpolitika megvalósítását (azaz a Szovjetunióhoz való viszony szorosabbra fűzését).[109] A beszéd után néhány nappal, május 18-án a kommunista csoport tagjai közös nyilatkozatot írtak alá *Emlékezzünk Buchenwaldra* címmel. A szignók között Kohn Hillel neve mellett Gál Ernő és Gyöngyösi Nándor is megtalálható.[110] Lényegében ennek a nyilatkozatnak a folytatásaként tartották meg a háború után évtizedeken keresztül Kolozsváron a Memento Buchenwald Egyesület április 11-i találkozóit.

Párthatározat alapján Hillel 1945. május 25-én indult haza Buchenwaldból, hogy felgyorsítsa a magyar (magyarországi és észak-erdélyi) túlélők szervezett hazaszállítását. Hat nap alatt jutott el Budapestre, ahol június 6-án írásban is benyújtotta az MKP Központi Bizottságának a koncentrációs táborról szóló beszámolóját.[111]

A DEMOKRATA ZSIDÓ KOMITÉ ÉLÉN

1944 októberére a szovjet csapatok elérték Kolozsvárt, majd teljes Észak-Erdélyt felszabadították a német megszállás alól. A felszabadulás viszont egy újabb elnyomó rendszer kiépülését és Magyarország számára Észak-Erdély elvesztését is jelentette.

Közvetlenül az orosz csapatok bevonulása után sorra épültek ki a holokauszt alatt megsemmisített zsidó intézményes keretek. Habár az életben maradt deportáltak csak később, 1945 folyamán kerültek haza, a munkaszolgálat alól felszabaduló zsidók visszatérése már 1944 októberével megkezdődött. Ezzel együtt tematizálódott az erdélyi sajtóban a zsidóság tragédiája anélkül

[109] *Kohn Hillel elvtárs politikai jelentése a buchenwaldi MKP 1945. május 12-én tartott taggyűlésén.* Kézirat. [S. n.], [s. a.], 7. A kézirat Kallós Miklós tulajdona.

[110] *Emlékezzünk! Emlékezzünk Buchenwaldra.* Kézirat. Buchenwald, 1945. május 18. Az eredeti dokumentum Kallós Miklós birtokában van.

[111] *Kohn Hillel és mások beszámolói…* 6. f.; Nastasă: i. m. 118.

viszont, hogy a pusztulás tényleges adatairól tudomása lett volna bárkinek is. Az első konkrét információk a haláltáborok borzalmairól csak 1945 januárjában jelentek meg az újságokban, februárban pedig már nyilvánvalóvá vált, hogy a deportáltak többsége életét vesztette.[112]

1944 novemberében, amikor az átmenetileg Bukarestben élő Marton Ernő a Joint (The American Jewish Joint Distribution Comittee), a Jewish Agency és a Nemzetközi Vöröskereszt megbízásából Észak-Erdélybe látogatott, 7200-ra becsülte a régióban élő zsidók számát (a holokauszt előtt közel 165 000 zsidó élt Észak-Erdélyben). Nagyobb részük Kolozsváron és Nagyváradon lakott.[113]

A felszabadulást követően újjáalakultak a hitközségek, majd ezek fedőszervei (Erdélyi és Bánsági Központi Ortodox Iroda, Nyugati Szertartású (Neológ) Izraelita Hitközségek Szövetsége) csatlakoztak a Romániai Zsidó Hitközségek Föderációjához. Kolozsváron és Nagyváradon beindult a zsidó kórház és népkonyhák létesültek.

A politikai érdekképviselet kereteit az 1944 októberében létrehozott *Demokrata Zsidó Népközösségek* (DZSN) és a cionista szervezetek teremtették meg. Tényleges társadalmi szervezőerővel viszont csak a hitközségek és az ő közreműködésükkel létrejött Zsidó Népközösségek rendelkeztek. A kolozsvári szervezet 1944. november első napjaiban fogalmazta meg működési céljait. Ezek között szerepelt a magyar és román demokratikus erőkkel megteremtendő új rend, a hazatérők segítése és kártalanításuk követelése. Mindemellett azt is kihangsúlyozták, hogy az erdélyi zsidóságot nem vezérli bosszúvágy az elszenvedett megaláztatásokért és ember-, illetve anyagi veszteségekért, a zsidóellenes akciókat végrehajtó személyek megbüntetése viszont nem maradhat el.[114]

Kohn Hillel 1945. júniusi hazaérkezésekor már nagyjából kiépült/újjáépült, a háborút megelőző időkkel csak részben egyező, egymással laza kapcsolatban álló zsidó intézményi, szerkezeti hálók működtek Észak- és Dél-Erdélyben.

A Zsidó Népközösségek mellett, melyek észak-erdélyi szervezetei az 1945. márciusi Kolozsváron megtartott nagygyűlésükön

[112] A kolozsvári városházán 1945. február 3-án ülésezett az a bizottság (*Comisia Executivă a Uniunii pentru Apărarea Deportaților din Transilvania de Nord*), mely a deportáltak hazahozatalát szándékozott megszervezni. Az ülés résztvevői (a polgármester, a különböző demokratikus csoportosulások képviselői, valamint a Zsidó Népközösség részéről Erdős László elnök és Dászkál Hugó) már azzal számoltak, hogy a haláltáborokba elszállított zsidók „legtöbbjét kivégezték". SJCANR, 1. fond, 1/1945. doboz, 5660. dosszié, 1–2. f. *Lásd még* Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után.* Kolozsvár, 2007, Koinónia, 30.

[113] Tibori Szabó: i. m. 30.

[114] Uo. 37–38.

alakították meg fedőszervezetüket, júliusban megjelent a kommunisták által létrehozott Bukarest központú Demokrata Zsidó Komité (Demokrata Zsidó Bizottság, Comitetul Democratic Evreiesc) is. Az utóbbi szervezet létrejötte főként annak köszönhető, hogy az RKP-nak nem sikerült teljes mértékben kiterjeszteni ellenőrzését a DZSN-re és szüksége volt egy olyan általa irányított érdekképviseleti szervezet fenntartására, amelyen keresztül totális befolyást gyakorolhatott a zsidó népességre.[115]

A komiték megalakulása egyben a népközösségek elsorvasztását, illetve beolvasztását vonta maga után. Az 1945. szeptember 19. és 20. között Kolozsváron megtartott konferenciájukon a CDE bukaresti központjához való csatlakozásukról döntöttek. Ezt követően a DZSN helyi szervezeteinek vezetői sorban alakították meg a komitékat, melyek a december közepén összehívott nagygyűlésükön egységesen is kimondták az országos szervezethez és a kolozsvári Tartományi Központhoz való tartozásukat.[116] Mindkét megnevezés (népközösség, komité) továbbélt és párhuzamosan használták őket ugyanazt a szervezetet értve alattuk. A DZSK Tartományi Központjának élére Kohn Hillelt, alelnöknek pedig Neumann Sándort választották meg.[117]

Az RKP határozata szerint mindazok, akik részt vettek az 1943-as ún. kolozsvári monstre perben, nem vállalhattak pártfunkciót. Ez a határozat természetesen érvényes volt Kohnra is, akit ráadásul a per során tanúsított magyar nacionalista magatartással is vádoltak, és még 1945-ben kizárták a Pártból.[118] A hazatérő régi kommunista elitre ugyanis már egyre kevésbé volt szükség.

A kegyvesztetté vált Kohn Hillel „pártbüntetésből" került a Demokrata Zsidó Komiték észak-erdélyi Tartományi Központjának élére.[119] Korábbi politikai karrierjéhez viszonyítva új pozíciója mindenképpen mellékvágánynak számított, de ugyanakkor másfajta megnyilatkozást is igényelt. Az erdélyi kommunista mozgalom, a Kommunista Párt tagjaként mindeddig háttérbe szorult Kohn zsidósága. 1945-ben viszont egy olyan regionális szervezet élére került, mely etnikai alapon szerveződött. A specifikusan holokauszt utáni zsidó problémák felvállalásával pedig a

115 Rotman, Liviu: The Comunist Era until 1965. In Watzman, Haim szerk.: *The History of the Jews in Romania IV.* Tel Aviv, 2005, The Goldstein-Goren Diaspora Research Center – Tel Aviv University, 124–125.

116 ANIC 1037. fond, 2/1946. dosszié, 216-226. f. (A bukaresti Román Nemzeti Levéltárban található DZSK-iratanyagot Nagy Mihály Zoltán bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ezúton mondok köszönetet.); *Igazság,* 1945. október 7.

117 *Igazság,* 1945. december 22.

118 Kohn stratégiai okokból a per során azt hangsúlyozta, hogy a Kommunista Párt a veszélyeztetett kisebbségek védelmezője volt a román államhatalommal szemben, és Komintern téziseinek szellemében a trianoni békediktátumot igazságtalannak tekintették. Tóth: i. m. 224.; Tibori Szabó Zoltán: i. m. 56.

népközösségek és a komiték az etnikai jelleg mellett az elszenvedett traumák révén felépülő sorsközösségre is építettek.

Megalakulásuk után a komiték sikeresen képviselték a zsidóság érdekeit Bukarestben. Elintézték többek között, hogy a munkaszolgálatban és a deportálásban letöltött időt számítsák bele a katonai szolgálat idejébe, a zsidó vagyonokat pedig vonják ki a CASBI (Casa de Administrare şi Supraveghere a Bunurilor Inamice, magyarul Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Pénztár) ügyköréből.[120] Ehhez kapcsolódott az örökösödések ügye is, amelynek állásáról Kohn 1946 augusztusában nyújtott tájékoztatót a Demokrata Zsidó Komité Végrehajtó Bizottságának váradi rendkívüli ülésén. Ez szerint Bukarestben az volt a korábbi általános álláspont, hogy az örökösök nélkül maradt zsidó vagyonok a népközösségek tulajdonába kerülnek. Időközben változott ez a terv, és az említett vagyonokat az a veszély fenyegette, hogy román állami tulajdonba mennek át. Kohn az ügy kapcsán kijelentette, hogy a kolozsvári központ mindent el fog követni egy kedvezőbb eredmény elérése érdekében. Emellett arra is felhívta a figyelmet, hogy azok körében, akik örökölt vagyonok birtokába jutnak, „morális atmoszférát kell teremteni", hiszen rájuk hárul a népközösségek és a nincstelen zsidók támogatásának feladata.[121]

A Végrehajtó Bizottság 1946. augusztusi rendkívüli ülésén szóba került a szárazság kérdése is. Kohn felszólalásában a szárazság okozta ínség és az ebből fakadó esetleges konjunkturális helyzet buktatóiról beszélt. A sajtóban folyó korábbi antiszemita élű „leleplezések" (spekulánsok, feketekereskedők) nyomására maga a Komité is sztereotip képek alapján kezdte kategorizálni a zsidó rétegeket. Ennek hatása érződött Kohn felhívásán is, amely szerint be kell bizonyítani, hogy a zsidóság nem akar profitálni a szárazság okozta válságból, és mindenben támogatni akarja a kormányt. Két hónappal később a többi romániai zsidó szervezettel egyetemben a Komité felhívásban kérte az ország zsidóságát a szárazság által sújtott lakosság megsegítésére.[122]

Az erdélyi zsidóság egységesítésének és a bukaresti központ erdélyi befolyása kiépítésének sarokköve volt a dél-erdélyi szer-

[119] Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor szerk.: *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március).* Kolozsvár – Csíkszereda, 2003, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print Könyvkiadó, 69.

[120] Tibori Szabó: i. m. 38.

[121] ANIC 1037. fond, 2/1946. dosszié, 191. f. *Lásd* még *Egység*, 1946. május 9.

[122] ANIC 1037. fond, 2/1946. dosszié, 191. f.

vezetekhez fűződő kapcsolat. A DZSK magyar nyelvű lapjának, az *Egység*nek beindításával újabb fóruma jelent meg ezen igyekezeteknek. Már az első lapszámban, 1946. május 9-én a Komité Tartományi Központjának feladatai kapcsán arról nyilatkozott Kohn Hillel, hogy több dél-erdélyi komité is jelezte csatlakozási szándékát a kolozsvári központhoz, és ez az eltérő problémák ellenére a megvalósulás felé halad.[123]

Hasonlóan foglalt állást néhány nappal később a DZSK brassói szervezetének kultúrmatinéján is: Erdély újbóli egységének a két részre szakított zsidóság egyesülését és az ország demokratikus rendjének szolgálatát is maga után kell vonnia. A két közösség sorskülönbsége kapcsán Hillel a veszteségeket és az újjáépítés problémáját emelte ki. Amíg az észak-erdélyi zsidóság nagy része elpusztult, a túlélők pedig olyan súlyos lelki megrázkódtatásokon mentek keresztül, hogy évekig tarthat, amíg a „lelki egyensúlyuk helyreállhat", addig a dél-erdélyi társaikat nem érte ilyen nagy veszteség és tragédia. Az észak-erdélyi zsidóságnak új közösségi életet kellett kiépítenie, amelyet csak a DZSK-k keretein belül tudott tökéletesen megvalósítani, és csak később alakultak újra „a tartalom nélkül, gazdátlanul maradt régi zsidó társadalmi keretek" (hitközségek, különböző társadalmi szervezetek, egyesületek). Az 1944 előtti zsidó szervezetek, melyek politikailag helytelen irányba vezérelték a zsidóságot, erőtlenek voltak, aminek következtében nem tudták megvédeni az általuk képviselt közösséget a fasizmus rémtetteitől. A zsidó komiték tiszteletben tartják az újjáalakult hitközségi és cionista szervezetek munkáját, de elvárják, hogy kivegyék a részüket a demokratikus újjáépítésből.[124]

Kohn a zsidó egység kapcsán befelé („népi szolidaritás") és kifelé („egységes kinyilatkoztatás") mutató egységet különböztetett meg. Véleménye szerint alapvető kérdés, hogy az időközben komitékká alakult észak-erdélyi zsidó népközösségek és dél-erdélyi társaik megmaradjanak-e tömegszervezeteknek, vagy a bukaresti központhoz hasonlóan a zsidóság teljes egészét átfogó csúcsszervezetekké váljanak.[125] A kérdések megválaszolására, illetve a komiték további irányvonalának eldöntésére május és június folyamán került sor. A

[123] *Egység*, 1946. május 9.
[124] *Egység*, 1946. május 16.
[125] Uo.

június elején megtartott észak-erdélyi népközösségi konferencián a tömegszervezeti keret mellett döntöttek.[126]

KÖVETKEZTETÉSEK

Úgy gondolom, hogy Kohn Hillel szellemi, ideológiai formálódását több fiatalkori tényező is meghatározhatta. Az ortodox családi háttér, a szigorúan vallásos apai nagyapa, akinek a házában csak héberül beszélhettek a családtagok, magyarázhatják szellemi fogékonyságát a zsidó nemzeti eszmék iránt. Hillel olyan konzervatív zsidó családból származott, amely integrálódott ugyan a magyar társadalomba és kultúrába, de nem asszimilálódott teljesen, mindvégig megőrizte zsidó öntudatát. Jellemző módon az első világháború után fellendülő erdélyi cionizmus a kevésbé asszimilálódott ortodoxia körében örvendett nagyobb népszerűségnek.

A hitközségi elnöki funkciót is betöltő Kohn nagyapa és Hillel nagybátyja 1900 körüli emigrálásával szimbolikus kötelékek teremtődtek számára Palesztina, illetve a nemzeti zsidóság irányába. Így korai, 1910 körüli bekapcsolódása a mozgalomba nem véletlenszerűen történt, hanem a család több generációján keresztül hagyományozódó vallási-közösségi zsidó identitás továbbfejlődésének eredménye.

1922-ben cionista ismeretségi köréből választott magának párt, és Kasztner Rizával kötött házassága révén rokoni kapcsolatba került a mozgalomban fontos szerepet betöltő Kasztner testvérekkel, de ugyanakkor a baloldali ideológiával is ekkor ismerkedett meg. Úgy gondolom, hogy ilyen értelemben pályafutása egy következő kulcsának a házasságokat lehetne tekinteni. Első házassága révén a baloldali cionistákkal került kapcsolatba, majd feleségének korai elvesztése után főként baloldali csoportosulásokban fejtett ki tevékenységet. Második felesége révén tulajdonképpen már „beházasodott" a zsidó nemzeti mozgalomtól független kommunista mozgalomba, hiszen Herskovics Irén apja ismert kommunista volt. ■

[126] *Egység*, 1946. június 6.

Az előzmények és Hillel későbbi ideológiai formálódása viszont többről is árulkodnak. A családban hagyományozódó erős zsidóságtudat nem tekinthető politikai cionizmusnak, ahogy a nagyapa kivándorlása sem egyéb, mint az Írás, a Törvény betartása (visszatérés Izrael földjére). Az Unitárius Gimnáziumban tanuló, majd a Házsongárdi temető régi sírköveiről publikáló fiatal Hillel kezdeti „cionizmusa" kultúrcionizmushoz hasonlítható.

A háborút megjárt és a katonák körében egyre inkább terjedő antiszemitizmust megtapasztalt erdélyi zsidó tisztek és altisztek közül hazatérésük után többen is részt vettek a Zsidó Nemzeti Szövetség megszilárdításában (Fischer Tivadar, Schwartz Miksa, Adler Jenő, Antal Márk, Salamon Jakab, Deutsch Mór).[127] A radikálisabb nézeteket valló Fischerékkel Kohn nem tudott egyetérteni, ebből adódtak későbbi konfliktusai is a háború előtti cionista generációt felváltó új vezetőkkel. És így kerülünk közelebb annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy hogyan jutott el Kohn Hillel a cionizmustól a kommunista mozgalomig. Hillel nem találta meg a helyét a politikai cionizmust hirdető zsidó etnikai alapon szerveződő Nemzeti Szövetségen belül. Ezért sodródott a baloldali cionista szervezetek irányába, innen pedig az illegálisan működő Kommunista Pártba, és ezért lehetett alkalmas a részben kulturális, részben pedig etnikai színezetű DZSK vezetői tisztségére is.

Az *Egység*ben vagy különböző nyilvános felszólalásokon (pl. a DZSN kolozsvári vagy az MNSZ székelyudvarhelyi kongresszusa) elfoglalt álláspontja a nemzetiségi együttélés kérdésében Kohn holokauszt utáni világképének kulcsa lehet. A Demokrata Zsidó Népközösség és a Demokrata Zsidó Komité munkájába való kényszerű, de vállalt bekapcsolódás az etnikai politizáláshoz való visszatérésként értelmezhető. Kohn internacionalizmusban feloldódó zsidósága és magyar kulturális kötődése 15–16 év után, 1945-ben a holokauszt traumájával kiegészülve éledt újra. Ezen együttes tapasztalatok egy olyan kettős, zsidó etnikai és magyar kulturális identitás kialakulását eredményezték, mely a Párthoz

[127] Hegedüs Márton szerk.: *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére.* Budapest, 1941, Fodor József kiadása.

való hűséggel és egy átideologizált nemzetfelfogással egészült ki. Kohn egyértelműen kettéválasztotta a magyar és a zsidó népet, *Ti* és *Mi* képekkel élt, de ugyanakkor egy kulturális közösségről is beszélt. Hasonló változás ment végbe az erdélyi zsidó értelmiség tagjainak többségében is.[128]

Kohn nyitottságát a magyar–zsidó viszony rendezésére (ő volt az erdélyi zsidó vezetők között az első, aki békejobbot nyújtott a magyaroknak) a magyar diplomáciai források is kihangsúlyozzák. Egy 1946 márciusában Kolozsváron járt magyar miniszteri tanácsos jelentésében, a februárban megtartott kolozsvári zsidó nagygyűlés mellett a Kohn Hillellel folytatott személyes beszélgetéséről is beszámolt. Kohn a gyűlésen feltűnést keltő beszédében a zsidóságot a magyarsághoz fűző közös nyelvről és kultúráról beszélt, a fasizmus rémtetteinek felelősségét pedig relativizálta. Azt hangsúlyozta, hogy téves lenne a magyar nép egészét fasizmussal vádolni. Hasonló módon nyilatkozott a magyar miniszteri tanácsosnak is arról biztosítva őt, hogy az erdélyi zsidóság többsége nem szakadt el a magyar kultúrától, a sebek behegedésével pedig a két *nemzetiséget* összekötő szálak újból „elevenekké válnak".[129]

Kohn részt vett a Magyar Népi Szövetségnek az ugyanebben az évben Székelyudvarhelyen megtartott konferenciáján is, ahol a Demokrata Zsidó Népközösség nevében szólalt fel, és ismét a megbékélés szükségességét hangsúlyozta.[130]

Álláspontja a későbbiekben sem változott a zsidó–magyar viszonyt illetően. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos nézeteire egy Dános Miklósnak adott 1971-es interjújából következtethetünk. Itt azt fejtegette, hogy a megoldás keresésében a marxizmus–leninizmus által meghatározott irányvonalakat kell követni. Véleménye szerint korántsem tekinthető befejezettnek a nemzetiségi kérdés megoldása, ahogy a társadalmi fejlődés sem tekinthető soha befejezettnek.[131]

Kohn Hillel az újrakezdés reményével tért haza a haláltáborból. Pártkizárása és hosszú ideig tisztázatlan pártviszonya (csak 1959-ben veszik vissza) lehetetlenné tették a politikai életbe való

■

[128] *Lásd* Tibori Szabó Zoltán: Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948). *Korunk*, 2004. 9. sz. 77–88.

[129] Kohn beszédeinek fontos eleme maradt a magyar–zsidó megbékélés kihangsúlyozása mellett az a határozott, kemény követelés is, hogy a fasizmus rémtetteiért felelős személyeket vonják felelősségre. Nastasă: i. m. 222–223.; *Egység*, 1946. június 6.

[130] Vincze Gábor: *Történelmi kényszerpályák – Kisebbségi reálpolitikák. II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989.* Csíkszereda, 2003, Pro Print, 82.; *Egység*, 1946. július 4.

[131] *A Hét*, 1971. június 27.

visszatérését. Kizárása után hosszú ideig zaklatták, nyomoztak utána, többek között azért, mert 1949–1951 folyamán pozitívan tanúskodott a vezető magyar értelmiségiek perében (Kurkó Gyárfás, Balogh Edgár, Demeter János). Petru Grozához és Miron Constantinescuhoz fűződő barátságának köszönhetően többször is megmenekült a letartóztatástól.

Az esély arra, hogy taníthasson és tudományos tevékenységet folytasson, meghagyta a „túlélés" és a mozgalmi múlt levezetésének lehetőségét. Kohn élete egy olyan közéleti ember pályája volt, aki hosszú ideológiai és mozgalmi utat járt be a cionizmustól a kommunizmusig, a döntéshozó pozícióktól a marginalizálódásig. Az utópizmus felé hajló ideológiába vetett hite, az e melletti helytállásának és holokauszt alatt elszenvedett kínvallatásoknak és börtönéveknek értelme kérdőjeleződött meg a kommunista diktatúra kiépülésével. Gáll Ernő szerint maga a helytállás erkölcsi értéke is kétségbe vonható, mivel téves politikát szolgált.[132]

Kohn, kiábrándulása ellenére nem vált lázadóvá. Nem volt ellenálló, a rendszernek ellenszegülő, ő a mellőzésben és a tudományos életbe való visszavonulásában is megmaradt a rendszer hűséges katonájának. Mindebben határtalan optimizmusa, életigenlése is erősítette:

> „Világképem a következő:
> A tudósok segítségével oly világképet alkothattam, amelyben az emberi lét – úgy időben, mint térben – parányi. A világmindenségben parányok vagyunk. Einstein szerint csak rövid látogatóba jöttünk a világra. Az asztronauták a hold felé való útjukban letekintvén Földünket egy szép kis testnek látták. A Nobel-díjas Szentgyörgyi szerint, ha glóbuszunk egy napon eltűnne, a világmindenségben talán észre sem vennék. Íme, az ember és az ő világa.
>
> S mégis, mindez nem vezet sem a lét letagadásáig, sem nihilizmushoz, vagy még csak aszkétizmushoz sem, s azt mondom: az életet igenleni kell, az életet még a küzdelmekben is,

[132] Gáll: i. m. 262.

küzdelmek árán is meg kell becsülni. Egy szép virág, egy szép emlék, férfi vagy nő, egy kellemesen töltött nap, egy szép ország, a felemelő tudomány, egy hasznos felfedezés stb. mindenkor becses volt és az marad.

Célom és jelszavam: A béke, a haladás, a jólét útján az emberiség boldogulása felé, előre!"[133]

[133] Kohn Hillel: *Emléklap*… 1.

■■■ Mák Ferenc

A MAKACS ÁKÁCOK VIDÉKÉN ■
Szenteleky Kornél kisebbségvédelmi programja – elfogadás és elutasítás

A jugoszláviai magyar irodalom mindmáig úgy él az irodalmi köztudatban, mint a modern kezdeményezések és újító kísérletek vidéke, az (új)avantgárd magatartás természetes szellemi közege, ám ezzel egyoldalú, hamis képet kapunk a táj irodalmáról. Kevés szó esik arról, hogy a modern, formabontó és formatagadó törekvésekkel párhuzamosan mindig is létezett egy hagyományosabb, formatisztelő, a délvidéki ember életére odafigyelő, sorskérdéseit számon tartó, történelmét megörökíteni igyekvő törekvés, egy – a közösség sorsáért aggódó – polgárinak nevezett irodalom is. Féloldalú marad az irodalmunkról festett kép mindaddig, amíg a *Híd* folyóirat marxista alapon osztályharcos politikai elkötelezettségét, és az erre szorosan ráépülő, Sinkó Ervin szárnyai alatt felnövő Symposion-nemzedék irodalmi „egyetemességét és kozmopolitizmusát" tekintjük egyedüli meghatározónak, s nem vetünk számot Szenteleky Kornél és a *Kalangya* című folyóirat alkotóinak szállásteremtő törekvéseivel, ezt követően pedig a délvidéki magyar irodalom intézményes megteremtéséért küzdő írók életművével, a Majtényi Mihály, Fehér Ferenc és Herceg János – s egészen a XXI. század küszöbéig Gion Nándor és Németh István – képviselte gondolkodói-alkotói magatartással, akik feladatuknak tekintették a Délvidék történetének klasszikusan emberi sorsokban történő megörökítését. Határozottan politikai döntés kérdése volt, hogy egészen a közelmúltig alkotói pályájuk és életművük háttérbe szorult. Szenteleky Kornél életművének nyolc évtizedes utóélete, a személye és törekvései körül zajló viták máig magukban hordozzák a történelmi valósággal történő őszinte számvetés igényét is. A kérdést: Hogyan szólhat a délvidéki magyar irodalom a délvidéki magyar valóságról?

A Szenteleky Kornél személye, életműve és irodalomszervező tevékenysége körüli vitákra, véleményekre és állásfoglalásokra mindig is a politikai telítettség volt a jellemző. Akik a helyi színe-

ket és a helyi szellemiséget követelő, autentikus „vajdasági magyar irodalom" megteremtéséért folytatott küzdelmét elmarasztalták, azok nemzeti bezárkózással, kicsinyes realizmusigénnyel, vidékies szellemiséggel és a magas művészi igényesség elárulásával vádolták őt, akik viszont törekvéseiben a kisebbségi magyarság szellemi önépítkezését, művelődési igényét és a közösségi önszerveződésének a programját is meglátták, azok nemzeti történelmünk (a kisebbségbe szorult magyarság) egyik szellemi nagyságát látták – és látják még mai is – benne. Ezzel együtt is szerepének tényleges megítélésére, a vállalt feladata súlyának érdemben történő mérlegelésére csak a baloldali diktatúra, az osztályharcos elkötelezettség és egyoldalú világszemlélet monopóliumának felszámolását követően nyílt lehetőség. Akkor, amikor a történeti tisztánlátás felszabadult a kommunista pártterror alól. Szenteleky Kornél ugyanis gondolkodásában, elkötelezettségében és meggyőződésében ízig-vérig polgár volt, s íróként, költőként egyetlen pillanatig sem kísértették meg a pártos eszmék. Rendületlenül hitt a polgári demokráciában, s elkötelezettségének *Isola Bella* című regényében félre nem érthető módon adott hangot, amikor a szabad emberi akarat legmagasabb fokú megnyilvánulásának tekintett szeretetet állította szembe kora – az 1920-as és 1930-as évek – agresszív és militáns pártelkötelezettségeivel.

Ma már az is vitán felül álló tény, hogy Szenteleky Kornél a kezdeti útkeresés bizonytalanságai révén maga is jócskán szolgáltatott lőport a személyére leadott sortüzekhez. A trianoni döntést következtében kisebbségi sorsra jutott délvidéki – az ő szóhasználatában mindvégig vajdasági – magyarság meglátása szerint azért került felettébb nehéz helyzetbe, mert kiszolgáltatottságában döntéseit és cselekvéseit nem segítette az erdélyi és a szlovenszkói magyar közösségéhez fogható hagyománytudat és nemzeti elkötelezettség. A Bácskának és a Bánátnak „kultúrélete sohasem volt", hogyan remélhető tehát, hogy az ilyen szellemtelen tájon szárba szökkenjen az autentikus, helyi irodalom – írta a vajdasági magyar irodalom lehetőségéről és jelentőségéről Dettre Jánossal folytatott vitája során.[1] Hasonló

[1] Szenteleky Kornél: Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom"-ról. In uő: *Új életformák felé. Egybegyűjtött tanulmányok, kritikák, cikkek 1922–1930.* Újvidék, 1999, Forum Könyvkiadó, /Hagyományaink, 16./, 142–145.

módon a korai publicisztikájában is tagadta az önálló regionális irodalom szükségességét és létezésének indokoltságát mondván, csak magyar irodalom létezik, amely kikezdhetetlen egész, a táj hatása legfeljebb sajátos elszíneződést jelenthet az egységes szövedékén. Csak amikor 1927, még inkább 1929 után felismerte, hogy az irodalom szabadsága milyen szorosan függ össze az ember és az emberi szellem szabadságával, csak amikor az írói cselekedet az ő szemében is kiegyenlítődött az emberi helytállás kérdésével, akkor vált indokolttá az emberi gondokat a maguk társadalmi-politikai determináltságában megmutató vajdasági magyar irodalom szellemének és intézményének a megteremtése

és vállalása. Akik életében és halálát követően oly vehemensen támadták őt, azok elsősorban a következetlenségét vetették a szemére. Szerintük nem lehet ott komoly elkötelezettséget feltételezni, ahol sem a közösségélmény, sem az írói elhivatottság, még kevésbé az irodalommal szembeni elvárások nem tisztázottak. Hogyan támaszthat a helyi színek irodalmi megjelenítésével kapcsolatban komoly elvárásokat az, aki korábban nem hitt az irodalom táji meghatározottságában? Illetve, van-e hitele annak, aki az irodalom egyetemességén belül a maga közössége sorskérdéseit, az egyedit is látni szeretné? A liberális kortársak és a későbbi osztályharcos elkötelezettek egyformán kizárólag esztétikai kérdésnek tekintették Szenteleky Kornél irodalomértelmezését, miközben igyekeztek megfeledkezni arról, hogy az irodalom szervezőjének elsősorban társadalmi és közösségi elvárásai voltak a művészetekkel szemben. Utasi Csaba 1984-ben a *Kalangyá*ról írt doktori értekezésében mutatott rá, Szenteleky Kornél elméleti alapvetése és irodalomszervező ténykedése a maga korában és a kommunista Jugoszláviában egyaránt az elkötelezettség mércéjét jelentette. „Egyesek a misztifikációtól sem idegenkedve – írta az óvatos irodalomtörténész – ismételten megkísérelték reaktiválni a helyi színek elméletét, mások viszont, a mucsaiság, a templomtorony-perspektíva, a muskátlis-árvalányhajas népiesség vak apológiáját látva benne radikálisan elvetették. E megújulóan egymásnak feszülő szélsőséges nézeteknek puszta megléte is arról tanúskodik, hogy mindmáig nem világítottunk rá megnyugtató módon a Szenteleky-féle couleur locale elmélet létrejöttének okaira, beleértve azokat a társadalmi, politikai és kulturális körülményeket is, melyeknek figyelembevétele nélkül ez az elmélet egykönnyen időfelettivé válhat."[2] S hogy a politika véletlenül se ráncolja össze a homlokát, azonmód hozzátette: egészen nyilvánvaló, hogy Szenteleky programja csak a két háború között „tölthetett be pozitív szerepet", hiszen az akkori vajdasági és jugoszláviai valóság kényszerítette napvilágra, a kor politikuma elleni tiltakozás képezte a „táptalaját". Mi ez, ha nem tudatos félremagyarázása a lényegnek?

[2] Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék, 1984, Forum Könyvkiadó, 7.

■■■

Folytonos félremagyarázások, lekicsinylő esztétikai és széptani elmarasztalások kísérték tehát az olykor Vajdaság Kazinczyjának is nevezett író pályáját és életművének megítélését, miközben az általa megfogalmazott elvárások – mint éles kavics a cipőben – mindvégig nyugtalanították és bicegésre kényszerítették a vele perben állókat. Az emberi sorskérdések megkerülhetetlenségének tényét úgy igyekeztek elvitatni, hogy szüntelenül az irodalmi csinosság jelentőségét hangsúlyozták, az élet megnyilatkozásainak irodalmi evidenciáját pedig úgy utasították el, hogy szakadatlanul a formakultúra primátusára és mindenhatóságára esküdtek. Volt abban mindvégig valami gyermeteg atavizmus, ahogyan az irodalmi kánonképzés vidékünkön a sorsközösség vállalásától féltette az irodalmunkat. Mintha bűnben fogant volna az az írói szándék, amely a regénytől, az elbeszéléstől, a verstől vagy a drámától társadalmi súlyt is követelt volna. Vidékünk (új)avantgárd irodalmában a mívesség valahol ott kezdődött, ahol megszűnt a közösségi sorskérdések számbavételének az igénye. Így maradt végzetesen magára a délvidéki magyar ember a maga lelkének ezernyi terhével, miközben íróinak nagy hányada ismeretlen tájakon futtatta meg önfeledten a maga (nem is igazán gazdag) képzeletét. A hivatalos irodalom elismert alkotóinak ritkán volt köze az őt útjára bocsátó közösséghez: nem volt köze sem a magyarság vagyoni kifosztásakor, sem a társadalmi megbélyegzésekor, és legkevésbé volt társa állampolgári másodrendűségének folyamatos feszültségében. 1944 után a délvidéki magyar író – kevés kivételtől eltekintve – a társadalmi elismertséget a politikai hatalomtól várta, igényelte és szolgálta meg. Jugoszláviában pedig elegáns magyar író Szenteleky Kornél kisebbségi programjának vállalásával senki sem lehetett. S ha valaki mégis a helyi színek világába tévedt volna, szándéka ma már üdítő törekvésnek látszik, és a sorsközösség vállalásának szép példájává nőtt.

A TEREMTŐ SZÁNDÉKOK KORA

Szenteleky Kornél irodalmi programja kiteljesedésének történetében – a korok politikai valóságának megfelelően – három nagy korszak ismerhető föl. Az életmű tragikusan korai lezárulásának pillanatában a Szenteleky-kultusz azonnal önálló életet kezdett élni. Utasi Csaba szerint ennek forrása a *Kalangya* Szenteleky-száma volt,[3] holott a kérdés most is ennél összetettebb. A meggyászoltat már akkor is csak a vele sorsközösséget vállalók becsülték, csak számukra volt értékelhető üzenete a távozónak. A *Szenteleky Kornél emlékére* összeállított *Kalangya*-szám 1933 októberében jelent meg, a megszólalók hangja méltán volt emelkedett, s ebben Deák Leó sajátos színfoltot jelentett. „Szenteleky Kornél gyémántcsillogását mi láttuk, csodáltuk! – írta a közéleti ember. – Féltő aggodalommal, szívünk mély ragaszkodásával csiszoltuk gyémántját, örömünk határtalan volt fénylángja mind magasabbra és magasabbra lobbanásánál, újabb és újabb határok bevilágításánál. [...] Ő az egyetlen, akinek elsőségét soha senki sem kifogásolta." Úgy látta, Szenteleky „vezér lett, akinek táborában fanatikussá vált a vezérbe vetett hit és bizalom"[4] Várady Imre ugyanakkor a kultúrideálokért küzdő szellem elkötelezettjének elszánt küzdelmét méltatta, és követésre méltónak ítélte az elhunyt magatartását, amit „férfias helytállás"-nak nevezett. Kállay Miklós humanista szellemnek vélte, akiben az „új renessance" álma a leghatározottabb modernséggel párosult.[5] Farkas Geiza ugyancsak az egészen kevesek, a „nagyon kiválasztottak" közé tartozónak látta őt, Huszár Sándor pedig versében kimondta: „Te szóltál szépen e bús rökönyben // [...] Te sírtad belénk Bácska kalászát." A végén Szirmai Károly nekrológjában megfogalmazta: „A vajdasági irodalom hősi kora ezzel elmúlt. Kékes ködök szállonganak fel a messzi pusztaságról, ahonnan halk és fájdalmas kongással magányos emlékharang búg és vándorol tova."[6] Íme, a küldetéses ember alakja a megdicsőülés pillanatában, amikor egyre súlyosabb a sors, és az 1920-as országvesztő tragédiát követően még alig van e tájon a nehéz sorsról tisztán szólni tudó íróember.

[3] Utasi Csaba: A Szenteleky-kultusz jelenségei. In uő: *Ráadás. Esszék, tanulmányok, háborús napló*. Újvidék, 2007, Forum Könyvkiadó, 46.

[4] *Kalangya*, 1933. október, 10. sz. 599.

[5] Uo. 611.

[6] Uo. 660.

Szenteleky eszméinek követői ugyanebben az évben, 1933. október 29-én Nagybecskereken a Magyar Közművelődési Egyesület közgyűlésén megalakították a Szenteleky Társaságot. Az alakuló ülésen meghívott alapító tagok sorában ott volt Ambrus Balázs, Arányi Jenő, Borsodi Lajos, Börcsök Erzsébet, Cziráky Imre, Farkas Geiza, F. Galambos Margit, P. Gergely Boriska, Havas Emil, Havas Károly, Kristály István, Magiszter [Kiss Vilmos], Munk Artúr, Radó Imre, Szirmai Károly, akik viszont a választottak csoportját állították össze. Köztük volt Draskóczy Ede, Adorján András, Czakó Tibor, Dudás Kálmán, Herceg János, Kende Ferenc, Lucia [Török Béláné], Markovics Mihály, Sziráky Dénes Sándor, Tímár Ferenc, Csuka János, Darvas Gábor, Aranyadi György, Krausz László, akik további két tiszteletbeli tagot, Brajjer Lajost és Stern Lázárt is meghívták a Társaság soraiba.[7] Az alakuló gyűlést követően az elnök, Draskóczy Ede 1934. február 25-én. *Bizonyítás egyszerű utakon* címmel tartotta meg elnöki székfoglalóját, melyben a bácskai és bánáti magyar írók számára a Szenteleky Kornél által kijelölt utat tartotta követésre méltónak. Úgy vélte, az elmúlt idő megmutatta: a vajdasági magyar irodalom igenis megtalálta a saját hangját, és elindult az egyetlen vállalható úton, a közösség szolgálatának ösvényén.

Ám az önszerveződési szándék nem járt eredménnyel, a szerb hatalom a Szenteleky Társaság működését nem engedélyezte. Így történhetett, hogy 1937. augusztus 21-én, Szenteleky Kornél halálának negyedik évfordulóján a Szivácon összegyűlt írók újfent a Szenteleky Társaság megalakítása mellett döntöttek. Szeptemberben az Újvidéken megtartott alakuló ülésre negyvenketten mentek el. A másodízben létrehozott Társaság elnöke ismét Draskóczy Ede lett, alelnöknek pedig Cziráky Imrét választották. A főtitkár Kende Ferenc, a titkár Salamon Frigyes lett, a választmányt pedig Andrée Dezső, Borsodi Lajos, Havas Károly, Szegedi Emil, Szirmai Károly és Vető György [Kristály István] alkották. A feladatot Draskóczy Ede a *Kalangya* 1937. októberi számában megjelent *Összefogás* című írásában újra megnevezte. A kultúra történelemformáló erejéről szólt, amikor kifejtette: „A kultúra

[7] Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék, 1998, Forum Könyvkiadó – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 289–290.

növényét, amely itt nőni akart, elégették a történelem tűzvészei, elnyelték az idők földrengései, és a békés időkben elnyomták a buja haszonnövények. [...] Mi nem a magunk sebeivel dicsekszünk lázári siránkozással, csak a történelem siralmas leltárát panaszoljuk. Mert a mi munkánk itt nem a folytatás kényelmes kötelessége, hanem az elölről kezdés keserves vergődése. Ebben a küzdelemben hihetetlen nagy erőnk egyetlen hagyományunk: Szenteleky Kornél." Ezzel együtt a második kezdeményezés sem jutott el addig, hogy a Szenteleky Társaság a délvidéki magyar írók, újságírók és a kultúra hű szolgáinak meghatározó fóruma legyen. A társaság ismét meghalt, mielőtt nekiláthatott volna céljai megvalósításának.

1943-ban azután Zomborban harmadszor is megalakult a Szenteleky Kornél emlékét ápoló irodalmi társaság, amely a már tekintélyes írói múlttal rendelkező Prokopy Imrét választotta elnökévé. A társaság tiszteletbeli elnöke Herczeg Ferenc lett, társelnöke Szirmai Károly, főtitkára Cziráky Imre, az ügyvezető titkára Csuka Zoltán, míg a jegyzői teendők végzésével Illés Sándort és Muhi Jánost bízták meg. Fekete Lajos csak a számvevőbizottságban kapott helyet. Az alakuló közgyűlésen 40 rendes és 18 tiszteletbeli tagot választottak, a *Kalangya* szerkesztője pedig Herceg János maradt. A történelem rövid időt, alig egy esztendőt adott a Szenteleky Társaság működésére. Ezalatt jelentették meg a *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. (Budapest–Zombor, 1943) című forráskiadványt, Majtényi Mihály *Császár csatornája* (Zombor, 1943) című regényét és Lévay Endre *Dél kapujában* című szociográfiai munkáját.

Szenteleky Kornél irodalmi leveleinek gyűjteményes kötete azon túl, hogy hűen mutatta be az irodalmunk megteremtésért folytatott küzdelem részleteit, más újdonságot is hozott; két olyan jelentős tanulmány vezette be a kötetet – Bisztray Gyula *Szenteleky Kornél az irodalomszervező* és Csuka Zoltán *Szenteleky Kornél az ember* című írása –, melyek együtt, szoros egységben méltó helyére emelték a történelem és a magyar közösség hűséges szolgáját, a délvidéki ugartörő alakját. S ha figyelembe veszem, hogy alig

egy esztendővel korábban, 1942-ben a Budapesten Herceg János szerkesztésében *A diófa árnyékában – Délvidéki elbeszélők* című kötethez írt *A szerkesztő előszava* című tanulmány ugyancsak Szenteleky alakjával a középpontban a délvidéki magyar irodalom két évtizedes fejlődéstörténetét is összefoglalta, nyugodt szívvel állíthatom: a pályatársak a legnagyobb tisztelettel hajtottak fejet a korszak egyik legnagyobb szelleme előtt.[8]

Mindamellett, hogy Herceg János korabeli tanulmányai, cikkei és jegyzetei hosszú sorában vissza-visszatért a szellemi atyjának vallott írótárs alkotói pályájának részleteihez, 1943-ban Bisztray Gyula tolla nyomán megszületett a Szenteleky Kornélról készült máig legihletettebb tanulmányok egyike, amely az elkövetkező évtizedek nagy-nagy hallgatásai közepette a délvidéki magyar irodalom néven nevezhető feladatainak a biztos forrását jelentette. A tanulmány írója a saját bevallása szerint korábban nem találkozott Szenteleky Kornél nevével, először 1933-ban, az író halálakor Fekete Lajos és Csuka Zoltán beszélt róla és arról a hatalmas munkáról, melyet a magyar irodalom érdekében kifejtett.[9] Ugyancsak Csuka Zoltánnak volt köszönhető, hogy bevonták őt a levelek kötetbe gyűjtésének óriási munkájába is. Így vált ő az előkelő beavatottá, aki kellő távolságról szemlélve ugyan, de a tényekre és az értékekre precízen ügyelve vetette papírra a meglátásait. Tanulmányának a kívülálló értékítélete ad igazi súlyt.

Bisztray megítélése szerint: „A vajdasági magyar irodalmi élet lassú és bizonytalan kibontakozásának nagyrészt örökölt akadályai voltak. E vidék kulturális gyökértelenségét földjének története, közönséghiányát pedig vezető agrártársadalmának vegyes összetétele eléggé megmagyarázza. Az első világháború után legősibb lakossága is mindössze kétszáz éves múltra tekinthetett vissza, ez az idő pedig sajátos helyi műveltség kialakítására kevésnek bizonyult. A kétszáz éves múlt külön színárnyalatot legfeljebb annyiban nyert, amennyiben a sokfajta lakosság az együttélés során valamelyes közös nevezőre jutott"[10] – fogalmazta meg tanulmánya bevezetőjében a maga meglátását, mellyel békésebb időkben bizonyára vitára késztette volna az érintetteket. Herceg János 1937-

[8] Herceg János: A szerkesztő előszava. In uő szerk.: *A diófa árnyékában. Délvidéki elbeszélők*. Budapest, [1942], Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 5–17.

[9] „Ki volt Szenteleky Kornél? […] A kérdést én magam is fölvetettem 1933 őszén, amikor két kedves barátomtól – Csuka Zoltántól és Fekete Lajostól – először hallottam a nevét. Megilletődve emlékeztek a közelmúltban elhunyt Szentelekyről." Az ő közléseik nyomán „egy értékes, kiváló szellem körvonalai bontakoztak ki előttem". Bisztray Gyula: Szenteleky Kornél [1943]. In uő: *Könyvek között egy életen át*. Budapest, 1976, Szépirodalmi Könyvkiadó, 530.

[10] Bisztray Gyula – Csuka Zoltán sajtó alá rend., bevez.: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Zombor–Budapest, 1943, Szenteleky Társaság, 5.

ben Prokopy Imre hagyománytalanságunkról vallott szelídebb véleményével is vitába szállt, 1943-ban azonban már súlyosabb kérdések nyomasztották a lelkeket. Bisztray úgy látta, hogy igazán jelentős szellemi mozgalom soha nem volt ezen a vidéken, e zsíros televényen még a közművelődési egyesületek sem tudtak figyelemre érdemes tevékenységet kifejteni. Szinte szóról szóra az ifjú Szenteleky nézetét hangoztatta, amikor kiemelte: „Erdély eredeti szellemével, a Felvidék patinás városi kultúrájával szemben Bácska–Bánát emberemlékezet óta csak az anyagi jólétnek volt tejjel-mézzel folyó Kánaánja. Termékeny, zsíros humuszának piros szemű, acélos búzája közmondásossá vált; de arról, hogy a szépség virágai számára is akadna televény valahol a lelkek mélyén, bizony csak ritkán hallhattunk. Közművelődés a többi magyar vidékhez képest lassabban fejlett, s a lakosság szellemi érdeklődése a sokféle nemzetiség között erősen megoszlott." Ezen szeretett volna változtatni Szenteleky Kornél, aki egymaga fogta össze a sokféle írókból álló seregletet, amikor a vajdasági magyar irodalmi élet megszervezésébe belefogott. „Ez az ő legnagyobb érdeme – mutatott rá Bisztray Gyula. – Ezzel a munkával vált művelődéstörténetünk kimagasló alakjává. Az íróknak, az irodalom eszközeinek és a közönségnek a megszervezése: ez a hármas feladat várt rá, akit a történelmi erők félmilliónyi magyar szellemi vezetőjévé tettek."[11]

És még valami igazán lényeges, aminek egyetlen forrása a Bisztray-tanulmány: sehol másutt nem esik szó arról, hogy Szentelekyt irodalom- és közéletszervező munkája során mindvégig foglalkoztatta „a bácskai könyvészet összeállításának" gondolata, valamint egy olyan „hézagpótló ismeretterjesztő könyvsorozat" létrehozása, amelyben a Bácska és a Bánság monográfiájának részleteit közölnék. „Nem éppen szigorú tudományos munkákra gondolt, hanem jól megírt, népszerűsítő könyvekre, amelyek elsősorban a Vajdaság történetével, néprajzi érdekességével, etnikai kölcsönhatásaival, egyszóval földjének és népének sajátos természetével foglalkoznék." Úgy, ahogyan az Erdélyben és a Felvidéken már elfogadottá vált.[12] Termővé akarta hát formálni azt a vidéket, ahol

[11] Uo. 12.

[12] Uo. 16. Bisztray Gyula Szentelekynek erről a tervéről kizárólag Csuka Zoltántól vagy Fekete Lajostól hallhatott.

nyíltan még a szándékáról sem beszélhetett. Ószivácon kellett a szellemi életnek olyan kiteljesedésről álmodnia, amelyhez olykor még Kolozsvár, Nagyvárad, Kassa vagy Pozsony is szűkösnek bizonyult. Ezért írhatta tanulmánya befejező soraiban Bisztray Gyula, hogy Szenteleky korai halálával „a magyar kötelességteljesítés egy önfeláldozó hősét vesztettük el".

Csuka Zoltán írásában Szenteleky munkásságának társadalmi súlyát és közösségi értékét igyekezett megrajzolni. Az ő lapja, a *Képes Vasárnap* mellékleteként jelent meg 1927-től két éven át a *Vajdasági Írás*, melynek szerkesztésével Szenteleky Kornélt bízta meg. Merész kezdeményezés volt ez, hiszen a hasonló vállalkozások addig sorra megbuktak, aminek oka Csuka meglátása szerint abban keresendő, hogy „az írói tábor teljesen heterogén volt, nem volt összetartó erő és nem volt mögötte közönség sem". Mindamellett az olvasók száma sem kecsegtetett azzal, hogy a lapkiadó vállalkozása sikeres legyen, „a magyarság kisebbségi öntudata még nem alakult ki, [...] a legnagyobbrészt földhöz ragadt szegény magyar rétegben bizony merész álom volt annyi magyar olvasót sejteni, mennyi egy ilyen folyóirat fenntartásához elegendő".[13] Szenteleky tekintélye, céltudatos szervezőmunkája és közösségteremtő képessége kellett ahhoz, hogy irodalmi élet, irodalmi fórum és olvasó nélkül a Bácskában és a Bánságban egy évtized alatt mégis megszülessen a „vajdasági magyar irodalom". Ehhez azonban Szentelekynek fenékig kellett ürítenie a kisebbségi magyar író sorsának keserű poharát, kiszolgáltatottságából eredően kellett elszánttá és harcossá válnia, hogy Dante nyomán hirdesse meggyőződését: csak a szellem és a szeretet ereje teremthet humánus körülményeket és feltételeket az élethez. A királyi Jugoszláviában ehhez egyetlen eszköz állt a rendelkezésére: az irodalom. Az irodalom, amelynek intézményét neki és társainak kellett megteremteniük. E reménytelennek tűnő küzdelem hozta úgy, hogy Szenteleky mint szerkesztő és mint kisebbségi magyar író „kilép magányából, és a bácskai kisközösségben harcos egyéniséggé növekszik, a bácskai sötét éjszakban világító fárosz lesz belőle" – foglalta össze tanulmánya végén Csuka Zoltán.

[13] Csuka Zoltán: *Szenteleky Kornél az ember*. In Bisztray–Csuka: i. m. 23.

A második világháború befejezése előtt 1944-ben – még éppen időben – Újvidéken a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség a gondos pályatársnak, a Szenteleky-program örökösének, Herceg János gondozásában hat kötetben jelentette meg Szenteleky Kornél műveit: *Isola Bella* című regényét, az *Úgy fáj az élet* és a *Holnap, holnapután* című elbeszélésgyűjteményét, *Krónikák* című publicisztikai kötetét, *Úttarisznya* címmel az úti beszámolóit és *Ugartörés* címmel az irodalmi tanulmányait. Valamennyi kötethez rövid utószót írt a szerkesztő, s a sorozatzáró könyv végén – mintegy összefoglalóként – Herceg János a tanulmányíró Szentelekyt méltatva a következő mondatokkal bocsátotta útjára az életműsorozatot: „A legnemesebb megalkuvásra vállalkozott, félretette az esszéíró finom műszereit, és krétával a kezében odaállt a táblához. Kritikus helyett tanító lett, mert a szükség így kívánta." A klasszikusok mellett azonban – mint a jó tanítónak – figyelme a délvidéki írók és művészek felé is odafordult, hiszen ő maga annak a szellemi mozgalomnak volt megindítója, mely a kultúra szálláscsinálójának szép feladatára vállalkozott. „S ez a mozgalom nemcsak a Bácskát akarta az irodalom és a művészet fogyasztójává tenni, hanem a Bácskában kialakítani egy olyan művészi és szellemi egységet, amelyre vidékünk határain túl is felfigyelnek."[14] A tanulmányokból Herceg János véleménye szerint egy gazdag, harcban edzett lélek belső tájaira nyílik kilátás.

Szenteleky Kornél utóéletének első szakasza ezzel lezárult. Utasi Csaba 2004-ben született, *A Szenteleky-kultusz jelenségei* című tanulmányában úgy ítélte meg, hogy az irodalomszervező utóéletében az 1938-as esztendő korszakhatárt jelent, hiszen a háromévi budapesti tartózkodás után Herceg János ekkor végleg hazatért a Bácskába, és irodalmi ténykedése nyomán a „tájközpontú eszmélkedés" nagyban befolyásolta a Szenteleky-örökséghez való viszonyulást. „Széles nemzeti horizontok helyett regionalitást" – mondta ki, és ezzel megteremtette a kiteljesedési lehetőséget a helyi színek elmélete előtt. Ez kétségtelenül jelentős esemény volt a délvidéki magyar irodalom életében, de korántsem

[14] Herceg János: *Összegyűjtött esszék, tanulmányok*. I. köt. Összegyűjtötte, az utószót és a jegyzeteket írta Pastyik László. Beograd, 1999, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 279.

jelentett korszakhatárt, legfeljebb felgyorsította Szenteleky befogadásának folyamatát, amely az 1940-es évek elején teljesedett ki.[15] A Szenteleky-recepció 1933 és 1944 között – bár a hatalom elutasító alapállásából következően voltak megtorpanások – lényegét tekintve egységes és folyamatos volt.

Ez volt az a korszak, az 1933 és 1944 közötti alig több mint egy évtizednyi idő, amikor a pályatársaknak – kultúraépítő szándéka örököseinek – köszönhetően Szenteleky Kornél szelleme elevenen élt, irodalomszervezői programja és kisebbségvédő szándékait vezérlő törekvése közösségteremtő erővel rendelkezett, s képes volt táborba szervezni az őt követőket. A *Kalangya* című folyóirat a délvidéki magyar irodalom legfontosabb fóruma lett, a hagyományok ápolásáért és megőrzéséért küzdő irodalmi társaság az ő nevét viselte, Csuka Zoltán és Bisztray Gyula tanulmányokban rajzolta meg szellemi portréját, és életművének válogatott hat kötete mellett levelezésének gyűjteménye is őrizte immár hatalmas szelleme küzdelmeinek emlékét. Ahogyan az admirálisok szobra szemben a tengerrel, az ő tekintete is bejárhatta a kezdetben koldusnak hitt, de az idő múltával egyre csodásabbnak látott bácskai tájat.

CSUPASZON AZ ÁROKPARTON – A TAGADÁS KORSZAKA

1944 őszén azután minden megváltozott: a délvidéki magyarság kisebbségi közösségként történelmével, hagyományaival és valamennyi írástudó elődjével együtt egyik pillanatról a másikra kegyvesztett lett. Jogaitól megfosztott bűnösök seregleteként tekintett rá az ismét berendezkedő jugoszláv hatalom, s aki túlélte a partizán országépítés rettenetes korszakát, szellemi dugáruként rejtegette lelke mélyén magyarsága megmaradt örökségét, emlékét és kincseit. 1944 őszén, 1945 tavaszán a szerbek által visszaszerzett Délvidéken a magyar ember ismét a földönfutó volt, akinek újra és újra be kellett bizonyítania, hogy nem fogja szállásadójára rágyújtani a házat. Papjait meggyilkolták, tanítóit elüldözték, szellemi vezetőinek még az emlékét is száműzték a vidékről –

[15] Utasi: A Szenteleky-kultusz...

lágerlakóvá vált az is, aki valamilyen oknál fogva a saját házában maradhatott. Tömegsírokkal a háta mögött a bácskai, a bánsági és a drávaszögi magyar ember történelme legdrámaibb korszakát élte meg. Hol volt már ekkor nemzeti sorsa kiteljesítésének az a határozott vágya, amelyet az elődök rájuk hagyományoztak? S hol voltak már Szenteleky Kornél kultúrközösségről szőtt álmai?

Persze akad olyan is, aki másként látta ezeket az éveket. Utasi Csaba a már idézett *A Szenteleky-kultusz jelenségei* című írásában elsősorban az osztályharcos lelkesedést méltatta kiemelve, hogy ezekben az években a „baloldali értelmiségünkön" soha nem tapasztalt mámor vett erőt. „Nemcsak a félelem és rettegés évei múltak el végre – írta –, hanem általános jólétet és az élet humanizálását ígérőn győzött az annyiszor megálmodott szocialista forradalom is. Az, hogy a színre lépett hatalom bűnök sorára alapozta a jövőt, szinte senkit sem érdekelt. Az 1944-es véres ősz, a bajuszszaggató beszolgáltatás, a porig alázó államosítás eseményei nem válhattak lelkiismereti ténnyé, hisz odakint a vak optimizmus munkadalának ütemére megállás nélkül csattogott a csákány. Vezércikkek unalmát árasztva versek és novellák tucatjai hirdették, hogy betonalapon épül a jövő [...]."[16] Épült a kommunizmus, miközben kiteljesedett a kommunista párt megtestesítette proletárdiktatúra, amelyet a megfelelő erőszakszervezetek a megfelelő eszközökkel oltalmaztak és védtek. Baloldali értelmiségünk összekacsintó lojalitása azután fél évszázadon át eredendően meghatározta a gondolkodás, a viselkedés hivatalosan is elfogadott közösségformáló jellegét.

Ilyen körülmények között a délvidéki magyarság történelmi sorskérdéseire választ kereső Szenteleky Kornél műve kifejezetten tabutémának számított, amelyről történeti hűséggel a titói Jugoszláviában nemcsak nem illett, de nem is lehetett beszélni. Vagy ha mégis, akkor csak mint helytelen és elítélendő nacionalizmusról eshetett róla szó, ahogyan azt Lőrinc Péter, a marxista gondolkodó, az osztályharc elkötelezettje tette *Két part között* című, 1950-ben közölt tanulmányában. Oka volt annak, hogy Szentelekyt és kisebbségvédő programját abban a *Híd*ban kellett

[16] Uo. 49.

elítélni, amelyben alig pár hónappal korábban – a sokat emlegetett 1950. áprilisi számban – a fiatal magyar írók gyér serege jelezte: új irodalmi igénnyel és szemlélettel kíván az olvasóközönség elé lépni. Figyelmeztetni kellett tehát őket a korlátokra, melyeket nem volt tanácsos átlépni, s erre kiválóan alkalmas volt a kisebbségi gondokat palástoló helyi színek igényének újbóli elmarasztalása – amit az ideológus a tőle telhető becsületességgel el is végzett.

Lőrinc Péter fontosnak véli irodalmi múltunk megismerését, „főleg" az 1919–1941 között történteket, lévén, hogy „komoly magyar irodalomról 1919 előtt" nem is beszélhetünk ezen a vidéken. Voltak persze magyar írók akkoriban is a Bácskában, de a munkásságuk nyomán keletkezett művek vagy értéktelenek, vagy nem is tekinthetők a táj irodalmának lévén, hogy könyveik többnyire Budapesten születtek, s a „kulturális kivándorlók" alkották meg őket. „Áll ez a húszas évek előtti Szentelekire is."[17] Mi több, az olvasók is megelégedtek a fővárosból importált kabaréirodalommal. Mindösszesen Herceg Ferencre, Kosztolányi Dezsőre, Farkas Geizára és Milkó Izidorra tekint úgy, mint akik „vajdaságiként" maradandót alkottak. „Kis túlzással mondhatnók talán azt is, hogy a vajdasági magyar irodalmat a húszas években teremtették meg." Ha pedig így van, akkor „Szenteleki" szerepe nem kerülhető meg, hiszen ő volt az, aki a húszas évek végén és a harmincas évek elején „a vajdasági magyar irodalom útját" egyengette, irányát megszabta. „Eltekintve Szenteleki irodalmi műveinek értékétől – írta az egykori avantgárd költő –, bizonyos, hogy éppen ilyen irányú, kazinciskodó, irodalmi irányítói tevékenysége igen nagy jelentőségű volt", megérdemli hát, hogy az utókor foglalkozzon vele. De legyünk óvatosak! „Talán mégsem egyedül Szeteleki teremtette meg az itteni magyar irodalmat, mint azt ő maga és barátai és leveleinek kiadói, egyebek között Csuka Zoltán is, hitték és hirdették. De hogy egy bizonyos irányú és fajtájú vajdasági magyar irodalom útjának egyengetése körül igenis nagy érdemeket szerzett, az egészen bizonyos."

Az igazság viszont az, hogy ő csak „a vajdasági magyar irodalom *egy részének irányításában*" játszott meghatározó szere-

[17] Lőrinc Péter: Két part között. *Híd,* 1950. 8–9. sz. 605–614. Lőrinc Péter következetesen i-vel írta Szenteleky nevét mondván: nem volt ő dzsentri, mint ahogyan Kazinci sem volt az! „Szenteleki a maga nevét és minden i-re végződő nevet következetesen y-nal ír, mi ezeket következetesen i-vel írjuk, hiszen csak manírról van szó, se Bródi, se Szenteleki nem gentry, de – ha egy helyen tiltakozik is Sz. az i ellen – tulajdonképpen Sztankovics a neve." (607.)

pet. A couleur local elmélete köré épített programjával csak a kispolgári körökben kedvelt írókat tudta maga mögé állítani, és az általa szerkesztett folyóiratokban a *Vajdasági Írás*ban, a *Mi Irodalmunk*ban és a *Kalangyá*ban megszólaltatni. Ott van viszont velük szemben a „*Bácsmegyei Napló* gárdája, mely ádáz harcot folytat Szentelekiék ellen, és ott van a *Szervezett Munkás*, később a *Tovább* csoportja, amelynek egyes tagjait néha szeretné megnyerni, de amelyet azután egyszerűen agyonhallgat. Különben leválasztani egyes írókat igyekszik a *Bácsmegyei*-csoportról is, de a csoport mint egész ellen tovább vívja az elkeseredett küzdelmét." Megkezdődött tehát Szenteleky Kornél leválasztása a vajdasági magyar irodalomról, amivel egyszersmind marginalizálták is őt, és eljelentéktelenítették a szerepét.

Lőrinc Péter meglátása szerint Szenteleky óriási tévedése az volt, hogy kellő pallérozottság hiányában nem ismerte fel, hogy a két világháború között a társadalmi élet megszervezésében már nem a kispolgárságé volt a döntő szerep, hanem a munkásosztályé, hiszen csak ez rendelkezett azokkal az eszmékkel, amelyek az emberiség „haladó eszméivé válhatnak". „A tőke ellen harcoló kispolgár lehet szándékban haladó, de tettben, objektív is, csak úgy válhat haladóvá, ha a munkásosztállyal lép szövetségre. Enélkül harca nem is lehet eredményes a tőke ellen." Szenteleky és írói csoportjának tagjai nem voltak proletárok, kispolgárok ők, akik a tőke korában „olyan általános, emberi, örök eszményeket" hirdettek, amelyekért a gyakorlatban aztán vagy sehogy, vagy igen lanyhán küzdhetnek. A bűnük az volt, hogy nem csatlakoztak a „munkásirodalom csoportjához, nem keresnek szövetségest a túloldalon, sőt önmagukat tekintik az összmagyarság képviselőinek".[18] Kispolgárként agyonhallgatják a munkásirodalmat, figyelmük legfeljebb a zsellérek felé fordult, bennük látva meg a nép szenvedésének megtestesítőit. Lőrinc Péter írása azon a ponton vált olcsó koholmánnyá, amikor kifejtette: Szenteleky „hitetlenül, csüggedten, ingadozva a két osztály és két világnézet között próbálja még egységbe pántozni a vajdasági magyar irodalmat mindaddig, amíg a halál pontot nem tesz rövid útja végére.

[18] Uo. 608.

Nem csoda, hogy neki sem sikerült a lehetetlen! Mindamellett egyre inkább közeledik a »néphez«. Az intelligencia-e a nép? Vagy az egyre szaporodó zsellérek tömege? Ezt maga sem igen tudja persze."[19] E marxista szempontból talán tetszetős portré gallérjára még odatűzi a „muszáj Herkules" jelzőt is. Az okfejtés logikája mentén érthető, hogy a helyi színek igénye jelentéktelen „lokális problémaként" jelenik meg, amolyan „kisebbségi magyar" gondként, amelynek az osztályharc porondján az égvilágon semmi jelentősége nincs. Szenteleky úgy küzdött a kulturált magyarságért, hogy valójában „nem ismeri a magyar népet, [...] dekadens értelmiségiekkel téveszti össze" azt. Szinte faji alapon aggódik amiatt, hogy a kisebbségi magyarságot, a „mi fáradt, tunya és kulturált magyarságunkat [...] a roppant szerb őserő el fogja fojtani".[20] Szenteleky irodalmi és kisebbségi programja – a marxista kritika nemzetköziségének (egyébként ostoba) aspektusából megítélve – azért volt eleve bukásra ítélve, mert nem vállalta az osztályharcot, amely elvezette volna őt és követőit a világforradalom győzelméhez. Bírálója annyit sem tud róla, hogy Szenteleky Kornél a világforradalomról alkotott véleményét *Isola Bella* című regényében kristálytisztán megfogalmazta.

Lőrinc Péter kritikája megsemmisítő erejű volt, az általa megrajzolt Szenteleky-kép négy évtizeden keresztül élt, és tabuként elfogadhatatlanná tette az irodalomszervező társadalomról, nemzetről, kultúráról és irodalomról alkotott polgári nézeteit. A marxista oldalról kapott megbélyegzés a kommunista Jugoszláviában annak létezéséig lemoshatatlannak bizonyult. 1983-ban, harminchárom évvel a *Két part között* című ideológiai kirekesztés után Szeli István Budapesten megjelent *A magyar kultúra útja Jugoszláviában* című könyvében még mindig úgy vélte, hogy napjaink irodalomtörténete jogosan állapítja meg a *Kalangyá*ról, hogy a lapjain megjelent nézetek, „a hazai magyar irodalom e »kisebbségi« koncepciója" egy redukált irodalmi kritériumhoz vezetett el, s ezért „a dilettantizmus melegágyává lett". Szenteleky valóban a „kisebbségi néplélek" igényeit akarta kielégíteni – s ma sem világos, hogy ez miért volt bűn. Bűn volt, mert ez „annak

[19] Uo. 611.

[20] Uo. 612., 614.

egyértelmű igazolása, hogy a »kisebbségi«, azaz »védekező«, a többség fenyegetésétől óvakodó, defenzív magatartás nemcsak politikai, hanem szellemi-művészi-irodalmi vonatkozásokban is torz jelenségekhez és tünetekhez vezet, olyan megnyilvánulásokhoz, amelyeket ma már nem fogadhatunk el sem irodalmi, sem közéleti vonatkozásában a jugoszláv szellemi közösségben való részvételünk alapján. Vissza kell utasítanunk tehát azt a minősítést, amit a költő halálának tizedik évfordulóján vele kapcsolatban egyik méltatója úgy fejezett ki, hogy a »kisebbségi sorsban egyetlen világszemlélet van: a magyarság«."[21] A délszláv állam langymelegében szó sem eshetett a magyar kisebbség megoldatlan gondjairól, életét feszítő problémáiról és a méltatlan körülményekről, melyben élnie adatott. És persze nem lehetett szó a Szenteleky-féle kisebbségi magatartás elfogadásáról vagy követéséről sem.

Utasi Csaba már idézett tanulmányában mégis úgy véli, hogy az 1960-as években Bori Imre kutatómunkájának eredményeképpen egyre több fény esett Szenteleky művére.[22] Megállapításának maga mond ellent, amikor ugyanazon kötetbe besorolt *A múlt irodalmi felfedezése* című tanulmányában emlékeztet a *Vajdasági ég alatt* című 1960-ban megjelent költészeti antológiához írt Bori Imre-féle előszó azon felelőtlen megállapítására, melyben (a pályája elején lévő, a karrierjét még csak éppen építeni kezdő) irodalomtörténész Jugoszlávia iránti kellő lojalitással megállapította: hagyománytalan irodalom a miénk, „költészetünk igazi története, mint ahogy ennek a tájnak az igaz története is, 1944-ben kezdődött".[23] S nemcsak Vajda Gábornak, de az utókor minden érdeklődő olvasójának is szemet szúr, hogy Szenteleky Kornél nevét egyáltalán nem találjuk „ebben a radikális újrakezdést kilenc oldalon át ünneplő írásban".[24] Bori Imre nem volt polgári gondolkodású irodalomtörténész, s főleg nem volt a nemzeti gondok iránt érzékeny szellem. Számára Szenteleky Kornél és a Szenteleky-kérdés csak akkor lesz izgalmas téma, amikor az 1990-es években belépőt kell váltania a demokrácia és a demokratikus értékek iránt újra nyitott világba. Csak 1994-ben

21 Szeli István: *A magyar kultúra útja Jugoszláviában*. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó, 47–48.

22 Utasi: A Szenteleky-kultusz... 51.

23 Utasi Csaba: A múlt irodalmi felfedezése. In uő: *Ráadás. Esszék, tanulmányok, háborús napló*. Újvidék, 2007, Forum Könyvkiadó, 87.

24 Vajda Gábor: *A muszáj-Herkules. Tanulmányok Szenteleky Kornélról és műveiről*. Szabadka, 1997. /Életjel, 16./

megjelent, Szentelekyről írt monográfiájában tapasztalható némi empátia a kisebbségi sorshelyzet teremtette írói elhivatottság és a közösségvállalás kérdése iránt. Julien Benda az írástudók felelősségéről írt ismert esszéjét idézve mutatott rá: „Ez a mélyen bölcseletiségbe ágyazott kötelességtudat és kötelességvállalás lett az alapja Szenteleky Kornél irodalmi vezérségének, s következménye minden ebből származó, illetve ebből eredeztethető lelki drámájának, traumájának."[25] Majd kissé odébb emlékeztet Cziráky Imre temetőben mondott beszédének részletére, mely szerint: Szenteleky csodatevő volt, aki „lelket tudott lehelni a nehéz mozgású vajdasági rögbe és ma, hogy vagyunk, hogy már ennyire vagyunk, azt elsősorban neki köszönhetjük".[26] Csak *A jugoszláviai magyar irodalom története* 1998-ban megjelent, immár sokadik átdolgozásában jutott el addig, hogy az 1960-as „örökbecsű" és feledhetetlen megállapításának ellentmondva, immár reális történeti érzékkel megállapította: „Irodalmunk fordulópontján, a húszas évek végén és a harmincas évek elején az irodalmi vezér Szenteleky Kornél, a két világháború közötti korszak legmarkánsabb, legkiemelkedőbb, alakulásában legnagyobb szerepet játszó egyénisége. Kivételes jelentőségét már a húszas évek elején elismerték kortársai, akik irodalmunk Kazinczy Ferencét tisztelték benne, a harmincas években pedig már irodalmi társaságot alapítottak nevével."[27] Kétségtelen, hogy ezzel – hivatalos kánonteremtő lévén – Bori új fejezetet nyitott a Szenteleky-recepció (s talán a hivatalos történetírás) terén is.

Voltak azonban olyanok, akik még eddig sem jutottak el, ideológiai fegyelmezettségük kizárta az objektivitás lehetőségét. Bosnyák István – a sinkói opus partjelzőjeként – 1978-ban kétkötetes *Szóakció* című tanulmány- és cikkgyűjteményében szemlét tartott irodalmunk korabeli állapota fölött. A *Harmadik megálló. Írás a Vajdaságban, avagy széljegyzetek a „vajdasági irodalom" margójára fél évvel az Új Symposion indulása előtt* című fejezetében hosszasan fejtette ki a véleményét Szenteleky Kornélról és az általa megfogalmazott irodalmi programról. A fejezet címe alapvetően megtévesztő: a szerző majdnem húsz évvel korábbi

[25] Bori Imre: *Szenteleky Kornél*. Újvidék, 1994, Forum Könyvkiadó, 39.

[26] Uo. 43.

[27] Bori Imre: *A jugoszláviai magyar...* 93.

radikális véleményét igyekszik 1978-ban visszacsempészni az irodalmi közvélemény kevésbé dicsőséges porondjára. Bosnyák István Szentelekyt „szánni való irodalmi Vezérnek" látta, akinek „magyar-centrikus szemellenzőktől" meghatározott programja végül is óhatatlanul „vicinális irodalmat" eredményezett. Elfojtva magában az írás iránt elkötelezettek alapvető tisztességét, a külső, „*kisebbségi* parancsra" hallgatott, s minden tőle telhetőt megtett azért, hogy a vajdasági magyar irodalmat a „kisebbségi néplélek" szolgálatába állítsa. Bosnyák szerint a kisebbségi dilettantizmus *apológiájának* nyitánya volt az, amikor Szenteleky hangosan kimondta: a kisebbségi sors, a kisebbségi problémák vállalása a legnemesebb írói feladatok egyike. Ott pedig, ahol a politikum nem teszi lehetővé a társadalmi gondokkal történő tisztességes számvetést, ott egyenesen erkölcsi kötelessége az írónak rámutatni a tűrhetetlenre, az elviselhetetlenre. Úgy tűnik, Bosnyák István tollát a fanatikus gyűlölet vezérelte, amikor papírra vetette: „E kitenyésztett irodalom szánalmasan vidékies, dilettáns viszonyait hűen dokumentálja Szenteleky levelezésének posztumusz gyűjteménye: csak úgy árad belőle az egészségtelen levegő, a műkedvelő hőbörgése afölött, ki a nagyobb, a tehetségesebb író a másiknál, ki a folyóirat »központi embere«, ki mit mondott a másikról, harmadikról... S mindezen felülemelkedve ott áll a nagy békítő, a szánni való irodalmi Vezér, aki mindig megtalálja a módját az ellentétek elsimításának, a vajdaságias »békés koegzisztencia« újrateremtésének... S teszi mindezt tudatosan, a kisebbségi fensőbb érdek szolgálatának illúziójában."[28] (Szenteleky Kornél ama sokat idézett levélgyűjteményéről van szó, amelyről a *Kalangya* monográfusa, Utasi Csaba úgy vélte: „Levelezésének vaskos kötete kivételes művelődéstörténeti érték.")[29] Bosnyák mindehhez halvány engedményként hozzátette: a couleur locale *programjá*val az volt a legnagyobb baj, hogy széles e kishazában nem volt olyan írói tehetség, aki képes lett volna annak irodalmi megvalósítására. Ennek hiányában az utókorra csak a vezér szánalmas igyekezete maradt. „Szentelekyék akarása – osztály- és kisebbség-tudatuk korlátai közé zárva – nem hozhatott más eredményt, mint amilyet

[28] Bosnyák István: Harmadik megálló. Írás a Vajdaságban, avagy széljegyzetek a „vajdasági irodalom" margójára fél évvel az Új Symposion indulása előtt. In uő: *Szóakció I.* Újvidék, 1978, Forum Könyvkiadó, 59. Egy elkövetkező, tisztább szándékú irodalomtörténeti számvetés feltétlenül forrásként fogja használni Bosnyák István dogmás elhajlását, melynek talán „legtisztább" megnyilatkozása a Szentelekyről alkotott képe. A tanulmány teljes szövege uo. 44–77.

[29] Utasi Csaba: Szenteleky kettős évfordulóján. In uő: *Ráadás. Esszék, tanulmányok, háborús napló.* Újvidék, 2007, Forum Könyvkiadó, 37.

hozott."[30] Ennyire baloldalian radikális véleményt még Lőrinc Péter sem mert megfogalmazni negyed évszázaddal korábbi kritikájában.

Szenteleky Kornél bírálói – köztünk Bosnyák István is – előszeretettel használták vele szemben a vezér kifejezést, kellő súlyt adva a szó despotizmust, despotikus magatartást idéző felhangjára. Bosnyák „szánni való irodalmi Vezére", hol indulati töltettel (Lőrinc Péter), hol szervezői szerepének érzékeltetésére (Bori Imre) rendre előfordul. Maga Szenteleky 1932. november 4-én Kende Ferenchez intézett levelében halálos betegen, a végső számvetés küszöbén így írt a maga szerepéről: „Én sohasem törekedtem vezéri szerepre, az események, a körülmények állítottak élére annak a mozgalomnak, mely az irodalom önálló életéért folyik lankadatlan lelkesedéssel. Az én irodalompolitikám az volt, hogy minden értéket összefogjak és az irodalomnak egy közös alapot teremtsek."[31] Utasi Csaba *A Szenteleky-kultusz jelenségei* című tanulmányában nehezményezte, hogy Vajda Gábor Kázmér Ernőről írt monográfiájában úgy fogalmazott: „Szentelekyt a vezérséghez való beteges ragaszkodás indította" arra, hogy indulatosan tiltakozzon Kázmér Pen Klubban vállalt szerepe miatt.[32] A *Kalangya* monográfusa szerint rossz úton jár az, aki „irodalmi diktátort" igyekszik látni a bácskai Kazinczy munkájában. Ugyanakkor Utasi *Szenteleky kettős évfordulóján* című írásában maga is úgy látta: 1927. augusztusában már világosan megfogalmazódott benne a feladat lényege: „A valóság mindenesetre az, hogy minden magyar népdarab önálló szellemi éltre van utalva, és ebben az éltre keltésben nincs karon fogó szülője, segítőtársa vagy gyámolítója, csak önmaga. Ez nagyon komor és kegyelten dolog, mégis: ennek belátása és tudatos beismerése a jövendő élet első bizonyos és boldog szívverése." Amikor eljutott e felismerésig, „Szenteleky tehát csakugyan vezérévé vált irodalmunknak".[33]

Ezzel együtt Vajda Gábor valóban belebonyolódott Szenteleky Kornél „vezérségének" kérdésébe. A kezdetben jellemzően ízlésdiktátori értelmezést idővel azonban feladta, és a programadó szellem primátusának lényegét igyekezett érzékeltetni vele. Túl

[30] Uo. 65.

[31] Bisztray–Csuka: i. m. 288–290.

[32] Vajda Gábor: *Kázmér Ernő*. Újvidék, 1980, Forum Könyvkiadó, 129.

[33] Utasi: *Szenteleky kettős*... 37.

a Kázmér Ernőről szóló monográfiában tapasztalt elfogultságon, *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig* című monográfiájában már ilyen mondatokat találunk: „A *vezér* első folyóirata [*Vajdasági Írás*] bevezetőjében óvatosan fogalmaz…" De még mellékmondataiban is előfordul a következő kiszólás: „Emellett a mélyebb megértésnek sem volt híján a *vezér*." Ám hamar rájött az általa gyakran használt kifejezés többértelműségében rejlő lehetséges bonyodalmak súlyára (megtévesztő jellegére), s ekkor már megkísérelte körülírni a programadó szerep lényegét. Szentelekynek 1928-ban – mutatott rá Vajda – súlyos döntéseket kellett meghoznia ahhoz, hogy a vajdasági magyarság élére állhasson. „Arisztokratikus lényének, amellyel mind a szellemi fölény, az irányítás készsége, mind pedig a megértő alkalmazkodás összefért, teljes kibontakozást kínált az útmutatásra és megértésre egyaránt váró szellemi helyzet. […] a kisebbségmentés, az adott határokon belüli nemzeti összefogás érdekében."[34] Kellő árnyaltsággal ugyan, de most is az irodalmi mozgalom vezetőjének elhatározásáról és szándékáról értekezett.

De még innen is hosszú út vezetett a Szenteleky-program lényegének felismeréséhez. Vajda Gábornak az irodalmi dilettantizmus esztétikai és a programadó szellem lelki habitusának személyes kérdésén túl, teljes társadalmi súlyával együtt kellett meglátnia a kisebbségi magyarság elfogadhatatlan élethelyzetét ahhoz, hogy végre értékelni tudja a sorskérdések irodalmi hangszerelésének míves programját. 1997-ben *A muszáj-Herkules* című, Szenteleky Kornélról írt tanulmánykötetének írásaiban már nem az a döntő tény, hogy Szentelekynek a Bácskában és a Bánságban *nem sikerült* nívós kultúrát teremtenie, sokkal inkább az, hogy írásaiban, de még inkább leveleiben határozottan igyekezett rámutatni a királyi Jugoszláviában napi gyakorlattá szélesedett kisebbségi elnyomásból eredő nívós kultúra *hiányának tényleges okaira*. Mi több: Vajda a társadalmi tényfeltárás lehetetlenségének az eredőit is felismerni vélte, amikor kiemelte: „az itteni magyarság lelki világa feltáratlan maradt, mivel Szentelekyt alkati jellemzője, orvosi hivatása és családi érdeke akadályozta abban, hogy a kisebbségi

[34] Vajda Gábor: *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig*. Budapest, 1995, Beremányi Könyvkiadó, 65.

élmények feltárásával nagyobb mértékben provokálja a hatóságot, s madárnyelv alkalmazása helyett közvetlenebb szóval világosítsa fel népét, az emberi élethez való jog szükségességét hirdetve."[35] És hogy a Szenteleky vezérségével kapcsolatos korábbi túlzásait is korrigálja, hosszas mérlegelés után úgy látta: „a neveltetésénél fogva és a betegsége következtében erősen gátlásos széplélek csakis Csukának a felkérésére változhatott művelődési vezérré, harcos és szeretetteljes szerkesztővé."[36]

Az 1945–1990 közötti diktatórikus korszak a történelmi múlt elhallgatásának ideje volt, a szocialistának álmodott társadalom igyekezett megszabadulni a terhesnek vélt múlt örökségétől: a történelem többé nem volt hivatkozási alap. Szenteleky Kornél irodalmi munkássága nem lehetett vállalható örökség. Ennek ellenére az újvidéki Forum kiadásában, Herceg János válogatásában, 1963-ban megjelent az *Ugartörés* és a *Gesztenyevirágzás* című kötete. Tíz évvel később, 1973 decemberében megjelent az *Üzenet* folyóirat Szenteleky-száma, a *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 1974. márciusi (18.) és 1974. decemberi (21.) számában pedig közölték a *Kalangya* és vele kapcsolatban Szenteleky irodalomtörténeti, eszmei, esztétikai és kulturális szerepét vizsgáló értekezlet anyagát. 1985-ben napvilágot látott Juhász Erzsébet *Műkedvelők* című, „szelíden ironizáló" regénye is.

A VÁLLALHATÓ SZELLEMI ÖRÖKSÉG – A MEGÚJULT KIHÍVÁS

Szenteleky Kornél írói életművének, irodalomszervezői munkásságának, kisebbségvédő és programadó szerepének megítélésében gyökeres változást az 1990-es évek hoztak. E korszak sajátosságaként a délvidéki magyarság életébe a maga valódi brutalitásával tört be a délszláv háborúk hosszú sorának keserves évtizede. A katonai mozgósítások rettenete, a félkatonai alakulatok erődemonstrációi, az utcai atrocitások, a mindennapi nyomor, az egzisztenciális bizonytalanság és az éjszakai menekülés, a kisebbségi kiszolgáltatottság olyan infernális mélységekbe taszította

[35] Vajda: *A muszáj-Herkules*... 14.

[36] Uo. 41.

a délvidéki magyarságot, ahol – akár kényszerűségből, akár a lelki-szellemi fogózók számbavételének az igényével – minden olyan értékről leltár készült, ami a magyar szülőföld megtartásának szándéka mellett szólt. A népdalok (újra)felfedezésétől a betlehemezés közösségteremtő szertartásán és a hagyományok feltárásán át a magyar múlt jeles alakjainak, az örökül hagyott életműveknek a felfedezéséig, hovatovább a helytörténetírás megújulásáig számtalan lehetősége volt annak, hogy a szülőföld történelmi értékét végre a maga valós tartalmaiban mutassuk meg önmagunknak – és a sorsunk felett ítélkező többségi nemzetnek. Ezek voltak azok az esztendők, amikor a délvidéki magyarságnak az írott betűtől az iskoláig, az anyanyelvétől az egyházi intézményekig mindenért újra meg kellett küzdenie. Amikor a küszöbén ott állt a fenyegetés, egyszerre létfontosságú lett minden tanács, minden használható túlélési stratégia, minden olyan gondolat és program, amely a nagy fenyegetettségben a lelki elszántságot erősítette. A háborús téboly egyszerre a maga történelmi valóságában mutatta meg Szenteleky Kornél kisebbségvédelmi programjának és kultúrateremtő szándékának minden értékét. Egyszerre szűk lett a kölcsönkapott világ, s a hamis kulisszák eltűntével levedlett minden korábbi doktrinerség.

Egyszerre mindenki magyar hazafi lett, s az egykori „herojok" már vasalták a bocskait. A szerepváltás nagy mutatványát kétségtelenül Bányai János hajtotta végre a leglátványosabban. A délszláv háborúk legsötétebb esztendejében, 1994-ben a *Híd*ban közölt *Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra* című fátyoltáncában a száz éve született Szenteleky Kornélt ünnepelve – megszimatolva valamit az új idők szeléből – töredelmesen bevallotta: számára és nemzedéke számára, amely az 1960-as években alakította „szellemi és érzelmi világképét", Szenteleky volt minden elképzelhető „rossz"-nak a megtestesítője. Ma már persze tudják, hogy tévedtek, hogy igazságtalanok voltak, de félrevezette őket a vidékiségnek az a „kínálata", amit a Szenteleky-programból kiolvastak: „a banalitások, a provincializmus, a por és a hagyománytalanság, a sár és a disznóólszag". (Bányai

Jánost egy pillanatra sem zavarta, hogy Szenteleky életművében mindez korántsem kínálatként, sokkal inkább felszámolandó örökségként szerepel.) Az ő szemükben mindez a helyi színek elméletének a következménye volt. Ezért vált Szenteleky Kornél a számukra az „elviselhetetlen irodalmi helyzet" jelképévé; „visszatérő lélek volt, akinek rég kimúlt szavai és ítéletei ismétlődtek szerintünk az akkori irodalmi igénytelenségben, a fércművekben és a távlattalanságban" – egyszóval: az egész kisebbségi magyar élet nyomorúságában. Igen, a jugoszlávság nagy nemzedékének tagja – a politikai krimi korábbi haszonélvezője – a jugoszláv háborúk poklában egyszerre tisztán lát, s elmondja: „Nagyon jól átéreztük, és a saját bőrünkön tapasztaltuk a kisebbségi helyzet minden súlyát és nyomorát, azt, hogy könnyen állítottak félre bennünket, azt, hogy örökösen fel akartak használni bennünket valamire, azt, hogy nekünk mindig minden többe került, a tudás is, a kenyér is, a könyv és a szerszám is, mint másoknak. És nagyon jól ismertük a kisebbségi helyzet történelmi alakulásgörbéjét 1918-tól kezdődően a hatvanas évekig, a földosztás visszáságait, a cselédsorsra ítéltek érzését, az örökké mellünknek szegezett bűnrészesség fenyegetését, a hangosabban kimondott szó után következő veszedelmet, az elvárt és kikényszerített önigazolások és önvizsgálatok terhét, az isten és a király előtti egyenlőtlenség súlyát, azt is, hogy elődeink bőségesen fizették meg a nem létező adósságokat."[37]

Szenteleky Kornél, aki Vajda Gábor találó megfogalmazása szerint: kisebbségvédő politikai nézeteit kényszerűségből esztétikai köntösbe bújtatta,[38] s akit hat évtizeden át esztétikai nézeteinek „elavultsága" miatt kárhoztattak, most egyszerre boldoggá avatottságának fényében ragyogja be a homályos Bácskát. A száműzött, a lekicsinyelt, a szakadatlanul becsmérelt és szándékosan félremagyarázott elől abban a pillanatban vállalhatóvá vált, példamutatóvá magasztosult, amikor a meghalás kockázata reális veszéllyé vált a Délvidéken. „Itt most valóban a kisebbség megmaradása forog kockán – magyarázta Bányai János a számára újszerű Szenteleky-élmény lényegét. – Hogy leszünk-e még az ezredfordulón, és hogyan leszünk? Van-e még bennünk erő a

[37] Bányai János: Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra. *Híd,* 1994. 1–4. sz. 4–6.

[38] Vajda Gábor: *A muszáj-Herkules*... 39.

reményre és a hitre? És tehetünk-e valamit? Valami értelmeset és racionálisat. S azt, ami megtehető, vajon éppen az értelmiségnek, az írónak és tudósnak kell megtennie? [...] Kint emberek halnak és éheznek, népek mozdulnak el évszázados helyükről, fegyverek dörögnek és mítoszoktól hangos az éter, az író meg írjon novellát, verset, a tudós oldjon meg tudományos problémát?" – töprengett a Szenteleky meghirdette programon az írástudó 1994-ben mérlegre téve mindazt, amit akár fél évszázadon át naponta mérlegre tehetett volna. Vagy csak egyszer igazán, amikor a hovatartozásról dönteni kellett volna.

Ez azonban már Szenteleky Kornél utóéletének harmadik korszaka: a megkésett kiteljesedés ideje. S ez már nem az esztétikai nézetek mentén kialakult táborok meddő vitájának ideje, hanem a megmaradás történelmi kihívásának kényszerítő pillanata. Amikor a Szenteleky-gondok terhének súlya alatt kell mérlegelni a szülőföldön megmaradás legkülönbözőbb tanításainak és példáinak hitelét. A kiürült táj, haza csöndjében eltöprenghet az ember a föladat nagyságán: hogyan lehetne végre naggyá tenni a lakójával együtt ezt a vidéket? Mi kellene ahhoz, hogy élhető társadalmi valósággá váljanak a Duna–Tisza–Duna közötti laposság mindennapjai? Magunkra maradottságunkban hogyan változtathatjuk élhetővé, hogyan alakíthatjuk elviselhetővé a bácskai és a bánsági világot? Végtére is: van-e örökölhető kultúrája az itteni magyarságnak? Történelem-e az, amit a lelkében cipel, vagy csak a civilizáció emléke – ahogyan regényében Molter Károly fogalmazott? S ha minden csak emlék lenne, lehet-e önerőből olyan kultúrát teremteni a városainkban és meghonosítani a falvainkban, amely megtartja a szülőföldjén az embert? Hogy a nemzeti intézmények keretében lehetővé váljon az értelmiségi pályák itthoni befutása? Szeli István egy kései tanulmányában már úgy látja: Szenteleky azt is ránk hagyta örökül, hogy eltöprengjünk rajta, vajon „a szellemi éghajlat zordsága űzte-e el" a távozókat, vagy „éppen azért ilyen szürke a kultúránk égboltja, mert itt hagyták azt" a nagyra hivatott szellemek.[39]

[39] Szeli István: Zenta írói. In uő: *Tájkép- és portrévázlatok Zenta honlapjára.* Zenta–Újvidék, 2009, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Forum Könyvkiadó Intézet, 55.

■■■

És ezzel már a legsúlyosabb sorskérdéseink terepén járunk, ahol öröklött mítoszokkal és reánk nehezedő tévhitekkel kell leszámolnunk. Azt kellene egyszer s mindenkorra tisztán látnunk, hogy valóban hagyománytalan vidék-e a mi hazánk, hogy valóban történelem nélküli-e a délvidéki magyarság – amely ugyan sokat gondol magáról, voltaképpen azonban a legendák világában él. Ha ugyanis van történelme a Bácskának és a Bánságnak – ami a történelmi források ismerőinek szilárd meggyőződése –, akkor hol veszett el a historikumának élménye, hová lett a történetiség varázsa? Ha viszont mégis azoknak lenne igazuk, akik hagyománytalannak és történelem nélkülinek hiszik (látják és láttatni szeretnék) a délvidéki magyar közösséget – akkor miért, milyen okokból eredően nem futotta erőnkből a velünk élő társnépekhez hasonló kultúra megalkotására? Hogyan lehet az – teszi fel a kérdést Szeli István is –, hogy „az újabb szerb irodalmi műveltség éppen ezen a mostohának minősített tájon született meg? Újvidék a »szerb Athénné« növi ki magát, s egy kissé ilyen szerepet tölt be Zombor is", meg annyi más egykor gazdag hagyományokkal rendelkező város. A kiváló szerb írók hosszú sora – Lukijan Mušicki, Jovan Muškatirović, Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić, Stevan Sremac, Jovan Đorđević, Miloš Crnjanski, Veljko Petrović, Todor Manojlović és Hadzsits Antal (Antonije Hadžić) nemzedékének tagjai – bizonyítják, „hogy a szellem élni tudásának és akarásának nem a földabrosz vonalai szabnak határokat".

Mert az eleve elképzelhetetlen, hogy egy táj az egyik nép számára megtermi a klasszicizmus, a romantika és a nemzeti realizmus élményének legszebb virágait, ugyanakkor pedig a törzsi kultúra ősiségében hagyja az ugyanott élő másikat. Valami ésszerű és elfogadható magyarázata kell, hogy legyen annak, miért válhatott a Délvidék a szerb kultúra bölcsőjévé akkor, amikor hajdani magyarságunk mai leszármazottai a hagyománytalanság légszomjával küszködnek? Vagyis: van-e történeti alapja a hagyománytalanság keltette rémületnek, vagy egyszerűen csak arról van szó, hogy mi magyarok még nem leltük meg a tájban és a táj szellemében élő eleven örökséget? És kerestük-e valaha

igazán a magyar népünket megtartó hagyományos értékeinket? Vagy hagyták elkallódni azok, akiknek megfelelt a gyökértelen törzsek munkába állításának politikai programja? „Szenteleky itt rekedt polgári szemléletével vagyunk kénytelenek ismét hadba szállni, s bizonygatni kényszerülünk irodalmi kultúránk folytonosságát" – írta Szeli István a megkésett számvetésében, s hozzátette: talán azon szellemi arisztokratizmussal kellene végleg leszámolnunk, mely „csak a csúcsokat fogadja be látóhatárába", s a kultúra emberléptékű teljesítményeire nem is ügyel.[40]

Kisebbségi életünk Szenteleky Kornél megfogalmazta gondjai tehát ma is aktuálisak, Bácska Kazinczyjének kérdései megbékítő választ követelnek. A Délvidék kultúrája a maga történelmi dimenzióiban született meg – ám az utókor az elmúlt száz év során elfelejtette – vagy csak nem volt elegendő ereje ahhoz –, hogy hagyománnyá nemesítse a szellem fényezte értékeket. Közel egy évszázadnyi idő merevedett így homállyá fölöttünk és körülöttünk. Közel egy évszázad folytonos menekülései tartanak bennünket távol a megnyugtató hazatalálástól, az otthonos szellemi műhelyeinktől, ahol elkészíthetnénk történelmi számvetéseinket. Minden korábbi félremagyarázást és szándékos megtévesztést félretéve a mai nemzedéknek újra számot kell vetni a Szenteleky megfogalmazta gondokkal és a helytállás kérdéseivel: a szellemi elitnek a közösség életének alakulásában betöltött szerepével, a mandátumos ember küldetésének és vállalásainak lehetőségeivel, az írói felelősség megkerülhetetlen súlyával, a kultúrateremtés lehetőségeivel és a hagyományok feltárásának roppant súlyos feladatával.

Szenteleky Kornél utóéletének harmadik korszaka a kommunista diktatúra bukása után, az 1990-es esztendőket követő időben teljesedett ki. Ekkor a Forum Könyvkiadó gondozásában a *Hagyományaink* sorozatban 1988–2000 között öt kötetben jelentek meg Szenteleky Kornél összes művei: *Egy fáradt szív szerelmei* (1988), *Nyári délelőtt* (1993), *Szerelem Rómában* (1995), *Új életformák felé* (1999) és *Új lehetőségek – új kötelességek* (2000) címmel. Ezzel a források mindenki számára elérhetővé

[40] Szeli István: Szempontok és adalékok a „regionális irodalom" vizsgálatának kérdéséhez. In uő: *Tájkép- és portrévázlatok Zenta honlapjára.* Zenta–Újvidék, 2009, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Forum Könyvkiadó Intézet, 26.

váltak – immár nem lehet arra hivatkozni, hogy akár ideológiai korlátok, akár önös érdekek szabnak irányt az érdeklődésünknek. A gond immár másutt keresendő, ma azzal kell számolnunk, hogy nincs intézmény, nincs fórum, amely katedrát biztosítana a Szenteleky-örökség megjelenítésének. És talán már közösség sincs, amely igényelné a Szenteleky-példa társadalmi súlyából eredő összes tanulságot. Azt, amit a nagy elődd 1932. november 4-én Kende Ferencnek címzett, korábban már idézett levelében így fogalmazott meg: „A helyes és becsületes irodalompolitika nálunk okvetlenül és *csakis* szintetikus, kollektív irányú lehet. Minden kisebbség politikai helyzeténél fogva nemzeti, következőleg irodalma is nemzeti jellegű. A mi esetünkben elsősorban a magyar nyelv, a magyar kultúra, a magyar nép szeretete determinálja irodalmunkat. De ezt a nemzeti jelleget teljesen friss, mai szociális tartalommal kell kitölteni. Az én irodalompolitikám mindig ebben az irányban haladt."[41]

Nálunk ma mintha ismét hiányozna az irodalom és közösség egymást feltételező, élő viszonya. A délvidéki magyar társadalom a teljes szétesettség határára érkezett, napjainkban nincs olyan nemzeti elkötelezettségű politikai szándék, mely életre keltené az önszerveződés közösségi igényét. A délvidéki magyarság gyarmati kiszolgáltatottságban él: nincs a helyzetét befolyásolni képes gazdasági ereje, és nincs a cselekvését motiváló jövőképe. Legfőképpen pedig a nemzeti intézményeinek a hiányát szenvedi meg – nincs ugyanis olyan fóruma, ahol a múltismeretét gyarapító és önismeretét gyámolító történeti-népismereti kutatások folynának. Szellemi magtárai üresek, művelésre alkalmas szellemi kertjei parlagon hevernek. És ez mindaddig így marad, amíg a rettenetes egzisztenciális kiszolgáltatottság nyomasztja a magyar közösségünket, s az anyagi szegénység kényszerei alakítják a gondolkodását. A közösségépítő stratégiák csak ott hatásosak, ahol létezik a jövő reménye, ahol felmerül az érvényesülés ígérete. A délvidéki magyarság azonban mára már anyagilag és szellemileg kivérzett – csak valami magával ragadó, lelkesítő törekvés mozdíthatná ki az apátiából. A nemzeti közösséggé szerveződéshez

[41] Bisztray–Csuka: i. m. 288–290.

a nemzeti elit szándéka kellene, ennek azonban vajmi kevés jele mutatkozik. Nemzeti szellemiségű oktatásra, a hagyománytudat felébresztésére, a történelmi múlt ismeretének visszaszerzésére, az anyanyelvi kultúra megbecsülésére, a civil törekvések támogatására és a közösségért végzett munka örömének a megízlelésére lenne szükség ahhoz, hogy visszahozzuk magyarságunk számára a megmaradás hitét, mítosztalan reményét. A lelkiismeret mélyére hatoló felelősségtudat nélkül azonban reménytelen a közösség életerejének virágba borulása. Ennek hiányában pedig Szenteleky Kornél üzenetének nem lesznek meghallói a déli limeseken.

■■■ Bárdi Nándor

SAJTÓTERJESZTÉS ÉS TÁRSADALOMSZERVEZÉS ■

Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében (1935–1940)

Ez a dolgozat a harmincas évek második fele vajdasági magyarságának önszerveződésével foglalkozik. Ebben fontos szerepet töltött be az újvidéki *Reggeli Újság* című napilap Kende Ferenc kezdeményezte *Egyesületi Közlöny* című rovata, amely vasárnaponként egy oldalon jelent meg. Ez a következőkben leírtak legfontosabb forrásdokumentuma. Először Kende Ferenc (1886–1974) életútját mutatom be, majd a *Kalangya* című folyóirat 1935-ben kezdeményezett kisebbségi ankétjából kiindulva Kende kisebbségi társadalomszervezési modelljével foglalkozom. Ezt követően az *Egyesületi Közlöny* és a *Közművelődési Tanács* funkcióját és az ott generált akciókat elemzem. Végezetül az 1940-es zombori közművelődési nagygyűlésről és Kende szervezői utóéletéről szólok.

Kutatásom egyrészt ahhoz a kérdésfeltevéshez kapcsolódik, hogy a kisebbségi közösségeken belül az elit milyen módszerekkel szervezi saját társadalmát. Kende élettörténetében a legkülönbözőbb szerepeiben a szervezés, illetve a szervezés fontosságának tudatosítása központi kérdés. Mindezt az egyik életszakaszában (1926–1940) Jugoszláviában kamatoztatta. A másik kutatási megfontolásom az volt, hogy a korabeli csehszlovákiai, romániai önszerveződési modellekhez képest milyen alternatívák alakulhattak ki a vajdasági magyarság körében. A *Reggeli Újság* közművelődési tevékenységéről ez idáig csak egy az általánosságok szintjén maradó figyelemfelhívó írás született.[1] Kende kéziratban maradt visszaemlékezése[2] azonban gyakran idézett

■

[1] Csáky S. Piroska: Sajtó és művelődéstörténet. A Reggeli Újság szerepe művelődési életünkben. In *Tanulmányok*. Újvidék, 1997, /A Magyar Tanszék Évkönyve, 30./, 13–23.

[2] Kende Ferenc: *A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között.* OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3110. gépirat, 81. Ezt az anyagot többen *Így éltem* címmel idézik (Pl. Csáky S. Piroska: *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941.* Újvidék, 1988, Forum, 76–83.), de ilyen címre semmilyen utalást nem találtam a kéziraton. Lehet, hogy egy másodpéldányra került fel ez a cím? A továbbiakban a dokumentum publikált változatára hivatkozom: *Hungarológiai Közlemények,* 2001. 4. sz. 125–137.; 2002. 1. sz. 105–125.; 2002. 3. sz. 137–157.

munka, és még színházi előadás is készült belőle, sőt ez zenei CD-t ihletett.[3] 1940-ben megjelent *Magyarokról magyaroknak* című tanulmánykötetére már kevesebb a hivatkozás.[4] A vajdasági irodalomtörténetben és a valóságirodalomban általában mint a *Kalangya* folyóirat terjesztője, a Szenteleky Társaság vezetője jelenik meg, és nem esik szó a kisebbségi önszerveződésben betöltött animátorszerepéről.[5] A korszakkal foglalkozó kisebbségtörténeti munkák eddig a vajdasági szintű politikatörténeti elemzésekig, illetve a Magyarország és Jugoszlávia közti viszony feltárásáig jutottak el.[6] Az 1935–1940 közti, a megtorpanásokkal együtt is enyhültebb jugoszláviai magyarságpolitika révén intenzívebbé váló helyi kisebbségi önszerveződésekkel nemigen foglalkoztak. Egyetlen dolgozattal nem lehet feltárni az önálló magyar politikai érdekvédelem hiányában a kulturális életben

[3] Siposhegyi Péter: *Halottak napjától virágvasárnapig (1918, szerb bevonulás Délvidékre – 1941).* Rendezte: András Attila. A Magyarkanizsai Udvari Kamaraszínház 2004 májusában mutatta be a darabot, majd több helyen Magyarországon is előadta mint a délvidéki magyarság történetét, helyzetét bemutató alkotást. A színdarabhoz készült háttérzene szerzőjének, Barabás Zoltánnak *Ott, ahol az a négy folyó* című CD-jét saját bevallása szerint a kézirat ihlette. http://barabas.co.hu/tort.php [2011. szeptember 8.]

[4] Kende Ferenc: *Magyarokról magyaroknak. Népkisebbségi tanulmányok.* Noviszád, 1940, Farkas – Dürbeck Ny., 159.

[5] Gerold László: *Rólunk is vallanak. Adalékok az értelmiség szociográfiai-szociológiai vizsgálatához.* Újvidék, 1970, Forum, 38–43.; Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya.* Újvidék, 1984, Forum, 32, 89.; Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története.* Újvidék, 2007, Forum, 116–121. A könyvkiadásról szóló összefoglalójában terjesztői, szervezői tevékenységéről ír Csáky S. Piroska: *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941.* Újvidék, 1988, Forum, 76–83. Életszerű portrét ad: Herceg János: A Péter-novellák szerzője. In uő: *Két világ.* Újvidék, 1972, Forum, 193–212.

[6] Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941.* Budapest, 1995, Püski, 499.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947.* Budapest, 2004, Napvilág, 416.; Hornyák Árpád: A kisebbségi kérdés a magyar kormány délszláv politikájában a harmincas években. In Bárdi Nándor – Simon Attila szerk.: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek körében.* Somorja, 2006, Fórum Intézet, 69–88.; Hornyák Árpád Szántó Gáborról szóló dolgozata, különösen annak egy párbaj körülményeit elemző része jelzi, hogy a szerző érzékeny a politika helyi társadalomtörténetére. Hornyák Árpád: Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom. *Aracs,* 2009. 2. sz. 23–32. A kisebbségi politizálás társadalomtörténeti háttere értelmezhetetlen a helytörténeti kutatások nélkül, amely a két világháború közti Vajdaságot tekintve szegényesebb az erdélyi és a felföldi feldolgozásoknál.

megjelenő új szerveződési formákat.[7] Itt a királyi diktatúra körülményei között hasonló helyi önszerveződő társadalmi igényekre és jelenségekre figyelhetünk fel, mint amelyeket egy teljesen más korszak diktatórikus viszonyai között a csíkszeredai Kulturális Antropológiai Munkacsoport feltárt. Majd az ebből kialakult a kisebbségi közösségeken belüli személyes aktivitásokat mint „erős szerkezeteket", illetve a cselekvési modelleket mint „túlélési stratégiákat" fogták fel.[8]

A dolgozat elkészítését az is erősen motiválta, hogy a gyakrabban vizsgált csehszlovákiai és a romániai kisebbségi önszerveződési folyamatokat összehasonlíthatóvá tegyem – a „népszolgálat" fogalmának alakváltozásait keresve – a jugoszláviai magyar kezdeményezésekkel.

Kende Ferenc a harmincas években

[7] Az írásom kontextusa teljesen más lesz, ha egyszer elkészül külön-külön a szabadkai Népkör, a zombori és a nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesületek két világháború közti történetének feldolgozása.

[8] A KAM 1989 előtti évekből származó elemzései a helyi társadalom védekező mechanizmusairól. *Antropológiai Műhely*. Budapest, 2009, /KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja Évkönyve, 15./, 89–299. Az „erős szerkezet" kifejezést Gagyi József használja helyi társadalomelemzéseiben, a „túlélési stratégiákról", amelyeket gyakran ellenállásnak tekintünk, részletes feldolgozást ad a székelyföldi kollektivizálást feldolgozva: Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, 2001, Pro-Print, 280.

KENDE FERENC ÉLETPÁLYÁJA

Főhősünk 1886-ban született Nagybecskereken. Még gimnáziumi tanulmányai befejezése előtt könyvkereskedő-inasként helyezkedett el szülővárosában. Később Szekszárdon, majd 1904-től Budapesten dolgozott. Itt került kapcsolatba a szakszervezeti mozgalommal és a Galilei Körrel.[9] A Szociáldemokrata Párt sajtótermékeinek terjesztője, a *Huszadik Század* kiadóhivatalának munkatársa, 1908–1909-ben a *Cukrászmunkás* című szakszervezeti, egyesületi és képzési híreket közlő négyoldalas havilap kiadója és szerkesztője volt. 1910–1914 között három évet párizsi és egy évet londoni kiadóknál dolgozott. A háború kitörése után hazatért, és ezt követően a Franklin, majd az Atheneum Kiadó munkatársa lett. Itt a kolportázs kereskedelem meghonosítása, azaz az ügynöki kereskedelem, az utcai terjesztés, valamint a megrendelésgyűjtés szervezése volt a feladata. Még Budapesten jelent meg az Athenaeum Kiadó pályázatára írt munkája a könyvvásárlói kedv fejlesztéséről.[10] Ebben – az egyébként díjnyertes pályázati munkában – abból indult ki, hogy a könyvkereskedő nem teremthet irodalmat, hanem csak a szükségleteket elégítheti ki. Önmagában egy-egy társadalmilag behatárolt vevőkörrel rendelkező könyvkereskedés nem tudja fokozni a könyvkeresletet, ezért a könyvkereskedők, kiadók együttműködésére van szükség. A Kende felvázolta terv alapja egy közös bizottság létrehozása, amely kifejezetten a könyvvásárlási kedv fellendítése érdekében működne. Ennek lehetne feladata: az irodalmi mozgalmak követése, amelyek kultuszt csinálhatnak; nyilvános irodalmi előadások és viták szervezése; irodalmi szabadiskola létrehozása; általános könyvismertető lap közreadása; valamint állami támogatással a nép- vagy a nyilvános könyvtárak fejlesztése. Párhuzamosan kibontakozó képzőművészeti érdeklődését jelzi, hogy Párizsból elsőként tudósított a *Nyugat*ban a kubisták kiállításáról.[11]

Eszmei alakulását jól illusztrálja a külföldről való hazatérése után Gömöri Gyulával Petőfi Sándor világnézetéről közösen írt könyvük.[12] Petőfit és korát az osztályharc szempontjából marxis-

[9] Kicsi Sándor András: *Magyar könyvlexikon.* [Budapest], 2006, Kiss József Könyvkiadó [Kende Ferenc szócikk]. Kende Ferenc visszaemlékezése az 1907–1908-as budapesti diákmozgalmakra. Petőfi Irodalmi Múzeum, Hangtár, 157/9 B, III. rész. Sajnos Kende Ferenc kéziratos hagyatékát nem sikerült megtalálni. 1915-ben született lánya, Kende Ferike 2011 márciusában örökös nélkül hunyt el. A hagyatéki leltárban könyvek vagy kéziratok nem szerepeltek.

[10] Kende Ferenc: *Miként fokozható a könyvkereskedelem által a közönség könyvvásárlási és olvasási kedve?* Budapest, 1910, Rózsa ny., 14.

[11] Kende Ferenc: A XI-es terem (A kubizmus a Salon d'Automne-ban). *Nyugat,* 1912. 20. sz. 610–611.

[12] Kende Ferenc – Gömöri Gyula: *Petőfi világnézete. Petőfi korának gazdasági átalakulása, eszméi és művészete.* Budapest, 1909, Világosság, 124.

taként vizsgálták. Szerintük Petőfi „gondolataiban egy csírában lévő osztály akaratának adott kifejezést".[13] A kiváltságok és az igazságtalanságok ellen küzdő forradalmár ideáltípusát láttatták benne, akinek a nemzeti eszme egyet jelentett a szabadsággal, függetlenséggel és a demokráciával. „Amíg Petőfi idejében a nemzeti eszme, tehát a hazafiság a fejlődést szolgálta, addig ma a reakciót jelenti. Petőfi hazafi volt, de a fejlődés értelmében is egyike a legnagyobb kegyeletsértésnek az, ha Petőfi hazafiságát a mai hazafisággal egyeztetik. Tehát, ha annak eldöntésére kerül sor, hogy Petőfi eszméi melyik társadalmi osztályban élednek fel, úgy kétségtelen, hogy az egyetlen forradalmi osztály, a munkásosztály Petőfi eszméinek örököse."[14] Ugyanakkor Petőfi költészetében az is „öntudatra jutott", hogy „rövid úton, akár vér árán is megteremthető a nagy földi boldogság, igaz emberi együttélés, általános jólét, szabadság, egyenlőség, kultúra és művészet".[15]

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Kende Ferenc a Tanácsköztársaság kikiáltása után a Közoktatási Népbiztosság Szellemi Termékek Országos Tanácsa Technikai Termelő és Szocializáló osztályának vezetőjeként a magyarországi könyvkiadás és könyvkereskedelem államosításának egyik megvalósítója lett.[16] Március végén feloszlatták a könyvkereskedelmi egyesületeket, majd 1919. május 5-én a Közoktatási Népbiztosság rendeletével szocializálták a könyvkiadást és a könyvkereskedelmet, utóbb az egyes vállalatokhoz üzemi biztosokat neveztek ki.[17] Kende a *Corvina* könyvszakmai folyóiratban a Tanácsköztársaság alatt megjelent négy cikkében az új politikai rendszer könyvkereskedelmi és terjesztési politikáját magyarázta. Akkor úgy vélte, hogy a kapitalista könyvkereskedelem egyetlen szempontot ismer: a profitérdekeltséget, míg az új, kommunista könyvellátás valós társadalmi szükségleteket elégíthet ki. „A kommunista társadalom lehetővé fogja tenni, hogy a szellemi kincseket a szó szoros értelmében mindenki élvezhesse; lehetővé fogja tenni már a nevelési rendszerénél fogva is, hogy a milliók megismerkedjenek mindazzal, ami számunkra eddig nem létezett. Nem messze fekvő utópiáról van itt szó, a szervezés munkája már megkezdődött.

[13] Uo. 3.

[14] Uo. 123.

[15] Uo. 124.

[16] A Közoktatásügyi Népbiztossághoz tartozó Szellemi Termékek Országos Tanácsának (vezetője Szabados Sándor) három alosztálya volt: Szellemi Termelő (kiadói, szerkesztői munkák), Terjesztő (kiadványforgalmazás), valamint Technikai Termelő és Szocializáló Osztály (nyomdaügy és ezek államosítása).

[17] A Közoktatásügyi Népbiztosság 25. sz. rendelete. *Corvina,* 1919. április 30. 47–48. Lesznek társadalmasított és felügyelet alá helyezett üzemek, 1919. júniusig sok esetben a volt tulajdonos tovább dolgozhatott az üzemében, vagy épp biztosnak nevezték ki.

Az összes könyvkiadó vállalatok egységes vezetés mellett egy üzemben fognak működni és fogják termelni azt, amire az emberiségnek szűksége van. A termelés sorrendje a következő. Meg kell mindenkit ismertetni a kommunista társadalom alapelveivel, meg kell tanítani arra, hogy miként és hogy helyezkedjen el a kommunista társadalomban."[18] Elsősorban tankönyvekre van szükség és egységes országos irányításra. Ez azonban nem jelent publikációs korlátozást, mert „ami politikailag nem ártalmas, az a jövőben is megjelenhet" attól függetlenül, hogy kifizetődik-e. A szerző azonban nem tisztázza, hogy ki dönti el azt, mi az ártalmas és mi nem. Ezen túllépve azonban a valós helyzetet tükrözi kijelentése: a könyvtermelést „csak diktatórikusan lehet megoldani, miután nem rendelkezünk kellő nyersanyaggal (papírral)".[19] Néhány héttel később megjelent cikkében már leszűkültek a feladatok: az ország népét a szocializmus eszméjével kell megismertetni. Ehhez pedig elsősorban propagandairodalomra van szükség, illetve létrehozzák az írói direktóriumot, s kijelölik számukra a megírandó tudományos, irodalmi, művészeti munkákat. (Ezek között a legfontosabb Marx „Kapitaljanak" magyar megjelentetése.) Az ország könyvkereskedelmét pedig 24 könyvkiosztó központon keresztül oldják meg. Kende elvárása szerint a könyv munkásai a kultúrát szolgálják, és ebben a szolgálatban senkinek nincs joga mások kihasználására, tudatos megrontására, a vagyonfelhalmozásra. A cél „a berendezett kommunista társadalmat, az igazi kultúr-életet" szolgálni.[20] Igazi kultúréleten a szellemi kérdésekkel való foglalkozást és az önművelést értette. (Ez az életpályát meghatározó norma elvárás lesz.) Arról a kérdésről, hogy az államosítás után miként lehet pótolni a kiadók szellemi irányítását, Kende négyrészes cikksorozatot publikált a *Corvinában* *A kiadói ötlet értéke* címmel.[21] A kapitalista könyvkiadást „leleplezve" a tankönyv, a szakkönyv, a lexikon, a könyvterjesztés üzleti korrumpáltságára és tudománytalanságára hivatkozva oda lyukadt ki, hogy a kommunista társadalomban nincs szükség kiadói ötletre, mert a könyvkiadást a társadalom élén álló legfőbb állami irányító szervek fogják végezni az egyes szakterületek

[18] Kende Ferenc: Könyvtermelés a régi és az új társadalomban. *Corvina*, 1919. április 10. 38.

[19] Uo.

[20] Kende Ferenc: A nagy munka megindult. *Corvina*, 1919. május 30. 46.

[21] Kende Ferenc: A könyvkiadói ötlet értéke I. *Corvina*, 1919. június 10. 53–54.; II. Tudományos és szakirodalom. *Corvina*, 1919. június 20. 54–55.; III. A könyv terjesztése. *Corvina*, 1919. június 30. 76–77.; IV. A könyvkiadás tudományáról. *Corvina*, 1919. július 10. 86–87.

szerint. Az addigi könyvkiadás és -terjesztés teljes negligálása még az adott helyzetben is sok volt, ezért Szántó Andor a folyóiratban sok konkrét – a kapitalista könyvkiadók által létrehozott – fontos kulturális értékeket hordozó könyvsorozat említésével cáfolta Kende állításait.[22] Kende július végi radikalizálódása valószínűleg csalódásával magyarázható. „A szocializálást végzők feltevésükben (együttműködés) teljesen csalatkoztak, előlegzett bizalmukat elvesztették és megerősödtek abban a szocialista meggyőződésben, hogy minden, ami burzsoá és mindenkit, aki azzal érez teljesen meg kell törni, mert addig rend, munka és fegyelem a könyvszakmában nem lesz."[23] A Tanácsköztársaság bukása után a *Corvina* új szerkesztősége név nélküli közleményben korrigálta az elmúlt hónapokban a lapban megjelent közleményeket alapvetően a magyar könyvkereskedelem és könyvkiadás 1919 előtti eredményeire és rendszerére hivatkozva.[24]

Kende Ferenc Bécsbe emigrált, ahol létrehozta a Hellas kiadót, amely több erotikus munkát publikált, köztük Babits klasszikus antológiáját, az *Eratót* Zichy Mihály illusztrációival és Szép Ernő *Szegény grófnővel álmodott* című regényét. (Ezek politikai és erkölcsrendészeti okokból nem jelenhettek meg Magyarországon.) Később Párizsba költözött, ahol a művészvilághoz kapcsolódva szerkesztőként dolgozott 1926-os szabadkai megjelenéséig.

1926 tavaszán a könyv- és papírkereskedői engedéllyel rendelkező szabadkai Heumann Mór és a Jugoszláviába emigrált Barna Sándor, az *Est*-lapok volt igazgatója, a magyarországi lapok vajdasági terjesztésére szövetkezett.[25] Erre 1923–1924-től volt lehetőség, de a terjesztőhálózat hiánya és az egyéni előfizetőkhöz a cenzúra révén késve – vagy az irredenta tartalom, illetve annak minősített írások miatt soha meg nem – érkező lapok miatt a közel hatszázezres magyar nyelvű felvevőpiac nem volt kihasználva. De mivel a politikai rendőrség egyáltalán nem nézte jó szemmel a kezdeményezést, és Barnának nem volt rendezve a szerb–horvát–szlovén királysági honossága, ezért kiutasították az országból. A helyére Kende Ferenc társult be, aki nagybecskereki születésűként – némi korrupció révén[26] – az ottani illetőségét igazoló papírokat

[22] Szántó Andor: Válasz Kende Ferenc elvtársnak. *Corvina*, 1919. július 10. 98–101.

[23] Kende Ferenc: Osztályharc a könyvszakmában. *Corvina*, 1919. július 20. 97.

[24] A Sz.T.O.T. Corvinája. *Corvina*, 1919. november 30. 2–5.

[25] A Literária vállalatról *lásd* Csáky: *Vajdasági magyar...* 76–83.

[26] Kende Ferenc: A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között. I. *Hungarológiai Közlemények*, 2001. 4. sz. 128–129.

be tudta szerezni. Így a Literária névre keresztelt cég társtulajdonosa a lap- és könyvterjesztés szervezője lett. Először a budapesti, bécsi, berlini könyv- és lapkiadókkal vette fel a kapcsolatot azzal, hogy egy regionális lapterjesztő központot szeretne létrehozni, majd Jugoszláviában közel 400 újságárusító vállalkozót keresett meg, amelyek addig magyar nyelvű sajtót nem forgalmaztak.[27] A magyar községekben pedig új ügynököket képezett ki, és árusítóhelyeket hozott létre. 1926 második felében megindultak a magyarországi lapok. Az *Esti Kurir, Az Est*, a *Pesti Napló*, a *Magyarország*, *Az Újság* összesen közel 10 000 példányban, a képeslapok közül a *Tolnai Világlapja* és a *Színházi Élet* egyenként 6-7000 példányban jött be a Literárián keresztül Jugoszláviába. A vállalkozás magyar könyvrészlege a húszas évek végén 35 000 egyéni számlát tartott nyilván. Kende lapterjesztői sikeressége több dolognak köszönhető. Egyrészt a nyugat-európai szervezési mintákat átvéve jól működő ügykezelési rendszert hozott létre (terjesztői jutalékrendszerrel, az előfizetők és az árusok problémáira való gyors reagálással, folyamatos ellenőrzéssel). Másrészt sikerült jó szerb kapcsolatokra szert tennie a belgrádi *Vreme* és a *Pravda* addig megoldatlan vajdasági terjesztésének megszervezése révén. Kende vállalkozása honosította meg Jugoszláviában a szerb kiadványok havi részletfizetését is. Ismeretségei révén szükség esetén tisztviselőket tudott korrumpálni; rendszeres fizetést biztosított mellékkeresetként az ügyeivel foglalkozó vám- és vasúti munkatársaknak. Ugyanakkor – saját állítása szerint – ellenállt a belgrádi csendestársi ajánlatoknak és a kémtevékenységre való beszervezésnek.[28] 1929 karácsonyán a *Tolnai Világlap*jából az akkor szokásos melléklapokkal együtt egy vagonnyi rakomány érkezett, amely nagy felháborodást, parlamenti interpellációt, majd szabadkai rendőrségi vizsgálatot váltott ki. Ennek eredménye nem ismert, de következményeként a könyvcenzúra ellehetetlenítette a további könyvbehozatalt. Ezt a folyamatos politikai zaklatást az zárta le, hogy 1931-ben a külföldi könyvek és periodikák behozatalát kormánykoncesszióhoz kötötték. Az addig ezzel foglalkozó vállalatoknak pedig két héten belül be

[27] Uo. 128.

[28] Uo. 129–133.

kellett szüntetniük a tevékenységüket. A könyv- és lapbehozatali engedély monopóliumát a belgrádi távirati iroda (AVALA) kapta meg. Ez a cég azonban nem tudta mindezt hatékonyan lebonyolítani, úgyhogy később a kormányhoz közel álló cégek kapták meg a koncessziót. A magyar könyvbehozatal megszűnt, a lapelőfizetés és az áruforgalom pedig – Kende visszaemlékezése szerint – negyedére csökkent.[29] A Literária vállalkozás a harmincas évek elejétől részben profilt váltott, a *Kalangya* című folyóirat és két könyvsorozat jugoszláviai terjesztésével foglalkozott, valamint napilap indításával kísérletezett.

Az Erdélyi Szépmíves Céh mintájára a Nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesületen belül megalakult könyvközösség Szenteleky Kornél szerkesztésében, *Kalangya Könyvtár* címen évi 4 könyvet tervezett kiadni. Az Egyesület női szakosztálya helyett a sorozat terjesztését a Literáriára bízták.[30] E mellett dr. Strelitzky Dénes szerkesztésében jelent meg a *Jugoszláviai Magyar Könyvtár* szintén a Kende vezette vállalat terjesztésében.[31] 1932 nyarán pedig – az abban az évben elindított – *Kalangya* terjesztését is átvette a Literária. Kende felhasználva lapterjesztő-ügynöki hálózatát, a folyóirat előfizetőinek számát 2000-re futatta fel. Nagyon fontos, hogy a két könyvsorozat előjegyzési kampányához kapcsolta a *Kalangya*-előfizetést, és ez sokkal hatékonyabb volt, mintsem folyóirat-előfizetéssel házalni. Már így ezer alapító tagot hoztak össze a *Kalangyá*hoz.[32]

Időközben a külföldi lapbehozatal betiltása miatt 1934 decemberében a Literária vállalat megszűnt; ezzel a *Kalangya* kiadása (a likviditási gondok miatt) bizonytalanabbá vált, és az előfizetők

[29] Uo. 134–135.

[30] Csáky: *Vajdasági könyvek*... 78.

[31] A *Jugoszláviai Magyar Könyvtár* sorozatban kiadott kötetek: Jovan Dučić: *Álmok városa;* Sz. Szigethy Vilmos: *A vármegyeház kapujában;* Börcsök Erzsébet: *A végtelen fal;* Szenteleky Kornél szerk.: *Ákácok alatt*. I–II.; Arányi Jenő: *A szentendrei bíró* (1933); Cziráky Imre: *... mosoly ... könny. Novellák, karcolatok* (1933); Gergely Boriska: *Nagyokról kicsinyeknek* (1933); Tamás István: *A kék vonat*. I–II. (1934); *Városok... falvak. Néprajzi és történelmi vázlatok*. I–II. (1934). A *Kalangya Könyvtár* kötetei: Farkas Geiza: *A fejnélküli ember* (1933); Szirmai Károly: *Ködben* (1933); Radó Imre: *Áram* (1934); Havas Károly: *Az idők mélyén* (1934).

[32] Szirmai Károly: Emlékezés a Kalangyára. *Új Látóhatár*, 1966. 1. sz. 76.

száma is 1200-1300-ra csökkent.[33] De ekkor már a magyarországi illetékes tényezők is fontosnak tartották a lap fenntartását, ezért a belgrádi követség kérésére a lap Szirmai Károly további főszerkesztésével 1937-ben Verbászra került át.[34]

Ezekben az években Kende Ferenc a vajdasági magyar irodalmi és közéletben egyaránt pozícionálta magát, nem meghatározó irodalmárként vagy közíróként, hanem közvetítő-szervező, forrásszerző háttéremberként.[35] Szenteleky halála után három éven át a *Kalangya* társszerkesztője (az 1933. 8. számtól az 1936. 8. számig). A folyóiratban rendszeresen publikált képzőművészeti cikkeket, tanulmányokat és novellákat.[36] Az utóbbiak, a „Péternovellák" főhősét magáról mintázta: a világpolgár, aki hazatér

[33] A marseilles-i merényletig (1934. október 9.) a sajtócenzúra ellenőrzésén keresztül elvileg minden sajtóterméket be lehetett vinni Jugoszláviába. Ezt teljesen megszüntették az 1934. november 10-i, 50.617/I. sz. belügyminisztériumi rendelettel. Majd az 1935. október 24-től (55.234/I.) 12 folyóiratot beengedtek a turisztikai területekre, a tengerpartra, illetve 1936. július 28-tól engedélyezték a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Napló* behozatalát. A politikai-jogi környezetről *lásd* a következő feljegyzést: *Magyarországi könyvek és folyóiratok beengedése Jugoszláviába.* Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) K 28 164–271–1937/ R16.317. 15–17. f. Szirmai, a főszerkesztő szerint a *Kalangya* fénykora 1936-ban azzal zárult, hogy anyagiak hiányában már csak az októberi és novemberi szám jelent meg, „mert sem a nagybecskerekiek, sem más nem tett semmit, akik odaátról közvetítéssel pénzhez jutottak". 1937 áprilisában indult újra, a felhatalmazott zombori kultúrtényezőtől [Deák Leó – B. N.] Szirmai, Draskóczy és Radó Imre kapott megbízást a szerkesztésre. Ettől kezdve rendszeres anyagi támogatást kapott a lap. Szirmai Károly: Emlékezés a Kalangyára. *Új Látóhatár,* 1966. 1. sz. 80–81.

[34] Kende Ferenc: A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között. II. *Hungarológiai Közlemények,* 2002. 1. sz. 124.

[35] *Lásd* a Szirmai Károllyal folytatott levelezését. Szirmai Endre: *A magányos óriás.* I. München, 1976, Szirmai Károly Emlékbizottság – Szirmai Károly Archívumok, 87–104.

[36] A vajdasági képzőművészekről készült írásai a *Kalangyá*ban: Balázs Árpád, 1934. 9. sz. 641–643.; Oláh Sándor, 1934. 10. sz. 700–702.; Husvéth Lajos, 1934. 11. sz. 788–790.; Farkas Béla, 1935. 1. sz. 10–12.; Konyovits Milán képkiállítása Budapesten, 1942. 11. sz. 517–518.

[37] Kende Ferenc: Gyík anyó. In Szenteleky Kornél szerk.: *Ákácok alatt. Délszlávországi magyar írók novellái.* II.

és egy új azonosságot keres.[37] A *Kalangya* és a két könyvsorozat révén a jugoszláviai magyar irodalom adminisztrálása nála összpontosul. Ez óhatatlanul azzal járt, hogy a többi párttal együtt betiltott Magyar Párt intézményi szerepét pótolni akaró regionális közművelődési szervezetekkel is kapcsolatba került. Strelitzky Dénes és könyvsorozata révén a szabadkai Népkör (Magyar Olvasókör) és a *Kalangya* magyarországi támogatásának egy részére volt rálátása; a nagybecskereki Közművelődési Egyesület – ahonnan átvette a *Kalangya* terjesztését – Várady Imre volt országgyűlési képviselő érdekkörébe tartozott, míg a zombori Magyar Közművelődési Egyesületben Deák Leó és unokaöccse, Deák István volt a meghatározó szervező személyiség. Velük

Subotica, 1933, Jugoszláviai Magyar Könyvtár, 20–33.; Uő: Péter a bohémek között; Péter hallgatja Antóniót, aki Istent érzi. In Herceg János szerk.: *A diófa árnyékában. Délvidéki elbeszélők*. Budapest, 1942, Kir. Magy. Egyetemi Ny., 102–110., 111–117.; Uő: Csobagi Mehmed. In Csuka Zoltán összeáll., bevez.: *Délvidéki elbeszélők válogatott munkái*. Budapest, 1942, Magyar Népművelők Társasága, 47–56. Csak a *Kalangyá*-ban megjelent Kende-novellák: *Péter fohásza*. 1932. 5. sz. 296–299., *Péter vasárnapja*. 1932. 8. sz. 554–561., *Péter Rouenben*. 1934. 5. sz. 332–334.; Egy önálló Kende-novelláskötetet is terveztek *A csend beszél…* címmel, de ez nem jelent meg. *Kalangya*, 1935. 2. sz. 81. Utasi Csaba a *Kalangya* kisprózáját elemezve Kendét a szó legnemesebb értelmében művészetpártolónak tekintette, aki „szüntelenül alkotói körökben forgolódott, minthogy azonban önteremtő lázak nem nyugtalanították, ereje nagy részét szervezőmunkába ölte. S ha irodalmunk alacsony értékszintje nem jelentett volna számára kihívást, lehet, hogy sohasem fog hozzá novelláinak sorozatához." Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék, 1984, Forum, 89. Péter figurájában pedig „egy életidegen, világhiánytól szenvedő hőssel állunk szemben, aki hol Bécsben, hol Rouenban, hol pedig Párizsban bukkan föl a közelmúlt útjain járva, s egyúttal teljesen fesztelenül labdázgatva a modern művészvilág neveivel, irányzataival. A novellák érdekességét azonban nem ezekben a periférikus mozzanatokban kell keresnünk, ezekben még akár az írói exhibicionizmus jegyeit is láthatnánk, hanem abban a felülemelkedett, szelíden sziporkázó iróniában és nem múló zaklatottságban, mely Péter alakját előremutató módon meghatározza és áthatja". Uo.

majd a *Reggeli Újság* szervező akciói kapcsán is kapcsolatba, versenyhelyzetbe kerül.

Mindez azért is fontos, mert Kende emlékiratának legtöbbet idézett része arról szól, hogy a jugoszláviai magyar irodalom megszületésekor a Magyarországról anyagilag támogatott helyi politikusok egyáltalán nem segítették ezeket a törekvéseket. „Hosszúra nyúlna annak az állapotnak részletezése, itt csak ennek a közismert ténynek megállapítása bír fontossággal. A magyar kormány tehát a két világháború között elvileg nem zárkózott el egyes Jugoszláviában élő, bizalminak elfogadott magyar személyek támogatásától, de a kiutalt összegek nagy részét a magyar nép életének fellendítésére, gazdasági és kimondottan kulturális akciók megteremtésére szánta. Azonban a vezérek véget nem érő tanácskozásokon kívül mit sem produkáltak. E célra kiutalt összegek nyomtalanul elsikkadtak. Felmerül a kérdés, vajon soha senki nem kért hosszú éveken át számadást az átutalt összegek hovafordításáról?"[38] Az emlékirat határozottan állítja, hogy belgrádi nagykövetség a támogatásokat a politikai vezetőknek adta tovább, akik ezzel visszaéltek és magáncélokra fordították, miközben a támogatandó intézmény vergődött. Kende szerint a vezetők tudták, hogy a számukra kultúrcélokra kiosztott összegeket „elsősorban a magyar kisebbségi kérdésekkel foglalkozó és szépirodalommal magyar lélektartó folyóiratokat kellene anyagilag támogatni, kifejlődéséhez segíteni".[39] Ennek elmulasztását maguk előtt kellett igazolniuk, és ez vezetett el oda, különösen miután már Magyarországra is eljutott a *Kalangya*, hogy szerették volna átvenni a folyóiratot. Kende visszaemlékezése szerint a nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesület főtitkára a lap rossz hírét keltette, majd 1936 nyarán meghívták őt mint kiadót az egyesület rendkívüli közgyűlésére. Ott Juhász Ferenc főtitkár olyan értelmű nyilatkozatot akart Kendével aláíratni, amely „szó szerint azt tartalmazta, hogy »a Magyar Közművelődési Egyesület a *Kalangyá*t eddig is erkölcsileg és anyagilag támogatta«".[40] A visszaemlékezés szerint az irat lényege az volt, hogy „a *Kalangyá*t az egyesület tartotta fenn, a jövőben a szerkesztésben teljes jogú beavatkozást igényel, fenntartja a kiadás ellenőrzését, a [*Kalangya*]

[38] Kende: A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között. II. *Hungarológiai Közlemények,* 2002. 1. sz. 119.

[39] Uo. 120.

[40] Uo. 123.

nyomdai előállítását át akarja a becskereki nyomdába helyezni, ahol egyébként anyagilag egyes vezetők érdekelve voltak".[41] Mindezt Kende a leghatározottabban cáfolta és nem írta alá a nyilatkozatot. A helyi sajtóban és az általam ismert levéltári forrásokban erre az esetre semmilyen utalást nem találtam.[42] Az emlékiratban leírtak tárgyilagosságát egyrészt az az életszerűtlen helyzet gyengíti, hogy egy ilyen nyilatkozatot nem szokás nagyobb közönség előtt aláíratni. Másrészt az érintett Juhász Ferenc és Marton Andor életpályájából sem következik egy ilyen hozzáállás.[43] Harmadrészt a

[41] Uo.

[42] Ehhez a délvidéki segélyeket közvetítő Szent Gellért Társaság, illetve a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja (MOL K 438), a Külügyminisztérium és a belgrádi Magyar Nagykövetség (K 63, K 64) iratait, valamint a Miniszterelnökség II. osztályának (K 28) anyagát néztem át. A Kende által felemlített visszaélési lehetőségek fennálltak. De erre vonatkozó vizsgálati dokumentációt vagy feljelentéseket nem találtam.

[43] Juhász Ferenc (1887–1965) Nagybecskereken végezte a gimnáziumot, majd a helyi *Torontál* (1929-től *Híradó*) című lap főszerkesztője, a helyi művelődési élet főszervezője, az Ady Társaság alapítója, műkedvelő színielőadások, irodalmi rendezvények szervezője. A nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesület egyik vezetője, az 1929-es diktatúra után a Bánáti Magyar Közművelődési Egyesület létrehozója, ehhez szerette volna integrálni a vajdasági magyar társadalmi egyesületeket. 1941 után magyar iskolát szervez, majd 1944 után a műkedvelő színjátszás aktivistája, a rövid életű nagybecskereki Madách Színház vezetője, ahonnan 1954-ben távolították el.
Marton Andor (1866–1943) Dunántúlról került Torontálba a megyei gazdasági egyesület főtitkáraként 1894-ben. A kisbirtokok modernizációja és a szövetkezeti mozgalom elkötelezett híve. Maga is birtokot szerez, és 1918 után is Nagybecskereken maradt. A Torontáli Központi Hitelszövetkezet elnöke, a Bánáti Közművelődési Szövetség vezetője, a helyi színjátszás támogatója, a tehetséges magyar középiskolások ösztöndíjazásának megszervezője. Arról, hogy mennyiben támogatta a *Kalangyá*t, megoszlanak a vélemények. (Volt, aki a korban azt is támogatásnak tekintette, ha előfizetett a lapra. Mások több előfizető gyűjtésével, és voltak olyanok is, akik a nyomdaszámla kifizetésében segíthettek.) A levéltári forrásokból eddig nem derült ki, hogy ténylegesen ki volt a Budapestről érkező támogatások helyi felelőse. Kende Ferenc emlékiratának állítása, miszerint Marton Andor lett volna a bizalmas pénzek kezelője, nem bizonyított. Kende konfliktusa nem minden előzmény nélküli a nagybecskereki vezetőkkel. Velük kapcsolatos kritikáját már 1933-ban kifejtette egy Szentelekynek írt levélben. *Lásd* Szenteleky Kornél levele Kende Ferencnek, 1933. március 29. In Bisztray Gyula – Csuka Zoltán sajtó alá rend., bevez.: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Budapest–Zombor, 1943, Szenteleky Társaság, 342.

feltehetőleg az 1960-as években készült kéziratban leírt élesen kritikus viszonyhoz képest Kende Strelitzky Dénessel, Várady Imrével, Deák Leóval, a vajdasági magyarság legfontosabb vezetőivel mint szerkesztő harmincas években napi kapcsolatban volt. Akkoriban viszonyuk egyáltalán nem mondható ellenségesnek. Az emlékirat szerzője korabeli írásaiban nemigen foglalkozik a magyar politikai vezetők bírálatával. Vagy ha igen, akkor azt tematizálja – az egyes személyek megnevezése nélkül –, hogy még mindig „vármegyeházában", azaz többségiként gondolkoznak helyzetükről.[44] A segélyezési anomáliák valószínűek. Az pedig tény, hogy az 1932-ben újraengedélyezett nagybecskereki Közművelődési Egyesület 1930-ban, majd 1932-ben is országos szintű összmagyar szervezetként akarta magát újraszervezni. Szirmai Károly, a *Kalangya* főszerkesztője minderre így emlékszik: „Kende Ferenc a becskerekiektől sohasem kért támogatást, hiszen kezdetben egyáltalán nem volt rá szükség. Ők felajánlottak neki havi 2000 dinárt. Ezen a címen szerették volna kezéből kivenni a folyóiratot. Kende emlékezéseiben megírta, hogy a 2000 dinárt csak három hónapig kapta.[45] A negyedik hónapban Marton Andor, a Magyar Közművelődési Egyesület pénzügyeinek irányítója ugyan aláíratta vele a 2000 dináros nyugtát, de a pénz átadását későbbre halasztotta, és sohasem teljesítette."[46] Kende felszólítást intézett Martonhoz, de az mindenhol megpróbálta Kendét ellehetetleníteni. Ezt a belgrádi követség tanácsosa közölte vele.[47] Szirmai tehát valami olyasmire emlékszik, ami nincs benne Kende emlékiratában. Ezt éppúgy nem tudjuk más forrásokból ellenőrizni, mint Kende állítását, de a főszerkesztő emlékezése azzal együtt, hogy ezt még Kende visszaemlékezésével is próbálja alátámasztani, életszerűbb, mint a Kende-verzió. Tehát ebből is táplálkozhat Kende emlékiratának vádja a nagybecskereki egyesület vezetői ellen. De az is biztos, hogy szerették volna befolyásukat az addig független, a Vajdaságban egyedüli irodalmi folyóiratra kiterjeszteni.[48]

A Literária és a *Kalangya* mellett Kende vajdasági tevékenységének harmadik intézménye a *Jugoszláviai Magyar Újság* (1932–1934) volt, amelyet a Magyarországgal szemben kritikus, magyar

44 Kende Ferenc: Értékmérés és időrend kisebbségi életünkben. *Kalangya,* 1937. 4. sz. 145–148.; Apáink és fiaink. *Kalangya,* 1937. 5–6. sz. 201–207.

45 Ha Szirmai ugyanazt a Kende-visszaemlékezést olvasta, amely az OSZK-ban található és a *Hungarológiai Közlemények*ben publikáltak (*A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között*), akkor rosszul emlékszik, mert abban ez az elem nem szerepel.

46 Szirmai K.: *Emlékezés*... 79.

47 Uo.

48 Nem voltak egyedül. Ilyen volt az újvidéki dr. Vilt Vilmos is, aki 2000 dinárt adott Csuka Zoltánnak a *Kalangya* indítására, de utóbb úgy érezte, hogy „kikerült a kezéből". Kende Ferenc Levele Szirmai Károlyhoz, 1934. május 23. Szirmai E.: i. m. 99.

ügyekben óvatos *Napló* riválisaként indított, és amelyben 1933 augusztusától Szirmai Károly szerkesztésében *Irodalom és Művészet* címmel indított rovatot. A korszerűen szerkesztett lapban volt film-, színházrovat és gyerekmelléklet is. A kiadást egy ideig a zágrábi nyomdászszakszervezet finanszírozta, de csak 1934. szeptember közepéig tudták megjelentetni.[49] Kende negyedik vajdasági bázisa 1934 novemberétől az újvidéki *Reggeli Újság* volt.[50] A napilap *Délbácska* elnevezéssel jött létre 1920 decemberében és mindvégig a szabadkai *Bácsmegyei Napló* című, jórészt emigráns újságírók által szerkesztett, Magyarországgal szemben kritikus lap konkurenciájának számított.[51] A királyi diktatúra bevezetése után törölni kellett minden olyan elnevezést, amely az 1918 előtti berendezkedésre utalt. Ezért a lap nevét *Reggeli Újság*ra változtatták. A lap főszerkesztője Tomán Sándor, majd Andrée Dezső lett. A lap irányvonalát Vilt Vilmos orvos és Korányi Elemér újvidéki plébános nagyban meghatározta. A *Napló*val és más vajdasági magyar lapokkal szemben a *Reggeli Újság* MTI-híreket használt, Magyarországgal szemben nem volt kritikus, és Kende Ferenc visszaemlékezése szerint egyik vajdasági magyar politikuscsoportnak sem volt alárendelve, mert alapvetően magyarországi támogatást élvezett a belgrádi nagykövetségen keresztül.[52] A Magyarországközeli irányvonal miatt két bombamerényletet is elszenvedett a szerkesztőség, Andrée Dezső, a főszerkesztő nem kapott útlevelet Magyarországra, és a cenzúra is nagyon szigorúan kezelte a lapot. Különösen a marseilles-i merénylet után (1934. október 9.) szinte lehetetlen volt a törzsközönséget kielégítő (Magyarországhoz lojális) politikai publicisztikát közölni. Mindez oda vezetett, hogy a lap példányszáma háromezerre csökkent, és a betiltás is bármikor bekövetkezhetett. Ehhez a politikai nyomáson túl az is hozzájárult, hogy a *Napló*nál gyengébben szerkesztett lapról volt szó. Szenteleky Kornél – a *Kalangya* előzményének tekinthető – a *Reggeli Újság*ban megjelenő *Mi Irodalmunk* rovatának szerkesztése és Csuka Zoltán közreműködése ellenére a lap újságírógárdája felkészületlenebb volt, mint a profi szerkesztőséget és hírszolgálatot működtető *Napló*é. Szenteleky és Csuka épp azért

[49] A lap főszerkesztője Bródy Mihály volt, aki a *Városok… falvak* című kötet bevezetőjét is jegyezte.

[50] A Literária 1934-ben szűnt meg, a *Kalangya* kiadását Kende 1937-ben adta át. A *Reggeli Újság*hoz való csatlakozását az 1934. november 26-án kelt levelében Szirmai Károlynak írta meg. Közli Szirmai E.: i. m. 101.

[51] A periodika mintaértékű feldolgozását adja Hornyik Miklós: *A Délbácska története (1920–1929)*. Újvidék, 1985, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 253.

[52] Kende: A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között. III. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 3. sz. 139.

nem fért be a jórészt magyarországi emigránsokkal működő lapba, mert Fenyves Ferenc, a tulajdonos főszerkesztő úgy vélte, hogy az a vajdasági irodalom, amely a *Napló*ban – döntően a vasárnapi mellékletben – jelenik meg. Szenteleky 1928-tól induló regionális irodalomszervezéséről – a *Kalangyá*t bírálva – csak Szenteleky halála után vettek tudomást.[53] A *Reggeli Újság* költségeit részben a belgrádi magyar nagykövetség állta, de 1935 júniusában – Kende visszaemlékezése szerint – a támogatást beszüntették és Alt Valdemár követ felszólította Andréet, hogy „adják el a lapot a nyomdászoknak, ha akarják, vagy dobják ki az utcára".[54]

A lap kiadását azonban a nyomda nem vállalta, a beszüntetést sem lehetett egyszerűen megoldani, mert a lap munkatársainak a felmondási idő alatt valakinek fizetést kellett volna biztosítani, de ezzel, valamint más jogi következményekkel együtt fény derült volna a magyar kormányfinanszírozásra. Azon vajdasági személyiségeknek pedig, akik a követségi támogatásokat közvetítették, azért lehetett kínos az ügy, mert kiderülhettek volna a laza pénzkezelés szabálytalanságai.[55] Kende Ferenc a Literária beszüntetése után – emlékirata szerint mit sem tudva a *Reggeli Újság* körüli helyzetről – megkereste Andrée Dezsőt és felajánlotta, hogy átveszi a lap vezetését. A főszerkesztő ekkor elmondta, hogy még a meglévő alkalmazottakat sem tudja rendesen fizetni, és ismertette a napilap helyzetét. Ekkor Kende új ajánlattal állt elő: fizetés nélkül vállalta a lap átszervezését. A forgalmi nyereségnek az ő munkája eredményeként létrejött többletéből kért bizonyos százalékot honoráriumként. Magának kérte a szerkesztés feletti felügyeletet és – az emlékirat szerint – kikötötte, hogy a lap szüntesse be a jobboldali intranzingens magatartását, „a beszivárgó Horthy–Hitler fasizmus minden megnyilvánulása ellen foglaljon állást, a szerb–horvát–magyar barátságot, a magyar kisebbség jól felfogott érdekében ápolja".[56] Majd meggyőzte Andréet, hogy a cégbíróságnál saját neve alatt jegyeztesse be az újság tulajdonjogát.

A lap revitalizálásához Kende két szervezési programot dolgozott ki. Egyrészt meg kellett teremteni a lap működéséhez

[53] Kende: A magyar betű sorsa... II. 115–118.

[54] Kende: A magyar betű sorsa... III. 141.

[55] Uo.

[56] Uo. 142.

szükséges anyagi forrásokat. (A magyar követségre, kisebbségi magyar politikusokra a továbbiakban nem számíthattak.) Másrészt távlatosan „olyan lehetőség kialakítása [a cél], amely látszólag politikamentesen egy szellemi tömbbé gyúrja a magyarságot, elsősorban a magyar parasztságot".[57] Tehát hosszabb távon olvasó- és előfizetői közönséget hoz létre. Az addig csak Újvidékre és Temerinbe eljutó lapot Kende a Literánál kialakított kapcsolatai révén és terjesztési hálózatán keresztül tette országos lappá. Első lépésben mintegy ötven helységből tudósító személyt kért fel, illetve árusítókat szervezett be. Az volt a célja, hogy a lap eljusson „a magyarlakta tömbök minden városába és községébe, valamint a magyar szórványterületekre, továbbá a szerb–horvát városokba, ahol a magyar ipari munkások helyezkedtek el".[58] A példányszám növeléséhez a terjesztőhálózaton túl figyelemfelhívásra is szükség volt. Ezt szolgálta 1935 májusában a *Földet ad a Reggeli Újság* akció. Kende megállapodott az újvidéki Vöröskereszt Egyesülettel, hogy a sorsolási engedélyük alapján a lapból kivágható szelvények gyűjtői között ajándékokat sorsolnak ki, és első díjként egy hold földet ajánlottak föl a nyertesnek, amelyet annak lakóhelyén vásárolnak meg.[59] Később a lap a központi sorsjegyjátékba is bekapcsolódott, akkor is a lapból kellett a szelvényt kivágni.[60] A sorsjáték föld- és tárgynyeremény-akciói, illetve a terjesztőhálózat hatására a lap példányszáma 1935 őszére 18 000-re emelkedett, majd a következő években 30 000 körül állandósult. Hasonlóan sikeres pályázat volt a tízhetes rejtvénypályázat,[61] a *Nótát küld a Tisza–Duna tája*, amely során 235 dal érkezett be a szerkesztőségbe, és ebből később népszerű nótáskönyvet adtak ki.[62] A nyereményjátékokon kívül a lap kiadóhivatala rendezvényszervezéssel is foglalkozott. A hazai és külföldi társasutazások mellett nagy népszerűségnek örvendett a *Reggeli Újság* Újvidék és Szabadka közti kerékpáros körversenye.[63]

1935-ben mindehhez egy, a *Kalangya* égisze alatt kezdeményezett kisebbségi programankét is kapcsolódott. Az egyesületek számbavétele mellett a folyóirat szerkesztői közel száz vajdasági magyar értelmiségit, közéleti személyiséget kértek fel – egy 1935.

57 Uo. 143.

58 Uo.

59 Hétköznap egy szelvény, vasárnap 3 szelvény jelent meg a lapban. Összesen 100 szelvényt kellett beküldeni, és ebből 101 ajándékot sorsoltak ki augusztus végén. 100 szelvény után 1 dinárt kapott a Vöröskereszt a többi a lapkiadóé volt. *Reggeli Újság,* 1935. április 3. 7. Összesen 15 217 dinár gyűlt össze. Az újvidéki Falkenstein Károly Gyula fia nyerte az 1 hold földet. *Reggeli Újság*, 1935. szeptember 1. 3.

60 *Reggeli Újság*, 1937. március 8. 2.; március 12. 3.

61 *Reggeli Újság*, 1935. május 16. 42.

62 1934. augusztus 15. és október 15. között lehetett beküldeni a szerkesztőségnek a nótákat. *Reggeli Újság,* 1935. május 14. 4.

63 Az elsőre 1935. június 9–10-én került sor. *Reggeli Újság,* 1935. június 2. 10.

július 1-jei körlevélben – arra, hogy fogalmazzák meg a legfontosabb kisebbségi teendőket.[64] A lapszám el is készült (1935. 6. sz.), de a cenzúra betiltotta a megjelentetését. Mivel azonban a szedés már készen volt, és több száz kefelevonat elkészült, az anyag jó néhány helyre eljutott. Kende Ferenc programadó, *Magyar szellem – kisebbségi szellem* cikke pedig az 1940-ben megjelent tanulmánykötetében látott napvilágot. Ezt a következő fejezetben részletesen ismertetem. A lapszám betiltása megrázta a *Kalangya* szerkesztőségét, és új számmal csak 1935 novemberében tudtak jelentkezni. A *Reggeli Újság* szerkesztőségében 1935 őszére az ankét eredményeit felhasználva kialakult egy kulturális akcióprogram, amelynek a lényege a szinte minden városban, községben helyi szinten működő egyesületek (népkörök, felekezeti szervezetek, legényegyletek, dalegyletek, tűzoltó-egyesületek, sportkörök stb.) összefogása, segítése, orientálása, tevékenységük nyilvánosságának biztosítása volt. A kormányzat többszöri kérés ellenére sem engedélyezte országos magyar kultúrszövetség létrehozását, ezért 1935 őszétől a *Reggeli Újság* vasárnapi számaiban *Egyesületi Közlöny* címmel rovat indult, amelyet az ún. Közművelődési Tanács szervezett. „A Közművelődési Tanács nem volt engedélylyel vagy alapszabályokkal működő alakulat [...] a *Reggeli Újság* szerkesztőségének kebelén alakult meg mindenféle szabályzat és hatósági jóváhagyás nélkül. A szerkesztőség néhány tagja [Kende Ferenc és Tóth Bagi István[65] – B. N.] az egész országból maga köré gyűjtötte, mondhatnók baráti alapon, azokat a férfiakat, akik

[64] A körlevelet idézi Utasi Csaba: A *Kalangya* betiltott kisebbségi számának margójára. *Híd*, 1994. 7–8. sz. 533.

[65] Tóth Bagi István (1911–1941) a szabadkai gimnázium befejezése után ugyanott a *Jugoszláviai Magyar Újság* munkatársa lett. 1932-ben több írása is megjelent a Szenteleky szerkesztette *Mi Irodalmunk*ban, 1934-től a *Híd* szerkesztője, majd 1935-től a *Reggeli Újság* belső munkatársa lett, és itt vált a jugoszláviai magyar közírás egyik meghatározó szerzőjévé. Előbb a *Reggeli Újság*ban, majd a *Kalangya* betiltott számában jelent meg a *Pusztulunk, veszünk…* című cikksorozata húsz bácskai magyar község demográfiai viszonyairól. 1937-ben *Valamit tenni kell* címmel regénye jelent meg. 1941 áprilisában belgrádi riportútjáról hazafelé tartva a dunai átkelés közben géppisztolysortűzben vesztette életét.

népük nevelése érdekében hajlandók voltak munkásságot kifejteni. Sikerült is velük a népnevelést megindítani és helyes irányba fejleszteni. A Közművelődési Tanács működése azonban hamar szemet szúrt a hatóságoknak, és így ellene különböző helyekről vizsgálatot indítottak. A *Reggeli Újság* védekezésében mindenkor kijelentette, hogy a Közművelődési Tanács nem egyesület, sem szövetség és semmi ilyen jelleggel nem bír, hanem a napilap egyik osztálya, amely kulturális kérdésekkel foglalkozik."[66] Tehát a magyarság iskolán kívüli népnevelésének megszervezésére vállalkoztak, és ehhez egyesületekre és „tananyagra" volt szükség. Erről az 1937–1938-as tevékenységet ismertető beszámolóban így fogalmaztak: „Jugoszláviában a magyar nyelvterületeken általánosságban – amint azt többek, számos esetben megállapították – nélkülözzük az a művelt középosztályt, amelynek intelektuelljei a népnevelő feladatot vállalhatnák. Így van ez néhány nagyobb városunk kivételével, valamennyi városunkban és falunkban. De nincsen egységes átfogó szervezetünk sem. Nincsen fiókszervekkel rendelkező kultúregyesületünk, amely az iskolán kívüli népnevelést központilag életre hívná és irányítaná. Az egymástól függetlenül működő egyesületek pedig nemcsak erőtlenek, hanem körülhatárolt viszonyaik miatt képtelenek a népnevelés kérdését megoldani. Kétségtelen, hogy szórványosan történtek ilyen kísérletek és itt-ott tartottak és tartanak népnevelő előadásokat. Ezek az előadások sajnos nem nagyszámúak és a rendszerességet, tervszerűséget nélkülözik, szélesebb néprétegre kiterjedő jelleggel nem bírnak. Számos egyesület lelkes vezetőinek a népnevelés terén való minden jóakarata kárba vész, mert előadót nem tud szerezni és nincs előadható anyaga. Az egyesületek ezért nem emelkedhetnek kultúrhivatásuk magaslatára és így általánosságban be kell érniök mulatságos és néha kétes kultúrértékű színművek műkedvelőkkel való előadatásával."[67] Az elvégzett népnevelő és szervezőmunkával a későbbiekben részletesen foglalkozunk.

Kende Ferenc 1940 novemberében Budapestre távozott a *Reggeli Újság*tól, és 1941-től a kisgazdapárti *Kiss Újság* kiadóhivatalát vezette. 1945–1946-ban Kende és Társa néven saját lapterjesztő

[66] *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság huszonkét esztendei munkájáról.* Kecskemét, 1941, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 5.

[67] Kende Ferenc: *A magyar betű sorsa…* 147.

vállalatot működtetett, majd különböző állami cégeknél a lapterjesztést szervezte 1958-as nyugdíjazásáig. 1974-ben bekövetkezett haláláig három momentumról van tudomásom. 1960-ban vékony könyve jelent meg *A szervező és a szervezés* címmel, amelyben a harmincas évek kisebbségi közegében a szervezésről propagált ismereteit új környezetben, a csepeli szerszámgépgyár példáin újította fel. 1964-ben megírta *A kapitalizmus kialakulásának hatása a magyar könyvkiadásra* című 170 oldalas kéziratát, és ebből a dokumentumból kiderül, hogy tervezte a magyar könyvkiadás történetének megírását. Ennek azonban csak a tervezete maradt fent.[68] Ugyanekkor készülhetett a többször idézett *A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között* című 81 oldalas kézirata.[69] Az 1960-as évek végén pedig a Magyar Rádió irodalmi szerkesztőségében visszaemlékező interjúk készültek Kende Ferenccel a századforduló mozgalmairól.[70]

Kende életpályáját a tízes évek progresszivizmusa a világ szervezhető, alakítható voltába a társadalmi menedzsmentbe vetett hite határozza meg, ez a szocializáció lesz a sorsélménye. Könyvterjesztőként, kiadóként a Tanácsköztársaság alatt, a kisebbségi közéletben teljesen különböző keretek között újra és újra erre támaszkodik úgy, hogy az épp aktuális folyamatokat, mozgalmakat adaptálja.

EGY KISEBBSÉGI TÁRSADALOMSZERVEZÉSI PROGRAM

A jugoszláviai magyarság politikai megszervezése a folyamatos diszkrimináció miatt a Jugoszláviai Magyar Párt 1922. szeptemberi megalakulása után is gyengének mondható: a párt jelöltjeinek az 1925-ös parlamenti választásokon nem sikerült mandátumhoz jutniuk, és az 1927-es választásokon is csak a Radikális Párt listáján tudtak két képviselőt bejuttatni a parlamentbe. A királyi diktatúra bevezetésével (1929. január) a pártok, kulturális egyesületek betiltásával szinte megszűntek a politikai érdekérvényesítés lehetőségei. A saját közösség szervezése és a kisebbségi politikusok

[68] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3169.

[69] Ennek a *Hungarológiai Közlemények*ben publikált anyagnak a *Reggeli Újság* akcióira vonatkozó része megegyezik a napilap 1941-ben kiadott *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság...* vonatkozó részével.

[70] Ebből egy rövid le nem írt hanganyag maradt fent a Petőfi Irodalmi Múzeumban PIM, Hangtár157/9 B, III.

működése is a helyi (Szabadka, Nagybecskerek, Zombor, Újvidék) közművelődési egyesületekre szűkült. Ekkor a jugoszláv kormány Szántó Gábort, a szabadkai Népkör elnökét és több helyi társadalmi szervezet vezetőjét ismerte el a magyarság képviselőjeként.[71] Ő arra alapozta politikai stratégiáját, hogy a magyarok illojalitásáról kialakult képet megváltoztatva, annak ellentételezéseként majd egyenjogú polgárként kezelik a magyarokat. Ennek érdekében tömeggyűléseket szervezett és létrehozta a Jugoszláv Egységmozgalom magyar szervezeteit. 1931-ben kormánylistáról parlamenti képviselővé választották, majd megszervezte a Jugoszláviai Magyar Népszövetségi Ligát annak érdekében, hogy a Népszövetséghez kapcsolódó nemzetközi szervezetből kiszoríthassa a volt jugoszláviai Magyar Párt politikusait. Ugyanebben az évben javaslatot tett a Jugoszláviai Magyar Gazdasági Szövetség létrehozására azt hangsúlyozva, hogy a magyarság kulturális fejlődésének alapját a gazdasági összefogás teremtheti meg. Ez a szervezet összeköttetésben a hatóságokkal a belföldi gazdasági mozgalmakba integrálta volna a magyar gazdatársadalmat. 1935-ben újra a kormánylistán indult a választásokon, és nemcsak mandátumhoz jutott a Bácstopolyai járásban, hanem sikerült elérnie a szabadkai Népkör, illetve a Nagybecskereki Kulturális Egyesület működésének újbóli engedélyezését is. Ezenkívül Topolyán visszaadták az Olvasókör elvett könyvtárát. Bár a kormány megnyerte a választásokat, világos lett, hogy demokratikusabb körülmények között az Egyesült Ellenzék győzött volna, amely a Vajdaságban is jól szerepelt. A kormányzat mindenképpen érzékelte a változtatás szükségességét. Attól tarthattak, hogy a volt Magyar Párt vezetői a Nagy Iván vezette horvát orientációjú magyar mozgalommal együtt a kormány ellenzékét fogják erősíteni. Így 1936 tavaszától informálisan a volt magyar pártvezetőket is elfogadták a magyarság érdekképviselőiként és a budapesti kormányzattal is javultak a kapcsolatok, Szántó Gábor és hűségmozgalma pedig leértékelődött. Ebben a politikai légkörben született meg a *Reggeli Újság*, illetve a *Kalangya* szerkesztőségében az az ötlet, hogy össze kellene gyűjteni azokat, akikre a magyarság belső megszervezésében számítani

[71] Hornyák Árpád: Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom. *Aracs*, 2009. 2. sz. 23–32.

lehet, illetve össze kellene állítani a programszerű teendőket. A majdnem száz személyt megszólító ankét eredményeként született meg a *Kalangya* (1935. 6. sz.) említett száma, amelyet – mint arról már volt szó – azonban betiltottak és a kefelevonat révén maradt meg a dokumentum, mint a korabeli legteljesebb vajdasági magyar helyzetkép és problémakatalógus.[72] Ennek bevezetőjét, mondhatnánk ideológiai megalapozását Kende Ferenc írta. A folyóiratszám és Kende ezen és további programadó írásainak hátteréként a magyarságpolitika enyhülésén túl még két dologgal mindenképpen számolnunk kell.

Egyrészt a szlovenszkói és erdélyi minta nyomán Csuka Zoltán és Szenteleky Kornél 1928-tól tudatosan szervezte a vajdasági magyar irodalmat előbb napilapok mellékleteként a (*Vajdasági Írás* 1928–1929; *Mi Irodalmunk* 1930–1933), majd elindítva a *Kalangya* című folyóiratot (1932). Az alapító főszerkesztő halála után a Szirmai Károly, Radó Imre, Kende Ferenc összetételű szerkesztőség a *Híd* című folyóirat (1934) megjelenése ellenére (vagy épp annak balra tolódása miatt) képes volt integrálni a kisebbségi közösség programadó szakembereit. (Majd egy szélesebb népművelő körnek a *Reggeli Újság* Egyesületi Közlemények rovata biztosított nyilvánosságot.) A másik fontos előzmény a felföldi és erdélyi kisebbségi szellemi életben az önálló kisebbségi társadalomépítés megfogalmazása, amelynek irodalmát Kende Ferenc ismerte. A Vásárhelyi Találkozó határozatát közölte is az *Egyesületi Közleményekben*.[73] Csuka Zoltán pedig a *Kalangya* elindítása mellett annak a *Láthatár* című budapesti kisebbségi/közép-európai folyóiratnak az alapító szerkesztője lett, ahol az új kisebbségi értelmiségi értékrend manifesztálódott.[74]

[72] Fontos előzmény még: *Városok… falvak. Néprajzi és történelmi vázlatok*. I–II. Előszó Bródy Mihály. (Subotica, 1934, [Jugoszláviai Magyar Könyvtár]).

[73] *Reggeli Újság*, 1940. január 7. 49. (EK) A Vásárhelyi Találkozó (Marosvásárhely, 1937. október 2–4.) az erdélyi magyar ifjúsági csoportok találkozója volt, amelyet baloldalról javasoltak ugyan, de maga a tanácskozás a nemzeti összezárkózás jegyében zajlott le, a határozatok is ezt tükrözik, és a világnézeti, szemléleti kérdések feloldása során az egységes cselekvési terv megteremtésében a keresztényszociális-nemzetépítő kisebbségi csoportok váltak dominánssá.

[74] *Lásd* pl. Nánay Béla: Kisebbségi magyar lélek. *Láthatár*, 1937. 1. sz. 21–30., vagy ugyanott Makkai Sándor: Nem lehet… című tanulmányának vitáját. Kovács J. Béla: *Láthatár*

■■■

A hivatkozott *Kalangya* számot bevezető Kende jegyezte *Magyar szellem – kisebbségi szellem* című tanulmány alapállítása az, hogy a vajdasági magyarság bajainak fő forrása, hogy a magyar többségi szellem tovább él a közéletben, és ez kerül összeütközésbe a kisebbségi léthez szükséges új szemlélettel. Az 1918 előtti magyar közéletet és politikai kultúrát nem a társadalmi megszervezettség, hanem a megyeháza határozta meg. „A megyeháza volt a szív, ami a mindent éltető vért lövellte széjjel. A megyeháza volt az az átütő szellemiség, amely bűvkörébe vonta nemcsak a közvetlenül tőle függőket, hanem a társadalom minden érvényesülni akaró rétegét és egyénét."[75] Ezt az úriassággal áthatott szellemiséget törte meg az impériumváltás. „A volt magyar városok képe teljesen megváltozott. Megszűnt a megyeháza, elnéptelenedtek az úri kaszinók. Az itthon maradt hangadó tekintélyek csendesen járó, szelíd emberekké változtak. Természetes és törvényszerű, hogy a középosztályunk, melynek gondolatkörét a magyar történelmi múlt erényei, a háború előtti társadalom szemlélete és az úriasság szelleme táplálta, a kisebbségi állapot egészen más légkörébe tapogatózó tanácstalanságba esik, és csak lelki válságokkal, fokozatosan és zökkenőkkel találja meg a helyét. A múlt minden jóval és rosszal – kiirthatatlanul él benne, kíséri útjain, irányítja gondolkozásában és gátolja cselekedeteiben."[76] Az új kisebbségi helyzet és az elszegényedés, a gazdasági válság következményeinek áttekintése után megállapítja, hogy a „szellemvilágunkhoz való ragaszkodás, ma csak tragikus helyzeteket szülhet".[77] Ezért „szakítanunk kell azzal a belénk rögzített felfogással, ami mindent felülről vár. Nincs támaszunk, nincs segítségünk, és tudnunk kell, hogy a kenyérért való harcban csak a magunk erejére és szervezett-

1933–1944. Repertórium. Budapest, 1986, Állami Gorkij Könyvtár – Művelődéskutató Intézet, 210. A korabeli kisebbségi magyar társadalomkonstrukciókról Bárdi Nándor: Társadalomkonstrukciók a magyar kisebbségek két világháború közti történetében. In Bárdi Nándor – Tóth Ágnes szerk.: *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban.* Budapest, 2011, Argumentum, 303–326.; dokumentumösszeállítás: Bárdi Nándor: A kisebbségi értelmiség önképe a második világháború előtt. *Magyar Kisebbség,* 1998, 3–4. sz. 55–59.; dokumentumok: 60–128.

[75] A *Kalangya* betiltott száma teljes terjedelmében megjelent a *Híd*, 1994. 7–8. számában, az idézet helye: 423–424.

[76] Uo. 425–426.

[77] Uo. 427.

ségére számíthatunk".[78] Ebben a helyzetben az öngondoskodás első lépését Kende abban látja, hogy ki kell alakítani a közösség kisebbségi gondolkodását. Ez számára „pontosan meghatározható, szigorú szabályokkal körülírható szellemiség, aminek fel kell szívódnia vérünkben, agysejtjeinkben és idegrendszerünkben".[79] A kisebbségi szellem jellegzetességét három pontban foglalta össze: „1. A modern szervezés megtanulása és alkalmazása. 2. Az egyéni képességek és teljesítmények legmagasabb szintre való fejlesztése. 3. Társadalmilag: gazdasági, önsegélyezési, népjóléti, kulturális és politikai területeken szigorúan egységes szervezetekbe való tömörülés, illetve érdekképviseletek alkotása."[80] A szervezés számára egy modern tudomány, a társadalomépítés tudományos módszertana.[81] Az egyéni képességek kiteljesítésén alapvetően a kisebbségi fiataloknak a szabad pályákon, döntően az iparban és a kereskedelemben való elhelyezkedését, annak szorgalmazását értette. Az intézményépítés terén pedig a szerző azt tartja a legfőbb problémának, hogy „a központosítás híján a lokalitás kis színvonalán csetlenek-botlanak".[82] A *Kalangya* a kisebbségi teendőkre kért gyakorlati ötleteket. De ezzel Kende nem foglalkozik, mert a megvalósítás lényegét abban látja, hogy „kitermelünk-e soraink közül egy vagy több olyan gyakorlati szervező egyéniséget, akiben a kisebbségi élet a maga egész mivoltában él és lüktet. Olyant, akiben a fejlett kisebbségi öntudaton kívül megvannak mindazok a tulajdonságok, amelyek a vezető-szervező egyéniségnek összetevői. A terület és az anyag adva van, itt él szervezetlenül kisebbségi sorban a magyar nép. Ennek a népnek, kisebbségi szempontból tekintve szervezője nincsen."[83] A szerző körülírja azt az öntudatos kisebbségi polgártípust (nem lehet pesszimista, hanem kreatív, munkás, derűs lelkű, hitvalló), akinek a megjelenésétől a társadalmi feladatok tudatosítását várja el. „Tudósaink, kutatóink, statisztikusaink, szociológusaink nincsenek. Ismerjük szegénységünket. Mégis köztudomású, hogy a magyar középosztály különböző tagjai már foglalkozásuknál és hivatásuknál fogva a gyakorlati élet egyes kérdéseivel alaposan és speciálisan foglalkoznak, vagy ilyenekre

78 Uo.

79 Uo.

80 Uo. 428.

81 „A szervezés célja a széthulló szervetlen szervessé változtatni. A szervezés az a tudomány, ami az egyedülálló egyest ésszerűen bekapcsolja az egészbe, úgy hogy közöttük kölcsönös összeköttetés létesüljön, és az egyes szerv az egész szervezet részese legyen." Uo.

82 Uo. 430.

83 Uo. 431.

hajlamosságuk van. A magyarság gyakorlati megszervezőjének kellene ezeket a férfiakat olyan munkálatokra bírni, amelyek a magyar kisebbségi közösség javára szolgálnak. Szemléltetőbben: a magyar ajkú községek papjait a születési, házassági és elhalálozási kimutatások elkészítésére kell bírnia. Orvosainkat a magyar nép egészségügyének feldolgozására, demográfiai leírásokra kell felkérni. Gyárigazgatóinkat, vállalkozóinkat, kereskedőinket munkaalkalmak megszervezésénél kell igénybe venni. Ügyvédeinkkel, életünk minden területén, a jogvédelmet kell megszerveznie. Íróinkat a kisebbségi irodalom fejlesztésére kell rábírnia. Sajtónkat a kisebbségi kérdésekkel kell ellátnia és tájékoztatnia. Tanítóinkat a magyar népnevelés munkájába állítania. Egyszóval: szerteszóródó értékeinket, tudásanyagunkat, a bennünk levő eleven készséget kell szerves egésszé ömlesztve, népünk javára felhasználnia."[84] Ebben a gyakorlati szervezői ideáltípusban – amely nagyon hasonló Balogh Edgár Sarlós- és Venczel József művelődéspolitikai programjaihoz – Kende valójában egy „kisebbségi szellemvilágot", a „kisebbségi munka módszerét" propagálja a vajdasági német és szerb nemzetiségi minták alapján, egy új nyelvezetben. A kisebbségi szocializáció nála maga a szervezés, a konkrét szervező-irányító feladatot pedig a Közművelődési Tanács, illetve az *Egyesületi Közlöny* látja el közvetítve az egyesületi élethez, társadalmi akciókhoz szükséges információkat.

A betiltott lapszámban megjelenő 27 rövid írásban felvetett teendők négy téma köré csoportosíthatók. A szerzők döntő része a magyarság helyi és jugoszláviai *egyesület*einek megszervezését tartja kulcskérdésnek. Kulturális, gazdasági és egészségügyi összefoglaló szövetségek létrehozására tesznek javaslatot.[85] Mindezt legtömörebben mint egy munkaközösség feladatkörét Gyöngyösi Dezső, a zombori munkásbiztosító vezetője foglalta össze: „[...] kezdeményezze, megalakítsa és vezesse a kisebbségi magyar társadalom minden együttes életmegnyilvánulását. Hatáskörébe tartozik a termelő, a fogyasztó, értékesítő és hitelszövetkezetek megszervezése, kulturális, dal-, sport- és társadalmi egyesületek alakítása, a magyar kisebbség kataszterének elkészítése és állandó

[84] Uo. 432.

[85] Batta Péter ügyvéd és folklórkutató a legutolsó tanyacsoportig a helyileg szükséges egyesületalapítást szorgalmazza: ifjúsági egyesület, cserkészegylet, leány- és legényegyletek, daloskörök stb., amelyek népnevelő munkát szervezhetnének. Majd ezeket fogná össze a Jugoszláviai Magyar Szövetkezeti Központ, illetve a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Központ. S egyben ezek felülről generálnák is a szervezést (*Célkitűzések*. Uo. 438–443.). Csuka János, a *Napló* munkatársa (Kolozsy álnéven) a német és a szerb nemzetiségi önszerveződési minták feldolgozását javasolja (*Hova, merre?* Uo. 461–464.). Lévay Endre, a *Híd* alapító szerkesztője az ifjúság integrációját az egyesületeken keresztül látja megold-

statisztikai vezetése, népies jellegű napi- és hetilapok kiadása, az iskolán kívüli oktatás és társadalmi akciók szervezése, és minden ügy, amely az itteni magyarságot közösen érdekli".[86]

Egy másik, az egyesületszervezéssel szorosan összekapcsolódó főtéma a *népművelési program* volt.[87] Ezen belül a helyzetismeret megteremtését és a néphagyományok ápolását emelték ki, amely megteremti a „népélményt". Brajjer Lajos nagybecskereki újságíró és műfordító hat pontban összegezte a kulturális feladatokat: irodalmi és művészeti díjak létrehozása; a szerb–magyar megértést szolgáló munkák megjelentetése; magyar hangversenyek és képkiállítások szervezése a nagyobb jugoszláviai településeken; tehetséggondozásként a jó tanulók jutalmazása és az irodalmi, művészeti tehetségek felkarolása; évente az egyesült kultúregyesületek nagygyűlésének megszervezése más-más városban, magyar kultúresttel összekötve.[88]

A harmadik nagyobb tematika a mezőgazdaság átalakítása és a *gazdasági önszerveződés*, amely összekapcsolódott a szövetke-

hatónak és egyetemes magyar kisebbségi kongresszus összehívását javasolja (*Az új nemzedék törekvései*. Uo. 465–467.). Külön ifjúsági kongresszust látna jónak Schwarczer Gyula jogász, a *Híd* szerkesztője, de ő is igényelné az egységes irányító szervet (*Hogyan?* Uo. 471–472.). Stern Lázár ügyvéd pedig szintén német mintára (Bauernhilfe) a szövetkezeti mozgalom építését szorgalmazta, majd ugyanilyen módszerrel a közművelődési egyesület szervezését (*Kultúrszervezkedés*. Uo. 481–485.). A gazdasági és a kulturális egyesületek, illetve szövetkezetek mellett többeknél megjelent a nemzeti alapon szerveződő egészségügyi szövetkezet (gyakorlatilag betegbiztosítási pénztár) terve is, amelyet Tóth Bagi István a német példa alapján részletesebben is kifejtett (*Pusztulunk, veszünk…* Uo. 503–506. [501–529.]).

86 Göngyösi Dezső: *Magyar munkaközösség*. Uo. 455.

87 Garay Béla színész-rendező a műkedvelő színjátszás szakmai színvonalának emelése érdekében tömörítené egyesületbe a helyi műkedvelőket (*A magyar színjátszásról*. Uo. 452–453.). Szili Jenő az újvidéki Református Olvasókör vezetője, presbiter, a helyi kultúrbizottságok révén előre megtervezett népművelő előadássorozatokban gondolkodott (*Emeljük népünk kultúrszínvonalát*. Uo. 473–474.), Lucia (dr. Török Béláné) írónő a vasárnapi iskolák ismétlésen túli feladatait foglalta össze (*Vasárnapi iskolákat!* Uo. 468.). Kristály István tanító szerint (VGy, ill. Vető György álnéven) „népélményre" van szükség a népművelésben, amelyet egyrészt a mai élet helyzetismeretével, másrészt a néphagyományok feltárásával lehet megteremteni, és mindezt a fiatalság és a sajtó regisztrálhatná a magyar közönség számára (*Népművelésünk útja*. Uo. 494–497.).

88 Dr. Brajjer Lajos: *Kultúrfeladataink*. Uo. 445–446.

zeti javaslatokkal. Itt is tételesen felsorolták a gazdaságfejlesztés, illetve a magyar intézményszervezés legfontosabb feladatait.[89]

A negyedik, kevesebb hozzászólást előhívó témakör az irodalom és a szerb/jugoszláv–magyar *kapcsolatok* és közeledés lehetőségeit vette számba. Itt egyrészt a sorsközösségi élmény megteremtését és az egységes közvélemény kialakítását, másrészt a délszláv–magyar irodalmi, zenei kölcsönhatások feltárását szorgalmazták.[90]

[89] Kelemen János könyvkiadó a cselédség földhöz juttatása érdekében, tízdináros alapon (minden magyar egy dinárral járuljon hozzá az alaptőkéhez) létrehozandó hitelszövetkezetet javasolt, a kisbirtokos gazdaköröket pedig magyar gazdaszövetségbe kapcsolta volna, valamint a munka- és állásközvetítés megszervezését, magyar ipari kiállítások szervezését, vándor színtársulatok működtetését, közös magyar lapárusító helyek felállítását javasolta (*Hozzászólás*. Uo. 456–457.). Szobonya László a takarmánytermelésről az állattenyésztésre való áttérést, a gyümölcstermesztés elterjesztését, a gazdasági felvilágosítómunkát, magyar földművesiskola létrehozását, vándor gazdasági előadások rendszeresítését propagálta (*A gazdasági kérdés*. Uo. 477–481.). Sulhóf József újságíró, műfordító Kelemenhez hasonlóan tőkéjét dinaronként összerakandó hitelszövetkezetet javasolt. A gazdálkodók és kereskedők szövetkezeti együttműködése révén jugoszláviai magyar tervgazdaságban gondolkodott. A közművelődés terén pedig: a jugoszláviai magyarság szabadegyetemének létrehozására tett javaslatot (*Mindenki csak egyetlen dinárt adjon!* Uo. 469–470.).

[90] Asch Izidor tanár a minél nyíltabb sajtótájékoztatás révén létrehozandó egységes közvéleményben látta a kulcskérdést (*A kisebbségi közvéleményről*. Uo. 433–434.). Ágoston Sándor református lelkész, a magyar nemzeti irodalomnak a mindennapi családi életbe való használatát szorgalmazta (*A guzla*. Uo. 436–437.). Szirmai Károly író az irodalom feladatát az egymásrautaltság és az egymáshoz való tartozás előkészítésében, felébresztésében vélte felfedezni a németség mintájára (*Íróink és közönségünk*. Uo. 475–476.). Csuka Zoltán a jugoszláviai magyar irodalom mint az erdélyi, felvidéki irodalomhoz hasonló regionális entitás az egyetemes magyar irodalomba való integrálását tartotta fontosnak (*A jugoszláviai magyar írás az egyetemes magyar irodalom s a két szomszédos nép kultúrközeledésének szolgálatában*. Uo. 447–449.). Kohlmann Dezső tanár pedig egy másik vonatkozást, a jugoszláv–magyar irodalmi kapcsolatok tudatos építését hangsúlyozta (*Jugoszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Uo. 458–460.). Ugyanezt emelte ki Brajjer Lajos is az irodalmi és zenei kölcsönhatások feldolgozását és magyar költők szerb fordítását szorgalmazva (uo. 445–446.).

A betiltott lapszám egyetlen közvetlenül politikai írása a Magyar Párt volt elnökének, Várady Imrének a cikke, amely a vajdasági közös érdekek hangsúlyozásán túl a jobbra vagy balra való lecsatlakozás és szétforgácsolódás helyett „az együtt maradás" parancsát emelte ki.[91] Ezzel mintegy a volt hivatalos pártvezetés részéről is legitimálta a folyóiratban összegyűjtött reformtörekvéseket. Csakhogy ehhez a politikai enyhülés ellenére nem volt partner a jugoszláv kormányzat magyarságpolitikája, ami abból is látszik, hogy a kiadvány megjelentetését sem engedélyezték.

Kende Ferenc 1935 és 1940 közti, a *Reggeli Újság*ban, a *Kalangyá*ban, a *Láthatár*ban – illetve a tanulmánykötetében[92] – megjelent írásainak tartalma három nagyobb kérdés köré csoportosítható. 1. Felépíthető-e a vajdasági magyar társadalom szerves egésszé, illetve megalkotható-e a magyar egység? 2. Milyen a vajdasági magyarság kulturális helyzete, és mire szolgálhatna egy kultúrszövetség, illetve annak hiányában hogyan lehet feladatkörét pótolni? 3. Szervezhető-e a magyar nép? S ha igen, akkor melyek a szervezés lehetőségei?

1. Kende két szempontból tagolja a vajdasági magyarságot: korosztályok és társadalmi rétegek szerint. Az előbbi vonatkozásban fiatalokról és öregekről beszél. Az előbbiek azok, akik már az impériumváltás után nőttek fel és kisebbségiként szocializálódtak. Épp ez a másként szocializálódás választja el őket legélesebben. A korabeli vajdasági magyar fiatalságon belül négy csoportot különít el. A marxista eszmekörhöz orientálódókat bírálja (a *Híd* köre), mert ők a nemzeti kisebbség öntudatának kialakítását – Lenintől eltérően – nem úgy fogják fel, mint a forradalmi öntudatosításhoz vezető egyik lépcsőfokot, és így szembe is kerülnek a magyar kisebbségi mozgalommal. A jobboldali fiatalok szerinte már közelebb állnak a magyar kisebbség eszmei közösségéhez, de a faji szempontok révén, a zsidókérdéssel éket vernek a magyar közösségbe (Nagy Iván mozgalma). A magyar

[91] Várady Imre: *Hová csatlakozzunk?* Uo. 498–500.

[92] Kende Ferenc: *Magyarokról magyaroknak. Népkisebbségi tanulmányok.* Noviszád, 1940, Farkas–Dürbeck ny., 159.

kisebbségi alapra helyezkedő ifjúsági csoportok között két árnyalatot különböztet meg. Az egyik, amelyiknek tagjai apáik hatalmi politikaközpontúságát követik, és ellenzékiként a parlamentbe való bejutásra törekszenek. A másik csoport pedig még nem formálta ki nézeteit, s a társadalmi cselekvést, az érdekszövetkezetek megteremtését tekinti kulcsfeladatnak. Ez az a csoport, amelyet Kende saját bázisának tekint és írásaiban, illetve az *Egyesületi Közlöny* révén épp ezek számára próbált fórumot, illetve folyamatosan tanácsokat adni. De a fiatalság legnagyobb része a negyedik nagy csoportba sorolható: a közömbösekhez.

Az osztálytagoltság szempontjából a vajdasági magyarság törzsét a kisbirtokos parasztságban látta. Ezért az érdekvédelmük „minden kisebbségi kérdésünk tengelye".[93] Ennek kerete pedig a (termelő, fogyasztó, értékesítő) szövetkezeti mozgalom lehet. Az így létrejövő helyi „érdekszövetkezetek" pedig tudatosíthatják a magyar tömegeket és az ebből születő kohézió révén jöhet létre a magyar egység. „A kisebbségi gondolat célja: népi egységünk nemzeti voltában való fennmaradásának biztosítása."[94] Ennek érdekében pedig tudományos módszerek alkalmazásával kell eljutni a paraszti osztály megerősítéséig. A legfőbb feladat a vérbaj, a tüdővész és a magzatelhajtás elleni küzdelem (döntően a népnevelés révén), miközben tudjuk, hogy az előbbi problémák hátterében a földnélküliség miatti szegénység húzódik meg. Kende ezzel a társadalmi példázattal vezeti be a *mérték* és az *időrend* problémáját. „Az értékmérőt az adatgyűjtés és az adatfeldolgozás eredménye nyújtja, az időrendet pedig a megvalósítás lehetőségei határozzák meg."[95] A mérték által a kisebbségi életből adódó kötelességeket lehet megállapítani. A környezet ezek megvalósítása elé akadályokat állít, de „a legelőbb megvalósítandóval egyesítve adja meg a kisebbségi életünkben követendő eljárást. Ebből önként

[93] Magyar szellem – kisebbségi szellem. [Nem a betiltott *Kalangya*-szám bevezetőjével azonos szöveg, hanem a *Láthatár*ban (1936. 4. sz. 135–147.) megjelent változat, ugyanaz, mint Kende tanulmánykötetében (30.).

[94] Kende Ferenc: Értékmérés és időrend kisebbségi életünkben. In uő: *Magyarokról magyaroknak*... 36.

[95] Uo. 37.

következik, hogy mindazok, akik öntudatos kisebbségi életet élnek, ebben a nagy és átfogó munkában szerepet vállalnak. Szerepet, amely nem hangulattól, kedvteléstől, hiúságtól függő, hanem belső kényszer teremtette kötelesség. Az a lelkiség, ami a hazafiúi érzetet, a rajongóban istenének imádását váltja ki. Ennek a lelkiségnek kell munkálkodnia a nemzeti-kisebbség életében".[96] Ez a némileg erőltetett kategorizálás Kendének a „társadalom mérnöke" szerep tudományos alátámasztásához kellett.

A kisebbségi élet tudatosításával a közéleti aktivista eszmeiséget kívánatos normaként állította be. Ehhez kellett a magyar egység eszméje, amely szerinte „a magyar eszményiségnek a magva. A magyar eszményiség történelmi múltunkból, népi hagyományainkból, földünk szeretetéből, elődeinkhez való ragaszkodásból, verejték és véráldozatainkból, polgári munkánkból, sajátos kulturális alkotásainkból, művészi teljesítményeinkből, nyelvünk szeretetéből fakadó érzéseink összessége".[97] Az ebből következő stratégiát, értéket, teendőket pedig Kende számára tételesen is megfogalmazta a romániai Vásárhelyi Találkozó (1937. október) határozata, amelyet egyfajta kisebbségi alkotmánynak tekintettek a korabeli résztvevők. Ezért – mint már említettük – Kende ezt a *Hitvallás*t is leközölte a *Reggeli Újság*ban.[98] De természetesen a vajdasági magyar sajátosságokból kiindulva adaptálni próbálta az erdélyi megállapításokat. Kende szerint közhitté vált, hogy „keretnélküli társadalom a mienk [...] és nincsen olyan szervünk, amely a mi nemzeti különállóságunkat helyesebben nemzeti létünket dokumentálná".[99] A szerző ezzel szemben úgy véli, hogy a kisebbségi társadalom gerincét a helyi egyesületek vezetői képezik. Ezekben az egyesületi vezetőkben látja meg azt a célcsoportot, amelynek öntudatosítása révén át lehetne formálni a kisebbségi közszellemet. Ehhez pedig egy, a vásárhelyi-

[96] Uo.

[97] Uo. 45.

[98] Hitvallás. A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata. *Reggeli Újság*, 1940. január 7. 49. (EK)

[99] Kende Ferenc: Megalkotható-e a magyar egység? In uő: *Magyarokról magyaroknak*... 54.

hez hasonló nagygyűlésre volna szükség.[100] A tervezett gyűléshez referátumokat és határozati javaslatokat szükséges előkészíteni, amelyeket – a marosvásárhelyi találkozóhoz hasonlóan – bizottságokban tárgyalnának meg. A szerző a legfontosabb feldolgozandó vajdasági magyar témákat a következőkben látta: „1. Iskolai nevelésügy, amelyhez a névvegyelemzés és tanítóképzés kérdése is tartozik. 2. Az iskolán kívüli népnevelés kérdése és az analfabetizmus elleni küzdelem módjai. 3. A földkérdés minden ágazata és legújabb problémái. 4. A szövetkezeti kérdések: egészségügyi, termelési, értékesítési stb. részleteivel. 5. Magyar iparoskérdés, a tanonckérdés, a hitelügyletek csoportjával. 6. A magyar sajtó ügye általánosságban és részleteiben. 7. A magyar színház és a magyar műkedvelők ügye a színészképzés kérdésével. 8. Irodalom. 9. Magyar művészkérdés. 10. Őstehetségek felkarolása. 11. Kultúregyesületek és kultúrszövetség kérdése. 12. Városi és községi testületekben a magyarság szerepe stb."[101] Tehát ez a nagygyűlés azt a célt is szolgálhatná, hogy pontokba foglalják: mit és hogyan cselekedhet saját közössége érdekében a vajdasági magyar elit. Kende szándéka szerint így külső keretek nélkül is megvalósítható a magyar egység. Sőt

[100] „A magyar vezető társadalom gerince ismert: a magyar tagokkal bíró egyesületek vezető férfiai. Jó néhány száz egyesület működik és mindegyik élén, a maga körzetében kiváló férfiak serege áll a vártán. Ezeket a magyar embereket hívjuk össze magyar szellemi alkotmányt hozó nagygyűlésre. Ámde jól vigyázzunk! Nem az egyesületet hívjuk, sőt vezetőiket sem, mint egyesületeik képviselőit. Meghívónk a magánembernek szóljon. Az egyesületet ne érintsük, nemcsak mert felesleges, hanem mert célszerűtlen." Uo. 57. Az, hogy 1937 után ez épp 1940 januárjában kerül napirendre, valószínűleg összefüggésben van azzal, hogy a jugoszláv kormányfő ekkor tárgyalt többek között a betiltott magyar kulturális egyesületek újraengedélyezéséről a Magyar Párt volt vezetőivel.

[101] Uo. 57–58.

ha a közös tanácskozást nem engedélyezik, akkor ezt a gyűlés megtartása nélkül végzik el.[102]

Az 1939-es, a magyar egység megteremtéséről szóló ötrészes Kende-dolgozat megjelenése után a szintén *Reggeli Újság*-munkatárs, Tóth Bagi István reagált az írásra azzal, hogy a magyar egység már létezik, mert a vajdasági magyarság egységet akar és egyetért a következő legfontosabb kérdésekben: a magyar nemzeti érzés megélése; a magyar kultúra iránti lelkesedés; a magyar kulturális és gazdasági szükségletek terén való egységes felfogás; az egység iránti törekvés.[103] Erre Kende azzal válaszolt, hogy a vajdasági magyarság nem egységes, pusztán érzelmi közösségben él. Ennek az aktívvá válása csak a tervszerű közös cselekvés révén lehetséges. Tehát az aktivitás tudatosíthatja a közösséget.[104]

2. A vajdasági magyarság kulturális helyzetét és egy kultúrszövetség létrehozását illetően Kende abból indul ki, hogy a kulturális javak tekintetében négy pillérrel kell számolni: az öröklött kultúrával, a rádióval, a sajtóval és az egyesületekkel.[105]

[102] A magyar egység megteremtésének folyamatát Kende a következőkben foglalta össze: „1. A magyart szellemiség határozza meg. 2. Egységgé akkor forr össze, ha a magyar szellemiséget vezető társadalmában teljes mértékben tudatosítja. 3. A tudatosítás munkáját a magyar problémák részletes feltárása, ismertetése és követendő eljárás meghatározása jelenti. Ezt közös tanácskozás (nagygyűlés) útján igyekszik megteremteni. Akadályoztatása esetén mindezt gyűlés megtartása nélkül végzi. 4. Vezető társadalomnak a magyar egyesületek élén álló férfiakat ismeri el, de az akcióba az egyesületeket nem vonja be. Az egyesületek vezetőit egyénenként, de nem mint testületük képviselőit hívja meg a rendezendő kongresszusra. 5. A gyűlés vagy találkozó határozatait választott bizottság hajtja végre. 6. Ez a bizottság gondoskodik a kongresszus következő évi összehívásáról. 7. A magyar szellemiség egységesítését végző munkánál minden széthúzásra alkalmas anyagot, így a napi politika kérdését is mellőzi. 8. A gyűlés határozatait minden itt élő magyar ember öntudatának kialakítójává, szellemi útmutatójává, erkölcsi törvényévé teszik. Ez jelenti a magyar egység megalkotását." Uo. 60–61.

[103] Tóth Bagi István: *Hozzászólás a magyar egység kérdéséhez*. Uo. 60–61.

[104] Kende Ferenc: *Válasz Tóth Bagi István cikkére*. Uo. 63–66.

[105] Kende Ferenc: *Kultúra és kultúrszövetség*. Uo. 77.

*A kulturális adottság*ok terén Kende leszögezi, hogy a magaskultúrában nincsenek „országhatárt átszárnyaló hírű" alkotóik. A vajdasági magyar művészek, írók nem tudnak kulturális munkájukból megélni. A másik fontos adottság, hogy a „közép-európai magyarság alkotó részének" tekinti kultúrájukat. Azt állítja, hogy „múltunk, nyelvünk, erkölcsünk, szokásunk, eszményünk, dalkincsünk, irodalmunk, viseletünk miben sem különült el húsz esztendő alatt a törzsmagyarságétól".[106] A nyugat-európai falusi világhoz képest pedig nem kulturálisan, hanem a gazdasági és a társadalmi szervezetlensége miatt van lemaradva. Kende utal a szórványokban folyó elkallódásra, de a népi kultúra megtartóerejét döntőnek tartja, és erre – ennek tudatosítására: a folklóröntudatot nemzetesítve – gondolja felépíteni a mindenképp szükséges modernizációt.[107]

Ennek egyik eszköze a *rádió*, amely „nemcsak lélekerősítő és szórakoztató, hanem a gyakorlati élet minden területén haladott szellemű útmutatással szolgál".[108] A másik fontos eszköz a *vajdasági magyar sajtó*, amely most sokkal fontosabb, mint 1918 előtt, amikor az itt olvasott könyv és hírlapirodalom a régión kívül (Budapesten) készült. A korabeli piaci viszonyok között épp az tarthatja el a helyi sajtót, ha minél inkább a népi (társadalmi) igényekhez alkalmazkodik.

[106] Uo. 71.

[107] „ A falut évszázados életéből kiforgatták. De ma még mindez csak felszínes. Az erkölcsi mag, a józan magyar észjárás, ha idegen szemek elől rejtve is marad, ott él a szívekben és megnyilvánul a cselekedetekben. Maradi – mondják – a falu. De ennek a maradiságnak a konstruktív erejét nem tudjuk eléggé értékelni. Nemzeti szempontból felbecsülhetetlen. … Erre az alapra építjük az új kultúrát, amit a modern technika, a tudomány és a művészet nyújt. Féltve őrizzük ugyan népünk ősi kultúráját, mert az erkölcsi egészségben, formai szépségben, nyelvi tisztaságban ragyogó értéket rejt magában. Azonban a rohanó élet, a gép, a többtermelés, a világverseny túlhaladta a nép életének kereteit, és ha az idők következményeihez nem alkalmazkodik, arról tudomást nem vesz, elmarad, elszegényedik, elsorvad. A modern kultúra terjesztése, tehát nemzeti kötelesség." Uo. 72.

[108] Uo. 73.

Mindazonáltal Kende a legfontosabb szerkezetnek a kultúra közvetítésében az *egyesületek*et tartja. Az egyesület azonban a népkisebbség esetében nem ugyanazt jelenti, mint a többségi kultúrában. Hiszen az utóbbi esetben az állami intézményrendszer eleve gondoskodik a nemzeti kultúra fenntartásáról – a kisebbség viszont az egyesületek révén „a kívülről hiányzó nemzeti jelleget és légkört kényszerül kialakítani. Ezért minden kisebbségi egyesület, kör, klub, kaszinó, bölcsője sajátos nemzeti kultúrájának".[109] Ezekben a magyar egyesületekben (vajdasági szinten kb. 500, amelyből 100-at minősítettek színvonalasnak)[110] a legnépszerűbb tevékenység a műkedvelő színjátszás volt; színvonalának emelése mellett Kende és a Közművelődési Tanács elsősorban az iskolán kívüli népnevelést és ahol lehetett, a népkönyvtárak működtetését szorgalmazta. Mindennek a társadalomfejlesztési tervnek azonban kulcskérdése, hogy a jugoszláv hatóságok engedélyezik-e egy összefoglaló magyar kultúrszövetség létrejöttét, illetve hogyan lehet ezt pótolni más keretek között. Magát a kultúrszövetséget Kende egyfajta „közoktatásügyi minisztériumnak" fogta fel, amelyet szakemberek folyamatosan működő hivatalként vezetnének. A tervezett legfontosabb szakirányok: „1. Népművelés, iskolaügy, analfabéták oktatása. 2. Könyvtári élet fejlesztése. 3. Műkedvelés, színészképzés. 4. Dal és énekkultúra. 5. Torna és testedzés. 6. Képzőművészetek fejlesztése. 7. Irodalmi élet ápolása. 8. Őstehetségek felkutatása és istápolása. 9. Sportélet. 10. Kisebbségi tudományok ápolása: egészségügy, tanonckérdés, szövetkezet és földkérdés stb. feldolgozása. 11. Falukutatás és népi szokások ápolása. 12. Kultúrkapcsolatok kiépítése a magyarországi kultúrintézményekkel és az utódállamok magyarságával."[111]

Azzal is szembenézett, hogy egy központi magyar kultúrszövetség engedélyezése a magyarságon belül is konfliktusokkal járna, hiszen több város (Szabadka,

[109] Uo. 74.

[110] Magyar kisebbségi statisztikát! Válasz Bodroghy Szabolcsnak. *Reggeli Újság*, 1937. december 19. 33. (EK)

[111] Kende Ferenc: Kultúra és kultúrszövetség. In uő: *Magyarokról magyaroknak*... 80.

Zombor, Nagybecskerek) közművelődési egyesülete vélte úgy, hogy ő hivatott a vezetésre. Ugyanakkor az is belső vita tárgyát képezhette, hogy a meglévő egyesületek az új országos központ fiókjai lehettek volna, vagy új szervezeteket kellene létrehozni? S hogyan rendeződik ezek sorsa a szövetség esetleges feloszlatásakor? Kende válasza 1935-től egyértelmű volt: kultúrszövetség nélkül kell a magyar kultúrát terjeszteni. Erre szolgáltak a Közművelődési Tanács akciói az *Egyesületi Közlöny*ön keresztül.

3. Az országos kultúrszövetség hiánya azonban munkatöbblettel járt, és ezért is vált fontossá Kende szervezéspropagandája. Szerzőnk számára a „társadalom fejlődése [...] egyenlő a szervezés fejlődésével".[112] A szervezést tudománynak, pontosabban tudományos társadalomépítésnek tekintette, amely természettudományos módszereken alapszik. Első lépésben azzal a közhiedelemmel számolt le, hogy a magyarság nem szervezhető. Hallóssy István magyarországi „szervezés-nevelővel" szemben[113] Kende a magyarság történelmi múltjának hatóerejét és a hivatástudatát, illetve ennek tudatosítását állította szembe. A magyarság időszerű célkitűzéseit – ha a homályból kiemelik őket – hivatástudattá lehet tenni, amely maga lesz a nemzeti eszme. „A magyar nép időszerű hivatása a lenézett polgári pályáknak igazi értékére való emelése és abban szívvel lélekkel való részvétele. A polgári munka minden téren való megbecsülése. Ezért művelt és foglalkozását lelkesen szerető földművesekre, állattenyésztőkre, mérnökökre, iparosokra és kereskedőkre van a magyarságnak szüksége. Létének ez a főbiztosítéka. Ez az az időszerű felfogás, amit hivatástudatává kell tenni a magyarságnak. Ezzel az új elemmel kell gazdagítani és megtelíteni a faji, nemzeti és népi eszmét."[114] Tehát Kende polgárosítani akarja a vajdasági magyarságot. Ehhez pedig szervezőket szeretne nevelni, és erre nézve útmutatást is

[112] Uo. 87.

[113] Hallóssy István: *Neveljünk magyar szervezőket!* Budapest, 1938, Stádium, 19.

[114] Kende Ferenc: Szervezhető-e a magyarság? In uő: *Magyarokról magyaroknak*... 97.

ad szervezéspropagandájában. Ennek alapja a tudományos megközelítés természettudományos alapon.[115] Majd a szervezők kiválasztásának és nevelésének kritériumait kell betartani.[116] A gyakorlati szervezési munka alapja az egyesületek korszerű hivatásának tudatosítása, amelynek a lényege, hogy nem elsősorban szórakozási lehetőséget biztosít, hanem legfőbb funkciója a nép nevelése és irányítása. A másik fontos kitétel, hogy a gazdasági, az egészségügyi és a szövetkezeti intézmények felállításához pénzre van szükség, míg az önkéntes kulturális munkához ez nem annyira szükséges. Ráadásul mindezt lehet nem kifejezetten kulturális célra létrehozott egyesületben is folytatni (iparos-, felekezeti-, tűzoltó- legény-, leányegyesületek, gazdakörök, dalárdák stb.). Kende a tevékenységi körök között fontossági sorrendet is meghatározott. „1. Iskolán kívüli népnevelés. 2. Írni és olvasni nem tudók tanítása. 3. Kultúrünnepélyek, műsoros előadások rendezése. 4. Ifjúsági csoportok alakítása, gyermekgondozás. 5. Népi ünnepségek. 6. Könyvtárélet. 7. Műkedvelés. 8. Dal és énekkultúra. 9. Torna és testedzés. 10. Társasági élet ápolása."[117] Ebben az 1938-as írásban már ott vannak az *Egyesületei Közlemények* akcióinak tapasztalatai is. A következőkben ezeket tekintem át. Ugyanakkor az előbbi 10 pont ötleteinek taglalása egyben a kisebbségi társadalomépítés elváráshorizontja. Egy modell a kisebbségi közösségek fejlesztésére.

[115] Elemei: „1. Megfigyelés, tapasztalás. 2. A tények gyűjtése. 3. Csoportosítás és összehasonlítás. 4. Okok kutatása. 5. Összefüggések kiderítése. 6. Működések feltétele és jelenségek előidézése." Uo. 108–111.

[116] A jó szervezőt jellemző tulajdonságok: 1. céltudatosság, 2 akaraterő, 3. szívósság, 4. ítélőképesség, 5. kezdeményezés, 6. derűlátás. Uo. 112–118.

[117] Kende Ferenc: Ahol a munkát kezdenünk kell! In uő: *Magyarokról magyaroknak*.. 122–145.

[118] Uo. 124–140.

A KÖZMŰVELŐDÉSI TANÁCS AKCIÓI AZ EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEKKEL

A következőkben leírtakban a *Reggeli Újság* lapszámain kívül a napilapnak az 1941-es visszacsatolás után készült tájékoztatójára támaszkodtam, valamint Kende Ferenc kötetének *Ahol a munkát kezdenünk kell!* című tanulmányában található, az addigi akciók tapasztalatainak összefoglalóját használtam fel.[118] Az eddigi politikatörténeti feldolgozásokkal szemben semmiképpen nem szeretnék egy idealizált, önszerveződő kisebbségi társadalomképet konstruálni. A korabeli vajdasági magyar közélet közművelődési alrendszerének legátfogóbb programkezdeményezését tekintem át.

1. A *Kalangya* szerkesztői már az 1935. tavaszi kisebbségi ankét előkészítésekor hozzákezdtek a vajdasági magyar *egyesületek* számbavételéhez. 1937-ben 350-400 magyar egyesülettel számoltak, és ebből kb. 100-at minősítettek színvonalasnak. Az legtöbb egyesület tevékenysége évi egy-két rendezvényben merült ki. Voltak továbbá engedélyezett, de nem működő, illetve működni kívánó bejelentett, de nem engedélyezett egyesületek. S külön kellett kezelni azon egyesületeket, amelyek vezetősége nem volt magyar nemzetiségű, miközben a tagok zöme igen (a legtöbb helyen a tűzoltó-egyesület számított ilyennek).[119] A Közművelődési Tanács 1937-ben kérdőívek alapján összefoglaló jelentést készített, de azt a hatóságok elkobozták, és minden későbbi ilyen jellegű kérdőívezésnek ez lett a sorsa.[120] Az *Egyesületi Közlöny* rovatban ettől függetlenül a kisebbségi statisztika szükségességéről vita folyt,[121] és az egyesületszervezés konkrét teendőit

[119] *Magyar kisebbségi statisztikát!...* 33. (EK). Hivatalosan 83 magyar egyesületet tartottak nyilván. Mesaroš, Šandor: *Mađari u Vojvodini.* 1929–1941. Novi Sad, 1989, Institut za istoriju, 365–367. A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség tevékenységéről bővebben Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In Csuka Zoltán szerk.: *A visszatért Délvidék.* Budapest, 1941. 43–54.

[120] *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság...* 5.

[121] *Magyar kisebbségi statisztikát!...* 33. (EK)

is ismertették. Ez utóbbit az újvidéki Református Olvasókör elnöke, Szili Jenő többrészes cikksorozatban foglalta össze.[122] A tanácsok, javaslatok egy része a hivatalos engedélyeztetési, működési feltételekre vonatkozott, másrészt az egyesületi tagság nemzeti és morális felelősségét hangsúlyozta, de a konkrét tevékenységi köröket is felvázolta, úgymint: műkedvelő előadások, kulturális és szakelőadások, énekkar működtetése.[123] Azt javasolja, hogy havonta két programot szervezzenek, és az első nyilvános szereplést nagyon jól készítsék elő a közvélemény megnyerése érdekében. Fontos a község népi sajátosságainak (népviselet, tárgyak, könyvek, népdalok) összegyűjtése és esetleg kiállítás szervezése; egy kultúregyesületi otthon kialakítása; a nők bevonása a munkába; táncos teadélutánok és vacsorák szervezése, ahova már műkedvelő jelenetek betanulását lehet szorgalmazni.[124] A szerkesztőség megbízottjai a községekbe is kilátogattak az egyesületszervezések ügyében, és az alapszabályok engedélyezése érdekében a hatóságoknál is eljártak.[125] Szilit követően Bálint Géza cikksorozatát közölték szintén az egyesületszervezésről. Témái: a folyamatos létszámnövelés szükségessége; propagandabizottság létrehozása, településenként – az újvidékihez hasonlóan – az egyesületi vezetők folyamatos együttműködése.[126] Fontos a jó példák közvetítése, így a horgosi, a gombosi, a doroszlói, újvidéki eredményes egyesületek tevékenységét példaként mutatták be.[127]

122 Szili Jenő: A kultúregyesületek ügyvezetése és fejlesztése I. *Reggeli Újság,* 1938. január 23. 33. (EK)

123 Szili Jenő: A kultúregyesületek ügyvezetése és fejlesztése II–V. *Reggeli Újság,* 1938. január 30. 33. (EK); február 13. 33. (EK); február 20. 33. (EK)

124 *Reggeli Újság,* 1938. február 27. 33. (EK)

125 *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság*... 3.

126 Bálint Géza: Minden egyesület alakítson propagandabizottságot! *Reggeli Újság,* 1938. március 6. 33. (EK); március 20. 33. (EK); március 27. 33. (EK); Uő: Magyar a magyarnak ellensége?! *Reggeli Újság,* 1938. április 10. 33. (EK); Uő: Egyesületeink nyári feladatai. *Reggeli Újság,* 1938. április 24. 33. (EK)

127 A horgosi kultúrmunka. *Reggeli Újság,* 1938. április 3. 45.

Bálint veti fel, hogy a napköziotthonos gyerekfelügyeletet egyesületi szervezésben kellene megoldani. A kölcsönösség elvén alapuló, nemzetiségi közösségen belüli segítségnyújtást már gyakorolta a *Reggeli Újság* az ingyenes álláshirdetésekkel, illetve az egyesületeken keresztül munkaközvetítéssel.[128]

Az egyesületszervezési propagandával párhuzamosan 1935 karácsonyán Batta Péter *Magyar földosztás* címmel cikket jelentetett meg, amelyhez 12 hozzászólás érkezett. Ezt Andrée Dezső szerint politikamentes földszövetkezeten keresztül lehetne megoldani. Az egyik ötlet szerint a társulás előbb ház nélküli telkeket vásárolhatna, ahova gyümölcsöst telepíthetnének, majd házat lehetne építeni rájuk. Mindezt a szövetkezet 20-50 évre bérbe adná, és ebből lehetne a további fejlesztéseket lebonyolítani.[129] Egy másik javaslat: a tervezett szövetkezeti házak építéséhez 100 000 tag egyenként havi 2 dináros befizetésével számolva 1000 családnak építene házat a szövetkezet 20 millió dinárból.[130] A csantavéri Tóth Bagi Géza földbérlő-szövetkezet keretében képzelte el a közös élelmiszertermelést. Mások a külföldön élő magyarok bevonását javasolták, szabályzatkritikát írtak, gyűjtési felhívást adtak ki.[131] 1936 áprilisára a szervezkedés a szövetkezeti részvényszelvények előjegyzéséig és egy felhívásig jutott el, amelyben azt kérik a magyar társadalmi szervezetektől, hogy egy 5-10 tagú bizottságot állítsanak fel.[132] Valószínűleg anyagiak és szervezés

128 Egymásra kell találnunk. *Reggeli Újság,* 1937. március 21. 17. (EK)

129 Andrée Dezső: Így képzelem… *Reggeli Újság,* 1936. február 9. 3.; *Reggeli Újság,* 1936. február 15. 3.

130 Hozzászólás. Jutassuk földhöz a jugoszláviai szegény magyarságot. *Reggeli Újság,* 1936. február 25. 3.

131 Tóth Bagi Géza: Hozzászólás. *Reggeli Újság,* 1936. február 13. 3. Pekló Béla: Hozzászólás [A részletes szövetkezeti szabályzat kritikája]. *Reggeli Újság,* 1936. április 2. 3.; Kalmár István: Hozzászólás. [A külföldön élő jugoszláviai magyarok bevonásáról.]. *Reggeli Újság,* 1936. április 4. 3.; Schumacher Nándor: A parcellázó és házépítő szövetkezet szervező bizottságának. *Reggeli Újság,* 1936. április 7. 3.

132 Megkezdjük a szelvények előjegyzését. *Reggeli Újság,* 1936. április 4. 12. 3.; Felhívás a magyar társadalmi szervezetekhez. *Reggeli Újság,* 1936. április 23. 3.

hiányában az akció nem folytatódott, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Közművelődési Tanács a keretek kiépítése (a kisebbségi társadalom intézményépítése) helyett inkább a sokkal kisebb forrásokat igénylő népnevelésre helyezte a hangsúlyt.

Az enyhülő magyarságpolitika és a *Reggeli Újság*tól függetlenül megvalósult, később tárgyalandó zombori kultúregyesületi nagygyűlés is konkrét intézményi lépésekre késztette a Közművelődési Tanácsot. 1940. június 10-én az újvidéki magyar egyesületek határozatot hoztak a jugoszláviai magyarság múzeumának létrehozásáról.[133] A központi gyűjtemény nem jött létre. Nem sokkal ezután – német mintára – az egyesületi részmunkákat szorgalmazták. Lényege, hogy egy-egy egyesület néhány feladatkörre specializálódjon, és az adott településen belül ne legyenek párhuzamosságok, konkurenciaharcok a magyar társadalmi szervezetek között.[134] Ugyanakkor az egyesületi élet központi feladatának az ifjúság iskolán kívüli népnevelését tartották.[135] Az akkor Várady Imre által engedélyezésre beadott Magyar Kultúrszövetség központját pedig Újvidékre javasolták mintegy elismerve a Közművelődési Tanács addigi munkáját, az újvidéki magyar egyesületek együttműködését és talán azért is, hogy ezzel bizonyítsák a politikafelettiséget.[136] De minderre már 1940 januárja után került sor, amikor Cvetković jugoszláv miniszterelnök megegyezett a

[133] Tervezett gyűjtőkör: magyar sajtó; a vajdasági nemzetiségi kérdés irodalma; külföldi, a jugoszláviai magyarságra vonatkozó anyagok; társadalomtudományi kéziratok; népi eszközök és berendezési tárgyak; szociográfiai-demográfiai leírások; fényképfelvételek; mesegyűjtemények; egyesületi jelentések. *Reggeli Újság*, 1940. július 14. 49. (EK)

[134] A részmunka jelentősége. *Reggeli Újság*, 1940. július 21. 49. (EK)

[135] Egy lépéssel tovább kell mennünk. Néhány őszinte szó az egyesületek vezetőihez. *Reggeli Újság*, 1940. október 6. 49. (EK)

[136] A volt Magyar Párt vezetői egy-egy város, Szabadka (Strelitzky Dénes), Zombor (Deák Leó) és Nagybecskerek (Várady Imre) kulturális egyesületeihez kötődtek. Újvidéken hat magyar kulturális egyesület működött: Beltéri Katolikus Kör, Református Kör, Polgári Magyar Kaszinó, Polgári Magyar Daloskör, Külső Katolikus Olvasókör, Adamovics-telepi Olvasó- és Gazdakör. *Reggeli Újság*, 1940. október 13. 49. (EK)

Magyar Párt vezetőivel többek között a közművelődési egyesületek engedélyezéséről. Erre a szabadkai Népkör (Magyar Olvasókör), a nagybecskereki Bánáti Közművelődési Egyesület és a Zágrábi Magyar Közművelődési Közösség esetében sor is került. Majd 1940. november 24-én megalakult a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség Újvidéken, de ez már a jugoszláv–magyar örök barátsági szerződés (1940. december 12.) előjátékaként valósult meg. Ebből jött létre a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség 1941 februárjában Kramer Gyula vezetésével.[137]

2. A *Reggeli Újság*ban az *iskolán kívüli népnevelést* – ha nem is így nevezték – már évekkel a Közművelődési Tanács működése előtt elkezdték a vasárnapi *Tündérország* című gyerek- és a *Líra és lant* magyar irodalmi rovat megjelentetésével. A lap 1932–1933-ban 24 cikkből álló gazdasági szabadegyetem rovatot is indított.[138] 1936-ban a *Gazda gondja* címmel a falusi gazdálkodóknak adtak praktikus gyakorlati ismereteket tematikus bontásban a gazdasági udvar berendezésétől az okszerű takarmányozáson át a kisállattartásig és gyümölcstermesztésig – közel 250 cikkben –, amelyek kivágva, majd egybekötve egy gazdálkodási tankönyvet adhattak ki. Ugyanígy 1940-ben jelentették meg a *Kereskedők és iparosok ismerettárá*t – az ipartörvényektől a mestervizsgákon és jogi, könyvelési ismereteken át a számtan, kalkuláció és üzemtanig – 350 közleményben. 1938-ban nem ilyen szisztematikusan, de gyakran jelentkezett a lapban az *Ezer jó tanács a háziasszonyoknak!* című rovat.

A Közművelődési Tanács 1937. március végén kezdeményezte az egyesületek részére *szabadegyetemek* szervezését, az általuk kiadandó és ingyen eljuttatandó ismeretterjesztő füzetek alapján. Ez gyakorlatilag felolvasásból állt, és ahol erre nem volt megfelelő személy,

[137] A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség tevékenységéről Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In Csuka: *A visszatért*... 43–54.

[138] A *Reggeli Újság*ban 1932. november 27. és 1933. április 16. között jelentek meg. Majd ugyanez kis füzetben: Orbán Ignác: *Konkrét gazdasági javaslatok*. Novi Sad, 1932–1933, 108.

oda külön erre alkalmas embert ajánlottak. 1937-ben 32 – egészségügyi, természettudományos, mezőgazdasági, irodalmi – előadás megírására kértek fel szakembereket. Ebből 24 készült el, és 22 került terjesztésre. Mivel az ingyenes füzetekért cserébe hivatalos beszámolót kértek, azt is tudjuk, hogy a megszólított 79 egyesületből 55-ben tartottak „népi egyetemet". Az 1937–1938-as idényben (betakarítástól a szántás, vetés időszakáig) 409 ilyen – kizárólag a Közművelődési Tanács anyagaiból készült – előadásra került sor, összesen 47 215 hallgatóval.[139] A következő években már 130 egyesületből kértek anyagokat, 1938-ban 22 kiosztott előadás volt készen, 1939-ben 40 és újabb 18 anyagának elkészítésére kértek fel szakértőket.[140] Itt egészségügyi, gazdálkodási, kulturális előadásokról egyaránt szó volt.[141] A cenzúra egyedül az 5 részes magyar történelmi előadás szétküldését

[139] Kende Ferenc: *A magyar betű sorsa…* 148–149. Szabadegyetemek szervezése. 1937. szeptember hó 1-től harminckét előadás áll az egyesületek rendelkezésére. *Reggeli Újság,* 1937. március 28. 17. (EK)

[140] Száz egyesület, negyven előadás. *Reggeli Újság,* 1939. január 1. 49. (EK)

[141] A Közművelődési Tanács a magyar nép szolgálatában áll. Mit kérhetünk és mit kaphatunk a közművelődési Tanácstól? *Reggeli Újság,* 1939. Hirdetés 27–30. Klny. Jakabffy Elemér Alapítvány. Kortörténeti Gyűjtemény. K-1324., valamint a *Reggeli Újság Közművelődési Tanácsának jelentése az 1937/38-as évre.* Idézi Csáky: Sajtó... 21. Az elkészült és a kiadóhivataltól igényelhető előadások: Állattenyésztés: dr. Erdős Dezső: *Mit kell tudni az állatainkról?;* Eszes László – Tamaskó József: *A méhész haszna;* Spiller Lajos: *A nyúltenyésztés haszna.* Egészségügy: dr. Tordai Árpád: *A gyümölcs mint tápanyag*; dr. Petrányi Győző *A gyermek és a gümőkór*; dr. Horváth József: *A fog és fogfájás*; dr. Halász László: *Csecsemővédelem*; dr. Györki Tibor: *Védekezzünk az influenza ellen*; dr. Czeizel János: *Harc a tüdővész ellen*; dr. Brezovszky Nándor: *Az elsősegély nyújtásról*; dr. Bauer József: *Védekezzünk a vér és nemibaj ellen*; dr. Andriska Viktor: *A légy az egészség veszedelme*; dr. Klier Artur: *Hogyan táplálkozzunk?*; dr. Klier Artur: *A gyermekek fertőző betegségeiről*; dr. Hadzsy Antal: *Idejekorán menjünk orvoshoz*; *Az idegrendszer.* Erkölcsnemesítő előadások: Tóth Bagi István: *A babona*; Perlaky Lajos: *Családvédelem*; Perlaky Lajos: *Az egyke*; Perlaky Lajos: *A káromkodás és a pletyka*; Bodroghy Szabolcs: *Hit és tudomány, két előadásban*; Börcsök Erzsébet: *A magyar asszony hivatása*; Selmeczy János: *Mit jelentenek*

tiltotta meg, de a kefelevonatot kézirat gyanánt mégis eljuttatták az egyesületekhez, és azokban az években egyedül ez szolgált a Magyarország történeti ismeretek pótlására.[142]

Ehhez a szabadegyetemi és kiadványakcióhoz három másik program kapcsolódott. Az egyik egy lexikon kiadása volt, amely az általános tudnivalókon túl vajdasági magyarságra vonatkozó szócikkeket is hozott és idegen szavak szótáraként is szolgált. 1938–1940-ben az év minden vasárnapján a lexikon egy-egy ívét (16 oldalt) jelentettek meg a *Reggeli Újság*ban. Ezeket az oldalakat összegyűjtve, majd a kiadóhivataltól díjtalanul igényelhető bekötési táblákat felhasználva két vaskos kötethez juthattak az olvasók. Így közel 20 000 példányban jelent meg a „mindentudó" lexikon.[143] A szerkesztőség a magyar irodalom és történelem népszerűsítése keretében magyar

a közmondások?; *Illik, nem illik* (illemtan). A falugondozás köréből: Thomka Viktor: *A falumunka.* Gyermeknevelési előadás: Dévay Lajos: *A gyermek és az ifjú nevelése és fegyelmezése.* Irodalmi és zenei előadások: Marék Antal: *Magyar írók utolsó órái;* Vető György: *Arany János*; Blazsek Antal: *Vörösmarty Mihály*; Papp Viktor: *Liszt Ferenc; A magyar irodalom története hat előadásban.* Közhasznú előadások: dr. Zemplényi Imre: *A vitaminok*; Kisbéry János: *A láthatatlan ellenség; Hogyan védekezzünk a gáztámadások ellen?*; dr. Létmányi István: *A csillagok világa*; Szitnyai Jenő: *Hangyák és egyéb házi férgek irtása.* Kulturális előadások: Kende Ferenc: *Ki a művelt?*; Kende Ferenc: *Mi a kultúra?* (két előadásban). Mezőgazdaság és kertészet köréből: Horváth Ferenc *Konyhakertészet*; Horváth Ferenc: *Gyümölcstermesztés*; dr. Hajnal Lajos: *Érdemes-e búzát termelni?* Szervezési kérdések: Kende Ferenc: *Szervezhető-e a magyarság?*; Kende Ferenc: *Szervezőiskola három előadásban.* Szórakoztató és humoros előadások: Anrdrée Dezső: *Mosolygó séták régi magyar temetőkben*; Anrdrée Dezső: *A gyermek az exotikus népek babonáiban.* Történelmi előadások: Szarvas László: *A magyarság története öt előadásban*; Vető György: *Napkeltétől napszállтáig.*

142 *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság huszonkét esztendei munkájáról.* Kecskemét, 1941, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 5.

143 *A Reggeli Újság mindentudó lexikona és idegen szavak szótára.* I–II. Újvidék, 1941, *Reggeli Újság*, 1664. A lexikonadományozás egyben növelte a lap előfizetőinek számát, rentábilissá tette az „ingyenes" kiadványokat, hiszen a napilap árából gazdálkodták ki a szükséges nyomdaköltséget. *Lásd* A magyar műveltség útja. *Reggeli Újság*, 1938. szeptember 18. 33. (EK)

klasszikusok munkáit szerette volna kiadni nagy példányszámban, az újsággal együtt terjesztve. Ebből egyedül a *Toldi*t sikerült megjelentetni nagy propagandával. Petőfi *János vitéz*ét azonban a cenzúra annyira meghúzta, hogy nem volt értelme kiadni. Ezt követően azonban a hivatalos szervek Andrée Dezsőnek tudtára adták, hogy a továbbiakban az ilyen jellegű tömegkiadványok megjelenését nem engedélyezik.[144] A napilap 1936-tól minden karácsonyra 30 000 példányban naptárt jelentetett meg, amely a vidék paraszti lakosságának adott hasznos információkat és népszerű olvasmányokat.[145]

A népnevelés ügyében az *Egyesületi Közlemények*ben a nehézségeket is felvetik, pl. hogy miként lehetséges az őszi népoktatást megfelelő helyiség hiányában akár a kocsmában megtartani.[146] Ugyanakkor maga a népnevelő is munkája révén ismeri meg a társadalom problémáit, és tölti be a maga nemzeti/társadalmi funkcióját.[147] A szerző Makkai Sándort idézi: „a népművelés történelmi misszió, de ha meg nem érezzük, nem vállaljuk, lebecsüljük és elvetjük magunktól, akkor történelmi ítéletünk... A tanultak rétege csak úgy nyerhet nemzeti jelentőséget, hogy a népért, a nép között és a nép szolgálatában áll."[148] Az erdélyi népszolgálati ideológia közvetítése mellett 1940-ben két cikksorozatban magyarországi szerzők munkáját közlik. Zemplényi Imre a nyolcosztályos népiskolára alapított folyamatos falusi népművelő tanfolyamokat, a leventeoktatás és a faluvezetők intézményes kiépítését propagálta.[149] Bencs Zoltántól

144 Arany János: *Toldi*. Novisad, 193?, Uránia Nyomda, 47. *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság*... 6.

145 *A Reggeli Újság naptára*. *A* Reggeli Újság *Karácsonyi ajándéka*. Novi Sad, 1936–1942, Uránia Nyomda.

146 Batta Péter: Népművelés akadályokkal. *Reggeli Újság*, 1940. március 3. 20.(EK)

147 Tamás József: Mit nyer a népművelő a népnevelési munka révén? *Reggeli Újság*, 1939. április 23. 48. (EK)

148 Uo.

149 Zemplényi Imre: Új gondolatok az iskolán kívüli népművelés eredményesebbé tételére. I. *Reggeli Újság*, 1940. április 7. 49. (EK) A VIII., befejező közleményt *lásd Reggeli Újság*, 1940. május 19. 49. (EK)

150 Bencs Zoltán: Magyar világnézet. I. *Reggeli Újság*, 1940. április 21. 49. (EK) A befejező közleményt lásd *Reggeli Újság*, 1940. május 12. 49. (EK)

pedig a magyar nemzetfelfogásról és nemzeti hivatásról vettek át egy népszerűsítő anyagot.[150] Ezekben az adaptációkban azontúl, hogy a korabeli cenzúra érdekes módon átengedte, az a különleges, hogy nem vajdasági szerzőket kértek fel, hanem egyértelmű a külhoni és az anyaországi reformmozgalmakhoz való kapcsolódás és közvetítési, adaptáció igénye.

3. Szintén a népnevelési programhoz tartozott az 1939-ben elindított *analfabetizmus elleni program*. Ez nemcsak a nagyszámú vajdasági magyar írástudatlan oktatását szolgálta, az ennek keretében megjelentetett tankönyvet, a *Betűvető*t a kisdiákok ábécéskönyveként használták. Különösen fontos volt ez a szerb elemi iskolákba vagy az olyan intézményekbe járó magyar anyanyelvű gyerekek számára, amelyekben szerb tanítók cirill betűkkel tanították a magyar ábécét. Valószínűleg Kende szervezte meg a propagandakampányt, amely azzal indult, hogy 500 dináros pályázatot írtak ki Vető György *Betűvető* című, nagyalakú, 16 oldalas, új módszereket honosító füzetének és az analfabetizmus elleni programnak a népszerűsítésére. A jelmondatverseny győztese a *Betűvető magyarmentő*! szlogen lett.[151] (Természetesen jó néhány nem nyertes reklámmondatot is közöltek.) A kampány második részében támogató leveleket, problémafelvetéseket, felajánlásokat jelentettek meg.[152] Ezekből a megnyilatkozásokból arra lehet következtetni, hogy az önkéntes írásoktatók száma több száz lehetett.

[151] Kristály István, a padéi állami iskola igazgatója volt a füzet szerzője, de Vető György álnéven publikált. A könyv szakmai kritikáját adja: Szirmai Károly: Válasz – bírálat – ellenbírálat. Hozzászólás Vető György *Betűvető*jéhez. *Kalangya*, 1939. 3–4. sz. 102–103. Az 1939. január 31-én zárult pályázat eredménye: *Reggeli Újság*, 1939. február 19. 49.

[152] Szili Jenő: Tanítsuk az analfabétákat! *Reggeli Újság*, 1939. január 15. 49. (EK); Kuktiu Mihály levele. *Reggeli Újság*, 1939. január 22. 49. (EK); Megmozdul a tanya. *Reggeli Újság*, 1939. január 29. 49. (EK); A suboticai Magyar Olvasókörben február 15-én megkezdik az analfabéták tanítását. *Reggeli Újság*, 1939. február 12. 47.; Megjelent a *Betűvető! Reggeli Újság*, 1939. február 26. 49.(EK); Ne tűrjük magunk között az írástudatlant! *Reggeli Újság*, 1939. november 12. 39. (EK)

A legnagyobb gond az volt, hogy sokan szégyellték az írástudatlanságukat, ezért nem jelentkeztek a helyi egyesületek által meghirdetett foglalkozásokra. Így a Közművelődési Tanács javaslatára papok, tanítók, tanultabb falusi és tanyasi gazdák egyénileg felkutatták és segítették az írásoktatást igénylőket. A program harmadik eleme pedig az írásoktatás módszertanát tanító közlemények publikálása volt.[153] Azonban arról, hogy a programban pontosan hányan tanultak meg írni-olvasni, nem rendelkezünk adatokkal. Csak azt a *Tájékoztató*ból ismert és már idézett adatot tudjuk, hogy több százan jelentkeztek oktatni, és a legnagyobb egyesületekben (pl. Szabadkán a Magyar Olvasókörben) tanfolyamok indultak. A *Betűvető*t többször utánnyomták és több ezer példányban ingyenesen terjesztették. (Ezen kiadványok költségét Andrée Dezső fedezte a lap bevételeiből.)

4. A népnevelés, illetve az intézményépítés és a szolgáltatás határterületének mondható a *népkönyvtári program*. Az *Egyesületi Közlöny*ben 1937-től jelennek meg különböző javaslatok a vajdasági magyar könyvtárügy megszervezésére, a dokumentáció pótlására. Van, aki a központi könyvtárat, mások a fiókkönyvtárakat hiányolják, de leginkább egy összekötő szervezetre lett volna szükség a könyvtárügyben.[154] A következő évben 12 pontból álló kérdőívet küldtek ki az egyesületi könyvtáraknak, majd

[153] Útmutató a *Betűvető*höz. Hogyan kell az olvasást és írást tanítani? [A tanítás módszere 25 pontban összefoglalva.] *Reggeli Újság*, 1939. április 1. 49–50. (EK) Olvasó órákat a falusi asszonyoknak! [A szerző munkadélutánokat javasol falusi nőknek, akik összejöhetnek varrni, és valaki irodalmat olvas fel a számukra.] *Reggeli Újság*, 1939. december 10. 49. (EK)

[154] Kisbéry János: Kölcsönkönyvtárat. *Reggeli Újság*, 1937. március 7. 17. (EK) Vajdasági magyar könyvtárat. *Reggeli Újság*, 1937. december 5. 30.

[155] A könyvtárról és a könyvtárosról. [Jelenleg a könyvállomány háromnegyede szirupos, használhatatlan kiadvány.] *Reggeli Újság*, 1938. május 15. 33.; Kérelem az egyesületi könyvtárosokhoz! *Reggeli Újság*, 1938. május 22. 33. (EK). *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság*... 6.

kis füzetet adtak ki *Amit a könyvtárosnak tudni kell* címmel, amelyben összegyűjtve lehozták az *Egyesületi Közlemények*ben közölt ismereteket, és a könyvtárszervezés módszerének ismertetésén kívül könyvjegyzéket is publikáltak. A kiadványt minden egyesületnek és könyvtárosnak ingyen megküldték.[155] A „nép nem olvas" kijelentést tagadó propagandacikkek a könyvtáros propagandamunkájának és a jó könyvek kiválasztásának fontosságát hangsúlyozták. Tóth Bagi István könyvtári bizottságok szervezését, a magányosok megszólítását és mozgókönyvtárak szervezését tartotta fontosnak.[156] De végül 1940-re a Globus tudományos könyvkereskedelmi cég létrejöttével az *Egyesületi Közlemények*ben eljutnak annak kimondásáig, hogy „a könyvterjesztést kizárólag üzleti alapon lehet ma megoldani".[157]

5. A magyar egyesületek leggyakoribb és legnagyobb szervezőerővel bíró programja a *műkedvelő előadások* szervezése volt.[158] Egyrészt ezek révén az egyesületek bevételre tettek szert, másrészt a helyi közösség előtt reprezentációs funkciója volt az előadásoknak, ki-ki megmutathatta magát, harmadrészt hiányzott a hivatásszerű vajdasági magyar színházi élet. De egyből hozzá kell tennünk, hogy az „amatőröktől" a Közművelődési Tanács és Kende sem várt el színészi teljesítményeket. A gondot a színművek kiválasztásában látták, mert a harmincas

[156] „A mi népünk nem olvas." Válasz néhány könyvtáros jelentésére. *Reggeli Újság*, 1938. május 29. 33. (EK); Tóth Bagi István: Az ismeretlen olvasók felkutatása. *Reggeli Újság*, 1938. június 5. 33. (EK); I. *Reggeli Újság*, 1938. június 12. 33. (EK); Szili Jenő: Mit olvassunk? II. *Reggeli Újság*, 1938. június 19. 33. (EK); Detrefalvi Kálmán: Suboticai levél az *Egyesületi Közlöny*höz. [A Köztelek és a Patria kiadó mezőgazdasági szakkiadványainak falvakban való terjesztését javasolja.] *Reggeli Újság*, 1938. június 26. 33. (EK)

[157] A magyar könyv ügye. *Reggeli Újság*, 1940. szeptember 1. 49. (EK)

[158] Üzenet értékű, hogy az *Egyesületi Közlemények* rovat fejléce alatt a „műkedvelés, népnevelés, könyvtárélet" alcímek szerepeltek.

évek közepére az alkalmi csoportok a budapesti revük anyagát vették át, vagy azokra a darabokra, jelenetekre figyeltek fel, amelyeket az operettszínházban, kabarékban játszottak. „Így a fővárosi közönség alsó rétegeinek készült, erkölcsi színvonal alatti, nyelvezetükben romlott színművek kerültek a falusi magyar nép elé."[159] Kende szerint „az egyesületek, kultúránk terjesztői, erkölcsi felelősséggel tartoznak azért, hogy a műkedvelő színpadokon mit adnak elő. Ezért az egyesület vezetősége azt az álláspontot foglalja el, hogy inkább semmit, mint romboló hatású, szedett-vedett tákolmányokat mutasson be. Viszont senki ne értse félre az álláspontunkat. Nem álszenteskedő unalmas, idejétmúlt, senkit nem szórakoztató színművekre gondolunk. Lehet szórakoztatni, kacagtatni, mulattatni, érdeklődést felkelteni anélkül, hogy szennyes és sikamlós volna a színmű tartalma és hemzsegne otromba, ízléssértő tréfáktól és kifejezésektől. Népszínmű-irodalmunk olyan gazdag, hogy azzal kevés nép irodalma versenyezhetik. [...] A baj – mint mondtuk – a színműkiválasztó tájékozatlanságában rejlik."[160] Más publikációk az olvasmányok között orientáltak, illetve bibliográfiákat közöltek.

Ennek érdekében egyrészt felmérték a helyzetet: Kik, hol és mit játszanak?[161] Másrészt megszervezték a tanácsadást és a színművek beszerzését. S ezzel párhuzamosan pályázatot hirdettek a műkedvelő egyesületek számára. Ehhez bírálóbizottságot kértek fel, akik megnézték és minősítették az előadásokat.[162] A közel 80 előadásból a

159 *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság*... 4.

160 Kende Ferenc: Ahol a munkát kezdenünk kell! In uő: *Magyarokról magyaroknak*... 133.

161 Szigethy Béla: Mit játszanak műkedvelőink? *Reggeli Újság*, 1936. november 27. 17. Beszámolók: *Reggeli Újság*, 1936. november 25. 6.; *Reggeli Újság*, 1937. március 27. 10. A napilap 8. oldalán található a *Művelődés* rovat folyamatosan tájékoztatott a vajdasági zenei, irodalmi, művészeti, műkedvelő eseményekről.

162 A pályázat meghirdetése: *Reggeli Újság*, 1937. március 21. 17. (EK); Szigethy Béla: A műkedvelő előadások értékeléséről. *Reggeli*

népszínmű, a vígjáték és a dráma/operett kategóriában osztottak díjakat. Az utóbbi kategóriában a kúlai Iparos Dalárda *Mit susog a fehér akác?* című darabbal nyert, és ugyanezt adta elő a nagydíjas újvidéki Katolikus Olvasókör is. A vígjáték kategóriában pedig az újvidéki Polgári Magyar Daloskör vitte el a pálmát a *Méltóságos asszony* című darabbal.[163] Mindezzel keretet teremtettek a legnépszerűbb egyesületi tevékenységnek, de a legfontosabb cél a fiatalok integrálása volt, hogy később bevonhassák őket a népnevelő és szociális munkába.[164]

Mivel sok helyen az iskolán kívül nem tartottak *népünnepély*eket ezek megszervezését is propagálták, és konkrét módszertani tanácsokat adtak az ünnepi műsor összeállítására, a szereplők kiválasztására, a technikai lebonyolításra, rendezvénytípusokra.[165]

6. A *Reggeli Újság* szervezőtevékenysége a *dalkultúrára* és a *táncos tömegrendezvények*re lehetett a legnagyobb hatással. A Közművelődési Tanács akciói intézményesítették és alakították az itt élő magyarság „népi kultúráját". Már említettem az 1936-os *nótapályázat*ot, amikor az egybegyűjtött, kiválogatott dalokat külön kötetben adták ki. Majd hetente legalább egyszer kottázott magyar dalokat közöltek a lapban, amelyet aztán a helyi muzsikusok és a hivatalos zenekarok is átvettek, és így váltak a régióban közismertté. Ugyanezt a népikultúra-konstruálást végezte Bodroghy Szabolcs, aki az ősmagyar szokásoktól a vajdasági ünnepi és vőfélyhagyományokig – az *Egye-*

Újság, 1937. április 18. 17. (EK); Uő: Színdarabokat keresnek a műkedvelők. *Reggeli Újság*, 1937. április 25. 17. (EK)

163 A pályázat eredménye: *Reggeli Újság*, 1937. december 24. 49. (EK); Erdélyi Mihály: *Mit susog a fehér akác?* Operett 3 felvonásban,1929-ben mutatták be Budapesten. Békeffi István – Stella Adorján: *Méltóságos asszony.* Vígjáték, 1935-ben mutatták be Budapesten.

164 Pernyés István: Gondolatok egyesületeink kultúrmunkája körül. *Reggeli Újság,* 1938. július 3. 33. (EK)

165 Novágh Gyula: Ünnepélyek a népművelés szolgálatában. *Reggeli Újság*, 1939. május 21. 49. (EK)

sületi Közlemények rovaton kívül – a legkülönbözőbb hagyományokat felelevenítve publikált a lapban.[166] Emellett Györffy István a témában megjelent röpiratát a magyarországi kiadással egy időben – rövidítve, csonkított címmel – megjelentették.[167] Ugyanakkor közölték Kende Ferencnek a polgári műveltséget, a saját gyökerekből táplálkozó polgárosodást középpontba állító, a kultúra fogalomrendszerét áttekintő dolgozatát.[168] Ennek az a végső konklúziója, hogy a magyar kultúra úgy lehet az európai nemzetek egyenjogú tényezőjévé, ha saját nemzeti hagyományait erősíti és ápolja.[169]

A korabeli legnagyobb jugoszláviai magyar tömegmozgalom, a vajdasági *Gyöngyösbokréta* is részben a lap szervezésében jött létre. Egy magyarországi kezdeményezés átvételéről van szó: 1931 és 1944 között augusztus 20-án ezzel az elnevezéssel rendezték meg Budapesten falusi csoportok tánc-, ének- és játékbemutatóját. Az fővárosi szereplés lehetősége, a népi kultúra felülről történő, jól szervezett reprezentációja országos mozgalmat generált.[170]

[166] Néhány példa: Bodroghy Szabolcs: Ilyen az igazi lakodalom! [III. rész] *Reggeli Újság,* 1939. január 1. 19.; A. Hercegh Ilona: Táncos népi játékok. *Reggeli Újság,* 1939. június 11. 49–50. (EK); Bodroghy Szabolcs: Tartsunk arató-ünnepet! *Reggeli Újság,* 1939. július 9. 18.; Támasszuk fel ősi, néprajzi szokásainkat! *Reggeli Újság,* 1939. szeptember 3. 19.; Bodroghy Szabolcs: Az ősz megünneplése a pogány magyaroknál. *Reggeli Újság,* 1939. szeptember 17. 19.

[167] Györffy István: A néphagyomány és a művelődés. *Reggeli Újság,* 1939. május 28. 20. (EK); június 4.; június 11. 49.; Eredetileg uő: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest, 1939, 85.

[168] Kende Ferenc: Mi a kultúra? *Reggeli Újság,* 1938. július 24. 33. (EK); Uő: Az ősember kultúrája. *Reggeli Újság,* 1938. július 31. 33. (EK); Uő: Technikai kultúra. *Reggeli Újság,* 1938. augusztus 7. 33. (EK); Uő: A gazdasági kultúra. *Reggeli Újság,* 1938. augusztus 14. 33. (EK); Uő: A szellemi kultúra. *Reggeli Újság,* 1938. augusztus 21. 33. (EK); Uő: A társadalmi kultúra. *Reggeli Újság,* 1938. augusztus 28. 33. (EK); Uő: A lelki kultúra. *Reggeli Újság,* 1938. szeptember 4. 33. (EK).

[169] „Az, hogy a kultúra minden eredményét elfogadjuk, nem tesz bennünket nemzetközivé, hanem erősíti és ápolja nemzeti kultúránkat. Amelyik nép lemond nemzeti sajátosságairól, az nyomtalanul belevész a népek nagy tengerébe." Ugyanakkor az európai kultúrának a magyarság mindent vissza is adott. S mivel a magyarság egyszerre „harcos" és kitűnő az alkalmazkodóképessége, betöltötte polgárosító és kulturális hivatását, és az európai nemzetek egyenjogú tényezőjévé emelkedett. Kende Ferenc: Mi a lelki kultúra? *Reggeli Újság,* 1938. szeptember 11. 33. (EK)

A mozgalom meghirdetett céljai egybeestek Kende Ferenc és a *Reggeli Újság* szerkesztőinek a folklóröntudatra alapozó társadalommozgósító elképzeléseivel. Először 1936. június 14-én Gomboson szerveztek a magyarországi mintára *Gyöngyösbokréta* ünnepélyt arató- és gazdanapként, amely a környező falvak lakosságát is odavonzotta, és többezres népünnepéllyé vált. Ezt követően évente ismétlődően Bezdánban, Temerinben, Topolyán, Ürményházán. Majd 1937-ben Hertelendyfalván, Doroszlón, 1938-ban Pacséron, Bácskossuthfalván, Muzslyán, Székelykevén, Csantavéren is hasonló ünnepségekre került sor.[171] Mivel a vasárnapi alkalmakra a közeli és a távolabbi falvakból is meghívták egymást az egyesületi csoportok, a rendezvényeken 3-5000 magyar vett részt. A legtöbb helyen Andrée Dezső ismertette a mozgalom jelentőségét, majd a köszöntők és a dalok, táncok bemutatója következett, és gyakran kísérő programként műkedvelő előadásra is sor került.[172] Több vajdasági magyar település gyöngyösbokrétásait meghívták

[170] Ezek főszervezője Paulini Béla újságíró volt, aki a húszas években országszerte tartott népművészeti bemutatókat, és a harmincas évekre kezdeményezése mozgalommá szélesedett. 1933-ban már egy héten át 30 csoport lépett fel Budapesten, majd 1934-től kizárólag a Paulini vezette Bokréta Szövetség elvei szerint lehetett csapatot szervezni, és a mozgalmat a *Bokrétások Lapja* (1934–1939) népszerűsítette. A Vallási és Közoktatási Minisztérium 1935–1936-tól a betanítói bejavítások miatt szakmailag ellenőriztetni akarta a mozgalmat – Györffy Istvánnal és más szakemberekkel – a hitelesség megőrzése érdekében, de az előadások előtt ezzel a stilizációval már nemigen tudtak mit kezdeni a szakemberek. Pálfi Csaba: A Gyöngyösbokréta története. *Tánctudományi Tanulmányok*, 1969–1970. 115–161.; Dóka Krisztina – Molnár Péter szerk.: *A Gyöngyösbokréta. Írások és dokumentumok a Gyöngyösbokréta történetéből* [online]. http://www.folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta/ [2011. 09. 20.]

[171] Kende Ferenc: Gyöngyösbokrétánk mérlege. In uő: *Magyarokról magyaroknak*... 147–149.; Hetvenéves a gombosi Gyöngyösbokréta [online]. *Hét Nap*, 2006. augusztus 9. http://www.hetnap.rs/uj/index.php?zg=2810&no=100 [2011. 09. 20.]; Gyöngyösbokréta Doroslovon. Felelevenedett a magyar mesevilág. *Reggeli Újság*, 1937. június 29. 5.

[172] A *Reggeli Újság* 1941-es *Tájékoztató*jában (*Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság*... 4.) a rendezvényeket, „tömegmozgalomként", mint „ízig-vérig magyar nemzeti megmozdulásokat" minősítették.

Budapestre, de utazásukat a jugoszláv hatóságok nem engedélyezték.[173]

Kende a népszokások bemutatójának tekintette a *Gyöngyösbokrétá*t, amely „nem színházi attrakció, nem jelmezes felvonulás, nem betanult táncok bemutatója, nem varietéből kikopott magyar romantikájú műdalok előadása".[174] Hanem épp ennek az ellenkezője: „az eredeti és ősöktől örökölt népi dal, tánc és viselet. De korántsem csak ennyi, hanem sok minden egyéb: bölcsődalok, a keresztelői szokások, a betlehemesek énekei, a fonóban és a kukoricafosztáskor elhangzó dalok, az arató ünnepek, szüretek, lakodalmi szokások, a juhász, kanász, csikós nóták, a nép ajkán termő szerelmi és más dalok előadása".[175] De mindezeket fel is kell tárni, és ebben a helyi egyesületek tevékenysége, a néphagyományok őrzőinek megszólítása a döntő.[176]

A népi kultúra feleleventéséhez való viszonyt és az ezzel párosuló népnevelést jól szimbolizálja, hogy 1940 nyarától az *Egyesületi Közlemények* rovatban decemberig egy vázlatos magyar irodalomtörténetet publikáltak, és vele párhuzamosan a következő oldalon Ortutay Gyula *Mesél a nép* című színvonalas népmese-válogatását közölték.[177]

7. Kende Ferenc és a *Reggeli Újság* szerkesztőségének említett akciói elsősorban a vajdasági magyarság önszerveződését segítették, ahhoz biztosítottak kereteket. Volt azonban néhány olyan tevékenységi forma, amely alapvetően *szolgáltatás*nak tekinthető. Ezek közül a legkevesebbet a *jogsegélyszolgálat* fenntartásáról tudunk. Valószínűleg ez az újvidéki szerkesztőségen belüli fordítói, kérvényírói tevékenységben és az olvasói levelekre adott válaszokban merült ki.[178] Egy másik ilyen közvetítői tevékenység a díjtalanul hirdetett *munka- és tanoncközvetítés* volt.

[173] Uo. 1941 áprilisa után négy település szerepelhetett a fővárosi ünnepségeken: Bácskertes, Doroszló, Józseffalva 1941-ben, majd Gombos 1942-ben. Pálfi: i. m.

[174] Kende: Gyöngyösbokrétánk... 149.

[175] Uo. 150.

[176] Bálint Géza: A Gyöngyösbokréta és az egyesületek. *Reggeli Újság,* 1938. május 8. 33.

[177] *Reggeli Újság,* 1940. július 26. – december 1.; Ortutay Gyula: *Mesél a nép*. Budapest, 1940, Stádium, 32.

[178] *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság*... 3.

Ennél szélesebb körű volt az *egészségügyi nevelés* egyrészt a már említett iskolán kívüli oktatás keretében, másrészt a lapban sorozatban közölt praktikus orvosi tanácsok révén.[179] A legnagyobb volumenű akcióra 1939-ben került sor, a *Fő az egészség!* című munkát 25 000 példányban, ingyenes húsvéti ajándékkötetként jelentették meg.[180]

Szociális támogatás terén a falusi gyermekgondozónők munkába állítására tett Szili Jenő javaslatot, ugyanő a segélyezés módszertanáról publikált a lapban.[181] A falusi szegények támogatására nézve is külön módszertani tanácsokat adtak hangsúlyozva, hogy minden eset más és más, de a munkaeszközök és alkalmak biztosítása mellett ebben az esetben is a népművelő munka lehet a probléma tartós megoldása.[182] Konkrét szociális akciót egy alkalommal, 1940-ben szerveztek az újvidéki Darányi-telep árvízkárosultjainak megsegítésére. (A sajtóban ezt akkor az Adamovics-telepi akcióként hirdették meg.)[183] Hetek alatt félmillió dinár gyűlt össze, és jelentős mennyiségű élelmiszert, illetve ruhaneműt adományoztak az egyesületek az árvízkárosultaknak.[184]

Ezzel a tanulmánnyal semmiképp nem szeretném azt a benyomást kelteni, hogy a jugoszláviai királyi diktatúra időszakában a politikai felszín alatt virágzó közösségi élet zajlott volna. A célom inkább a magyar kisebbség önszerveződésére tett próbálkozások bemutatása. Ebben a magyarságpolitikai szempontból enyhültebb időszakban, 1938 őszén a kulturális mozgalmak működésével kapcsolatosan, majdhogynem megszűntek a panaszok, sőt a Szerémségben 10 (magyar) gazdakört engedélyeztek egy magyar diplomáciai jelentés szerint.[185] A sajtót szemlézve egy novemberi héten a következő magyar rendezvényekre került sor a Vajdaságban: 8 működő előadás, 6 kultúrest, 10 táncmulatság, 2 székházavató, 1 gazdatanfolyam, 1 szövetkezetalapítás, 1 zászlószentelés, 1 serlegavatás.[186]

179 *Lásd* pl. *Reggeli Újság,* 1939. január 15. 18.; január 22. 11.

180 *Fő az egészség! Fontos orvosi tanácsok egészségesek és betegek számára.* Bevezető Bauer József. Novisad, 1939, Uránia nyomda, 96.

181 Szili Jenő: Gyermekvédelem. *Reggeli Újság,* 1938. május 1. 33.; Uő: Gondoljunk a szegényekre. *Reggeli Újság,* 1938. október 2. 33.

182 Szegénygondozás falun. *Reggeli Újság,* 1939. december 17. 49. (EK).

183 Az egyesületek vezetőségéhez! *Reggeli Újság,* 1940. április 7. 49. (EK).

184 *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság*... 3.

185 Rendkívüli követ jelentése, Bled, 1938. június 31. 99. pol./1938. MOL K 63140-1938-16/4.

186 Nagykövetei jelentés, Belgrád, 1938. november 30. 177. pol./1938. MOL K 63 140-1938-16/4.

A KÖZÖSSÉGSZERVEZÉS EGY MÁSIK KÖZPONTJA: ZOMBOR

A *Reggeli Újság* szervezőmunkájával párhuzamosan Bácskában működött Deák Imre ügyvéd (Deák Leó vezető magyar párti politikus unokaöccse), aki 1934 januárjában és februárjában Zombor környékén 9 településen alapított magyar közművelődési egyesületet. Ezek informálisan a Zombori Magyar Közművelődési Egyesület hatókörébe tartoztak. Ugyancsak ő volt a Gyöngyösbokréta egyik kezdeményezője Bezdánban, Gomboson és Doroszlón, majd 1938-ban Csonoplyán. Ezekre az akciókra alapozva (megismerve és kiválasztva a falvak aktív vezetésre alkalmas személyiségeit) Deák szervezése nyomán magyar házakat (Doroszló, Bajmok) hoztak létre, valamint szövetkezetet alapított a szerémségi Stari Jankoviciban és egészségügyi szövetkezetet Doroszlón.[187] Miután 1935-ben nem jelenhetett meg a *Kalangya* kisebbségi ankétjának anyaga, majd az erdélyi Vásárhelyi Találkozó mintájára tervezett kultúrszövetségi összefogás sem járt sikerrel, a volt magyar párti vezetők és a jugoszláv kormányfő már említett 1940. januári találkozója után, május 6-án Deák Imre a Zombori Magyar Közművelődési Egyesületben javasolta a első vajdasági magyar kultúrparlament összehívását.[188] A rendezvényt 1940. június 30-ra engedélyezték. 56 helységbe küldtek meghívót, 23 községből 73-an jelentek meg egyesületi képviseletben, illetve meghívottként.[189]

A rendezvény előtt próbáltak a *Reggeli Újság*/Közművelődési Tanács szerkesztőivel is egyeztetni, de nem sikerült megállapodniuk. (Deák Imre és Andrée Dezső egyaránt magának vindikálta az elsőbbséget az egyesületszervező és -koordináló szerepben.)[190] Ez a Zombor–Újvidék kettősség abban is megmutatkozott, hogy miután a kulturális egyesületek tanácskozását Zomborban megtartották, az országos hatáskörű magyar kultúrszövetség Újvidéken alakult meg. De már előtte az 1936-ban anyagi gondokkal küszködő *Kalangya* 1937-től úgy kap feltehetőleg magyarországi eredetű támogatást Deák Leó révén (aki a szabadkai Strelitzky Dénes után ekkorra a budapesti kormányzat legfőbb vajdasági

187 Deák Imre beszámolója. Zombor, 1940. június 10. MOL K 28 164-279-1941-R-19062.

188 Szirmai Károly: A szombori magyar kulturparlament. *Kalangya,* 1940. június–szeptember. 387.

189 Uo. 388.

190 Deák: i. m.; Szirmai K.: A szombori magyar... 400.

bizalmasa lett), hogy Újvidékről áthozzák Zomborba/Verbászra a szerkesztőséget, amelyet továbbra is Szirmai Károly vezetett. Ugyanekkor Kende Ferenc kivált, és Draskóczy Ede belépett a szerkesztőségbe.[191] 1940-ben már nem Kende a vajdasági kisebbségi önszerveződés meghatározó teoretikusa, hanem ezt a szerepet az óbecsei ügyvéd, Draskóczy vette át. Ezt szimbolizálja az is, hogy a zombori kultúrparlament meghatározó, felvezető előadását ő tartotta meg *Kisebbség és erkölcsiség* címmel. Szirmai Károly szerint „a kisebbségi gondolkozás, magatartás és cselekvés nagykátéját"[192] adta ezzel. Draskóczy lényegében a külhoni magyar kisebbségi értékvilág e korszakra érvényes elvárásrendszerét és népszolgálati ideológiáját honosította magas színvonalon, 11 pontban összefoglalva:

„1.) a kisebbség erkölcsi fogalom,[193]
2.) erkölcsi parancs a nemzetfenntartó munkára[194]
3.) A kisebbség a kellő időben, legjobb szándékból fakadó, lehetőleg legtökéletesebb cselekvést követeli, amely boldogságot, örömet és megelégedést okoz. [...]
4.) A kisebbség erkölcsi kötelezettség. Az osztálytalan és osztatlan nemzetet és az osztatlan erőt jelenti.[195]

[191] Draskóczy Ede (1891–1945) ügyvéd, az Óbecsei Népbank vezetője, a *Tiszavidék* című lap elindítója, az óbecsei Népkör elnöke, a *Vajdasági Írás* és a *Kalangya* szerzője, Szenteleky Kornél barátja, a Szenteleky Társaság egyik vezetője. Kendével kölcsönösen nagyra becsülték egymást, nem rivalizáltak. Mák Ferenc: Draskóczy Ede története. In Draskóczy Ede: *Bizonyítás egyszerű utakon*. Zenta, 2011, VMMI, 7–77.

[192] Szirmai K.: A szombori magyar... 388.; Draskóczy Ede: Kisebbség és erkölcsiség. *Kalangya*, 1940. június–szeptember. 291–295.

[193] *„A kisebbség: élet, szerves élet, az életfenntartási ösztönök sürgető megnyilatkozását, s az ehhez szükséges szerveknek parancsoló szükségszerűséggel való munkába állítását is jelenti. [*Kiemelés az eredetiben.] A kisebbség tehát nem egyszerűen csak szám, nem a népszámlálás végösszege és eredménye, hanem magasabb természeti és erkölcsi fogalom."* Uo. 291.

[194] „…az erkölcs nemcsak magasabb lelki állásfoglalás a világ dolgaival szemben, hanem folytonos és állandó cselekvés, magasabb rendű munka az összegség épületén, önmagunknak szakadatlan áldozása nemzetünk fönnmaradása érdekében." Uo.

[195] *„…minden olyan magatartás, vagy cselekedet kisebbségünk szempontjából erkölcsellenes, amely a fenntartó erőt megosztja és szétforgácsolja. A kisebbség azonban nemcsak az osztatlan erő erkölcsi parancsát jelenti, hanem azt is, hogy ebben az erőkifejtésben mindenkinek részt kell vennie."* [Kiemelés az eredetiben.] Uo. 292.

5.) *Minden polgári munkának csak annyi erkölcsi értéke van, amennyit a kisebbségi életközösség szempontjából ér.* [Kiemelés az eredetiben.][196]

6.) Miként a tűzoltásban és a gátemelésben mindenkinek részt kell vennie, [ez – B. N.] a nemzeti szervezet fenntartásában is mindenkinek egyformán erkölcsi kötelessége, bármilyen feladatot is teljesít a polgári életben.

7.) A kisebbségi életre komolyan és tudományosan fel kell készülnünk, hogy azt mentesítsük az alapvető hibáktól és kiemeljük a hősi működvelés kezdetleges állapotából. [...]

8.) Kisebbségi életünk erkölcsi parancsa tehát, hogy különbek, jobbak és tökéletesebbek legyünk, mert [a – B. N.] kisebbség hátrányait csak tökéletesebb szellemi fölkészültséggel lehet ellensúlyozni.

9.) Érzelmi kultúra nélkül nem tudjuk teljesíteni erkölcsi parancsainkat népünkkel szemben.[197]

10.) A kisebbségnek, mint erkölcsi fogalomnak felfogása közelebb juttat bennünket a keresztény ember eszményéhez.

[196] Draskóczy a kisebbségi életben való részvételen elsődlegesen a polgári feladatok tisztességes ellátását érti, de „a kisebbség tagjainak vállalniok kell a nemzeti szervezet munkaszolgáltatását is." Uo. Ezt a kisebbségi organizmust pedig csak a kisebbség tagjai hozhatják létre, áldozatokkal jár, és ebben az értelmiségnek „volna a legelemibb kötelessége, hogy a népi közösség társadalmi és lelki föltételeit megvalósítsa, azt gazdasági alapon kiépítse, a csökevényes választó falakat lerontsa, a közeledést a bizalom légkörében lehetővé tegye, hogy a közmunkaszolgáltatás teljes felkészültséggel megindulhasson". Uo.

[197] *„ Aki azt hiszi, hogy szellemi képesítéssel, egy bizonyos ismeretanyag elsajátításával, a maga részéről mindent elintézett, az nincs tisztában a népi közösség fogalmával*, e fogalom tartalmával és jelentőségével. Az ilyen érzelmi élet nélkül való lény, sem az ő népében nem tud belegyökerezni, sem pedig az európai népek levegőegébe nem tud bele lombosodni. Lehet, hogy a száján fogja hordozni, sőt tajtékozni a népi szolidaritás eszméit, de soha nem fog érezni kisebbségi élettársával szemben sem hajlandóságot, sem melegséget, sem szeretetet. […] A kisebbség tehát állandó szellemi elmélyülést, folytonos érzelmi készenlétet jelent, önzetlen és szakadatlan gyakorlati munkát, legtöbbször szerény és nem látszatos kötelességteljesítést, sokszor szerzetesi egyedüllétet és elvonulást, áldozatot és önfeláldozást, kisebbségi életünk társaival szemben meg nem szűnő hajlandóságot és segíteni akarást, de mindenek előtt elrendeltetésünkbe való hitet, s annak mindenkori bátor bevallását jelenti." Uo. 294.

■■■

11.) A kisebbség, mint erkölcsi fogalom új embert és új magyart nevel belőlünk."[198]

A felsorolt pontokból és a lábjegyzetben kapcsolt értelmezésekből kitűnik, hogy itt egy organikus társadalomképről van szó, amelyben döntően morális és keresztény erkölcsi kötelesség a kisebbségi közösség szervezése és szolgálata. Ehhez képest Kende az előbbiekben ismertetett modellje a tudatos és tudományos társadalomszervezésből és építésből indul ki és a modernizációs szükségleteket, a történelmi szükségszerűséget helyezi a középpontba. A konkrét társadalomfejlesztési célokban azonban szinte alig van különbség a Zombori Kultúrparlament és az *Egyesületi Közlöny* tárgyalt publikációi, akciói között, noha itt egy másik egyesületi szakértőgárda vonult fel. Itt is az iskolán kívüli népoktatás volt a központi téma. Csakhogy a Deák szervezte tanácskozáson keveset beszéltek az elvárásokról és tervekről, sokkal inkább az eddigi zombori tapasztalatokat ismertették.[199] A rendezvényről beszámoló Szirmai Károly a rendezvényt komoly kiindulási alapnak tekintette, de nem helyeselte és nem tartotta

■

[198] Uo. 291–293. Az ehhez a tételhez kapcsolódó értelmezés: „…nemcsak azért mert nemzetfenntartó munkát végez, hanem azért is, mert a magyarságnak egy tökéletesebb embertípust nevel ki. Ez a típus edzettebb, „harcosabb, igazságait bátran hívő és valló, tehát az anyagiaktól következésképen eloldottabb, határozottan azt mondhatjuk: szellemibb, mint a régi ember." Uo.

[199] Dr. Kühner Béláné a mesedélutánok programjairól és a kórusszervezés tapasztalatiról beszélt. Magassy Antal az írástudatlanság ellen egyéni, vagy ha másként nem lehetséges, kiscsoportos oktatást javasolt, és az átképző és iskolán kívüli oktatás keretén belül a helyesírási és irodalomtörténeti tanfolyamokkal foglalkozott részletesebben. Paál Sándor az iparos- és tanoncifjak iskolán kívüli oktatásának zombori esti iskolai tapasztalatairól adott elő. Itt lényegében a mestervizsgára való anyanyelvi felkészítés történt. Sauernborn Mária a háziasszonyokat képző tanfolyam programjáról és tapasztalatairól beszélt. Garay Béla és Richter János közös előadást tartott a színjátszásról, amelyben egyrészt a műkedvelés feladatköreit tisztázták, másrészt a vajdasági egyesületi rendezvények kritikáját adták. Kührer Béla az egyesületi könyvtárügyhöz adott szervezési szempontokat. Deák Imre a falukutatás, falunevelés, faluvezetés, a falumentés és a szövetkezetszervezés feladatköreit ismertette. Halász János a vajdasági falvak egészségügyi problémáiról adott elő. A konferenciát Csete István – a későbbi református püspök – előadása zárta a népkisebbségi ifjúság életformájáról, társadalmi feladatairól. Szirmai K.: A szombori magyar...

„magyar cselekedetnek" „az elsőbbség kérdésnek s a gondolat kisajátítás vádjának felvetésével, a féltékenység és a vetélkedés a mozgalmat lekicsinyelni igyekszik. Lehetnek személyi ellentétek, de ezeket – értsük meg végre – alá kell rendelni a közösség érdekeinek. Nem az a fontos, hogy egy mozgalmat ki kezdett –, mert ha ezt firtatjuk, az elsőbbség, korábbi kezdeményezései alapján mégis a Szombori Magyar Közművelődési Egyesületé –, hanem hogy kultúrmozgalmunk komoly fejlődési szakaszba jutott. *Hogy két csoport is ezen fáradozik, az egyesülésben csak javára lehet az ügynek,* mert mindegyik magával hozza egyesületeit, melyek eddig ilyen vagy olyan okból távolmaradtak. A gyűlöletnek és a bosszúnak nem szabad többé szerepet játszania, vagy pedig: *ne beszéljünk s ne írjunk magyar testvériségről.*[200]

Azt, hogy a vajdasági magyarság önszerveződése miként működött 1941 áprilisa után, egy másik kutatás feladata bemutatni.

Főhősöm, Kende Ferenc 1945 után is megmaradt a szervezéssel jobbítható társadalomépítés propagálása mellett. 1960-ban megjelent kis könyvének szervezői értékideálja megegyezik a 30-as évekbelivel, csak a terep változott meg: példáit a Csepeli Szerszámgépgyár munkafolyamataiból veszi. A füzet fejezetbeosztása is hasonló a több mint két évtizeddel azelőttihez, ugyanazt várja el a szervezőtől, csak az utolsó fejezet változott meg: a szerző *A vállalatok és intézmények irányító szervei és kapcsolatai* címmel a szocialista gazdaságot szervező állami főhatóságainak hierarchiáját adta közre.[201]

[200] Uo. 400.

[201] Kende Ferenc: *A szervező és a szervezés*. Budapest, 1960, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 73–82.

Tóth Ágnes

Személyes sors és sorsközösség egy sváb parasztasszony naplójában (1944–1947)[1]

Katharina Ackermann/Jauch a ma Szerbiához tartozó Kerényen (Kernei/Kljajićevo) 1908. június 17-én született, és 1995. január 6-án a németországi Burghausenben halt meg. Életének első harmadát szülőfalujában, egy vegyes lakosságú, ám német többségű paraszti közösség tagjaként, annak normái és szokásai szerint élte le. 1924. november 4-én házasságot kötött Michael Ackermannal (Kerény, 1906. január 1. – Pfarrkirchen, 1961. november 13.), házasságukból két lányuk – Anna és Katharina[2] – született. Személyes és családi identitásának fontos és magától értetődő eleme nemzeti hovatartozása, német/sváb mivolta. Az apa, Michael Ackermann 1942-ben önkéntesként belépett az SS-be, 1944 őszén bujkált, mert nem akarta, hogy a magyar hadseregbe besorozzák. Michael Ackermannt és idősebb lányát, az akkor 18 éves Annát 1944 karácsonyán másik 334 kerényivel együtt malenkij robotra hurcolták a Szovjetunióba. Az anya, Katharina Ackermann/Jauch és kisebbik lánya, az akkor 16 éves Katharina Ackermann Kerényen maradt. A családot megfosztották vagyonától, kizárták a politikai közösségből. Internálták őket, több kényszermunkatábort megjártak, majd 1946 februárjában átszöktek Magyarországra, ahol Baja környéki falvakban – Szeremle, Gara – családoknál vállaltak munkát. Magyarországról 1947 májusában kiutasították őket Németországba. A szűkebb család tagjai – a malenkij robotra elhurcolt apa és lánya, valamint a jugoszláviai internálótáborokban végletekig kizsigerelt anya és kisebbik lányuk – évekig nem tudták, hogy a másik él-e, hal-e. Bár leveleket rendszeresen írtak egymásnak, azok nem jutottak el a címzettekhez. Katharina Ackermann/Jauch több mint két év elteltével kapott először hírt férjéről és idősebb lányáról. Az egymástól, egymásról kapott hírek 1946 nyara után is rendszertelenül jutottak el a másik félhez. A levelek tartalma a legfontosabbra korlátozódott: a másik fél az üzenet küldésének időpontjában még életben volt, s „jól van".

[1] Jelen szöveg a jugoszláviai németek 1944 és 1948 közötti történetéhez kapcsolódó kutatás első eredménye. A kutatás keretében a személyes történelmet megmutató naplók és levéltári források kerülnek feltárásra és elemzésre.

[2] Anna Ackermann Kerényen született 1925. június 13-án, testvére, Katharina Ackermann ugyanott 1928. december 26-án. In Schmidt, Johann: *Familienbuch Kernei in der Batschka (Kernyája, Kerény, Krnjaja, seit 1948 Kljajićevo) 1765–1945*. Band I. A–K. Padernborn, 1995, /Schriftenreihe zur donauschwäbischen Herkunftsforschung, Band 46–47./, 11.

Michael Ackermann és Anna lányuk 1947 nyarán a Szovjetunióból már nem térhetett vissza Jugoszláviába, Németországba kerültek, a család tagjai itt találkoztak ismét.

Katharina Ackermann élete – oly sok társáéval együtt – az 1940-es évek közepére válságba került. A második világháború végére felbomlott az a társadalmi struktúra, viszonyrendszer, amely őt korábban biztonsággal eligazította élete választásutjain, fogódzót jelentett a valóság, személyes valósága értelmezésében, a válsághelyzetek kezelésében. Nemzeti hovatartozása miatti üldöztetése során nemcsak egzisztenciális kiszolgáltatottságot, hanem léte elemi veszélyeztetettségét kellett átélnie. Bizonytalanságát, félelmét csak fokozta az a tény, hogy fenyegetettségének végét nem ismerhette. Nem tudhatta, hogy a társadalom alatti vagy inkább társadalmon kívüli lét viszontagságait meddig kell elviselnie.

Katharina Ackermann/Jauch e krízishelyzetben, 1945 elején kezdte el naplója írását, s 1947 nyaráig, Magyarországról történő

[3] A történeti háttér megértéséhez a teljesség igénye nélkül lásd *Kernei in der Batschka (1765–1945). Schicksal einer deutschen Gemeinde in Jugoslawien*. Trostberg, 1978, Herausgeber Adam Ackermann; Eichorn, Michael: *Kernei und die Kerneier. Erlebnisse und Schicksalschläge einer deutschen Ortsgemeinschaft in der Batschka*. Regensburg, 1979, Verlag Max Gstöttner; Schmidt, Johann: *Familienbuch Kernei in der Batschka (Kernyája, Kerény, Krnjaja, seit 1948 Kljajićevo) 1765–1945*. Band I. A–K; Band II. L–Z. Padernborn, 1995, /Schriftenreihe zur donauschwäbischen Herkunftsforschung, Band 46–47./; *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Band V. Augsburg, 1994, Weltbild Verlag; Janjetović, Zoran: A német és a magyar kisebbségi lakosság kiűzése a Vajdaságból a második világháború végén. *Regio*, 2003. 1. sz. 98–110.; Portmann, Michael: Politik der Vernichtung? Die deutschsprachige Bevölkerung in der Vojvodina 1944–1952. Ein Forschungsbericht auf Grundlage jugoslawischer Archivdokumente. *Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropa*. Band 1. (48). Oldenburg, 2007, 321–360.; Tóth Ágnes: „Es sind keine Märchen sondern ein wares Erlebnis…". Jugoszláviai svábok Bács-Bodrog vármegyében 1945. In J. Nagy László – Varga Beáta – Ferwagner Péter Ákos szerk.: *Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára*. Szeged, 2009, 79–86.

kiutasításáig folytatta. Az eseményekkel párhuzamosan vezetett napló sokféle – milyen eseményeket rögzít, milyen sorrendben, rendszerességgel, viszonyulásai, vallásos hite stb. – elemzési szempontot kínál. Ezek közül összefoglaló módon a napló tartalmát és a szerző időkezelését érintjük. Jelen tanulmányban alapvetően arra a kérdésre keressük a választ, hogy Katharina Ackermann személyes sorsként vagy a német közösséghez való tartozása okán sorsközösségként értelmezte-e a vele történteket? Hol húz határokat én, mi, ők között, s e különbségtevésben konstituáló tényező-e németsége? Ebben a tanulmányban nem térünk ki Kerény község történetére, és nem foglalkozunk a jugoszláviai svábok második világháború utáni helyzetével, a Magyarországra átszökött tízezrek itteni elhelyezésével, a magyar társadalom és állam viszonyulásával sem, vagy csak utalásszerűen, abban a mértékben, amely az idézett naplórészlet megértéséhez szükséges.[3]

Az utóbbi évtizedekben megnőtt azon történészek száma, akik az általuk vizsgált kor társadalmi struktúrájának bemutatásakor, az egyes ember nagyobb közösségbe való besorolásakor nem, vagy nem kizárólag az objektív jellemzőkre – tulajdon, foglalkozás, jövedelem – hagyatkoznak. Ezen objektív jellemzők megmutatják ugyan a tipikust, de elrejtik az egyedit, s figyelmen kívül hagyják az identitás fontosságát, társadalmi rétegképző funkcióját, amely sok esetben módosítja magát a struktúrát is. Ha tehát az identitás mibenlétéhez, csoportképző működésének lényegéhez közelebb szeretnénk kerülni, mindenekelőtt le kell számolnunk az egyetlen történeti valóság és igazság igényével, és figyelembe kell vennünk a személyes valóságok, az egyéni tapasztalatok körét.[4] Az „átélt emberi világ tapasztalatai közegében" való eligazodásunkat segítik a szubjektív – önéletírás, visszaemlékezés, napló – források, amelyek más-más módon ugyan, de a maguk teljességében mutatnak meg egy-egy (mikro)világot. Az önéletíró és a visszaemlékező a mából alkotja újra saját egykor volt valóságát, a korábbi életeseményei közötti prioritást, és azok értelmezését a jelen határozza meg. Az eseményekkel párhuzamosan vezetett napló fő értéke sem a korra vonatkozó „elsődleges" adatokban rejlik, hanem a

[4] Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 2000, 145.

szubjektív történelem primer dokumentálásában, a személyes múltra vonatkozó információk sokaságában. Megmutatja, „hogy mit jelentett a valamikori világ az egykori szereplők vagy átélők számára, valamint hogy milyen sokféle tapasztalat keletkezett ezekről a valamikori emberi univerzumokról. A történelem ezáltal lesz a sokhangúság, a pluralitás történelmévé."[5]

Katharina Ackermann/Jauch 1945 elején kezdte vezetni naplóját[6] egy 21 × 30 cm nagyságú, spirálozott vonalas füzetbe. A fedlap szintén vonalas, rajta nyomtatva: Raumausstattung-Fußbögen, Heinz Schultheisz, Burghausen, Robert-Koch Str. 44. Tel.: 442. Merőlegesen kézírással: 1944, 1945, 1946, 1947. A füzet 140 oldalas. A naplót gót betűkkel, szép, tiszta – áthúzások, javítások nélkül –, folyamatos írással, ceruzával vezették. A szöveget bekezdésekkel és időpont-megjelöléssel nem tagolták. A mondatok, mondatrészek írásjelekkel – ponttal, vesszővel, nagybetűvel – történő szétválasztása a korabeli helyesírás szabályai szerint történt.

Katharina Ackermann/Jauch a napló elején, a bevezetésben meghatározza írásának célját és okát.

> **„Bevezetés.** Ezt a könyvet magam írtam, Katharina Ackermann, született Jauch. Egy sors, amit magam éltem meg és alakítottam, ezek nem kitalált történetek (»mesék«), hanem valós élmények,

[5] Uo.

[6] Katharina Ackermann/Jauch és fiatalabbik lánya, Katharina Ackerman naplóit, valamint néhány családi fotót, levelet, egy festményt a kerényi családi házról Anna Ackermann 2004-ben ajándékozta a Donauschwäbisches Zentralmuseumnak. Anna Ackermann húga, Katharina Ackermann halála után, annak hagyatékában találta meg anyja 1944 és 1947, illetve húga 1944 és 1955 között vezetett naplóit. Addig nem volt tudomása róluk. Édesanyja és testvére vitte magával kerényi otthonukból az átadott fényképeket, tárgyakat, rejtegették az internálótáborban, őrizték menekülésük ideje alatt. Anna Ackermann közlése szerint, bár testvérével egész életükben nagyon szoros kapcsolatban álltak, Katharina mindvégig megtagadta, hogy a Jugoszláviában a háború után vele történtekről beszéljen. Nincs információnk arra vonatkozóan sem, hogy anya és lánya tudott-e az azonos időben, egymástól függetlenül, párhuzamosan vezetett naplókról, illetve mikor szereztek tudomást erről.

ez nem szórakoztató könyv, nem, sokkal több annál. Ez az én valóságom, amit tényleg sajnálni lehet. Mikor ezt a könyvet olvassák, gyakran megkönnyezhetik. Nem én magam akarok kitűnni az írásommal, tudom jól, hogy hibákkal teli, hogy nem minden betű van a megfelelő helyen, ezért elnézést kérek. Nem másképp értettem, de aki meg akarja érteni, az elolvassa egyszer vagy kétszer, azután érthető lesz már. Gyakran írtam, míg a többiek pihentek vagy aludtak. Ez a könyv egy emlék marad számomra."[7]

[7] A napló őrzési helye a Donauschwäbisches Zentralmuseum, jelzete: DZM 9205. A közölt naplórészletek fordításánál a legteljesebb szövegh ű ségre törekedtem. Az oldalszámok az eredeti napló oldalszámára utalnak.

Az Ackermann család 1939-ben a házuk udvarán, az úrnapi körmenethez készített oltárnál

Egy napló kezdete szinte mindig kiemelt fontosságú, amit annak szerzője is jelez. Jelen esetben a naplóírónak, a névvel egyértelműen azonosítható személynek a meghatározásával, a naplóban rögzített tények hitelességének – „ezek nem kitalált történetek (»mesék«), hanem valós élmények" – hangsúlyozásával. A cél többes: egyrészt rögzíteni a vele történteket, az „én valóságom" megmutatása, másrészt mindezt úgy, hogy érthető legyen a leendő olvasó számára, azaz a történések ok-okozati összefüggéseinek föltárása, harmadrészt az általa megélt, elszenvedett valóság kapcsán az együttérzés – „tényleg sajnálni lehet", „gyakran megkönnyezhetik" – megszerzése, negyedrészt „emlék" állítása.

Philipp Lejeune francia irodalomtörténész az általa elemzett naplókat funkciójuk szerint alapvetően négy csoportba sorolta. Eszerint a naplóírót a kifejezés szándéka – amelyet megkönnyebbülésre és kommunikációra bont –, az elmélkedés – amelyen belül elkülöníti az önelemzést és töprengést –, az emlékezet és az írás öröme készteti naplója írására. Természetesen elismeri, hogy lehetnek másféle funkciójú naplók is, és megjegyzi azt is, hogy egy igazi napló mindig több funkciót tölt be egyszerre. Lejeune tipológiáját figyelembe véve Katharina Ackermann/Jauch tollát elsősorban a kifejezés és az emlékezet vezette. Kifejezés a megkönnyebbülés és kommunikáció értelmében is, hiszen életének ebben a mély válságában egyedül maradt, férjétől, családjától elszakítva, a hatalom önkényének kiszolgáltatva, híján egy ráfigyelő, segítő barátnak. Kiönti hát szívét a papírra, hogy rögzítse és ezáltal levesse magáról az érzelmek és gondolatok terhét. Ugyanakkor bevallottan emléket is akar állítani. „Rögzíteni az időt annyi, mint megalkotni egy papíremlékezetet, létrehozni a megélt archívumait, nyomokat halmozni fel, kitérni a feledés elől; megadni az életnek azt a szilárdságot és folytonosságot, amely hiányzik belőle..."[8] Márpedig Katharina Ackermann/Jauch életének szilárdsága és folytonossága 1944 őszén szinte egyik napról a másikra elveszett. Személyes életének integritása szétesett, új tájékozódási pontokat és életvezetési stratégiákat

[8] Lejeune, Philippe: Hogyan végződnek a naplók? In uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2003, L' Harmattan, 217.

kellett keresnie. De ehhez előbb rá kellett látnia a káoszra, föl kellett ismernie szabályait, kialakítania a maga viszonyulásait. Ebben a folyamatban segítette őt a naplóírás, aminek fontosságát a *Bevezetés* utolsó mondatában maga is hangsúlyozza, hiszen a pihenés és alvás idejét kurtította meg annak érdekében, hogy rendszeresen írhasson.

Mint jeleztem, a napló írója a szöveget dátumok bejegyzésével nem tagolta. Nem állapítható meg pontosan a naplóírás kezdete sem. A szöveg alapján valószínűsíthető, hogy Katharina Ackermann/Jauch 1945 elején, legkésőbb a tavaszi hónapokban kezdte el írni naplóját. 1944 őszének eseményeit tehát utólag foglalta össze, amit a „A rémület és borzalom évétől, 1944-től" mondattal vezet be. Az első olyan bejegyzés, amely konkrét utalást tartalmaz az írás napjára, 1945. május 27-én kelt:

> „Ma, május 27-én, vasárnap, szabadnap, nagymosás van, annak kellene lennie, ha [olvashatatlan szó]. Azzal nem törődik senki, hogy van-e mosószerünk vagy nincs. Az elmúlt héten répát kapáltunk és tehenet vigyáztunk."[9]

A több mint két és fél éves időszakot felölelő naplóban összesen 20 esetben történik konkrét utalás az írás időpontjára, többnyire a „Ma, május 27., vasárnap van" típusú mondatkezdés vezeti be az aznapi bejegyzést. Ez, mármint az írás 20 konkrét időpontjának meghatározása alapján aligha érthetnénk egyet a bevezetőben jelzett „gyakran írtam" kitétellel. A szöveg utalásai és összefüggései alapján azonban megállapítható, hogy a napló írására valóban rendszeresen, általában egy-két heti ciklikussággal sor került, amit alapvetően körülményei befolyásoltak. Nevezetesen: volt-e szabad egy-két órája, külső ellenőrzéstől mentes ideje, amikor szabadon foglalkozhatott a naplóírással. Ezt befolyásolták a tábori elhelyezés, élelmezés körülményei, a munkaszervezés hektikussága, kaptak-e szabadnapot, fogvatartóik önkényének mértéke, saját mentális állapota. Egyetlen egy esetben, az 1945. június 30-i bejegyzésben utal arra, hogy szabadnapján, mintegy szabadidős

[9] Katharina Ackermann/Jauch naplója, 18.

tevékenysége részeként foglalkozott az írással: „ruhát mostunk, kisöpörtünk, és én a könyvem írásával töltöttem az időt."[10] Nem említette azonban, hogy a napló írása számára kockázatos vagy titkolni való dolog lett volna.

Az írás konkrét időpontjára tett utalás – megítélésünk szerint – összefügg a bejegyzés tartalmával, az adott eseménynek a naplóíró akkori életében betöltött szerepével. A konkrét utalással kiemeli a többi történés közül. Ezekben az esetekben általában valamilyen évfordulóról – valamely családtag név- és születésnapjáról, férje, lánya elhurcolásáról – emlékezik meg, amelyek életében ciklikusságot vagy fordulatot jelentettek.

> „Ma, június 17, vasárnap van, a 37. születésnapomat a táborban kell megélnem. Ma takarítás van, és szalmát hoztak. Úgy mennek oda az asszonyok a szekerekhez, mintha élelem lenne rajta. Mindenki a legtöbb szalmát akarta, így én nem kaptam semmit, nem tudok tolakodó lenni. A templomba még nem engednek be, ezt tulajdonképpen megtiltották. De a Jóisten tud mindent, nem fogja elhagyni a gyermekeit, és segítségükre siet majd."[11]

Kiemelt figyelmet kapnak azok az események – élelmiszert kapnak, lopnak, cserélnek – is, amelyek a túlélést a maga materiális valóságában biztosítják. De nem kisebb jelentőségű a magára maradt nő családtagjával való találkozása, a „szükséges dolgokról" való beszélgetése sem. Olyannyira, hogy megjegyzésre érdemesnek tartotta a beszélgetés időtartamának rögzítését is.

> „Ma [1945. szeptember 16.] Katl elment Gyulafalvára egy kis élelmiszerért, szomorú volt. Csak ne történjen vele semmi, drága védőangyal, légy a kísérője! Ma, vasárnap, szeptember 16, voltunk templomban, nem zavart minket senki. Katl szerencsésen hazajött Gyulafalváról. Már sötét volt… Hozott zsírt, sót, lisztet és egy kevés szalonnát, Isten fizesse meg! Szeptember 6-án viszontláttam a sógoromat, Burger Stefant. Titokban egy fél órát beszéltünk a szükséges dolgokról."[12]

[10] Uo. 32.
[11] Uo. 26.
[12] Uo. 49.

Időkezelése nem lineáris, az adott időintervallumban történtek összefoglalása nem kronologikus rendben történik. A fentebb már idézett, a 37. születésnapján írt bejegyzésben valójában az előző héten, 1945. június 11. és 17. között történteket foglalja össze. Ezen belül prioritást kap apja[13] névnapjának és idősebb lánya születésnapjának említése, a korábban boldog családi együttléteket jelentő ünnepekre történő nosztalgikus emlékezés, majd ezt követően a teljes kiszolgáltatottságban kapaszkodót és reményt nyújtó isteni gondviselésbe vetett hitéről ad jelzést. Mintha ez az erős hit szükséges lenne a jelennek a következő sorokban összefoglalt megpróbáltatásai – vagyonuktól való megfosztásuk, házuk tönkretétele, az egészséget felőrlő nehéz fizikai munka – elviseléséhez. Csak ezt követően említi saját születésnapját.

„Június 13-án, szerdán volt nagypapa névnapja, amikor korábban mindig boldogan együtt voltunk, és most mindannyian szétszóródtunk, egyikünk itt, másikunk ott, senki sem tud a többiekről semmit. Annyit tudunk, hogy semmi sem megy jól. Június 13-án volt Anna 20. születésnapja is. Nem tudunk semmit róla, hogy egyáltalán életben van-e. A Jóisten gondoskodik az övéiről, ő nem fog elhagyni minket. Mikor még otthon voltunk, megkértük a nagytiszteletű urat, tartson két misét, egyet májusban a Fatimai Mária tiszteletére a világbékéért, a másodikat június 13-án Szent Antalhoz a szerencsés hazatérésért Apa és Anna számára, hogy a Jóisten szerencsésen életben tartsa őket, és engedje őket hazatérni. A nagyobb gyermekem kint a széles világban, Katl még mellettem van. Gyakran kell sírnom amiatt, hogy őt is telepítik ide-oda, és szenvednie kell az éhségtől, olyan sok minden miatt sírhatnék. Most szerbek laknak a házunkban, 200-an lehetnek, és a konyhában is. Az udvaron asztalok és padok vannak, benéztem oda, olyan mintha lakodalmon lennék. A nagypapa házában is laknak szerbek, a nagypapától is mindent elvittek. A ház tele volt mindenfélével, de most majdnem üres. A nagypapa hordóit is elvitték. Vagonokat és vagonokat raktak tele mindenfélével és kivezették. De egyszer majd mindenünk lesz, mert akarattal pusztították el. Június 11-én

[13] Anton Jauch Kerényen született 1881. április 24-én, és Münchenben halt meg 1973. szeptember 13-án. In Schmidt: *Familienbuch…* I. 632.

kukoricát szedtünk és raktuk szobákba és pajtákba, hogy ne ázzon meg, egyrészt oda akarnak figyelni, másrészt kétszer olyan hamar tönkremegy így. 25 kilométert tettünk meg, két napig voltunk kukoricát és 3 hold répát kapálni, igazából kiűztek minket oda. Ma, június 17, vasárnap van, a 37. születésnapomat a táborban kell megélnem. Ma takarítás van, és szalmát hoztak. Úgy mennek oda az asszonyok a szekerekhez, mintha élelem lenne rajta. Mindenki a legtöbb szalmát akarta, így én nem kaptam semmit, nem tudok tolakodó lenni. A templomba még nem engednek be, ezt tulajdonképpen megtiltották. De a Jóisten tud mindent, nem fogja elhagyni a gyermekeit, és segítségükre siet majd."[14]

A naplóíró alapvetően tényeket, eseményeket rögzít nyelvileg szikár módon, viszonylag kevésszer enged bepillantást érzelmi viszonyulásába, mentális állapotába. Mások viselkedése kapcsán is elsősorban azt jelzi, hogy mit tesznek, de nem minősít. Ebben az esetben figyelemre méltó a „többi asszony" viselkedésének indirekt minősítése, önreflexiója – „nem tudok tolakodó lenni" – az életben maradás testi – az élelem, ami mindennél, így a szalmánál is fontosabb – és lelki – nem engedik templomba járni őket – prioritásainak kiemelése.

Katharina Ackermann/Jauch tematikailag – mint ahogyan azt a már eddig idézett naplórészletek is jelzik – elsősorban mindennapjainak történéseit, ezen belül is primer életfeltételeit, annak változásait rögzíti. A naplónak az 1944. őszi és 1945 első hónapjainak történetét összefoglaló része nem az eseményekkel párhuzamosan íródott. Az ezekben a hónapokban átéltek, korábbi életvilágának szétesése késztetheti arra, hogy a vele történtek leírása révén racionalizálja élete eseményeit, ellépjen azoktól, mintegy rálátást teremtve új tájékozódási pontokat keressen a maga számára. A fél év történéseit összefoglaló sorok azáltal, hogy bemutatják a folyamatot, értelmezik is jelenlegi kiszolgáltatott helyzetét. Gyakorlatilag nem vetődik föl a miért kérdése, sokkal inkább a hogyanra, arra helyezi a hangsúlyt, hogy milyen stációkon keresztül jutott jelenlegi helyzetébe.

[14] Katharina Ackermann/Jauch naplója, 24–26.

„A rémület és borzalom évétől, 1944-től. Azokat a férfiakat, akik nem akartak, kényszerítették, hogy beálljanak a hadseregbe, azok, akik nem akartak, állandóan bujdostak, és mégis sokakat magukkal vittek. Nekünk kellett a gazdasággal foglalkoznunk, mivel Apa soha nem volt otthon. Honvédkatonák voltak a házban, míg a munkaképeseket elvitték a frontra. Majd jött a német hadsereg, a ház állandóan tele volt, míg elvonultak. Majd jöttek már a menekültek a román Bánátból, és be lettek szállásolva, nekünk kellett főznünk, és ágyat adni nekik az alváshoz. 1944. október 8-án megindult a kivándorlás. 2000 ember hagyta el a falunkat. A testvéreink is kivándoroltak, de mi otthon maradtunk, de semmi jó nem következett ezután. Október 20-án már bemasíroztak az oroszok, és egészen a dómig, ott volt a támaszpontjuk. Három hétig ott állt a front, elég sok halálos áldozat volt, ezért rengeteg orosz volt a faluban. Mi pedig az országút alatt laktunk, nem lehetett kimenni az utcára, mégis néhányszor előfordult. 4 asszonyt lőttek le az oroszok, és a házakban sok kárt okoztak. Nálunk, a mi házunknál először a németek, aztán az oroszok rémesen tönkretették a gazdaságot. A házunk már pusztaságban állt, és ekkor megérkeztek a bolgárok, akiknek az maradt, amit a többiek meghagytak. Nem volt semmi már a házban, még gabona meg kukorica a földben, amit mások még nem hurcoltak el. Majd lóval jöttek a horvátok, szintén menekültek voltak, akiket meghonosítottak. Ezután a partizánok érkeztek meg, az „igaziak", akik minket táborokba vittek. 1945. március 28-án minden tulajdont lefoglaltak, és kiűztek minket. A telken, a háznál ugyanez történt. Egy napon jöttek a partizánok és a mellünknek szegezték a fegyvert, ez november 9-én volt 1944-ben. Magukkal vitték a zsírt, egy zsák szappant és ilyen apróságokat. A lányainkat keresték, de ők fent voltak Schardakon,[15] ezt kellett mondani nekik, mert mindig vannak rossz emberek. November 11-én 50 partizán érkezett meg kocsival, de mi Gyulafalvára utaztunk, mert fenyegetve éreztük magunkat, nem maradtunk itt tovább. Elvitték 10 jószágunkat, volt 2 szép nagy tehén, 2 ló, 2 kilenc hónapos csikócska, egy szekér, lószerszám, liszt is, és

[15] Čardak: kukoricatároló épület, góré.

ebből éltek. Én és Katl ebéd után elmentünk a telekre, és üresen találtuk, minden eltűnt. Én sírtam, de hiába. Ezután jöttek az oroszok, akiknek megvolt a nyomuk. Az ágytakarókat, 5 zsák lisztet, üres zsákokat és a baromfit magukkal vitték. [November] 13-án én és Katl elmentünk a telekre, de borzalmas állapotban találtuk. Hartmanékhoz mentünk, Etelnek segítenie kell. Ami még megmaradt, elvittük hozzájuk, amikor jött egy orosz katona, és újra elűzött minket. November 15-én fogtuk a [olvashatatlan szó], és újra a telekre mentünk, oroszok voltak ott, és [olvashatatlan szó] is. Hármójuk már egybekötözte a szalmát. Mást is magukkal vittek, mert az új zsákok az udvaron feküdtek, a konyhai edények a kamrában, az új gabonaposztó, a gabona és a bab egymáson voltak összevissza. Össze akartam szedni, de az oroszok azt mondták, hagyjak mindent. Féltem, Katl hátul volt a szalmánál. Csendben elhoztam őt, és elmentünk onnan. Már nem tudtunk megmenteni semmit. December 1-jén Konráddal hazautaztam, neki kellett az orosz utánpótlást irányítania. A ház üres volt, egy újabb szerencsétlenség várt rám. Az oroszok az 5 kövér disznónkat elhajtották és levágták, az összes baromfit is levágták és megették. Még ugyanazon a napon, december 1-jén a partizánok megérkeztek a nagypapához, bementek a szobába, mindent, amit tudtak magukkal vittek. Aztán felmentek még a padlásra, ott volt a gyönyörű lószerszámunk, azt is magukkal vitték. Teljesen ki voltunk semmizve. December 3-án az oroszok még levágták anyám disznóját, és elvitték. Most itt állunk szegény emberként. Mindent elveszítettünk, úgy van most, mint az evangéliumban, nincsenek olyan értékeink, amiket a rozsda és a moly megenne. Most elég ebből, jön még más is, ami még rosszabb lesz velünk szemben. December 28-án Apát és Nantlt elviszik mintegy 400 emberrel együtt, a nőket 17-től 35 éves korukig, a férfiakat 17-től 45 éves korukig. Azt mondják húsznapi munkára, és 20 napra elegendő élelmet is visznek magukkal. Zomborba kellett menniük gyalog, ott lettek bevagonírozva és utaztak tovább, ez december 30-án történt. Én és Katl a nagypapánál vagyunk, mert a mi házunk teljesen üres, ugyanígy

Nani néni is. Péter bácsit és Annát szintén elvitték munkára, így vagyunk mi a nagypapánál."[16]

Mindenekelőtt a teljes anyagi kifosztásuk állomásait rögzíti, veszteségeiket szinte leltári pontossággal sorolja: ki, melyik hadsereg katonái mit és mikor vettek el tőlük. A fölsorolás nemcsak az evangéliumi szegénységbe jutás folyamatát mutatja be, de bepillantást enged gazdaságuk nagyságába, anyagi veszteségeik mértékébe is. Mintegy a maga erősítésére és annak igazolására, hogy ő megtett minden tőle elvárhatót, jelzi azt is, hogy lányával hogyan próbálta ingóságaikat menteni, eredménytelenül. Az anyagi veszteségek számbavétele után mintegy magát is figyelmeztetve – „Most elég ebből, jön még más is, ami még rosszabb lesz velünk szemben" – tényszerűen rögzíti férje és lánya malenkij robotra hurcolását. Érzelmei, mentális állapota valójában nem kap hangsúlyt, bár a „rémület és borzalom", a „fenyegetve éreztük magunkat", a „sírtam, de hiába" és a „féltem" szavak, kifejezések használata verbális lenyomata elementáris egzisztenciális fenyegetettségérzésének. Időkezelése ebben a részben sem tisztán kronologikus. Nyilván az esemény – internálásuk, táborba hurcolásuk – életükre gyakorolt meghatározó hatása miatt említette előbb az 1945 tavaszán bejövő „igazi" partizánokat, mint az 1944 novemberében garázdálkodókat.

A napló további részében, egy-egy hét eseményeinek összefoglalásakor is minden esetben rögzíti primer életfeltételeit: milyenek elhelyezési körülményeik, hol és mit kellett dolgozniuk, mit kaptak enni, milyen az egészségi állapotuk. Csak ezt követően vagy ezeket az információkat kiegészítendő jelennek meg a másodlagos életfeltételekre tett megjegyzések: családi, rokoni kapcsolataik vagy azok hiánya, a nagyobb család tagjaival történtek említése, a faluközösség szabad tagjainak viselkedése, fogvatartóikkal való viszonyuk.[17]

„Ezen a héten [1945. augusztus 27. – szeptember 1.] újra gabonát lapátoltunk, nem kínlódtunk. Cipőt kötöttünk magunknak és

[16] Katharina Ackermann/Jauch naplója, 1–7.

[17] Tematikailag és szerkezeti felépítésében a napló hasonlóságot mutat a hadifogolynaplók és visszaemlékezések struktúrájával. Erre vonatkozóan *lásd* Vasvári Zoltán: A hadifogság és a lágerévek idejéről szóló visszaemlékezések jellemzőiről. In Küllős Imola – Vasvári Zoltán: *Áldozatok: A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórjáról.* Budapest, 2006, Európai Folklór Intézet – L'Harmattan, 52–78.

lapátoltunk, a felszabadításról beszélgettünk, ami nem jön el. Szeptember elsején a kertészetben voltunk. A bableves jobb volt, és valamit zsebre is tudtunk tenni, hagymát, paprikát, paradicsomot és némi dinnye is volt. Szeptember elsején átbatyuztunk az iskolától a Kühberg utcába, házakba lettünk beosztva. Miért, azt nem tudtuk. Vittek minket ki a faluból, be a faluba, elegünk van, nem akarunk többet [költözni]. Brian Hans házába raktak minket, tizennyolcunkat. A konyha Greif Josef házában volt, ott főztek hajnalban rántott levest, ebédre bablevest, estére krumplilevest vagy újra rántott levest só nélkül, és egy kevés zsírral, a kenyér [olvashatatlan szó] nekünk elég is volt."[18]

„Szeptember 2–3-án gyümölcsöt voltunk rakni/lapátolni, három napig krumplit szedni. Vittünk is haza magunkkal a főzéshez. Szeptember 7-én a kertészetben voltam, Katl kendert vágott, 9-től 15-ig kendert vágtunk, egy nap esett, akkor krumplit válogatni voltunk. A kendervágás nehéz munka."[19]

Természetesen mindennél fontosabb a fizikai lét minimális feltételeinek megőrzése, megteremtése. Ezért az élelemszerzés nagy hangsúlyt kap. A tábori élelem az esetek túlnyomó többségében annyira kevés és rossz minőségű, hogy nem biztosítaná életben maradásukat. Ezért a kiegészítő, szó szerint az életet jelentő élelem előteremtése nagy találékonyságot – lopás, csere, ismerősöktől való rendszeres kéregetés, lehetőség szerint a tábori konyhán való munkavállalás – és sok energiát, időt követelt. Azt, hogy kitől mit kaptak, rendszeresen fölsorolja. A szolidaritásnak ezek a gesztusai fokozott jelentőséggel bírnak, nyilvánvalóan ezért is rögzíti őket. Egyrészt a kapott élelem biztosítja egy (rövid) időre életben maradásukat, másrészt szimbolikus üzenete is van számára. Nevezetesen: a rokoni, baráti, közösségen belüli korábbi kapcsolatai még működnek, még számíthat adott személyek segítségére.

„Június 10., vasárnap szabadnap volt. Most mosok, felseprem az iskolát. Gyakran hiányzik a cérna, a tű, az olló, egyszóval a

[18] Katharina Ackermann/Jauch naplója, 47–48.

[19] Uo. 49.

legnagyobb szegénységben vagyunk. Leni néni már háromszor adott nekünk élelmiszert, azt mondjuk neki, az Isten fizesse meg. A Jóistennek meg kell ezt fizetnie, és az emberek minden jótettét."[20]

„Július 22-én, vasárnap mostunk, a ruhákat kiteregettük. 12 napot voltunk a gabonaföldön, 2 napot pedig a zabföldeken, 4 napot voltunk a kukoricásban, majd a Csanobler szőlőjében be tudtunk vásárolni, volt alma, körte, szőlő, meggy, kukorica a főzéshez, ezután ebből éltünk. Hartmann Mátyástól kétszer, Almati Leni nénitől pedig négyszer kaptunk főtt ételt, és szalonnát meg kenyeret is néhányszor. Így éltünk mi Istenből és a jó emberekből. Most nagy hőség van, nemcsak az éhségtől, hanem a szomjúságtól is szenvedünk, talán erre szolgáltunk rá."[21]

„[1945.] Július 30-án a felső mezőkön voltunk répát kapálni, Leni néninél voltunk, aki újra lakomát adott nekünk."[22]

„Augusztus 5., vasárnap, kora hajnalban elmentem a szüleimhez, a beteg anyámhoz.[23] Anyám annyi mindent mesélt. Azt mondta, felkészült az örökkévalóságra, mert tudja, hogy már nem tart sokáig. Kerényen gyónt és megkapta a szent kenetet, felkészült az örök haza számára. Nekem újra el kellett mennem, keservesen sírtunk. Majd elmentem a templomba, nem voltunk a templomban, mióta táborba kerültünk. Ennek négy hónapja, megtiltották, hogy odamenjünk. Foglyok vagyunk. Mikor Zißleréknél voltunk, Katl elment Gyulafalvára, Konrád bácsihoz, Stemlerékhez és Samuékhoz, kapott élelmet, kenyeret, szalonnát és sajtot. Újra pár napig valami. Így élünk mi Istenből és a jó emberekből, míg Isten megvált minket."[24]

1946 elején helyzetük tovább rosszabbodik. Hiányos ruházatuk miatt a hidegtől sokat szenvednek, utolsó tartalékaikat is felélik, az élelmiszerszerzést nemcsak a tél, de az is nehezíti, hogy nincs csereértékkel bíró értéktárgyuk, a megtartó kapcso-

[20] Uo. 23.
[21] Uo. 36.
[22] Uo. 37.
[23] Édesanyja és apja Kruschiwelben volt táborban, onnan 1945. augusztus 3-án érkeztek meg Kerényre, augusztus 9-én édesanyja meghalt. Apja újra táborba került.
[24] Katharina Ackermann/Jauch naplója, 39–40. *Lásd* még a korábban már idézett 1945. szeptember 16-i bejegyzést is.

lati háló érezhetően gyengül, a szolidaritás gesztusai azoktól is el-elmaradoznak, akik korábban segítették őket. 1946. január 13-án Kerényről Zomborba hajtják őket, de semmiképp nem akarnak újra zárt táborba kerülni, ezért életük kockáztatásával megszöknek.

„Mikor félúton Zombor felé voltunk, már sötét volt, mi visszamaradtunk. Az őr elöl volt, mi pedig a szántóföldön keresztül, a telefonpóznák mentén egy nem akármilyen utat tettünk meg Kerényre. Nehéz volt menni, de még nehezebb volt számunkra, hogy hol és ki fog befogadni minket, mihez kezdjünk most. Mezítláb tettük meg az utat éjfélig."[25]

A következő egy hónap – Magyarországra másokkal együtt 1946. február 15-én szöktek át – a bujkálás és fokozott veszélyeztetettség miatt a korábbiaknál is nehezebb volt. Fizikailag és lelkileg is felőrlődött, reményvesztetté vált. Akiktől segítséget kért, általában valamilyen módon és mértékben segítettek ugyan, de ez csak saját lehetőségeikkel volt adekvát, Katharina Ackermann helyzetével nem.

„Kopogtattunk Károlynál Hartmann Péter telkén. A kendergyárakon keresztül a Siwatzer és Gyulafalvi utcán egyetlen embert sem láttunk. Károly és Etel nem voltak otthon, de az öregek beengedtek minket. Silem forró vizet hozott a lábunknak, aztán beszélgettünk még egy kicsit. Aztán ágyba feküdtünk. Kilenc hónapja nem voltunk már ágyban. Kedden, 15-én érkezett meg Etel, Károly és Pista is a családjával. Ő partizán. Megkérdeztem, hogy maradhatunk-e. Etel azt mondta, igen, talán nemsokára más lesz. De ez nem tartott sokáig. Szombaton, január 19-én jöttek a partizánok és mindent összeírtak, ami a telken volt. Mi azonnal elbújtunk a pajtában a kender alatt, de nem volt sok. Jött az egyik és mindent megnézett. Csak egy vagy két marék kendert eltesz onnan, és megtalált volna minket. De szerencsére nem vett észre semmit, és kiment. Ők (Etelék) már nem akar-

[25] Uo. 70.

ják, hogy maradjunk még. Most hova, mindenhol elutasítanak minket, minden ajtó zárva van előttünk. Január 22-én Silem azt mondta, hogy nem maradhatunk többé itt. Ezután Gyulafalvára mentem Piri Mihelghez, megkérdeztem, hogy jöhetünk-e hozzájuk. Azt mondták 2-3 napot. Így este, mikor már sötét volt, a csomagokkal hozzájuk mentünk. 26-án megjött a házigazda éjjel 12 órakor és azt mondta, hogy el kell mennünk reggel 5-kor, mert a németeket össze fogják gyűjteni, és táborba rakják őket. Adtak nekünk kenyeret és kolbászt, megköszöntük, és a csomagokkal újra mennünk kellett. Nagyon hideg volt újra ott a hóban és fagyban."[26]

Ezek a szövegrészek már bepillantást engednek a közösség tagjaival való viszonyába is, abba, hogy hol húzódtak az „én", a „mi" és az „ők" határai. Katharina Ackermann/Jauchot sem jogi, sem erkölcsi értelemben nem személyes bűn miatt érte büntetés. Élete – mint ahogyan a közösség többi tagjáé is – nemzeti hovatartozása, németsége miatt került válságba. Németsége azonban számára megkérdőjelezhetetlen adottság, állapot, amelynek önmagában nincs köze a bűnhöz. A büntetés éppen az ok-okozati összefüggés hiánya miatt láttatott egységesnek egy politikai, szociális és kulturális értelemben is tagolt közösséget, és teremtett kohéziót tagjai között. Nem pusztán a presszió, hanem annak irracionalitása és differenciálatlansága miatt volt homogenizáló hatású. A közösségen belüli korábbi érdekellentéteket, törésvonalakat tompította a közös fenyegetettség.

Katharina Ackermann/Jauch gyakorlatilag nem tesz említést arról, hogy ő, a családja tagjai, a kerényi vagy a jugoszláviai német közösség hogyan viszonyultak a maguk németségéhez a birodalmi német, a magyar és jugoszláv hatalmi törekvések metszéspontjában. Bár egy mellékmondatból megtudjuk, hogy férje önként lépett be az SS-be, és 1944 őszén a tágabb család több tagja is önként elhagyta a községet. Jelzi tehát, hogy a krízisre a család tagjai és a falu közössége is különbözőképpen reagált, de csak a tényt állapítja meg, nem fogalmaz meg viszonyulást.[27] Egyetlen szó sem

[26] Uo. 71–72.

[27] „1944. október 8-án megindult a kivándorlás. 2000 ember hagyta el a falunkat. A testvéreink is kivándoroltak, de mi otthon maradtunk." (Katharina Ackermann/Jauch naplója, 1.)

esik viszont a Volksbundról, a közösség politikai tagoltságáról vagy egyes tagjainak személyes felelősségéről. Eljárására vonatkozóan – miután a szöveg e tekintetben kevéssé orientál bennünket – csak feltételezéseink lehetnek. Egyrészt tabusítja az előzményeket. Az idő rögzítését a személyes és a közösség krízishelyzetének kialakulásától tartja fontosnak. Ebben közrejátszhatott az is, hogy túl kevés idő telt még el, ezért nem tudott eligazodni a közelmúlt eseményeiben, nem rendelkezett a kellő át- és rálátással. Másrészt nem tudott összefüggést teremteni a közösség, az egyén által a jelenben elszenvedett büntetés és a személyes felelősség között. Így az előzmények, a folyamat differenciált bemutatása értelmetlennek tűnhetett. Számára a jelen valóban nem következett a múltból, németsége magától értetődő adottság, természetes állapot. Életének korábbi időszakában – egy túlnyomó többségében németek/svábok lakta faluban élt –, körülményei nem kényszerítették arra, hogy nap mint nap tudatosan reflektáljon németségére. S amikor 1945 tavaszán nemzeti hovatartozásának megtagadása révén jó eséllyel megszabadulhatott volna a kényszermunkatáborból, nem élt a lehetőséggel. „Megkérdeztek minket, hogy magyarok vagy svábok vagyunk-e, néhány embert szabadon engedtek, a férfiak mégis ügyesebbek valamivel, ők 1941-ben magyarnak vallották magukat."[28]

A második világháború után elszenvedte ugyan a „németségéért" rá kirótt büntetést, de nem ok-okozati értelemben. Ezért a krízis helyzetben a „mi" csoportképző eleme számára nem elsősorban németsége – direkt módon erre a naplóban nem is találunk reagálást –, hanem a közös büntetés maga. Ez teszi lehetővé számára, hogy nemzeti identitása integritását a végzetszerű fenyegetettség ellenére is megőrizze. A büntetést mintegy leválasztja róla. A büntetés indoklása, nevezetesen, hogy „minden német bűnös", csak a büntetők szempontjából teremti meg a homogén „ők" csoportját. A személynek a csoporthoz fűződő, illetve a „mi" csoporton belüli viszonyulásait nem tudja felülírni.

Kit, kiket jelent tehát Katharina Ackermann számára a „mi", ezen belül megjelenik-e és hogyan konstituáló tényezőként német-

[28] Uo. 18.

sége? A naplóíró számára a „mi" csoportját elsősorban családja, férje és a gyerekei jelentik. A tradicionális paraszti társadalmon belüli viszonyokat egészen a XX. század közepéig meghatározta az egyes „házasság- és családcsoportok" működésének módja. Az elsődleges közösséget a házaspár és annak gyermekei alkották, míg a családcsoportba beletartoztak a vér szerinti és házassággal szerzett rokon személyek is. „A családot olyan ábra mutatná be pontosan, amely sejtmagok sokaságaként ábrázolná, ahol az egyes magokat házasságcsoportok alkotják, és mindegyikből kapcsolatok indulnak ki más családcsoportok és egyes tagok felé minden irányban."[29] Az összetett családcsoporton belül – amelynek határai csak hozzávetőlegesen állapíthatók meg – az alapvető kapcsolatok megbonthatatlanok és nem átalakíthatók. Nem helyettesíthetők más csoportkötődésekkel, mint ahogyan „nem redukálható elszigetelt individuumok személyes kapcsolatára. Nevezhetjük családi szolidaritásnak, és megnyilvánulhat mind segítségnyújtásban, mind abban, hogy bárki, aki a csoport egészét képviseli, ellenőrzést gyakorolhat a csoport bármely tagja fölött".[30]

Katharina Ackermann elsődleges közössége szűkebb családja. A szétszakítás miatt tehát egyszerre „mi"-ként jelenik meg a kisebbik lányával, illetve távol lévő férjével és nagyobbik lányával alkotott családi közössége.

> „Most egy fél éve, hogy Apa és Nani oda vannak, nem tudjuk azonban, hogy hol. És mi is már negyed éve táborban vagyunk. Nehéz sors következett ránk."[31]

> „Szeptember 29. Apa névnapja, ő és Nantl már kilenc hónapja van távol, és mi nem tudunk semmit se róluk, és ők sem rólunk. Minket is már 6 hónapja elűztek a házunkból, és táborban vagyunk."[32]

> „November 8-án először kaptam hírt a transzportáltakról, a betegeknek jönniük kellett. Leveleket hoztak magukkal, de nekünk szóló nem volt. Nani néni kapott egyet, hogy az ő Nandlja az

[29] Thomas, William I. – Znaniecki, Florian: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. I. kötet. Budapest, 2002, Új Mandátum, 84. A tradicionális paraszti társadalom fölbomlását részletesen, sokféle szempontot érvényesítve mutatják be a szerzők hatkötetes művükben a családtagok levelezésének elemzése alapján.

[30] Uo. 85.

[31] Katharina Ackermann/Jauch naplója, 32.

[32] Uo. 49.

apjánál van a messzi Oroszországban. Nandl autóval megy szántóföldi munkára, és az apja a városba megy takarítani. A mieinkről egyáltalán semmit sem írt, pedig úgy vártuk, de egy szócskát sem hallottak róluk. 17 kerényinek kellett meghalnia, az Úr megadja nekik az örök nyugodalmat."[33]

„Ebben a nyolc napban, mikor a konyhába voltam, minden reggel elmentem a templomba, és sírtam és imádkoztam a sors miatt, ami minket ért. Gyakran megyek artézi vízért a konyha számára, és amikor a kútnál állok, a harang olyan szomorúan szól. Akkor gyakran beszélek csendben, hogy édes harangocska, szólj ki a világba, és hívd haza az összes gyermekedet. Hány imát elmondtunk már értük, és hány könnyet ejtettem már értük! Úgy szeretném, ha a Jóisten egyszer meghallgatna minket, engedné, hogy minden ember békében együtt legyen."[34]

A fenti megfogalmazások jól jelzik, hogy a „mi" kategóriája magától értetődően vonatkozik a tágabb család tagjaira és a faluközösség tagjaira is. A nagyobb család tagjai említésekor általában a személyeket néven nevezi, utal a rokonsági fokra vagy viszonyra. A Magyarországon tartózkodás hónapjaiban már leveleket is vált a tágabb család tagjaival, híreket kap az otthon maradt családtagokról, eseményekről, Ausztriába menekült családtagok révén jut el hozzá férje és lánya levele is.

„Február 25-én egy levelet kaptam Jugoszláviából, Karltól. Azt írta, hogy bezárták a templomot, a falu úgy néz ki, mint egy szemétdomb. Nagypapa egészséges, segít neki, ahogy csak tud. Írta, hogy van egy levelünk Ausztriában Oroszországból. Igen, abból mindent megtudtunk, hogy nagyon keményen kell dolgozniuk, most egy alapot ásnak ki egy gépnek, és vagonokból kell kirakodniuk mindenfélét, cementet és hasonlókat. Gyakran 30 vagon áll egy sorban, ez is nagyon nehéz munka. Túlhajszolt és gyakran sír [Anna], és arra gondol, hogy milyen boldogok voltunk otthon, de ezt a boldogságot nem tudtuk megbecsülni

[33] Uo. 55.
[34] Uo. 60.

> és értékelni. Annyira szeretné még egyszer megszólítani Anyját és testvérét, és választ kapni. Ők már két éve oda vannak, és rólunk még semmi hírt nem kaptak, pedig sok levelet írtunk, ahogy ők is. Legalább már 20 levelet írt, és egyet sem kaptunk meg. Ez annyira szomorú, talán a Jóisten a bánatunkat örömmé változtatja. Most, rövid időn belül három levelet kaptam a testvéremtől, kettőt februárban és egyet márciusban. Azt írta, hogy Stefan 1947. március 5-től náluk van."[35]

A „mi" fogalmát magától értetődően alkotja meg az összezártság, a túlélésért folytatott napi küzdelem, az a körülmény, hogy akikkel együtt van, azokat ugyanazok – hajnali kelés, éhezés, kimerítő munka – a megpróbáltatások érik. Főleg falubelijeivel, kerényiekkel van együtt, de más községekből származó németek is vannak ott. Személytelen, távolító megfogalmazást használ: „arattunk", „kendert vágtunk", „nagyon sok tábori ember borzalmasan néz ki", vagy „szalonnáért vagy húsért akartunk dolgozni, de elutasítottak minket".[36] Azok közül, akikkel együtt van, nagyobb figyelmet kapnak a kerényiek. Ez jelzi a csoportkötődésén belüli hierarchiát, illetve annak erősségét. Az elmúlt évtizedekben a lokális helyi közösségben kialakult viszonyokat, kötődéseket nem írta felül az a sorsközösség, amelyet a különböző kényszermunkatáborokban más vajdasági németekkel együtt élt át.[37] Ez azonban nem jelenti azt, hogy Katharina Ackermann számára a „mi" csoportjába nem tartozott volna bele a vajdasági németek közössége, csupán más erősségű ez a „mi", mint az évtizedes személyes tapasztalatokkal megerősített lokális német közösséghez tartozásé.

> „Nagypénteken két éve, hogy internáltak minket. Sok mindent kellett az internálótáborban csinálnunk, és hányan meghaltak. 1946. január–februárjában kitört a tífuszjárvány. Akkor Kruschiwelben és Gakován 60-70 ember halt meg egy nap, tömegsírokat csináltak, ötszázan voltak egy sírban. Ó, Atyám, add meg nekik az örök nyugodalmat!"[38]

■

[35] Uo. 130–131.

[36] Uo. 48., 51.

[37] „Egy apatini asszony meghalt az úton, Pints Franzischka pedig beért a faluba, és azután halt meg. Ez egy szomorú kezdet volt." Valamint: „Kerényen három asszony halt meg, Pints Franzischka, Nibotin Ewa és Abt Marjana és három apatini asszony." Uo. 16., 46.

[38] Uo. 133.

Nem engedi láttatni viszonyulását a német közösség azon tagjaihoz, akik megőrizhették szabadságukat. Nem ad magyarázatot arra, hogy mi volt a kivételezettség oka. A szöveg utalásaiból egyértelmű azonban, hogy vannak közöttük olyanok, akik az új hatalom bizalmi emberei, partizánok lettek. Ezekben az esetekben is úgy tűnik, hogy a korábban kialakult lokális kapcsolati háló, német közösséghez tartozásuk miatt megőrződnek az elemi szolidaritás gesztusai: élelemmel segítik, Magyarországra szökése előtt bújtatják. Ezekben az esetekben sem minősít, csakúgy, mint a háború előtti politikai szerepvállalások kapcsán.

Egyértelműen nem tartoznak viszont a „mi" csoportjába azok a birodalmi német katonák, akikkel először mint a harcoló alakulatok tagjaival 1944-ben került kapcsolatba, majd hadifogolyként osztoztak velük a munkában, bár ők „jobb kosztot kaptak".[39]

Nem teremt közösséget nemzeti hovatartozása révén a Baja környéki falvakban élő németekkel sem. Több mint egy évig élt és dolgozott Szeremlén, Garán, valamint Baján. Naplójában németekkel kialakított személyes kapcsolatra nem utal. Magyarországon is elsősorban a Kerényről vagy más vajdasági községekből átszökött németekkel tartja a kapcsolatot. Az itteniek sorsára nem reflektál, két alkalommal tesz szigorúan tényközlő megállapításokat, amiket elsősorban saját sorsa szempontjából értelmez.

„Most az áttelepítések teljes egészében zajlanak itt Garán is, bizottság is van már itt. Már sokaknak el kellett menniük Németországba… veszi át az embereket. Mi lesz velünk, nem tudjuk. [Áttesznek] Jugoszláviába, a partizánokhoz, hát ahogy jön."[40]

„Június 25-én már Garára is jöttek telepesek, magyarok Magyarországról, önkéntesen jöttek ide, azt hiszik, itt minden elegendő. Szegény emberek sok gyerekkel. Azokba a házakba kerülnek ők, ahonnan az emberek Németországba mentek, és azokba is, amelyekből még nem mentek el. Némely házban 15-20-an is vannak. Három hónapja beszüntették a telepítést Németországba. Azok az emberek, akik magyar nemzetiségűek voltak, vagyis 1941-

[39] „Birodalmi német katonák is vannak Kerényen fogolyként július 14-e óta, 160 férfi Reine doktor házába bezsúfolva. Nekik is menniük kell dolgozni, mint nekünk, táborlakóknak, ők jobb kosztot kaptak." Uo. 34.

[40] Uo. 108–109.

ben magyarnak vallották magukat, maradnak itt, a többieknek menniük kell. Hogyan lesz tovább, azt nem tudni."[41]

Katharina Ackermann csoportkötődéseit – mint ahogyan mindannyiunkét – és azok egymásra rétegzettségét számtalan elem, körülmény határozta meg. A fentiek alapján állítható, hogy nemzeti hovatartozását, „németségét" életének abban a szakaszában sem tekintette a maga számára létrehozandó „mi" egyetlen vagy meghatározó eszközének, amikor léte megkérdőjelezését éppen nemzeti hovatartozása miatt kellett elszenvednie. Azáltal, hogy németségét nem bűnként, de léte természetes velejárójaként élte meg, leválasztotta azt a hatalom által kirótt büntetésről is. Így a különböző élethelyzetekben a „mi" csoportjainak megalkotásakor plurális eszközrendszert tudott használni, amelyet legalább annyira meghatározott a tradicionális paraszti társadalom szabályrendszere, mint németsége. Az általa a naplóban rögzítettek, a „megélt archívumai" ugyanakkor azt is jelzik, hogy nincs, illetve egy nagyon szűk horizonton belül van csak rálátása saját sorsára. A vele történteket nem helyezte el folyamatokban és összefüggésrendszerekben. Az ok-okozati összefüggések feltárása ezért sem történhetett meg.

[41] Uo. 110.

EGY JUGOSZLÁV KOMMUNISTA KARRIERJE A HÁBORÚ UTÁNI MAGYARORSZÁGON ▪ *Rob Antal (Muraszerdahely, 1909. május 17. – Belgrád, 1965. április ?)*

Előadásomban a mára már elfeledett, de a maga korában országosan ismert és fontos szerepet játszó Rob Antal (Antun Rob) élettörténetét szeretném rekonstruálni. Neve hallatán a vájt fülű történészeknek leginkább a Magyarországi Délszlávok Szövetsége (Szláv Antifasiszták Szövetsége) jut eszébe, mások talán az 1947-es országgyűlés képviselőjeként emlékeznek rá.

Célom az, hogy pályáját elhelyezzem a XX. század második felének magyar társadalomtörténetében. Élettörténetét tehát olyan mikrotörténetként értelmezem, amely túlmutat a személyes történelem privát keretein.

Gyermek- és ifjúkoráról forrásaink igen keveset mondanak. 1909. május 17-én született a Zala vármegyei Muraszerdahelyen. Ez a ma Horvátországhoz tartozó kisváros (Mursko Središće) pár kilométerre fekszik a magyar határtól, közvetlenül Szlovénia mellett terül el, és a Mura és a Dráva között fekvő, évszázadok óta horvát többségű, de 1918-ig a Magyarországhoz tartozó Muraköz egyik fontos települése ma is. A földművelésen kívül a kőolaj, majd egy szénbánya és textilgyár biztosította Muraszerdahely lakóinak megélhetését a XX. században. A városka létszáma ma is alig haladja meg a 10 000 főt.[1]

Az 1947. évi országgyűlési almanach a kommunista párt listáján képviselői mandátumot szerzett Rob Antal származásáról, gyermekkoráról mindössze néhány rövid mondatban emlékezik meg.[2] Megtudjuk, hogy „földműves családból származott", és az elemi iskola után még elvégezte a négy polgárit is. Nem tudjuk, mekkora volt a családi birtok, milyen volt a föld családot megtartó ereje, azt azonban tudjuk, hogy nem folytatta apja foglalkozását, géplakatostanuló, majd pedig vasmunkás lett. A kor iparosmesterségeinek hierarchiájában ez a mesterség előkelő helyet foglalt el, az ifjú Rob tehát jelentős előrelépést tett a kor társadalmi ranglétráján.

[1] A Muraközt többek között a magyar történelem olyan híres nemesi családjai birtokolták, mint az erdélyi Lackovicsok és a Zrínyiek (1546–1691), utolsó feudális birtokosai a XVIII. sz. végétől 1923-ig a Festeticsek voltak. Muraköz hovatartozásának és közigazgatásának történetére *lásd* Vladimir Kalsan: Adalékok Muraköz történetéhez. In Radics Kálmán szerk.: *Vármegyék és szabad kerületek*. I–II. Debrecen, 2001, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, /A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei, 27./, 313–317.

[2] Rob Antal [online]. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach_1947-49/1947_ngy_a_t475. htm [2010. október 28.]

Közben jelentősen megváltozott körülötte a világ. Szülőfaluja és a Muraköz ugyan az első világháború végén a demarkációs vonal magyar oldalára esett, ám az összeomló Monarchiának ebben a részében is kibillent korábbi egyensúlyából a világ. Az ún. zöld káderek, a kóborló katonák felkelést szítottak, amire Zala vármegye főispánja statárium kihirdetésével válaszolt. 1918 karácsonyán a Monarchiát és a történeti Magyarországot szétroppantó nemzeti lázadások részeként a Muraközt a helyi nemzeti tanács és a bevonuló horvát önkéntes hadsereg egyoldalúan az SZHSZ Királyság részévé nyilvánította, amit aztán az etnikai elvre hivatkozva a nagyhatalmak szentesítettek. Ez a változás nemzeti szempontból nyilván nem jelentett sokkot az akkor kilencesztendős Rob Antal családja számára, hiszen horvát származásúak voltak. A rendelkezésünkre álló adatok azonban nem adnak választ arra a jogos kérdésre, hogy jó egy évtizeddel később hősünk miért éppen a kommunisták radikális eszméi iránt lett fogékony. Miért nem követte azokat a horvát honfitársait, akik a szerb centralizmussal szembeszegülő horvát nemzeti ellenálláshoz csatlakoztak, és Stjepan Radić híveivé szegődtek? Egy biztos. A mindmáig egyetlen róla szóló rövid, az 1947-es országgyűlési almanachban olvasható életrajzban a szerzők azt írják, hogy 1927-től „kapcsolatba került a munkásmozgalommal", 1936-ban pedig belépett Jugoszlávia Kommunista Pártjába. Politikai szocializációja tehát egy olyan illegális pártban kezdődött el, amelynek ideológiai kiindulópontja és egyben végpontja az adott rendszer megdöntése, az osztályharc jegyében akár fegyverrel végrehajtott társadalmi forradalom volt. A jugoszláv kommunista pártban egyébként komoly karriert futott be, közvetlenül a háború előtt, 1938–1940-ben a zágrábi pártszervezet titkára volt, és 1939-ben egy rövid időt, egy hónapot fogházban is töltött. A pártot, amelynek fegyelmezett katonája lett, évek óta az ekkor még moszkovitának számító Tito vezette.

Sajnos nem sikerült pontosan kiderítenünk, hogyan került Jugoszlávia széthullása és feldarabolása után Magyarországra. Talán éppen szülőföldjén tartózkodott a Muraköz visszacsa-

Tárgy: Operativ munkaterv.

M U N K A T E R V .

R o o b A n t o n volt délszláv képviselő, UDB. rezidens Magyarországra való átjövetelének felderitésére és elfogására az alábbi munkatervet dolgoztam ki.

R o o b Anton 1945-től az MKP. tagja és a központi ellenörző bizottság munkatársa volt. Mint ilyen Zalamegye instruktora lett. Ezen munkája gyakorlása közben gyakran járt le Zalamegyébe és igy széleskörü ismeretségre tett szert.

R o o b Anton már abban az időben a titóizmus oldalán állott és a pártot felhasználva Jugoszlávia számára, beszervezéseket hajtott végre és kém anyagot gyüjtött.

Nagyon széleskörü kiterjedt hálózata van, akiket igyekezett vezető funkcióba elhelyezni, hogy később ezeket felhasználva Jugoszlávia részére munkájuk eredményét gyümölcsöztesse.

R o o b Anton Rajk volt belügyminiszterrel állott összekötetésben és a [redacted] felszámolása idején átszökött Jugóba. Azóta két esetben járt Magyarországon és 1950 őszén Zalaegerszegen is.

Alaposan gyanusitható azzal, hogy a korábban kiépitett rezidenturájával vette fel a kapcsolatot.

R o o b Antonnak ez ideig 12 olyan kapcsolatát deritettük fel, akik jelenleg is területünkön laknak.

Ezek közé a hálózat épités nagy fontossággal bir, mive Roob Anton elfogására van utasitásunk.

Ezért az ez ideig még nem ismeretes kapcsolatait sürgősen felderitjük és kt. készitünk róluk.

HI: nov.15. Felelős: Hoós és Kozma bts.

Az ezideig felderitett kapcsolatokat priolálom és kt.-zom.

HI: nov.lo. Felelős: Hoós és Kozma bts.

Az ezideig meglévő egy ügynököm mellé még egy beszervezést hajtok végre Csácsbozsok községben.

HI: nov.20. Felelős: Gál fhdgy.

Tőrjés az eredeti iratnak

ÁBTL 2.1 VII-43/b 64.

A Rob Antal utáni ÁVH-nyomozás operatív munkaterve

Fontosabb személyek mellé, egy-egy informátorral beépülök az informátori munkát el tudják látni. Az esetleg hozzájuk érkező személyeket figyelemmel tudják kisérni.

HI: nov.25. Felelős: Hoós és Kozma bts.

A csácsbozok községben végre hajtott beszervezés eredményétől függően olyan operativ intézkedést vezetek be, amelyet a beszervezés eredménye szükségessé tesz.

HI: nov.30. Felelős: Hoós bajtárs.

Roob Antorn Magyarországra érkezése esetén őrizetbe vesszük.

Gál Ferenc áv.fhdgy.

Zalaegerszeg, 1951 évi október hó 24.-én.

1/pld. HE.
1 pld. sz.d.

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA

Tárgy: Rob Antal ügyében felderítések.

Hat.idő: 15 nap.

Államvédelmi Hatóság
Zalaegerszegi Osztály Vezetőjének

Z a l a e g e r s z e g.

Felhivom, hogy illetőségi területén deritse fel azon személyeket, akik R ó b Antallal szoros baráti kapcsolatban álltak.

A felderitett személyekről készitsen rövid környezettanulmányt.
A kt. elsősorban terjedjen ki, hogy a nevezettek Rob Antallal milyen kapcsolatban álltak, vagy jelenleg is állnak. A mult és jelenbeli politikai tevékenységükre, pártállásukra.
A felderitett személyekre igyekezzen kompromitáló anyagot is felderiteni - amennyiben ez nem jár dekonspirációval a felmerült kompromitáló anyagot kérem konkrétizálmi. -

A jelentését a megadott határidőre terjessze fel osztályomnak.

Budapest, 1951.ápr.28.

Bradács György áv.örgy.
osztályvezető.

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁR

ÁBTL 2.1 VII-43/b 24.

Az ÁVH elrendeli a Rob Antallal kapcsolatban álló személyek felderítését

tolásakor, de az is lehet, hogy jugoszláv orientációját az ország szétdarabolása után is megőrző pártja küldte vissza illegálisan Magyarországra. Arra viszont már pontos adataink vannak, hogy 1943 januárjában mint jugoszláv kommunistát a magyar hatóságok letartóztatták és Szombathelyen kétévi fogházra ítélték. Büntetését magyar kommunistákkal töltötte a váci börtönben, és 1944 őszén velük együtt szökött meg a börgöndi építkezésről. Az újpesti partizáncsoport tagja lett, amelynek vezetője Földes László, a későbbi belügyminiszter-helyettes volt.[3]

Amikor tehát Magyarország számára véget ért a háború, Rob 36 éves, érett férfi volt. Rendelkezett azzal a politikai tőkével, amely segítségével a társadalmi mobilitás korabeli politikai csatornáin feljebb emelkedhetett: volt mozgalmi „pedigréje", a kommunista párt tagja volt. A kérdés csak az volt, hogy ezzel az alapvetően jugoszláv kommunista és partizán múlttal mennyire illeszkedik bele a szovjet csapatok által megszállt Magyarországon kibontakozó „kádertermelés" korabeli politikai sémáiba. De szerencséje volt, mindez elegendő volt ahhoz, hogy élete új fordulatot vegyen, és felemelkedjen az ekkor formálódó új hatalmi elitbe. Jugoszláv kommunista múltja ekkor még nemhogy hátránynak, de nyelvtudásával és délszláv származásával kiegészülve még előnynek is számított. Felemelkedése ilyen jugoszláv kommunista előélettel, „pedigrével" nem is számított kivételnek az akkori Magyarországon.[4] A „rossz nyelvek szerint" politikai karrierjébe állítólag közrejátszott az is, hogy évekig élettársi kapcsolatban élt Rákosi Mátyás unokahúgával.[5] Itt azonban a történész ismét bizonytalan talajon mozog. Nem tudjuk pontosan, Rákosi melyik unokahúgáról van szó. Az biztos, hogy nem a mára már a *Vörös alkony. Partizántól kurtizánig* c. visszaemlékezései és a róla készült azonos című film kapcsán ismertté vált D. Kardos Éva írónőről van szó, mivel ő érdeklődésemre azt válaszolta, még csak a nevét sem hallotta Rob Antalnak.[6]

A háború utáni években a magyarországi délszlávok érdekérvényesítő ereje jelentősen megnövekedett. Politikai szerepvállalásuk, nyomásgyakorlásuk a szláv államok, elsősorban a Szovjetunió és

[3] Uo. Leghíresebb akcióik: 1945. január 9-én felrobbantották az újpesti nyilasházat, illetve megakadályozták az újpesti víztorony felrobbantását. A később ismertté váló politikusok közül egyébként e csoport tagja volt Mód Aladár történész, illetve Fehér Lajos, későbbi miniszterelnök-helyettes is.

[4] A. Sajti Enikő: Jugoszláv kommunista káder a külügyben: Rex József. In uő: *Bűntudat és győztes fölény*. Szeged, 2010, 261–297.

[5] Uo.

Jugoszlávia második világháborúban játszott szerepének köszönhetően, eddig soha nem látott méreteket öltött – amit a szovjet vezetésű Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a mellé rendelt, eredeti feladatán (háborús jóvátétel) messze túllépő jugoszláv misszió konkrét esetekben még csak tovább fokozott. A délszlávok által lakott déli határ menti községekben 1944–45 fordulóján a helyi politikai életben sokszor erőszakos eszközöket is igénybe véve meghatározó szerepre törekedtek, felerősítették a baranyai háromszögre vonatkozó jugoszláv területi igényeket, a magyar hatóságokkal szembeszegülő saját fegyveres alakulatokat szerveztek, és népfelszabadító bizottságaikon keresztül az állami végrehajtó hatalom kizárólagos birtokosának tekintették magukat. A bajai a polgármester, dr. Takács Endre például egy 1945 januárjában a debreceni ideiglenes kormány számára készített jelentésében arról számolt be, hogy kénytelen volt a várost megszállva tartó szovjet hadsereghez fordulni, mivel a partizánok kész helyzet elé akarták állítani, és Baját Jugoszláviához tartozónak nyilvánították. A partizánok kétórás ultimátumot kaptak a szovjetektől, hogy hagyják el a városházát, ellenkező esetben „megtizedeléssel" fenyegették őket.[7]

Hazai szervezetük, a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja (MSZAF) a többi nemzetiségi szövetséghez képest már igen korán, sorrendben elsőként alakult meg Battonyán 1945. február 18-án. Az MSZAF helyi szervezetei kezdettől fogva egyre konkrétabb követelésekkel léptek fel a közigazgatás és a kulturális jogok területén – nem egyszer belgrádi sugalmazásra. A magyarországi délszlávok helyzetét a tényeket meghamisítva a vajdasági *Magyar Szó* 1946 elején egyenesen így interpretálta: „Reakciós, soviniszta elemek terror alatt tartják a jogaitól megfosztott magyarországi szláv lakosságot." Míg ennek ellenpéldájaként magasra emelték az új Jugoszlávia kisebbségpolitikáját, ahol a lap szerint a „magyar dolgozó nép a demokrácia minden áldását élvezi. Nekünk Jugoszlávia szabadságot és jogot adó hazánk, a magyarországi nemzetiségek számára nincs jog, s nekik nem hazájuk Magyarország, mert »haza csak ott van, ahol jog is van«".[8]

[6] D. Kardos Éva férje, Dékán István, akivel több közös könyvet is írt, az ÁVH kémelhárító osztályának egykori vezetője volt. Dékán volt annak a bizottságnak a vezetője is, amelyet a Belügyminisztérium Kollégiuma 1955-ben azzal bízott meg, hogy kidolgozza az operatív hálózati munka átfogó és részletes szabályozását. Orgoványi István: A politikai rendőrség hálózati munkájának szabályozása 1954–1989 között [online]. *Betekintő*, 2010. 3. sz. 2. [www.betekintő.hu]

[7] Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-1945. sz.n. 23. doboz.

[8] *Magyar Szó,* 1946. január 18.

1945 decemberében a Szláv Antifasiszta Fronton belül megalakult a délszláv szekció. 1946. május 19-én pedig Baján nagy propagandával megtartották a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja délszláv tagozatának első országos nagygyűlését.[9] (1947. október 5-én Bácsalmáson bontott zászlót a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége.)[10]

A bajai kongresszuson választották meg az eddig a KMP szervezési osztályán instruktorként dolgozó Robot a délszláv tagozat főtitkárává. A választást egy igen harcias hangulatú délszláv nagygyűlés előzte meg a város főterén, ahol a kormány nevében beszédet mondó id. Antall József kisgazdapárti újjáépítési minisztert „éles követelésekkel zavarták meg többször", sőt még Molnár Erik kommunista népjóléti miniszter beszédét is „közbeszólások" zavarták meg. A népgyűlés hangulatára jellemző, hogy a jugoszláv területi követeléseket és a magyarországi délszlávok politikai, kulturális követeléseit Belgrád megbízásából felerősítő Karagics kalandor OZNA-ügynök,[11] egyenesen hazugnak nevezte id. Antall Józsefet, mivel a miniszter a nemrég elfogadott nemzetiségi törvényt és a délszláv iskolák felállítását méltatta beszédében. Karagics Belgrád szája íze szerint egyenesen a szlávok „megfélemlítéséről" szónokolt.

Rob feladatának megfelelően a népgyűlést követő kongresszuson elsősorban a szervezet vezetőségének megválasztására és követeléseik megfogalmazására buzdította a résztvevőket. Külön is hangsúlyozta, hogy a Front pártok felett áll, de nyomatékkal tette hozzá, hogy „a pártok felé mi a viszonyunkat úgy alakítjuk, [...] miszerint egyes pártok a mi helyzetünket és küzdelmünket megértik".[12] Sürgette a közigazgatás és a hadsereg megtisztítását „a reakciós és a soviniszta" elemektől, s ha kormány ezt nem teszi meg, tette hozzá fenyegetően, majd ők „eltávolítják" őket. Végül újabb délszláv iskolák megnyitását, az anyaországból érkező délszláv tanítókat és parlamenti helyet követelt a délszláv kisebbség számára.[13]

Rob tehát karrierjének egyik fontos állomásához érkezett. Személye nemcsak a hatalom kisajátításán munkálkodó kommu-

[9] MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/b-1277/pol.-1946. 22. d.; MOL XIX-J-1-n-Molnár Erik-1946. 39.d.

[10] Tóth Ágnes összeáll. jegyz., bevez.: *Pártállam és nemzetiségek. (1950–1973).* Kecskemét, 2003, 6–7.; Lásztity S. Ljubomir: A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének története a felszabadulástól a fordulat évéig (1945–1948). In *Iz naše prošlosti (Múltunkból). Tanulmányok az évforduló jegyében.* 1–2. köt. Budapest, 1979, 195.

[11] OZNA 'Odeljenje za zaštitu naroda'. Az NKOJ Népvédelmi Megbízottság keretében 1944 májusában alakult Népvédelmi Osztály.

[12] Uo.

[13] MOL XIX-J-1-k-Jugo.-16/b-1277pol./1946. 22. d.

nisták számára volt elfogadható, de szalonképes volt a délszláv kisebbségek ügyében több alkalommal is erőteljesen fellépő Jugoszláv Katonai Misszió előtt is. A gyűlésen egyébként a misszió is képviseltette magát. Smiljanić százados a demokratákkal, azaz a kommunistákkal történő összefogásra szólította fel a délszlávokat, és a „sovinizmus és a fasiszta maradványok elleni" harcra buzdította őket. A jugoszláv területi követeléseket azonban már senki sem emlegette – ami a hallgatóságot meglepetésként érte. Ők még nem tudhatták, hogy Tito és Sztálin 1946. május 26–27-ei moszkvai találkozóján a bajai háromszögre vonatkozó területi követelést végleg levették a napirendről.[14]

Belgrád a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt többek között a Szláv Antifasiszta Front Délszláv Szekcióját, majd a Délszláv Szövetséget használta fel magyarországi politikai törekvései érvényesítésére. Nemcsak a délszlávok, de a misszió képviselői is ott voltak abban a magyar–jugoszláv vegyes bizottságban, amely 1946–47-ben a délszláv kisebbség oktatási sérelmeit volt hivatva

[14] A találkozón elsősorban a szovjet–jugoszláv gazdasági együttműködésről, Trieszt kérdéséről, valamint Albániáról és általában a Balkán-föderációról tárgyaltak. A tárgyalások végén Tito tájékoztatta Sztálint a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásáról is, és közölte vele, hogy Rákosi hamarosan Belgrádba látogat. A látogatásra, mint ismeretes, nem került sor. A tárgyalásról készült feljegyzésben a határkérdés kapcsán ezt olvashatjuk: „Tito elmondta, a jugoszláv kormány úgy döntött, hogy nem fogja felvetni a Magyarországgal szembeni jugoszláv területi követelések kérdését (a »bajai háromszög« tekintetében) a Miniszterek Tanácsában. Tito elégedettségét fejezte ki afölött, hogy Jugoszlávia jóvátételi egyezményt írt alá Magyarországgal. Sztálin elvtárs megjegyezte, ha Magyarország békés kapcsolatra törekszik Jugoszláviával, akkor Jugoszláviának támogatnia kell e törekvéseket, szem előtt tartván, hogy Jugoszláviának elsősorban Görögországhoz és Olaszországhoz fűződő kapcsolataiban vannak nehézségei." Mezei Géza szerk.: *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó, 178.

kivizsgálni.[15] A panaszok orvoslására, a délszlávok követeléseinek teljesítésére a magyar kormány igen nagy erőket mozgósított, mivel szerették volna megszerezni a béketárgyalásokon Jugoszlávia jóindulatát, illetve támogatást vártak tőlük a csehszlovákiai magyarok kitelepítésének ügyében is.

Nem tudjuk, hogy Rob Antal ekkor már az UDB[16] ügynöke volt-e, de későbbi forrásaink semmi kétséget nem hagynak afelől, hogy nemcsak partizánmúltja és internacionalista meggyőződése okán működött együtt Tito Jugoszláviájával, mint kortársai közül oly sokan, hanem már igen korán beszervezték.

Az 1947-es országgyűlési választások kommunista listájára is azért került fel, mivel a párt demonstrálni kívánta, eleget tesz a bajai kongresszus ezzel kapcsolatos követelésének. Rob kifejezetten délszláv képviselőként került be a parlamentbe. Megválasztásának fontos gesztusértéke volt az ekkor fénykorát élő magyar–jugoszláv államközi kapcsolatok szempontjából is.

Határozott politikai céllal kapott szót a parlamentben 1947. december 5-én, a magyar–jugoszláv kulturális egyezmény ratifikálása alkalmával is. A magyarországi délszlávok nevében „örömmel" üdvözölte az egyezményt, majd Belgrád szája íze szerint fogalmazva szembe állította a magyarországi délszlávok sanyarú helyzetét a jugoszláviai magyarok minden kritikán felül álló helyzetével mondván, hogy a jugoszláviai magyarságnak „több joga van, mint amilyennel azelőtt rendelkezett, sőt még akkor sem rendelkezett annyi joggal, mint ma, amikor még nem volt kisebbség".[17]

Utolsó nyilvános politikai szereplésére 1948. március 20-án, a Magyar–Jugoszláv Társaság (MJT) Uránia moziban megtartott második, egyben utolsó közgyűlésén került sor. A Társaságot még az a külpolitikai kurzus hívta életre 1946-ban, amely Tito Jugoszláviájában biztos partnert látott és a MJT létrehozása, tevékenysége a két ország közötti jószomszédi kapcsolatokat szolgálta.[18] Mint Rex Józsefnek, a Magyar–Jugoszláv Társaság főtitkárának visszaemlékezésében olvashatjuk, ezen a közgyűlésen már érezhető volt, hogy „valami bűzlik Dániában". „Rengetegen voltak a délszlávok" – írta, az erkélyen ott ült az egész jugoszláv követség Mrazović követtel az

[15] A magyarországi kisebbségek oktatásügyéről összefoglalóan *lásd* Föglein Gizella: *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek alsó fokú oktatásának állami szabályozása 1945–1985* (Budapest, 2006, Napvilág Kiadó), illetve Tóth Ágnes már idézett, *Pártállam és nemzetiségek* című forráskötete is igen sok oktatásra vonatkozó iratot tartalmaz.

[16] UDB/UDBA 'Uprava državne bezbednosti', azaz az Állambiztonsági Igazgatóság rövidítése.

[17] MOL XIX-A-1-j-Miniszterelnökség-XXIII. tétel, 15307/1947. 113.d.

[18] Rex József: *A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október – 1949 vége)*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta A. Sajti Enikő. *Forrás,* 2011. 2. sz.

élen, kivonult az MDP „egész ideológiai-kulturális vezérkara" Révai Józseffel az élen, az ülésen Rajk László belügyminiszter elnökölt, és a délszlávok „kórusban követelték", hogy Rob Antalt válasszák meg a Társaság főtitkárának. Krónikásunk elbeszélése szerint általa akkor még nem ismert okból Rajk ezt megakadályozta.[19]

1948 nyarán a Jugoszláviával szemben végrehajtott radikális politikai fordulat következtében eddig megszerzett politikai tőkéje váratlan gyorsasággal elolvadt, elvesztette pozitív, karriert építő funkcióját, sőt ellene fordult. Mivel nem volt hajlandó felsorakozni a Titót és Jugoszláviát elítélők közé, személyesen Farkas Mihály vette el képviselői igazolványát, pár nappal később pedig bejelentették az országgyűlésnek, hogy lemondott mandátumáról. Letartóztatása elől Lazar Brankov segítségével július 2-án éjjel Jugoszláviába szökött. Mandátumáról történő lemondása kapcsán érdemes utalnunk arra, hogy az 1947-ben megválasztott 521 országgyűlési képviselő közül 44 képviselő mandátumát megsemmisítették, 23-at megfosztottak tőle, 93-an kényszer hatására lemondtak képviselői helyükről, 21-en emigráltak, köztük Rob is, és négy képviselőt még a ciklus idején bebörtönöztek.[20] A kor szokásának megfelelően megfosztották párttagságától is, ami akkor egyet jelentett a társadalmi megbélyegzéssel és korábbi, magas társadalmi státuszának elvesztésével.

Jugoszláviai életéről keveset tudunk. A *Magyar Szó* egyik tudósítása szerint 1953 novemberében a Vajdasági Kultúrtanács elnökével, Farkas Nándorral együtt részt vett a magyarországi politikai emigránsok egyesületének II. zágrábi éves közgyűlésén, ahol az elfogadott határozat szerint a „bürokratikus államkapitalista rendszer mély válsága Magyarországon állandóan fokozódik és a rendszer felbomlásához vezet".[21] Csak zárójelben, de nem véletlenül jegyezzük meg, hogy a magyarországi ún. titóista emigráció másik „nagyágyúja", Vörös László, Pécs volt rendőrfőkapitánya átszökése után a Horvát Népköztársaság Magyar Kultúr- és Közoktatásügyi Szövetségének lett a titkára.[22] Amikor Rob éppen nem az államkapitalista rendszer összeomlásáról elmélkedett, akkor a szövetségi munkafelügyelők nem éppen

[19] Uo. 23.

[20] Domány András: A többi néma csend. Az 1947-ben megválasztott országgyűlés almanachja [online]. *Mozgó Világ*, 2006. július 1. http://mozgovilag.com/?p=3051

[21] *Magyar Szó*, 1953. november 27.

[22] Loboda Gábor: Vörös László. In *Horvátországi Magyarok Szövetsége. Évkönyv* 2. Eszék, 1980, 65., valamint Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.2.4. K-750. „Jugoszláv emigránsok", „Hírszerző szervek". 90–114.

izgalmas életét élte. De lehetséges, hogy tényleges munkájának ez csak a fedőneve volt. Utolsó ismert munkahelye a Szövetségi Szkupstina volt.[23]

Az ÁVH I/3-g alosztálya 1951. április 28-án, tehát már a magyar–jugoszláv kapcsolatok kriminalizálódásnak idején, szökése után három évvel utasította az Államvédelmi Hatóság Zalaegerszegi Osztályát, hogy „derítse fel azon személyeket, akik Rob Antallal szoros baráti kapcsolatban álltak". Öt esztendeig tartó nyomozás után, 1955. február 24-én (61 sorszámmal és 163 oldallal) Bencze Sándor államvédelmi alhadnagy a Zala megyei Főosztály I. osztályának nevében lezárta a Robogó elnevezésű csoport zalai dossziéját. A nyomozás megindítását az operatív tervben azzal indokolták, hogy szökése után két alkalommal is járt Magyarországon, és „alaposan gyanúsítható azzal, hogy jelenleg is kapcsolatot tart fenn Zala megyében élő kapcsolataival, akik rajta keresztül az UDB részére hírszerzést végeznek".[24] Mint a nyomozásról készített összefoglaló jelentésből megtudjuk, összesen 21 személy ellen indítottak nyomozást, ebből 15 főt „operatív úton felderítettek", egy informátor és két ügynök végezte a felderítő munkát „Rob Anton UDB rezidens ügyében". A nyomozás eredménytelen maradt. Mint az ügy lezárását kezdeményező Vízi János államvédelmi főhadnagy javaslatában olvashatjuk: „A nyomozás során nem jutottak olyan adatok birtokunkba, amelyekből megállapítható lenne, hogy Rob a későbbiek során is folytatta ellenséges tevékenységét. Olyan adatokkal sem rendelkezünk, melyek alapján számítani lehetne Rob Antal Magyarországra való bedobására."[25] Ennek ellenére, mint már utaltam rá, több forrás is azt bizonyítja, hogy a sok kémkedéssel, ügynöki tevékenységgel alaptalanul vádolt személy mellett ő és Vörös „nagy valószínűséggel" már szökésük előtt az UDB beépített ügynökei voltak.

1965 áprilisában, 56 éves korában halt meg, Belgrádban temették el április 6-án. Szerencsés József, a jugoszláviai magyar újságírás „nyugtalan és vidám szívű vándora"[26] a kor retorikájának megfelelően olyan forradalmárként búcsúztatta, akinek „hazája, nemzetisége, egész élete a forradalom volt", de aki mégis

[23] Szerencsés József: Meghalt egy forradalmár. Rob Antun temetésén. *Magyar Szó,* 1965. április 7.

[24] ÁBTL 2.1. VII. 43/a. 1.

[25] ÁBTL 2.1. VII. 43/a. 129. és 291.

[26] Szerencsés József. In Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz.* III. Újvidék, 2003, Forum Könyvkiadó, 917.

„hazajött, haza kellett jöjjön”.[27] Talán voltak olyanok a lap olvasói között, akik értették a fogalmazás finomságát.

Jugoszláviába történő emigrációjával, amellyel talán az életét mentette meg, személyes története végleg elvált Magyarország XX. századi történetétől és új pályára került. A határ túloldalán már nem vált a jugoszláv politikai elit részévé, de szolgálataiért stabil egzisztenciára számíthatott.

[27] Szerencsés: i. m.

■■■ Vukman Péter

„TITO LEGSZÍVÓSABB ÜGYNÖKE" ■ *Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956)*

„Brankov Lázár a jugoszláv hivatalos kémszervezet fővezetője volt Magyarországon. Több mint négy éven át Rajk Lászlótól, Pálffy [Györgytől] és az ügynökeiként beszervezett egyéb magyar kémek egész sorától folyamatosan szerezte be a titkos adatokat. Erre a tevékenységére közvetlenül Titótól kapott utasítást. Ő volt Tito legszívósabb ügynöke."[1] A fenti idézetet az 1949 őszén megtartott Rajk-per vádiratában olvashatjuk. Úgy vélem, talán ez a rövid részlet is rávilágít arra a szerepre, amit Lazar Brankov játszott a jugoszláv–magyar kapcsolatok alakulásában. Továbbá arra, hogy tevékenysége mintegy lenyomatként magán viselte kora politikai eseményeit, ellentmondásait és a magyar–jugoszláv kapcsolatokban bekövetkezett változásokat.

A terjedelmi és időbeli korlátok miatt nem vállalkozhatok arra, hogy Brankov eseménydús életpályájának minden apró részletére kitérjek. Ezért ifjúkorának és világháborús tevékenységének rövid felvázolása után politikai pályájának legfontosabb, 1945 és 1956 közötti, magyarországi szakaszát vizsgálom. Ez volt az az időszak, amikor a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett működő jugoszláv misszió első titkáraként, majd a jugoszláv diplomáciai képviselet vezető tisztviselőjeként, a magyarországi jugoszláv politikai emigráció vezetőjeként Brankov érdemi szerepet játszott a magyar–jugoszláv kapcsolatokban. Jelentőségét növeli, hogy a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként fontos szerepet osztottak rá a per jugoszláv szálában.

Lazar Brankov azonban nemcsak aktora volt a kétoldalú kapcsolatoknak, de eseménydús életére vissza is hatottak a magyar–jugoszláv kapcsolatokban bekövetkezett változások. Mint ismeretes, a még viszonylag önálló külpolitikai mozgástérrel rendelkező demokratikus magyar vezetés őszintén törekedett arra, hogy javítsa a kapcsolatokat az ország déli szomszédjával. Josip Broz Tito, a világháborúban győztes jugoszláv partizánok marsallja, a Jugoszláv Kommunista Párt vezetője és az 1945. november 29-én kikiáltott

■

[1] Részlet a Rajk László és társai elleni bűnügy vádiratából. Zinner Tibor közread.: *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából… Az ún. „Kék Könyv" hasonmás kiadása.* Budapest, 1989, Magyar Eszperantó Szövetség, 17. [Eredeti kiadás: Budapest, 1949, Szikra.]

Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság miniszterelnöke nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon.[2] 1947. decemberi hivatalos budapesti látogatására fényes kellékek és kultikus díszletek között került sor. Látogatása megfelelő alkalmat jelentett ahhoz, hogy aláírják a magyar–jugoszláv barátsági szerződést (1947. december 8.), amely az első lépést jelentette azon bilaterális egyezmények felé, amelyeket Magyarország a többi, a Szovjetunió érdekszférájába tartozó kelet-európai állammal kötött. 1948 tavaszától azonban az eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktusnak köszönhetően drámai mértékben megromlott a kétoldalú viszony. A Jugoszláviába irányuló világháborús jóvátételi szállítmányok felfüggesztése és a gazdasági blokád állandósuló propagandaharccal, elszaporodó határincidensekkel, a déli határszakasz műszaki megerősítésével, a magyar haderő létszámának növelésével és felszereltségének modernizálásával, továbbá a Jugoszlávia elleni katonai támadás állandó lebegtetésével párosult.[3] Az „idegek háborúja", a titói jugoszláv vezetés elleni rágalomhadjárat és nyomásgyakorlás részét képezte a már említett Rajk-per is. Mindezeknek köszönhetően az 1950-es évek elejére szinte lenullázódtak a magyar–jugoszláv kapcsolatok. 1953 tavaszától ugyan fokozatosan normalizálódtak a kétoldalú kapcsolatok (előbb államközi, majd pártvonalon), bár ezt megnehezítette Rákosinak a szovjet–jugoszláv konfliktus alatti példamutató jugoszlávellenes magatartása. Az elhúzódó folyamat részét képezte Rajk László és társai perének felülvizsgálata és Rajk László újratemetése (1956. október 6.).[4] Az 1956-os forradalom és szabadságharc újabb elhidegüléshez vezetett a két

[2] Tito népszerűségével a magyar kommunista pártvezetés is tisztában volt. Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt (1948-tól Magyar Dolgozók Pártja) titkára 1947. április 29-én Molotovval folytatott megbeszélésén a következőt mondta: „Meg kell mondanunk, hogy [Jugoszlávia] még a Szovjetuniónál is népszerűbb. Arról van szó, hogy a magyar nép a jugoszlávoktól nem fél, de az oroszoktól való hagyományos félelmet még nem sikerült megszüntetni." Izsák Lajos – Kun Miklós szerk.: *Moszkvának jelentjük… Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, 1994, Századvég, 200.

[3] A magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulására *lásd* Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. Magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához. 1947–1948. In Standeisky Éva szerk.: *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 45–50.

[4] A magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálódására *lásd* az alábbi forráskötet bevezető tanulmányát: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István szerk.: *Top secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956.* I. kötet. Budapest, 1995, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 12–13.

Lazar Brankov és Rajk László a Rajk-per tárgyalásán

Brankov és Živko Boarov a Rajk-per tárgyalásán

ország között. Lazar Brankov azonban ekkor már nem tartózkodott Magyarországon, így az 1956 utáni időszak vizsgálata nem képezi tanulmányom tárgyát.

A kétoldalú magyar–jugoszláv kapcsolatok – és ezáltal Lazar Brankov magyarországi működése is – a mindenkori nemzetközi helyzet és az aktuális nagyhatalmi erőviszonyok függvényében alakultak. A második világháborút követően Kelet-Európában a Szovjetunió vált az első számú hatalommá. Magyarország esetében külön nyomatéka volt annak, hogy a Szovjetunió vezető szerepet játszott a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban és az, hogy a szovjet csapatok magyarországi állomásoztatásával (hivatalosan az utánpótlást és az összeköttetést biztosították az ausztriai szovjet zóna csapatai felé) a Szovjetunió fizikailag is jelen volt az országban. Közvetlenül a világháború után olybá tűnt, hogy a titói Jugoszlávia Sztálin első számú szövetségese a térségben. Így érthető, hogy a magyar vezetés számára miért is volt fontos érdek a jószomszédi kapcsolatok ápolása. A szovjet–amerikai kapcsolatokban 1947-től, a Marshall-segély meghirdetésétől eszkalálódó szuperhatalmi konfliktus és a visszafordíthatatlan hidegháborús ellentét miatt Sztálin szorosabbra kívánta fogni a gyeplőt a Szovjetunió kelet-európai előudvarában. Tito önálló, balkáni regionális hatalmi törekvései ebbe már nem fértek bele; megérett tehát az idő a jugoszláv vezetés megregulázására. Sztálin azonban elszámította magát; a jugoszláv ellenszegülés újabb „mini hidegháborús" frontot nyitott a szovjet táboron belül. A szovjet–jugoszláv kapcsolatok csak Sztálin halála (1953. március 5.) után indultak óvatos normalizálódásnak. Az óvatos Tito jó menyasszonyként sokáig kérette magát, érdemi előrelépésre csak Hruscsov belgrádi „Canossa-járását" követően (1955. május 26. – június 2.) került sor. A magyar–jugoszláv kapcsolatok fokozatos javulására tehát ebben a keretben került sor.

Tanulmányomban levéltári források alapján, a fenti összefüggésekbe helyezve vizsgálom Lazar Brankov magyarországi tevékenységét. Forrásaim elsősorban a budapesti Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából származnak. A számos,

Brankovra vonatkozó irat közül[5] főként a *Lazar Brankov* és a *Lazar Brankov és Zsivko Boarov* címmel nyitott vizsgálati dossziékat használom fel.[6] Ezek a dossziék tartalmazzák a Rajk-per újrafelvétele során Brankovval végzett kihallgatások terveit, jegyzőkönyveit, az összefoglaló jelentéseket, valamint a Brankov önéletrajzait és a rá vonatkozó vallomások egy részét. Részben itt találhatóak Brankov egyéb ügyekben tett vallomásai és a szabadlábra helyezés körülményeire vonatkozó iratok is. Munkámat megnehezítette, hogy a Rajk-perre vonatkozó 1949-es irategyüttes megsemmisült, megkönnyítette viszont, hogy a per teljes iratanyaga reprint kiadásban a széles olvasóközönség számára is elérhető, míg a per felülvizsgálati anyaga szintén megtalálható a Történeti Levéltárban.[7] Brankov 1945 és 1948 közötti tevékenységére vonatkozóan haszonnal forgattam a Magyar Távirati Iroda kőnyomatos

Brankov és Tito Belgrádban (1948)

[5] A levéltár elektronikus katalógusában egészen pontosan 108 Brankovra vonatkozó tétel szerepel.

[6] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), Budapest. 2.1. I/ 109 (V–143403) és I/109-a (V–143403/1).

[7] A Rajk-per felülvizsgálati anyagai az alábbi jelzetek alatt találhatóak: ÁBTL 2.1. I/1. (V–142673) – I/1-e. (V–142673/5), valamint az *Összefoglaló a Rajk László és társai ügyében őrizetbe vett, elítélt, internált és rehabilitált személyekről*. I–III. kötet. ÁBTL 2.1. IX/6/1-3. Rajk-perre vonatkozó reprintkiadásra *lásd* az 1. lábjegyzetet.

napi jelentéseit,[8] és a levéltári források mellett felhasználtam az 1989-ben Brankovval készített interjú szerkesztett változatát.[9] Itt jegyzem meg azt is, hogy a Brankovval kapcsolatos levéltári kutatásaim folyamatban vannak – eddig a vonatkozó iratoknak megközelítőleg egyharmadát sikerült áttekintenem – ezért további levéltári kutatásaim több helyütt árnyalhatják a jelen tanulmányban felvázolt képet. Ezzel a megszorítással élve is úgy vélem, főbb vonalaiban sikerrel vázolhatom fel egy jugoszláv diplomata magyarországi „karrierjének" állomásait.

Lazar Brankov szerb nemzetiségű jugoszláv kommunista diplomata 1912. július 17-én a magyarok és szerbek által vegyesen lakott Óbecsén (Stari Bečej, Szerbia) született. Életének e korai szakaszáról meglehetősen kevés forrással rendelkezünk. A tehetős, több házzal is rendelkező, a vagyonát értékpapírokba fektető Brankov család az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően elszegényedett. Szülei ennek ellenére taníttatták, és a helyben elvégzett elemi iskola után Újvidékre (Novi Sad) küldték gimnáziumba. Az érettségi vizsga sikeres letétele után 1931-ben beiratkozott a belgrádi egyetemre, ahol négy félévig jogi tanulmányokat folytatott, de tanulmányait nem fejezte be.[10] Több más kortársához hasonlóan egyetemistaként Brankov is nyíltan szimpatizált a kommunista eszmékkel, bár elképzelhető, hogy már korábban, gimnazistaként találkozott a baloldali tanokkal. Hallgatóként lett a jugoszláv kommunista ifjúsági szervezetnek, a SKOJ-nak (Savez komunističke omladine Jugoslavije) – vagy legalábbis egyik szervezetének – elnöke és lapjának szerkesztője. Nézeteivel nem volt egyedül. Visszaemlékezése szerint a mozgalom főleg az egyetem jogi és a műszaki karán rendelkezett erős támogatottsággal, de még a teológiai fakultáson is sokan szimpatizáltak a kommunista eszmékkel.[11]

Egyetemi tanulmányait anyagi okokból nem folytathatta,[12] ezért két év után kénytelen volt visszatérni Óbecsére, ahol mint tisztviselő helyezkedett el a községházán. A kommunista eszmékkel továbbra is szimpatizált; részt vett a Haladó Ifjúság helyi szervezetének munkájában, majd vezette azt.[13] Ebből az időszak-

[8] Magyar Távirati Iroda (a továbbiakban MTI) „kőnyomatos" Hírek, Napi hírek, Kül- és belpolitikai kiadás [online]. [2010. március 17.] http://www.mol.arcanum.hu/mti/opt/a090829.htm?v=pdf&a=start

[9] Bokor Péter: A harmadrendű vádlott. Párizsi beszélgetés Lazar Brankov egykori jugoszláv diplomatával. *Valóság*, 1989. 9. sz. 48–70.

[10] Uo. 48.

[11] Uo.

[12] ÁBTL 2.1. I/109 (V–143403), 159.

[13] Uo. 107.

ból magánéletére vonatkozóan is rendelkezünk némi forrással. A szintén óbecsei születésű Živko Boarov az Államvédelmi Hatóság számára Brankovról készített karakterisztikájában megemlíti, hogy 1940-ben egy vagyonos kereskedő lányát vette feleségül, amire minden bizonnyal a lány családjának ellenzésével került sor. Boarov ugyanis fontosnak tartotta kiemelni, hogy a kereskedő „emiatt kitagadta a lányát".[14] Más forrásból az ifjú asszony nevét is ismerjük: Nada Pecarski.[15] Brankov magánélete azonban nem alakult szerencsésen. A világháborús illegalitás alatt feleségével nem találkozhatott, és pár hónappal a világháború vége után házasságuk fel is bomlott.[16]

Brankovot 1941-ben, közvetlenül Jugoszlávia megtámadása előtt tartalékos tisztként mozgósították. Visszavonuló és gyengén felszerelt ezredét a megszálló német alakulatok gyorsan szétverték, a katonákat fogságba ejtették. Néhány társával együtt Brankovnak rövid időn belül mégis sikerült kiszabadulnia és Óbecsére menekülnie. Bár kommunista múltja miatt a megszálló magyar hatóságok ismét táborba zárták, pár hét múlva feltételesen szabadon engedték. Visszaemlékezése szerint szabadulását követően bekapcsolódott a partizánharcokba, és a Bácskában szervezett illegális akciókat. Az újvidéki razzia (1942. január) idején már nem tartózkodott a Vajdaságban. Miután nővére szintén kommunista szimpatizáns lányát letartóztatták, 1941 októberében Budapestre menekült, és a Thökölyaneum Veres Pálné utcai épületében húzta meg magát. 1942 elején a jugoszláv kommunista párt vajdasági bizottságának tagjai szintén a magyar fővárosba menekültek. Az itt megalakított új vezetőségnek Brankov is tagja lett. A világháború éveiben többször leutazott a Vajdaságba, ahol röplapokat, illegális újságot, folyóiratot terjesztett. 1943-ban a bácska–baranyai partizánalakulatok politikai biztosává nevezték ki. A felszabadulás Újvidéken érte, ahova az egyik harc alkalmával szerzett sebesülései miatt szállították. Így bizonyos szempontból a véletlennek is köszönhette, hogy Ivan Rukavina tábornok vezetésével megalakult Vajdasági Katonai Hatóság katonai igazgatási osztályának vezetését bízták rá, ahol a

[14] ÁBTL 2.1. I/110-a (V–54381/1). 134.

[15] ÁBTL 2.1. I/109 (V–143403). 160.

[16] ÁBTL 2.1. I/110-a (V–54381/1). 134.

közigazgatási ügyekért és a közrendészetért (beleértve a rendőrséget is) volt felelős. Tisztségét 1945 februárjáig, a katonai hatóság megszűnéséig töltötte be.[17]

Habár a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályán folytatott kihallgatásai során többször vallott világháborús partizántevékenységéről, Brankov végig hallgatott a kommunista hatalomátvételt kísérő vajdasági megtorlásokban játszott szerepéről. Pavle Gerenčević és Bosa Klarić mellett tagja volt annak a rögtönítélő bíróságnak, amely 1944. november 17-én mintegy százötven halálos ítéletet hozott Újvidéken. A bíróság ítéletét azonnal végrehajtották. Tagja volt annak a Bácska és Baranyai Katonai Bíróságnak is, amely december 29-én 12 személy felett mondta ki a halálos ítéletet.[18]

A vajdasági katonai közigazgatás megszűnése után Lazar Brankov a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett működő jugoszláv misszió első tagjai között 1945. március 10-én, tomboló viharban érkezett Debrecenbe.[19] Mint ismeretes, jóvátételi igénye miatt Jugoszlávia és Csehszlovákia is missziót, pontosabban jóvátételi albizottságot tarthatott fenn.[20] Úgy vélem, Brankov kiválasztásában fontos szerepet játszott kommunista múltja, második világháborús partizán tevékenysége, de az is, hogy – mint azt már említettem – a világháború végén századosi rangban a Vajdasági Katonai Főhatóság bácska–baranyai terület katonai főbiztosaként szolgált. A Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottsága ugyanis egy, a vajdasági viszonyokat jól ismerő emberre kért javaslatot a vajdasági pártbizottságtól.[21] Így esett a választás az éppen Újvidéken tartózkodó Brankovra.

17 ÁBTL 2.2. I/109. (V–143403). 29. és Bokor: i. m. 49–51.

18 Mészáros Sándor: Újvidéki hideg hetek 1944-ben. *Regio*, 1994. 1. sz. 85., 89.

19 Bokor: i. m. 51.; Földesi Margit: *A megszállók szabadsága – a hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Budapest, 2002, Kairosz, 80. A SZEB üléseinek jegyzőkönyvei nyomtatásban olvashatók Feitl István szerk.: *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947* (Budapest, 2003, Napvilág).

20 A SZEB magyarországi felállítását a szövetséges hatalmak és Magyarország közötti fegyverszüneti egyezmény (Moszkva, 1945. január 20.) 18. pontja írta elő. Szövege olvasható Romsics Ignác szerk.: *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999.* I. kötet (Budapest, 2000, Osiris, 378–382).

21 ÁBTL 2.1. I/109 (V–143403). 30.

A misszió tagjaként Brankov kezdetben elsősorban gazdasági kérdésekkel, a jóvátétellel és az elhurcolt jugoszláv javak felkutatásával foglalkozott, majd 1946-os megalakulásától 1947 elejéig a jugoszláv Katonai Misszió titkára volt. Emellett intézte a sajtó- és a kulturális ügyeket, sőt a háborús bűnösök felkutatásával is foglalkozott.[22] Már ekkor kapcsolatba került a demokratikus magyar vezetéssel, Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökkel, Vörös János honvédelmi miniszterrel, Erdei Ferenc belügyminiszterrel. Az időközben a felszabadult Budapestre költözött misszió tagjaként, majd 1947-től vezetőjeként Brankov szinte valamennyi fontos rendezvényen megfordult azután is, hogy a párizsi békeszerződés aláírásával (1947. február 10.) jogilag befejeződött a SZEB magyarországi ténykedése. Brankov ugyanis a jugoszláv követ megérkezéséig ügyvivő volt, 1947 végén pedig követségi tanácsossá nevezték ki. Még a SZEB tagjaként a meghívottak között volt azon a díszvacsorán, amit Gyöngyösi János külügyminiszter a magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok felvétele alkalmából 1946. október 30-án adott.[23] Ő volt az, aki 1946. december 12-én közölte Gyöngyösi Jánossal, hogy a „belgrádi kormány örömmel fogadja Szántó Zoltánnak belgrádi magyar követté való kinevezését".[24] 1947 márciusában Sloven Smodlaka követségi tanácsossal együtt ott volt, amikor Karlo Mrazović új budapesti jugoszláv követ átadta megbízólevelét a magyar külügyminiszternek.[25] Jelen volt akkor is, amikor a jugoszláv követségen 1948. április 17-én aláírták a jugoszláv–magyar jóvátételi megállapodást.[26] Tito 1947. decemberi látogatásakor Tildy Zoltántól átvehette a Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal kitüntetést.[27]

A diplomáciai események mellett Brankov több kulturális rendezvény fényét emelte személyes jelenlétével. Vezetésével tett tisztelgő látogatást 1945 novemberében a jugoszláv újságírók küldöttsége Kállai Gyula miniszterelnökségi államtitkárnál, és beszédet mondott a parlamentben 1947. március közepén rendezett jugoszláv esten. Beszédében rámutatott arra, hogy a „népellenes kormányok voltak az okai annak, hogy a jugoszláv és a magyar nép nem ismeri kellőképpen egymást". Elismerte, hogy a

22 Uo.

23 MTI, 1946. október 31. 39.

24 MTI, 1946. december 13. 44.

25 MTI, 1947. március 22. 29.

26 MTI, 1948. április 17. 25.

27 MTI, 1947. december 7. 24.

„magyar nép és Jugoszlávia népei a történelem folyamán többször voltak imperialista hatalmak áldozatai", de az adott kor légkörét, ideológiai nyelvezetét tükrözve bízott abban, hogy ha a „magyar nép annak a jogfolytonosságnak az alapjára helyezkedik, amely Kossuthnál és Petőfinél kezdődik, akkor egy síkon találkozik Jugoszlávia népeivel, s a szabadságért, önállóságért, a demokráciáért vívott harcában a magyar nép Jugoszlávia népeiben mindig szövetségesre talál".[28] A két ország közti kapcsolat valós dimenzióiról nyíltabban fejtette ki álláspontját a szegedi újságíróotthonban 1946 februárjában elhangzott pohárköszöntőjében: „Jugoszlávia pontot tett a múltra és új lapot nyitott a magyar–jugoszláv nép viszonyának történetében. [...] Ma Jugoszlávia barátjának lenni megtiszteltetés: aki Jugoszlávia barátja, az egyben a szabadság, a demokrácia és a haladás híve."[29]

Brankov pályája tehát töretlenül ívelt felfelé, abban a szovjet–jugoszláv kapcsolatok megromlása és az ennek következtében elmérgesedő magyar–jugoszláv viszony sem okozott azonnali változást. A követség munkatársaként Brankov hamar értesült az ellentétekről, és 1948 őszéig hűen követte a hivatalos jugoszláv álláspontot. Közelről tapasztalta meg, ahogyan az eszkalálódó jugoszlávellenes propaganda-hadjárat részeként a magyar hatóságok támadást intéztek óbecsei ismerőse, Živko Boarov sajtóattasé ellen (aki állását egyébként Brankovnak köszönhette).[30] Mint ismeretes, Boarov 1948. július 10-én szerelemféltésből lelőtte az egyébként szintén jugoszláv állampolgárságú Miloš Moićot, a *Naše Novine* magyarországi délszláv lap munkatársát. A magyar hatóságok ügyéből szerettek volna egy monstre, jugoszlávellenes pert kreálni, de a zavaros ügy miatt ettől végül elálltak.[31] Brankov még a Boarov kiadatását sürgető magyar jegyzék átadásának napján leutazott Belgrádba (1948. július 12.), és az Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszterrel folytatott megbeszélésen – legalábbis visszaemlékezése szerint – kezeskedett Boarovért.[32]

A magyar politikai vezetés számára a Boarov-ügy után újabb propagandalehetőséget jelentett, hogy Brankov vezetésével 1948. október 27-én a budapesti jugoszláv követség több munkatársa

28 MTI Magyar Országos Tudósító, 1947. március 19. 22–23.

29 A fogadásra Balázs Béla *Boszorkánytánc* című drámájának szegedi premierjét követően került sor. MTI, 1946. február 18. 13–14.

30 ÁBTL 2.1.1/110. (V–54381). 10.

31 Boarov-ügyre *lásd* Kiss–Ripp–Vida: i. m. 54–57.; Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949–1953. *Az 1956-os Intézet évkönyve*, 1998. 91–100.; Gellért Kis Gábor: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? *História*, 1987. 3. sz. 27–29.

32 Bokor: i. m. 59–60.

nyíltan átállt a szovjet oldalra. A hivatalos indoklás szerint azért, mert a jugoszláv kommunista pártvezetés sem a Tájékoztató Iroda bukaresti határozata után, sem az V. pártkongresszust követően nem fogadta el a „testvéri" pártok bírálatát, hanem „alattomosan és hitványul harcolva" küzdött az ellen, hogy a „párt [értsd JKP] kíméletlen bolsevik önkritikával megszabaduljon hibáitól", miközben azt hitték, hogy „ilyen módon még egy bizonyos ideig menteni tudják bőrüket". A nyilatkozat külön kiemelte, hogy Titóék tőlük, „külföldön élő kommunistáktól azt követelték, hogy minden országban hozzunk létre illegális szervezeteket az áruló propaganda anyagának terjesztésére és az ő bomlasztó politikájuk népszerűsítésére". E részlet később akár alapul is szolgálhatott ahhoz, hogy a Rajk-perben Brankovot a vádlottak padjára ültessék. A nyilatkozat végén, miután megrökönyödve hangot adtak annak, hogy a „történelemben még nem volt példa ilyen méretű felfuvalkodottságra és az önkritika ilyen hiányára", szilárd meggyőződésüket fejezték ki, hogy „híven a nemzetköziség hagyományaihoz, Jugoszlávia hősi kommunista pártjának tagjai rendelkeznek azzal az erővel, hogy Jugoszláviát visszavezessék a világ kommunista pártjainak testvéri közösségébe".[33] A nyilatkozatot aláíró hét emigráns között volt Ozren Krstonošić, a Tanjug budapesti irodájának vezetője és Branislav Doroslovački alkonzul is. Mindketten óbecseiek voltak, követségi állásukat személyesen Brankovnak köszönhették.[34] Életrajzi adalékként említem meg, hogy az emigránsok nyilatkozatát Balassa Klára is ellátta aláírásával. Egyes levéltári források szerint Brankov menyasszonya volt.[35]

Emigrálását követően Brankovot a többi emigránssal együtt Buda akkor még kietlennek számító részén, a hűvösvölgyi Szalonka utcában helyezték el. Ezt elsősorban biztonsági okok tették szükségessé, tartani lehetett ugyanis egy jugoszláv merényletkísérlettől.[36] A szovjet és a népi demokratikus országok, köztük Magyarország propagandája természetesen törekedett arra, hogy minden egyes átállást, átszökést minél hangosabban exponáljon. Céljuk ezzel is a jugoszláv vezetés lejáratása, belülről bomlasztása és a titói politika helytelen voltának kihangsúlyozása volt. Ennek

[33] MTI, 1948. október 27. 18–19.

[34] Ozren Krstonošić tevékenységéről *lásd* ÁBTL 2.1. I/27-a (V–148091) és I/27-b (V–148091/1) vizsgálati dossziékat. Branislav Doroslovačkiről: ÁBTL 2. 1. IV/9 (V–148012).

[35] Balassa Klára más iratokban mint Brankov közeli ismerőse szerepel. A rá vonatkozó iratok megtalálhatóak: ÁBTL VII/637 (V–22083). Állítólag hasonló közeli kapcsolat állt fenn Brankov és Mirkovics Margit, illetve Kovács Erzsébet között. Személyükre vonatkozóan *lásd* ÁBTL 2.1. IV/29. 66. Kovács Erzsébet esetében: ÁBTL 2.1. IV/57 (V–54387). 54.,97.

[36] Gellért Kis: i. m. 28.

megfelelően Brankovot mint a jugoszláv emigráció fejét a magyar vezetés minden lehetséges módon felhasználta. Tito-ellenes népgyűléseken szólalt fel – többek között a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének bajai kongresszusán (1948. november 14.)[37] –, cikket írt a *Szabad Nép*ben és az emigránsok lapjában, a *Nova Borbá*ban. Interjút adott a *Déli Csillag*nak, a Magyar–Jugoszláv Társaság folyóiratának[38] és a Magyar Rádiónak,[39] ahol egyébként a szerb nyelvű adások tanácsadója is volt.[40] A számos beszéd, felszólalás, interjú közül a *Déli Csillag*ban 1948. november 11-én megjelent cikkből idézek részletesebben. Brankov az interjú során rámutatott arra, hogy a „Tito-klikk a jugoszláv nép érdekeit elárulva ma Jugoszlávia és Magyarország baráti együttműködését rombolja, s arra törekszik, hogy a jugoszláv népben soviniszta szenvedélyeket lángra lobbantva gyűlölködést szítson a szomszédos népi demokráciák iránt". Miközben a „Tito-csoport elárulja a nemzetközi munkásmozgalmat, elárulja Jugoszlávia és Magyarország népeinek kölcsönös testvéri együttműködését is". Ilyen körülmények között Brankov szerint a „Magyar–Jugoszláv Társaság munkája különleges jelentőségűvé és fontosságúvá válik. [...] Ezt a munkát azonban csak akkor lehet eredményesen végrehajtani, ha a Társaság egyúttal következetes harcot folytat a Tito-csoport áruló politikája ellen, s mindent megtesz e politika leleplezésére".[41] A magyarországi jugoszláv politikai emigráció vezetőjeként a már említett bajai kongresszuson konkrétan kifejtette jövőről alkotott véleményét: „Egyetlen út áll előttünk [...] a sztálini út. Ezen az úton vezeti Rákosi Mátyás a magyar dolgozók millióit. Az az erő, amely eddig megsemmisített minden ellene törő erőt, meg fogja semmisíteni Titóékat is."[42]

1949 nyarán azonban Lazar Brankov pályájában is törés következett be. A Történeti Levéltárban őrzött iratok alapján feltételezem, hogy legkésőbb 1949 tavaszán megkezdődött a Brankovra vonatkozó terhelő adatok begyűjtése, sőt őrizetbe vételét is tervezték. Ezt és a letartóztatás konspiratív jellegét több forrás is alátámasztani látszik. Egy, a Živko Boarov vizsgálati dossziéjában található, 1949. május 12-én keltezett feljegyzésben Boarov

37 MTI, 1948. november 14. 21–22.

38 MTI, 1948. november 11. 31.

39 MTI, 1948. november 8. 21.

40 ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1). 389.

41 MTI, 1948. november 11. 31.

42 MTI, 1948. november 14. 22.

1947-es Magyarországra kerülésének körülményei kapcsán már úgy nyilatkozott, hogy „Brankov utasításai szerint dolgoztam. Brankov utasított arra, hogy abban a körben, ahol én forogtam, tehát írók, újságírók, művészek, kulturális téren, Magyar–Jugoszláv Társaság stb. szervezzek be, illetve építsek be embereket, akik Jugoszláviának fognak dolgozni".[43] Továbbá Péter Gábor szerint Farkas Mihály 1949 kora nyarán a „Honvédelmi Minisztériumból telefonált Puskin szovjet nagykövetnek, és erélyes hangon kérte Brankov őrizetbe vételét".[44] Habár az őrizetbe vétel okáról érdemi választ nem tudott adni, 1955-ös kihallgatásakor Berán Iván volt államvédelmi őrnagy a következőt vallotta: „1949 tavaszán egy alkalommal Péter Gábor utasítást adott, hogy ha Brankov egy tárgyalásról – Popivodával való tárgyalásáról van szó – kijön, azonnal vegyük őrizetbe." Erre végül mégsem került sor, mert még azelőtt, hogy véget értek volna a megbeszélések, „Péter telefonált, hogy ne hajtsuk végre az őrizetbe vételt".[45] Mivel Pero Popivoda, a moszkvai jugoszláv politikai emigráció vezetője 1949. június elején a politikai emigráció hatékonyabb megszervezése miatt Magyarországon járt,[46] kézenfekvő, hogy ekkor Brankovval is találkozott.

Brankov letartóztatására végül 1949. június 21-én Moszkvában került sor, ahova Pero Popivoda meghívására utazott.[47] Moszkvába csalása valójában konspiratív céllal történt. Első alkalommal is itt hallgatták ki július 8-án és július 16-án. Már ekkor beismerte, hogy az UDB beszervezett ügynöke volt, azt viszont tagadta, hogy emigrálása Ranković utasítására történt.[48] Kihallgatása Magyarországra szállítása (1949. július 19.) után tovább folyt; azt Péter Gábor és Szarvas Pál mellett leginkább Szűcs Ernő vezette. Egy, 1954. október 19-i BM vizsgálati jelentés adatai szerint a kihallgatások során Brankov „összesen 31 UDB-ügynökről tett vallomást." (Más dokumentumokban 33-34 név szerepel.)[49] Többek között Horváth (Hönigsberg) Ottó rendőr alezredesről, Cseresznyés Sándorról, a BM sajtóosztályának vezetőjéről, Rex József külügyi tisztviselőről, Rex Tiborról, a Magyar–Jugoszláv Társaság munkatársáról, Ognyenovics Mihályról, az MDDSZ

[43] ÁBTL 2.1. I/110-a (V–54381/1). 17.

[44] Puskin azonban kitért Farkas Mihály javaslata elől. ÁBTL 2.1. VI/1 (V–150028). 257.

[45] ÁBTL 2.1. I/109 (V–143403). 272.

[46] A három tagból és két póttagból álló vezetőséget 1949. június 8-án választották meg. MOL M-KS-276f-65/105. ő. e. 6.

[47] ÁBTL 2.1. I/109 (V–143403). 149. Rákosi Mátyás egyébként többször sürgette a szovjet hatóságokat Brankov mihamarabbi Magyarországra szállítása érdekében. Rainer M. János: i. m. 97.

[48] ÁBTL 2.1. I/1b (V–142673/2.) 42-43.

[49] ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1) 81.

szervezési titkáráról és Rob Antonról, a szervezet főtitkáráról. (Zárójelben jegyzem meg, egyes levéltári források arra utalnak, hogy Brankov aktívan segítette Rob Jugoszláviába szökését.)[50] Terhelő vallomásai alapján 12 főt vettek őrizetbe. A vallatótisztekben egyébként egyöntetűen az a vélemény alakult ki, hogy Brankov „összevissza hazudik és pl. elegendő egy teljesen ismeretlen személy nevének és egy-két fontosabb adatának ismertetése [...] ahhoz, hogy részletes »felvilágosítást« adjon az illetőnek az UDB részére végzett kémtevékenységéről".[51]

Brankov kihallgatása kapcsán érdekes adalékként említem meg, hogy a volt jugoszláv követségi tanácsos azon kevesek közé tartozott, akik szökési kísérletet hajtottak végre. Erre 1949. július 31-én, a késő esti órákban került sor az ÁVH egyik budai, kihallgatásokra használt villájából.[52] A sikertelen kísérlet után a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként 1949. szeptember 16-án minden nehézség nélkül a vádlottak padjára ültették. A szeptember 6-án megfogalmazott vádirat három pontban emelt vádat ellene. Az első vádpont, a „demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntette" szerint összekötőként működött Rajk és Ranković között abban az összeesküvésben, amelynek célja a magyar kommunista vezetés likvidálása és egy jugoszlávbarát garnitúra hatalomra segítése lett volna. A második vádpont, a kémkedés szerint Brankov 1945-től aktív kémtevékenységet folytatott Magyarország ellen. 1947 nyarán pedig a magyarországi UDB főrezidensévé nevezték ki. A harmadik vádpontot, miszerint felbujtóként szerepe volt Miloš Moić meggyilkolásában, Brankov ekkor és később is következetesen tagadta. Mivel a fenti vádpontokban a bíróság bűnösnek találta, szeptember 24-én, az előre kiszabott büntetésének megfelelően életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték.[53]

A börtönévek alatt, az 1953 tavaszától fokozatosan módosuló politikai légkörben Brankovot újfent többször kihallgatták. Több emigránstársa ügyében tett vallomást;[54] tanúként hallgatták ki többek között a Rajk-perben elítélt Sólyom László, Pálffy György és Szalai András perújításakor.

50 ÁBTL 2.1. I/90-a (V–142677/1). 18.

51 ÁBTL 2.1. I/1-d (V–142673/4). 384–386.

52 Solt Pál szerk. biz. eln.: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. I. kötet. Budapest, 1992, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 250–251.

53 Zinner: i. m. 16–17.

54 Kihallgatását tervezték például Branislav Doroslovački, Milutin Stevanović és Ozren Krstonošić emigránsok perújrafelvételekor. ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1). 30.

A Sólyom László perújításakor a váci fogházban 1954. június 25-én felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvben Brankov úgy emlékezett vissza, hogy először 1946-ban találkoztak. A kihallgatás során vallotta, hogy „Jávorszky úgy tekintette, mint ügynökét". Tagadta azonban, hogy bármilyen adatot kért vagy kapott volna Sólyomtól, és visszavonta 1950-ben tett terhelő vallomását, miszerint Sólyom Lászlót személyesen szervezte volna be. Indoklása szerint korábbi vallomását kihallgatója rábeszélésére tette, valamint azért, mert „lényegtelennek" tartotta a kérdést: „Arra gondoltam, hogy ha azt állítom, hogy Jávorszkynak adott adatokat, akkor is bűnös, és bűnös akkor is, ha azt mondom, hogy én szerveztem be."[55]

Pálffy György esetében a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályán készült jelentésből (1954. június 12.) kiderül, hogy Pálffy a hűtlenség bűntettét azzal követte el, hogy Brankovnak „sorozatosan átadta a honvédség bizalmas okmányait és adatait."[56] A korábbi vizsgálat során Brankov arra is vallott, hogy „ő szervezte be Pálffyt a jugoszlávok részére végzendő hírszerzésre, és hogy Pálffy Györgytől több esetben fontos kémadatokat kapott."[57] Ezt azonban az újabb, 1954. június 25-én megtartott kihallgatásáról készült jelentés szerint azzal vonta vissza, hogy „ő csak letartóztatása után szerzett tudomást a szervezkedés létezéséről."[58] A felülvizsgálat során bizonyítást nyert, hogy habár Pálffy György valóban kapcsolatban állt Brankovval és a jugoszláv követség más munkatársaival és részükre „több esetben adott tájékoztatást a Kat. Pol. tevékenységéről és a határőrizet munkájáról", a kapcsolat hivatalos jellege miatt nem követhette el a hűtlenség bűntettét.[59] Június 25-i kihallgatásakor Brankov még emlékezett arra, hogy „háborús népellenes ügyekben", konkrétan Szombathelyi vezérezredes miatt több alkalommal tárgyaltak egymással.[60] Azt azonban nem tudta megállapítani, hogy azok kémadatok voltak-e. A kérdés pedig csak 1947 novemberéig bírt jelentőséggel, mert akkor a „két ország között kölcsönös segélynyújtási egyezmény jött létre és akkor kölcsönösen cserélték ki az adatokat". Brankov ebből az időszakból a magyar hadsereg újjászervezésére vonatkozó szóbeli

55 ÁBTL 2.1. II/1-a (V–142756/1) 137–139.

56 ÁBTL 2.1. I/14 (V–142674). 5.

57 Uo. 7.

58 Uo. 15.

59 Uo. 17.

60 Szombathelyi Ferenc (1887–1946) vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke. Az 1942-es újvidéki vérengzés miatt a népbíróság 1946-ban életfogytiglani börtönre ítélte. A magyar hatóságok az érvényes bírósági ítélet ellenére kiadták Jugoszláviának, ahol újból perbe fogták, és háborús bűnösként kivégezték.

és írásbeli tájékoztatást kapott, de a körülményekre már nem emlékezett vissza. Vallomásában arra is kitért, hogy 1949-ben szembesítették Pálffyval, és kettejük közül ekkor Pálffy vallotta először, hogy Brankov szervezte be. Sólyom László esetéhez hasonlóan, a jugoszláv követségi tanácsos most sem tulajdonított különös jelentőséget a kérdésnek: „Mivel Pálffytól én is kaptam információkat, magam vállaltam, hogy én szerveztem be, lényegtelennek tartottam, hogy Jávorszky vagy én szerveztem be."[61]

Az 1949-es vádak szerint sorozatosan informálta Brankovot Szalai András is. Többek között a készülő államosítási törvényről, a határvédelem megerősített pontjairól, a katonai akadémia létesítéséről és a hadsereg politikai csoportfőnökségének megalakulásáról. Emellett fontos állásokba helyezte a jugoszláv hírszerzés embereit. Sőt a vádak szerint Szalai András volt az, aki miután 1948 májusában zárt tárgyaláson megtudta, hogy a Tájékoztató Iroda jugoszlávellenes határozatot tervez elfogadni, erről tájékoztatta Brankovot.[62] A felülvizsgálat során azonban bizonyítást nyert, hogy Brankov „Szalaival kémkapcsolatban nem állt, tőle kémjelentéseket soha nem kapott". Igaz, hogy kettejük közt fennállt a kapcsolat, hiszen „Szalai volt az Országos Káderosztályon a jugoszláv ügyek felelőse", de a hivatalos kereteket nem lépték át. Korábbi, hamis vallomását Brankov most is a rábeszéléssel és a kényszerítő körülményekkel indokolta.[63]

Úgy vélem, kulcsszerepet kívántak Brankovra ráosztani Péter Gábor perében is, akivel Dózsa fedőnévvel állítólag szabályos kémkapcsolatban állt. Az általam elért források szerint a Péter Gábor-ügyben 1953. július 22. és augusztus 12. között háromszor hallgatták ki, de érdemi vallomást nem tett. Vallomásaiban szinte makacsul ismételgette, hogy semmit sem tud, semmire sem emlékszik vagy éppen azt, hogy biztosan semmit sem állíthat.[64] Az ügyben a Budapesti Hadbíróságon 1953. december 24-én kelt ítélet indoklása szerint az ÁVH vezetőjeként Péter Gábor a Tájékoztató Iroda határozatáig „hivatalos kapcsolatban állott a budapesti jugoszláv követségre beosztott UDB-szervekkel, Jávorszkyval és Brankovval. Részükre folyamatosan átadott

61 ÁBTL 2.1. I/14-a (V–142674/1). 284–286.

62 ÁBTL 2.1. I/3 (V–142676). 97–98.

63 Uo. 211.

64 ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1). 418–426.

olyan államtitkokat képező adatokat is, amelyekről feletteseinek nem volt tudomásuk". Többek között a Nagy Ferenc- és a Mindszenty-ügyre vonatkozó anyagokat, a magyar és a jugoszláv kormánydelegációk belgrádi és budapesti útjáról készített ÁVH-jelentéseket, valamint a belpolitikai helyzetről, a pártok egymáshoz való viszonyáról szóló szigorúan titkos államvédelmi adatokat. A kémkapcsolat részeként a hatóságok azt is felrótták, hogy Péter Gábor „1948 tavaszán átadott Brankovnak több geológiai térképet a lispei olajmezőkre[65] vonatkozóan". Az ítéletből azt is megtudjuk, hogy Brankov az „UDB-központba küldött kémjelentéseiben Péter Gábort Bogdán fedőnévvel jelezte, s jó hírforrásként jellemezte".[66]

A fenti tényállást a vádhatóság Brankov azon eredeti jelentéseiről készített hiteles fordítással bizonyította, amelyek Brankov letartóztatásakor kerültek az ÁVH birtokába.[67] A jelentések, pontosabban az UDB-nek küldött jelentések piszkozatai amellett, hogy alátámasztani látszanak a kémkapcsolatot, több megválaszolandó kérdést is felvetnek. Az 1948. március 9-én készült jelentésben például Brankov Rajk Lászlóval folytatott megbeszéléséről számolt be. A megbeszélés végén „Rajk azt mondta, hogy a maga részéről rajta lesz, hogy az együttműködés Rankovics elvtárssal való kelebiai megegyezés szellemében folytatódjon".[68] Így joggal vetődik fel, hogy a jelentést tárgyi bizonyítékként miért nem használták fel Rajk László tárgyalása során, hiszen a magyar és a jugoszláv belügyminiszter találkozója egyik sarokköve volt a Rajk elleni vádaknak. Elgondolkodtató az is, hogy ha a piszkozatokat már Brankov letartóztatásakor valóban lefoglalták, Péter Gábor miért nem semmisítette meg legalább azokat, amelyekben rá is terhelő bizonyítékok találhatóak. Gondolok itt arra a Dózsa fedőnévvel aláírt 1947. november 18-i iratra, amely tételes felsorolásban tartalmazza a Bogdántól kapott anyagokat.[69] Mivel az iratban szereplő felsorolás pedig szinte teljesen megegyezik azzal, amit Péter Gábor perének ítéletében olvasható, akár kiindulópontként is szolgálhatott a per során. Önmagában érdekes kérdést vet fel az is, hogy mi szükség volt Brankov és Péter Gábor

[65] Lispe ma Lispeszentadorján falu része Dél-Zalában, közel a magyar–horvát–szlovén hármas határhoz. Az itteni kőolajmezőt 1937-ben fedezték fel.

[66] ÁBTL 2.1. VI/1 (V–150028). 146. A tárgyalásra tanúként egyébként Brankovot is megidézték. Uo. 72. Arra vonatkozó forrást azonban eddigi kutatásaim során nem találtam, hogy Brankov valóban részt vett-e a tárgyaláson.

[67] ÁBTL 2.1. VI/1 (V–150028). 46., 171. Az iratokról készített fotokópiák és hiteles fordításuk megtalálhatóak: ÁBTL 2. 1. I/109 (V–143703) 223–224.; 331/24–40.

[68] ÁBTL 2.1. I/109 (V–143703) 331/27.

[69] Uo. 223.

kémkapcsolatára, ha maga az ítélet indoklása is elismeri, hogy hivatalos kapcsolatban álltak egymással.

Amennyire szűkszavúan vallott Brankov Péter Gábor ügyében, annyira bőbeszédű volt fél évvel később. Rajk László rehabilitálását megelőző felülvizsgálatakor ugyanis újra elővették, és 1954. július 21. és 1955. február 18. között legkevesebb 20 alkalommal hallgatták ki. A hatóságokat elsősorban a magyar és Ranković jugoszláv belügyminiszter kapcsolata, valamint a jugoszláv hírszerzés magyarországi tevékenysége érdekelte. Különösen az 1947-es kelebiai találkozó, ahol állítólag Brankov tolmácsként fordította a jugoszláv belügyminiszter utasítását, miszerint Rajknak és csoportjának a „feladata az kell, hogy legyen, hogy eltávolítsák a mai kormányt és a Párt vezetőit". Cserébe Rajk számíthatott arra, hogy „komoly segítséget fog kapni Titótól, hogy átvehesse a Párt és a magyar kormány vezetését".[70] A felülvizsgálat során azonban igazolást nyert, hogy bár 1947 decemberében valóban sor került Rajk és Ranković találkozójára a kelebiai vasútállomáson, de a megbeszélésen „általános problémákról volt szó," és „nem lépte túl az akkori szokásban lévő megbeszélések keretét". A felülvizsgálat során az is bebizonyosodott, hogy „Rankovics nem adott Rajknak utasítást a szovjetellenes blokk megteremtésére és a népi demokratikus kormányzat megdöntésére és a vezetők likvidálására".[71]

A további vádak szerint Brankov 1945 óta kémkedett a jugoszláv hatóságoknak, és vezette az UDB követségi rezidentúráját. Emigrálására Tito és Ranković utasítására került sor, kémkedését a későbbiekben is folytatta. Brankov még 1955 novemberében is azt vallotta, hogy elsősorban gazdasági és belpolitikai híreket, pártokról szóló anyagokat és összefoglaló jelentéseket továbbított. Katonai természetű ügyekkel nem foglalkozott; az a katonai attasé feladata volt.[72]

A fentiekkel kapcsolatban megjegyzem, hogy ha a szó hagyományos értelmében vett beszervezésekre és kémkedésre (mint Szűcs Ernő esetében)[73] a valóságban nem is került sor, a korszakban magától érthető volt, hogy a kommunista pártok „elvtársi kötelességüknek érezték", hogy saját országukra vonatkozó infor-

70 Zinner: i. m. 108.

71 ÁBTL 2.1. I/1 (V–142673). 92.

72 ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1). 377–382.

73 Huszár Tibor: *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955. Dokumentumok, interjúk Szűcs Ernő tevékenységéről, a tettestársak és áldozatok vallomásai*. Budapest, 2009, Corvina, 43.

mációkat szolgáltassanak a testvéri pártok és különösen a szovjet kommunista párt felé. Péter Gábor például magától értetődőnek tartotta, hogy Brankovon keresztül a háborús bűnösök felkutatásáról, a jugoszláv területen végzett olajfúrásokról, a belpolitikai helyzetről vagy éppen a Belgrádból hazatérő magyar kormányküldöttség hangulatáról számoljon be a jugoszláv elvtársaknak. (Bár életfogytiglani büntetését töltve azt már sérelmezte, hogy ezt a gesztust a jugoszlávok vajmi kevéssé viszonozták.) Saját kezű feljegyzéséről 1954. szeptember 9-én készült gépelt átiratában azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy a magyar és a jugoszláv belügyminisztérium között létrejött valamilyen hivatalos együttműködési megállapodás. Különösen azért, mert amikor „1948 áprilisában az ÁVH küldöttséggel kint [Belgrádban – a szerző megj.] jártam, utána készült egy tervezet az ÁVH és az UDB együttműködéséről". Szövege pedig azzal kezdődött, hogy a „két kormány szerződésének a folyománya képpen a két belügyminisztérium, illetve az ÁVH és az UDB együtt fog működni a kölcsönös segítségnyújtás alapján".[74] Ügyének 1957-es perújításakor a Legfőbb Ügyészségen készült jegyzőkönyvben pedig mindössze annyit ismert el, hogy „1945-től kezdődően a Tájékoztató Iroda határozatáig kölcsönösen támogattuk egymást, és ez a támogatás elsősorban a háborús bűnösök kérdésére korlátozódott".[75] Egybehangzóan vallott a kérdésről 1955. november 3-án Lazar Brankov is. Újfent megjegyezte ugyanis, hogy létezett egy magyar–jugoszláv megállapodás, amelynek értelmében az „egymás területére vonatkozó megszerzett anyagokat kölcsönösen ki kellett cserélni." Ezért „PÉTER [kiemelés az eredeti iratban – a szerző megj.] Gábortól, az ÁVH akkori vezetőjétől kaptam adatokat, melyeket én továbbítottam Belgrádba". Brankov azonban arról is vallomást tett, hogy Péter Gábortól olyan adatokat is kapott, amelyek „már túlmentek a megegyezés keretein. Ilyenek voltak pl. a Magyarország belpolitikai helyzetére vonatkozó adatok".[76]

Arra is fel szeretném hívni a figyelmet, hogy miként a Rajk-per idején, úgy a felülvizsgálat során is érezhető volt az adott politikai légkör, ami előre meghatározta az elérni kívánt végeredményt. Az

■

74 ÁBTL 2.1. I/109 (V–143703). 282.

75 ÁBTL 2.1. VI/1-a (V–150028/1). 4/a. Ilyen együttműködésre Brankov is utal Szalai Andrásról írt saját kezű feljegyzésének gépelt változatában (1954. szeptember 5.). Eszerint az 1944. márciusi sátoraljaújhelyi börtönlázadásban játszott szerepe miatt a jugoszláv katonai misszió nevében kéréssel fordult az Államvédelmi Hatósághoz. Azzal az indokkal, hogy a nyilasok megsemmisítették vagy Nyugatra hurcolták a vonatkozó archívumot, használható segítséget nem kapott. ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1). 255.

76 ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1). 382.

általam áttekintett levéltári források alapján úgy látom, ez gyakran Brankovot is nehéz helyzetbe hozta. Vallomásaiban fenntartotta a perben betanult állításokat: Rajk Lászlóra még 1954 augusztusában is tett terhelő vallomást – a magyar belügyminisztert olyan személynek festve le, aki „nem volt kis mértékben megmérgezve Tito-méreggel" –, és ismételgette a kelebiai találkozó 1949-es változatát.[77] A vallatótiszteknek így nem ritkán úgy kellett rávezetni, hogy a párt most milyen vallomást vár el tőle.

Különösen zavaros maradt emigrálásának körülménye: egyszer saját elhatározásából, másszor Ranković utasítására került rá sor. 1954. szeptember 1-jén például arról írt a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályán, hogy már a JKP V. kongresszusának idején (1948. július 21–28.) meghozta döntését. 1948 augusztusának elején pedig az SZKP KB-hoz intézett levelében „elítéltem Tito politikáját és kijelentettem, hogy mint kommunista feltétel nélkül rendelkezésére bocsájtom magamat a Tito elleni harc céljából".[78] Szeptember 14-i feljegyzésében azonban minderre már Ranković utasítására került sor. Azért, mert Jugoszlávia számára „legfontosabb [volt] azt tudni, hogy milyen szándékai és tervei vannak a Szovjetuniónak Jugoszláviával kapcsolatban".[79] Mindezt részletesebben a már említett, 1955. március 3-i vallomásában fejtette ki. Eszerint 1948. október első napjaiban, mikor jelentéstételre Belgrádba utazott, a jugoszláv belügyminiszter kifejtette, hogy „igen nagyszámú emigráció van kialakulóban a népi demokratikus országokban". Ezért „rendkívül fontosnak" tartotta, hogy megismerjék az emigráció tevékenységét, különösen azt, hogy a „T. I. milyen módon irányítja az emigráció munkáját". Emiatt azt is szükségesnek tartotta, hogy az „emigráció vezetésében egy olyan személy legyen, aki ismeri az emigráció tevékenységét" és aki „tudja róla tájékoztatni a jugoszláv kormányt". Természetesen, az erre alkalmas személyt Brankovban látta, aki el is fogadta az utasítást.[80]

Brankovot azonban, legalábbis fenti vallomása szerint, mégis elfogta a kétely. Így arra az elhatározásra jutott, hogy önszántából fog emigrálni. Kihallgatója előtt elhatározását azzal indokolta,

77 ÁBTL 2.1. I/1-d (V–142673/4). 319.

78 ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1). 224–225.

79 Uo. 275–276.

80 Uo. 386–387.

hogy „ha visszautasítottam volna RANKOVICS [kiemelés az eredeti iratban – a szerző megj.] megbízását, akkor azonnal letartóztattak volna, míg viszont a másik esetben, hogy ha végrehajtom az utasítást, lebukásom esetén hasonló sors várt volna rám”.[81] Az általam áttekintett iratok alapján valószínűsítem, hogy az a forgatókönyv, miszerint Brankov a jugoszláv kormány utasítására emigrált, Rákosi Mátyástól származott. Utasítására Péter Gábor Brankov első magyarországi kihallgatásakor (személyesen Péter Gábor csak ebben az egy esetben hallgatta ki) közölte vele, hogy a „fenti körülményről a pártnak biztos tudomása van, és ismerje ezt el”. Kihallgatásakor Péter Gábor arról is vallott, hogy Rákosi már Bjelkint is sürgette, hogy szerezzen erről szóló egyértelmű vallomást, de a szovjet altábornagy „nem volt hajlandó eleget tenni Rákosi ilyen irányú kívánságának”.[82]

A Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályán 1956. március 19-én keletkezett jelentés végül megállapította, hogy Rajk, Pálffy és Brankov valóban kapcsolatban állt egymással, de ez „nem lépte túl a hivatalos érintkezés szokásos módját”.[83] Brankov egyébként a felülvizsgálat során visszavonta 1949-ben, kényszerítő eszközök hatására tett terhelő vallomásait. A felülvizsgálat adatai kevés eltéréssel alátámasztották viszont azt a megállapítást, hogy Brankov 1948 őszéig aktív kémtevékenységet folytatott. Ezt egyébként Brankov végig következetesen vallotta. Tagadta viszont azt, hogy Miloš Moićot az ő felbujtására gyilkolták volna meg. Mivel az ekkor már szabadlábon lévő Boarov is fenntartotta korábbi vallomását, a tényállás nem változott.[84] Tovább bonyolítja a képet Brankov 1955. november 3-i vallomása, miszerint 1948. július 13-án (tehát már a gyilkosság után) közölte Boarovval, őt bízzák meg Moić likvidálásával. Majd ugyanott elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy olyan exponált személyt bízzon meg a terv végrehajtásával, mint amilyen a követségi sajtóattasé.[85]

A felülvizsgálat fenti ellentmondásaira magyarázatot adhat, hogy Brankov még mindig magánzárkában raboskodott, elítéltekkel, külső személyekkel nem érintkezhetett, a politikai fejleményekről nem kapott tájékoztatást. A fenti, március 19-én

81 Uo. 387.

82 ÁBTL 2.1. VI/1 (V–150028). 254/a.

83 ÁBTL 2.1. I/1 (V–142673). 91.

84 ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1). 331–332.

85 Uo. 403., 406.

kelt jelentés szerint rendkívül befolyásolható volt, kihallgatásain „minden alkalmat megragadott, hogy a jugoszláv vezetőket kompromittálja". Hamis vallomások megtételére könnyen rá lehetett bírni. Sőt az 1949-es perhez hasonlóan vallomásait a különböző jelekből, a „kihallgató magatartásából és a feltett kérdésekből" kiindulva a felülvizsgálat során is napról napra változtatta. A börtönben egyébként állandóan olvasott, főként történelmi és földrajzi tárgyú könyveket, továbbá németül, angolul és franciául tanult. A börtönévek az egészségét is megviselték. 1954 őszén aranyérrel műtötték, mindkét kezén fagyási sérülések jelentek meg.[86] Unokaöccse, Branislav Živkov – akit egy 1956. április 9-én kelt környezettanulmány az ÁVH egyik legjobb, jugoszláv vonalon dolgozó kémjeként nevezett meg[87] – többször megpróbálta meglátogatni, de személyesen csak azután találkoztak, hogy Brankov a Rajk-per egyedüli vádlottjaként 1956. április 3-án elnöki kegyelemmel szabadult. Ügyében, bár azt Brankov személyesen is kérte, perújítási tárgyalásra nem került sor. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1956. szeptember 6-án kelt határozatában „kegyelemből" mentesítette a „büntetett előélethez fűződő hátrányok alól".[88] Szabadulását követően pár hétig Budapesten élt. Az illetékes hatóságok talán nem nézték jó szemmel, hogy túl sokat tudott és exponáltságával, emigrálását követő nyilatkozataival Tito érzékenységét is sérthette. Így Győrött kellett letelepednie. Anyagi kártalanításként egy berendezett lakást kapott, és csoportvezetőként a Győr-Sopron Megyei Könyvtárban helyezték el. Rajk László újratemetésén sem vehetett részt. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt állítólag a helyi írószövetségben kijelentette, hogy „ellenkormányt kell alakítani".[89] A forradalom bukása után, november 9-én Ausztriába emigrált, végül Franciaországban telepedett le. Ügyében érdemi döntés később sem történt. Habár a belügyminisztérium 1962-ben javasolta a perújítást,[90] mivel amúgy is emigrációban élt, 1963-ban végül olyan döntés született, hogy ügyében sem perújítási nyomozást, sem tárgyalást nem tartanak. Brankov ekkor már tartósan Franciaországban telepedett le. 1970-ben kérte,

86 Uo. 332–333.

87 Uo. 335.

88 ÁBTL 2.1. I/109. 335/41.

89 ÁBTL 3.1.2 M-31483. 99. Az esetről egy 1957. március 9-én felvett hálózati jelentés számol be. Az ügynök forrása pár nappal később finomított korábbi információján, és már csak valamiféle „tanácskozó testületről" beszélt. Uo. 108.

90 ÁBTL 2.1. I/109 (V–143403). 339.

hogy vegyék fel a Francia Kommunista Pártba.[91] 1987-ben Aczél György meghívására látogatott először vissza Magyarországra. Kérésére ekkor a Legfelsőbb Ügyészség igazolta, hogy a magyar törvények értelmében nem minősül büntetett előéletűnek.[92] 1998-ban, a Rajk-per 50. évfordulóján Göncz Árpád köztársasági elnök magas kitüntetésben részesítette.[93]

[91] Uo. 339.

[92] Solt: i. m. III. kötet. 239.

[93] Az információ forrása: http://www.audioifotoarhiv.com/gosti%20sajta/LazarBrankov.html. [2010. 10. 25.]

■■■ Csorba Béla

SINKÓ, AZ IDEOLÓGUS ■
Vázlat

„Nagyon ritkán vagyunk tudtában annak, hogy micsoda feladatot, méltóságot és kötelességet jelent ma jugoszláv állampolgárnak lenni. […] Én azt hiszem, hogy mint Fabrice del Dongo, nem vagyunk eléggé tudatában annak, hogy egy csatatéren töltjük a mindennapi életünket. És nem jut eléggé kifejezésre szellemi életünkben éppen a mi helyzetenergiánk és méltóságunk."

(Sinkó Ervin, 1962)[1]

„A világ idealistái soha nem fognak hinni egy vezetőségnek, amelyet oly nyilvánvalóan meghatároz a fanatizmus, amely olyannyira elkötelezte magát a tisztán törvények feletti erőnek, oly egyértelműen összefonódott a gyűlölettel. »Szóvivők«-re van szükség, akik képesek megteremteni a »humánus arc« képzetét, együttérzést és nem félelmet váltanak ki a közönségükből; olyan híres, presztízzsel bíró és »független« szóvivőkre (minél többen vannak, annál jobb), akik meggyőzik a nem kommunista világot, hogy a látszat ellenére minden jól van, hogy Utópia valóban felépül; hogy ott jártak, ahol látni a jövőt, és hogy a szocialista jövő édes és jó."

(Stephen Koch, 1995)[2]

I.

Sinkó Ervin 1945 utáni közéleti szereplését voltaképpen a kommunista mozgalomhoz és a kommunista utópiához történt sikeres és végleges visszacsatlakozása határozta meg. A szellemi fordulat már jóval korábban bekövetkezett: *Szemben a bíróval* c. katartikus

■

[1] Sinkó Ervin: Az entellektüellről, a jugoszláviai magyar entelletüellről. In Bosnyák István szerk.: *Magyar irodalom. Hagyatéki cikkek, tanulmányok, kritikák 1922–1966.* Újvidék, 2004, JMMT, 286.

[2] Koch, Stephen: *Kettős szerepben. Az értelmiség elcsábítása.* Budapest, 2000, XX. Század Intézet, 33.

erejű vallomásos önéletrajzi esszéjét, amely először franciául jelent meg a párizsi *Europe*-ban, azzal zárja, hogy a feloldhatatlan erkölcsi dilemmák ellenére is vállalni kell „a minden konzekvenciájában forradalmi erőszakot".[3] Teljesen más hang ez, mint amit 1925-ben még krisztiánus szellemben fogant műbírálatában *(A gyűlölet könyvei)* ütött meg: „Mert én is azt gondolom, hogy szégyen élni, és nem kiáltani. De azt gondolom, hogy **mást kell kiáltani**, s ha gyűlölet szava torlódna számra, inkább elharapjam nyelvem, mintsem kimondjam, s még inkább: mintsem leírjam és kinyomassam."[4] A krisztiánus kitérő után azonban Sinkó fokozatosan visszatér a forradalmi messianizmushoz, s párizsi emigrációja idején – nem utolsósorban Károlyi Mihálynak köszönhetően – maga is azokhoz az értelmiségi körökhöz csapódik, amelyek elsősorban Romain Rolland környezetében, az antifasiszta harc bűvöletében a sztálinista manipulációk mit sem sejtő támogatóivá, s néhányan áldozataivá is váltak. Ma már tudjuk, amit Sinkó még nem tudhatott, hogy a politikailag független, pacifista csúcsértelmiségi szerepében tetszelgő francia író felesége NKVD-ügynök volt.[5] Elsősorban az ő ötlete és közbenjárására nyomán engedélyezik majd a szovjetek Sinkó és Sinkóné oroszországi „kirándulását" 1935–36-ban, amit nem utolsósorban abban a reményben tesznek meg, hogy ott majd kiadhatják az 1919-es magyar kommünről szóló regényt, az *Optimisták*at. A moszkvai tapasztalatok kommunista hitében újra

[3] Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. In uő: *Az út. Naplók 1916–1939*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó, 214–239.

[4] Sinkó Ervin: *Magyar irodalom*. 3. könyv. Újvidék, 2004, JMMT, 161.

[5] *Lásd* ezzel kapcsolatban Stephen Koch már idézett könyvét, különösen annak *Hazudni az igazságért* című első fejezetét, ahol többek között ezt találjuk: „Maria Pavlovna Kudaseva közvetlenül a szovjet titkosszolgálat irányítása alatt álló ügynök volt. […] A moszkvai Központi Pártarchívum felbecsülhetetlen mennyiségű iratot őriz, melyek azokat a tevékenységeket dokumentálják, amelyekben felhasználták, elhasználták és újrahasznosították Rolland kiválóságát és kívánatos elveit, miközben az író a maga „ártatlansági" táncát járta. Mire megházasodtak, a hercegnő már uralta az író minden nyilvános szereplését, és ezt a tevékenységét folytatta Romain Rolland halála napjáig, attól kezdve pedig az író legendájának és archívumának őrzője lett." (I. m. 36.)

AMIT KAPTUNK ÉS KAPUNK, AZT A FORRADALOMNAK KÖSZÖNHETJÜK

Sinkó Ervin székfoglalóját mondja (1959. X. 21.)

,,A Belgrádi Egyetem Bölcsészeti Karán, Novi Sadon a mai napon tanszéket kapott a magyar irodalom. S mikor az egyetem megtisztelő meghívására ezt a katedrát elfoglalom, érzem, hogy ellenkezne a jugoszláv forradalom szellemével, sértené a szocialista Jugoszlávia alapvető törvényeinek leglelkét, ha a magyar irodalom tanszékének felállításával kapcsolatban az állam vagy a kormány nagylelkűségét dícsérném, illetve a jugoszláviai magyarság háláját hangoztatnám az állam, a kormány vagy bármiféle hatóság iránt.

Amit kaptunk és kapunk — mi éppúgy, mint bármely más jugoszláviai nép —, nem valamiféle uralkodó nemzetnek, hanem annak köszönhető, hogy a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban nincs uralkodó nemzet.

Amit kaptunk és kapunk, azt a forradalomnak köszönhetjük, amely nem Jugoszlávia egyik vagy másik népének, hanem valamennyinek, valamennyiünknek a forradalma.

Ez a mi forradalmunk nem dekrétumokkal, hanem minden mitikus pokloknál pokolibb hatalmak ellen vívott harcban, a termelési viszonyok, az anyagi létfeltételek gyökeres átalakításával törölt el mindennemű jogi megkülönböztetést Jugoszlávia népei, nép és nép, nemzetek és nemzeti kisebbségek között, és teremtette meg azt a szolidáris politikai közösséget, melynek valamennyien részesei, alkotó munkásai és felelős hordozói vagyunk. Azon az élet- és sorsközösségen belül, melynek a neve szocialista Jugoszlávia, minden nép és minden nemzeti kisebbség, tehát a jugoszláviai magyarság ügye, eredményei, gyengeségei és céljai is közös ügy, közös gond, közös harc és közös feladat.

Ezért nemcsak a jugoszláviai magyarságot, hanem Jugoszlávia közös szocialista kultúráját, a szocialista kultúrát szolgálja, és kell hogy szolgálja a magyar irodalom egyetemi tanszéke is. Mert senki és semmi nem szolgálhatja a jugoszláviai magyarság érdekét anélkül, hogy ezzel a jugoszláv népek közösségének is ne szolgálna, mint ahogy minden, ami ezeknek a népeknek a javára irányul, életbe vágó java a jugoszláviai magyarságnak is. Jugoszlávia szocialista kultúrája megvalósításának, az érte való eredményes munkának előfeltétele valamennyi itt élő nép és nemzeti kisebbség, tehát a jugoszláviai magyarság kulturális felemelkedése is.''

(Részlet az 1959. akt. 21-én megtartott Székfoglaló előadásból)

megrendítik Sinkót, s ebben némi változást csupán a jugoszláviai háborús évek hoznak majd. A – nagyobbára – Drvaron írt háborús naplója bizonyítja, írói éleslátását annak ellenére sem veszítette el, hogy a kommunista partizánmozgalommal rokonszenvezett, mi több, később feleségével együtt csatlakozott is ahhoz. Az írói éleslátásért azonban – az ideológiai cenzorok szerint az olasz megszálló csapatokról túl kedvezően vélekedett, a partizánok kegyetlenkedéseit viszont nem hallgatta el – a naplónak később drágán kellett megfizetnie. Sinkó és Sinkóné életük végéig elzárkóztak a megjelentetésétől, nyilván tisztában voltak annak lehetetlenségével. Az író halála után öt évvel Bosnyák István rendezi majd sajtó alá a kéziratot, de hosszú huzavona után 1973-ban a tartomány magyar politikai aparatcsikjai, egyetértésben a Forum Könyvkiadó vezetőivel, a kinyomtatott könyv *(Nehéz honfoglalás. Naplófeljegyzések 1939-től 1944-ig)* megsemmisítése, tulajdonképpen miszlikbe vagdalása mellett döntenek.[6]

Sinkó tudata mélyéről a háborús évek ismét előhívják a régi, 1919-es morális dilemmát: mi a nagyobb bűn – részt venni a Rossz elleni küzdelemben, vagy félreállva, egyéni lelkiismeretét megmentve ugyan, elősegíteni azt? Teoretikus szinten a probléma „megoldását" Sinkó ifjúkori mestere, Lukács György hebbeli drámahősétől kölcsönözte. Judit, az ószövetségi hősnő, ezt kérdezi: „És ha isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna, ki vagyok én, hogy kitérhetnék ez elől?" Lukács számára ez a kérdés abban a pillanatban, hogy 1918 végén csatlakozott a bolsevikokhoz, egyszer és mindenkorra eldőlt. Sinkó azonban ettől mindvégig szenvedett, a bűn ugyanis ebben az összefüggésben a kommunista messianizmus felfogásában mindenekelőtt az erőszakra, a szent, forradalmi célok érdekében elkövetendő gyilkosságra vonatkozik. Amikor Sinkóék csatlakoznak a partizánokhoz, további személyes sorsukban szerencsére nem kényszerülnek a morális dilemma újbóli megválaszolására, mint az Sinkó életében kecskeméti városparancsnoksága idején egyszer már 1919 májusában megtörtént. Sem a nácizmus rémtettei – szüleit is elpusztítják –, sem a Boszniában testközelből

[6] *Lásd* erről bővebben a Sinkó Ervin *Bezúzott háborús naplójához* (Újvidék, 2000, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság) Bosnyák István által írt, *Egy napló naplója* című előszót, amelynek alapján a figyelmes olvasó lényegében különösebb nehézség nélkül azonosítani tudja a könyv elpusztítása mellett határozó közszereplőket. A kézirat csonkított formában három évvel később jelent meg: *Honfoglalás előtt. Naplójegyzetek 1939-től 1942-ig*. Újvidék, 1976, Forum Kiadó.

megtapasztalt délszláv testvérháború borzalmai nem teszik a bosszú angyalának hírnökévé.[7] Ámbár a csak horvátul megjelent, az Antifasiszta Nők párizsi kongresszusának szentelt brosúrájában a permanens gyűlölet szükségességét megfogalmazva látása mintha kissé elhomályosult volna. A bosszú kérdését ugyanis meglehetősen sajátosan veti fel.

> „Bosszú? Még Dante fantáziája sem, még egy Hieronimus Bosch fantáziája sem tudna megfelelő bosszút kigondolni. És a boszszúvágyhoz kell hogy legyen valami azonos a bűnöző és a boszszúálló között. Közöttünk és közöttük azonban nem ismerünk el semmiféle azonosságot. Mi emberek vagyunk, és az ember a pestis és a pestis bacilusa ellen nem azért harcol, mert bosszút akar állni, hanem azért, mert élni akar."[8]

Mindeközben a berendezkedő fiatal baloldali totalitárius állam országszerte a legkíméletlenebb terrort gyakorolja névlegesen az antifasizmus szellemében ugyan, de ténylegesen a kollektív büntetés és a népirtás jegyében: csupán a Vajdaságban a németek (és részben a magyarok) deportálására több mint nyolcvan lágert hoznak létre, s ebből hat megsemmisítő jellegű, azaz haláltábor. 1945. március 15-én Sinkó Ervin szülőfalujának teljes lakosságát – miután a

[7] Visszaemlékezésében Herceg János leírja Sinkó Ervinnel való találkozását 1945 tavaszán. Az új hatalom által Herceg volt megbízva az ún. elhagyott zsidó, német és magyar házakból a könyvek összegyűjtésével. Többek között begyűjtötték Sinkó gázkamrában elpusztult szüleinek a könyveit is, amiről értesítette az írókollégát. Amikor bevezette a raktárba, Sinkó „fölkapott egy kötetet, Heine verseit, és zokogó hangon azt mondta, dögöljön meg minden fasiszta, folyjon ki a szeme, a vére minden magyarnak, svábnak, akármi volt, nyilasnak, és dühöngött. Én álltam megrendülve és magamban megsértve, mert minden magyar is mondott, és azt mondtam halkan, amikor egy kicsit abbahagyta, hogy talán nem minden magyarnak. Minden magyarnak, mondta. Akkor fogtam magam és bementem az irodámba. Megsemmisültem. Akkor jött be tíz perc múlva füléig tágult mosollyal és átölelt, hogy ne haragudjak és így és úgy. Én megértettem, csak mondom, roppant kínos volt nekem." In Vékás János: *Utak. Életinterjúk 1980–1990*. Zenta, 2010, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 104.

[8] Šinko, Ervin: *Spomenici fašizma. Posvećeno Prvom Međunarodnom kongresu Žena Antifašistkinja u Parizu*. Zagreb, 1946, Kultura, 32.

partizánok külön-külön is kifosztották őket – a gádori (Gakovo) haláltáborba viszik. A tábornak, amely 1945-től 1948-ig működik, 5827 név szerint dokumentált áldozata van. De nem jobb a helyzet Horvátországban és Szlovéniában sem. Aligha hihető, hogy a Zágrábban élő és Krležával baráti kapcsolatokat ápoló Sinkó minderről ne tudott volna, mindez azonban őt sem gátolta meg abban, hogy az új rendszer feltétel nélküli apologétájává váljon. Ekkorra már mintha csak mindenki – ő is – belenyugodott volna Thomas Mann Naphtájának híres jóslatába, hogy a XX. század a terror százada lesz, és abba is, hogy szükségszerűnek fogadja el azt, ami valójában borzalmasságában sem volt több a megszokottnál. Természetesen nem szabad igazságtalanoknak lennünk, hiszen az adott helyzetben Sinkó akkor sem igen tehetett volna mást, ha történetesen másként gondolkodik. Azonban nem gondolkodott másként, s elfogadta és hirdette az új rendszer valamennyi politikai doktrínáját.

„A jugoszláv csoda, minthogy csodák nincsenek, mégsem lett volna lehetséges, és az ember nem is tudja elképzelni a Szovjet Szocialista Köztársaság nélkül."[9] Majd így folytatja: „Az új Jugoszláviát megérteni annyit jelent, mint megérteni a nacionalizmus és az internacionalizmus, a politika és a lélek, a politika és a humanizmus viszonyát: ez az, amitől többet és nagyobbat kis országok kis nemzetei még sohasem értek el."[10]

Sinkótól függetlenül, de lényegében ugyanezen vezérelvek alapján szerveződött meg a vajdasági magyar politikai és kulturális elit: a kultikus tárgy a „jugoszláv csoda", ekkor még együtt a Szovjetunióval, s ezt az egészet áthatja a szláv nacionalizmus és a kommunista internacionalizmus szellemének mélységes tisztelete, amely párosul a magyarországi politikai állapotok bírálatával, különös tekintettel a kisgazdák odaáti győzelmére, amely – már csak a béketárgyalások miatt is – meglehetősen nyugtalanítja a jugoszláv kommunistákat. Jovan Popović – fontos politikai szerepe mellett maga is ismert írónak számít akkoriban – célzását 1946-ban aligha lehet félreérteni.

[9] Uo. 30.

[10] Uo. 31.

„Tító marsal[l] a mi választásaink után, amelyen példátlanul megbuktak mindenféle reakciós kísérletek, kijelentette, hogy nem tűrjük meg az olyan nemzetiségi kisebbségeket, akik Jugoszláviát nem tekintik saját hazájuknak. S azokat a jogokat, amelyeket az új Jugoszláviában a nemzetiségi kisebbségek élveznek, megirigyelhetné sok nemzet, nemcsak a nemzetiségi kisebbségek."[11]

A félelmet és a kisebbségi érzést a szerb író „a budapesti egyetem rokonszenves, nagy tudású rektorának", Mór Gyulának a szavaival is nyomatékosítani kívánja:

„A magyar nép nem tette le azt a vizsgát, amelyet a jugoszláv népek oly fényesen kiállottak. A magyaroknak még le kell magukról mosni a gyalázatot. Ti jugoszlávok pedig elkápráztattatok bennünket nagylelkűségtekkel és messzelátásotokkal, amikor a kollektív bosszú helyett, amelyet a hivatalos magyar politika gonosztettei miatt elvártunk, ilyen nagy megértést mutattatok a magyar nemzetiségi kisebbség iránt."[12]

Mindezt – noha önmagában is érdekes – azért idézem, mert a későbbi években „a magyar nép le nem tett vizsgájának" képzete politikai metaforaként Sinkó Ervin publicisztikájában többször is visszaköszön.

A szovjet–jugoszláv kapcsolatok harmonikus éveiben, vagyis a Tájékoztató Irodával való szakítást megelőzően a tollát a pártpolitika szolgálatába állító „ideológus" Sinkó tulajdonképpen nem kap és nem kér kitüntetett szerepet a vajdasági magyar közéletben. Szépíróként viszont az akkori egyetlen irodalmi orgánumnak, a *Híd*nak az egyik perspektivikus szerzője. A munkatársi kapcsolat átmenetileg csak azután szünetel, hogy Sinkó Kek Zsigmond műbírálata miatt megsértődik. A *Híd* kritikusa sorra véve a *Téglák, barázdák* antológia szerzőit, nem teljesen alaptalanul, a következőket írja:

[11] Popovics Jován: Magyarországi utam. *Híd,* 1946. 3. sz. 179.

[12] Uo. 180

„Sinkó Ervin külön lap a kötetben, az egyetlen, akinek a talaja nem Vajdaság, gyökerei nem a mi földünkbe nyúlnak. Így sokkal nehezebb írni róla ebben az együttesben, ahol mindenki közel áll hozzánk, ahol mindenkit ismerünk, s ahol mindenki az új társadalmi valóság vajdasági vetületeit tárja elénk. Sinkó Ervin egy nagy kultúráltságot s képzelőerőt eláruló, de nehézkes versén kívül, amelyből a ritmus és a zene is hiányzik, egy nagyobb elbeszéléséből kiszakított élesen átélt koncentrációstábor élményt vetít elénk. Olyat, miben drámai vitával érzékelteti egy forradalmár magasztos hősiességét a táborok, a Gestapo, a fasizmus szörnyű légkörében. Itt sem egyszerű és világos ábrázolású író, de egy súlyos témákhoz szokott intellektüel (sic!) szólal meg, aki több tudást, kultúráltságot, pszichológiát sűrít elbeszélésébe, mint írásművészetet."[13]

A *Híd* kiadásában ugyanebben az évben (1948) jelenik meg Sinkó *A vasút* c. úgynevezett riportregénye is a nagyszabású nemzetközi ifjúsági vasútépítő akcióról, amitől – túl a gyakorlati hasznon – a jugoszláv politikai vezetők, akik ekkor még Sztálin legjobb tanítványainak számítanak, jelentős politikai és erkölcsi presztízsnövekedést remélnek mind a hazai, mind a külföldi baloldali építőtábori mozgalmárok körében. Tulajdonképpen nemcsak vasutat építettek, de egy új mítoszt is, s ehhez nélkülözhetetlenek voltak az írók, akik csapatostul járták az építőhelyeket, hogy tanuljanak és tanítsanak, akárcsak Sinkó. Esztétikai mércékkel nehezen minősíthető, gyönge színvonalú, a sztálinista lózungoktól sem visszariadó propagandakiadvány ez, amelyben, mondani sem kell, külön fejezet szól a magyarországi fiatalok „átnevelődéséről", efféle szubjektív írói betétekkel:

„Láttam a magyar fiúk és lányok barna arcát a lelkesedés szép pírjában, míg arról beszéltek, mit jelent nekik, mennyire életrevaló tapasztalatot jelent nekik, amit itt a prúgán láttak nap-nap után az új Jugoszlávia erejéből, az új Jugoszlávia lelkéből.

[13] Kek Zsigmond: Téglák, barázdák. *Híd,* 1948. 1. sz. 83.

A méltatlan ajkaktól annyiszor bepiszkított, meggyalázott szó a hazafiságról, honfigondról, honfibúról harmatos tisztaságban csillogott fel előttem, mikor láttam, mint borulnak el a szép, ifjú fejek, mikor arról beszéltem nekik, amit ők nem tudhatnak s amit én is csak itt tudtam meg: hogy él Jugoszlávia népei emlékezetében az a szentistváni Magyarország a maga tudatlan gőgjével, tudatlan, hetyke katonatisztjeivel, nagyzási őrületben szenvedő dzsentrijével, megvesztegetett politikusaival, állati csendőreivel – az a szentistváni Magyarország, amelyet Magyarországon még ma is nem kevesen siratnak."[14]

Az új idők új igényei azonban kicserélték az alkotói szó szubjektivitásához, önállóságához, megszenvedettségéhez korábban még szenvedélyesen ragaszkodó író ars poeticáját is. Még mindig „személyes, élő és éltető igazságról" beszél ugyan, azonban ezt alárendeli a kollektív építőmunka utilitarista elvárásainak:

„Én tudom, most már mindig úgy érzem, érezni fogom, hogy leküzdendő betegség az a költészet, mely csak a költő magánügye. […] A feladat: annak a költészetnek és a teremtő tömegeknek személyes, tényleges és tudatosan kimélyített viszonyából születik, egy annyira szoros viszonyból, hogy végül is a mű úgy hat, mint a költőnek és közönségének együttes műve."[15]

A vasút, a „prúga" szellemi vakvágányra vitte a költő vonatát, s ki tudja, talán még mindig ott rostokolna, ha be nem következik Titóék úgynevezett második forradalma.

II.

„…Mind sűrűbben felhangzott és felhangzik a kérdés: hogyan van az, hogy 1948 júniusáig semmit se vettünk észre az orosz forradalom elkorcsosulásának és eltorzulásának félelmetes folyamatából, hanem egész addig feltétel nélkül helyeseltünk mindent, ami történt s mindent, ami nem történt a Szocialista Szovjet Köztársa-

[14] Sinkó Ervin: A vasút. Riportregény az ifjúsági vasútvonalról. *Híd,* 1948. 59.

[15] Uo. 31.

ságok területén? / Elvakultság volt, vakság és semmi más?" – teszi fel a kérdést 1952-es publicisztikakötetének *(Kísértet járja be Európát)* az előszavában. Válasza csöppet sem meggyőző:

> „Igaz a feltétel nélkül való helyeslés, de nem igaz a vakság. […] Nem hinni a Szovjetunióban úgy tűnt, egyet jelent nem hinni az egyetlen történelmi erőben, mely szabadulást képes hozni és képes emberségesebb világot teremteni: a forradalomban. Elveszteni a Szovjetunióban való hitet a harcos számára azt jelentette, hogy kihull a harci sorból és tehetetlen, okoskodó nézővé süllyed."[16]

> „A kérdés az volt, hogy a meglévő valóságok között van-e valami, ami tökéletesebb, van-e valami, ami inkább lehetséges kiút a prehisztorikus kapitalista és apokaliptikus fasiszta sötétségből. […] És a próbát, a legkeményebb próbát is megállta a meggyőződés, hogy senkinek sincs **joga** ahhoz, hogy igaza legyen a Szovjetunióval szemben."[17]

Mintha csak a Sinkó – és 19-es atyamestere, Lukács György – kedvelt kierkegaard-i tételének parafrázisát – Istennel szemben mindenki csak vétkes lehet – hallanánk viszont! Igen, ezek a *hívő* ember szavai, annak az embernek a szavai, aki nemcsak lehetségesnek, de történelmileg *szükségesnek* is tartja az etikainak „mint olyannak" a teleológiai felfüggesztését. Csakhogy a dán mester azt is sejtette, miszerint feladni az általánost, hogy a hős „egy még magasabbat tagadhasson meg, amely nem az általános", **lehetséges, hogy csupán kísértés.**[18] Sinkó az ebből következő konzekvenciák levonásáig nem jut el. Egyébként is – a *Híd*ban megjelent első novellájának tanúsága szerint – már jó ideje **nemcsak hinni, de győzni is** akar. Teljes konzekvenciájában sohasem tudta rezignáció nélkül követni a „hit lovagjait", viszont újra meg újra kísérletet tett a megértésükre az etika talajáról. A Tito–Sztálin konfliktust követően ismét felcsillant számára egy humánusnak tűnő alternatíva a „kiteljesedett bűnösség korával" szemben, ez pedig a kommunista utópia megvalósíthatóságának

[16] Sinkó Ervin: Kísértet járja be Európát. *Magyar Szó*, 1952. 9.

[17] Uo. 10.

[18] *Søren Kierkegaard írásaiból.* Budapest, 1982, Gondolat, 312.

a lehetősége nemcsak a kapitalizmussal és a fasizmussal, de akár a Szovjetunióval szemben is. Az 1948 és 1953 között írott publicisztikai munkái alapvetően ideologikus-propagandisztikus jellegűek, és három célra irányultak:

- megcáfolni a titói Jugoszláviával szembeni monstruózus szovjet, kelet-európai és azon belül a magyarországi, rákosista vádakat és rágalmakat;
- bebizonyítani a jugoszláv kommunizmus és a Jugoszláviában alkalmazott politikai és gazdasági módszerek egyenrangúságát, majd később magasabbrendűségét mindazzal és mindattól, amit a Szovjetunióban és annak csatlós országaiban produkáltak a hatalmon levő kommunista pártok;
- bebizonyítani, hogy Tito és a jugoszláv politikai vezetők nem tértek le a kommunista ortodoxia útjáról, hanem annak – miként a szocialista humanizmusnak is – a legkövetkezetesebb képviselői.

Akik nem tudják, mi fán terem a szemérem (Széljegyzetek a budapesti pörhöz) című 90 oldalas röpirata, amely Zágrábban jelenik meg 1949-ben, igazi publicisztikai remeklés. (Később bekerül a *Magyar Szó* által kiadott publicisztikakötetbe is, *Kísértet járja be Európát*, 1952). A Rajk-perről írt vitriolos pamfletben az erkölcsi fölény pátosza és a képviselt ügy iránti odaadása szerencsésen párosul mind a borotvaéles logikával, mind pedig egyfajta szókratészi iróniával. Az irónia eredetileg nemcsak gúnyt, hanem színlelést is jelent, mégpedig a tájékozatlanságnak, a nem tudásnak, a naivitásnak a megjátszását, s mindez igazán jó módszernek bizonyult a per tényleges céljainak leleplezése terén.

Csakhogy Sinkó annak ellenére, hogy leleplezi a per véres színjáték voltát, valójában nem Rajkék védelmében fog tollat. Láthatóan nem tud, vagy talán nem is akar mit kezdeni a vádlottak mazochista önkritikájával, de rámutat a szájukba adott hazugságokra, logikai és időrendi ellentmondásokra és

önellentmondásokra. Azonban röpiratának tulajdonképpeni célja a jugoszláv politika védelme. Ebbéli buzgalmában maga is bőségesen él a demagógia eszköztárába tartozó eszközökkel. Sinkó ügyesen felépített tézise ugyanis az, hogy akár hamisak, akár igazak Rajkék önvádjai, mindenképpen a Rákosi-klikk és a magyar pártvezetés a főbűnös, *de ha már* így van, akkor hogyan merészelnek Jugoszláviára támadni?! (Ergo: Jugoszláviával szemben Rákosi mindenképpen csak bűnös lehet.) Sinkó ugyan az adott pillanatban kétségkívül a kisebbik rossznak az oldalán állt, azonban nem hallgathatjuk el kritikája egyoldalúságait sem. Sztálinizmusbírálata nem volt és nem is lehetett következetes, hiszen ebben az esetben óhatatlanul érintenie kellett volna a jugoszláv antisztálinista sztálinizmust. Az állam elhalásának marxi doktrínájával a gyakorlatban már igazából Lenin sem tudott mit kezdeni, ugyanis azt lehetetlennek bizonyult összeegyeztetni a hatalom kommunista akarásával. Ezt a jugoszláv kommunisták sem gondolták egészen komolyan. Đilas, aki mind a sztálinista, mind pedig a korai antisztálinista kurzusnak legfőbb ideológusa volt, ennek a következő magyarázatát adta:

> „Lehetséges, haladó és szocialista cselekedet lemondani a hatalomról, de csak annyiban, hogy ez a hatalom ne kerüljön mások kezébe, csak amennyiben senki sem férhet hozzá (semmilyen más osztály vagy párt). A hatalomról való lemondás minden más esetben egyenlő az opportunizmussal és az árulással."[19]

Sinkó sztálinizmuskritikája voltaképpen azért nem tud igazán radikális lenni – azért marad egysíkú és egyirányú –, mert a jugoszláv társadalmi berendezés apológiájával együtt jelentkezik, párhuzamosan a titói személyi kultuszhoz történő aktív hozzájárulással.

> „Tito. Mi sose fogjuk azt mondani neki: »legnagyobb«, »legbölcsebb«, »kimondhatatlanul szeretett«. Sose fogjuk azt állítani róla, hogy csalhatatlan…

[19] Đilas, Milovan: A vég kezdete és a kezdet kezdete, avagy a „szovjet" övezet eseményeiről Sztalin halála után. *Híd*, 1953. 9–10. sz. 559–602.

Nekünk nincsenek bálványaink, nincs istenünk, s félistenünk. Bálvány, isten és félistenek azt jelentik, hogy a szívekben félelem lakozik, sötétség a fejekben, lehajtott, szófogadó, alattvalói fejeket jelentenek. Mi nem fogjuk Titót ikonává [értsd: ikonná – Cs. B.] megtenni, szentképpé, gondviseléssé.

Vannak, akik úgy tartják, hogy az emberi méltóság csak üres szó. De Tito épp azért a mi Titónk, mert nem azok közül való, akik így gondolkodnak. Ó, ezek a csalhatatlanok, mily ostobák és vakok voltak, mikor azt gondolták, hogy ők megdönthetik Titót! Igen, bálványok ledőlnek, ó könnyen megdőlnek, tanúk vagyunk mi rá. De Tito?" [20]

A fenti mondatok viszont épp azt implikálják, aminek tényét a szerző tagadni akarja, vagyis hogy Jugoszláviában vannak bálványok, van félisten, és ez azt is jelenti, hogy a szívekben félelem lakozik. Sajátos érzelmi hevületű személyi kultusz ez a titói kemény diktatúra és a sztálini még keményebb diktatúra összecsapásának idején. Kitérni a „hazátlan" Sinkónak a pártkatonai feladat alól nyilván aligha lehetett. Annál is inkább, mert az ide vezető utat önmaga választotta. Ehhez képest eltörpül annak a jelentősége, hogy a megalkuvás általa megfizetett adógarasa jóval halkabb csengésű, mint mondjuk a horvát költőfejedelemé, Krležáé, hogy a Sinkónál jelentéktelenebb, de nemegyszer hangosabb vajdasági magyar hízelgőkről itt most ne is beszéljünk. Az apológia és a kultusz tényén azonban mindez mit sem változtat. Még az sem, hogy 1953-ban kimondja, amit rajta kívül addig senki:

„…ha sikerült volna Tito Jugoszláviájának elkerülnie a Szovjetunióval való összeütközést, ha a Szovjetunió nem tör rá Jugoszláviára, valóban minden emberi számítás szerint az a Jugoszlávia továbbra is megmaradt volna sztálinista Jugoszláviának."[21]

Persze mindennek szabott ára van. A jugoszláv szocializmus látszólag sajátos, külön útjának is, amely a szocializmus permanens megreformálhatóságának hiú reményével kecsegtetett, s

[20] Tító és mi. In *Kísértet járja be Európát,* 139–140. Az erdélyi Fábián Ernő már történelmi perspektívából, az egész kötetről úgy vélekedett, hogy az „Sinkó Ervin cudar elbukásának a dokumentuma […] Tito isten, de Sztalin nem! Mégis van Isten. Kommunista mindenható és mindentudó Isten. Primitív és ugyanakkor riasztó okoskodás." In *Naplójegyzetek 1980–1990.* Kolozsvár, 2010, Kriterion Könyvkiadó, 253.

[21] Sinkó Ervin: *A mi második forradalmunk*. Újvidék, 1953, Testvériség–egység Könyvkiadó, 23.

amely hiú remények megalapozásához és fenntartásához irodalmi és mozgalmi, majd pedig tanári tekintélyénél fogva Sinkó az ötvenes-hatvanas években nagy mértékben hozzájárult.

Akarva-akaratlanul, de talán mégiscsak inkább akarva, kivette részét az új rendszer „humánus arcának" a megteremtéséből, vállalva – immár a megváltozott körülmények között – a modernizálódó rendszer „szóvivőjének" kochi értelmű feladatát. Kettős feladatot ellátó szerep volt ez, mert miközben humanizálni törekedett a rigid viszonyokat, „megszüntetve-megőrizve" tulajdonképpen hozzájárult azok módosult formájú fennmaradásához is.

III.

Az 1948-as politikai fordulat hatására Sinkó felülvizsgálja addigi osztályharcos esztétikáját. Többrészes, terjedelmes esszéjében (Kulturális örökség és szocialista realizmus. *Híd*, 1948) a szocialista realizmus védelmében lényegében kitágítja a fogalom határait, és ezzel előfutára lesz a két évtizeddel későbbi, Roger Garaudy és Ernst Fischer nevével fémjelzett „parttalan realizmus" akkor már eretnekségében is megkésett marxista esztétikájának. Sinkó a realizmus jegyében az írói megformálás egyediségét hangsúlyozza, s elutasítja az „egyéni lélek" elszegényítését és az „ideális hős-sémákat". Gondolkodásában ismét visszanyeri kitüntetett szerepét az európai társadalomfejlődés legragyogóbb „terméke", az *autonóm személyiség*. Ezzel vitathatatlan tekintélyre tesz szert a fiatal írók körében, akik ellen éppen ebben az időben folytat ideológiai-politikai hajszát az akkori vajdasági magyar politikai elit és a dogmatikusan konzervatív kommunista írók némelyike. Az ún. „áprilisi *Híd*" körül kirobbant vitáról van szó, amely mintegy két éven át borzolta a kedélyeket, s amelyben Sinkó is állást foglalt a fiatalok mellett téve le a voksot. Az *Ifjúság Szava* által szervezett vitában Sinkó különösen két bírálót utasított rendre keményen: Rehák Lászlót, aki akkor a *Magyar Szó* nagy tekintélyű főszerkesztője volt, és Gál Lászlót. Rehák bírálatát nem

tartja elég konkrétnak, úgy véli, nincs benne sem szeretet, sem odaadás. „Ilyen elvi dogmatizmus irodalomra alkalmazva nem tesz szolgálatot az irodalomnak, hanem elriasztó, bénító hatású."[22] Gálon, aki a *Dolgozók* c. hetilapban osztályharcos hévvel rontott neki az egész nemzedéknek, s különösen Tomán Lászlónak, Sinkó alaposabban is elveri a port:

> „Ezt a bürokratikus szovjet mentalitást, mely mindjárt rásüti a másikra a Káin bélyegét – minálunk meghonosítanunk nem szabad. A mi álláspontunk szerint a kritika feladata: a legnagyobb szeretettel utat mutatni, segíteni – nem pedig a hóhér szerepében tetszelegni. Mert ilyen mondat, hogy »A jugoszláviai magyar ifjúság azonban nem fog kezet sem Németh Lászlóval, sem **ezzel** a Tomán Lászlóval« – ez nem irodalmi kritika, ez kiátkozás, ez demagógia. Mert ha valakinek nem tetszik a Debreczeni-könyv kritikája, és azért egy kalap alá veszi Tomán Lászlót a fajvédő Németh Lászlóval – az nem más, mint demagógia. Ettől, az ilyen kritikától ifjúságunk semmi jóra nem számíthat."[23]

Sinkó azonban nemcsak azért jött Újvidékre, hogy megkísérelje az öregek és a fiatalok közötti viszályt elsimítani, hanem azért is, hogy ideológiai eligazítást tartson a vajdasági magyar írók feladatairól tekintettel arra, hogy „a magyar tömegek ma politikai aktivitásban, szellemi érettségben, öntudatban elmaradnak hazánk többi népei mögött".[24] Sinkó kifejti, a szerb és a horvát nép nemcsak szenvedni, de harcolni is tud, szemben a magyarral, amely – Petőfi-brigád ide vagy oda – a legtöbb esetben csak szemlélője volt a többiek felszabadító harcának. A magyar tömegek öntudata javulásának némi jelét az író a szövetkezetekben (!) és a rohambrigádok nagy számában (!) látja. S mit sem törődve egyéni lélekkel és személyiséggel, a vajdasági magyar író feladatát így határozza meg:

> „Mi más lehetne a vajdasági magyar író feladata, mint ezt a fejlődést szolgálni, meggyorsítani, azon lenni, hogy a lehető

[22] Sinkó: Az entellektüellről... 270.
[23] Uo. 271.
[24] Uo. 268.

legrövidebb időn belül eltűnjék az a különbség, mely a társadalmi aktivitás és a politikai érettség tekintetében a magyarság és Jugoszlávia népei között még fennáll."

Szó sincs itt autonóm irodalmi értékrendről – **szocialista nemzetpolitikai lojalitásról** viszont annál inkább. S ez az az ideológia, amely vörös fonálként tulajdonképpen végigvonul Sinkó Ervin egész munkásságán, noha időközben majd nagyot változik a világ, és nagyot az irodalom- és művészeteszt étikai értékrend is. A szocialista realizmust félig nyúzott bakkecskeként visszaűzik a kelet-európai pusztákra: a ljubljanai írókongresszuson Krleža színre lépésével új időszámítás kezdődik, s innentől kezdve már nem a műalkotástól magától, „csupán" létrehozójától, a művésztől, és persze magától az értelmiségi kaszttól kívánják meg a lojalitás konkrét és szimbolikus kinyilvánítását. Az irodalmi mű, ha nem bírál néhány tabut (Tito-kultusz, Jugoszláv Néphadsereg, Jugoszláv Kommunista Szövetség, testvériség–egység) visszanyerheti autonómiáját és önelvűségét, az alkotó mint az irodalmi élet és a társadalom szuverén tagja azonban nem. Ennek az ellentmondásnak fontos művelődéstörténeti és kisebbségpolitikai manifesztuma Sinkó Ervin székfoglaló előadása a Magyar Tanszéken (1959).

Hogyan is kezdi?

„…ellenkezne a jugoszláv forradalom szellemével, sértené a szocialista Jugoszlávia leglelkét, ha a magyar irodalom tanszékének felállításával kapcsolatban az állam vagy a kormány nagylelkűségét dicsérném, illetve a jugoszláviai magyarság háláját hangoztatnám az állam, a kormány vagy bármiféle hatóság iránt.

Amit kaptunk és kapunk […] nem valamiféle uralkodó nemzetnek, hanem annak köszönhető, hogy a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban nincs uralkodó nemzet.

Amit kaptunk és kapunk, azt a forradalomnak köszönhetjük, amely nem Jugoszlávia egyik vagy másik népének, hanem valamennyinek, valamennyiünknek a forradalma."[25]

Majd valamivel később:

„A magyar irodalomnak ez az egyetemi tanszéke tehát csak akkor fog a jugoszláviai magyarság kulturális életében pozitív szerepet betölteni, ha tevékenysége sikeres hozzájárulás lesz a Jugoszlávia szocialista kultúrájáért folytatott általános, sokoldalú közös erőfeszítéshez."[26]

Sinkó azt mondja, amit várnak tőle. Vagyis a látszat ellenére minden jól van. Utópia valóban felépül. Látni már a szocialista jövőt is: édes és jó. S ráadásul jugoszláv.[27]

[25] Sinkó Ervin: *Magyar irodalom. Tanulmányok.* Első kötet. Első és második könyv. Novi Sad, 1963, Forum, 7.

[26] Uo. 8.

[27] Egyet kell értenünk Szeli István megállapításával: „Sejtésem szerint a tanszéki oktatás eléggé váratlan és nem kellően előkészített beindításának hátterében megint csak politikai motívumok húzódtak meg: egyrészről a sztálinista kultúramodell elutasítása, másrészről pedig a magyar szellemi-kulturális-tudományos élettől való leválasztásunk." Tóth Pál Péter: Nyelv és lélek – vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szeli István akadémikussal. *Magyar Tudomány,* 1991. 4. sz. 463.

■■■ Ózer Ágnes

REHÁK ■

A történettudomány egyik alapvető kérdése azoknak a mércéknek a meghatározása, amelyek alapján egy-egy történelmi korszaknak, a korszakon belül egy-egy eseménynek és történelmi egyéniségnek a jelentőségét, történelmi szerepét értékelik. Nem kis szerepet játszik ebben a folyamatban annak az időbeli távnak az elmúlása, amely a történelmi eseményektől elválasztja az értékelő értekezőt, mint ahogyan az sem mellőzhető, hogy milyen történelmi forrásokra támaszkodva alakult ki az adott korszak eseményről vagy egyéniségről alkotott képe. Az sem mellékes,

hogy ki az, aki arra vállalkozott, hogy ezt a képet megalkossa. Úgy tűnik, ez a munka nagy történelmi korszakok, jelentős történelmi események és személyiségek esetében egyszerűbb. Az idő múlásával a kép esetleg árnyaltabbá válik még akkor is, ha szinte szabályszerűen megjelenik a végleteiben pozitív és a végleteiben negatív történelmi kép is.

A helyzet azonban a XX. század 90-es éveitől – különösen, ha az egykori Magyarországról és az 1918-at követően a trianoni határokon kívül rekedt nemzetrészek történetének, eseményeinek és egyéniségeinek a megítéléséről van szó – az idő múlásával nemhogy a letisztulás és tisztánlátás jeleit mutatná, hanem – a másik véglet irányába billenve – ennek a képnek a kialakítása szinte ellehetetlenedik. S a kisebbségi létbe szakadt nemzetrészeknek két feltételrendszernek kell megfelelniük. Nemcsak a velük azonos országban élő nemzetrészek előtt kell eleget tenniük az utókor felállította normáknak, hanem az anyaországban felállított történelmi mércéknek, nemzeti elvárásoknak kellett a múltban és napjainkban is eleget tenniük, hogy kiderüljön, jó vagy nem jó magyarok. Ha a második világháborút követő időszakban tevékenykedő egyénről van szó, elsőrendű szerepe van annak az ideológiai blokádnak, amely az 1944–45 utáni kommunista-szocialista korszak legegyszerűbb leírását, eseménysorozatának, kronológiájának elkészítését megnehezíti, és szélsőségesen negatív történelmi kép megrajzolására kötelez mindenkit, aki a gyakran pejoratív értelemben „komcsi"-nak nevezett korszak bármely eseményével vagy egyéniségével szeretne foglalkozni.

A korszakkal való foglalkozás sajátossága, hogy az egykori Jugoszlávia határai közé került, ma leggyakrabban délvidékinek nevezett vajdasági magyarságnak a rendszerváltást követően különböző követelményrendszereknek is eleget kell tennie. Az értékelők hosszabb-rövidebb tanulmányokban nemcsak a már említett „magyarsági bizonyítványt" követelik meg, de a kutatónak az adott történelmi kornak az anyaország hatalmi, társadalmi, művelődési és esztétikai rendszeréhez való hűségvizsgálatán, átvilágításán is át kell esnie, és elvárásainak eleget tennie.

Ha elfogadjuk és általánosítjuk azt a nézetet, hogy a kisebbségi létbe szorult nemzetrészek 1918 utáni szereplésének egyik jellemzője a „kényszerpályán való mozgás”,[1] amely az 1944–45 előtti korszakot valóban jellemezte, az 1944–45 utáni korszakra már teljes egészében nem vonatkoztatható. A történelmi hitelesség azonban megköveteli, hogy egyes kiemelkedő személyiségek esetében – ezeket a korszakokat megjelölve – ne csak a közösségről alkotott kép értékelésénél legyünk figyelemmel a „kényszerpályára kényszerítettség” tényével, hanem az egyén tevékenységének értékelésében is. Az ilyen hozzáállással talán könnyebben ítélnénk meg, hogy az adott körülmények között, a közösség előrehaladását biztosító tettek alapján, az egyén és közösség viszonyát véve alapul egy egyén milyen módon vett részt és járult hozzá a vajdasági magyar társadalom előrehaladásához.

Ennek egyedüli módja annak a felmérése, hogy a vajdasági magyarság második világháború utáni történelmében a vajdasági magyarság történelmi emancipációjához ezek az egyének milyen módon és mennyire járultak hozzá anélkül, hogy feladták volna az akkor elfogadott társadalmi mércék alapján elkötelezett világnézetüket. Különösen 1948 után, amikor a körülményeket és lehetőségeket kihasználva egyes értelmiségiek fenntartották független világnézetüket.

Mindenesetre a kor és a kiemelkedő személyiségek és értelmiségiek megítélésének mércéit semmi esetre sem azok állíthatják fel, akik valós vagy leggyakrabban vélt sérelmeikért szeretnének elégtételt venni a ma már leggyakrabban igen idős vagy már halott személyeken, akik felett nemcsak pálcát törnek, hanem nemritkán ki is gúnyolják abban a hitben, hogy így eliminálhatják őket. Mint ahogyan az sem lehet mérce, hogy a mai társadalmi konfúzióban a vajdasági magyarság politikai és értelmiségi elitje *mennyire értékeli* az 1991 előtti, a rendszerváltás és az egykori Jugoszlávia szétesését megelőző korszak kiemelkedő vajdasági magyar személyiségeit.

Fennáll és nyitott annak a kérdése is, hogy vajon etikus-e ezekről a személyekről olyanoknak értekezniük, akik már nem élnek

[1] A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény*. Szeged, 2010, SZTE TDI.

a Vajdaságban, és az itteni létfeltételekről már kívülállóként, de semmiképpen sem pártatlanul mondják ki ítéleteiket.

Így van ez a második világháborút követő időszak vajdasági magyar politikai és társadalmi életének egyik jelentős alakjával, az 1922-ben született dr. Rehák Lászlóval is, aki a háború előtti kommunista mozgalom résztvevőjeként 1944-től a század utolsó évtizedéig jelen volt a vajdasági magyarság társadalmi életben.[2] 1944-től *ideológiai ellenőre,*[3] 1948-tól főszerkesztője volt a *Magyar Szó* napilapnak, majd 1956-tól a Forum Kiadó vezérigazgatójaként tevékenykedett. Egyetemi tanulmányait Szabadkán és Budapesten folytatta, majd Belgrádban, az Újságíró Főiskolán szerzett diplomát. 1964-ben az Újvidéki Egyetem Jogi Karán védte meg doktori értekezését a Jugoszláviában élő kisebbségek helyzetéről írt tézisével. Körülbelül tíz évig, 1960 és 1970 között számos politikai funkciót töltött be, s így lényegesen hathatott a vajdasági magyarság kisebbségi életének fejlődésére az egykori szocialista Jugoszlávia határain belül.

A XX. század második felében Rehák László részt vett a nemzeti egyenjogúságért vívott politikai harcokban, többek között 1968-ban többedmagával az SZKSZ Vajdasági Tartományi Bizottságának február 23-i és a Szocialista Szövetség Tartományi Választmányának 1969. április 2-i ülésén összefoglalónak is értékelhető felszólalásaival. A Kommunista Szövetségnek ezen az értekezletén *A nemzetek közötti viszony fejlődésének időszerű eszmei-politikai kérdéseiről és a vajdasági kommunisták feladatairól* értekeztek. Az értekezleten Mirko Tepavac, Kovács László és Milorad Ilkić elnökölt, az értekezlet anyagát a TB nemzetiségi bizottsága készítette elő. Az előre előkészített anyagból kitűnik, hogy 1968-ban a Szerb Kommunista Szövetség tartományi szervei nem voltak megelégedve egyes társadalmi tevékenységek pénzelésével, többek között az iskoláztatásra, a kultúrára, a többnyelvű közigazgatás megnövekedett költségeinek a fedezésére kiválasztható pénz mennyiségével, mellyel kapcsolatban arra a következtetésre jutottak, hogy „a társadalmi-politikai közösségek manapság egyáltalán nem serkentő, hanem csupán költségvetési

[2] Dr. Rehák László életéről és munkásságáról két hitelesnek mondható forrással rendelkezünk. Az egyiket Pósa Rózsa, Rehák második felesége írta le Gábrity Molnár Irén kérésére 2001 áprilisában. A másikat, amely Rehák második világháborút megelőző forradalmi múltjáról szól, személyesen mondta el Vékás János újságírónak, amelyet Vékás 2010-ben, a VMMI kiadásában, saját megjegyzéseivel kiegészítve tett közzé.

[3] A kifejezést, hogy Rehák László a „*Magyar Szó* ideológiai ellenőre", Kalapis Zoltánra és Gerold Lászlóra hivatkozva az *Újvidék enciklopédiájá*ba írt szócikkben használják (*Enciklopedija Novog Sada*. XXIII. Novi Sad, 2004, Novosadski klub), majd Vékás János *Utak* című kötetében (Zenta, 2010, VMMI). A kérdésről *lásd* még Major Nándor: Kényszerhelyzetben árnyalatokért (*Híd*, 2010. 12. sz.).

jellegű eljárásokat alkalmaznak". Az 1967. évi mérleg szerint a költségvetésből pénzelték a nemzetiségi lapokat, a folyóiratokat, a könyv- és tankönyvkiadást, a magyar drámastúdiót, a gyermek- és bábszínházakat, az amatőr együtteseket és a rádiót.[4] Ugyanakkor leszögezték, hogy a kulturális tevékenység egyéb területein, így a könyvtárakban, a levéltárakban, a képtárakban, a művelődési központokban, a népegyetemek és kultúrotthonok pénzelésében nem veszik figyelembe a tényleges költségeket, ezért az ágazat munkájában „nem kapnak megfelelő helyet a **nemzetiségek szellemi-kulturális** alkotó munkásságának fejlődési lehetőségei". Az ülésre előkészített anyag nem volt más, mint a nemzetiségi oktatás, kultúra és művelődési élet felmérése. Egyúttal a megnövekedett költségekhez szükséges pénzek előteremtéséhez nélkülözhetetlen politikai döntésnek, a konszenzusnak az elérése volt a cél. A vitában Slobodan Milaković, Dušan Radaković, dr. Jan Kmeć, Olga Vitorović, Mészáros Anna, Zora Krstonošić, Đorđe Radosavljević, Szabó Ida, Dušan Popović, Milan Pražić, Dušan Moskalj, Mirko Čanadanović, Kelemen Mátyás, Estera Ivković, Nagy József, Andrej Čelovski, Mirko Tepavac és dr. Rehák László szólalt fel.

Rehák László felszólalását a hamis avantgardizmus elleni tézisével kezdte, amely szerinte „a nemzeti jelleg iránti közömbösségből és érdektelenségből" ered, s amely tulajdonképpen a más nemzetek szükségletei iránt tanúsított érdektelenség, közömbösség és szűkkeblűség megnyilvánulása, miközben saját nemzete kiváltságos helyzetének és kedvező körülményeinek megőrzésére törekszik. Szerinte „akkor még az önigazgatás mechanizmusai nem voltak teljesen kifejlesztve és hozzáidomítva a vegyes nemzetiségű vidékek szükségleteihez". A nemzetiségek kultúrigényének kielégítése, valamint a fennálló nehézségek – véleménye szerint – nem voltak megoldhatók etatista-unitarista nyomással, ami ekkorra már vereséget szenvedett. Rehák szerint a nemzeti szükségleteket globális szabályozók útján lehet kielégíteni, ezek közül az elemi kulturális szükségletek közül kettőt említett: a „nemzetiség anyanyelvi iskoláztatását és az anyanyelv használatát a társadalmi érintkezésben".

[4] Ez 1967-ben 1 757 500 000 dinárt tett ki, ami 14%-kal volt több az 1966-os összegnél.

Az anyanyelvi iskoláztatás – Rehák szerint – abban az időben már a nemzetiségi-politikai jogok legelemibb megnyilatkozásának számított, így mind az egyén, mind pedig a népcsoport elfoglalhatta helyét a „munkatermelékenység megfelelő fokán". Szerinte „az anyanyelv egyenrangú használata nemcsak általános demokratikus szabadságjogot jelent, hanem lényeges jogot is, és feltételét annak, hogy az ember mint termelő a maga teljességében kifejezésre juthasson, mint ember megvalósíthassa önmagát, és érvényesüljön". Szerinte a nemzetek közötti viszonyokat „nem lehetett nacionalista versengéssel rendezni". Majd annak a meggyőződésének adott hangot, hogy ezeket a viszonyokat lehetetlen fentről szabályozni, ezt a dolgozóknak „közvetlenül, a saját felismerésük és politikai érettségük birtokában kell rendezniük". Szólt a nemzetek közti viszonyok normatív szabályozásáról is. Az akkor érvényben lévő alkotmány szerinte inkább „politikai eszméket, mintsem alkotmányos biztosítékokat" tartalmazott. Majd megállapította, hogy a Szerb Köztársaság alkotmánya nem tartalmazott elegendő „normatív rendelkezést, s ezért a benne foglalt eszméknek nem volt meg az az erejük, mint az alkotmányos rendelkezéseknek, s mint alkotmányjogi megoldások nem elég hatékonyak".

Sajátos módon, közvetve iktatta be a dokumentumok hiányosságát kiegészítő javaslatait. Indítványozta, hogy a 6. oldalra, új bekezdésbe iktassák be a tudományos kutatást és a szaktudományos tevékenységet, hogy lehetővé váljék a tudományos vívmányok felhasználásának lehetősége, majd a nyelvoktatás és nyelvi kutatások anyagi támogatásáért szállt síkra. Az iskolareformról pedig kifejtette, hogy meg kellene szüntetni a tantervek meghozatalában a köztársasági centralizmust. Szerinte az akkori iskolákban nemzetileg közömbös vagy nacionalista elemeket neveltek. Majd arról szólt, hogy ha egy „nemzetiségi tanuló bármely indítékból szerb tannyelvű iskolába iratkozik, valójában szerb iskolába, úgyszólván a szerb nemzet soraiba iratkozik be", legalábbis ami a kulturális szférát illeti. Mivel a saját nemzeti kultúrájából semmit nem nyújt neki ez az iskola, asszimilációnak

veti alá magát, vagy ha nem is, hát lemond a művelődésről, s nemzeti kultúrájából csupán annyit őriz meg, hogy a nyolcosztályos iskoláztatás végeztével konyhanyelvi szinten beszéli anyanyelvét. Rehák azt is problémának tartotta, hogy a szerb és horvát tanulók semmit sem ismernek azoknak a körülöttük élő nemzeteknek a kulturális kincséből és történelméből, melyekkel állandó kapcsolatban vannak. Nézete szerint látókörüket „politikai munkával kell kibővíteni, felszámolni nemzetileg egysíkú szemléletüket", és ezt elsősorban a tantervek módosításával kellett volna elérni, ezt pedig csak úgy lehetett volna, ha a tartomány szélesebb hatásköröket kap a tantervek előkészítésében. 1967-ben Rehák nem kívánt kiállni a kulturális autonómiáért, de az volt a véleménye, hogy a párt erről szóló anyaga egyoldalúan elmarasztalja ezeket a követeléseket. Szerinte a pártnak arról kellene elgondolkodnia, hogy mi váltotta ki a kulturális autonómia iránti igényt. Többek között azt is leszögezte, hogy a Kommunista Szövetség nemzetiségi összetétele kedvezőtlenül alakult, ezáltal pedig ellehetetlenedett a „nemzetiségi párttagok nemzeti törekvéseinek érvényre jutása".

1969. április 2-án a Szocialista Szövetség Tartományi Választmánya foglalkozott a nemzetek közötti viszonyokkal. Így a tartomány (VSZAT) Alkotmánytörvényének a nemzeti egyenjogúság szabályozásával, annak a társadalmi és gazdasági szférában való megvalósulásával, a nemzetiségi nyelvek használatával a közéletben, az anyanyelvi iskoláztatással, a nemzetiségi kultúrák fejlődésének kérdéseivel. A vitában dr. Szeli István, Ivan Vuković, Tihomir Todorov, Csubela Ferenc, Mirko Čanadanović, Fehér Kálmán, dr. Rehák László, Viora Nistor, Andrej Čelovski, Girizd László, Varga László és Kelemen Mátyás vett részt. Az értekezleten dr. Rehák László anyanyelvén, magyarul szólalt fel, a megjegyzésben szerepel, hogy Rehák beszédét a gyorsíró nem tudta feljegyezni, csak a szerb nyelven elhangzott összefoglalót.[5] Rehák szerb nyelvű összefoglalóját azzal a megállapítással kezdte, hogy a nemzetek közötti viszonyok nem tekinthetőek egyszer és mindenkorra adottaknak. Annak a meggyőződésének adott

[5] *Vajdaság és a nemzetiségi kérdés*. Újvidék, 1970, Forum, 216.

hangot, hogy alaposan kell tanulmányozni azokat a dokumentumokat, amelyek hatással lehetnek a nemzetiségi kérdés iránti állásfoglalásra. Ezzel egy időben leszögezte, hogy a két csoportra osztott dokumentumokkal nemcsak a politikai aktivistáknak, hanem az egyszerű dolgozóknak is meg kell ismerkedniük, mert azok széles körű tanácskozások és konzultációk eredményeként jöttek létre. Az is érdekes tény, hogy Rehák konkrét példákon demonstrálta a nemzetiségeket érintő kérdésekre vonatkozó határozatok politikai konszenzusra jutásának folyamatát. „Így például a szerbhorvát nyelvnek a nemzetiségi tannyelvű iskolákban való kötelező vagy önkéntes tanulására vonatkozó döntésekkel kapcsolatos elvi álláspontok kialakításával nemcsak a Tartományi Bizottság plénuma, hanem szövetségi-állami szinten pártkongresszusi határozat is született" – hangsúlyozta. Majd azt is megmagyarázta, hogy a döntés kivitelezéséhez még az sem elegendő, hogy a „határozatok valóra váljanak". A társadalom minden pórusát át kell hatniuk, „mert azok nem önmaguktól válnak társadalmi álláspontokká", s szerinte az sem mindegy, hogy az elvi álláspontok miként valósulnak meg. Ezek az elvi álláspontok mindenkor a társadalmi élet valós jelenségéhez – adott eleméhez kapcsolódtak, az iskoláztatáshoz, az önigazgatáshoz, a bürokratizmushoz, egyesek kiváltságos helyzetéhez a kulturális alkotómunkában, a kulturális javak élvezetéhez, a kultúra társadalmasításához, a tudományfejlesztéshez, könyvkiadáshoz, melyek mindegyikének megvolt a nemzetiségi vonatkozása is. Véleménye szerint ezeknek a kérdéseknek, a vegyes nemzetiségi közösségben az elvont politikai kérdésként kezelése csak a legfejlettebb nemzet érdekeinek a kielégítését eredményezte – tehát nálunk a szerb nemzetét, mivel az lehetőségeit és vívmányait tekintve is a legerősebbnek számított. Ebben a kontextusban Rehák külön kitért a kulturális tevékenység elhalásának a kérdésére, valamint a szlovák és magyar községekben a művelődési egyesületek megszűnésére, és a nagyobb egyesületekkel való egyesülésére. A művelődési egyesületeknek – megítélése szerint – a művelődési élet szervezésében és a „kulturális értékek közve-

títésében" kiemelkedő és lényeges jelentőségük volt, ezért annak a véleményének adott hangot, hogy azokon a településeken, ahol megszűntek a művelődési egyesületek, de munkájukra szükség volt, ott újra kell éleszteni a munkájukat.[6]

Ezt követően beszédében külön kitért az etnocentrizmus és nacionalizmus jelenségére és annak veszélyeire. Meglátása szerint ez minden népcsoportnál előfordulhat. Ezzel kapcsolatban állapította meg, hogy a szerb nyelv kötelező tanulását „reális keretek közé kell szorítani" annak tudatában, hogy még az ilyen környezetekben sem érhető el az az ideális helyzet, amelyben „teljes lesz a kétnyelvűség", amikor az embereket egyformán kezelik függetlenül attól, hogy szerbül vagy magyarul szólalnak meg. „A mi környezetünkben legkevesebb öt nyelvet kellene beszélnünk" – állapította meg Rehák. Majd hozzáfűzte, hogy arra kell ügyelni, hogy „midőn elvárjuk a tiszteletet saját anyanyelvünk iránt, ne kövessünk el erőszakot a más anyanyelvűekkel szemben".[7] Forradalmibb nézetet vallott, amikor arról beszélt, hogy a nyelvi különbségek tiszteletben tartásán kívül „mindenkit arra kell nevelni, hogy mások nemzeti sajátosságát is tiszteletben tartsa", mert „a nemzeti sajátosság része az ember személyiségének, létének", ami az „internacionalizmus érvényszerzését" is jelentette volna egyben.

Ha mai szemmel vizsgáljuk Rehák László 1968-ban és 1969-ben kifejtett nézeteit, akkor megállapíthatjuk, hogy a megváltozott terminológián kívül szinte minden szava és megállapítása vonatkoztatható a mai helyzetre is – csak valamivel fokozottabban és kiélezettebben. Természetesen távol áll tőlünk, hogy azt állítsuk, Rehák Lászlónak látnoki képességei voltak, de annál inkább állíthatjuk azt, hogy akkor a nemzetiségek, ma pedig a kisebbségek – nemzeti közösségek – életében a több mint négy évtizeddel ezelőttihez viszonyítva semmi sem változott, az 1974 és 1986 közötti időszakhoz viszonyítva pedig csak súlyosbodott a helyzet, vagyis visszafejlődtek.

Rehák László második felesége, Pósa Rózsa újságíró visszaemlékezésében az 1970-es évet sorsfordulóként jelölte meg Rehák László politikai pályafutásában és életében is. Szerinte

[6] Kb. ekkor tevékenykedett Rehák László fokozottan a dél-bánáti művelődési egyesületek munkájának újraszervezésén.

[7] Rehák László felszólalása. In *Vajdaság és a*... 220–221.

erre a *Híd*ban megjelent, *Kívánt segítség és hívatlan atyáskodás a nemzetiségek érvényesülési folyamatában* című írásának kapcsán került sor.[8]

Rehák ebben az írásában azért szállt síkra, hogy a nemzetiségek érvényesülési folyamatában, amely szerinte összefüggésben állt Vajdaság „újszerű" helyzetével, és ennek a helyzetnek az alakulása pedig szoros összefüggésben volt – nézete szerint – a tartomány viszonylagos önállósága és a tartományban élő nemzetiségek nemzeti kollektivitása erőteljesebb affirmációjának folyamatával. Meglátása szerint a Vajdaság alkotmányjogilag önállóbb helyzetéből számos tennivaló fakadt, de Rehák véleménye szerint ezt többen úgy élték meg, mint „a szerbek pozíciójának visszaszorítását", különösen a Vajdaságban. Ő a különbözőségben valós egységet helyezte előtérbe az egységesítő unitarizmus helyett, amelynek igazolására a politikai viszonyok történelmi fejlődésében kereste a példákat, egyúttal pedig visszautasította annak szükségességét, hogy mint a háború utáni első években, a többségi nemzet ítélje meg, hogy a kisebbség számára mi jó és hasznos, és mi nem. Annak ellenére, hogy véleménye szerint a háborút követő első években, 1944–45-ben a szerb „elvtársak" komoly segítséget nyújtottak a jugoszláviai magyar kisebbségnek, hogy kiképezze és beindítsa a kisebbségek számára az anyanyelvű oktatást. Szerinte az áthidaló megoldással, az A és C tanfolyamosokkal mintegy egy évtizedet sikerült megspórolni a nemzetiségek oktatásában, mert a középiskolai végzettségű tanítókáderek iskoláztatásával csak egy évtized múltán sikerült volna a teljes képzettségű tanítói kar felállítása. Enélkül pedig – Rehák akkori megítélése szerint – „egy nemzetiségnél sem lehetett komolyan beszélni értelmiségi rétegről". Ez a tevékenység gyökeres változást hozott a magyar tanügyi értelmiségnél is. Annál inkább, mert a jugoszláviai magyarság körében a kommunisták százaléka kisebb volt, mint a többségi szerb nemzet tagjai között. A szerb „elvtársak" további ilyen jellegű segítségére azonban a nemzetek érvényesülésének azon fokán Rehák szerint, már nem volt szükség. Az osztályjelleg hangsúlyozásának szükségességével magyarázta meg a nemzeti jellegzetességek elkülö-

[8] Rehák László: Kívánt segítség és hívatlan atyáskodás a nemzetiségek érvényesülési folyamatában. *Híd*, 1970. 10. sz.

nítésének tényét. Ezek szerint 1970-ben már világos volt, hogy a nemzetek érvényesülése nem veszélyeztette az ország egységét, s az nem veszélyeztette a Vajdaság erkölcsi, politikai egységét és a jó nemzeti viszonyokat sem. Ekkor már Rehák arról is meg volt győződve, hogy az „önigazgatáson alapuló szervezkedés magába foglalta nemcsak a horizontális, hanem minden másfajta, így a vertikális szervezkedés" lehetőségét is. Ugyanakkor a nemzetiségi viszonyokban észlelhető lényegbevágó változások alapját véleménye szerint a szociális mobilitás képezte, ez pedig többek között az iskolahálózat fejlettségének a függvénye is volt. Tézisének alátámasztásaként a magyar nemzeti közösség fő problémáját, a szociális átalakulás folyamatában észlelt fejlődési hiányosságokat is elemezte 1970-ben. Többek között arra is rámutatott, hogy a jugoszláviai magyar kisebbségnek az átlagnál nagyobb százaléka dolgozott ugyan a népgazdaság társadalmi részlegében, de a fejlett és hagyományos munkásosztályi rétegének ellenére a képzett magyar munkások száma alacsonyabb volt a köztársasági átlagnál (Szerb Köztársaság), kivételt csak a magasan szakképzett munkások százalékaránya képezett (amely a köztársasági átlag körül mozgott). Azt is megállapította, hogy a szakképzetlen magyar munkások aránya magasabb volt a köztársasági átlagnál. Alacsonynak tartotta az egyetemi és főiskolai végzettségű magyar hivatalnokok számát. A magyarok közül minden második csak elemi iskolai végzettséggel rendelkezett.

A szociális átalakulás lényeges kérdésének tartotta a jugoszláviai magyarság iskoláztatási lehetőségeit is. Érveit Varga László[9] diplomamunkájából sorakoztatta fel, mely szerint a jugoszláviai magyarság iskoláztatási lehetőségei és iskoláztatási mutatói 1960 és 1966 között csökkenő tendenciát és kedvezőtlen alakulási irányt mutattak. Az adatok szerint nemcsak az anyanyelven tanuló középiskolások száma csökkent, hanem az egyetemistáké is. 1963-ban 2913 magyar egyetemistát tartottak számon, míg ez a szám 1968-ban 2700-ra csökkent, tehát az nemcsak százalékarányban, hanem abszolút számban is csökkent. Ezeket a problémákat Rehák már társadalmi problémaként jelölte meg,

[9] Varga László politikus és társadalmi munkás 1970-ben szerzett oklevelet *A magyarok társadalmi-politikai helyzete Jugoszláviában* című diplomamunkájával.

különösen azért, mert az országban ebben az időszakban az egyetemi hallgatók számának növekedése 30%-os volt. Szerinte problémát jelentett az is, hogy a tartományban a KSZ tagságának nemzetiségi összetétele is kedvezőtlenül alakult.

A klasszikus és új keletű nacionalizmussal foglalkozva, a „magyarabb nacionalizmus" jellemzésére is kitért. Szerinte a magyar nacionalizmus „klasszikusabb a többinél". Ezért véleménye szerint ebben a többnemzetiségű országban „kötelességünk szembeszállni ezzel a nacionalizmussal", de nem nemzetközi kötelességből, hanem „saját magunk miatt, saját népünkkel és munkásosztályunkkal szembeni kötelezettségből". Emellett szerinte meg kellett küzdeni a „saját talajból fakadó újabb keletű, kisebbségi nacionalizmussal is", melyen belül megkülönböztette a „szolgalelkű kisebbségi életérzésből fakadó nacionalizmust" is. Ez a nacionalizmus szerinte saját, jugoszláviai magyar közösségét olyan kis közösségként élte meg, „mely képtelen magát fejleszteni", ezért a „magyarországi magyarság közvetlen függvényeként kell megőriznie individualitását". Szerinte ezzel az érzéssel nem a nagymagyar nacionalizmus szekerét tolták, hanem a nagyszerb nacionalizmusét, és az asszimilációt segítették elő. Az a hit, hogy majd (az akkor még félmilliónyi magyar) felszívódik, hisz képtelen a sajátos, önálló nemzeti életre, Rehák megítélése szerint téves volt, mert az önigazgatási folyamatokkal a jugoszláviai magyarság nagykorúsodott, és „fejlődésében saját utak és jegyek jelentkeznek" a magyar nemzet egészéhez viszonyítva is. Ez a viszony pedig változást fog jelenteni a többi nemzeti közösségekhez viszonyítva is, amely már magán hordozza az „individualizálódás" jeleit is. Tehát a jugoszláviai magyarság annyira nagykorúsodott, hogy most már a többségi nemzettel való érintkezések megjelölésében a „nemzetek közti viszony" kifejezés került használatba. Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy a „begubózás", a szeparatizmus megjelenése annak a jele, hogy az általános viszonyok síkján történt rendellenesség.

Rehák részletesen foglalkozott a község és tartomány szerepével a nemzetiségek érvényesülési folyamatában, majd pedig a

többségi nemzet és a nemzeti kisebbségeknek a területi iskolákhoz való viszonyulásáról értekezett. Arról a jelenségről, hogy a területi iskola a többségi nemzet szempontjából kivétel, míg a kisebbségek esetében szabály. A Zlatko Melvingertől kölcsönzött adatok alapján 1970-ben a vajdasági iskolák 6,1%-ában, azaz, 26-ban tanítottak csak magyar nyelven akkor, amikor a magyarok a tartomány lakosságának 23,8%-át képezték, s csupán négy középiskolában folyt magyar nyelven az oktatás.

Különbségekre hívta fel a figyelmet a közművelődési egyesületek esetében is, ha annak nemzeti összetételét vették alapul. Szerinte a vegyes lakosságú kis közösségekben a működvelő egyesületeknek kiemelt szerep jutott. Arra is rámutatott, hogy a magyar közösség szempontjából a működvelő egyesületek szerepe és jelentősége nem mindenhol egyforma, és az a társadalmi környezet fejlettségétől függ. Rehák megkérdőjelezte annak a nézetnek a létjogosultságát is, hogy a nemzeti közösségek jogainak a megvalósítását csak a nemzeti kultúrára való jog megvalósulásán keresztül ítéljék meg, és a kulturális-politikai vezetés kielégíti a nemzeti egyenrangúság kérdésének minden részét. Az ilyen szemléletnek – Rehák szerint – megengedhetetlen szűk területre korlátozódnia.[10] Ekkor még Rehák a kisebbségek vertikális szervezkedésének kérdését nem tartotta a nemzetiségi politika sorsdöntő kérdésének, de lényegtelennek sem.[11] Szerinte a kultúrában való vertikális szervezkedéshez már akkor meg kellett volna teremteni a megfelelő légkört, mert ezzel a vajdasági kisebbségek megbizonyosodhatnának arról, hogy a „dolgokhoz való megfelelő közeledés sokszor fontosabb, mint egy-egy szervezeti forma". „Mert ilyen légkör létrehozása nélkül, a nemzetiségek továbbra is szerb nyelven fognak vitázni ott is, ahol helyénvaló lenne, hogy anyanyelvüket használják, továbbra is tömegesen fogják járatni gyermekeiket nem anyanyelvű elemi és középiskolai oktatási tagozatokba, továbbra sem fogják használni nemzeti zászlójukat, továbbra is amatőr alapon, tömegében felemás módon fogják művelni kultúrájukat..." „Nemzeti egyéniségét azért fejezi ki, hogy emberi méltósága teljesebb legyen, hogy teljes emberi mivoltát fejezze ki."

■

[10] Ebben a kontextusban Rehák elhatárolódott az azonos tartalmú, de különböző nyelvű kultúráról vallott sztálini felfogástól.

[11] A magyarázatot ebben a kérdésben a nemzetiségek zászlóhasználata körüli országos közvita lefolyására alapozta. A magyar kisebbség zászlója ebben az időszakban a nemzetiszín zászló volt (piros-fehér-zöld) ötágú piros csillaggal.

A problémát Rehák szerint nem a nemzeti különbözőségek jelentették, hanem a nemzeti különbözőségek el nem ismerése, illetve a saját vagy más nemzeti érdek méltánytalan „fölébe helyezése", s ezért cikkével visszautasította a többségi nemzet „kívánt segítségét és hívatlan atyáskodásának szükségességét".

Rehák László pártpolitikusi pályafutása – az életrajzból ítélve – 1970-ben valóban megszakadt.[12] Magyar nemzeti közösségének javára való munkálkodása azonban nem. 1971-től a szabadkai Közgazdasági Karon egyetemi tanárnak és tanszékvezetőnek választották meg. Szabadkán kívül – energiáját és saját pénzét sem sajnálva – mindenhol tanította magyar nyelven azokat a tárgyakat, amelyekre képesítése feljogosította.[13] Feleségével, Pósa Rózsával szívükön viselték a dél-bánáti magyar egyetemisták anyanyelven való tanulási és továbbtanulási lehetőségeit, ezért szabadkai családi házukat kollégiummá alakították át, amelyet saját eszközeikből tartottak fenn.

Tanári pályafutásával párhuzamosan Rehák László a Vajdasági Szocialista Szövetség által 1971-ben alapított, társadalmi kérdésekkel, kultúrával és művészettel foglalkozó *Létünk*[14] című, Szabadkán megjelenő folyóirat első főszerkesztője lett, és 1990-ig szerkesztette azt.

Megélhette a vajdasági magyarság politikai szervezkedésének vertikalizációját, a második világháborút követő időszak első, nemzeti alapon szervezkedő politikai pártjának, a Vajdasági Magyar Demokratikus Közösségnek a létrejöttét is.

[12] Rehák László politikai pályafutásának fennakadásában egyes korabeli vélemények szerint első feleségétől, a moholi születésű Olga Jovanović Sokolovtól való válása is közrejátszott. Rehák Lászlónak a vajdasági magyarság helyzetéről és célkitűzéseiről vallott nézetei kialakításában jelentős szerepe volt második feleségének, Pósa Rózsának.

[13] 1974-ben az Újvidéki Egyetem összes kara magyar egyetemistájának szociológiát és önigazgatási szocializmust is tanított.

[14] A *Létünk* című folyóiratot intézmények, tudományos és társadalmi munkások kezdeményezésére a Vajdaság Dolgozó Népének Szocialista Szövetsége alapította azzal a céllal, hogy „gondoskodjon a tudományos gondolkodás fejlesztéséről és a magyar nemzetiség etnikai sajátosságait, kulturális, művészi és egyéb értékeit ápolja". Az alapításról szóló határozatot Kelemen Mátyás írta alá 1971. június 28-án.

Rehák László 1994. évi halálával a vajdasági magyar közösség második világháborút követő időszakának egyik meghatározó alakja távozott. Egy olyan egyéniség, akinek egyéni sorsa és sorsfordulói is szoros összefüggésben álltak nemzeti közösségünk háború utáni fejlődésével, akinek életútja, akár közösségünké is, csak kényszerpályától kényszerpályáig mozoghatott. Rehák László aktív, baloldali, kommunista viselkedési modellje semmiben sem különbözött a háború utáni időszak kommunista vezetői szerepkörének nemzetközi modelljétől.[15] Valami mást, többet, haladóbbat elvárni, mint ami a második világháborút követő időszakra nemzetközi viszonylatokban is jellemző volt, így utólag, évtizedek múltán értelmetlen. Közösségünkhöz való viszonyulása annyiban különbözik a vajdasági magyar politikai színtér többi szereplőjének tevékenységétől, hogy ő személyes vagyonának egy részét is a Szabadkán tanuló magyar egyetemisták tanulási feltételeinek javítására fordította.

Vajdasági magyar sorsától Rehák László sem szabadulhatott, mint ahogyan sorsuktól azok sem szabadulhatnak, akik a Vajdaságból való távozásukkal jogot formálnak maguknak annak a történelemnek a felülvizsgálatára, amelynek maguk is aktív részesei voltak egykoron. Ennek ellenére a vajdasági magyarság életében betöltött szerepüknek mérlegelésétől távozásukkal sem menekülhetnek meg. Mint ahogyan nemzeti közösségünk háború utáni társadalmi, kulturális és művelődési életében elért eredményeinek szándékos elhallgatása, alulértékelése és átértékelése is csak meddő, saját múltbéli tevékenységükről a figyelmet elterelő kísérlet maradhat.

[15] A romániai magyar kisebbség egyik kiemelkedő írójának és értelmiségi vezérének életében is előfordul az apa megtagadásának jelensége.

■■■ Vékás János

NEMZET SZÜLETIK? ■
Vita a jugoszláviai magyarság nemzetté válásáról

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1960-as évek végén a Vajdaságban vita alakult ki a legjelentősebb magyar irodalomtudós (Bori Imre) és a néhány évvel később legbefolyásosabbá vált magyar politikus (Major Nándor) között a jugoszláviai magyarság önálló nemzetté válásának lehetőségeiről. Előadásomban ismertetem a vita genezisét, és a kifejtett álláspontokat elhelyezem az akkori jugoszláviai társadalmi folyamatok kontextusába.

Ezzel újfent mérlegre teszem hipotéziseimet, amelyek szerint Jugoszlávia fennállásának egész időszakában a gyakorlatban folyamatosan a nemzetállami homogenizálás törekvései domináltak, még ha időnként a politikai proklamációk szintjén meg is jelent az integráns „jugoszláv nemzet" gondolata; a politikai gyakorlatban sosem volt esély a „nemzetek" és „nemzetiségek" államjogi státusának kiegyenlítésére. Azok az elképzelések, amelyek a regionális és lokális kötődések erősítésével vélték stabilizálhatónak egy kisebbség tagjai identitásának nemzeti összetevőjét, rendre azért futottak zátonyra, mert – többször hirdetőik akarata ellenére is – a nemzetállami terjeszkedés eszközévé váltak.

ELŐZMÉNYEK

1949-ben Újvidéken a következő címmel jelent meg Lőrinc Péter riportkönyve: *Nemzet születik Makedónia katlanaiban*. A szerző könyvének nem azt a címet adta, hogy „a nemzet felszabadul", „a nemzet kiválik" vagy „a nemzet államot alapít". A születés szó arra utalt, hogy valamilyen teljesen új, addig nem létezett entitás jön létre.

Mi segíthette volna világra ezt az új entitást? Kétségtelenül a politikai akaratra, az új társadalmi viszonyokra gondolhatott elsősorban Lőrinc Péter, amikor ilyen bátran fogalmazott.

A második világháború utáni Jugoszláviában úgy tűnhetett, hogy ennek a politikai akaratnak valóban semmi sem állhatja útját, ha még a Balkán legsúlyosabb kérdését, a nemzeti kérdést is képes egy időre zárójelbe tenni (vagy birtokba venni?) mondván, és egy rövid ideig a politikai akarat némely pretendense által talán gondolván is, hogy az megoldódott, a nemzetek összeforrtak a felszabadulásért vívott harc hevében. A fő aktor, Tito azonban ezt a kérdést, és különösen Macedónia kérdését nem tette zárójelbe. Macedóniát a szövetségi állam hat köztársaságának egyikévé tette meg, s rendkívül erőteljesen támogatta a macedón nemzeti identitás megerősödését. Keserű tapasztalatai voltak ugyanis ez ügyben.

A macedón kérdés állampolitikai instrumentalizálásának sikerére már a Szerb Királyság is nagy bizodalommal tekintett. Miután az 1881. évi titkos szerződéssel megkapta az Osztrák–Magyar Monarchia hozzájárulását a déli terjeszkedéshez, és megalakította a Szent Száva Társaságot a szerb liturgia és iskolák terjesztésére, a lakosság körében nagy ellenállásba ütközött. Stojan Novaković szerb politikus, diplomata, irodalomtörténész, aki rövid ideig miniszterelnök is volt, 1887-ben Szerbia isztambuli nagyköveteként ezzel kapcsolatban így írt Svetozar Simić akkori szerb kultuszminiszternek: „A bolgárságnak, mint mindannyiunk számára jól ismeretes, mély gyökerei vannak Macedóniában, melyeket szinte lehetetlen megsemmisíteni, ha csak a szerb eszmét állítjuk vele szembe. Ezért nagy hasznunkra lenne egy olyan szövetséges, amely a bolgársággal szembefordul, ugyanakkor közel áll a nép érzelmeihez. Ilyen szövetségesnek tekintem a macedón eszmét."[1] Ebből a megfontolásból támogatta Isztambulban a Titkos Macedón Bizottság szervezkedését, Belgrádban pedig 1889-ben kinyomtatták az első macedón ábécéskönyvet.

Amikor viszont kitört a második világháború és Bulgária elfoglalta Macedóniát, Metodije Satorov, a JKP macedóniai tartományi bizottságának titkára elfogadta a Bolgár Munkáspárt Központi Bizottságának álláspontját („egy terület – egy párt"), és csatlakozott hozzá megszakítva a kapcsolatokat a JKP vezetőségével.

[1] Џамбазовски, Климент: *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век.* Скопје, 1960, 17.

Tito az ország más részeiből odairányított káderekkel újjászervezte a macedóniai pártszervezetet és a Bolgár Munkáspárt álláspontja ellen erélyesen fellépett a Kominternben, aminek – ahogy már a Tito-korabeli források is fogalmaznak – „történelmi jelentősége volt a macedón nemzet egészére nézve".

Hogy Satorov álláspontjával nem lehetett egyedül, arról az is tanúskodik, hogy a Tito által 1941 júliusában kinevezett új tartományi pártvezetést is le kellett váltani 1942 júniusában, és csak akkor sikerült megszervezni a tartományi katonai parancsnokságot is. Ugyanakkor már 1943-ban megalakították a Macedón Kommunista Pártot. Mint ismeretes, a Szlovén és a Horvát Kommunista Párt már 1937-ben megalakult, viszont a Szerb Kommunista Párt megalakulását csak 1945 májusában engedélyezték.

A szemlélő azonban ennek ellenére, vagy éppen ennek alapján, arra következtethetne, hogy a társadalmi szerkezet kialakításában, a társadalmi integrációban, s ennek tudati megnyilvánulása, a nemzeti identitás formálásában a tényezők között a politikának nem volt vetélytársa. Erre utalhatna az is, hogy amikor az ország föderatív berendezésének kiépítése során meg kellett állapítani a köztársaságok határait, és egyes megoldásokkal kapcsolatban, halkan és szórványosan ugyan, de mégis megfogalmazódtak ellenvélemények, Tito ezeket azzal intézte el, hogy e belső határoknak nincs jelentőségük, ezek olyanok, mint „márványban az erek".[2] Ismeretes, hogy fél évszázaddal később e határvonalak mentén esett szét nemzetállamokra Jugoszlávia.

Az ötvenes évek második felében, az önigazgatás bevezetésével levegőhöz jutó, a mélyben addig is munkáló decentralizációs törekvések térhódításával azonban a politika mint integrációs tényező a gazdasági érdekben kapott versenytársat.

1958 januárjában a szlovéniai Trbovljében sztrájkba léptek a bányászok. Ez volt az első nagyobb sztrájk a titói Jugoszláviában, sokkolóan hatott, és a politikai vezetés alapos elemzést készíttetett az elégedetlenség okairól. Ebből kiderült, hogy a sztrájknak politikai konnotációi is vannak, a „jugoszlávellenesség" légkörében

[2] Tito 1945. május 21-i zágrábi beszédét *lásd Szabad Vajdaság*, 1945. május 24.

alakult ki, amely széles körben elárasztotta egész Szlovéniát. Mivel a vizsgálat nem korlátozódott Szlovéniára, az is megmutatkozott, hogy az ilyen légkör más köztársaságokban is jelen van. A helyzet megvitatására hívták össze 1958. február 5-án a JKSZ KB Végrehajtó Bizottságának titkos értekezletét, amelyen a testület tagjai mellett részt vettek a köztársaságok és a szövetségi szervek vezetői is. Ezen Tito ilyeneket mondott: „Az elvtársak a köztársaságokban a szövetségi vezetőség ellen hangolnak, Belgrádról úgy beszélnek, mint valamilyen nagyszerb központról, holott vagyunk itt minden köztársaságból."[3]

Svetozar Vukmanović Tempo, a szövetségi kormány gazdasági elnökhelyettese kifejtette: „Egyetlen problémát se vethetünk fel, egyetlen intézkedést se tehetünk, hogy az ne váljék nemzeti üggyé. Ha valakinek hitelre van szüksége [...] már belekeveredik a nemzeti egyenjogúság kérdése: miért adunk az egyik, és miért nem a másik köztársaságnak. A Szövetségi Végrehajtó Tanácsban olyan helyzet alakult ki, hogy mi a központi szervekben már egyetlen szót se hiszünk el abból, ami lentről [a köztársaságokból] érkezik. Mi úgy véljük, és ez igaz, hogy át akarnak verni bennünket, hogy a pénzt megkapják és elköltsék."

Noha ezekben az években még magas volt a gazdasági növekedés (1957 és 1959 között évi 13,3%), már megmutatkoztak a terv- és piacgazdaság egymás mellett éléséből eredő bonyodalmak. Tovább romlott a helyzet, amikor kezdtek elszaporodni a gazdasági bajok. A piacgazdaság felé való nyitásra lett volna szükség, ami önkéntelenül a decentralizációt is magával hozta volna, de e téren ellentétbe kerültek a fejlett és fejletlen köztársaságok érdekei.

Eközben kibontakozott ez a kérdéskör a társadalmi integrációt befolyásoló harmadik tényezőcsoport, a kultúra területén is, aminek legszemléletesebb példája a szerb Dobrica Ćosić és a szlovén Dušan Pirjevec közötti, 1961-ben kezdődött vita. Ćosić az integrális jugoszlávság mellett foglalt állást, míg Pirjevec a jugoszláv államot az egyes déli szláv nemzetek fejlődését szolgáló keretnek tekintette.[4]

[3] Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest.* Zagreb, 1999, Golden marketing, 400–406.

[4] Dobrica Ćosić és Dušan Pirjevec szövegét *lásd* a *Híd* 1962. évi 1. és 2., illetve 3. számában.

■■■

A politikai csúcson a két opció megszemélyesítője a szerb Aleksandar Ranković és a szlovén Edvard Kardelj volt. Tito többször is megváltoztatta álláspontját, míg végül 1964-ben a gazdasági reform és föderalizáció mellett foglalt állást, 1966-ban Rankovićot félretette, Kardeljt pedig megbízta az alkotmánymódosítások előkészítésével, amelyek 1968. évi elfogadása megnyitotta az utat az 1974. évi új alkotmány és a konföderális viszonyok bevezetése felé. Ebben már nem Jugoszláviának voltak köztársaságai, hanem a köztársaságoknak volt bizonyos jogkörökkel felruházott szövetségi állama, a köztársaságok alkotmányai pedig magukat a szövetségi alkotmányból fakadó önrendelkezési joggal is rendelkező nemzetállamokként határozták meg. Ekkor merült fel a kérdés: mi legyen a kisebbségekkel, hova álljanak a belgák.

Ebben az időben közölte Bori Imre a cikkét, amelyben úgy ítélte meg, hogy a jugoszláviai magyarság megindult az önálló nemzetté válás útján.

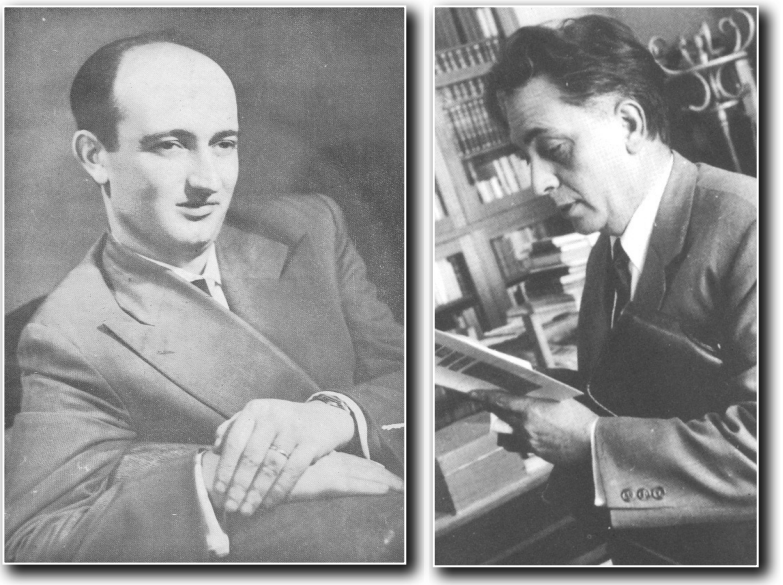

Major Nándor és Bori Imre (1968 körül)

BORI IMRE ÁLLÁSPONTJA

Az *Új Symposion* ankétot indított a kritika kérdéséről, s ennek keretében jelentette meg hozzászólását Bori Imre *A kritikáról nálunk – tézisszerűen* címmel a folyóirat 1968. decemberi (44.) számában. Írásának legelején leszögezte: „Kritikánk kérdése – a jugoszláviai magyarság intellektualizmusának a kérdése, minthogy a kritika mindenekelőtt és mindenekfelett intellektuális aktus, mely nemcsak a hétköznapi értelemben vett tettek ösztökéje, hanem forró és szenvedélyes állapotában versenytársa is az ún. cselekedetnek, s elannyira az, hogy bátran ki is egyenlíthetjük a kettőt."

Önálló szellemiség nélkül nincs kritika – mondja Bori, ezért „mindaddig, amíg a vajdasági, jugoszláviai magyar szellemi élet ki nem termeli a maga autonóm, »vajdasági« jellegét, olyan koordinátarendszerek sem születhetnek meg, amelyeknek középpontja szellemiségünkkel esik egybe, hiszen minden más kritikai tájékozódás a koordináták terén, így a Budapest és Belgrád–Zágráb, illetve Ljubljana pólusai közötti ingajáratában, elkerülhetetlen, hogy valamelyiknek függvényévé ne váljon, s ezzel érték- és mértékrendszere is a szolgai átvételt revelálja." Megjegyzi: „Nem véletlen, hogy a múltban csak egy Haraszti Sándornak, Szenteleky Kornélnak és Kázmér Ernőnek sikerült sajátos kritikusi magatartást kialakítania, azaz éppen azoknak, akik a szellemi függetlenséget valamilyen módon kiküzdve önnön értékrendszerük kiépítését is vállalhatták", mert „a Szenteleky emlegette »gyarmati sorsban« nem lehetséges a kritika, mint ahogy nem lehetséges az intellektuális tett sem".

Az ilyen állapotokért a „régi Magyarországot" tette felelőssé, amelynek „urbanizálódása és polgári centralizmusa kikezdte az akkoriban vidéki jellegű területeket, hogy a századvégen, különösen pedig az 1918-ig tartó időszakban szellemi vákuumot teremtsen, hiszen ez az időszak volt az, amelyben a magyar szellemi élet Pest-központúsága kialakult, s ezzel párhuzamosan a vidékek szellemi kiürítése játszódott le [...] Az 1848–1918 közötti időszakban ugyanis az intézmények java Budapesten

összpontosult, s ez az a tény, amely döntő módon befolyásolta a jugoszláviai magyarság szellemi életének jellegét az 1918–1945 közötti időszakban: leszokott az önálló gondolkodásról, s teljes egészében a Budapesten készült szellem fogyasztójává alakult, s amikor 1918 végén a szellem köldökzsinórját elvágta a történelem tájunk és Budapest között, szinte gyógyíthatatlan légszomjjal küzdött és vérszegénységben szenvedett – egyszerűen azért, mert a táj életének megkerülésével próbált az itteni szellemiség egzisztenciát teremteni". Azt csak másodlagos okként jelölte meg, hogy a válságot „tovább élezte a régi Jugoszlávia türelmetlen, nacionalista politikája". Viszont ő is meghirdette a történelem végét mondván: „a szellemiségünket determináló s fentebb emlegetett komponensek működése mindinkább harmonikus, és együtthatásuk következményei ma már mind kétségbe vonhatatlanabbul mutatkoznak szellemi életünkben, különösen ami az elmúlt tíz évet jelenti", így „ma már önértékű és alapjában véve szuverén jugoszláviai magyar szellemi életről beszélhetünk – következésképpen a szellem autonómiájával együtt a kritika lehetősége előtt megnyílt utak realitását is elfogadhatjuk".

A kritika azonban csak akkor tölti be szerepét – mondja Bori – ha „intellektualizmusával hódítja meg a maga autonomitása számára mind az egyetemes magyar szellemi élet produktumait", és büszkén idézi az *Új Látóhatár* 1968. évi 4. számának azt a kitételét, amely szerint „A *Híd* szerkesztési elveiben is megnyilvánul a világ többféle magyarázatának szabad érvényesítése, sőt összefogása. A magyar irodalom öt szólamát: az anyaországit, a szlovákiait, az erdélyit, jugoszláviait és a nyugati magyar emigráns irodalmat csak a *Híd* hagyja együtt zengeni".

> „A »vajdasági« szellemi élet a kritikának alapja és célja is, vele elválaszthatatlanul összeforrt, s nélküle elképzelhetetlen" – mondta Bori. És hozzátette azt is: „közelről sem pusztán csak az irodalmi kritikáról beszélünk. Nem kevesebbről van szó ebben az esetben, mint arról, hogy felismertük vagy sugallatait érezzük, azt a nagy jelentőségű folyamatot, amelyet egyelőre bátortala-

nul a jugoszláviai magyarság nemzetté válása folyamatának nevezhetünk, függetlenül attól, hogy politikai gyakorlatunk és hétköznapjaink tudnak-e róla vagy sem. Amikor ugyanis erre a folyamatra hivatkozunk, akkor nemcsak az autonóm jugoszláviai magyar szellemiség valóságos alapjaira mutatunk, hanem a kritika lehetőségének és karakterének a létfontosságú alapjaira is – létezésének ki nem iktatható feltételére."

MAJOR NÁNDOR ÁLLÁSPONTJA

Az itt meglehetősen terjedelmesen – majdnem egyharmad részben – idézett írásra reagált Major Nándor a *Híd* 1969. évi 4. számában *Elágazó utak* címmel.

Miután utalt arra, hogy néhány hónappal korábban Szlovákiában is „felbukkant egy ilyen elképzelés", leszögezte, hogy „a nemzetről szóló eddigi elméleteink ezt helytelenítik".

Abban Major is egyetértett Borival, hogy a jugoszláviai magyarság elindult a külön fejlődés útján. Ezt írta:

„A fiatalok már a közös történelemnek is csak egy-egy főbb eseményét ismerik, közös gazdasági-társadalmi alapról, közös hazáról szó sincs, a nemzet részeinek sorsa merőben más, és egyikük sem tud befolyást gyakorolni a másik történelmi fejlődésére. Sorsukban ekkora különbségek vannak: a jugoszláviai magyar győztesen került ki a második világháborúból, a magyarországi vesztesen, a jugoszláviainak sorsát 1948 befolyásolta döntően, a magyarországiét, így vagy úgy, 1956: ha ketten leülnek sorsukról s jövőjükről beszélni, idegen hullámhosszon szólnak egymáshoz […] Tartozni valakihez, akivel egy népcsoportnak semmi életes kapcsolata sincs, tehát kizárólag plátói alapon, s méghozzá ennek következtében saját társadalmában nyűgös helyzetbe kerülni: nyilván balgaság."

Mi több, túlbuzgóságában olyan példákat is felemlített, hogy „például miért ne tekinteném én Magyarország helyett Romá-

niát »anyaországomnak«? Ott is él annyi magyar, hogy számra kitelne belőlük akár két kisebb jugoszláv nemzet. Vagy miért ne Csehszlovákiát? Vagy miért ne legyen az »anyaországom« is Jugoszláviában: egyetlen nemzet sem dicsekedhet vele, hogy régebb óta élnek itt az ősei, mint az enyéim, nem »szakadtam« ide: itthon vagyok, s jó helyen vagyok. Ahol élek, tele van környezetem saját nemzetem történelmi emlékeivel, s jól megfér megannyi más nemzet történelmi emlékeivel. Vagy miért ne volnának mindezek az országok együttvéve »anyaországaim«?" Eközben mintha észre sem vette volna Bori szövegének azt a kitételét, amely szerint éppen az identitás karbantartásához nélkülözhetetlen intézmények budapesti centralizálása hozta nehéz helyzetbe az utódállamok magyarságát.

Borinak azzal az állításával viszont nem értett egyet, hogy a jugoszláviai magyarság elindult az önálló nemzetté válás útján. Valóban, miért is lenne erre szükség, ha az AVNOJ határozata biztosította a később nemzetiségekre átkeresztelt kisebbségek teljes nemzeti egyenjogúságát? Így fogalmazott:

> „...az AVNOJ új lehetőséget kínált fel, s olyasféle folyamatot indított el, amelyre Bori felhívta a figyelmet. A fenti elv ugyanis fölöslegessé teszi a küIön jogokat, hasonlóképpen az anyaország »gondoskodását«, s lehetőséget nyújtott a kisebbségek számára, hogy ugyanolyan »államalkotó« elem legyenek, mint a többi délszláv nemzet. […] Mindenesetre ez a probléma: vajon joga van-e a nemzet részének is önrendelkezésre, beleértve azt is, hogy elszakadjon saját nemzetétől, nemcsak afféle területi és állami, hanem épp nemzeti tekintetben? […] Noha a dilemmákat magam is úgy látom, ahogyan leírtam őket, végkövetkeztetésben nem tartok ott, hogy máris félreérthetetlenül egy új nemzet születését látom. Ebben különbözök Boritól. Ha idegen létekre szakadt is egy nemzet, s ha a részek indifferensek is egymáshoz, sőt tudatosan távolodik is egymástól az útjuk, nem látom, miért kellene új nemzetet kitalálniuk maguknak. Az arabok minden országban arabok, mégis mindegyikük a saját útját járja. Ausztriában

hirtelen megnövekedtek annak a pártnak a szavazói, amelyik tavalyi kongresszusán kinyilvánította, hogy az osztrákok nem önálló nemzet, hanem a némethez tartoznak. Az embereknek, sőt nemzetiségeknek a magatartása sem attól függ, minek deklarálják magukat. De a nemzetiségek státusa sem függ efféle deklarációtól; az AVNOJ döntésének teljes érvényesítése, a nemzetiségi kérdés polgári felfogásának kigyomlálása dokumentumainkból és az emberek tudatából – igen világos helyzetet teremtene. Amíg e lehetőségek nincsenek kimerítve, aligha érik meg a helyzet valami »másra«. Legalábbis aligha jelent törvényszerű szükségletet az; s amíg egy jelenségben ezt a törvényszerűséget nem leljük meg, csupán kallódó jelenség ez, de nem történelmi folyamat."

Az AVNOJ határozatára való hivatkozás nemcsak megkerülő, elhárító gesztus volt, hanem állásfoglalás is a centralista és föderalista opciók közötti vetélkedésben. Major a föderalista opció mellett tette le voksát – ez képezte politikai felfutásának alapját is –, viszont az általunk tárgyalt kérdés, a nemzet vonatkozásában a kettő között nem volt elvi különbség: a fejletlen köztársaságok ugyanúgy nemzetállami érdekeik által vezérelve voltak a centralizmus hívei és a piacgazdaság számára teret nyitó reformok ellenzői, mint ahogy a fejlett köztársaságok is saját nemzetállami érdekeik, szerzett előnyeik hatékonyabb lehetőségét látták a föderalizációban, a piacgazdaság térnyerésében és a végső soron mindkettőnek alapot biztosító önigazgatási rendszer kiteljesítésében.

Major vitacikkében megemlíti ugyan az önrendelkezési jog kérdését azon kérdésfelvetés keretében, hogy vajon „joga van-e a nemzet részének is önrendelkezésre", de csak olyan vonatkozásban, hogy „elszakadjon saját nemzetétől". A kérdésnek azt a vonatkozását nem veti fel, hogy joga van-e az önrendelkezésre az adott állam keretein belül. Mint láttuk, Jugoszlávia felbomlása során „a nemzet részének" az önrendelkezésre vonatkozó jogát a nemzetközi közösség nem ismerte el sem a szerbek, sem az albánok tekintetében. Elismerte viszont a köztársaságok számára, amelyek

magukat alkotmányaikban is nemzetállamokként definiálták. De milyen körülményes elméletieskedő csűrés-csavarás közepette! Érdemes felidézni Vladimir Bakarić horvát vezető 1971. november 23-án Zágrábban, a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémián elhangzott szavait,[5] amelyekkel azt indokolta, miért kell az új köztársasági alkotmányban a Horvát Szocialista Köztársaságot a horvát nemzet államának nyilvánítani, mondván, „a Horvát Szocialista Köztársaság valódi értelme (»raison d'être«) a horvát nemzet létezése és életútja", ugyanakkor azt is belefogalmazva, hogy az a köztársaságban élő szerb nép állama is. A fából vaskarika tipikus esetéről volt szó akkor is.

ÖSSZEGEZÉS

Nézzük meg most, hogy mi a közös és mi az eltérő Bori és Major állásfoglalásában. Mindketten hangsúlyozottan kiemelték a jugoszláviai magyarságnak a Magyarországtól való különállását. Abban az időben nem is lehetett volna „élen járni", ha az ember nem tesz néhány oldalvágást az „anyaország" felé, viszont az ilyen elhatárolódásból kiindulva különféle következtetésekre lehetett jutni, mint ahogy az elhatárolódás okát, de indítékait tekintve is markáns különbségeket tapasztalhatunk.

A háború után, különösen a Tájékoztató Iroda határozatát követő pattanásig feszült helyzetben a szembenállás kinyilvánításának legdurvább módjai a kisebbségi elit azokat proklamáló tagjaival együtt a politikai hadviselés eszközei voltak. A hatvanas években beállt enyhülés körülményei közepette az elméleti alapok megteremtésének kísérletére is szükség volt az önmeghatározás érdekében. Ehhez ugyanakkor hozzájárult az ország belviszonyaiban kialakult helyzet, a föderalista törekvéseknek a centralizmussal szembeni harca is.

Ebben az elméleti mérlegelésben Bori oda jutott el, hogy a jugoszláviai magyarság az új országban úgy lehet egyenjogú, ha a maga számára is „meghódítja" az önálló nemzet státusát, mint azt akkortájt az államalkotó nemzetek tették. Számára tehát a

[5] Bakarić, Vladimir: Ustavni amandmani – program daljeg razvoja socijalističkog društveno-ekonomskog sistema. In uő: *Ekonomski i politički aspekt socijalističkog samoupravljanja.* Sarajevo, 1976, 273.

nemzet – még ha szűkített értelmezésben is – fontos társadalmi intézmény volt, ugyanakkor értelmezését leszűkítette az intellektus, a szellemiség keretére. Major viszont a nemzet fogalmát, illetve intézményét tette zárójelbe, lényegében – ha ki nem is mondva, de – azt sugallva, hogy a nemzeti és osztályszempont dichotómiájában az osztályszempont fogja „meghódítani" az előbbit.

A múlt és a jövő renani nemzetkomponenseinek különböző értelmezéséről, és még inkább eltérő értékeléséről van szó. Bori úgy érvelt, hogy a múlt legalább olyan fontos a nemzetkonstrukcióban (ekkor már meghaladta a hatvanas évek legelején a vajdasági magyar irodalom „kezdetével" kapcsolatos nézetét),[6] mint a közös perspektívákat, lehetőségeket felkínáló jövő. Ebből eredően érthető az az álláspontja is, hogy a jugoszláviai magyarság nemzetté válása során meg kell nyitni a „hagyatéki eljárást", tehát a közös magyar nemzeti múltból eredő örökségre való jogot. Ez a gondolatmenet is benne van abban a bírálatában, hogy a „régi Magyarország" mindent Pestre vitt.

Major minderről nem beszél. Pontosabban: erről itt csak annyit mond, lehet, hogy „közös a nyelv, közös a kultúra egy része, valami a mentalitásból is", de mindennek hatása eltörpül az új sorsközösség összekötő szálai mellett.

A jugoszláv állam sorsának bevégződése azonban nem neki adott igazat. Amikor az ország szétesett, lényegében a nemzeti elv jutott érvényre. Persze nem úgy, ahogy Bori a nemzetet értelmezte, pusztán az „intellektualizmus", a „szellemiség" összefüggésében, hanem a társadalmi integráció demográfiai, gazdasági, politikai és kulturális tényezőcsoportjainak bonyolult, interaktív, folyamatos egymásra hatása által formálódó nemzet értelmezésében, amely során a második világháborút követő politikai voluntarizmus hatása csak egy röpke pillanat volt a több évszázados folyamatban.

Azt, hogy Jugoszlávia fennállásának egész időszaka alatt a nemzetállami megfontolás dominált, számos elemzési szempont alapján lehet bizonyítani. E rövidke vita ismertetése kapcsán csak arra mutattunk rá, hogy ez kitűnt a nemzetek és a nemzeti kisebbségek – nemzetiségek államjogi státusa közötti különbségtételhez

[6] „Költészetünk igazi története, mint ahogy ennek a tájnak az igazi története is 1944-ben kezdődött." Bori Imre: A kötet elé. In uő vál., jegyz. írta: *A vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. Novi Sad, 1960, Forum Könyvkiadó, 8.

való ragaszkodásban és általában a nemzeti kisebbségekhez való viszonyban is. Amikor például 1959. március 2-án a JKP KB tanácskozást szervezett a nemzeti kisebbségek jogainak megvalósulásáról, és azon Karlo Mrazović javasolta a kisebbségi jogok teljes felszámolását,[7] Edvard Kardelj nem azt válaszolta, hogy ez ellentétben állna a társadalmi berendezkedés alapjaival, hanem arra hivatkozott, hogy Jugoszlávia is csak olyan követeléseket támaszthat a szomszéd országokban élő déli szláv kisebbségek ügyében, amelyeket maga is teljesít. De nemcsak külföld felé, hanem az országon belül is ilyen elvek érvényesültek a köztársaságok között. 1969 áprilisában az újvidéki székhelyű Szerb Matica tisztújító közgyűlésén heves vita alakult ki két boszniai szerb író felvétele körül, akiket végül nem vettek fel a tagok közé, mintha az „állami szuverenitást" sértett volna. Sőt miután Macedónia – a már ismertetett körülmények között – a háború után Jugoszlávia egyik tagköztársasága lett, Tito már 1947-ben[8] meglebegtette a Bulgáriában és Görögországban élő macedón kisebbség kérdésének az „anyaország" pozíciójából való felvetését is, mint tette az ausztriai és az olaszországi horvátok és szlovének esetében. A jugoszláviai magyarság viszont valóban nem vált nemzetté, az ország felbomlásakor nem hogy önrendelkezési jogával nem élhetett, de még autonómiát sem sikerült elérnie a Szerbiához visszacsatolt szerb többségű Vajdaság keretében.

■

[7] Bilandžić: i. m. 386.

[8] „[A]rra törekedtünk, hogy valóban szakítsunk a régi gyakorlattal, és marxi–lenini módon véglegesen oldjuk meg a macedón kérdést mint egészet, azaz, hogy a macedón nép ne csak a Vardár menti Macedóniában, hanem a Pirini és Égei Macedóniában is jogot nyerjen arra, hogy maga döntsön sorsáról. De Bledben [1947. július 30. – augusztus 1.] is volt alkudozás. Ne higgyétek, hogy ott simán ment minden. Csakhogy akkor a bolgár vezetőknek bele kellett ebbe egyezniük, noha nem egészen, mert ellenezték Pirini Macedónia azonnali hozzácsatolását Vardar menti Macedóniához, a nagy anyaországhoz. Ezt későbbre halasztották, amikor majd megvalósul a föderáció Bulgária és Jugoszlávia között." Tito, Josip Broz: *Beszédek és cikkek*. IV. kötet. Újvidék, 1962, Forum, 228.

■■■ Novák Zoltán

PÁRTSZOLGÁLAT ÉS KISEBBSÉGI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS A HATVANAS-HETVENES ÉVEK ROMÁNIÁJÁBAN ■

Fazekas János példája

> „A romániai magyar nemzetiségű kommunisták tudomására hozzák az erdélyi magyar nemzetiségnek, hogy nem tagadják meg a magyar nemzetiségüket, magyar nyelvüket, kultúrájukat, nem tagadják meg magyar nemzetiségük történelmét és hagyományait, az erdélyi magyar nemzetiségű kommunisták természetesnek tartják, hogy a romániai magyarság a magyar nemzet szerves részének tekinti magát."[1]

BEVEZETŐ

A fenti idézet több olyan kijelentést is tartalmaz, amely látszólag ellentmond a kommunizmus nemzetiségi kérdésre vonatkozó alapdogmájának, az internacionalizmusnak (a proletariátusnak nincs hazája). Disszonánsan hangzik abban a kontextusban is, ahogy a Román Kommunista Párt (RKP) értelmezte a hatvanas-hetvenes években a szocialista nemzet fogalmát. A korszak politikai történései viszont ilyen és ehhez hasonló skizofrén állapotba sodortak minden olyan kommunista kádert, akinek politikai identitása (a párthoz és az ideológiához való feltétlen hűsége) nem írta teljesen felül az etnikai identitását. A romániai magyarság létének egyik alapvető kérdése volt az említett korszakban, hogy az adott ideológiai, politikai koordináták között a magyar származású káderek, a döntéshozó és végrehajtó politikai szerkezetekben vagy az azok holdudvarában tevékenykedő magyar elit milyen kisebbségi érdekérvényesítő szerepköröket tudott kialakítani, illetve hogyan határozták meg saját viszonyukat a magyar kisebbséghez, a többségi nemzethez, a szocializmushoz, Magyarországhoz. ■

[1] Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PTSZL) 917. fond. 11. doboz.

Tanulmányunk célja Fazekas János példáján keresztül bemutatni, hogy a hatvanas-hetvenes évek Romániájában egy, a párt felső vezetőségéhez tartozó magyar káder milyen kisebbségi érdekvédelmi tevékenységet tudott kifejteni, milyen politikai elvek, paradigmák között képzelte el e tevékenységét, milyen csatornákon keresztül és hogyan valósította meg politikai elképzeléseit. Nem szándékoztunk megírni Fazekas János élettörténetét. A rendelkezésünkre álló források alapján ez nem is lenne lehetséges. Életpályája különböző szakaszainak bemutatására annyiban terünk ki, amennyiben azok segítenek megérteni a politikai gondolkodását befolyásoló és meghatározó tényezők alakulását. A Fazekas-életpálya, életmű a rá vonatkozó források részleges ismeretében még csak egy összeállóban levő kép.

Milyen forrásokból rekonstruálható Fazekas hatvanas-hetvenes évekbeli tevékenysége? Az Országos Központi Történeti Levéltár káderlapokat tartalmazó fondjában Fazekas káderlapja csupán két oldalt tartalmaz, amelyek kimerülnek az életpálya fontosabb állomásainak megnevezésében. Fontos információkkal szolgálnak viszont a párt vezető szervei (amelyeknek Fazekas is tagja volt: Központi Bizottság, KB Titkárság, Minisztertanács, Végrehajtó Bizottság, különböző szakbizottságok) tevékenységéről készült jegyzőkönyvek, jegyzékek, átiratok. Ezek alapján rekonstruálni lehet több esetben is, hogy Fazekas a különböző ügyek megvitatásában, a különböző döntésekben milyen szerepet kapott és játszott, egyszóval milyen területeken, hogyan és mennyire sikerült érvényesítenie politikai elképzeléseit. A Fazekas-életpálya megértésében óriási segítséget jelentett a Politikatörténeti Intézet Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárában található Fazekas János-hagyaték.[2] Az iratok között található levelezés (a Fazekas által írt és kapott szakmai és személyes levelek) fontos betekintést nyújt Fazekas kapcsolathálózatába, a hivatalos iratok (felszólalások, beadványok, újságcikkek) és a személyes feljegyzések pedig Fazekas János munkamódszerei, stílusa, elképzelései stb. értelmezésében jelentenek hasznos forrásokat. A bukaresti magyar nagykövetség Magyar Országos Levéltárban

[2] Ezúttal szeretnék köszönetet mondani a Politikatörténeti Intézet vezetőségének, személyesen Földes Györgynek, valamint Zalai Katalinnak, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár igazgatójának a kutatói munkámban nyújtott hasznos segítségért.

található jelentései főleg a nyolcvanas évektől kegyvesztetté váló Fazekasról szolgálnak fontos információkkal. Levéltári forrásainkat, lévén, hogy egy, a közelmúltban élt személyiség tevékenységét vizsgáljuk, kiegészítettük ún. oral history forrásokkal (interjúk) is, valamint megvizsgáltunk több olyan tanulmányt, újságcikket, kötetet is, amelyeknek Fazekas János a szerzője.

Tanulmányunkat két fő kérdés köré csoportosítjuk. Az első kérdéscsoportban röviden ismertetjük Fazekas János életpályájának meghatározó állomásait és a korszak ideológiai, politikai hátterét. A második kérdéscsoportban a Fazekas által képviselt érdekérvényesítési politika szakaszait, módszereit, eredményeit mutatjuk be. A Fazekas által képviselt kisebbségi érdekérvényesítési politikai tevékenységét két fő szakaszra tagoljuk. Az ötvenes évek közepétől kezdődő és a nyolcvanas évek elejéig tartó szakasz a Fazekas-életpálya csúcsát jelenti, és ezen belül a kisebbségi érdekérvényesítési politika legsikeresebb korszakát. A második szakasz a politikai holtvágányra került Fazekas János történetéről szól.

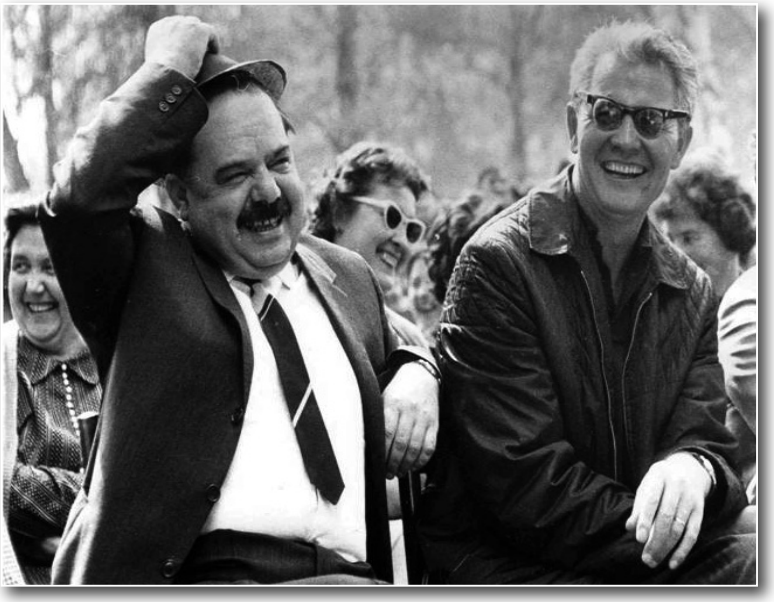

Fazekas János
Király Károllyal
a hetvenes évek elején

ÉLETPÁLYA, POLITIKAI, IDEOLÓGIAI KERETEK

„Hányszor, de hányszor indultak el a világba hozzánk hasonlóan a székely családok fiai, és milyen kevésszer jutottak révbe!"

Az RKP által monopolizált hatalmi viszonyrendszerben 1948 és 1989 között a párt volt a legfontosabb érdekérvényesítési csatorna. Nicolae Ceauşescu 1965-os hatalomra kerülése után egy látványos elitcsere ment végbe országos szinten. A Gheorghiu Dejhez szorosabban kötődő szereplők lassan eltűntek a politikai színtérről, helyettük az új pártvezetéshez hű embereket emeltek be a párt második, harmadik vonalából. Az 1956-ban bekövetkezett általános bizalomvesztés után a pártvezetés új integrációs lehetőségeket kínált fel a magyar elitnek.[3] A nomenklatúra különböző szintjein új arcok jelentek meg, vagy a megbízhatóbb régi káderek látványos emelkedést produkáltak: Fazekas János, Fazakas Lajos, Gere Mihály, Koppándi Sándor, Király Károly, Uglár József. 1965-ben a KB Végrehajtó Bizottságában magyarként Mogyorós Sándor volt jelen, aki mindenképp a „régi generációhoz" tartozott.[4] A VB póttagjai között már ott találjuk viszont azt a Fazekas Jánost és Gere Mihályt, akik a hatvanas évek végére látványos emelkedést produkáltak a párthierarchiában. 1969-ben Fazekas tagja volt a VB-nek, Gere, aki a KB egyik tikári pozícióját is megkapta, pedig Király Károllyal együtt póttagja.[5] Az 1968-ban

[3] Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceauşescu-rendszer magyarságpolitikája I. 1965–1974.* Csíkszereda, 2010, Pro-Print Könyvkiadó, 33–64.

[4] Mogyorós Sándor az RKP KB-nak (1945–1968) és Politikai Bürójának (1948–1965) tagja. Négy elemi és három szakiskolai osztály elvégzése után 1929-ben belépett az RKP-ba. 1936-ban az Ana Pauker elleni craiovai per egyik vádlottja. A perben 9 év és 11 hónap börtönbüntetésre ítélték. 1945 után az RKP központi küldöttje több erdélyi térségben. Jelentős szerepet játszott az RKP székelyföldi szervezeteinek kiépítésében. 1948-tól 1954-ig tagja volt a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének.

[5] *Congresul az X-lea al Partidului Comunist Român.* Bucureşti, 1969, Editura Politică, 757–758.

létrehozott Szocialista Demokrácia és Egység Frontja országos tanácsának vezetőségébe a párthoz közel álló, megbízható magyar káderekből is kerültek be: Levente Mihály titkár, Fazekas János és Péterfi István tagok.[6] A szigorúan központi irányítással működő káderszelekció elsődleges szempontja az új vezetés iránti lojalitás volt. Ugyanakkor a végrehajtó képesség, a különböző helyszínek sajátosságainak ismerete is fontos tényezővé vált.[7] A párthierarchiában betöltött pozíció és az ebből fakadó mozgástér szempontjából mindenképp Fazekas János volt a korszak egyik meghatározó magyar származású vezető pártkádere. Fazekas a hatvanas-hetvenes években az állami és párthierarchiában is fontos pozíciókat foglalt el. 1954. április 19. és 1984. november 22. között a KB tagja, 1954. április 19. és 1965. március 22. között az RMP KB Titkárságának tagja, majd az RKP KB Végrehajtó Bizottságának póttagja, később, 1974. november 28. és 1982. május 21. között az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságának tagja. Fazekas pályája rendkívül látványosan emelkedett. 1944-től 1947-ig a párt területi instruktora volt ifjúsági szervezeti vonalon a Maros tartományi szervezetnél.[8] A jól teljesítő fiatal Fazekas

[6] *Vörös Zászló*, 1968. 276. sz.

[7] Király Károly esetében pl. 1968. február 12-én döntötték el, hogy kinevezik Kovászna megye élére. Kijelölése és személyének elfogadása a Ceauşescu–Patilineţ–Fazekas–Trofin–Verdeţ–Banc csoport megegyezéséből született meg. Fazekas megpróbált a volt sepsiszentgyörgyi első titkár, Ubornyi mellett érvelni, a pártvezetésben azonban győzött a Király-párti szárny. Király kinevezését a megbízható kádermúltjával, a helyszín (Kovászna megye) megfelelő ismeretével indokolták. Arhivele Naţionale Istorice Centrale (Országos Központi Történeti Levéltár, a továbbiakban ANIC), fond Comitetul Central al PCR Cancelarie (A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Titkársága, a továbbiakban CC al PCR Cancelarie), 20/1968. dos. 6. f. A székelyföldi viszonyok kitűnő ismerete és a több alkalommal kinyilatkoztatott párthűsége fontos tényező volt Fazekas pályájának alakulásában is.

[8] 1945 után a párt ún. tartományi szervezetek alapján épült fel. A Maros tartományi pártszervezet a székelyföldi megyékből állt, és Marosvásárhelyen volt a központja. Innen irányították a tulajdonképpeni pártéletet a térségben, szervezték meg a káderrekrutációt és a továbbképzéseket. Fazekas itteni tevékenysége fontos volt a helyi nómenklatúra megteremtésében, és az itt kialakult kapcsolatrendszerét a későbbiekben is megtartotta. A helyzetismeretének köszönhetően kapta meg azt a megbízatást, hogy 1956-ban csitítsa le a kedélyeket Marosvásárhelyen és a Magyar Autonóm Tartományban.

1948-ban már magasabb beosztású feladatot kapott. 1948-ban a KB instruktora lett, majd 1949-ben beválasztották az Ifjúmunkás Szövetség KB-ba is, amely már bukaresti tartózkodást is igényelt. Az ötvenes évek végétől aztán sorra következtek a különböző beosztások, magas rangú pozíciók. A kezdetben az RMP KB keretén belül felelt az Építkezési, Fogyasztási és a Pártgazdasági Osztályokért, majd 1961. március 25. és 1965. augusztus 20. között élelmezésügyi miniszter volt. Ceauşescu hatalomra kerülése után a párthierarchiában is emelkedett, 1965. augusztus 21. és 1975. március 22. között a Minisztertanács alelnöki tisztségét töltötte be. 1974. március 22. és 1980. március 29. között belkereskedelmi miniszter, majd 1975. március 22. és 1982. május 21. között a kormány miniszterelnök-helyettese volt. 1980-tól folyamatosan romlott a párthierarchián belüli helyzete. 1980. április 28. és 1982. május 21. között a használati cikkek gyártását koordináló bizottság tagja volt, majd 1982-től elveszítette Ceauşescu bizalmát. 1984-ben kikerült a KB-ból.[9] Pályafutása során a legmagasabb állami kitüntetéseket is megkapta. 1948-ban a Munkarendet, 1958-ban a Honvédelmi Érdemrend II. fokozatát, 1959-ben az Augusztus 23. Érdemrend IV., II. majd I. fokozatát, 1966-ban a Tudor Vladimirescu Érdemrend II. fokozatát és 1971-ben a Szocialista Munka Hőse Érdemrend és a Sarló és Kalapács Aranyérmet kapta meg.[10]

Fazekas 1926. február 16-án született Luppényban, egy székely–magyar munkáscsaládban. A primer szocializációját biztosító közeget azonban a család elköltözése miatt nem a bányaváros biztosította, hanem egy székelyföldi kisváros, Székelykeresztúr. A Magyarandrásfalva és Székelykeresztúr által behatárolt tér több szempontból is meghatározó volt az ifjú Fazekas számára. Az itt és ekkor kialakult baráti, rokoni kapcsolatok a térségtől való fizikai elszakadás, a Bukarestbe költözés után sem szakadtak meg. A munkáscsaládból való származás, az inasévek, majd a negyvenes évek közepétől kibontakozó baloldali mozgalom, valamint a székelykeresztúri tanítóképző és gimnázium hangulata, világa meghatározó elemévé vált a fiatal Fazekas politikai identitásának is.[11]

[9] Dobre, Florica coord.: *Membrii C.C. al PCR. 1945–1989*. Bucureşti, 2004, Editura Enciclopedică.

[10] Uo.

[11] 1939 és 1941 között Szentábrahám községben dolgozott inasként Nagy Vilmos asztalos műhelyében. ANIC, fond CC al PCR Cadre, dos. 411, 1034. 1. f.

■■■

A vallásnak az említett korszak káderei életében betöltött szerepéről általában elmondható, hogy többségük két kategória alapján jellemezhető. Az egyik a konformitás, a belső meggyőződés hiánya, ami azonban nem eredményezte a vallással való explicit szakítást; a másik a mimikri, a gyerekek a vallást mint teljesítendő feladatot érzékelték.[12] Fazekas későbbi tevékenységéből kiderül, hogy a konformitás kategóriába tartozott. Nem gyakorolta vallást, ugyanakkor nem is szakított vele.[13] A nagyon fiatal, mindössze 17-18 éves, szinte még gyerek Fazekast az 1944 ősze után új lehetőségek elé került kommunista mozgalom gyorsan magába szippantotta.[14] Szekunder szocializációjára és politikai identitásának kialakulására a párt által a tehetséges káderek kiképzésére létrehozott tanfolyamokon, pártiskolákban került sor. Fazekas a káderek azon csoportjához tartozott, akiknél nem játszott szerepet a két világháború közötti illegalista mozgalom és az ehhez tartozó börtönszocializáció.[15] Fazekas politikai pályája a tipikusnak is nevezhető káderpályával kezdődött, majd ezt követte a KISZ bukaresti központi szerveibe való bekerülés és aztán a hatvanas évek elején bekövetkezett ugrás, a magasabb szintű párt- és állami funkciók megszerzése.

■

[12] Dessewffy Tibor: *Iskola a hegyoldalon*. Budapest, 1999, Új Mandátum Kiadó. Dessewffy három kategóriát használ munkájában: a harmadik az identifikáció, a vallással való azonosulás.

[13] Hivatali ideje alatt kapcsolatokat ápolt a romániai magyar egyházak vezetőivel is. Kirívó módon koszorút küldött Márton Áron püspök temetésére is. Szülei temetését is egyházi procedúra alapján szervezték meg.

[14] A kommunizmus 1945 utáni terjedése a Székelyföldön témakörben részletesebben *lásd* Novák Csaba Zoltán: Az RKP hatalmi szerkezetének kiépítése Maros megyében 1944–1948. In Bárdi Nándor szerk.: *Autonóm magyarok? A Székelyföld változásai az ötvenes években*. Csíkszereda, 2005, Pro-Print Könyvkiadó. Uő: A párt szolgálatában. Kádersors a Székelyföldön. *Múltunk,* 2005. 4. sz. 100–128.

[15] A börtönszocializáció meghatározó volt 1945 után a párton belüli viszonyokban, kapcsolatrendszerben. A kérdésről részletesebben *lásd* Stelian Tănase: *Elite şi societate* (Bucureşti, 1998, Humanitas, 41.).

Forradalom és „ellenforradalom" között. Fazekas János és az 1956-os események

„…nemcsak a kolozsvári türelmetlen aktivistákat kellett csitítania..."

A bukaresti politikai ranglétrán egyre feljebb emelkedő Fazekas első nagyobb publicitást kapó megnyilvánulására az 1956-os magyarországi események erdélyi kihatása kapcsán került sor. Noha a magyarországi állam- és pártapparátus összeomlása váratlanul érte a román vezetést, a bukaresti hatalom gyorsan és hatékonyan reagált a kialakult helyzetre. Gheorghe Gheorghiu-Dej, az RMP első titkára, aki éppen Jugoszláviában tartózkodott, nem hozta előre visszautazásának időpontját.[16] Október 28-ig a Romániában foganatosítandó biztonsági intézkedések a Politikai Bizottságra hárultak, amely telefonon egyeztetett a távol lévő Gheorghiu-Dejzsel. A Politikai Bizottság teljhatalmú megbízottakat küldött ki a határ menti, vegyes lakosságú és politikailag „érzékenyebbnek" tartott tartományokba: Fazekas Jánost Marosvásárhelyre, a Magyar Autonóm Tartomány székhelyére, Miron Constantinescut Kolozsvárra, más magyar származású vezetőket pedig Nagyváradra, Nagybányára és Temesvárra.[17] A helyi pártszervek képviselőivel és a helyi értelmiségiekkel személyes kapcsolatban álló Fazekas megbízatása tehát abból állt, hogy az általa jól ismert terepen biztosítsa a nyugalmat, lefékezze az esetleges forradalmi megnyilvánulásokat. A magyarországi forradalom erdélyi kihatását ismerve nem ígérkezett könnyű feladatnak.[18] Fazekas több tucat magyar származású kádertársával egyetemben a párt hivatalos álláspontját képviselte.[19] A hagyatékában található életrajzi jegyzetekben így ír akkori álláspontjáról: „Meg kellett tenni mindent politikai módszerekkel azért, hogy a román és magyar nacionalista elemek ne tudják meglovagolni a

16 Deletant, Dennis: *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc 1948–1965.* Iaşi, 2001, Polirom, 206.

17 Andreescu, Andreea – Nastasă, Lucian – Varga, Andrea szerk.: *Minorităţii etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1956–1968).* Cluj-Napoca, 2003, CRDE, 184–185.

18 Részletesebben *lásd* Stefano Bottoni: 1956 Romániában. Eseménytörténet és értelmezési keretek (In Bottoni, Stefano – László Márton – László Réka – Novák Zoltán szerk.: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság [1956–1959].* Csíkszereda, 2006, Pro-Print Könyvkiadó, 14–50.).

19 Uo.

magyarországi eseményeket, amely meggondolatlan eseményekhez vezessen, magával hozzon letartóztatásokat, börtönbüntetéseket, román–magyar véres összetűzéseket. Tudomásom volt arról, hogy a hadseregnek joga van lőni, ha párt- és rendszerellenes tüntetés szerveződne, és ezeket szigorúan meg kell büntetni."[20] Fazekas tehát több erdélyi magyar értelmiségivel ellentétben nem került a forradalom és szabadságharc körüli események során újjáéledt nemzeti reformmozgalom hatása alá, a párt által kinyilvánított hűségben látta a már elért eredmények, engedmények megtartásának zálogát. Fazekas később is abban látta az 1956-os marosvásárhelyi szereplésének eredményességét, hogy sikerült lecsillapítania a kedélyeket, és ezzel elejét venni, megakadályozni a tömeges letartóztatásokat. „Miután Budapesten a felkelés fegyveres felkeléssé fajult, egy este jelentkezett nálam Bukarestből egy securitatés tábornok, aki egy titkos postát hozott számomra. Kinyitottam a borítékot, amelyben egy hosszú lista (névjegyzék) volt 1000 személy nevével, akiket nacionalistáknak, revizionistáknak és rendszerellenes veszélyes politikai személynek nyilvánítottak, és le kellett volna őket tartóztatni. [...] A listán szerepeltek: Gálfalvi Zsolt, Molter Károly, Székely János, Szabó Ernő, Lohinszky Lóránt, Bács Ferenc stb."[21] Fazekas visszaemlékezése szerint személyesen konzultált Gheorghiu-Dejzsel és ily módon sikerült megakadályoznia a letartóztatásokat.[22] Fazekas tehát a párt szempontjából sikeresen kezelte 1956 októberében az első tüneti jelenségeket Marosvásárhelyen. Munkájához hozzátartozott a helyzet hosszú távú stabilizálása is, ugyanis Fazekast még november elején is Marosvásárhelyen találjuk. Üléseket, gyűléseket, összejöveteleket tartott, elnökölt, szónokolt a helyi és tartományi pártszerveknél, a város fontosabb gazdasági egységeiben. Amint láttuk, a MAT káderei Fazekas János jelenlététől is „bátorítva" tanúbizonyságot tettek a párt iránti hűségükről remélve, hogy ily módon megmenthetik az erdélyi és főleg székelyföldi magyarság nagy „vívmányát", a MAT-ot és ezzel saját privilegizált társadalmi, politikai pozícióikat. Fazekas 56-os szereplése még hosszú ideig beszédtémát jelentett politikai és értel-

[20] PTSZL, 917. fond, 16. doboz, 6. iratcsomó.

[21] Uo.

[22] Uo.

miségi körökben egyaránt. Az 1958-ban kezdődő megszorítások nem igazolták ezt az utat, viszont a Ceauşescu-féle nyitásban újra szerephez jutó, 1956-ban a meghurcolás helyett a hatalommal való kompromisszumot kereső és választó értelmiségiek egy része ismét Fazekas példájának követésében látta éppen aktuális sikerességük egyik kulcsmomentumát. Huszár Sándor így írt 1973-ban az akkori eseményekről: „...Hirtelenében az 1956. őszi események jutnak csak eszembe, amikor életem keresztútjához érkezett. Sose hittem jobban a szocializmusban, mint akkor, de valami naiv gyerekes hittel mégis azt gondoltam, hogy a szocializmus építése hibáitól épp abban a pillanatban kell megszabadulnunk. Az akkori huszonvalahány éves írók, újságírók és más szakmájú értelmiségiek ma már deres fejű nemzedéke köszöni Önnek az akkori türelmét. Azt, hogy két tűz között sem ingott meg pártos hitében, hanem vállalta a nehezebb utat: nemcsak a kolozsvári türelmetlen aktivistákat kellett csitítania, hanem bennünket is leszerelnie. És így, embertől emberig menő, éjt nappá tevő munkával sikerült bennünket a tévelygésből kimentenie. Történelmi feladatot teljesített Ön akkor, mert ha nincs az Ön bölcsessége, egy ma becsülettel helytálló nemzedék kompromittálódik."[23]

Pályafutása csúcsán. Fazekas János a hatvanas-hetvenes években

„...Dózsa megérdemelné, hogy szobrot állítsunk neki vagy Sepsiszentgyörgyön vagy Marosvásárhelyen."

Az 1956-ot követő megszorításokat Dej utolsó éveiben és főleg Nicolae Ceauşesu hatalomra kerülése után egy látványos politikai fellazulás követte. Az új politikai konstelláció a párthűségét mindvégig bizonyító Fazekas számára új lehetőségeket teremtett. A Ceauşescu által kezdeményezett általános elitcseréből Fazekas győztesen került ki. A pártvezetésből „eltűnt" régi magyar káderek helyett Ceauşescu új, hűséges elemeket emelt be maga mellé. Fazekas a legmagasabb pozícióban levő és a legnagyobb

[23] PTSZL, 917. fond, 5. doboz, 4. iratcsomó. Huszár Sándor születésnapi köszöntőlevele.

befolyással rendelkező magyar származású politikus lett. A hatvanas-hetvenes években kifejtett tevékenységéből kiindulva azt is mondhatjuk, hogy a legaktívabb. Több olyan fontos eseménynek volt aktív szereplője, amely jelentősen befolyásolta párt magyarságpolitikáját. Fazekas elsődleges szerepköre a közvetítői szerep volt, de a pártvezetésben betöltött pozícióját és a magyar vonatkozású kérdésekben való jártasságát gyakran használta fel politikai kezdeményezésekre is. Amint az 1956-os események kapcsán is kiderült, a párt a vezető magyar káderek elsősorban egyfajta „transzmissziós szíjként",[24] közvetítőként használta. Fazekas a hatvanas-hetvenes években maximálisan megfelelt ennek a feladatkörnek. Elkísérte pártvezetést minden olyan munkalátogatására, ahol magyarok által lakott településeket is érintettek. Hogy csak néhány példát említsünk: 1966-ban a Maros Magyar Autonóm Tartományba, 1968-ban a két újonnan létrehozott magyar többségű megyébe (Hargita, Kovászna), a Partiumba stb. Fazekas elődjétől, Mogyorós Sándortól megörökölte azt a „vidékjáró" szerepkört is, amely során a központi vezetőség küldötte felügyelte, ellenőrizte és segítette a párthatározatok, ideológiai fordulatok értelmezését, végrehajtását. Fazekas hely és nyelvismerete révén általában (de nem kizárólag) a magyarlakta vidékeken töltötte be ezt a szerepkört.[25]

Az 1968-as év az erdélyi magyarság életében három olyan kimagasló jelentőségű eseményt is eredményezett, amelyekben maximálisan megnyilvánult Fazekas közvetítő és érdekérvényesítő szerepe. 1968 februárjában fejeződött be a nemzetiségi kérdést is felvető megyésítés, júniusban került sor a pártvezetés és a magyar értelmiségiek közötti találkozóra, és novemberben alakult meg a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa. A megyésítésről vonatkozó visszaemlékezésekből és levéltári forrásokból egyértelműen egy nagyon aktív kép rajzolódik ki Fazekas Jánosról.

Fazekas párton belüli súly- és presztízsnövekedésének első jelei a közigazgatási reform előkészítése során mutatkoztak meg. A viszonylag enyhébb politikai légkört kihasználva Fazekas az 1967 októberében megtartott országos pártkonferencián egy közigaz-

[24] Nagy Mihály Zoltán ugyanezzel a fogalommal írja le az egykori MNSZ-aktivisták szerepét is. Nagy Mihály Zoltán: Érdekvédelem és pártpolitika. In Bárdi Nándor – Simon Attila szerk.: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.* Somorja, 2006, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 343–367.

[25] Mogyorós Sándor Goldberger Miklóssal együtt látta el ezt a szerepet az ötvenes években a MAT-ban. Novák Csaba Zoltán: A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása és megszerveződése. In Fedinec Csilla szerk.: *Nemzet a társadalomban.* Budapest, 2004, Teleki László Alapítvány, 191–205.

gatási szempontból egységes Székelyföld mellett foglalt állást. A „nagy székely megye" projekt, amely magába foglalta volna a mai Hargita és Kovászna megyéket, hosszú ideig azzal a reménnyel kecsegtette a térség lakóit, hogy az 1960-ban a MAT-tól leválasztott és Brassóhoz csatolt Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajonok visszatérésével a történelmi Székelyföld nagy része egy közigazgatási egységbe fog tartozni.[26] A térséget is megosztó helyi és központi politikai érdekcsoportok küzdelmének következtében a projekt megbukott, de ugyanakkor a magyar többségű Kovászna megye megalakulásával a közvéleményt kielégítő eredmény született. A két új megye (Hargita és Kovászna) és majd később a Hargita megyei székhely megalakulása körüli küzdelmek során Fazekas aktív szerepet játszott: részt vett az előkészítés során tartott pártüléseken, népgyűléseken, beutazta a környéket, tárgyalt a helyi káderekkel, értelmiségiekkel. Fazekas szerepének és tekintélyének felértékelődését bizonyítja az a tény is, hogy az összes székelyföldi érdekcsoport – legyen az községi, városi vagy akár rajoni szintű – az ő közvetítésével próbált meg eredményeket elérni.[27] Fazekas nevéhez fűződik az egyik új megye, Hargita elnevezése is, amelyet ő javasolt a VB 1967. december 30-i ülésén.[28] A Hargita megye székhelyére vonatkozó javaslata, miszerint azt Udvarhely városa kapja meg, a csíkiak heves ellenállása miatt megbukott.[29]

[26] Részletesebben *lásd* Novák Csaba Zoltán: A megyésítés előkészítése és a nemzetiségi kérdés Romániában. In Bárdi–Simon: i. m. 415–421.

[27] A későbbi Kovászna megyei községek hovatartozásáért, majd később a Hargita megye székhelyéért folyatott küzdelemben minden érintett fél Fazekas közvetítésében látta ügyének sikeres megoldását. Tucatjával érkeztek a levelek Sepsiszentgyörgyről, Székelyudvarhelyről, Maksáról stb., amelyekben az érintettek Fazekas segítségét kérték. Részletesebben *lásd* Novák: *Aranykorszak?…* 33–45.

[28] ANIC, fond CC al PCR Cancelarie, dos. 191/1967. 26–29. f.

[29] A Hargita megye jövendőbeli székhelye miatt kirobbant vitában Fazekas Udvarhely városát támogatta. A csíkszeredai káderek és értelmiségiek körében ezért hosszú ideig negatívan értékelték Fazekas szerepét, Udvarhely környéki származásából fakadó részrehajlással vádolták. Részletesebben *lásd* Sarány István – Szabó Katalin: *Megyecsinálók*. Csíkszereda, 2001, Státus Könyvkiadó.

1968 nyarán a prágai beavatkozást elítélő pártvezetésnek az eddigieknél is nagyobb szüksége volt a társadalmi támogatottságra. Ebbe a folyamatba illeszthető be a Ceauşescu és a magyar értelmiségiek között lezajló találkozás is, amelyen szintén ott találjuk Fazekas Jánost. A találkozó beilleszkedett ugyan a Ceauşescu kezdeményezte politika kereteibe (sorozatosan szerveztek találkozásokat a különböző értelmiségi csoportokkal), viszont több visszaemlékező is kihangsúlyozta Fazekas kezdeményező, tanácsadói szerepét.[30]

1968 végén is aktív szerepkörben találjuk Fazekas Jánost a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának (MNDT) létrehozásakor. A tanács létrehozását megelőző vitákból kiderül, hogy Fazekas több magyar értelmiségihez hasonlóan a mozgósításon túl kisebbségi érdekek közvetítésében és érvényesítésében látta az MNDT szerepét.[31]

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a romániai magyarság számára az intézményépítést, intézményerősítést jelentette, amelyből Fazekas János is kivette a részét. A megyésítés után aktív jelenlétével hozzájárult a „haladó hagyományok" ápolásához, a lokális tudat erősítéséhez a székelyföldi megyékben. 1969-es Kovászna megyei felszólalásában pl. ott találjuk azokat a neveket, akik hivatalosan bekerülhettek a helyi székely–magyar panteonba. „Én mint e föld szülöttje, büszke vagyok azokra a nagy személyiségekre, akik kiemelkedtek a székelyek köréből. Büszke vagyok Dózsa Györgyre, Apáczai Csere Jánosra, Mikes Kelemenre, Kőrösi Csoma Sándorra, Bolyai Jánosra és Farkasra, Aranka Györgyre, a negyvennyolcas tábornokokra, Gáll Sándorra, Gábor Áronra, Bod Péterre, a mártírokra, Török Jánosra, Horváth Károlyra, Váradi Józsefre, Bartalis Ferencre, akik a Habsburg abszolutizmus áldozataivá váltak. Büszke vagyok Bölöni Farkasra, Mikó Imrére, Kriza Jánosra, Orbán Balázsra, Benedek Elekre, Józsa Bélára, Tompa Lászlóra és minden olyan személységre, akik teljes erejükből harcoltak a román és a magyar nép barátságának elmélyítéséért."[32] Ugyanabban az évben a csíkszeredai választókerület értelmiségei előtt a csíksomlyói templom turisztikai

30 Interjú Gálfalvi Zsolttal. A Fazekas hagyatékában található dokumentumokból az is kiderült, hogy Fazekas levélben foglalta össze Ion Gheorghe Maurernek a magyar értelmiségieket foglalkoztató kérdéseket. PTSZL, 917. fond, 7. doboz

31 ANIC, CC al PCR Cancelarie, dos. 178/1968. 84–85. f.

32 Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Covasna [Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, a továbbiakban ANDJC], fond Comitetul Judeţean de Partid Covasna (a továbbiakban CJPC), dos. 1/1969. 18. f.

hasznosításának fontosságáról, a nemzeti és zenei hagyományok ápolásáról, a magyar hanglemezekkel való ellátás fokozásáról, a cigánymuzsika támogatásáról beszélt.[33]

Az 1971-ben megjelent „júliusi tézisek" hatására bekövetkezett politikai-ideológiai szigor fokozatos kiteljesedése egy másik dimenzióba helyezte Fazekas érdekérvényesítő politikáját.[34] A viszonylagos hatalmi pozícióból kifejtett, meggyőzésre, politikai-ideológiai érvelésre, befolyásolásra, a marxi–lenini nemzetiségpolitikai elvek „számonkérésére" építkező politikát fölváltotta egy ún. sérelemközvetítő politika. A magyar kisebbség ügyében tett ígéretek be nem tartása, a deklarált kisebbségi jogok megfelelő tartalommal való kitöltésének hiánya Fazekast egy kisebbségi sérelemközvetítő és kommunikáló szerepkörrel ruházta fel. A magyarlakta területeken való utazásai során és a magyar értelmiségiekkel való szoros kapcsolattartás révén Fazekas sorra értesült a különböző sérelmekről, amelyeknek közvetítését többnyire fel is vállalta. 1971-ben pl. a máramarosszigetiektől kapott levelet, amelyben a helyi magyarok arról számoltak be, hogy az általuk létrehozott magyar kórus működését a helyi pártszervek nem engedélyezik a szeparatizmus vádja miatt. Fazekas az ügy kapcsán az önálló magyar kultúra fontosságáról írt levelet, és azt el is juttatta Ceauşescuhoz.[35] Ugyancsak 1971-ben egy, a Gyergyószentmiklóson és környékén tett látogatás után az anyanyelvi oktatásban tapasztalt hiányosságokra hívta fel a pártvezetés figyelmét.[36] A nyolcvanas évek elején Nyárádszereda

[33] PTSZL, 917. fond, 7. doboz, 3. iratcsomó.

[34] Az 1971 nyarán távol-keleti körútjáról hazatérő Nicolae Ceauşescu egy javaslatot terjesztett elő a politikai-ideológiai tevékenység, a párttagok, az összes dolgozók marxista–leninista nevelésének javítására vonatkozóan. A „júliusi tézisekként" is elhíresült javaslat egy új politikai-ideológiai fordulatot eredményezett a párt politikájában, és hosszú évekre meghatározta az ország bel- és külpolitikai életét. Megerősödött a párt vezető szerepe, és ezzel elkezdődött Ceauşescu személyi kultuszának kiépítése. A továbbiakban a pártvezetés mindennemű politikai, társadalmi és gazdasági reformot mereven elutasított. Az új ideológiai fordulat után elindított homogenizációs program nagymértékű asszimilációs veszélyt jelentett a kisebbségeknek.

[35] PTSZL, 917. fond, 4. doboz.

[36] Uo. 12. doboz, 2. iratcsomó.

példáján keresztül a Székelyföld iparosításának hiányosságaira hívta fel az illetékes szervek figyelmét.[37]

Ugyanerre az időszakra tehető Fazekas „tudományos" publicisztikai tevékenysége is.[38] A nemzetiségi kérdésről szóló publicisztikai írásaiban az általa követett politikai hitvallás elméleti kereteit próbálta megfogalmazni: marxi és lenini nemzetiségpolitika, az RKP kisebbségpolitikája, nemzeti egyenlőség és iparosítás stb. A Demény Lajos történész által „gondozott" történelmi témájú írásaiban szintén az aktuális politikai diskurzusba beilleszthető témákat jelenített meg: a történelmi román–magyar együttélés és együttműködés, az erdélyi magyarság „progresszív hagyományai", társadalmi harcai, a nemzetiségek elnyomása 1918 előtt.[39]

Fazekas János, a bőkezű patrónus

„…kedvünkben járó rokonunk,
a mi Fazekas Jánosunk."

A kommunista pártokon belüli viszonyokat nagymértékben meghatározta az illegalitás éveiből megörökölt patrónus-kliens rendszer, az illegalitás és a börtönben töltött évek során kialakult kapcsolatrendszerek, frakciók. A börtönszocializáción átesett vezető káderek az akkor kialakult kapcsolatrendszerüket vitték tovább a későbbiekben és ez a rendszer a párt további káderpolitikáját is meghatározta.[40] A központosított szinten működő állami és pártstruktúrák még jobban elmélyítették a ranglétra különböző fokán álló káderek és a hatalomhoz közel álló, annak kiszolgáltatott értelmiségiek fölé- és alárendelt viszonyát. A központi vezetésben csak 2-3 személy által képviselt erdélyi magyarságon belüli viszonyrendszer is hasonlóképpen működött, sőt a magas beosztásban tevékenykedő magyar káderek viszonylag kis száma még inkább túlértékelte ezek társadalmi, politikai szerepét. A Ceauşescuhoz és a központi pártvezetéshez legközelebb álló Fazekas ehhez hasonló patrónusszerepet töltött be a romániai magyar mikrovilágban. A párthierarchiában kisebbségiként lát-

[37] Uo. 17. doboz, 2. iratcsomó.

[38] A folyóiratokban, újságokban leközölt írások mellett 1980-ban saját kötetet is megjelentetett. Fazekas János: *A Román Kommunista Párt – a haza fiai testvériségének és barátságának, társadalmi és nemzeti egyenlőségének következetes harcosa. Tanulmányok és cikkek.* Bukarest. 1980, Politikai Könyvkiadó. Írását közölték a romániai magyarság történelméről szóló, 1976-ban megjelent és nagy visszhangot kiváltott kötetben is. *A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. Tanulmányok.* I. Bukarest, 1976, Politikai Könyvkiadó.

[39] Részletesebben *lásd* Fazekas: *A Román Kommunista Párt…*

[40] Tănase: *Elite şi societate…* 41.

ványos karriert befutott Fazekas székelyföldi származása révén jól ismerte a helyi világot, káderekt, később pedig döntéshozóként és gazdaságügyi miniszterként szerepe még inkább felértékelődött. Fazekas Luka Lászlóhoz hasonlóan magyar származású káderek pozícióba emelésével ún. „magyar vonalakat" épített ki a különböző állami és pártszervekben. Ezenkívül pályafutása alatt végig tudatosan használta fel hatalmi pozícióját arra, hogy előnyt szerezzen vagy segítse nemzettársait. A levéltári iratok és a kollektív emlékezet egyaránt számtalan olyan eseményt, történetet őriz, amikor Fazekas személyesen segítette valamely nemzettársát.

A vezető magyar értelmiségiekkel táplált jó és bizalmas viszony lehetővé tette, hogy Fazekasnál lobbizni lehessen a Bukarestben a magyarok számára megnyílt pozíciók betöltésénél is. Balogh Edgár egy 1968 októberében írt levelében az írószövetségi vezetőségbe kinevezendő személyekről tett javaslatot. „A román és a magyar írók előtt egyaránt szimpatikus, a fiataloknak és időseknek is tetsző, semmilyen oldalról sem kompromittált, támadott vagy kifogásolt emberek kerüljenek ez által előtérbe"– írta Balogh ellenezve Létay Lajos, Méliusz József vagy Szász János esetleges kinevezését, Szemlér Ferencet, Kányádi Sándort, Sütő Andrást és Lőrinczi Lászlót javasolva.[41] KB-titkárként pedig ténylegesen gyakran segített nemzettársain még olyan extrémnek nevezhető esetekben is, mint pl. Páskándi Géza Magyarországra távozása.[42]

Belkereskedelmi miniszterként is a legkülönbözőbb kérésekkel fordultak hozzá, amelyek közül sokat teljesített „Tavaly, a kőrösfői kiránduláson említettem volt, hogy karambolos autómat szeretném újra kicserélni. Idáig nem volt időszerű, mert nem volt mire, de most látom itt Kolozsváron, hogy megjelentek a Fiat 125-ösök" – írta Fazekasnak a korabeli erdélyi magyar irodalom egyik képviselője.[43] Egy hajdani osztálytársa szintén autót szeretett volna: „Hetedik éve, hogy nem volt alkalmam autómat kicserélni. ... A kérésem szerint 1310-es Dacia autót szeretnék."[44] Szász János író 1970-ben Fazekas közvetítését kérte, hogy eljut-

41 PTSZL, 917. fond, 9. doboz.

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo.12 doboz, 1 iratcsomó.

tathassa panaszát Ceuaşescuhoz és Ion Gheorghe Maurerhez az őt az Írószövetségben ért sértegetések, valamint az utcán történt megveretése miatt.[45]

A hatalom bűvölete, a patrónusnak kijáró „tisztelet" valószínűleg nem kerülte el Fazekast sem. A hozzá intézett levelek hangvétele, udvarias megszólításai, a név- és születésnapjára küldött üdvözletek jelzik, hogy munkáját, tevékenységét, életpályáját dicsérni nem jelentett rossz pontot. Hajdú Zoltán 1976-ban még verset is írt Fazekas János tiszteletére.[46]

Holtvágányon, az „ellenzéki" Fazekas

„Igyekeznek teljesen elszigetelni… nem közölnek írásaimból"

A nyolcvanas évektől az egyre merevebb és dogmatikusabb Ceuaşescu és szűkebb családja irányította pártvezetés társadalmi, etnikai, politikai homogenizációs törekvései fokozódtak. A személyi kultusztól mélyen átitatott diktatúra csak a pártvezérhez és az általa folytatott politikához hű személyeket tűrte meg. A nemzetiségi kérdés marxi és lenini elvek alapján történő megoldását hangoztató Fazekas és a pártvezetés összetűzése nem váratott magára. 1982-től Fazekas János kikerült a legfelsőbb pártvezetésből. A hatalommal való személyes összetűzései, pozícióvesztése az eddigi privilegizált állapot fokozatos megszűnését eredményezte. Helyzetének romlását bizonyítja az a Ceauşescuhoz írt levele is, amelyben 1981 telén arról panaszkodott, hogy már tíz napja nincs fűtés a lakásában, és hogy el szeretne költözni egy kisebbe, ugyanis nem tudja fizetni a lakásköltségeket.[47]

A személyes kudarc és a küldetésként megélt kisebbségi ügy egyre reménytelenebb helyzete még radikálisabbá tették Fazekast, aki a ceauşescui rezsim nyílt bírálójává lépett elő. Több sérelmi beadvánnyal ostromolta a pártvezér irodáját, amelyekben az erdélyi magyarság legkülönbözőbb panaszait próbálta eljuttatni az illetékes szerveknek: oktatás, kultúra, nyelvhasználat, nega-

[45] Uo. 4. doboz.

[46] Uo. 5. doboz, 4. iratcsomó. Hajdú Zoltán: Születésnapra. Hogy ki vagy? Ma sem tudhatom, / mert minden ember vagy titok, / de szívem (most elmondhatom)/ szívedre ablakot nyitott. / És láttalak. Ez ünnepen, / hogy ötven éved ím betelt: / nem szégyen eléd öntenem / az érzést, azt a bő hitelt, / mit Tőled kaptunk annyian / kiteregetni legalább / szóban dicsérvén finoman / közös anyánknak hű fiát / Benned, ki maradj mindig úgy, / mint eddig: lelkünkbe osont / s kedvünkben járó rokonunk, / a mi Fazekas Jánosunk.

[47] Uo. 4. doboz.

tív diszkrimináció. A Ceauşescu-rendszer bekeményítése után a magyar kisebbséget ért retorziók hatására a pártvezetéshez eddig hű magyar káderek és értelmiségiek egy jelentős részénél újjáértékelődött a párthoz, a rendszerhez, a magyar nemzettudathoz és a Magyarországhoz kapcsolódó viszonyuk. Az egyre kilátástalanabb jövőképpel rendelkező magyar értelmiségiek és káderek egy része a magyar pártvezetés közbelépésétől remélték helyzetük javulását. Felerősödött a bukaresti magyar külképviselettel való kapcsolattartás, információközlés és különböző beszámolók, panaszlevelek révén a magyar pártvezetéssel történő kapcsolatfelvételre való törekvések.[48]

A román államhoz és a párthoz kötődő lojalitását mindeddig nyíltan valló Fazekas hasonló lépésre szánta el magát. 1987 nyarán személyes sorsának alakulásáról panaszkodott egy, Berecz Jánoshoz, az MSZMP KB tagjához küldött levélben: „Igyekeznek teljesen elszigetelni, ami csaknem egészében sikerült is, nem közölnek írásaimból, tanulmányaimból semmit, munkám elé minden vonalon nehézségeket gördítenek. Mit tehetek? Megpróbálok ember maradni ebben a nagy embertelenségben. Csak a kemény munka éltet. Igyekszem minél többet leírni a tapasztalatomból, mert csak lesz elég szocializmus és demokrácia, amikor nyomdafestéket láthatnak az én írásaim is." 1986 decemberében magától Kádár Jánostól kért segítséget az erdélyi magyarság számára: „Kérjük önöket, tegyenek valamivel többet érdekünkben, hogy minél kevesebb magyar elvtárs kerüljön börtönbe, hogy minél kevesebb magyar haljon meg Romániában csupán azért, mert nem hajlandó megtagadni nemzetiségét, mert a magyar nemzet részének érzi magát. Az az érzésem, hogy az utóbbi években elküldött anyagaink (egyesek a kétszáz oldalt is túlhaladták), jajkiáltásaink nem jutottak el teljes egészében Önhöz, vagy talán egyes elvtársak úgy értékelték talán, hogy nacionalista sérelmek lennének? Kérem a csaknem kétmilliónyi erdélyi magyarság nevében, vegye Önhöz teljes terjedelmükben ezeket az anyagokat és szánjon tanulmányukra pár hetet, megérdemli az erdélyi magyarság ezt a pár hetet. Biztos vagyok, megtalálja majd a megfelelő megoldási módot..."[49]

[48] Novák: *Aranykorszak?*... 72–92.

[49] PTSZL, 917 fond, 4. doboz.

Fazekas ellenzéki megnyilvánulásaira a pártvezetés annak teljes elszigetelésével válaszolt, de a megfélemlítés módszereitől sem riadt vissza. A magyar nagykövetség jelentése alapján 1989. március 22-én Fazekas fenyegető levelet kapott, amely formailag ugyan Franciaországból érkezett, de nem volt rajta francia postabélyegző. A levélben az ún. románellenes cselekedeteinek befejezését követelte a névtelen levélíró. „Szervezetem és a légió nevében követelem, hogy haladéktalanul hagyj fel a Románia és a románok ellen irányuló akciókkal. Jól tudjuk, hogy eladtad magad Magyarországnak és a romániai magyarok vezetője akarsz lenni, de lehetetlen nem rájönnöd, hogy egyszerű eszközként mozgatnak téged, hiszen már annyira lecsúsztál. Akkor is, ha megvéd a román Securitate, azt kérem, hogy teljes mértékben alkalmazkodj a felhíváshoz. Ellenkező esetben rád és családodra nézve a legkellemetlenebb következmények várnak."[50]

A nyolcvanas évek végén a pártvezetés még egyszer fel akarta használni Fazekas nevét a magyar politikai lépések elítélésére, de kezdeményezése sikertelen volt, Fazekas visszautasította. A magyar külüggyel közölt információi szerint Fazekas a hatok levelének[51] aláírását is visszautasította, mivel az nem tartalmazott utalásokat a nemzetiségi kérdésre.[52]

KÖVETKEZTETÉSEK

Fazekas János a hatvanas-hetvenes években a pártvezetés egyik meghatározó magyar származású kádere volt. A baloldali mozgalomhoz és a párthoz 1944 után csatlakozó Fazekas az ifjúsági vonalon (KISZ) kezdte pályafutását. Karrierje Ceauşescu 1965-ben bekövetkezett hatalomra jutása után emelkedett látványosan. A Ceauşescu által kezdeményezett és lefolytatott kádercserét nemcsak túlélte, hanem a párthűségét már előzőleg is bizonyító (pl. az 1956-os események székelyföldi kezelése) Fazekas másfél évtizedre a romániai magyarság legfelsőbb szintre jutott képviselője lett. Pártszocializációja ugyan nem az ötvenes-hatvanas években kezdődött, politikai tevékenységét és életpályáját tekintve az ún.

50 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), XIX. J-1-j. TÜK. 174. doboz, 128-2-001772.

51 1989. március 10-én az RKP hat veteránja (Gheorghe Apostol, Alexandru Bârlădeanu, Constantin Pârvulescu, Silviu Brucan, Corneliu Mănescu, Grigore Ion Răceanu) nyílt levelet intézett az államelnökhöz, amelyben kifejezték a rendszer iránti kritikájukat.

52 MOL, XIX. J-1-j. TÜK. 174. doboz, 128-10-00122/9.

„hatvannyolcasokhoz" tartozik.[53] Szocializációját két alapvető tényező határozta meg, egyrészt a nemzeti identitás kialakulásában és megerősödésében nagy szerepet játszó otthoni környezet és a székelykeresztúri mikrovilág, másrészt a politikai identitását meghatározó pártkarrier. Ebből a kettős szocializációból alakult ki Fazekas sajátos politikai identitása, amelynek a nemzeti hovatartozás mint viszonyrendszer aktív meghatározója maradt. Fazekas ebből következően, több erdélyi magyar értelmiségihez hasonlóan azt az ambivalens, kettős diskurzust vallotta magáénak, amelyben hűsége az ideológiához, a mindenkori pártvezetéshez, az államhoz osztozott a nép- és nemzetszolgálattal. E kettősség a Fazekas esetében (is) addig működött, amíg a hetvenes évek közepétől egyre erőteljesebben jelentkező román nemzeti eszmében és az átértékelt kisebbség-többség viszonyban meg lehetett találni az erdélyi magyarság mint önálló etnikai entitás helyét.[54]

Az erdélyi magyarság jövőjét a többségi románsággal a szocialista állam keretein belüli békés együttélésben látta. Amíg ezt az opciót megvalósíthatónak találta, az államhoz és a párthoz való hűsége felülírta a Magyarországhoz mint anyaországhoz való viszonyulását. A román szocialista állam keretén belül egy nyelvi jogokkal, saját iskolahálózattal rendelkező, gazdaságilag prosperáló, a román államhoz lojális magyar közösséget képzelt el.

Mint említettük, politikai identitása több kisebbségi származású kádertársával ellentétben nem írta felül nemzeti identitását. Fazekas sose tagadta meg magyar származását, sőt hosszas bukaresti tartózkodása során állandó kapcsolatot tartott fenn szülővárosával és általában a teljes romániai magyar értelmiséggel. Hagyatékában tucatjával sorakoznak azok a dokumentumok, adatok, amelyeket az Erdély különböző vidékein élő magyar közösségekről gyűjtött.

Fazekas legfontosabb politikai szerepe az ún. „transzmissziós szíj" szerepének betöltésében csúcsosodott ki. A legfelsőbb pártvezetéshez nagyon közel álló Fazekas gyakorlatilag közvetítői szerepet játszott el a pártvezetés és az erdélyi magyar közösség között. Közvetítői szerepe nagyos sok területen megnyilvánult,

[53] Bárdi Nándor a romániai magyar elit generációs csoportjainak vizsgálatában „hatvannyolcasoknak" nevezi azt a generációs csoportot, amelyik az ötvenes-hatvanas években szocializálódott „baloldaliként", és a hatvanas évek második felétől a kisebbségi érdekérvényesítés kulcsfigurájává vált. Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs rendszere. In Bárdi –Simon: i. m. 41–69.

[54] Amint láthattuk, az 1956-os magyarországi események és azok erdélyi kihatásai során Fazekas a román államhoz és a párthoz fűződő lojalitás mellett tette le a garast, és hűséges pártkatonaként csillapította le a kedélyeket a Magyar Autonóm Tartományban.

legyen szó politikai jellegű vagy akár személyes jellegű közvetítésekről. Politikai aktivitása alatt nemcsak a meghatározó magyar értelmiségiekkel táplált jó viszonyt, hanem nagyon sok román közéleti személyiséggel vagy akár Moses Rosen főrabbival. Fazekas politikai gondolkodása, nemzetfelfogása, a magyarsághoz, mint egységes nemzethez, az államhoz és a párthoz való viszonyulása több kortársához hasonlóan bonyolult és hosszú utat járt be. Mindezek ellenére mindvégig megmaradt kommunistának. A nyolcvanas évek végén kelt levelei, írásai is egy demokratikusabb szocializmusba vetett hitét tükrözik. Az erdélyi magyarság jövőjét a marxi és lenini nemzetiségi politika előírásai alapján működő szocialista Romániában képzelte el. Rendszerellenes kritikái nyolcvanas években nem a kommunista ideológia ellen szóltak, hanem annak Ceauşescu által eltorzított változata és a marxi–lenini nemzetiségpolitikától való eltérés ellen.

■■■ Gagyi József

„OLYAN MUSZÁJ HERKULES, MINT ÉN, SOKAN VOLTAK...” ■

Vécsei Károly pártaktivista és értelmiségi

Pályáját értékelve, az ötvenes években pártaktivistaként végzett munkájára emlékezve mondja a címben idézetteket Vécsei Károly (1923–2003). A 2002-ben megjelent könyvének külső borítóján olvasható értékelés szerint „a statisztika és szociológia idős marosvásárhelyi professzora, nyugalmazott akadémiai főkutató”. Pályájáról igen röviden az mondható el, hogy 1946-tól 1959-ig a pártaktíva különböző szintjein működött, 1959 és 1968 között ideológiai tárgyakat oktató egyetemi tanár Marosvásárhelyen, 1972 és 1988 között akadémiai kutató.

A címben idézett kijelentésből az olvasható ki, hogy utólag, számvetést fogalmazva nem tagadja, sőt hangsúlyozza, hogy nem nyilvánvalóan és egyértelműen meggyőződésből és megfontoltan döntött a pártszerkezetbe való betagolódásáról, és fogadta el azt, ahogy a párt „káderforgója” különböző funkciókba juttatta. Valóban nincs egyedül, többen gondolkoznak a még élő romániai magyar, az egykori hatalmi rendszerben funkciót betöltött szemtanúk közül hasonlóan a korszakról és saját szerepükről: adottnak veszik a politikai-társadalmi kényszereket, valamint azt, hogy életük egy szakaszában, fiatalkorukban ezek között a keretek között kényszerültek az adódó próbatételeket kiállni. A nagy országépítő és világmegváltó célokat elfogadták, az ezek megvalósításaiért diktált erőfeszítésekre maguk is hajlandóak voltak. Herkulesek társainak, herkulesi munka résztvevőinek gondolták akkor magukat, és eszerint cselekedtek, viselkedtek. Majd elérkezett életüknek az a pillanata, amikor az események hatására felül kellett vizsgálniuk az elfogadott elveket és a kialakított gyakorlatot (ez általában és törvényszerűen az 1956-os forradalom napjaiban, az utána következő időszakban történt), és egzisztenciálisan is választás elé kerültek. Választásuk pedig egyértelmű volt: visszautasították a következő felkínált magas pozíciót, és visszavonultak alacsonyabb (valójában bukást je-

lentő) szintekre, vagy éppen ki is léptek a pártszerkezetből. Az elkövetkező évtizedekben, nyugdíjazásukig a partvonalon álltak, szemlélődtek, jobbik esetben az éppen lehetséges (és nem nyíltan kritikus) értelmiségi szerepét alakították: kutattak, írtak, alkottak. Egykori hitüket hamu alá rejtették, tevékenységüket pedig átértékelték: kényszerként, tévedésként, egy történelmi tragédiában játszott áldatlan szerepként határozták meg.

Az 1989-es fordulat már későn jött ezeknek az embereknek. Túl régen kiálltak a sorból, megszakadtak a politikailag hasznosítható kapcsolataik. Az új, elemzést, kritikát, éles látást igénylő kihívásoknak nem tudtak eleget tenni, egykori ötleteiket, témáikat felmelegítették, tovább is léptek, de tulajdonképpen nem találják a helyüket. Vécsei Károly számára is kevés elégtételt hoz az időszak: egy kötete jelenik meg, több kötetre kiterjedő családszociológiai munkája kéziratban marad.[1]

Az utókor Vécsei Károlyt kutatóként, tudósként tartja számon: „tanulmányai, cikkei, bár nem monografikus igényű feldolgozások, együttesen hiánypótló jellegűek és jelentőségűek. Különösen vonatkozik ez demográfiai, nemzetiségstatisztikai írásaira."[2]

Valamint – mondom én – családszociológiai kéziratára.

1989 után számos beszélgetésben faggatták a történtekről a kommunista hatalom vezető káderei. Életükről és tevékenységükről Alexandru Birladeanuval, Corneliu Manescuval, Cornel Burticával, Ion Gheorghe Maurerrel készültek, többek között, kötetben megjelentetett beszélgetések.[3] Ezekben az országos jelentőségű döntések, események háttere körvonalazódik. Azokat a beszélgetéseket, amelyek 2001 óta Vécsei Károllyal és társaival, az egykori Magyar Autonóm Tartomány párt- vagy állami funkcionáriusaival készültek,[4] egy más lépték szerint kell kezelni, megítélni, egy más megértéshorizontba kell elhelyezni. Helyi vagy legfeljebb regionális beágyazottság, szemlélet, horizont jellemzi ezeket a politikusokat, tisztviselőket. A központba, Bukarestbe általában tanulni, rövid időre mentek, és nem küldték őket pártegyetemre a Szovjetunióba. Szocializációjuk, csatáik és vereségeik

1 Vécsei Károly: *Magyarok és nem-magyarok Romániában*. Csíkszereda, 2002, Státus Könyvkiadó, 166.

2 Varga E. Árpád: Ajánlás. In Vécsei: i. m. 5–6.

3 Betea, Lavinia: *Partea lor de Adevăr. Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceauşescu si Iliescu. Convorbiri cu Maurer despre lumea de ieri si stalinizarea României. Convorbiri „neterminate" cu Corneliu Mănescu*. Bucureşti, 2009, Compania.

4 A Magyar Autonóm Tartomány történetének kutatása során Gagyi József és Novák Zoltán 34 interjút készített a még élő helyi párt- és állami vezetőkkel (*Életútinterjúk a MAT vezetőivel*. Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjteménye [továbbiakban JEA] Kézirattára 1259/1–34.).

helyszíne a regionális központ, „a tartomány”. Különösképpen az nem volt jellemző rájuk, hogy az országos krízisek (mint az 56-os forradalom ideje) esetén központi kiküldöttként, a központ érdekeit képviselve, azokat érvényesítendő jelenjenek meg a vidéki helyszíneken. Ez Vécsi Károly életében is egyedi, kivételes eset. Meg nem volt jellemző rájuk, hogy az apparátusból kilépve szellemi munkások (alkotó művészek, egyetemi tanárok) lettek.

A FELHASZNÁLT FORRÁSRÓL

2002-ben, nem sokkal halála előtt két alkalommal folytattam hosszabb beszélgetést az akkor 79 éves Vécsei Károllyal. Az interjúzás nyomán létrejött narratívumot elsősorban úgy kezelem,

mint az életút időrendi eseményeit tartalmazó, belőle az életút kornologikus felépítését, a kritikus pontok megértését lehetővé tevő forrást. Ezt nem szívesen teszem, hiszen belátható, hogy a magam vagy mások által korábban összeállított, rövid vagy terjedelmesebb curriculum vitae vagy biográfia pontosabb, a helyzetek, fordulatok utólagos értelmezésétől mentes, és ilyen értelemben hitelesebb forrást jelentene. Sajnos sem a családi hagyatékban, sem az intézetben, amelynek Vécsi Károly munkatársa volt saját vagy róla készített életrajzra, vagy akár a személyzeti osztály káderdossziéjába bekerülő írott adatokra nem bukkantam. A Román Tudományos Akadémia Marosvásárhelyi Fiókja 1956-os megalakítása óta a kolozsvári akadémiai központhoz, még inkább azonban a bukaresti központi vezetőséghez tartozott. Munkatervek, beszámolók, költségvetési adatok meg a munkatársak kádernyilvántartásai ezeknek az intézeteknek az adattárában lehetnek. A kutatók munkájáról, viselkedéséről írott anyagokat őrizhetnek a Securitate irattáraiban is. Ezeket nem ismerem, anyagaikat nem tanulmányoztam.

A narratívumban számomra szétválaszthatatlanul keveredik Vécsei Károly egykor valóban megélt és utólag, rögzítés céljából elbeszélt története.

A megélés és elbeszélés szétválasztására az értelmezésemmel teszek kísérletet – de ez azért is nehéz, mert igen kevés a más forrásból rendelkezésemre álló, az elbeszéltekkel összevethető történeti „faktum". Ebben a formájában nem életutat, hanem egy arról készült tanúságtételt használok. Tudatában vagyok tehát annak, hogy „A megélt és elbeszélt történet az elemzésben történő mesterséges szétválasztása egy elméleti konstrukció, mely segíti a megértést, de nem keresi a történeti »faktumokat«, hiszen a megélt élettörténet rekonstrukciójának alapját képező adatokat is az elbeszélő bocsátja rendelkezésünkre, így ezeket is ő válogatta ki saját emlékanyagából".[5] Bárki, aki egyszer majd az általam nem ismert írások birtokában vizsgálja Vécsei Károlyt életét és sorsfordulóit, teljesebb és ilyen értelemben történelmi képet adhat pályájáról.

[5] Kovács Éva: Narratív biográfiai elemzés. In: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Budapest, 2007, Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 374.

Sajnos elhalálozása miatt nem kerülhetett sor a beszélgetések folytatására, a pontosításokra, fontos részletek más szempontok szerint rendezett újramesélésére. Az elbeszélés mögött ott vannak az „elhallgatott történetek”.[6] Most már kideríthetetlen, hogy melyek azok.

Vécsei Károly lakásán fogadott, elbeszélgetett velem, természetesnek vette, hogy a helyzetben, melyet együtt kialakítottunk, neki „memotechnikai gyakorlatot” kell folytatnia, pontos képet kell adnia arról, hogy mikor, hogyan, kikkel, miképpen cselekedett, de ugyanakkor anélkül, hogy erre megkértem volna, úgy gondolta, hogy önértelmező, morális álláspontot kell kialakítania, vagyis arról kell beszélnie, hogy ő akkor miért és miért nem. Úgy látom, ez azért is volt könnyű és egyben fontos számára, mert életének 1956-os, 1959-es, 1968-as meghatározó fordulatairól igen egyértelmű és határozott, mondhatni megingathatatlan kép élt benne. Az akkori kényszerhelyzetekben kialakított álláspontjai és választásai alkotják életútjának morális tengelyét.

Két státusz – a politikus-aktivista, a rendszer „fogaskereke” és a tanár-kutató, a rendszerrel szemben csendes ellenállást kialakító értelmiségi – épül ki egymás folytatásaként. Narratívuma a két státusz kiépülésének jelenségeire, jellemzőire, valamint arra koncentrál, hogy a kettő közötti határ kiépülését, vagyis az időrendben elsőtől való későbbi elhatárolódását, valamint a szükségszerű váltásokat minél érthetőbbé, indokoltabbá tegye.

Életútja röviden.

1923-ben Ludason született. Apja magyarózdi, anyja kissolymosi, és Gyulafehérváron ismerkedtek meg. Apja előbb a MÁV-nál, majd 1919 után a román államvasutaknál mozdonyfűtő, így kerül Ludasra, ahol ötödik gyerekként megszületik Vécsei Károly.

Magyar elemi iskolát végez, de nem idegen számára a román nyelv – hivatalos ünnepen erre kijelöltként román verset szaval. Később is nagy hasznát veszi – a magyar pártaktivistákra nemigen jellemző – magas szintű román írni-olvasni tudásának. Iskolai eredményei nagyon jók, de nem tud továbbtanulni, hanem kereskedősegéd lesz. 1943-ban megkapja a behívót a román hadseregbe,

[6] Keszeg Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterekben. In Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos szerk.: *Emberek, életpályák, élettörténetek.* Kolozsvár, 2007, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Társaság, 178.

ezért József bátyját követve észak felé átszökik az akkori magyar–román határon, Marosvásárhelyre megy, szintén a kereskedelemben dolgozik, meg próbálja elvégezni a középiskolát. 1946-ban kellene érettségiznie, de „az igazsághoz tartozik, hogy annyira kimerültem az éhezés, az éjszakázás miatt, nem tudtam érettségire állni. Át kellett volna venni a főbb dolgokat ötödik gimnáziumtól nyolcadikig. Nem tudtam, teljesen kivoltam... nem voltam még ötvenkilós se. Ott vagyok különben a tablón, én s egy másik magántanuló."[7]

Visszatérő fordulat: a munkahelyek keresése, váltogatása, az éhezés. Ezért is kapott az ajánlaton: legyen a Kommunista Párt akkori Tartományi Bizottságának alkalmazottja, dolgozzon a Propaganda és Agitáció Osztály könyv- és brosúraterjesztő részlegén. Nem választják ki, és nem ő választ alternatívák ismeretében, mérlegelés után, számára akkor ez egy menedék, hiszen például a Pártbizottságnak saját kantinja van – tehát első pillantásra csak azt látja, hogy feltehetőleg nem fog majd éhezni. Naponta válogatnia, csomagolnia kell őket, így kerülnek először a kezébe az ideológiai könyvek, propagandakiadványok. Olvasni kezdi – esetlegesen, rendszertelenül – a marxizmus klasszikusait.

A Tartományi Pártbizottság akkor a székely megyék (Maros, Udvarhely, Csík, Háromszék) pártszervezeteinek a tevékenységét koordinálta, vezetője Mogyorós Sándor volt, később Gheorghiu-Dej közeli munkatársa, a KB Végrehajtó Bizottságának tagja lett. Ezt a tartományi szerkezetet 1945-ben alakították ki, 1947-ben, a békeszerződés aláírása után megszüntették. Vécseit olvasói lendülete tette ismertté: a kantinba is a *Kommunista Kiáltvány*t vitte magával, Mogyorós ezért megdicsérte, rövidesen pedig a tartományi vezetők, „személyesen Mogyorós", felvették a pártba*:*

> „Kérem, én írtam egy egyszerű kérést, néhány sorost, összeült Mogyorós, doktor Lőrinc Ernő, ő engem nagyon szeretett, Ady, ő a szervező titkár volt, Păcurar még nem volt ott, aki aztán azután a központi irodának volt a vezetője. Ez a három-négy ember összeült, s engem felkentek párttagnak.
>
> (Nem volt különösebb felvételi…)

[7] *Vécsei Károly.* MAT-interjúk 16. JEA K-1259/16. 3. (A továbbiakban *Vécsei-interjú*…) [Terjedelem 86 300 leütés. Interjúalany: Vécsei Károly pártaktivista, egyetemi tanár, kutató, szül. 1923. Interjú készült: Marosvásárhely, 2002. január–február]

Hát akkor nem volt, hogy a közgyűlés veszi el, az azt hiszem máshol se volt. Ítt így ment. Ilyen kiemelkedő emberek, ők döntöttek. Lehet, hogy Lusztig Imre is ott volt, a gazdasági osztály vezetője, de isten tudja, nem biztos. Ez a három ember… na, kérem szépen. A többit nem tudom, ezt a hármat tudom, ők felvettek. Kaptam egy párttagsági könyvet." [8]

1947–1848-as időszakban aktivista a Maros megyei KISZ-nél, ezalatt érettségizik, majd kinevezik a marosvásárhelyi, regionális hatókörű három hónapos Pártiskolához oktatónak. Aki kinevezte, az akkori pártbizottság megyei Propaganda- és Agitációs Osztályának titkára, aki később Bukarestben akadémiai kutató lett, Kepes György azzal érvelt, hogy ott majd tanulhat és taníthat. Valójában előbb kellett ideológiát oktatnia, minthogy a meggyőződése kialakult volna. A felettesei ezt tudva igyekeztek indoktrinálni:

„Azt mondtam: elfogadom, megpróbálom. Ha nem megy, akkor eljövök ide hozzád, Kepes, tegeződtünk, de azért azt mondtuk, elvtárs, Kepes elvtárs, ide eljövök hozzád, s megmondom. Roosevelt utcában, ott az inasiskola mellett, a Kemény Zsigmond, most Cuza Vodából nyílott, ott volt egy kicsi épület, s abban volt a pártiskola. Hát nem volt olyan kicsi, mert abban le is kellett feküdjenek. A pincébe volt zuhanyozó. S ott az igazgató Fuchs Simi volt. S ő velem sokat foglalkozott, hogy meggyőzzön, mert látták, hogy nem vagyok… S Lőrinc Ernő is azért foglalkozott velem, mert látta, hogy nem vagyok meggyőződve, hogy ez az eszme helyes dolog, jó dolog…"[9]

1949-ben esti egyetem (munkásegyetem) alakult Marosvásárhelyen, ott politikai tantárgyakat kezdett oktatni, majd kinevezték az egyetem tanulmányi igazgatójává.

Nagyon gyorsan, előzetes képzés nélkül lett oktató. Nekilátott a tanulásnak, ami azért is volt nehéz, mert alig volt rendelkezésre álló szakanyag:

[8] *Vécsei-interjú…* 5.

[9] Uo. 6.

„– Akkor ők csak címeket adtak! Még esti egyetemi koromban is csak címeket kaptunk. Nagy autonómiánk volt! Volt egy egyéni színezete ezeknek a dolgoknak. Meg vagyok győződve, ha szigorúan megnézik, sok olyan dolog volt, ami nemigen passzolt a sztálinizmussal. Messzemenő autonómiája… címek voltak, a fő, a központi téma a Groza-kormány megvalósítása, a Groza-kormány tervei. Volt már az egyéves terv, hogyne, megjelent a sajtóban.

– Ezek szerint, ami a sajtóban megjelent, ez volt a legfőbb bibliográfia?

– Pontosan. Más nem volt. Honnan? Ezeknek nem lehetett a *Tőké*ből előadni, nem voltak olyan szinten, s nem is arra volt szükség. Előadás voltak, Groza–kormány, proletár erkölcs… Hogy honnan szedtük az anyagokat, most már nem tudom, becsületesen bevallom.

– Hát a pártkiadványok, azokat megismerhette, amikor a könyvterjesztésnél dolgozott…

– Hát igen, persze, Gheorghiu Dejnek a brosúrában kiadott beszéde, a Román Kommunista Párt harca a nacionalizmus, a revizionizmus ellen, az… az mindenütt megvolt. Nagy tömegpéldányszámban adták ki."[10]

A vezetők valójában ekkor figyeltek fel rá, ő volt a „legjobb asszisztens..."

„…meghallgatták, ki milyen előadásokat tart, hogyan tanítom az embereket. Azt mondták: előadod a diákoknak. Még segít más is… Robotos lejárt, Robotos Imre tartott előadásokat itt az egyetemen! S Kohn Hillel, mellette ültem, mint vendégelőadó mellett, ott kellett üljön valaki, Kohn Hillel is tartott közgazdasági előadást. Robotos, Lőrinc Ernő, ilyen emberek tartottak előadást, s Vécsei Károly is, természetesen."[11] Az akkori körülmények között, az akkori követelmények szerint nagyon jól teljesített: „Volt egy tapasztalatcsere, ahol engem nagyon kiemeltek. Ez az igazság. Kiemeltek. Hogy kitűnő módon vezetem. Tudomásul vettem. Fogalmam se volt, hogy jól csinálom vagy rosszul. Fogalmam se volt."[12]

[10] Uo. 6–7.

[11] Uo. 7.

[12] Uo.

A következő lépcsőfok: az ideológia és agitáció területén dolgozó pártfunkcionáriusok legfelső képzését biztosító bukaresti Zsdanov főiskola. 1950-ben kerül oda, 1952-ben, az elvégzése után rövid ideig bent tartják oktatónak. Képzettségét ekkor alapozza meg, és a gyermekkori alapokra építve jól megtanul románul.

Igazi pártkarrierje 1953-ben kezdődik: a frissen létrehozott Magyar Autonóm Tartomány Pártbizottsága Propaganda- és Agitációs Osztályának lesz a vezetője, azaz a tartományi, propaganda- és agitációs kérdésekkel foglalkozó titkár után a második ember. Szorgalmasan dolgozik, megfelel az elvárásoknak:

> „A napi munka az volt, hogy reggel be kellett menni, attól függ, nyáron 7-re, télen 8-ra. A munkaidő gyakorlatilag korlátlan volt. Nem volt leszögezve, mikor mehetsz haza. Én rendszerint olyan 11 óra felé, este mentem haza, amikor a rám bízott feladatokat elvégeztem. Nem volt a kenyerem ez a munka, mert itt elsősorban szervezés volt. Az eszmei, ideológiai dolgokban egy-kettőre eligazodtam, azzal nem volt baj. De annyi kört[5] ellenőrizni, a rajonokon keresztül, 9 rajon volt…
> (Terepmunka is volt…)
> …gyakorlatilag fél évből legalább 3 hónapot kint voltunk. A főkérdés irtó banális: szántani, egyszer, aztán vetni, aztán az aratás, aztán a kukoricaszedés, krumpliszedés s kollektálás…"[13]

1955-ben az újonnan alakult Kultúra és Tudomány Osztályának vezetőjévé nevezik ki, de nem sokáig marad ott. A II. pártkongresszus után az újjászerveződő központi pártvezetés keretében létrehoznak egy, a Központi Bizottság mellett működő, a nemzetiségi kérdések megoldását segítő bizottságot, melynek elnöke a frissen megválasztott KB-titkár, Fazekas János. Ide keresnek titkárt, és Vécsei lesz a kiválasztott. Tehát visszaköltözik Bukarestbe, és a központi pártapparátus aktivistája lesz.

Az általános feladat a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos, a KB Politikai Büróban tárgyalandó anyagok előkésztése. Az egyes

[13] *Vécsei-interjú…* 8. Kollektálás a. m. 'begyűjtés'.

részfeladatok azonban nem voltak előre meghatározva, hanem időközben merültek fel.

> „[Fazekas] fogadott, s annyit mondott nekem a feladatokról, hogy egyetlen egy mondatra sem emlékszek vissza. Úgyszólván semmit. Hogy valamilyen írott útmutatást adjanak. Azt mondták, itt van, az összes nemzetiségekkel kell foglalkozni, itt van, Losonczi a magyar instruktor, egy bukaresti illegális nő, csak így hívtuk, Mara, nem tudom máshogy, Mara, ő szintén magyar instruktor, akkor Blénesi szintén, Blénesi Ernő, s akkor Sloboda, ez a szláv nevű német instruktor, szláv, s Blagoev pedig a szerb. És volt egy ukrán. Ennyi volt, hat. Útmutatást, hát néha kapott az ember. Feladatot kaptunk, feladatot! Ugyanúgy, ahogy az esti egyetemre nem küldtek bibliográfiát, itt is feladatokat adtak. Az eszközökről mi magunk kellett gondoskodjunk."[14]

Különböző beadványok, kérvények érkeztek a bizottsághoz, ezek mellé kellett dokumentációt készíteni. A nemzetiségi emlékhelyekről (például az Aradon 1849-ben kivégzett 13 honvédtábornok emlékműve) kellett anyagot gyűjteni, hogy azok visszaállítását igazolni lehessen.

A legrázósabb ügy, amire Vécsei visszaemlékszik, a Magyar Autonóm Tartomány Statútuma volt. 1958 elején, egy tartományi néptanácsi szesszióülésen Bugyi Pál néptanácselnök újra felvetette a tartomány autonómiáját szabályozó Statútum megfogalmazásának ügyét, és a tervezetet eljuttatták a KB-nak, ahol az a nemzetiségi bizottsághoz került:

> „…ők elküldtek egy tervezetet. Mert mi azt mondtuk, hogy hogy fogjunk ennek neki. Blénesi okos, intelligens újságíró volt. Jogi, államszervezési dolgokkal azonban nem foglalkozott se ő, se én. Mi kaptunk egy tervezetet, s akkor azt rágtuk, ez 58 első felében elég hosszan tartott. Lassan ment a munka, nem a mi kenyerünk volt, nem a mi kenyerünk. Akkor a dörgedelem után jött volna a számonkérés, s akkor ezzel kapcsolatban tudtam meg az egyik

[14] Uo. 25.

szekus ismerősömtől, hogy bizony készültek a letartóztatásomra, mert én is javítgattam a tervezetet, amire nem volt felhatalmazás. Csak az Alkotmány, de az Alkotmány nem számított akkor sem, az Alkotmány sohase számított…"[15]

A pályáját, sorsát meghatározó legfontosabb tapasztalatokra itt, a KB-nál tett szert. Ezek közül is kiemelkedik az, hogy 1956 október–novemberében részt vett Fazekas Jánossal együtt a marosvásárhelyi rendfenntartó küldetésen, és az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetért felelt. Az, hogy mintegy szükségállapot volt azokban a napokban az egyetemen, nem az ő utasítása volt, de megakadályozta, hogy munkásokat küldjenek az egyetem „védelmére", vezette az aktuális gyűléseket, csillapította a diákokat.[16] És láthatta, tapasztalhatta, hogyan viszonyulnak a diákok meg tanárok a forradalmi napok eseményeihez.

„A legtöbben féltek, nem tudtuk, mi történik. A gyanú élt az emberben, hogy ez el van ferdítve, de tudás nem volt, információ nem volt. Szabad Európát hallgattuk Vinerrel[17] elmondom, valamit ha megtudhatunk. Ez volt az információ. A diákok, gondoskodtunk, legyen felvágott, kenyér, szendvicsek… Egyes diákok, amikor már megtörtént, amikor mind jobban megvastagodott az ügy, tiltakozásul egy jó néhány, nem tudom, egy tucat, fél tucat, fekete ruhában jöttek a kurzusra. …Abban kimutatták a diákok a magatartásukat, hogy november hetedikén, ünnepi gyűlés, amit november hatodikán kell megtartani, nem ment el egy se. Ez volt a helyzet. Mert akkor már tudott dolog volt, hogy szovjet tankok mentek be, akkor már lehetett tudni, harangoztak ezekről az atrocitásokról. De hát a forradalomról nekünk olyan primitív elképzeléseink voltak…"[18]

Ugyancsak Bukarestben tapasztalhatta a párt központi vezetőségében 1958-ban történt „nemzeti fordulatot". A nemzetiségi komissziót és annak munkatársait kezdték nem jó szemmel nézni, meg az új célok érdekében felhasználni – például az aktuális magyar irodalmi tankönyv elleni 1958-as kritikai kampány esetében.

[15] Uo. 26.

[16] Bottoni, Stefano főszerk.: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959).* Csíkszereda, 2006, Pro-Print, 26–27.

[17] Viner Ferenc a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet párttitkárhelyettese volt.

[18] *Vécsei-interjú…* 31.

Utólag úgy értékeli, hogy a Zsdanovon töltött időszakhoz képest a KB-nál érezte először, hogy őt magyarnak, azaz nem románnak, és ezért kevésbé megbízhatónak tekintik.

„A nemzetiségi komissziónál, ott aztán tudatosították bennem, hogy én magyar vagyok, negatív értelemben. Niculescu-Mizil,[19] ha elment mellettem, még rám se nézett. Én se köszöntem neki. Egy frászt."[20]

Megtapasztalhatta, hogy a döntéseket diktatórikusan hozzák, létrehoznak vagy megszüntetnek központi bizottsági szerkezeteket, egyik napról a másikra megváltoztatnak politikai irányvonalakat – így a nemzetiségi kérdés kezelését is.

„Mikor Bukarestben voltam, egyszer Fazekas hívat, a főnököm. Akkor már úgy álltunk, mint a levél a víz hátán, mielőtt megszűnt volna a komisszió. Úgy néztek ránk, mint ahogy a tálibokra egyesek szeretnének, hogy mindenki nézzen. Össze van roskadva az íróasztala mögött. Meg kellett kérdezzem: Mi baj van, Fazekas elvtárs? S akkor mondta meg, hogy anélkül, hogy őt mint központi bizottsági titkárt egy szóval is értesítették volna, betették Gheorghiu-Dej beszédébe a Babeș és Bolyai egyesítését. Ezt úgy tették be, hogy még Fazekas János se tudta!"[21]

1959-ben megszüntették a nemzetiségi komissziót, de Vécseit továbbra is alkalmasnak tartották arra, hogy a Központi Bizottság vezető kádere legyen. Ezt azonban már nem vállalta, noha a romániai oktatás és a tudományos élet felügyeletét végezhette volna.

„A Központi Bizottság apparátusában, ez a Lupu, ő azután az egész igazgatóságnak a feje volt, a szervezési igazgatóságnak a főnöke, egyedül ez mutatott jóindulatot, és még egy személy, Țugui, a másik nevét nem tudom, ez mutatott érdeklődést. S akkor én eljöttem onnan, amikor szétverték a nemzetiségi komissziót, s akkor ő felajánlotta a tudomány és kultúrosztály,

[19] Paul Niculescu-Mizil (1923–2008) kommunista politikus, 1956 és 1968 között a Román Munkáspárt KB Agitációs és Propaganda osztályának vezetője volt.

[20] *Vécsei-interjú*… 16.

[21] Uo. 12–13.

mert akkor már szétvált a Propaganda- és Agitációs Osztálytól, ott szektorfőnök leszek, és felelek az összes főiskolákért az országban, és az Akadémiáért. Azt mondtam, nem tudom megcsinálni. Én haza kell menjek. Akkor már nem bírtam. Nem tudtam, na. Azt mondtam, hátha itthon jobb lesz."[22]

Hazakerülése után egy rövid ideig a tartományi pártbizottság propagandaosztályának vezetőjét helyettesítette, majd az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet ideológiai katedrájának lett a vezetője. Ez utóbbi azzal járt, hogy lezárta aktivista múltját: kilépett a pártapparátusból:

„Kényszerítettek, tereltek. Valószínű, csak manipuláció volt. Bukarestben úgy tudtam, mert kérést kellett beadjak a titkárságnak, jóvá kellett hagyjanak, könnyen nem szabadultam! A titkárságon Gheorghiu-Dej személyesen kellett aláírja, hogy kiengednek a pártapparátusból."[23]

Először arról volt szó, hogy filozófiát tanít csak, utána kiderült, hogy katedrafőnök lesz: „Kértem 3 nap gondolkozási időt. Törtem a fejemet. Úristen, mi lesz, ha ezt elutasítom, akkor velem nagy baj lesz! 3 nap múlva elvállaltam."[24] Hét éven át katedrafőnök és oktató. Idegileg egyre kevésbé bírta a feszültséget, egyre többet betegeskedett, míg 1968-ban 4 évre betegállományba került – nemcsak a hatalmi versengésnek és az addigra már minimálisra redukált politikai szereplésnek fordított hátat, hanem társadalmi kapcsolatait is minimálisra csökkentette.

Belenyugodott sorsába. Otthon ült, két kiskorú gyerekét nevelte. 1972-ben bukaresti ismerőse kereste meg, és intézkedett annak érdekében, hogy a Román Tudományos Akadémia marosvásárhelyi kutatóintézetében legyen állása, vagyis ahogy Vécsei minősíti mindezt, legyen valamelyes jövedelme és „díszsírhelye". 1988-ban, 67 éves korában vonult nyugdíjba.

1989 után újra aktivizálódott, a demográfiai, migrációs viselkedést, az interetnikus viszonyokat kutatta. Hazai és magyaror-

[22] Uo. 16.
[23] Uo. 32.
[24] Uo.

szági folyóiratokban közölt írásokat, és amint már szó volt róla, egy könyve jelent meg.

Vécsei Károly azok közé a romániai magyar politikusok, közszereplők közé tartozik, akiknek baloldali meggyőződésük a felkínálkozó helyzetbe való illeszkedéstől, a feltétlen elfogadástól indulva alakul át, árnyalttá, majd kritikussá válik, végül pedig szertefoszlik. Romániában egy, a szomszédos Magyarországon korán jött forradalom és egy későn érkezett rendszerváltás közötti, felpuhuló és illúziókat ébresztő, majd bekeményítő diktatúrában nem lettek belőlük disszidensek, legfeljebb emigránsok: Nyugatra szöktek, átköltöztek Magyarországra.

Vécsei Károly életútjának a legfontosabb váltása: pártmunkásból értelmiségivé válás. Ez egyben a hatalomból való kihátrálást is jelentette.

Az új elitbe 1945 után bekerült Vécseinek mindazok a külön, kis csoportba sorolható társai, akik

1. munkásszármazásúak, pártaktivistaként kezdték fiatalon karrierjüket;
2. értelmiségi szaktudást, tudományos szakismereteket szereztek, ezt a szakmát gyakorolták;
3. meghasonlottak és kiléptek a párt vezető szerkezeteiből;
4. hosszabb ideig partvonalon szemlélődtek;
5. életük részévé vált a kutatás, az alkotómunka.

Az 1989-es változások – vagy mert emigráltak, vagy mert megszakították politikai kapcsolataikat – már későn jöttek.

Vécsei nem volt illegalista. Nem megfontolt, tudatos választás után került az 1944 után gyors ütemben kiépülő pártapparátusba, inkább belesodródott. Egyébként pedig nem is kérdezték tőle, hogy tetszik-e a ritmus, a melódia, hanem táncba vitték, és ő ment. Tizenhárom éven át engedelmeskedett és lépegetett egyre feljebb. Közben azonban morálisan meghasonlott, kételkedni kezdett a rendszer igazságosságában, szkeptikus lett, felőrlődött, kilépett, kutatói elszigeteltségben, a rendszer „kegyelemkenyerén” élt.

■■■

Pályatársainak egy részével ellentétben nem költözött át Magyarországra sem ő, sem a gyermekei.

Választásaiban, fordulóiban pályája egyéni inkább, mintsem modellszerű. Érzékeny, szkeptikus és kritikus alkata miatt a magatartása inkább beletörődő, nem nyíltan ellenálló.

Oktatói karrierjét látszólag azért szakítja meg, mert egészségileg nem bírja – de a pontos okokat kellene kideríteni, hogy miért lesz 44 éves korában kisgyermekes családapaként betegnyugdíjas, majd 16 évig semmi más funkciót, munkakört nem kereső akadémiai kutató. Tudományos minősítése sincs, hiszen nem doktorált.

Elmondható róla, hogy az akkoriban egy romániai magyar kutató számára igen szűk körűként megadatott tudományos kommunikációnak is csak a peremén élt: intézeti feladatait teljesítve kéziratokban, az intézeti kiadványokban tette közzé általában másokkal (román kutatókkal) együtt végzett kutatásainak eredményeit. Jobb volt a kapcsolata a szellemi szocializációját az ötvenes évek elején biztosító Bukaresttel, mint Kolozsvárral. Nem közölt rendszeresen a *Korunk*ban, és noha kutatásainak eredményei erre feljogosították volna, nem volt saját, román vagy magyar nyelven kiadott könyve. Nem integrálódott az ismert és elismert romániai magyar kutatói, szakmai csoportokba.

AZ EMELKEDÉS

Mivel nem voltak illegális vagy munkásmozgalmi kapcsolatai, baloldali tájékozottsága, ezért szó szerint az „utcáról" került be a pártszerkezetbe. Nem volt ezzel egyedül, hiszen a pártépítés is azt követelte a szervezettől, hogy minél több fiatal, fogékony, munkára hajlandó, és főleg olyan embert toborozzon soraiba, akinek valóban társadalmi felemelkedést jelenthetett az, ha az új hatalom nyújtotta társadalmi státusokat elfogadja, és pártbürokrata lesz. Vécsei előbb lett hivatalnok, és csak utána ismerkedett meg a mozgalommal, az ideológiával és elmélettel. Tudomásul vette, hogy kiemelték, más alternatívát nem is látott akkor maga

előtt. Engedelmesen beleegyezett abba, hogy foglalkozzanak vele, meggyőzzék, munkára fogják.

A párton belül két pálya nyílt előtte: a szervezésben vagy a propagandában való részvétel. A Maros megyei KISZ-bizottságnál töltött idő alatt nyilvánvalóvá vált, hogy a szervezésben nem jeleskedik. Megkönnyebbülés volt számára, amikor a pártoktatásba, majd esti egyetemre került. Igen gyorsan kiépítette a szorgalmas és lelkiismeretes oktató szerepet: „Én olyan voltam, mint az oltárkép. Vécsei ott van a könyvei mellett, csinálja a bibliográfiát, átolvassa az előadásokat, kijavítja…"[25] Tartotta az előadásokat az esti egyetemen, a pártiskolán, meg különböző alkalmi helyzetekben, és mindenütt azt hangoztatta: „Az olvasás nem árt." Értelmezésem szerint ez azt jelentette, hogy a szervezett keretek között végzett oktatási-tanulási tevékenység lehet „diplomagyártás", lehet belépő a pártkarrierek különböző ösvényeire, de ugyanilyen fontos, hogy az olvasás egyszerre informál, elkötelez meg kritikussá tesz.

Vécsei előbb lett egyetemi tanár, mintsem hogy egyetemi diplomát szerzett volna. Miután befejezte a kétéves Zsdanovot, vagyis a propaganda és agitáció területén dolgozók legfelsőbb romániai képző intézetét, ugyanott a világtörténeti katedrára nevezték ki asszisztensnek. Rövid ideig, alig több mint fél évig volt ekkor egyetemi tanár. Abból a szempontból volt ez meghatározó számára, hogy később, amikor kötelezik a pártvezetésben dolgozókat, hogy egyetemi végzettséget szerezzenek, ő a történelmet választja. Végzettsége szerint tehát Vécsei Károly történész. Erre később még visszatértek.

1953 tavaszán vezénylik az első vonalba: egy tartományi pártbizottság politikai és agitációs osztályának lesz a vezetője. Bevezetőként végiglátogatja a Központi Bizottság Colea Răutu vezette propaganda- és agitációs igazgatóságának részlegeit, hogy ismerkedjen jövendő feletteseivel, hogy azok „instruálják" őt:

[25] Uo. 14.

„Volt propaganda, a pártoktatás. Volt agitáció, akkor egy darabig népnevelésnek nevezték, akkor már áttértek az agitáció kifejezésre. Akkor volt a könyvkiadás, emlékszem, egy Bihari nevezetű volt az osztályfőnöke, olyan ékes magyar nyelven beszélt éppen, mind mi. Akkor még nem vált külön a tudomány s a kultúra, volt a tanüggyel foglalkozó szektor, volt 3 vagy 4 ember. S azt hiszem, körülbelül ennyi. S volt külön tömegkultúra is. A kultúrotthonok hálózata egy gigantikus hálózat volt, formailag. Vagy hat szektor. Mindenki elmondta a mondanivalóját. Az én lektorom, aki vezette a csoportot, Puni Simion, idevalósi, szentannai fiú, tudott jól magyarul, azt mondta, Vécsei, hazamész, mindig figyeld a *Scînteia* vezércikkét. Így instruáltak ki, s így érkeztem meg Marosvásárhelyre. 53, úgy körülbelül május lehetett."[26]

Képzése, kiképzése ekkor befejeződött. Ezután már bizonyítania kellett.

A „CSÚCS"

Ekkor már kialakult értelmiségi érdeklődése, tudásvágya, kötelességtudata van. Nincs még tapasztalata arról, hogy a napi feladatok végzése mellett mit is jelentenek azok a szervezeti kötöttségek, hierarchikus függések, kampánytevékenységek, félelmek és megalázások, amelyek az ötvenes évek pártéletét jellemezték. Rövid időn belül tisztában lesz azzal, hogy mindaz, amibe belekerült „Nem kellett nekem az. Nem kellett, de kellett csinálni." [Sic!]

A tartományi vezetőségben lenni egyszerre jelentette a napi munkavégzést és a kampányokban való részvételt. Az első egyszerű volt, hamar átlátta, mi a teendő, és hogyan kell ellátni azokat.

A második azt jelentette, hogy minden tartományi vezető számára kijelöltek egy rajont, ahol bizonyos, kampányjellegű munkákért felelt. Például a központi meg a tartományi határozatok feldolgozásáért. Vagy a mezőgazdasági kampányok lebonyolításáért:

[26] Uo. 17–18.

„– Például én számtalan bírálatot kaptam a vetési parancsnokság részéről, ahol részt kellett vegyek, mert tagja voltam a vetési parancsnokságnak, hogy nincs elég vizuális propaganda. Hogy szántsatok, vessetek, arassatok, és így tovább. Én hiába védekeztem azzal, hogy olyan szegények ezek a faluk most, hogy nincs honnan festéket venni, s valamilyen anyagot, kartont, papírt, nem beszélve a deszkáról, amire fessenek. Hát nem, pénz nélkül nem lehet. Addig nyaggattak, hogy a végén kifakadtam egyszer, s azt mondtam: véleményem szerint sem a vetés, sem a szántás, sem az aratás nem függ attól, hogy ki van írva a kerítésre, hogy csinálják ezt az emberek. Megmérgelődtem. Elnézték nekem. Nem lehetett olyan könnyen kirúgni az embereket, nagyon nehéz volt másokat kapni. Megbíráltak…

– Ki bírálta meg?

– Csupor[27] személyesen. Vécsei elvtárs lebecsüli a politikai munkát."[28]

A beszolgáltatások is kampányszerűen folytak: megszállt egy-egy pártagitátor-csoport egy falut, minden házba bementek, és kötelezték beadásra a családokat, kihajtották a beadási kvótát. Vécsei is járta a házakat, látta a szegénységet, a kuláknak mondott emberek tehetetlenségét, szenvedését:

„Ez volt életem legkegyetlenebb élménye, abban a pártapparátusban. Ez nagyon durva volt. Megbíráltak, hogy nem vagyok elég erélyes. Én meghúzódtam. Jakab, a[z Erdőszentgyörgy rajoni párt]titkár, az helyettem is... Bizonyára azért küldtek engem, ilyen intellektuelfélét oda hozzá."[29]

Jellegzetes viselkedésjegy meg önértékelés ez: meghúzódott, intellektuelfélének tartotta magát, és úgy gondolta, mások is akként látják őt.

A feladatok egyre sokasodtak, ezért a napi munkát is csak felületesen lehetett elvégezni:

[27] Csupor Lajos (1911–1985) kommunista politikus. 1952 és 1960 között a Magyar Autonóm Tartomány, 1960 decemberétől 1961 augusztusáig a Maros Magyar Autonóm Tartomány első titkára volt. 1955-től 1969-ig KB-tag, 1952 és 1969 között nemzetgyűlési képviselő.

[28] *Vécsei-interjú*… 19.

[29] Uo. 21.

„…iskolakérdés, akkor más kérdések is napirendre kerültek a büróülésen… a tanügy kérdése, a színház, az *Igaz Szó*ról is kellett egyszer jelentést írni, Friedmann Ilonka írta, s én javítgattam, az istennek se volt ideje, hogy átolvassa a számokat, bele-belenézett az ember, de hát nem tudta áttekinteni. Körülbelül megírtuk, hogy néz ki. Nagyon lényeges dolgok nem voltak a jelentésekben, mert egyszerűen nem volt fizikai idő rájuk."[30]

Van azonban hasznosabb és fontosabb tevékenység is, amelyet ebben a korszakban végez. Megkönnyítették azoknak, akik a kétéves Zsdanovot elvégezték, hogy különbözeti vizsgák lerakásával egyetemi diplomát szerezhessenek.

„Meg volt szabva: politikai gazdaságtan, történelem, filozófia, jog. Slussz. Feltételezem, hogy azért történt ez, hogy egy kicsit az értelmiség, a régi értelmiség monopóliumát enyhítsük. Mert főképpen régi értelmiségiek voltak mindenütt. Ez volt az a rendelkezés, amelynek alapján tehát én minden évben a szabadságom alatt legalább egy vizsgára felkészültem. Megkezdtem Bukarestben, de ott még nem vettem komolyan, s eljöttem Marosvásárhelyre, s ott 54 végén, vagy 55 elején lejött egy terjedelmes körlevél, hogy mindenki, aki beiratkozott, az szankció terhe alatt végezze el a… Így ment! S akkor elővettem a könyveimet, amiket tudtam, itt, Bukaresttől távol, be voltam iratkozva, akkor Parhonnak nevezték az egyetemet. S nekifogtam, s 57-ben, 56-ig befejeztem a különbözetiket, tízet, majdnem beleszakadtam, s megírtam az államvizsga-dolgozatomat *A Magyar Autonóm Tartomány gazdasági fejlődése* címmel.
– Ez megvan még?
– Hát… azt hiszem, addig mind rostálgattam, valahova elkallódott. Ilyen vastag volt… S meg kellett védeni."[31]

Lényeges az információ: már ekkor arra gondol, hogy mi lesz akkor, ha politikai hibát követ el, és – jobbik esetben – munkahely nélkül marad. Az, hogy diplomája van, alternatívát biztosíthatott számára.

[30] Uo. 19.
[31] Uo. 23–24.

„S azt mondtam magamnak, ott ültem a politbüró asztalánál, alapjában igazuk van. Mert ha fütyülök a templomban, akkor engem kirúgnak, s így legalább valamilyen képzettségem lesz." [32]

Első tudományos munkája tehát *A Magyar Autonóm Tartomány gazdasági fejlődése* című, román nyelven írt, 1957-ben megvédett, de utólag „elkallódott" (vagyis „rostálgatott", tehát átalakított, de végül is nem vállalt) szakdolgozat.

Ekkor már Bukarestben van, ahol az a napi feladata, hogy a döntésekhez történelmi, szociológiai, esetleg jogi kérdésekben tájékozódva háttéranyagot gyártson. Ott volt például a már említett aradi emlékmű esete:

„…az aradi vértanúk szobrának a visszahelyezése, volt erre egy politbüró-határozat, amelyben leszögezték első ízben, hogy a hazafias nevelés problémáiról szólt a határozat, nem a nemzetköziség, csak hazafias. Az állt vagy húsz, huszonöt pontból, nem tudnám felsorolni. Abban benne volt egy pont, az aradi vértanúk szobrának záros határidőn belüli visszahelyezése. Így is történt, lerakták már a kövezetet. De Ceauşescu villámlátogatást tett Temesváron, Isac Emil tartományi titkár, Petrozsényből hozták oda, vagy Resicáról, bocsánat, s megmondta Ceauşescunak, hogy a lakosság között nyugtalanság érzékelhető a szobor helyreállítása miatt. Ez volt egyik nap, s 24 órán belül megsemmisítették a határozatot, s megkezdték a köveknek a felszedését. De előtte az utolsó percig kellett dokumentálja a nemzetiségi komisszió, hogy ezek a tábornokok nem harcoltak Erdélyben, a történelmi Erdélyre gondolok. Minden nevet külön kellett dokumentálni, hogy nem voltak az erdélyi fronton, nem ölettek románokat. Ezt Blénesi Ernővel[33] együtt csináltuk, megszereztük az anyagokat, nem vagyok biztos, hogy ez hadtörténeti szempontból kifogástalan munka volt, de elfogadták."[34]

[32] Uo. 23.

[33] Blénesi Ernő (1928) újságíró, Fazekas János titkárságának vezetője.

[34] *Vécsei-interjú…* 24.

■■■

Máskor a zsidók romániai helyzetéről érkezett beadványt kellett véleményezni, vagy a nemzetiségi tankönyveket.

A „csúcsról való lebukás" egyrészt rajta kívül álló okokból, a nemzetiségi politika fordulata miatt következett be, másrészt készült rá és vállalta. Nem fogadta el a felkínált, az eddiginél magasabb, központi bizottsági, vezető aktivista státust. Haza akart menni Marosvásárhelyre, és ha lehetséges, ki akart lépni a pártaktívából. Kutatói állásról tárgyalt Andrásofszky Tiborral, az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet (OGYI) rektorával, de végül is az egyetemre került, és mint fentebb olvasható volt, katedrafőnökként az OGYI-n az ideológiai tárgyak oktatásáért felelt. Közben, 1962-ben megalakul, majd 1968-ra kiteljesedik a román szekció, és a fiatalabb román kollegákkal is kellett napi vitákat folytatnia. Inkább feladta.

A fordulat a magánéletének átalakításával lesz teljes: feladta eddigi agglegénységét, 37 éves korában, 1960-ban családot alapított, két fia született, és a továbbiakban igen fontos számára a család és a gyerekek nevelése. Ebből a szempontból is egyértelműen két részre tagolódik életútja: az első részben a „közösség", vagyis párt meghatározta közösségiség, a mozgalom, az új eszme terjesztésének a képviselője, aki áldozatokat vállal – többek között a magánéletét áldozza fel a munka, tanulás, teljesítés, vándorlás miatt. Ezután mindezt lezártnak nyilvánítja: a legfontosabb számára a magánélet, majd a tudományos pálya – a könyvtár, az íróasztal, a számos kézirat – lesz.

A KUTATÓ

A kutatói eredményeit tekintve Vécsei Károly nem történész, hanem statisztikus és szociológus. A 2002-ben megjelent könyvében „demográfiai-szociológiai-statisztikai tanulmányokat" olvashatunk, hét olyan tanulmányt, amelyek közül egyetlen nem 1990 előtt készült, és többségében rövid, 20 oldalnyi vagy ennél kisebb terjedelműek. Témájuk: demográfia, népesedéspolitikai elemzések, az asszimiláció kérdése.

A migráció és urbanizáció összefüggéseiről írt tanulmányának nagyobbik részét a statisztikák teszik ki, az elemzésre kevesebb hely jut.[35] Konklúziói ma is figyelemre méltóak:

> „Az várható volt, hogy az iparosítási politika, a városi településeknek mint a proletárdiktatúra társadalmi-gazdasági bázisának gyors, erőltetett, a ruralizálódás jegyeit magán viselő felduzzasztása következtében az erdélyi városok nemzetiségi összetétele megváltozik. Ha ezek a demográfiai folyamatok a piacgazdálkodás szabályai, követelményei, nem pedig egy preurbánus etnocentrizmus égisze alatt mentek volna végbe, lényegesen más etnostrukturális városszerkezetek alakultak volna ki. A teljesítmény elvének, a munkakultúra kánonjának ésszerű érvényesítése kizárta volna ezeknek a mesterkélt, többékevésbé diszfunkcionális képződményeknek a létrejöttét. Ebben az esetben idézőjelek nélkül beszélhetnénk modernizációról, urbanizációról, s más szociodemográfiai folyamatokról. Akkor lennének nyugat-európai típusú, tehát valóban korszerű városaink, azokban modern termelő-szolgáltatási apparátus, értékes technikai-tudományos információkat tároló-terjesztő intézmények, korszerű, funkcionális kultúrateremtő-terjesztő létesítmények. Ugyanakkor nem jött volna létre a szélsőséges politikai mozgalmaknak, a tömeges és szervezett bűnözésnek, a korrupciónak, alkoholizmusnak, prostitúciónak rendkívül kedvező társadalmi hálózata, s egyéb dezorganizációs jelenségek. Nem arról van szó, hogy e princípiumok következetes alkalmazása kiküszöbölt volna mindennemű társadalmi devianciát, hanem arról, hogy ezeket normális, tehát a tűrhetőség keretei között tartja."[36]

Varga E. Árpád véleménye szerint „A mai Erdély nemzetiségi arculatának átalakulását meghatározó tényezőket vizsgálva elsők között szentelt megkülönböztetett figyelmet az 1977-es népszámlálás születési hely szerinti kimutatásának. A vonatkozó adatok sokoldalú feldolgozásával ő tárta fel legrészletesebben az országrészek közötti vándormozgalmak szerepét az erdélyi városok

[35] A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában. In Vécsei: i. m. 7–53.

[36] Vécsei Károly: A házasságkötés néhány mennyiségi-statisztikai vonatkozása Romániában. In Vécsei: i. m. 145.

elrománosodásában e folyamat szociokulturális és interetnikai kihatásait is taglalva."[37]

Az 1989 előtt írt, de jelentősen átdolgozott tanulmány zárja a kötetet. Ennek végén említi a szerző, hogy „a közölt információk egy nagyobb, eddig közöletlen román nyelvű tanulmány egy kis töredékét képezik, amelyik az 1980-as években a Marosvásárhelyi Társadalom- és Politikatudományi Központban készült".[38] Amit olvashatunk, az az egykori kéziratból kiemelt, aktualizált forma, több fejezetből kisebb részlet, majd összefoglaló, melyben azt fejtegeti, hogy ismerni kellene azokat a tendenciákat, amelyek jellemzik a belső munkaerő-vándorlást és annak kihatásait az egyes demográfiai struktúrákra, elsősorban a nemek közötti mennyiségi arányok módosulására és annak egyes következményeire.

> „Azok az elvetélt vagy legalábbis csak félig átgondolt modernizációs kísérletek, amelyeknek az utóbbi négy és fél évtized során tanúi és szenvedő alanyai, vagy inkább objektumai voltunk, szétzilálta ezeket a (demográfiai) viszonyokat, struktúrákat. Így az aktív lakosság jelentős hányadának (kb. 25-30%) megszűnt a lakhely-munkahely egysége életre hívva tömeges részleges migrációt (ingázást)… Napjainkban pedig beindult a kivándorlás (külső migráció), amely tovább bonyolítja a helyzetet. Mégis egy nyugati típusú piacgazdálkodás távlatain gondolkodva reméljük, hogy ez, legalábbis bizonyos határok között, fokozatosan helyreállítja azokat a demográfiai szerkezeteket, amelyek valamivel jobb feltételeket teremtenek a családalapítás számára."[39]

„ZÖLDEK VOLTUNK…"

Saját értékelése szerint, amelyet egy természeti képpel láttat: pályája elején ő és mindazok, akik kényszerből vagy jóhiszeműen belesodródtak a mozgalomba (vagyis akik nem karrierizmusból, hatalmi vágytól hajtva kerültek az „élcsapatba"), azok zöldek voltak, mind a vadalma. Aztán fokozatosan megértek, majd pedig lepottyantak a hatalom fájáról.

[37] Varga E.: i. m. 5.
[38] Vécsei: A házasságkötés… 145–146.
[39] Uo.

Karrierje igen gyorsan ívelt, évente-kétévente új, fontosabb, magasabb hatalmi szférához tartozó, kapcsolatépítésre alkalmas, szellemét-horizontját tágító helyzetekbe került. Új és új próbatételek elé állítják, és sikerrel állja azokat. Egy kicsit Herkulesnek érezheti magát.

Az, hogy ez csak illúzió, és ő csak egy muszáj Herkules, először a tartományi pártbizottságnál töltött időszakban merül fel. Ekkor találkozik igazából a diktatúra valóságával, a tanult ideológiát megkérdőjelező jelenségekkel. A rendszert jellemző kényszerítés, agresszió, manipuláció ekkor válik számára világossá.

A döntő fordulat 1956-ban, majd 1958-ban történik: a forradalom napjainak, majd a román pártvezetés nacionalista fordulatának közvetlen tapasztalata érlelik elhatározását.

Nem tetszett neki a közelről megtapasztalt nemzeti fordulat, a KB-nál 1958–1959-ben végbement „nemzetiesítés". Valójában egy hosszabb folyamat első, csak szűk körben ható jelenségeit tapasztalhatja: a személyes viszonyok változását, a magyar politikusok mellőzését, meg azt, ami ott, ahol ő volt, gyorsabban látható lett: a tematizáció és a narráció „nemzetiesítését". Ennek alkotóelemei: a narratív és értelmezési keretek, gondolkodás és érzés nemzetiesítése, a „proletár internacionalizmus" mint értelmezési keret háttérbe szorulása, az alternatív, nem nacionalista politikai nyelvezetek kiszorítása, elhallgattatása. Ettől kezdve egyre jobban kell figyelnie magyar mivoltára, ugyanis ennek a folyamatnak sajátsága, hogy az embereknek kötelező erővel tulajdonított nemzetiség szörnyű, kategorikus egyszerűsége megsemmisíti az összetett identitásokat.[40]

Vissza akar menni Marosvásárhelyre. De az a helyszín sem ugyanaz már. A tartományi pártkonferencián már érződik a vezetőváltás szele.

„60-ban, akkor már megjelent Banc József.[41] A könyvemre ráírtam, akkor mindenki kapott egy piros könyvet, ez az utolsó pártkonferencia, amin részt veszek. Ezt aláhúztam, eltettem a könyvet… Akkor látszott, hogy akinek a fejét veszik, annak a

[40] Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, 2006, L'Harmattan–Atelier, 30.

[41] Josif Banc 1961-től a Maros Magyar Autonóm Tartomány párttitkára.

haját nem siratják. Ez a hangulat volt a pártkonferencián, s ezen a gyűlésen is, ahol Szövérfit[42] csépelték."[43]

Elkövetkezett egy korszak vége, egy másik kezdete. Ebben az újban már nem volt helye.

Nem tagadta meg teljesen azt az alig több mint egy évtizedet, amelyet a mozgalomban és apparátusban töltött. Azt, hogy beállt a sorba és végezte a feladatát sok társával együtt, azt hogy közösségekben gondolkozott és gondolkoztak, hogy herkulesi munkára tartották magukat képesnek, és esetenként herkulesi munkát is végeztek, alapvetően helyesnek tartotta. Akkor úgy gondolta, és utólag sem gondolta másként, hogy a hit, amíg nem vegyül cinizmussal, nem használják manipulatív célokra, vagyis amíg nem torzul hazugsággá a hirdetett eszme, csodákra képes. A tudás, amely folyton gyarapodik, és a huszonegyedik század küszöbén a fejlődés fő összetevője, igen fontos, ez számára evidencia, hiszen ő maga is kutató, könyvet olvasó és könyvet író ember. De mivel ember, igen nehéz úgy élnie, ahogy életének második felében tette: egyre több szkepszissel, egyre kevesebb meggyőződéssel. A rendszer megteremtette számára a tanulás, tudás feltételeit, ő maga is azon volt, hogy tanítson és tudást terjesszen. De a korszak későbbi hatalmi manőverei elvették a hitét, és ezért sem tudta mindazt, amit fiatal korában cselekedett, egyértelműen megtagadni. Abban, amibe fiatal korában belekerült, volt csodálnivaló is – és ezt nem restellte utólag sem.

Vécsei Károly társaival együtt úgy gondolta, hogy Herkulesekre minden korszakban szükség lenne. A korszaknak azokat a kényszereit azonban, amelyek a cinizmusnak, a hazugságnak, a képmutatásnak nyitottak nagy teret, és muszáj Herkulesekké minősítették át azokat, akik világmegváltó eszmékben hittek, nem lehet elfogadni, nem lehet vállalni.

Ő magát olyan embernek tartotta, aki beállt a sorba, végezte a feladatát kevés tudással, sok meggyőződéssel. Aztán változott a helyzet: egyre több tudással, és egyre kevesebb meggyőződéssel végezte a munkáját ő is, mások is – és ez a változás saját maguk, a társadalom kárára történt.

[42] Szövérfi Zoltán a MAT pártvezetésének agitációs és propagandatitkára.

[43] *Vécsei-interjú…* 31–32.

Az ötvenes éveket mérlegelve fogalmazza meg Vécsei Károly a hatvanas évekről, az azóta eltelt korszakról, a máról az ítéletét:

„Az akkori időknek az összes ki nem mondott, fel nem ismert baljós jelei mellett volt egy rendkívül nagy előnye: azok az emberek, akik beálltak a sorba, azok végezték a feladatukat. Bámulatos. Bámulatos. Olyan emberekkel ma a hegyeket el lehetne hordani. Kevés tudással, de sok meggyőződéssel."[44]

[44] Uo. 10.

■■■ Lajos Veronika

A NEMZETI ESZME ÉS A MOLDVAI CSÁNGÓK ÉLETVILÁGA ■

„Románosító" és „magyarosító" csángó életpályák

A MOLDVAI CSÁNGÓ NARRATÍVA

Az 1990-es évektől kezdődően a moldvai csángó narratíva új politikai tartalommal telítődött – Magyarországon és Romániában egyaránt.[1] A moldvai csángó magyar „alakja" mint a közösségi jogokért küzdő egyén fokozatosan a tudományos színtér jellemző szereplőjévé nőtte ki magát.[2] A hagyományos narratíva keretein belül az időkép lineáris láncolatában a jelent az etnográfiai „aranykort" szimbolizáló múlt hatotta át, miközben a megszépített múltbeli időszak jelenbeli létezésének mítoszát termelte újra és újra.[3] A narratíva kilencvenes évektől megfigyelhető átalakulása a moldvai csángó magyar alakját a politikai és tudományos életben is egyre inkább a jövőorientáltság és az identitáskeresés fogalmakkal ruházta fel.[4] Tehát a változás a központi alak tradicionális sajátosságait és jellemző vonásait érintette, amennyiben a csángó magyar figura lényegi attribútuma, a múlthoz társított „ősi" értékek képviselete fogalmazódott át. Ily módon a hagyományos narratíva passzív cselekvőt ábrázoló képanyaga, fogalmi- és eszközkészlete, valamint a szemlélet- és beszédmód kontraprezentikus természete alakult át.

■

[1] A csángó közösségek tudományos igényű vizsgálata a kutatói szándékoktól függetlenül a magyar közéletben nemcsak politikai tettnek minősül, hanem szinte alig mentesülhet attól a jelenségtől, hogy a „csángóügyben minden átpolitizálódik". (Tánczos Vilmos: Szappan a kredenc sarkán, avagy a csángókérdés tudománya és politikája. *Kisebbségkutatás*, 2001. 1. sz. 53–62.) Ehhez hozzájárul az is, hogy maga a hagyományos és átalakuló csángó narratíva is politikai implikációkat hordoz, és nyelvezete meghatározza a beszédmódokat, illetve az értelmezési kereteket.

[2] A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat a MÖB ösztöndíja és az MTA DE Néprajzi Kutatócsoportjának támogatása tette lehetővé. A kézirat a 2008-as, eredeti formáját őrzi.

[3] Itt érdemes felidézni, hogy a kezdetektől fogva a néprajzi érdeklődésen belül is állandóan változtak az etnográfiai „aranykor" időhatárai és az idillikus állapotot őrző közösség paraméterei. Ez az elképzelés nemcsak értékeket társít a kulturális rendszerekhez, hanem a kultúra változásait egyben fejlődési szintekhez köti – elsősorban a földrajzi távolság, a centrum–periféria viszonylatában.

[4] Vö. Bruner, Edward M.: Az etnográfia mint narratíva. In Thomka Beáta szerk.: *A kultúra narratívái*. Budapest, 1999, Kijárat Kiadó, /Narratívák, 3./, 183.

Napjainkban a múlt mellett a jövő mint az etnikai identitás nyílt vállalásának és a nyelvhasználat szabadságának kora válik hangsúlyossá. Az évszázadok óta a hamarosan mindent elsöprő, közvetlenül fenyegető árnyként megjelenített asszimiláció helyett az etnikai-nyelvi önállóság kivívása is a domináns jövőkép részévé válik, az elkövetkező időkben realizálható valósággá. A korábban a narratíva fókuszpontjába helyezett idődimenzió, a múlt és a hozzá kapcsolt értékekhez való visszatérés a jövő irányába tolódik – a vágyott, éppen ezért a már vagy a még el nem érhető kor az elmúlt helyett a majd bekövetkező pozíciójába kerül.

A moldvai csángó tematika mindenkori uralkodó narratív struktúrái a kutató és a vizsgált közösség számára is alapvetően kijelölik és kijelölték az interakciókban megnyilvánuló és az ábrázolásban megjelenő szerepeket.[5] Egyben tehát a kulturális és társadalmi értelmezéseket, illetve olvasatokat is. A csángók ebben a kölcsönös viszonyban rendszerint az elnyomott, ugyanakkor még archaikus hagyományokat őrző, de már az ellenállás különböző formáival élő közösségként tűnnek fel. Történik mindez úgy, hogy a csángók mindennapi élettapasztalata és életmódja nem természetszerűen feleltethető meg a kutatók által festett, a csángó múltat, jelent és jövőt ábrázoló világnak. Mindazonáltal napjainkban a rájuk osztott romantikus múltképben vagy a jelenben politikai áldozatként bemutatott szerepkörben igen kevesen osztoznak. Egyszerűen saját, a változás különböző formáinak kitett életviláguknak megfelelően szervezik hétköznapjaikat és ünnepeiket.

Simon Harrison szerint az intenzitásában fokozódó kulturális, etnikai határképzési mechanizmusoknak két alapvető típusa létezik napjainkban – amik domináns tényezőik mentén különülnek el, de korántsem kizárólagos módon szerveződve működnek.[6] A „megkülönböztető »leltárokat« (diacritical »inventories«)", mint például a nyelvet, a rítusokat vagy a viseletet mindkét változat a retorika eszközével sajátítja ki, helyezi védelme alá, határolja körül. Az egyik narratíva a „kulturális szennyezés retorikáját" (rhetoric of cultural pollution) képviseli, ami alapvetően a belső

[5] Uo.

[6] Harrison, Simon: Cultural Boundaries. *Anthropology Today,* Vol. 15. 1999. No. 5. 10.

értékek romlatlanságát, tisztaságát emeli ki és védelmezi az értékrendben vele szembeállított, azaz romboló hatásúnak kikiáltott külvilági impulzusoktól. A másik a „kulturális eltulajdonítás retorikája" (rhetoric of cultural appropriation), ami a csoporton kívül állókat azzal vádolja, hogy a csoport belső, saját kulturális tudáskészletének elemeit egyéni céljaik érdekében használják fel. Ez tulajdonképpen a csoporton kívüliek által használt módszerek elleni fellépés a belső értékek kisajátításának megóvása érdekében. Mindkét határképzési narratíva különbséget tesz „belső és külső" csoport között, mindazonáltal az első kizárja és elidegeníti a Másik kultúráját, míg az utóbbi bezárja, és nem engedi „elidegenedni", az „idegenség" szférájába kerülni a Saját kulturális értékeit.[7]

A két változat egyéni diskurzusmezőt teremtve kétféle határkoncepciót fogalmaz meg: az első esetben a „tisztaság határainak", míg a másodikban a „tulajdonjog határainak" narratív konstruálása történik. A két diskurzus uralta térben mindazonáltal a határképzéssel párhuzamosan a „határvédelem" mint kötelességszerű tevékenység mellett a veszteség képzete is megjelenik – miszerint a kulturális értékek feloldódásuk és eltűnésük miatt megóvásra szorulnak.[8] Ez a szemlélet a kultúrának mint a statikus és a külső behatásokkal szemben védelmezésre szoruló, tehát ezáltal elszigetelhető és elszigetelendő rendszernek a képzetét is magában hordozza. A moldvai csángó narratíva az etnikai határképzési mechanizmusokban elsősorban a „kulturális szennyezés retorikáját" alkalmazza.

A csángókutatás napjainkig elsősorban narratív tevékenységként végzett tudományos munka, azaz különböző szövegeket előállító tevékenység. A „valaki beszél valamiről valakinek" eszközét[9] alkalmazó tudományos beszédmódteremtésben a Saját szemszögéből előállított elbeszélések is az értelmezés tárgyaként jelennek meg – ily módon a csángó narratíva egyszerre tartalmazza a külső szemlélő alkotta képeket és textusokat, a kultúra képviselőinek a kutatási beszédhelyzetben konstruálódó élettörténeteit és rendszerint reflektálatlan önelbeszéléseit is.

[7] Uo. 11–12.

[8] Uo. 13.

[9] Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán: *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Budapest–Szeged, 2003, Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, 251.

A Vargabusz esete
a lovas kocsival
(Moldva, 2003)

Munkából jövet
(Moldva, 2003)

Városi időtöltés
(Iaşi, 2006)

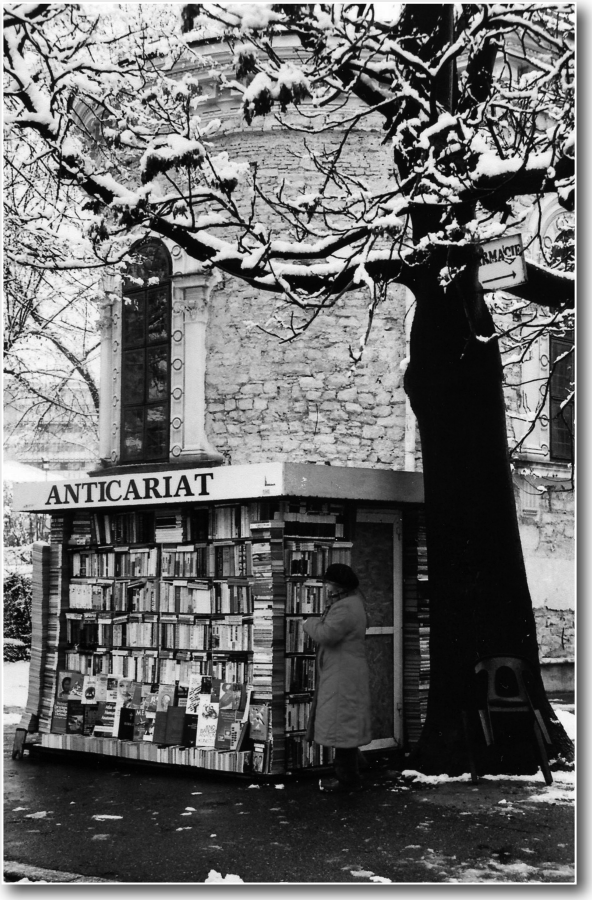

Könyvet
vegyeneeek!
(Iaşi, 2006)

A „románosító", illetve „magyarosító" életpályák elemzéséhez első lépésben nélkülözhetetlennek tartom a magyar nyelvű tudományos-politikai szféra által a nacionalizmus és a magyar nemzeteszme kontextusában a moldvai csángó közösségeknek tulajdonított sajátosságok elemző bemutatását, valamint sajátos romániai élethelyzetük, a transzkulturális térben való jelenlétük értelmezését.[10]

NEMZETI ESZME ÉS A MOLDVAI CSÁNGÓK

A nacionalizmus a XVIII–XIX. században kialakult modern jelenség, amit különböző erőviszonyok, elsősorban politikai mezők erővonalai, illetve gazdasági és társadalmi erők keltettek/keltenek életre.[11] Működési elvei szerint egyrészt homogenizáló, másrészt differenciáló és társadalmi kategóriákat teremtő beszédmód.[12] A XIX. század Európa-szerte a nemzetek államszerveződésé-

[10] Jelen tanulmány nem tér ki részletesen a román nacionalizmus és a moldvai csángók kapcsolatának összefüggéseire. Mindazonáltal elmondható, hogy a csángók román eredetével foglalkozó első tudományos kísérlet 1941-ben jelent meg a kalagori plébános, Iosif Petru M. Pal műveként *(Originea catolicilor din Moldova şi Franciscanii, păstorii lor de veacuri)*. Ez volt az a kiindulópont, amit Dumitru Mărtinaş – vannak kutatók, akik megkérdőjelezik a szerzőség kérdését – 1985-ben posztumusz kötetként megjelent könyve tovább árnyalt *(Originea ceangăilor din Moldova)*. Diaconescu, Marius: A moldvai katolikusok identitáskrízise. In Pozsony Ferenc – Kinda István szerk.: *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár, 2005, Kriza János Néprajzi Társaság, 10–17.; Domokos Gergely [Vincze Gábor]: „Román-csángó kontinuitás"? Harminc éve jelent meg D. Mărtinaş hírhedett könyve. *Székelyföld*, 2006. 1. sz. 292.

[11] Brubaker, Rogers: A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény. In Kántor Zoltán szerk.: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, 2004, Rejtjel Kiadó, 391.; Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, 2006, L'Harmattan–Atelier, 27.

[12] Verdery, Katherine:. „Nemzet" és „nacionalizmus": merre tovább? In Kántor Zoltán szerk.: *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Budapest, 2004, Rejtjel Kiadó, 380. A nacionalizmuselméletek egyik vitapontja a nacionalizmus és a nemzet létrejöttének időbeni változója körül bontakozott ki: 1. a nemzetet mint a premodern időkben is létező valóságot feltételező (primordialista elmélettel szimpatizáló, etnoszimbolista) és 2. mint a modernitás struktúrái szerint kovácsolódó „nemzeti közösség" mesterséges létrehozását valló

nek „hőskora”,[13] a manapság rendszerint Benedict Anderson nyomán „elképzelt politikai közösség”-ként értelmezett modern nemzetfogalom létrejöttének időszaka.[14] A változatos etnikai identitások sokszínű képét felváltó egyetlen nemzeti önazonosság homogenizált portréja a XIX. században vezéreszmévé vált nacionalizmus térhódításával párhuzamosan, pontosabban annak irányító védnöksége alatt született meg.

Ebben az időszakban a nemzet létrejöttét Európa-szerte megelőlegezi a nacionalizmus eszmei síkján szerveződő, meghatározott területi kiterjedést feltételező állam kialakulása.[15] A nemzetalkotás és a csoportképződés azonos struktúrákból szerveződő folyamatok, legjelentősebb különbségük a nemzet fiktív jellegében ragadható meg. Ernest Gellner egyenesen mítosznak nevezi az isteni eredettel felruházott, természettől adott nemzetképet.[16] Adott csoporthoz kötődő önazonosság megfogalmazása, illetve ezáltal a másoktól való elhatárolódás megteremtése a társadalmi emlékezés-felejtés

(konstruktivista felfogású, instrumentalista) kutatók között. Nacionalizmus, modernizáció és szekularizáció témakörben *lásd* például Inglehart, Ronald – Norris, Pippa: *Sacred and Secular, Religion and Politics Worldwide* (2004). A nemzet mint gyakorlati kategória vizsgálata Rogers Brubaker nevéhez fűződik (Brubaker 2004; 2006). Az etnicitás és a nemzettípusok összefüggéseiről, valamint az etnikai és a felekezeti terek ábrázolásáról *lásd* például Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei* (Debrecen, 2004, Kossuth Egyetemi Kiadó, 67–152.).

[13] Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*. Budapest, 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó, 6.

[14] A nemzet „elképzelt politikai közösség… *Elképzelt*, mivel még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik meg a nemzet más tagjainak többségét, nem találkoznak velük, még csak nem is hallanak róluk, elméjükben mégis létezik annak a képe, hogy egyazon közösséghez tartoznak.” (Anderson, Benedict: Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nacionalism. London – New York, 1991, Verso, 6.; magyarul Anderson, Benedict: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Budapest, 2006, L’Harmattan–Atelier, 20.)

[15] Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve.* [Budapest], 1997, Maecenas Kiadó, /Maecenas Kiskönyvtár/, 18., 61.

[16] Ernest Gellner szerint: „A nemzet mint az ember természetes, istenadta módon történő besorolása, mint természeténél fogva adott… politikai végzet, mítosz; a korábban már létező kultúrákat időnként nemzetekké változtató, olykor nemzeteket kitaláló és gyakorta a prenemzeti kultúrákat eltörlő nacionalizmus: ez a valóság.” (Gellner, Ernest: Nations and Nationalism. Oxford, 1983, Oxford University Press, 48–49. L. V. fordítása.)

dialektikájához kapcsolódó eszköztárral, az egységesítés módszereivel él.[17] A nemzetnek tulajdonított, a múlt kiválasztott elemeiből konstruált kollektív emlékezet határozott vonalakkal jelöli ki a hovatartozás kritériumait: a csoporthatárokat, a minden tagra érvényes tulajdonságokat és hiányosságokat egyaránt.[18] A nemzeti koncepció alapvetően identifikációs vonatkoztatási rendszert teremtő jellegéből következik, hogy szükségszerűen „prezentista" természetű, tartalmi összetételét folyamatosan a jelen értelmezési kereteihez igazodó elemek alkotják.[19] A nemzet jelentésmezeje tehát állandóan módosuló tartalommal bír a valóság aktuális tartalmi kereteihez igazodva, aminek szemantikai változékonysága a Liah Greenfeld által cikcakkmintázathoz (zig-zag pattern) hasonlított folyamatot követi.[20] Az új elemekkel bővült fogalom idővel elhalványítja a korábbit, és önmaga lép helyébe, válik elismerten „régi", eredeti, azaz alapjelentéssé.

Magyarországon is tulajdonképpen a kultúra és a politika viszonyában bekövetkező XIX. századi változás és szemléletváltás hozza létre az egységes nemzettudatot, azaz a modern értelmű nemzet mint konstruált, de létező tagokból álló közösség alapvető identitásrendszerét.[21] A középkori Magyarországon többszólamú és folyékony „etnikai-nemzeti" identitás létezett. Különböző válfajai paralel módon megférték egymás mellett, illetve az egyéni öntudatban is, hiszen eleve létező, külső adottságként fogalmazódtak meg, nem követelve döntéshozatalt a „beleszületett" tagoktól.[22] A hármas tagolású középkori identitásképletet

17 Gyáni 2003, 85.

18 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, 1999, Atlantisz, 40.

19 Gyáni 2003, 86.

20 Uo. 82.

21 A nemzeti identitás a különböző interakciókban két szinten léphet működésbe. Egyrészt az egyén éntudatának azon szeletében, amit nemzetiként érzékel, másrészt a közösségek egymáshoz való viszonyában mint a kollektív egészre jellemző önazonosság. (Verdery 2004, 382.)

22 Szűcs Jenő a középkori Magyarországon három „nemzetfogalmat" különít el: 1. a magyar, azaz *Hungarus* tudatot, ami a középkori magyar királyság (a *regnum Hungariae*) területén élő összes alattvalót jellemezte; 2. az eredet, a nyelv és az eltérő „szokások" mentén formálódó csoportok összetartozásérzetét és 3. a politikai közösséget alkotó *natio Hungaria* tagjait, akik a rendi szerveződésű társadalom kiváltságaival és döntéshozó szerepkörrel rendelkeztek. (Szűcs Jenő: Történeti „eredet"-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság,* 1985. 3. sz. 32–33.)

a XIX. századi modern magyar nemzetfogalom új jelentésekkel telítődve írta át. A csoportképződést az egydimenziós nemzeti önazonosság mentén értelmezték, a jelenben létező valóság létjogosultságát egyre inkább az állam eredetére való hivatkozás támasztotta alá.[23]

A homogén nemzeti szellem kognitív megteremtése nélkülözhetetlenné tette az azonos kódok mentén értelmezett nemzeti múlt megfogalmazását.[24] Hazánkban a XIX. század utolsó negyedében intézményesült történetírás alkotta meg „a múlt pontos és szakszerű elbeszélését", miközben egyre inkább kiszorította és érvénytelenítette a hagyományban élő népi emlékezet történeti vonatkozásait.[25] A történelem az állami keretekben élő magyarság fejlődését alátámasztó és szimbolizáló eseményeket helyezte az érdeklődés középpontjába – az emlékezésre érdemesnek tartott múlt újrafogalmazásával a jelen vonatkoztatási rendszeréhez igazodó kollektív azonosságot, nemzeti identitást teremtve. A nemzeti emlékezésre érdemes emlékek kiválasztása szelekció útján történik, ami azonban nem jelenti az emlékezethelyek körébe emelt elemek azonos megítélését.[26] A történeti emlékezés hagyományban bevett mechanizmusai, a tradicionális emlékezésformák és tartalmak nem feleltek meg a kor megváltozott elvárásainak, mivel töredezettsége, súlypontjainak eltérő jellege és rendszerint mikroszintű fókuszáltsága következtében „milliókra" érvényes értelmezési keretek kialakítása helyett az etnikai önazonosság megteremtését és fenntartását szolgálták.

A moldvai katolikus közösségek földrajzi és társadalomtörténeti helyzetükből adódóan a magyar nacionalizmus elterjedésének határvidékén helyezkedtek el. A XVII. században, az egyházi és világi hatalommal bíró moldvai, magyar származású társadalmi réteg számára vezetői ambícióik megvalósításához a román közeg teremtett alapot. Természetes módon következett be az asszimiláció. Két évszázaddal később értelmiségi réteg hiányában a moldvai magyar lakosság nem került kapcsolatba a Nyugaton formálódott eszmei áramlatokkal és politikai-gazdasági változásokkal, nem vett részt az államalkotásban – valójában sem a

[23] Ez a jelen legitimációs forrásának az etnogenezist tartó szemlélet változását jelentette. (Szűcs 1985, 33.)

[24] A modern magyar nemzetkép XIX. század végi megalkotása három főbb színtéren kialakuló összecsapások eredményeiből született. Ezek a következők voltak: 1. a nemzet és a nemzetiségek narratíváinak szimbolikus, illetve valóságos tér- és időmenzióiért folytatott versengése, 2. az intézményesült történettudomány és a népi emlékezet történetszemléletének eltérései, valamint 3. a politikai diskurzus és a történettudomány összefonódásai. (Gyáni 2003, 92–97.)

[25] Uo.

[26] Uo. 94.

magyar, sem a román oldalon.[27] A moldvai csángók tehát nem rendelkeztek a magyar nemzeti eszmék és törekvések aktivizálását végző társadalmi csoporttal, a nemzeti egység érzetének valóságos létét a magyarsággal megteremtő és tápláló értelmiségi réteggel. Magyar származású vezető réteg (például hivatalnokok, tanítók, kereskedők, iparosok) híján az Európa-szerte lángra lobbanó „új vallás", a nacionalizmus térhódítása nem indított be nemzeti identitásteremtő mechanizmusokat. Nemzet és nemzeti önazonosság szervesen összetartozó jelenségek, ily módon az egységesített, körülhatárolt közösségi tudat kollektív formájának kialakítása nem történt meg a moldvai faluközösségekben.[28]

A magyar nemzetépítés folyamatából kimaradva, például a két világháború közötti kiélezett román–magyar légkörben, a moldvai katolikus lakosság nem a nemzeti identitás, hanem elsősorban a római katolikus hit és a csángó magyar nyelvhasználat miatt konfrontálódott a román állammal és az ortodox egyházzal. Ennek következtében a magyar eredetű római katolikus

[27] Arens, Meinolf – Bein, Daniel: Katolikus magyarok Moldvában. In Miskolczy Ambrus szerk.: *Rendhagyó nézetek a csángókról*. Budapest, 2004, ELTE Román Filológia Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal, 114.

[28] *Lásd* például Benda Kálmán: *Moldvai csángó-magyar okmánytár*. Budapest, 1989, Magyarságkutató Intézet, 40.; Halász Péter: Új szempontok a moldvai magyarok táji-etnikai tagozódásának vizsgálatához. In Pozsony Ferenc szerk.: *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. Budapest, 1999, Teleki László Alapítvány, 34.; Pozsony Ferenc. *A moldvai csángó magyarok*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet; Tánczos 2003, 61.

[29] „Nagyrománia" 1923 márciusában az új alkotmány bevezetésének ünnepét ülte, amelynek 22. cikkelye garantálta „az ortodox egyház uralkodó egyházi jellegét és autonómiáját". (Durandin, Catherine: *A román nép története*. Budapest, 1998, Maecenas Könyvek, 240.). Az alkotmány különbséget tett hit, vallás és egyház között három kategória kialakításával: „uralkodó egyház" – román ortodoxia; „kiváltságos egyház" – görög katolicizmus; „többi". (Fritz László: Az állam és az egyház viszonya Romániában. *Magyar Kisebbség*, 1923. 9. sz. 305.). 1928 áprilisában jelent meg a „felekezetek általános státuszáról" szóló törvény, amely egyenlőséget és szabadságot biztosított a különböző felekezeteknek – az ortodox vallás uralkodó jellegét továbbra is fenntartva –, és megtiltotta bármilyen egyházi szervezet külföldi hatalomtól való függőségét. Az 1927 májusában Románia és a Vatikán kapcsolatát rendező konkordátumot csak 1929 májusában ratifikálta a román parlament. A katolikusellenes attitűd az 1930-as évek második felében csak fokozódott. Péter Gergely trunki kántor a Szent László

közösségek elsősorban vallási és nyelvi különbözőségük miatt kerültek konfliktusba a román állammal és az ortodox egyházzal, ami az általános katolikusellenes légkör létével is bizonyítható.[29] Egyszerűen nem rendelkeztek a XIX. század folyamán hódító útjára indult nacionalizmus nemzetspecifikus jellemzőivel, hiszen „ahol kimaradt a nemzetépítés, ott nem beszélhetünk nemzeti identitásról".[30]

Mindazonáltal érdemes szem előtt tartanunk, hogy a moldvai faluközösségekben igenis létezett és létezik lokális szinten vezető pozíciókat betöltő helyi katolikus csoport (például helybeli papok, falusi tanítók-tanárok, a rendszerváltozás után a polgármester), akik magukat románnak vallják. Őket viszont ellentétes irányú vagy alternatív érdekvédelmi törekvéseik miatt a Kárpát-medencei magyar nyelvű tudományos és közbeszéd nem tekinti a moldvai csángó kultúra reprezentatív képviselőinek.[31] Esetleg éppen szembefordulásuk kiemelése érdekében hangsúlyozzák csángó származásukat.[32]

Társulat alelnökéhez írott 1939-es levelében görög szertartású misékről tett említést, amit a görög katolikus lap előfizetésére buzdító agitáció kísért. (Diaconescu, Marius: A moldvai katolikusok identitáskrízise. In Pozsony–Kinda: i. m. 12–13.; Vincze Gábor: *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989).* Budapest–Kolozsvár, 2004, Erdélyi Múzeum Egyesület – Teleki László Alapítvány, 214.).

30 Kántor Zoltán. Az identitás kapcsán. *Provincia,* II. évf. 2001. 11. sz. 15.

31 Bodó Csanád: Nyelvek és közösségek vitalitása Moldvában. In Kozma István – Papp Richárd szerk.: *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében.* Budapest, 2004, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 156.

32 „A plébános, Ion Ghergu, csángó származású huszti férfi. Magyarul egy szót sem tud. Öntudatosan román. Minden tette, lépése, építése öntudatosságát igazolja." (Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság.* Budapest, 2001, Fekete Sas Kiadó, 165.) Említhető még a híres-hírhedt moldvai püspök példája: „Mihail Robu, aki – bár szabófalvi csángó magyar származású – magyarul csak gyengén tud, és sohasem beszél. Pedig apját még Rabnak hívták, s anyja mit sem tudott románul." (Uo. 225.) Mindazonáltal Robu püspök személyének eltérő megítélése is megmutatkozott a két világháború között. A Bákó környéki falvakban magyar misét tartó, Bukovinából időnként átlátogató józseffalvi plébános, Németh Kálmán elmondása szerint a püspök szemet huny tevékenysége felett, miközben önvédelmi álláspontra helyezkedik: „ha azonban meggyűjti a baját [ti. Németh Kálmán] én őt meg nem védhetem". (Vincze 2004, 210.)

A TRANSZKULTURÁLIS MOLDVAI ÉLETVILÁG

Moldva évszázadokon keresztül a közelből érkező vallási, politikai és társadalmi üldözöttek „menedékeként" is funkcionált. A moldvai faluközösségek szervesen együtt éltek a különböző okokra visszavezethető, a lakosság belső egyensúlyának megtartását szolgáló vándorlás jelenségével. Ezek a megoldások a XX. század végi és XXI. század eleji modernizáció, illetve globalizáció határozott ütemű előretörésével új formákat öltöttek/öltenek.

A modernizáció nemcsak gazdasági, hanem társadalmi, kulturális és politikai változásokat is generál, amelyek összekapcsolódva kölcsönösen formálják a közösség belső strukturális viszonyait. Ezzel párhuzamosan megsokszorozódik a kétnyelvű moldvai csángó szociokulturális színtér és a Sajáttól eltérő kulturális rendszerek közötti találkozások száma, mélységében és terjedelmében is megnő a kettő közötti érintkezési felület, ami konfliktusokat eredményez, krízishelyzeteket teremt. Mindez újfajta alkalmazkodási modellek kialakítását követeli. Ehhez egyes szerzők a normavesztés veszélyét társítják[33] – ami azonban más perspektívából a normák fokozatos és természetes átértékelődési folyamatának is tekinthető, a kulturálisan meghatározott alkalmazkodási képesség működését példázhatja.

A körülmények hatására a földműveléssel együtt járó gazdasági és társadalmi rendszer átalakulása, illetve a tradicionális életforma perifériára szorulása, tudatos hátrahagyása következtében az egyén újraértékeli azonosságtudatát, új énkép kialakításával alkalmazkodik az aktuális helyzethez. Közösségi szinten az egyén számára a korábban bevett hagyományos életstratégiák mellett megjelenő újfajta életvezetési modellek választási lehetőséget biztosítanak. Ebben a helyzetben az elsősorban az „egyéni boldogulástól" vezérelt individuum a számára kedvezőbb, rendszerint társadalmi státusza megváltozásával járó gazdasági körülményekhez igazodik.

A Moldvában tapasztalható gazdasági, társadalmi és kulturális változások összetett rendszerében érdemes észrevenni a moldvai

[33] Peti Lehel: Vallási mozgalom a Bákó környéki falvakban. In Pozsony–Kinda: i. m. 161.

■■■

csángó szociokulturális életvilág és a modern diaszpórákhoz köthető európai transznacionális tér sajátosságai közötti hasonlóságokat.[34] A transznacionális tér fogalma a térhez feltétlenül nem kötött, azonos időben érvényesülő, különböző kulturális kötődések társadalmi színterét jelöli. A szereplők lakhelye, a különböző társadalmi folyamatokban és interakciókban való részvétel helyszíne, életük valós földrajzi lokalitása nem egyezik meg kulturális és/vagy társadalmi azonosulásuk közegével, az identifikáció helyével – ami ezáltal imaginárius lokalitásként jelenik meg. Transznacionális tér a kulturális viszonyulások egyidejű halmozódását előidéző háromféle társadalmi szituációban jöhet létre: 1. „két nemzet között a két kultúra közötti folyamatos és reflexív mozgáson keresztül" mint például a le nem telepedő vendégmunkások esetében; 2. egyazon időben történő párhuzamos jelenléttel több társadalom politikai, gazdasági és kulturális életében; 3. multikulturális nagyvárosokban, ahol azonos földrajzi egységen belül különböző kultúrák lépnek egymással napi kap-

■

[34] A modern diaszpóraközösségek tagjai migráció útján kerültek jelenlegi lakhelyükre, ahol etnikai kisebbséget alkotnak. A csoportba tartozók eredeti lakhelyükhöz számos szállal kötődnek, érzelmileg és a gyakorlati kapcsolatokon keresztül rendszeres összeköttetésben állnak „szülőföldjükkel", rokonaikkal, barátaikkal, illetve a közösségen belül rendszerint egymással is. (Fejős Zoltán: Diaszpóra és az „amerikai magyarok" – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In Kovács Nóra szerk.: *Tanulmányok a diaszpóráról*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó, 13.) Igaz ez például a moldvai csángó magyar falvakból kivándorolt, rendszerint falvanként egy adott városba és annak környékére települő közösségekre is. A transznacionális tér és transznacionális folyamatok elméleti hátteréhez és empirikus kutatásokban való alkalmazásához *lásd* például Glick-Schiller, Nina et al. szerk.: *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered* (New York, 1992, The New York Academy of Sciences); Hannerz, Ulf: *Transnational Connections. Culture, People, Places* (London – New York, 1996, Routledge); Kearney, M.:. The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism (*Annual Review of Anthropology*, 1995. 24. sz. 547–565.); Kennedy, Paul T. – Roudometof, Victor: *Communities Across Borders: New Immigrants and Transnational Cultures* (London, 2002, Routledge); Portes, Alejandro et al.: The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field (*Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22. sz. 217–237.); Vertovec, Steven – Cohen, Robin szerk.: *Migration, Diasporas, and Transnationalism* (London, 1999, Edward Elgar).

csolatba.[35] Az eltérő területek (valós vagy szimbolikus terek) és a kulturális valóság közötti rendszeres mozgásnak köszönhetően az egyén sikerességének tétje a helytállás lesz az adott lokalitásban működő szociokulturális környezetben, és nem az egy és kizárólagosan domináns identitás megfelelő alkalmazása.[36]

Tereptapasztalataim szerint a moldvai csángók életvilága is hasonló folyamatok mentén szerveződik.[37] Éppen ezért vezettem be korábban a transznacionális térhez kapcsolódva a *transzkulturális tér* fogalmát a moldvai csángó faluközösségekre vonatkozóan.[38] A moldvai csángó szociokulturális realitás *transzkulturális* társadalmi tér: azonos térben működő életvilágon belül követel meg folyamatos eligazodást két kulturális viszonyrendszer, a csángó és a román kultúra sajátosságai között; az egyéntől egyaránt elvárja a részvételt és a megfelelést a csángó és román kulturális rendszerek kihívásainak.[39]

A mindennapok különböző élethelyzeteiben szervesen egymás mellett élő, de eltérő funkciókat kielégítő közösségi tradíciókat tömörítő moldvai hétköznapok során a lakosság csoportspecifikus életvilágokat működtet azonos földrajzi adottságok által meghatározott térben. Moldvában napi szinten valósul meg a csángó és a román kultúrák közötti rendszeres és természetes átjárás, a mindkét kulturális közegben való egyidejű és folyamatos jelenlét – a megkettőzött, azaz két különböző kulturális tradícióban bennelét. Ezáltal a transzkulturális térben élők számára koránt-

[35] Niedermüller Péter: A lokalitás metamorfózisai. *Replika*, 2006. 56–57. sz. 41.

[36] Niedermüller Péter: Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László szerk.: *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, 2005, Balassi Kiadó, 59–64.

[37] Kutatásaim főbb tézisei a Lujzikalagorban végzett 10 hónapos állomásozó terepmunkára épülnek. Ez idő alatt, a 2006–2007-es tanévben a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége oktatási programjának munkatársaként vettem részt a közösség hétköznapi életében.

[38] A modern európai diaszpórákban tapasztalt transznacionális folyamatoknak és a kétnyelvű moldvai csángók szociokulturális realitásának hasonlóságait, az ehhez kapcsolódó gondolatokat és a transznacionalizmus alkalmazási lehetőségeit a moldvai csángók körében Niedermüller (2005) felvetése nyomán elsőként említi Lajos Veronika: Modernizáció és társadalom a moldvai csángó közösségekben: kérdésfelvetések a migráció témakörében (In Diószegi László szerk.: *A moldvai csángók*. Budapest, 2006, Teleki László Alapítvány, 177–184.). A moldvai csángó életvilág és a transzkulturális társadalmi tér összefüggéseinek részletesebb kifejtését *lásd* még Lajos Veronika: Találkozási

sem választási kényszerként tételeződik az asszimiláció, vagy a Saját kulturális örökség megőrzése.

Moldvában a csángó közösségek éppúgy nem vettek részt a XIX. századi magyar nemzetépítési folyamatokban, ahogyan az egyesített, egységes román állam és nemzeti identitás megteremtésében sem. Szociokulturális valóságukat a kultúrák közöttiség jellemzi, a csángó és a román kulturális jegyek sajátos színezetű hálózata, amelyben az egyes lokalitásokhoz más-más viszony társul. A transzkulturális tér létezése és a rendszeres napi „jelenvaló lét" ebben magyarázatot szolgáltathat ahhoz is, hogy a moldvai csángó közösségekben nem a nemzeti identitás megmutatkozását szervező elemek lépnek működésbe, hanem az adott kulturális környezetben való helytállást biztosító tényezők használata kerül természetes módon előtérbe.

A moldvai csángók sajátos transzkulturális életvilága érzékletesen szemlélteti az asszimilációs változások többirányúságát (a befogadás aktusát és a „valaminek valami máshoz történő hasonlóvá válását"). Ehhez kapcsolódóan arra érdemes felfigyelni, hogy az asszimilációtól elválaszthatatlan folyamatoknak (akkulturáció, akkomodáció, adaptáció és integráció) az asszimiláció különböző aspektusait kiemelő szerepe rávilágít az eltérő helyszíneken és szituációkban kialakított, illetve megélt valóságok közötti átjárhatóságra és ezek változó alkalmazására is.[40] A moldvai csángók között nagy valószínűséggel a kulturális, etnikai identitás alkal-

pontok – a kulturális „idegenség" narratív megjelenítése a moldvai Lujzikalagorban (*Tabula*, 2008. 1–2. sz. 67–83.). Peti Lehel a transznacionalizmus és a vallás viszonyát tárgyalja Moldvában (Peti Lehel: Transznacionális életformák és szekták. A moldvai csángó falvakban jelentkező új vallási jelenségek interpretációs lehetőségeiről. In Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc szerk.: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kolozsvár, 2008, Kriza János Néprajzi Társaság, 385–410.).

[39] Ehhez kapcsolódik a „térbeli fordulatnak" (spatial turn) nevezett szemléletváltás, ami a teret önálló társadalmi entitásként, a társadalmi viszonyrendszerek sajátos megnyilvánulásaként tételezi. A transzkulturalitás és a térbeliség mint viszonyfogalom összefüggéseinek árnyaltabb kidolgozása később elvégzendő feladat. A „térbeli fordulathoz" *lásd* Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat" és a várostörténet (*Korunk*, 2007. 7. sz. 4–12.).

[40] Mindazonáltal ezek a folyamatok nem megragadhatóvá és leírhatóvá teszik, hanem körbefonják az asszimiláció fogalmának szűkebb értelmezési tartományát és társadalomtudományi mozgásterét. (*Lásd* Biczó Gábor: *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. Budapest, 2004, MTA Politikai Tudományok Intézete – Etnoregionális Kutatóközpont, 23–31.)

mazása „az egymás mellett élés nem kizárólag elválasztó értelmű megkülönböztetése, hanem éppen ellenkezőleg, a másikkal való azonosság legnagyobb lehetőségét" is magában hordozó opcióként jelenik meg.[41]

Az asszimiláció fogalma a nacionalizmus és nemzeti eszme térhódításával párhuzamosan a XIX. század folyamán telítődött az általános romlás képzetének tartalmával.[42] A magyar tudományos és politikai elit hajlamos a Kárpát-medencei és moldvai magyar eredetű közösségek asszimilációs folyamatát negatív előjelű és az össznemzeti érdekeket sértő nemzetfogyás irányába mutató változásként megjeleníteni. Az asszimiláció „depravációs olvasata" azonban nemcsak különböző értékeket társít az egyes kultúrákhoz, ezáltal alá- és fölérendeltségi viszonyokat alakítva ki közöttük, hanem a változások különböző ritmusát követő közösségi és egyéni alkalmazkodási mechanizmusok komplex rendszerét egyszerűsíti egyoldalú és egyirányú folyamattá.[43]

A MAGYAR MINT „ANYANYELV" ÉS A MOLDVAI CSÁNGÓ ÖNAZONOSSÁG

A moldvai csángó közösségnek az önazonossághoz kapcsolódó érzelmi viszonyulását és a közösséghez tartozás, illetve közösségvállalás egyéb élményét demonstráló megnyilatkozásai konkrét asszimilációs helyzet elemzésén keresztül értelmezhetők a társadalomtudományi térben.[44] A kiválasztott asszimilációs helyzet körülményei között válnak láthatóvá a nemzeti identitáshoz

41 Vö. Biczó Gábor: Gondolatok egy vak gyimesi muzsikusról. In Borbély Éva – Czégényi Dóra szerk.: *Változó társadalom.* Kolozsvár, 1999, Kriza János Néprajzi Társaság, 175.

42 Biczó 2004, 4–8.

43 Biczó Gábor: A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In Ilyés Zoltán – Papp Richárd szerk.: *Tanulmányok a szórványról.* Budapest, 2005, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 36–41.

44 Biczó 2004, 11.

45 Az anyanyelv szó idézőjeles használatát a kifejezés jelentésmezejének kisebbségi-többségi környezetben érvényesülő változékonysága indokolja. Tove Skutnabb-Kangas osztályozta a mindennapi, a tudományos és a hivatalos nyelvhasználatban általánosan bevett anyanyelv-definíciókat. A szerző a különböző meghatározásokat négy kritérium alapján (származás, azonosulás – belső és külső, nyelvtudás foka és funkció) különítette el, amelyek közül önmagában egyik sem ad az időbeliséget és tartalmat tekintve sta-

kötődő eltérő attitűdök, az egyének különböző szituációkban való helyzeti értékei, illetve viselkedésmódjai, amelyek mind-mind az önazonosság megmutatkozásának színterei, például a lokális környezethez kötődő tudati, érzelmi viszonyulások, a Saját kulturális rendszerrel összefüggésben álló önmeghatározások. A magyar vagy román nemzeti identitás melletti kényszerű állásfoglalást előidéző folyamatok egyike például a magyar mint „anyanyelv" állami iskolákban történő bevezetéséhez kapcsolódik.[45]

A moldvai csángó kultúra és a román környezet közötti határok szituatív módon konstituálódnak – míg azonban a transzkulturális tér bevett határátlépési folyamatai problémamentes átjárást biztosítanak, addig a modernitásnak a magyar és román nemzeti identitás vállalásához kapcsolódó jelenségeivel való találkozások újfajta „határeseményekként" jelennek meg – például a magyar mint „anyanyelv" oktatása esetében.[46] Határok alatt mindazon helyeket értve, azok földrajzi elhelyezkedésétől függetlenül, ahol „a másságukat feladni nem kívánó kultúrák kerülnek kölcsönhatásba".[47] Az újfajta „határesemények" konfliktusteremtő aktusai a csángó közösség életében nem a mindennapok világában, hanem elsősorban az állami intézmények működésében való részvétellel, illetve a részvétel mikéntjével összefüggő döntéshelyzetekhez, valamint az általuk generált választási szituációkhoz kapcsolódnak. Az oktatás esetében például a magyar mint „anyanyelv" bevezetéséhez.

A modern nemzeteszme alapjain szerveződő román állam intézményrendszerek központosításával, egységesítésével és ál-

tikus választ az egyén anyanyelvét illetően. (Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány, 13–14.; Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1999, 152–153.) Ez esetben nemcsak a moldvai csángók nyelvi valósága és a definíciók közötti eltérések tűnnek fel, hanem az is, hogy a nemzeti eszme alapjain nyugvó gondolatrendszerben kódolt kényszerű intézményi opció az anyanyelv meghatározása. Még ha sok esetben elsősorban a szülők, nagyszülők is azok, és nem feltétlenül a gyermekek, akik a magyar nyelv irányába érzelmi viszonyulást mutatnak (belső azonosulás – az egyén saját anyanyelvi definíciója) és tulajdonképpen a csángó nyelv esetükben nyerheti el a legtöbbet használt nyelv státuszát (funkció).

46 A „határesemény" fogalmához *lásd* Ilyés Zoltán: A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kultúrakutatásig. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László szerk.: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. III. köt. Budapest, 2004, Akadémiai Kiadó, 9–15.

47 Ilyés: i. m. 10.

talánossá tételével a közösséghez tartozó tagok tudati és érzelmi szféráját a nemzeti kategóriák szerinti gondolkodásmód alapján szervezte újjá. A kötelező és általános érvényű iskolai oktatás és az iskolarendszer kiépítése nemcsak a közösségivé tett történelmi emlékezet, illetve múlt közvetítésének színtere, hanem a nemzeti gondolkodásmóddal összefüggő nyelvi és kulturális értelemben megkülönböztető és kategorizáló elképzelések gyakorlati alkalmazásának helyszíne is.

Pontosan az egydimenziós kulturális kötődés mentén bevett formává vált gondolati sémák azok, amelyek következtében a moldvai csángó falvak lakossága választás elé kényszerül, amikor gyermeke magyaroktatásáról van szó. A mindennapok szintjén transzkulturális életvilágban élő csángó közösség tagjainak ezáltal a nemzeti hovatartozás és önazonosság értelmezési mezejében kell állást foglalnia a román vagy a magyar nemzet mellett, illetve ellenében. Ez a döntés tehát saját megkettőzött kulturális realitásától idegen cselekedetre kényszeríti a moldvai csángó magyar szülőt, aki szeretné gyermeke számára elérhetővé tenni a magyarnyelv-tanulás opcióját iskolai keretek között. Ebben a nemzeti intézményes szerveződésben fel sem merül a párhuzamosság és egyenértékűség lehetősége – miszerint a gyermekek kéttannyelvű alapfokú iskolákban ismerkedhetnének meg a magyar és a román nyelvvel, valamint a hozzájuk kapcsolódó kulturális rendszerek lokális sajátosságaival.[48]

Moldvában az általános iskolakötelezettség 1860-as évekbeli bevezetésétől kezdve, az 1947 utáni néhány éven kívül, a rendszerváltásig nem működött magyar nyelvi oktatási program.[49] A moldvai csángó falvakban az 1990-es évektől azonban számos

[48] Ez a bekezdés meglehetősen jól szemlélteti, hogy a társadalomtudományi térben használatos narratívákról író kutató maga sem lehet teljesen mentes ezek gondolatszervező hatásától. Hiszen amikor az „anyanyelv" választásának aktusát a moldvai csángó transzkulturális tértől idegen cselekedetként ábrázolom, talán magam is a „kulturális eltulajdonítás retorikájába" sorolható szöveget állítok elő. Miközben maga az opció, a magyar mint „anyanyelv" választása a nemzeti eszme által termelt és létrehozott kényszerűségek eredményeként születik jelenleg gyakorlatilag egyetlen intézményes alternatívaként.

[49] 1865 novemberében született az elemi oktatást kötelezővé és ingyenessé tevő román oktatási törvény, amely természetesen a moldvai csángó falvak lakosságára is kiterjedt. A Bákó körzetében lévő falvakban 1947 őszén indult meg a magyar nyelvű tanítás megszervezése. A pártvezetés magyarságpolitikájának megfelelően változó formában és minőségben kivitelezett oktatás 1958–59-ben szűnt meg végérvényesen (vö. Vincze 2004, 20., 44–50.).

[50] Az 1990-es évek elején kezdődött időszakot Hegyeli Attila, a

egyéni kezdeményezés indult.[50] A folyamat eredménye napjainkban a magyar nyelv rendszeres oktatása az állami iskolai oktatási program részeként vagy szakkör jellegű foglalkozásként több mint tizenöt moldvai csángó faluban.[51] Az anyanyelvként értelmezett magyar nyelv tanulása mint opció azonban már önmagában hordozza a nyelvnek a modern nemzeti konstrukció értelmezési mezejébe vetettségét és a nemzeti identitás meghatározásának mint társult kényszernek a jelenlétét.

A kényszerpályát nemcsak maga a nemzeti rendszer oktatási intézményeiben bevett nyelvre vonatkozó elképzelések és választási szükségszerűségek idézik elő – miszerint az egyénnek elismerten csak egyetlen „anyanyelve" lehet. Hanem az is, hogy a transzkulturális tér tétje, tehát a különböző szociokulturális környezetben való helytállásnak, valamint a két kulturális rendszerben való egyidejű létnek és a közöttük történő természetes átjárásnak a sikeressége egynyelvű környezetben, legyen az magyar vagy román, az egydimenziós nemzeti identitás választását indukálja.

A modernitáshoz kötődő etnikai csoportjogok meghatározásának folyamata, miközben fokozza a közösség összetartozásérzését, egyben a csoport kívülállóktól való elhatárolását/elhatárolódását, másságának körvonalazását is jelenti. Gyakorlatilag a moldvai csángófalvak lakossága az oktatás és az egyéb, a nemzeti identitás megfogalmazását követelő szituációkban minduntalan az egyszólamú önazonosság meghatározásának kényszerpályáira kerül. Ez a Sajátot jellemző transzkulturális tér és a nemzeteszme vezérelte gondolkodásmódot kódolt formában átható egy és mindent felülíró idenitáskonstrukció megfelelő alkalmazásának konfliktusát jelenti. A Saját közösség etnikai kisebbségi pozíciója

moldvai csángó oktatási program vezetője szerint két nagyobb periódusra lehet osztani. A 90-es években az egyéni, kevésbé szervezett és összehangolatlan kezdeményezések jellemzők Moldvában éppúgy, ahogyan Erdélyben (kivéve Borbáth Erzsébet tevékenységét), illetve Magyarországon is, míg az ezredfordulót követően a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége által koordinált oktatási program igyekezett ezeket a hiányosságokat kiküszöbölni és egységes kereteket biztosítani a magyarul tanulni vágyó moldvai csángómagyar diákok számára. (Hegyeli Attila: A moldvai csángók magyar nyelvi oktatásának szükségességéről. *Regio*, 2001. 4. sz. 183–189.) A központilag szervezett és több falura egyidejűleg kiterjedő, a lokális sajátosságokat is figyelembe vevő, mindazonáltal viszonylag egységes oktatási rendszer tartalmi és formai kereteinek kialakítása elsősorban Hegyeli Attila nevéhez fűződik.

[51] Jelenleg csaknem húsz oktatási helyszínen tanítanak magyart helyi, erdélyi vagy magyarországi tanárok. A részletes információkat *lásd* a www.csango.ro honlapon.

kijelölésének és ezen léthelyzet tartalmi keretei feltöltésének folyamatában mind a csángó értelmiségi pályára lépett egyén, mind a faluközösség tagja tudatosan vagy gyakorlati kérdések formájában, de ugyanezzel a problematikával szembesül.

Meglehet, hogy napjainkban az egyes értelmiségi életpályák alakulásában a „románosító" és a „magyarosító" folyamatok túlsúlya vagy perifériális helyzete a gazdasági változók mellett az egyéb társadalmi és kulturális tényezőkön alapuló „szűkösség" kihívásaira adott válaszok, egyéni döntések sorozatának kényszerű eredménye.[52] A moldvai faluközösségekben értelmiségi, illetve vezető pozíciót betöltő egyének előtt gyakorlatilag többtényezős alternatíva csupán abban a kérdésben létezik, hogy román vagy magyar nemzeti identitást vallanak-e magukénak. Értelmiségi szerepkörükben fel sem vetődik a Saját transzkulturális környezetük adta opció, a csángó és román kulturális elemekből sajátos módon szerkesztett többszólamú, a szociokulturális környezetben való sikeres részvételen alapuló összetett identitásképlet képviseletének lehetősége. A közösségfejlesztéssel, szociális, kulturális és társadalmi problémákkal, vallási kérdésekkel foglalkozó értelmiségi réteg számára a nemzeti önazonosság vállalása vagy a nemzeti eszmék befelé egységesítő, mindazonáltal a „külvilágtól" megkülönböztető beszédmódja felett álló identitáskonstrukció közötti választás mint út nem létezik.

A moldvai csángó értelmiségi réteg csoportképződésének és közösségépítő folyamatainak nemzeti alapokon való szerveződése a helyi népesség bizonyos fokú megosztottságát hozza létre, valamint a korábban vezető pozíciókba került réteg és az új értelmiségi kör egymás iránti ellenszenvét alapozza meg – hatalmi szempontok és ideológiai kategóriák mentén. Miközben a mindennapokban továbbra is elsősorban a lokális közösségen belül működő asszimilációs-disszimilációs változások, valamint a transzkulturális tér sajátosságai jelölik ki az egyes szereplők helyét, szerepét és mozgásterét – amit talán jól illusztrál azon magyar nyelvet tanító helyi származású tanítók példája, akik a falujukban általános nyelvhasználati módnak megfelelően saját gyermekeikkel románul beszélnek.

[52] A „szűkösség" fogalmának bevezetése a szociológiai gondolkodásba Balla Bálint nevéhez fűződik. Balla minden társadalmi cselekvést szűkösségküzdelemként tételez, ezáltal azt is feltételezi, hogy az egyén cselekedetei alapvetően a szűkösségforrásoknak (nem emberi környezet; gondolatok, ideák világa; maga az ember) és az ehhez kapcsolódó társadalmi cselekvésminták sajátos szerveződésének és viszonyrendszerének a nyomvonalán valósulnak meg. A „szűkösség" és a moldvai csángó életvilág kapcsolatának részletesebb elemzésére ebben a tanulmányomban nem térek ki.

■■■ Kovács Nóra

KARIZMATIKUS INTÉZMÉNYALAPÍTÓK ÉS FEGYELMEZETT ÜGYVIVŐK ▪

A közösség és az egyéniség alakulásának néhány összefüggése az argentínai magyar diaszpórában

Dolgozatomban egy diaszpóraközösség példáján azt vizsgálom, milyen kapcsolat áll fenn az egyéniség, az egyén tulajdonságai, a cselekvő személy törekvései, valamint a közösségi intézmények létrejötte és egy, kettő, esetleg három emberöltőt átfogó fennmaradása között. Felismerhető-e összefüggés egy diaszpóraintézmény célkitűzései és az abban résztvevő második vagy harmadik generációs egyének személyiségjegyeinek alakulása között? Vajon az intézményalapítók személyisége, attitűdjei, értékválasztásai hosszú távú befolyással voltak-e az általuk létrehozott intézmények és a köréjük épült közösség tagjaira? A válaszkísérlethez egy Buenos Airesben 1999 és 2001 között végzett kulturális antropológiai vizsgálat anyagát hívom segítségül. A kutatás[1] a magyar intézményes élet és közösségi identitás feltérképezését célozta, különös tekintettel a bevándorlók második generációjára.[2] Jelen írásban az egyéniség és közösség viszonyának szempontjai szerint újragondolva mutatom be kutatásom egy részletét.

MAGYAROK ARGENTÍNÁBAN

Az argentínai magyar világ történetének, jelenének, speciális jellemvonásainak részletes bemutatására itt nem áll rendelkezésre hely. A kérdéskör megismerhető az 1990-es évek vége óta egyre gyarapodó történeti, bibliográfiai és kulturális antropológiai szakirodalomból.[3] Fontos tudni, hogy Argentínába a XX. század elejétől több hullámban érkeztek magyar bevándorlók, akik társadalmi, kulturális és vallási hátterüket tekintve heterogén halmazt alkottak. Az utolsó két jelentősebb hullám közvetlenül a második világháború utáni években, valamint az 1956-os forradalmat követően érkezett. Az Argentínában élő magyarok

▪

1 Ez alapján készült el kulturális antropológiai doktori disszertációm könyv formájában. *Lásd* Kovács Nóra: *Szállítható örökség. Magyar identitásteremtés Argentínában (1999–2001).* Budapest, 2009, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó.

2 A „generáció" kifejezés a dolgozatban az adott személy bevándorló felmenőihez viszonyított leszármazási pozíciójára utal. Pl. a második generáció tagjai már vagy a befogadó országban születtek vagy kisgyerekként érkeztek oda.

3 Kovács: i. m.; Kurucz László: *Magyarok Argentínában.* Buenos Aires, 1999, Biblioteca Nacional; Némethy Kesserű Judit: *„Szabadságom lett a börtönöm". Az argentínai magyar emigráció.* Budapest, 2003, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.

létszámát negyvenezer fő körül becsülik.[4] Az 1990-es évek végén az argentínai magyarok között végzett antropológiai terepmunka tapasztalatai azt mutatták, hogy a Buenos Aires egyik északi elővárosában működő magyar egyesület és a vonzáskörébe tartozó intézmények legfeljebb öt-hatszáz főt érnek el és tudnak mozgósítani rendszeresen. Az első generáció tagjai idősek vagy már nem élnek, esetleg hazatelepültek. A magyarok leszármazottainak többsége kultúrát váltott, és magyarságát nem élte meg intézmények köré szerveződött közösségi formában. Különleges kivételt jelentett e tekintetben az a csoport, akiket az egyetlen, a vizsgálat időszakában több generációt involváló, magyar utánpótlást tudatosan nevelő egyesületnek és társintézményeinek rendezvényein ismertem meg. Közösségükre Magyar Centrumként utalok hangsúlyozva, hogy ez a kifejezés nem a Buenos Aires-i magyarok önelnevezése, hanem elemzésem céljait szolgálta.

Az ezredforduló táján a Magyar Centrum aktív tagsága túlnyomórészt középosztálybeli negyvennyolcas bevándorlók leszármazottaiból állt, a Centrum erős belső kohéziójú központi magját egy rokoni és baráti kapcsolatokkal sűrűn átszőtt második és harmadik generációs tagokból álló közösség alkotta.[5] E viszonylatok túlnyomó többsége már Argentínában jött létre. A Centrum közössége azonosságtudatának központi elemei közé tartozott az antikommunizmus, a két világháború közti Magyarország értékrendjének számos összetevője, így a Magyarországtól elszakadt magyar közösségekkel való szolidaritás, a Kárpát-medencével kapcsolatos minden magyar vonatkozású ismeret; a magyar nyelv használatának és továbbadásának küldetése. Az etnikai szocializáció kereteit a család mellett a hétvégi magyar iskola (Zrínyi Ifjúsági Kör) és a magyar cserkészet együttesen adták. Olyan magyar kultúra és értékek letéteményesének tekintették közösségüket, amelyet semmilyen mértékben nem befolyásoltak a kommunizmus eszméi és napi gyakorlata. Úgy tűnik, ez a mozzanat azonosságtudatuk részévé vált, és saját maguk számára a közösség presztízsét is megnövelte.

[4] Vö. Borbándi Gyula: *Emigráció és Magyarország. A nyugati magyarok a változások éveiben.* [S. l.], 1996, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

[5] Az itt negyvennyolcasnak nevezett migránsok többsége közvetlenül a második világháború után hagyta el Magyarországot, tehát valójában negyvenötös. A negyvennyolcas kifejezés az érkezés időpontja alapján vált a helyiek önelnevezésévé. Erről *lásd* Borbándi: i. m.

DIASZPÓRAINTÉZMÉNYEK ÉS TISZTSÉGVISELŐIK BUENOS AIRESBEN

Terepmunkám tapasztalatai azt mutatják, hogy az argentínai magyar intézményes közösségi élet kialakításában, működésében és megújításában egyaránt kulcsfontosságú szerepet játszott az egyén, a cselekvő személy. Kvalitatív módszerekkel dolgozó társadalomtudósok számos esetben irányították a figyelmet arra, hogy az egyéniség milyen mértékű szerepet tölthet be a közösségi élet és kultúra megformálásában és módosításában. Az argentínai magyar diaszpóraintézmények nyomon követése során több első generációs karizmatikus vezetővel találkozunk, akik személyes adottságaik segítségével hoztak létre és működtettek eredményesen köröket és intézményeket az argentínai magyar közösségi élet második virágkorának tekinthető, második világháború utáni három évtizedben. Terepmunkám során nem az általában már hiányzó – többnyire időskorban Magyarországra visszatelepedett – vezetők működését figyelhettem meg, hanem azt, hogy sikerült-e nekik, és ha igen, milyen mértékig és hogyan intézményesíteniük a személyükhöz kapcsolódó karizmát. Különféle szabályok és óvintézkedések segítségével el tudták-e érni, hogy munkatársaik akkor is továbbvigyék az intézmények ügyeit, és élettel töltsék meg azokat, amikor a személyes jelenlétükből fakadó irányító, összetartó erő már megszűnt. A közösség működő intézményeinek tanulmányozása során láthattam azt is, milyenek voltak azok tisztségviselői az 1990-es évek végén. Vajon leírhatók-e közös tulajdonságokkal, képességekkel és jártasságokkal a második, egyes esetekben harmadik generációs, a magyar diaszpóraközösségben aktív személyek?

A Buenos Aires-i magyarokkal az egyes intézményekről folytatott beszélgetések során gyakran és külön kérdés nélkül is a háború utáni évtizedekben alapított intézmények meghatározó személyiségeire fordult a szó. Többségük olyan egyházi személy, protestáns lelkész és katolikus pap, illetve apáca volt, akik fő tevékenységüket valamilyen világi intézmény keretein belül fejtették ki. Ezeket az

intézményeket is többnyire ők maguk hozták létre – természetesen bevándorlótársaik aktív segítségével. A Magyar Centrum központi magját jelentő Hungária Egyesület közvetlen jogelődjét (Centro Hungaro) egy magas egyházi rangú pap, Luttor Ferenc apostoli protonotárius hívta életre. A fiúcserkészetet 1953-ban Leskó Béla evangélikus lelkész, a leánycserkészetet két évvel később a plátanosi magyar angolkisasszonyok rendházának tagja, Bodolay Margit máter kezdeményezte és vezette. A Mindszentynumot, azaz az argentínai magyar katolikusok egyesületének központját Domonkos László katolikus pap, a Szent László Kollégiumot Pesti József jezsuita szerzetes hozta létre. E két intézmény vezetőit – éppen egymástól nagyon eltérő személyiségük miatt – a továbbiakban bővebben tárgyalom majd. A Magyar Centrumban legendássá vált Zrínyi Ifjúsági Kört egy magyar apáca, Juhász Mária alapította. Adatközlőim elmesélték róla, hogy mater Juhász a háború végén végzett az egyetemen, nyert egy ösztöndíjat a Sorbonne-ra, ahonnan nem tért haza, hanem Argentínában kötött ki, és nyolcadik magyar apácaként került az angolkisasszonyokhoz Plátanosra. Hétvégénként a Hungária Egyesület jogelődjében magyar irodalomról és történelemről beszélgetett a középiskolás korosztállyal. Ez a beszélgetés önképzőkörré nőtte ki magát, és a Zrínyi Ifjúsági Kör formájában intézményesült. A cél akkoriban az volt, hogy elsajátítsák a magyar érettségi tárgyak anyagát, történelmet, földrajzot, irodalmat. Egy egyesületi estén két negyvennyolcas, második generációs nő egymás szavába vágva idézte fel saját ifjúságát és azt, mater Juhász miként környékezte meg a negyvennyolcasok magyar fiataljait a belvárosi Magyar Házban: „Hihetetlen, hogy ezt mind ő szervezte meg. Nagyon ügyes volt. Csak eljött a klubba a vasárnap délutáni teákra, és csak üldögélt a sarokban, és várta, amíg elkezdenek felé közelíteni. Aztán mondta, hogy ő tulajdonképpen földrajz-történelem szakos tanárnő, és hogy itt van egy vers, esetleg érdekel-e valakit, és hát persze hogy érdekelt, meg itt egy színdarab, nem lenne-e esetleg kedvetek előadni? És hát persze hogy volt. A szülők örültek neki. És hányszor kiküldött a mater, mert a barátnőmmel röhögtünk!”

PESTI JÓZSEF ÉS A SZENT LÁSZLÓ KOLLÉGIUM REJTÉLYE

A Magyar Centrum közösségének és általában véve a Buenos Aires-i magyarok intézményes létezésének szempontjából figyelemre méltó szerepet játszott Pesti József katolikus pap, jezsuita szerzetes,[6] a Szent László Kollégium megteremtője. Pesti 1956 után került Argentínába, majd a hetvenes évek végén az USA-ba költözött. A rendszerváltozás után visszatelepült Magyarországra, a halál azonban Buenos Airesben érte, amikor 1997-ben visszalátogatott a Szent László Kollégiumba.

Pesti József az iskola alapjait a hatvanas években rakta le. Maga gyűjtötte össze a magyar közösség tagjaitól az építkezéshez szükséges anyagi erőforrásokat is. A terveket egy argentínai magyar építészmérnök készítette, a munka kivitelezésében a Buenos Aires-i magyarok fizikailag is részt vettek. Kutatásom idején a negyven-ötven évesek közül többen mesélték, hogy a „páter lelkesítésére mentünk falat húzni, a két kezünkkel magunk építettük fel a kollégiumot". A Szent László Kollégium épületét tehát a magyar bevándorlók első és második generációi a hatvanas években saját erőből, a szó legszorosabb értelmében a saját kezükkel építették fel a magyar közösség számára. A páter által megfogalmazott eredeti alapító okirat értelmében az intézmény a magyar közösségtől el nem idegeníthető. A Szent László Kollégium sikeres *colegio de barrio*, azaz egy adott negyed iskolája lett, amely a zöldövezeti Olivos középosztálybeli lakóinak gyermekeiből verbuválta diákjait. A kilencvenes évek végén prosperáló, gazdasági vállalkozásként is sikeres magániskolát fenntartó testülete, a Szent István Kör adminisztrálta. A Szent István Kör egy olyan második generációs magyarokból álló csoport, amely az iskolát e testület saját tulajdonának tekintette, és nem, vagy csak megszorításokkal állította azt a Magyar Centrum közösségi céljainak szolgálatába. Erre az iskola alapító okirata lehetőséget adott, és ezzel a lehetőséggel élt is az iskolát adminisztráló csoport. Ezzel együtt a Szent László Kollégium helyszínt biztosított bizonyos magyar vonatkozású

[6] Pesti József (1925–1997) 1956-os forradalmár, költő, őstörténész.

programoknak, így a Zrínyi Ifjúsági Kör már említett szombat délelőtti tanóráinak is. A Hungária Egyesület székházától néhány háztömbnyire elhelyezkedő Szent László Kollégiumnak a Magyar Centrum életében betöltött szerepe, pontosabban e szerep szűkössége talányt jelentett számomra a vizsgálat során.

A talány lényege abban állt, hogy a Szent László Kollégium sohasem vált a magyar kolónia gyermekeinek iskolájává. A magyar származású családok közül többen gyermekeiket hagyományosan német iskolákba, anyagi lehetőségeiknek megfelelően a drágább Goethébe vagy az alacsonyabb tandíjat számlázó Ballesterbe küldték. Az iskola nem magyar tannyelvű, a magyart csupán mint idegen nyelvet tanulhatják az argentin gyerekek – ha óhajtják. A spanyol nyelvű tananyagban kiemelt terület volt Magyarország és a magyar kultúra. Az iskolai egyenruhán magyar szimbólumok, a címer és a zászló is szerepeltek. Meg kell jegyezni, hogy a magas tandíjak, valamint az állami támogatás miatt Argentínában egy alap-, illetve középfokú oktatási intézmény működtetése nem csupán kulturális misszió, hanem kifizetődő gazdasági vállalkozás is lehet. Miért nem állt ez az erőforrás egy magyar katolikus pap és a bevándorlók által létrehozott oktatási intézmény a Magyar Centrum és negyvennyolcasokból álló közössége céljainak szolgálatában a vizsgálat időszakában?

A válasz megítélésem szerint Pesti József személyiségében és az általa képviselt ideákban keresendő. Az iskola jubileumi ünnepségének alkalmából a *Dél-amerikai Magyar Hírlap* 2001-ben az alábbi módon emlékezett meg Pesti József személyéről és tevékenységéről:

„Május 7-én, szombaton délután rendezte meg a Szent László-iskola az ünnepélyes megemlékezést 35 éves fennállása alkalmából. Ezt a kört Pesti atya és lelkes támogatói azért alapították, hogy – a plátanosi példán okulva[7] – ne kelljen az iskolát valamilyen más egyházi v. argentin állami intézmény nevén futtatni, ill. megszervezni, mert ez előbb-utóbb – a lelkes alapító nemzedék kiöregedése után – oda vezet, hogy a magyar kolónia erőfe-

[7] Pesti páter és az egész magyar közösség számára elrettentő példával szolgált a Plátanosi Magyar Angolkisasszonyok Intézete, amely egy katolikus német rend kezére került, és a Buenos Aires-i magyarok számára – mint vagyontárgy és erőforrás – gyakorlatilag elveszett.

szítéséből felépített objektum más csoportok kezébe vándorol, más célokra lesz felhasználva, elvész számunkra. Pesti Páter pályafutására fogunk itt kitérni. Bár e sorok szerzője nem tartozott abba a körbe, akik működését szorosan támogatták (az atya igen keményfejű, aszkéta természetű ember volt, sajátos és sokszor rendhagyó elképzelésekkel, akivel nem volt könnyű dolog együttműködni), mégis ott állt a sorban az ásóval, mikor 1965-ben kiásták a mai iskola első két tantermének alapjait. […] Utóbbiakban sokat olvastunk különféle magyar helytörténeti munkákban a Buenos Aires-i magyar iskolákról, de senki sem tért ki érdemben arra a kezdeményezésre, amit Pesti atya szervezett és személyes munkájával működtetett legalább egy évtizeden át. […] Ő nem csak a kolóniában akkor vezető szerepet játszó 48-as emigráció vagy a jól megszervezett Valentín Alsina-i Magyar Dalkör gyermekeivel foglalkozott. Ő nem válogatott: felkereste azokat a magyarokat is, akikről Mons. Luttor Ferenc talán nem is hallott, akiket sohasem láttunk sem a Dalkörben, sem Plátanoson, sem a Magyar Házban, akik más emigrációs hullámokkal érkeztek, vagy a város más vidékein laktak, más társadalmi körökben mozogtak stb., és ezeket is igyekezett bevonni, bekapcsolni a helyi magyar életbe és az egyház kötelékébe. Ahogy kutatunk az emlékek között, felmerül sok olyan gyerek neve, akiket sem előtte, sem azóta nem láttunk köreinkben. Ezek azért jártak a magyar iskolába, mert az atya minden szombaton korán reggel elindult – vonaton, autóbuszon, gyalog – a városon keresztül, és egyenkint szedte össze őket otthonaikban, hogy elhozza Olivosra (a karmelita nővérek »Niño Jesús de Praga« intézetébe) vagy Floridára (az iskolatestvérek »San José« kollégiumába), ahol éppen helyet kapott iskolája működtetésére. Hittan mellett magyar írást-olvasást, történelmet, földrajzot tanultak itt a növendékek. Általában 20 és 50 gyerek között volt a létszáma ennek a hétvégi magyar iskolának, amely azután az épülő Szent László-iskolába költözött. […] E gyerekek nagy része sohasem csatlakozott az akkor remekül működő Zrínyi Ifjúsági Körhöz, mert annak akkori vezetői, tanárai (M. Juhász

Mária hazatelepedése után) nem voltak valami jó kapcsolatban a harcias, alkalmazkodó együttműködésre igen kevés hajlammal rendelkező Pesti atyával, és általában nem is ismerték azokat az embereket, akik gyerekeiket ide járatták. Ezt a kis történelmi vargabetűt csak azért tettük, hogy szerény emléket állítsunk egy tettre kész, szorgalmas embernek, egy lelkiismeretes lelkipásztornak, aki emellett nemigen törődött avval, hogy ki mit gondol a munkájáról. Szilárdan meg volt győződve arról, hogy amit csinál, az helyes és hasznos, és dolgozott tovább, saját módszereivel, saját belátása szerint. A Szent László-iskola az ő munkájának eredménye."[8]

A Szent László Kollégiumot birtokló és működtető Szent István Kör vezetősége a páter távozása után a Centrumtól független önálló úton vezette tovább az oktatási intézményt. A Magyar Centrum belső köreiben a kutatás idején több vezető tisztségviselő fájlalta, hogy a Buenos Aires-i magyarok által épített iskola „nem áll a magyar közösség szolgálatában". A Magyar Centrumon belül zajló változási folyamat, a közösségi életben résztvevők számának fokozatos csökkenése, a dilemma, hogy megnyissák-e az egyesületet, és ha igen, milyen mértékig azok számára, akik nem magyar származásúak, vagy magyarul már nem beszélnek, különösen aktuálissá tették a Szent László Kollégium lehetséges közösségi szerepének kérdését.

DOMONKOS LÁSZLÓ ÉS A MINDSZENTYNUM

Pesti Józsefétől nagyon eltérő lenyomatot hagyott a Buenos Aires-i magyarok intézményrendszerén és a közösség emlékezetében az Argentínai Magyar Katolikusok Egyesületének, a Mindszentynumnak vezetője, a székházát megálmodó és megvalósító Domonkos László atya.[9] A vizsgálat idejére megromlott egészségi állapota miatt visszaköltözött Magyarországra. Domonkos páterről ismerősei évek távlatából is rajongással beszéltek. Lelkipásztori kvalitásai mellett zeneszeretetét, karnagyi

[8] *Dél-amerikai Magyar Hírlap*, 2001. május, 72. sz.

[9] Domonkos László (1920–2005) verbita szerzetes, a Kodály-módszer és Liszt Ferenc argentínai népszerűsítője.

munkáját, a magyar zenei kultúra argentínai népszerűsítéséért tett erőfeszítéseit emlegették. A visszaemlékezések egy kedves, közvetlen és szerethető, ugyanakkor küldetéstudattal bíró és ambiciózus ember képét körvonalazták.

Utóbbinak köszönhető az egyesület hatalmas belvárosi székháza. Mint az épület egykori gondnokától megtudtam, akkor dőlt el végül, hogy a Mindszentynumnak a városközpontban lesz a helye, amikor kiderült, hogy a Centro Hungaro a belvárosból az északi elővárosba, Olivosra költözik majd. E döntés a városban szerteszét szóródva élő magyarok miatt született, akiknek Olivos már végképp messze esett. Egy magyar építészmérnök készítette a terveket, és Domonkos atya vezényelte a kivitelezést. Beszélgetőtársaim közül többen hangsúlyozták, hogy Domonkos páter „nagyon jó volt *relaciones publicas*ban [kapcsolatépítésben]", ő szerezte meg a pénzt is egy német katolikus alapból az épülethez. A Mindszentynum nyitóünnepségét Buenos Aires püspöke, Aramburu bíboros is megtisztelte jelenlétével. A páter a világi hatóságokkal is nagyon gyümölcsöző kapcsolatokat épített ki. Engedélyt szerzett arra, hogy a Mindszentynum épületének legfelső szintjén magyar kolumbárium létesüljön. Állítólag a Mindszentynum e jogosítványa teljesen egyedülálló. A temetők létesítését Buenos Aires városában (Capital Federal) nagyon szigorú szabályok korlátozzák, lakónegyedekben, belvárosban gyakorlatilag már a hetvenes években is szinte a lehetetlennel volt egyenlő új temető kialakítására engedélyt szerezni.

Domonkos atya egészségi állapota megromlott, 1996-ban hazatelepült. Távozása után a katolikus magyarok pap nélkül maradtak, az egyesületi élet megtorpant. Amikor 1999 elején először jártam a Mindszentynumban, rendszeres rendezvényeket nem tartottak az óriási épületben. Egy alkalmi mise utáni ebéden találkoztam az egyesület korábbi gondnoknőjével, aki húsz éven keresztül látta el ezt a feladatot.

„Láttam ezt itt – mutatott körbe –, amikor még csak a téglák álltak. Amikor a páter Domonkos hazament, úgy döntöttem,

én is lemondok. Nézd, ezt az abroszt itt mind én varrtam a saját két kezemmel. Ezeket az edényeket meg (amelyekből a kávét szolgálták fel) én könyörögtem össze a gyártól, volt, amit ingyen odaadtak, volt, amiért kellett fizetni valamennyit. […] Négy évvel ezelőtt (1996-ban) harminchatezer peso egyenleggel zártunk. Abból már-már semmi sincs, és panaszkodnak, hogy nem tudják fenntartani az épületet."

A DIASZPÓRAINTÉZMÉNYEK MÁSODIK GENERÁCIÓS ÜGYVIVŐI

Milyenek a karizmatikus személyiségű alapítókhoz képest az őket felváltó második, egyes esetekben harmadik generációs tisztségviselők a bevezetőben említett Magyar Centrumban és a hozzá kapcsolódó, a terepmunka idején működő intézményekben? Az ábrán azokat az intézményeket tüntettem fel, amelyek a dolgozatban említett Magyar Centrumot a vizsgálat időszakában, 1999 és 2001 között alkották. Központi magja a Hungária Egyesület volt több száz fős, többségében magyar származású tagsággal, egyesületi székházzal, előadóteremmel, étteremmel, sportpályákkal, az egyik szomszédos telken emelt cserkészházzal. A magyar kórus és a magyar néptáncegyüttes próbái, valamint részben a hétvégi magyar iskola és a cserkészet foglalkozásai is ebben a térben folytak. Önálló helyszínként működött a magyar katolikus egyesület, a Mindszentynum, valamint szó esett már arról, hogy, a hétvégi magyar iskola óráihoz a Szent László Kollégium bocsátott rendelkezésre szombatonként tantermeket. Az intézmények mellett feltüntetett létszám nem a résztvevő tagok számát jelöli, hanem a koordináló, a feladatokat végrehajtó aktív ügyvivői kört, a kórus esetében a karnagyot és közvetlen segítőit, az hétvégi iskola tanárait és koordinátorait, a katolikus egyesület gondnoki testületét, és a néptánccsoport vezetőjét. A kórus, a hétvégi iskola és a cserkészet tisztségviselői között jelentős átfedés állt fenn. A felsoroltak közül a legújabb keletű az akkoriban még évtizedes múlttal sem rendelkező magyar kórus volt, míg a cserkészet és a

hétvégi iskola több mint fél évszázados múltra tekintett vissza és a család közege mellett az argentínai magyar szocializáció legnagyobb hatású, meghatározó intézménye volt. A vizsgálat idején a magyar kórus tagjaként és első magyarországi turnéjuk résztvevőjeként személyesen is megtapasztalhattam, milyen intézményi kultúra alakult ki a Centrum magjában, illetve, hogy milyen tulajdonságokkal, képességekkel, jártasságokkal rendelkeztek a második generációs szervezők.[10] A közösségi együttlétek és a közösségi munka során úgy tűnt, nem annyira az egyéni személyiségjegyek a meghatározók, sokkal inkább a közösségi szocializáció során elsajátított készségek és jártasságok. Csoportjuk a közös célok megvalósításában az alábbi általános tulajdonságokkal jellemezhető: felelősség, szorgalom, energikusság, motiváltság és motiválhatóság, önfegyelem, megbízhatóság, jó kommunikáció, csapatmunka, kezdeményezőkészség, áldozatvállalás, „mi"-tudat, konfliktuskezelés. E vonások a kórus tagjaira természetesen nem

[10] Erről részletesen *lásd* Kovács: i. m. 137–145., 162–180.

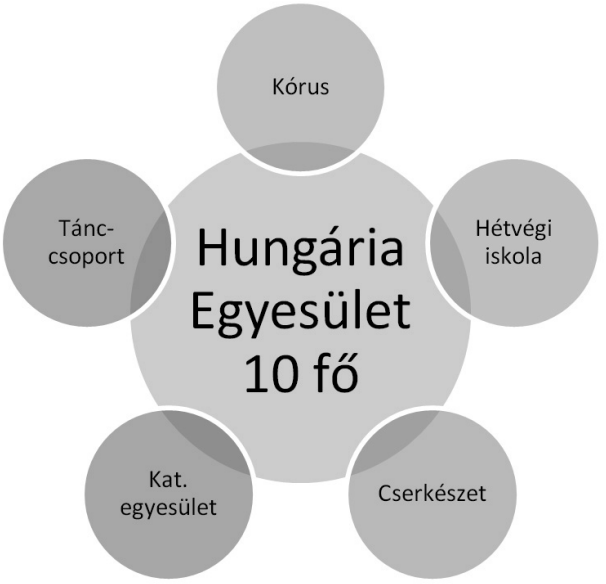

A Magyar Centrum intézményei

azonos mértékben voltak jellemzőek, ugyanakkor döntéshelyzetekben és a mindennapi munka helyzeteiben a csoport meghatározó személyiségei ezekkel voltak leírhatók. A Magyar Centrum tagjai az ilyen tulajdonságokkal rendelkező személyekkel maguk is könnyebben tudnak kapcsolatot teremteni, illetve gördülékenyebben tudnak velük együttműködni. Ennek számos alkalommal voltam tanúja magam is, és a továbbiakban egy sikeres és egy sikertelen együttműködési kísérletet mutatok be.

MAGYARORSZÁGI VENDÉGPAPOK A MINDSZENTYNUMBAN (1999–2001)

Amikor 1998 végén megkezdtem a terepmunkát, Buenos Airesben – és a Mindszentynumban – Domonkos páter 1996-os repatriálása óta nem működött magyar katolikus pap, és a magyar katolikusok egyesületében a közösségi élet és a közösségi vallásgyakorlat lényegében teljesen megállt. Nagyobb egyházi ünnepek vagy a közösség számára fontos jeles napok alkalmából, virágvasárnap, húsvétvasárnap, Szent Erzsébet vagy Szent István napján a Mindszentynumban külön az alkalomra rendszeresen meghívott két katolikus pap valamelyike mondott misét. Egyikük lengyel származású, és e tényt az egyesület gondnoksága egyértelműen pozitívan értékelte. A másik pap a szomszédos Uruguay fővárosából, Montevideóból érkezett az egyes ünnepnapokra. Az utóbbi lelkipásztor néhány évet Magyarországon tanult, és ennek köszönhetően, ha prédikálni nem is tudott magyarul, a szentmise állandó részeit meggyőző magyar kiejtéssel olvasta fel. Sem a lengyelek iránt táplált szimpátia, sem a magyarországi diákmúlt nem bizonyult elégnek ahhoz, hogy a katolikus egyházi ünnepeken megtöltse a Mindszentynum legalább 150 fő befogadására alkalmas kápolnáját. Ezeken az eseményeken a hattagú magyar gondnokcsalád és az egyesület elnökének és feleségének mindenkori jelenlétével együtt sem emelkedett 20-25 fő fölé a jelenlevő magyar hívek serege. Ami a gyülekezet összetételét illeti, a második és harmadik generációs negyvennyolcasokból

álló bentlakó gondnoki család és az ugyancsak másodgenerációs elnök mellett többnyire az első generáció idős képviselői vettek részt ezeken az alkalmakon.

A negyvennyolcas kolónia legnagyobb felekezeti csoportját alkotó katolikusok ebben az időszakban gyakran említették, mennyire fájlalják egy magyar anyanyelvű katolikus lelkipásztor hiányát. A Centrum Magyarországgal fenntartott hivatalos kapcsolatainak javulásával, intenzívvé válásával és egy magas rangú magyar állami tisztségviselő látogatásának köszönhetően a negyvennyolcas magyarok egy csoportja saját maga igyekezett kijárni, hogy Magyarországról küldjenek számukra papot. A lobbizás kezdetét egyik ismerősöm a következőképpen mesélte el:

> „Amikor utazott haza a tag Argentínából, hát pont akkor ment a budapesti magyar világtalálkozóra X. és Z. is. És hát X. és Z. a repülőn két oldalról maguk közé vették T.-t, és két oldalról egész úton Budapestig sulykolták neki a témát."

1999-ben megérkezett a Mindszentynumba tizenegy hónapos kiküldetésbe egy magyarországi pap. 1999. július 18-án, vasárnap a Mindszentynum kápolnája zsúfolásig megtelt az atya első miséjére, több mint kilencvenen voltak jelen a Magyar Centrum második és harmadik generációs tagjai közül. Ez azért is volt feltűnő, mert az utcáról közvetlenül nem megközelíthető kápolnát a vizsgálat idején csak magyar bevándorlók látogatták. Hatalmas kontrasztot jelentett ez az esemény ugyanannak az évnek húsvétvasárnapi miséjéhez képest, amikor csupán tucatnyi idős ember jött el. A misét ebéd követte, amely során a Centrum tagjainak lehetőségük nyílt arra, hogy személyesen is megismerkedjenek az új lelkipásztorral. A magyarországi pap prédikációi igen magas szintű szakmai és intellektuális felkészültségről tanúskodtak, a papnak azonban a Centrum tagjaival láthatóan nem sikerült megtalálnia a közös hangot. Szerintük a diaszpóragyülekezetek lelki gondozásában a szorosabb értelemben vett szakmai munkán túl kulcsfontosságú szerepet játszik, hogy a pap részt vesz-e

a közösség mindennapjaiban, beszélget-e velük, részévé válik-e gyülekezetének, felismeri-e azok szükségleteit és a személyével kapcsolatos elvárásait. A kommunikációs nehézségek ellenére a vendéglelkész bekapcsolódott a negyvennyolcas magyarok közössége által legfontosabbnak tartott tevékenységbe, az ifjúságnevelésbe, és a cserkészek, valamint az ifjúság számára magyar miséket is tartott szombat esténként az olivosi Cserkészházban. A magasan képzett pap azonban nem mosolygott, emellett a helyiek megítélése szerint sem közvetlen, sem készséges nem volt, sőt egyenesen barátságtalanul viselkedett. Nem beszélgetett, nem énekelt együtt velük, nem játszott a gyerekekkel. Tartózkodását a Magyar Centrum részéről meglehetős csalódottság, távozását a Mindszentynum gondnoksága oldaláról némi megkönnyebbülés kísérte. Mindezzel együtt a pap érkezését követő kezdeti lelkesedés viszonylag hosszan kitartott, főként a magyar nyelvhez vallásgyakorlatukban is elválaszthatatlanabbul kötődő első generációs, idős magyar bevándorlók körében.

A Buenos Aires-i negyvennyolcas magyarok közössége elvárásainak – éppen csoportjuk különleges jellemvonásai és tudatos közösségépítési gyakorlata miatt – tehát igen nehéz feladat volt lelkipásztorként megfelelni. E megfelelést több tényező nehezítette és nehezíti ma is. A Magyarországról érkezőket – főleg akik már a rendszerváltás előtt felnőttek voltak – a kommunizmus által elkerülhetetlenül befolyásolt magyarországi értékvilág képviselőinek tekintették. Az elődök által rájuk hagyományozott kulturális tudás, amelyet átadnak a közösség újabb generációinak is, tehát a több generáció által is vállalt magyar kulturális értékek – bizonyos történelmi események, irodalmi művek és zenedarabok – aktív ismeretét elvárták az anyaországból érkezőktől. Jól szervezett és olajozottan működő közösségi életük, nevelési rutinjuk részletes, szinte minden helyzetre kidolgozott rendszere az egyébként társasági élethez és közösségi munkához szokott magyarországi látogatók számára is meglepő volt. A Buenos Aires-i magyar kórus első magyarországi útja során, 2001-ben ugyanakkor egy budapesti katolikus plébános segítségét és vendégszeretetét élvezte.

A lelkipásztor és a kórus tagsága találkozásuk pillanatától egy nyelvet beszélt, és tökéletes összhangban tevékenykedett. A májusi budapesti találkozó után ugyanazon év novemberére meg is hívták Argentínába. E kapcsolat szemléletes ellenpontját kínálta a Buenos Airesben egy-másfél évvel korábban megfigyelt viszonynak, a magyarországi pap és az argentínai magyarok csoportja között. A jó kedélyű, kommunikatív, nótázásra mindig kapható és fejében az irodalmi memoriterek kimeríthetetlen tárát őrző pappal történt első találkozás másnapján a kórus a Magyar Centrumban is aktív magja megállapította, hogy „pontosan erre az atyára lenne szükség a Mindszentynumban Buenos Airesben".

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen írás egyén és közösség, személyiség és közösség, intézményi kultúra és személyiség kérdéseivel foglakozik az argentínai magyar diaszpóra körében. A vizsgálat alapját egy 1999 és 2001 között végzett kulturális antropológiai kutatás adta. A diaszpóra intézmények első generációs alapítóinak és a második generációs tisztségviselőknek az összevetése azt mutatja, hogy az egyéniség szerepe teljesen más egy intézmény létrehozása esetében, mint annak évtizedekkel későbbi működtetése, fenntartása során. Előbbi esetben nagyobb a jelentősége a karizmatikus erőnek, míg utóbbiban az egyenletes, fegyelmezett kitartás és egy informális, de markáns intézményi kultúra tűnik fontosabbnak. Vajon sikernek vagy kudarcnak tekinthető Pesti József műve, a Szent László Kollégium? Ellentmondásos személyisége, nehéz természete, öntörvényűsége, valamint az, hogy nemcsak a negyvennyolcasok, hanem az összes többi bevándorlóhullám is fontos és elérendő volt a számára, megakadályozták, hogy iskolája az ezredfordulón még élő és aktív negyvennyolcas közösség szolgálatában álljon. Ugyanakkor lelkesítő ereje létrehozta, szorgalma, előrelátása pedig bebiztosította iskolája fennmaradását – akár a magyar közösségtől függetlenül is. Domonkos László karizmatikus és egyben szeretetre méltó személye a Mindszentynumot hívta létre.

Remek kapcsolatépítő képességei segítségével különleges jogosítványokat szerzett a Mindszentynum számára, de távozása nehezen pótolható űrt hagyott maga után. Az első generációs magyar bevándorlóintézmények alapítóira általánosan jellemző, hogy egyházi személyek, így a magyar diaszpóra felekezeti sokszínűsége ellenére is elmondható, hogy a vallás magyarságmegtartó tényező volt Argentínában. A bevándorlók második generációjának magyar közösségi életben aktív tagjai – a cserkészet és a hétvégi iskola fél évszázados működésének következtében – számos olyan készségnek, képességnek, jártasságnak a birtokában vannak, amelyek együttesen jellegzetes intézményi kultúrát körvonalaznak segítve azok fennmaradását. A két magyarországi pap találkozása a Magyar Centrum közösségével eltérő kimenetelű volt: a tudós, intellektuális, szakmailag nagyon felkészült, ám mosolytalan, zárkózott pap időszakában a Mindszentynum elnéptelenedik. Két évvel később az Centrum tagjaival hasonló értékeket valló, nyájas, kezdeményező pap, aki nagy magyarnóta-repertoárral rendelkezik és egyben katolikus hazafi is, pillanatokon belül hangolódik össze a második, sőt a harmadik generáció képviselőivel is.

Ilyés Zoltán

A kalászi színjátszók esete a szlovák nyelvtörvénnyel

A zoborvidéki magyarság helyzete az ezredforduló után

A magyar kulturális örökség szempontjából kitüntetett jelentőségű Zoboralja, illetve a tágabb értelmű Zoborvidék Szlovákia magyar többségű területeitől elkülönült, nyelvsziget helyzeténél fogva az átlagosnál erősebb asszimilációs nyomásnak van kitéve.[1] A hagyományos etnikai/nemzeti kategóriarendszer átalakulása is jelzi ezt, hiszen sok zoboralji a nemzetiségi identitás megjelölésekor az egyértelműnek tűnő magyar vagy szlovák besorolás helyett a „magyar iskolába járt", „szlovák iskolába járt" kifejezéssel differenciálja a magyar származásúak nemzeti affinitását, asszimilációs hajlandóságát. A közép- és fiatal generációhoz tartozók zömének lehet, hogy magyarok a felmenői, de a szlovák iskoláztatás miatt már inkább a szlováksághoz tartozónak vallják magukat, nem szívügyük a magyar nyelv megtartása vagy gyermekeik magyar iskoláztatása. A vegyes házasságokban élők, de már az etnikailag homogén magyar családok egy része is szlovákul társalog a gyermekekkel. Csökken a magyar nyelv és a magyar iskoláztatás presztízse. A gazdaságilag prosperáló közeli régióközpont beruházásai munkahelyeket kínálnak, a szülők egy része emiatt Nyitrára, szlovák iskolába járatja gyermekét. Nyitra egyben a szlovák nemzeti szupremácia tere is, a szlovák nemzetépítési küzdelmek szimbolikus helye mint az ellenőrzés és az igazodás tere eleve lehalkíttatja és elnémítja a magyar beszédet. Ezt a félelmet csak erősítette Malina Hedvig 2006-os bántalmazásának elhúzódó ügye annak ellenére, hogy a Konstantin Egyetemen van magyar kar és magyar oktatás, melynek nagy szerepe van a Nyitra környéki magyar falvak értelmiségi utánpótlásában is. Ebben a helyzetben felértékelődnek azok a civil szereplők, a nemzetiségi kultúra megtartásában élen járó egyéniségek, helyi politikusok és községi képviselőtestületi tagok, papok és tanárok, akik támo-

[1] Négy zoborvidéki településen (Pográny, Alsóbodok, Kalász, Nyitracsehi) a szlovák–magyar együttélést, az asszimilációt és kétnyelvűséget, a kisebbségi identitásőrzés lokális gyakorlatait az *Etnikai egyensúlyhelyzetek, lokális együttélési modellek két vegyes lakosságú kisrégióban (Tövishát, Zoborvidék)* című, 78647 azonosítószámú OTKA kutatási program keretében vizsgáltuk.

gatják a magyar kultúrát, fenntartják a magyar nyelv használati tereit templomokban, iskolákban, művelődési házakban, a helyi önkormányzatokban megszavazzák a magyar nyelvű alapiskolák támogatását. Zoborvidéken ilyen megerősítő hatású a Csemadok keretében szinte minden faluban működő hagyományőrző együttesek tevékenysége. Ezek között külön színfoltot képvisel a kalászi amatőr színjátszás, ami a korábban általánosan elterjedt falusi színjátszás utolsó képviselője a térségben. A hagyományőrző együttesek, színjátszók azon túl, hogy a helyi közösségek tagjait a magyar kultúra ügye mellett elkötelezik, illetve ráébresztik annak értékeire, erősíthetik a közösségek immunitását az asszimilációs törekvések és tendenciák ellenében. Ezen túl a vendégszereplések, tájolások révén elmélyítik a kapcsolatot a Szlovákián belüli magyar közösségekkel és az anyaországi testvértelepülésekkel.

A tágabb Zoborvidék bizonyos értelemben fenyegetett, a nyelvi önfeladás, a kétnyelvűség alulértékeltsége és csökkenő szerepe miatt is gyengülő magyar közösségeit, a magyar nyelv nyilvános használatát eleve korlátozottan megélő beszélőközösségeket a 2009-es szlovák nyelvtörvény különösen kedvezőtlenül érintette.[2] Esettanulmányunkban a szlovákiai és magyarországi sajtónyilvánosságban egyaránt nagy teret kapott 2010-es kalászi „nyelvrendőrségügy" helyi történetét és a nemzetpolitikai diskurzusba történő bekerülését mutatjuk be, különös tekintettel a közösség egyik vezetőjének, szervezőegyéniségének az ügyben felvállalt szerepére és értelmezéseire.

A „NYELVRENDŐRSÉG ÜGY" KALÁSZON

A Verebélyhez közeli, 1300 lelkes Kalászon nagy hagyományokra tekint vissza a falusi színjátszás. A helyiek szerint elődeik már száz éve is játszottak a falusi színtársulatban, a mai szereplők nagyszülei is aktív színjátszók voltak. A Csemadok 1993-ban létrehozott Új Hajtás nevű alapszervezete sikeresen fenntartotta ezt a hagyományt, a fiatalok is nagy kedvvel vesznek részt a darabok betanulásában, színre vitelében. Az előadott népszínművek elsősorban

[2] A szlovák államnyelvtörvénnyel kapcsolatos kisebbségjogi aggályokról és az Európai Tanács véleményéről *lásd* Kardos Gábor – Majtényi Balázs – Vizi Balázs: *A szlovákiai államnyelvtörvény módosításának elemzése* [online]. Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2009. [2011. 11. 30.] http://www.mtaki.hu/hirek/szlovakiai_allamnyelv_torveny_mod_elemzese.html; Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sibylle: Das Sprachgesetz der Slowakei und das Gutachten des Europarats. *Europäisches Journal für Minderheitenfragen*, Band 4 (2010) Heft 1. pp. 21–32.

Meghívó

Szeretettel meghívjuk Önt

és kedves családját az „ARANYLÁNC"

c. népszínmű bemutatójára,

amelyre 2010. január 17-én 16,00 órai kezdettel kerül sor a gímesi kultúrházban.

Belépődíj:

gyerekeknek 1€, felnőtteknek 2€

Pozvánka

Srdečne Vás pozývame na divadelné predstavenie „ARANYLÁNC", ktoré sa uskutoční

dňa 17. januára 2010 o 16,00 hodine v kultúrnom dome v Jelenci.

Vstupné: deti 1 €, dospelí: 2 €

ARANYLÁNC

Népszínmű három felvonásban

Írta: Borka Géza, Dr.

Rendezte: Paulovics Márta

Szereplők

BÁN JÓZSI, jómodú gazdalegény ..... *Galaba Péter*

MIKÓ BÖZSI, a gazdag lány ..... *Hőrigh Szilvia*

RECEGE PISTA , falusi legény ..... *Ladányi Norbert,*

Gyepes Róbert

NÉMET JULIS, szegény falusi lány ..... *Lauro Katalin*

AMBRUS BÁCSI ..... *Gyepes Lajos*

MÓZSI, kocsmáros ..... *Farkas István*

ISTVÁN, gazda .....*Ladányi Lajos*

ÖRZSE, vénasszony ..... *Gyepes Klaudia,*

Kulmon Éva

TRÉZSI, vénasszony ..... *Lüley Katalin*

EMERENCIA, vénasszony ..... *Kóša Mária*

RAGYA, muzsikus cigány ..... . *Bahorec József*

POLOSKA, muzsikus cigány ..... *Paulovics József*

DALOS, muzsikus cigány .....*Dražkovič Rudolf*

Megfogni egymás kezét,
összebújni, egymást átölelni
És utolsó szikrájából
Annak ami bennünk emberi
Új tüzet rakni a jövőhöz
És a friss kenyérsütéshez"
/Heltay Jenő/

Tizenhárom éve, hogy Kalászon megalakult a CSEMADOK Új Hajtás alapszervezete, amely nyelvünk és hagyományaink megőrzésére, élőkultúránk fejlesztésére helyezte a fő hangsúlyt. Ennek jegyében igértük meg akkor, hogy a régi hagyományokhoz híven színdarabot mutatunk be, mellyel megpróbáljuk visszaidézni a hajdani falusi élet hangulatát.

Az elmúlt években előadásainkkal nem csak otthon és a környékbeli falvakban arattunk nagy sikert, de Magyarországon is több faluban és városban vendégszerepeltünk. A kedvező fogadtatáson felbuzdulva az idén is egy új darabot mutatunk be.

Reméljük előadásunkat szeretettel fogadják. Ezzel az előadással szeretnénk falunk hírnevét öregbíteni és Önöknek pedig egy kellemes és nagyon szép délutánt szerezni.

Jó szórakozást kívánunk!

a régi falusi élet idillikus és humoros ábrázolásai. Az előadások betanulása és a bemutatók, vendégszereplések megszervezése egyre körülményesebb, mert a szereplők munkahelyi elfoglaltsága miatt (pl. külföldi munkavállalás) nagyon nehéz az időpontokat összeegyeztetni. A munkahelyi kötöttségek, felsőfokú tanulmányok, családi változások miatt az előadók köre sem állandó, mindig vannak újonnan belépő szereplők. A darabokat átlagosan húsz alkalommal adják elő, a sikeres *Falu rossza* című előadást 57-szer játszották el. A darabokat nagy érdeklődés mellett először saját településükön mutatják be, ahol nagy számban jelennek meg az előadók rokonai, szomszédai, munkatársai, általában két előadást is kell szervezni, hogy minden érdeklődő láthassa. Ezután kezdődnek a vendégszereplések, először a Zoborvidék 10-12 települését keresik fel, majd a Csallóköz falvaiban és Komárom környékén tájolnak. Rendszeresen részt vesznek a Szepsiben megrendezett Egressy Béni Amatőr Színjátszó Fesztiválon. A színdarabok kifutásakor még egy előadást szerveznek Kalászon, zárásként a szereplők családtagjaikkal közös vacsorán vesznek részt, ezután kezdik az új darab betanulását, a díszletek elkészítését.

A kalászi Új Hajtás csoport 2009–2010-ben Borka Géza *Aranylánc* című népszínművét játszotta. 2010. január 17-én a zoboralji Gímes kultúrházában mutatták be a darabot, a szokásoknak megfelelően meghívót nyomtattak, amit a helyi Csemadok-aktivisták juttattak el a családokhoz. A meghívót egyfajta színlapnak is szánták, ahol szereposztás mellett röviden bemutatták a színjátszó csoportot, és egy Heltay Jenő-idézet szemléltette ars poeticájukat. A korábbi gyakorlatnak megfelelően csak a darab címét, a helyszínt és az időpontot tartalmazó konkrét meghívórészt (pozvánka) fordították le szlovák nyelvre.

A vendégszereplés után egy gímesi lakos feljelentést tett, mert a meghívó megsértette a szlovák államnyelvtörvényt. A feljelentés nyomán április 13-án Elena Kačalová, a kulturális minisztérium államnyelvi osztályának vezetője és egy munkatársa a kalászi községházán tárgyalt Gyepes Lajossal, a Csemadok kalászi alapszervezetének elnökével és Ladányi Lajossal, az MKP országos

elnöksége tagjával, az MKP volt parlamenti képviselőjével, akik mindketten a kalászi színjátszó csoport tagjai.[3] A több mint háromórás megbeszélésen a minisztérium munkatársai tájékoztatták a színjátszó csoport képviselőit, hogy törvényt sértettek és felajánlották segítségüket a törvénysértés kiküszöböléséhez. Azt nehezményezték, hogy a meghívónak csak egy oldalát fordították szlovákra, ezzel diszkriminálták a gímesi magyarul nem tudó szlovák lakosságot. A jelzett oldal fordítása sem sikerült tökéletesen, hiszen az *Aranylánc* szlovák megfelelője nem került feltüntetésre. A későbbi jegyzőkönyvben a kivizsgálók a darab címeként helytelenül az arany nyaklánc szlovák megfelelőjét adták meg, holott a darab címe a szerelmeseket összeláncoló metaforikus kötelékre utal. Ladányi Lajos jelezte, hogy a cím mellett a Heltay-idézet lefordítására sem vállalkoznának, hiszen nem műfordítók, és a saját fordítási kísérletet durva beavatkozásnak éreznék az irodalmi szövegbe. Ha valaki szlovákként mégis kíváncsi a részletekre, megkérdezheti magyar szomszédjától.

„Árt a szlovák nyelv?"[4] – kérdezték az ellenőrök, mire Ladányiék azzal védekeztek, hogy az alapinformációt feltüntették szlovákul, és valószínűleg a tisztviselőket is zavarná, hogy ott, ahol nincs semmilyen relevanciája, magyar szöveggel találkoznának egy szlovák nyelvű színlapon. „A szlovák nyelvű polgárokkal miért nem akarják a szép gondolataikat megosztani?" – hangzott az ellenőrök kérdése. „Na jó, megosztom vele a szép gondolatokat, odacsalom őt a színházi előadásra, és azt fogja mondani, nem értem, továbbra is diszkriminálva vagyok... Mit fogok csinálni azzal a szlovák polgárral, akit valójában megtévesztettem, mert ha le van írva szlovákul, könnyen előfordul, hogy megtévesztem" – így a színjátszók. Az ellenőrök szerint ilyen esetben el kellene magyarázni a békétlenkedő szlovák polgárnak, hogy a nyelvtörvény nem kényszerítheti a színjátszókat, hogy szlovákul játsszák el a darabot. Az abszurd határát súroló megbeszélésen nem közeledtek az álláspontok, így végül a tisztviselők azt javasolták, hogy az lenne a legjobb, ha csak a kétnyelvű oldalt nyomtatnák ki, és azt juttatnák el a közönséghez. Ezzel azonban sérül a kultúra

[3] Nevelési szándékkal érkeztek a nyelvrendőrök Kalászra [online]. *Új Szó*, 2010. április 14. http://ujszo.com/napilap/regio/2010/04/14/nevelesi-szandekkal-erkeztek-a-nyelvrendorok-kalaszra

[4] Az idézetek forrása a Ladányi Lajossal 2010. május 18-án készített interjú.

megélése, nem tudnák teljesíteni a kultúraközvetítői feladatokat, vetették ellen a színjátszók. A vita során a kérdéses dokumentum státuszát illetően sem volt egyetértés, a minisztérium munkatársai időszakos kiadványnak nevezték, a színjátszók egyszerű meghívónak titulálták.

A kalászi tájékozódás után az ellenőrök Gímesen helyszíneltek, ahol a polgármesteri hivatal illetékeseitől megkérdezték, hogy kik segítették a színjátszókat, bérelték-e a kultúrházat, megvan-e a bérleti szerződés, ki biztosította az információs anyagok terjesztését, milyen módon vett részt a község ebben a munkában, milyen módon működtek együtt. A látogatást bejelentő levél szerint annak is örülnének (sic!), „ha még további apró részleteket is elmondanának az említett színházi előadás kapcsán".[5] Hogy a felesleges vegzatúrától megkíméljék a gímesi Csemadok-aktivistákat, a kalásziak úgy nyilatkoztak, hogy a meghívókat maguk terjesztették. „Teljesen úgy tűnt, mint az ötvenes-hatvanas években, mint aki a Szabad Európa Rádiót hallgatta, és a szomszéd feljelentette... és akkor hányan hallgatták, kik hallgatták, mit beszéltek róla, hogy értékelték, elítélték, megdicsérték?"

Az április 19-i második kiszálláskor az ellenőröket már várta a Duna TV stábja és 8-10 újságíró, többek között a *Magyar Nemzet*, az *Sme*, az *Új Szó* és a *Szabad Újság* című lapoktól. Ekkor már újabb törvénysértés volt a kalászi színjátszók számláján, mert hasonló színlappal reklámozták előző napi csiffári fellépésüket, amit a *Sme* újságírói is megtekintettek. A sajtóérdeklődés miatt feszült hangulatban lezajlott több mint kétórás találkozón egy olyan jegyzőkönyv végső formába öntése volt a cél, amely alapján a minisztérium majd meghatározza a teendőket a törvénysértés kiküszöbölése érdekében.

A szövegen több kisebb módosítást is kezdeményeztek a kalásziak, pl. a vendégszerepléseket befogadó falvak nem *szlovák* falvak, hanem *szlovákiai* falvak, hiszen ezek mind részben magyarok lakta települések. Kiderült, hogy ha csak Csemadok-tagoknak kézbesítették volna a meghívókat, nem sértenek törvényt, mert az egyesületek tagjai közötti kommunikációnak nem kötelező

[5] (N)yomkereső: Abszurdisztán, Szlovákia a neved [online]. *Körkép*, 2010. április 23., október 2. [2011. 11. 30.] http://korkep.sk/cikkek/kultura/2010/04/23/7949-abszurdisztan-szlovakia-neved

államnyelven zajlania. Enyhébb megítélés alá esett volna, ha sokszorosítás nélkül, egy példányban kifüggesztik az inkriminált meghívót a községi hirdetőtáblára.[6]

Ladányi szerint az ellenőrök sajátos csapdahelyzetbe kerültek: 1. Ha le kell fordítani a teljes szöveget, azzal védekezhetnek, hogy a színjátszók nem kényszeríthetők arra, hogy más nyelven közvetítsék saját kultúrájukat, amatőrként saját szabadidejükből, pénzükből áldoznak a kultúra ápolására. „Nincs még egy olyan ország a világon, ahol a kulturális minisztérium bünteti az öntevékeny csoportokat, akik valójában terhet veszünk le a vállukról, hogy a kocsmából, a tévé elől kihozzuk az embert, és élő kultúrával szórakoztatjuk." 2. Ha nem kell lefordítani a teljes szöveget, abban az esetben rossz a nyelvtörvény, mert nem lehet végrehajtani, ha nem lehet végrehajtani, akkor fölösleges.

A színjátszók részéről a körülményes értetlenkedés, az egyes kifejezéseken való rágódás vállaltan egyfajta játék is volt („nézzék el, mi színjátszók vagyunk, ez egy bizonyos életforma, elég nehéz ebből kivetkőzni"), amellyel kidomborították a nyelvi ellenőrök tevékenységének abszurditását. Ladányi MKP-s munkája, korábbi parlamenti képviselői tevékenysége révén kisebbségi érdekvédelmi tapasztalatokra tett szert, kellő szakértői kapcsolati hálóval is rendelkezett, így egyenesen kötelességének érezte, hogy kiálljon a csoport mellett. „Most tegyük fel, hogy nem velem találkoznak, mert ezt mondjuk elszúrták... Egy egyszerű ember, mert én éreztem abból a hangulatból, amit ránk telepítettek, hogy akkor azt mondtuk volna, mit csináltunk rosszul, hol csináltuk rosszul. – Ezt le kell fordítani. – Na jó, akkor legközelebb minden le lesz fordítva. Mennyi idő van arra, hogy megcsináljuk? Mert ők ezt így képzelték... Valakinek az életében a hatóságokkal semmi gondja nem volt, egy becsületes átlagpolgár, és neki ezt megmondják... Vagy azt mondja, hogy nem tudja lefordítani. – Akkor hagyja ki, akkor csak legközelebb ezt [a kétnyelvű részt] terjesszék a faluban. – No jó, akkor legközelebb ez lesz, és akkor minden rendben van. És ők valójában ezt akarták." Ladányi szerint ebben a helyzetben az elvárásoknak való megfelelés, a konfliktuskerülő igazodás a

[6] Vitézy Zsófia: Abszurdjáték Szlovákiában. *Magyar Nemzet,* 2010. április 30.

magyar nyelv fokozatos elsorvadását, a mindennapokból való kiszorulását eredményezi.

Ladányi Lajos úgy vélte, a minisztérium fontosnak tartotta, hogy a törvény végrehajtási utasításának 2010. január 1-jei életbe lépése után az első bejelentés nyomán rögtön a gyakorlatban is kipróbálják a törvényt, amellyel dokumentálhatták volna annak szükségességét. Szerinte az sem volt véletlen, hogy a nyelvellenőrök első kiszállására szórványvidéken került sor, olyan vidéken, ahol a vegyes házasságok és az asszimiláció miatt a magyar nyelv visszaszorulóban van.

Július 8-án Pozsonyban a minisztérium államnyelvi osztályán átadták Marek Maďarič kulturális miniszter írásos figyelmeztetését, mely arra kötelezi a színjátszókat, hogy augusztus 15-ig orvosolják a törvénysértést, különben pénzbírságot rónak ki rájuk.[7]

A KONFLIKTUS KIVITELE A NYILVÁNOS DISZKURZÍV MEZŐBE

A kisebbségi ügyekben involvált közszereplő révén a találkozókról tudomást szerzett a belföldi és magyarországi sajtó, ezzel az ügy kikerült a szlovák–magyar replikák diszkurzív terébe, az internetes fórumok révén a szlovák és a felvidéki magyar közéleti/ideológiai megosztottság irányai szerint polarizálódtak a vélemények.

A nyelvtörvényt kidolgozó Marek Maďarič kulturális miniszter (Smer) az ellenőrök második kiszállása után bekérte az ügy dokumentációját, majd blogjában *Mi a kalászi dráma igazi története?* címmel közölt írást, melyben Ladányi Lajost kampányolással vádolta.[8] „Egy ügyes politikai jelölt nem hagyhat ki ilyen lehetőséget! Ismerjék el: fotó a »szlovák« újságok első oldalán, egyenesen ráirányított kamerák, beszélgetések oknyomozó újságírókkal, akik mindig ott vannak, ahol az »elnyomottaknak« kell segíteni, a kis színjátszó csoport meghívása Magyarországra, és a lehetőség, hogy egyik pillanatról a másikra hőssé váljon, aki valakit (mit számít, hogy nem tudni, kit) védelmez valakivel szemben, aki valamit (megint nem tudni, mit) el akar tőle venni."[9]

[7] Gyurkovits Róza: Kalászi színjátszók: Utolsó figyelmeztetés nyelvtörvényügyben Marek Maďaričtól [online]. *FELVIDÉK.*ma, 2010. július 8. [2011. 11. 30.] http://www.felvidek.ma/index.php?option=com_content&task=view-&id=23184

[8] Maďarič, Marek: Aký je skutočný príbeh klasovskej drámy? [online] *Aktuálne.sk,* 2010. április 23. [2011. 11. 30.] http://blog.aktualne.centrum.sk/blogy/marek-madaric.php?itemid=770

[9] Blogoló nyelvőr: Maďarič: Ladányi csak kampányol a kalászi üggyel [online]. *Bumm – Szlovákiai magyar hírportál,* 2010. április 28. [2011. 11. 30.] http://www.bumm.sk/41332/madaric-ladanyi-csak-kampanyol-a-kalaszi-uggyel.html

A miniszter szövegében helyet kaptak a nemzetállami ideát szolgáló hivatalnok homogenitást deklaráló kötelező passzusai is:

> „Elképzelhető, hogy »elfelejtette« [Ladányi] azt is, hogy a szlovákiai Gímes településen a lakosok többsége nem bírja a magyar nyelvet, 60 százalékuk ugyanis szlovák nemzetiségűnek vallja magát. Elképzelhető, hogy a meghívók nyomtatása során arról is »megfeledkezett«, hogy Gímes község a Szlovák Köztársaság területén található."

A nemzetiségi adatok, különösen a Zoboralján, nem tükrözik a magyarul tudók és a magyar anyanyelvűek valós számát, hiszen cenzusról cenzusra nő azoknak az államhoz lojális, kettős identitású, kétnyelvű, magyar gyökerű polgároknak aránya, akik nemzetiségként a szlovákot vallják be, anyanyelvükként (még egyelőre) a magyart. Így Gímesen is jóval többen értenek, beszélnek magyarul, mint ami a szimpla nemzetiségi adatból kiolvasható.[10]

Maďarič írásstratégiájának ellenségkép-szerkesztő, kirekesztő vonása, hogy a *Sme* a nyelvtörvénnyel és a konkrét vizsgálattal kapcsolatban kritikus, a magyarokkal „mindig együtt érző úgynevezett (tzv. – takzvaný) szlovák" hírlapíróit és magyarországi kollégáikat közös platformra helyezi, elvbarátokként pozicionálja.

Ladányi Lajos nyílt levélben válaszolt Maďarič blogbejegyzésére, melyben több mint 30 éves amatőr színjátszó múltját felhozva visszautasította kulturális miniszter vádjait jelezve, hogy nem ő hívta ki a nyelvellenőröket Kalászra, hanem minden bizonnyal a miniszter küldte ki őket. „Az Ön által vezetett tárca intézkedéseivel degradálja nyelvünket, íratlan közösségi szabályainkat, elbizonytalanítja, sőt meg merem kockáztatni, megfélemlíti a saját kultúrájához és nyelvéhez ragaszkodókat. Ez miféle demokrácia sajátossága? Beavatkozik egy évtizedek óta működő modellbe, Ön akarja megmondani, mit, hogyan tegyünk falvainkban, miközben azok mindennapjairól, ahogy az a blogjából is kiderül, fogalma sincs."[11]

[10] Vö. Tátrai Patrik: Etnikai térszerkezet és etnikai identitás a Nyitrai járásban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 2009. 11 (2). 60–62.

[11] Ladányi Lajos: Nyílt levél Marek Maďarič kulturális miniszternek [online]. *Bumm – Szlovákiai magyar hírportál,* 2010. május 5. [2011. 11. 30.] http://www.bumm.sk/41571/nyilt-level-marek-madaric-kulturalis-miniszternek.html

A miniszter blogbejegyzésére közel másfélszáz kommentár érkezett többségében szlovákoktól, akiknek nagyobb része elítélte a nyelvtörvényt és a minisztérium eljárását.[12]

A liberális *Sme* jegyzetírója szerint az államnyelvtörvénnyel „a nacionalizmussal és az irigységgel fémjelzett besúgás nyer támogatást", a Fico-kormány a törvény elfogadásával „egyenesen kiváltja az ilyen konfliktusokat", és ezeket kezelni sem tudja.[13]

A minisztérium a cikk nyomán kiadott közleményében cáfolta, hogy meg akarnák határozni a műsorfüzetek vagy a darabok nyelvét, csupán a nyelvtörvény betartását felügyelik. A lap a közlemény szerint hisztériát kelt, és ismét bebizonyította, hogy „szlovákellenes".[14]

A szlovákiai magyar sajtóban és internetes nyilvánosságban az eset kapcsán polemikus/disszonáns hangok is megjelentek. Veres István az *Új Szó*ban megjelent – és Márta István felháborodását is kiváltó – glosszájában a kalászi amatőr színtársulat magyarországi meghívásán élcelődött, a reflektorfényért önmagukat egyenesen feljelentető felvidéki magyar színtársulatokat vizionálva.[15] Az internetes hozzászólásokban érzékelhető a szlovákiai magyarság ekkor már erősödő belső politikai megosztottsága, az MKP és a Híd-Most rivalizálása. Többen pártpolitikai prizmán keresztül szemlélve Ladányi fellépését azt – Maďaričhoz hasonlóan – kampányfogásnak tartották, mások a Ladányi és Duray Miklós által képviselt MKP-s irányvonal helyi (magyar) ellenségeinek tulajdonították a gímesi feljelentést.

12 Maďarič: i. m.

13 Kováčová, Martina: Jazyk ochotníkov z divadla v Klasove dráždi Maďariča [online]. *Sme*, 2010. április 21. [2011. 11. 30.] http://www.sme.sk/c/5338593/jazyk-ochotnikov-z-divadla-v-klasove-drazdi-madarica.html

14 A *Sme* védelmébe vette a kalászi színjátszókat [online]. *Bumm – Szlovákiai magyar hírportál*, 2010. április 21. [2011. 11. 30.] http://www.bumm.sk/41091/a-sme-vedelmebe-vette-a-kalaszi-szinjatszokat.html

15 Veres István: Márta I. szeretetszolgálat? [online] *Új Szó*, 2010. április 22. [2011. 11. 30.] http://ujszo.com/online/velemeny-es-hatter/2010/04/22/marta-i-szeretet-szolgalat; Kristály Lehel: Szlovák nyelvőrzők mellé állt a felvidéki magyar napilap? [online] *Magyar Hírlap*, 2010. április 24. [2011. 11. 30.] http://www.magyarhirlap.hu/hatter/szlovak_nyelvorzok_melle_allt_a_felvideki_magyar_napilap.html

A magyarországi írott és elektronikus sajtó széles körben, de rövid időintervallumban foglalkozott a kalászi üggyel: kivétel nélkül szolidárisak a kalásziakkal, és elítélik a nyelvtörvényt, amit nem befolyásolnak sem az ideológiai törésvonalak, sem a hazai rivalizálás és megosztottság.[16] Nagy visszhangot keltett, hogy Márta István, a Művészetek Völgye fesztiváligazgatója meghívta Kapolcsra a kalászi színtársulatot, amelyik július 28-án Taliándörögdön – a hatalmas programkínálatban ugyan „elveszve" – bemutatta az *Aranylánc* című népszínművet.

A kalászi eset kapcsán született és terjedt el a magyar nyelvű írott és internetes nyilvánosságban a „nyelvrendőrség" kifejezés (16 500 Google-találat), amely tulajdonképpen a szlovák Kulturális Minisztérium illetékes osztályának (Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky, sekcia umenia a štátneho jázyka) az ügyben eljáró két női munkatársát jelöli.

ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉSEK

Az európai nemzetállamok működésének XIX–XX. századi mechanizmusait bemutató hatalmas szakirodalom nagy fejezete a nyelvpolitikák hatásainak elemzése.[17] A nemzetépítés és a nacionalizmus sajátos természete okán a nyelvpolitikák nemcsak a nemzeti nyelv sztenderdizálását, modernizálását jelentették, hanem a nemzet és a nyelv egyenlővé tételének jegyében a kisebbségek nyelvhasználatának ellenőrzését, korlátozását, nemritkán betiltását, a kisebbségi nyelvek használati tereinek szűkítését, egyszóval az asszimilációt szolgálták.[18] Paradox, hogy ezekre a nemzetiesítő törekvésekre a XXI. században, az Európai Unió keretei között is megtalálhatjuk a kodifikációs törekvések és szankciók példáit, ezek a nyelvi-kulturális homogenizáció egyfajta utómunkálataiként is értelmezhetők. A szlovákiai nyelvtörvény kapcsán a kisebbségek felé irányuló általános rossz üzeneten és fenyegetésen túl hangsúlyos az „érzékeny területek", esetünkben a tágabb Zoborvidék magyarságára gyakorolt kedvezőtlen hatás. A magyar nyelv fokozatosan erodálódó presztízse, a kisebbségi

[16] Kristály: i. m.; Susla Béla: Nyelvkommandósok [online]. *Népszava*, 2010. május 27. [2011. 11. 30.] http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=302205; Vitézy: i. m.

[17] Vö. Szépe György – Derényi András szerk.: *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest, 1999, MTA Nyelvtudományi Intézet – Corvina.

[18] Bochmann, Klaus: A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése. In Szépe–Derényi: i. m. 51–52.

iskoláztatás háttérbe szorulása, a vegyes házasságok terjedése, a magyar „generációs nyelvvé" válása eleve visszafordíthatatlan folyamatnak látszik, ezt csak erősítette a nyelvtörvény. A helyi kisebbségi közösségnek szóló üzenetek kényszeres kétnyelvűsítése, majd spontán egynyelvűsödése („a szlovákot úgyis mindenki érti"), az államnyelv mindenütt jelenvalósága hosszabb távon a nyelvi intimitás megszűnését eredményezi, gátolja a magyar nyelvhasználati színterek és szituációk újratermelődését. A kalászi színjátszók esetében a szórólap nem kielégítő kétnyelvűsége kapcsán indított eljárás a nyelvi fenyegetettség mellett egy mára a falvakban is visszaszoruló, közösségépítő szabadidős tevékenység, az amatőr színjátszás értelmét, hasznát is megkérdőjelezte.

Hogy az eset kikerüljön a nyilvánosság terébe és a maga konkrét egyediségében rávilágítson a szlovák nyelvtörvény abszurditására megszólítva ezzel a demokratikusan gondolkodó szlovákság lelkiismeretét is, kellett, hogy a szankcionált közösség vezetői, szervező egyéniségei részéről legyen egyfajta kurázsi és politikai tapasztalat az igazuk melletti kiálláshoz. Ennek megjelenítéséhez és képviseletéhez természetesen szükségesek az európai jogállamiság kínálta törvényes jogorvoslati keretek, a médianyilvánosság és olyan többségi közvélemény, amelyik nem csupán a mindent szabályozó türelmetlen nyelvi nacionalizmus perspektívájából képes a kisebbségi nyelvhasználat gyakorlatát megítélni. Az ügyet igazából a 2010 júniusában a Fico–Mečiar–Slota-féle balközép, nacionalista, populista koalíciót felváltó, a Híd-Most párt részvételével megalakuló jobbközép, kereszténydemokrata, liberális kormány tette ad acta, és megkezdődhetett a nyelvtörvény újratárgyalása, korrekciója és vadhajtásainak szelídítése.

■■■ Papp Árpád

AZ EZERMESTER ESETE A TRUVÁJJAL ■

Talán csak a sokat tapasztalt néprajzkutató nem jött zavarba a hetvenes évek alföldi, majd hegyvidéki kistelepülésein megjelenő, jellegzetes hangjáról a csettegő elnevezést magának méltán kivívó, más vidékeken hasonló megfontolásból daktarinak elnevezett motoros jármű láttán: a fenti szerkezethez hasonló újítások, illetve az elmúlt évtizedekben tapasztalható, korábban elképzelhetetlen arányban fellépő hulladéktermelés és az ebből eredő újrahasznosítás jelensége újra időszerűvé tette a (paraszti) találmány, az ezermester, a (paraszti) újítások történeti néprajz által is megközelíthető és értelmezhető kérdéskörét.

A cím mindkét eleme magyarázatra szorul: a trouvaille (magyarosan truváj) eredeti szövegkörnyezetében leleményt, isteni szikrát, jó ötletet jelenthetne, a magyarban viszont – számos idegen hangzású és eredetű szóhoz hasonlóan – az obszcenitás mezejére tévedt, ezzel együtt töltelékszóként fungál. A címbeli használatát azzal indokolnám, hogy miként a találmányokhoz

Lelemény:
fehér pöttyös
piros lábaskából
villanybendzsó

általában szükség van az ötletre, úgy az ezermester esetében is akkor beszélhetünk igazi alkotóról, ha tudása nem pusztán utánzás, hanem újítást sejtető tevékenység.

A paraszti találmányok, paraszti innováció, ezermester kulcsszavakra vonatkozó magyar és nemzetközi irodalom áttekintése, illetve a fenti jelzővel (paraszt, paraszti) leírható példák láttán fogalmazódik meg azon igényünk, hogy a „népi" műszaki tudás korábbi meghatározásait újraértelmezzük, fogalmi rendszerét pontosítsuk, hiszen a korábbi leírások eredményezték azt a helyzetet, hogy az ezermester – ha egyáltalán helytállónak tekinthető a meghatározásunk – esetében általában az általa készített tárgy leírása tekinthető kimerítőnek, és kevésbé mondható el ez a mester személyéről.[1] Ha mégis megtették ezt, akkor elsősorban

[1] Háromszék megyei csirkeitató, sótörő, molnárlapát (Cs. Sebestyén Károly: Néprajzi apróságok Háromszék megyéből. *Néprajzi Értesítő,* 1908. IX. 28–29.). A két világháború közötti időszakban megjelent *Magyarság néprajza* I. kötetének *Mesterség* fejezetében Bátky Zsigmond illusztrációként olyan tárgyakat, sok esetben szerszámokat mutat, melyek a lelemény időfelettiségére utalnak: székelyföldi bothajlító készület (799. ábra), alföldi kutyagerinc (806. ábra), erdélyi nyirettyűs eszterga (808. ábra) és egy lábítóval hajtott orsós eszterga (809. ábra), jászapáti kefefúró (810. ábra), gömörjánosi pergőfúró (811. ábra), hogy csak a legelsőket soroljuk fel a teljesség igénye nélkül. Kósa László paraszti gazdaságokban fellelhető találmányokat leíró tanulmányában az említett csirkeitatón, kiskunhalasi káposztavágón, cserépedényből kialakított krumplisütőn, a kukoricamonográfiában található kukoricamorzsolón kívül, az összetettre sikeredett kerekeken járó henger, törkölyhúzó kapacs kovács vékára hívja fel figyelmünket (Kósa László: Találmányok a paraszti gazdaságban. In uő: *Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 2003, Osiris, 159.). Lényegesen jobb és átfogóbb képet adnak a II. világháború után leírt szalafői olajütőről és készítőjéről (Pável Ágoston: Töktermelés és olajütés Szalafőn. *Ethnographia,* 60. évf. 1949. 143.), a juhászkampókról és készítőjükről (Bogdál Ferenc: A rézöntés technikájához [Az edelényi juhászkampó]. *Ethnographia,* 70. évf. 1959. 143.), a halászoknál használt halszorítóról (Solymos Ede: A borító halászszerszámok fejlődése Magyarországon. *Ethnographia,* 68. évf. 1957. 461.), a szolnoki kotró készítőjéről (Betkowski Jenő: Adatok a szolnoki hajósok életéből. *Ethnographia,* 65. évf. 1954. 89.) írt tanulmányok.

[2] Kardos László a szentgyörgypusztai uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról írt tanulmányában jegyzi meg, hogy „az ipari termékek szempontjából a

a jelenség osztályjellege és történetisége domborodott ki.[2] Különösképpen zavarba ejtő a helyzet abban az esetben, ha a fenti jelzős szerkezet (paraszti) után következő innováció, lelemény, találmány terminusok hivatalos, illetve a paraszti kultúrára vetített párhuzamai kapcsán megfigyelhető határozatlanságra és definiálhatatlanságra figyelünk fel. Talán a fenti észrevételek némelyikének következményeként nem került a figyelmünk előterébe az a korántsem elhanyagolható tény, hogy a találékony „ezermesterek" sok esetben nem a hagyományos átadás-átvétel útján, hanem a XIX. századtól kezdődően szak-, inas- vagy mesteriskolákban sajátították el tudásukat, és az esetek többségében saját műhelyre tettek szert, vagy pedig a mindennapi munkájuk végzéséhez szükséges műhely állott rendelkezésükre.

puszta a cselédidőben, de azután is, a tsz-ben is, igen mérsékelt mértékben volt önellátó, a cselédek használati tárgyaikat a vásárokon és a városi boltokban szerezték be. E tekintetben ma a puszta egyre növekvő arányokban iparcikk-fogyasztó." (Kardos László: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról [Szentgyörgypuszta]. *Ethnographia,* 66. évf. 1955. 276.). Ezt megelőzően a specializálódás bizonyos jeleit mutató felsorolása előtt három olyan speciális technikai tudást feltételező szakmáról beszél, melyek az uradalom és a tsz esetében is kulcsfontosságúak voltak: ezek a gépészkovács, a bognár és a faragóbéres (Kardos: i. m. 274–276.).
Hoffmann Tamás szerint a XV–XVI. században „a feudalizmusnak […] pénzjáradékkal összekapcsolt rendszerében tágult ki az a piac, ahol az eddig forgalmazott luxuscikkeken, fém- és posztóféleségeken túlmenően kelendő portéka lett a mezőgazdaság holt idényében előállított, egyszerűbb kivitelű, olcsó mezőgazdasági szerszám, közhasznú háztartási cikk." (Hoffmann Tamás: A paraszti munka. *Ethnographia,* 81. évf. 1970. 257.)
Az idézett korban a falusi munkamegosztás differenciálódásának sebessége csökkent, de ezzel egy időben a majorsági gazdálkodás megkövetelte a hatékonyabb szerszámokat. Az agrotechnika fejlődése azonban ez idő tájt csak a gazdálkodás extenzivitását növelte. „Azt sem szabad elfelednünk, hogy a török megszállás alól felszabadított területek újratelepítése nyomán, valójában a feudalizmus XVIII. századi reorganizációja következtében újabb piac nyílt a házi és kisipari készítmények számára, ami valamelyes konjunktúrát is teremtett a csekély és rossz minőségű földeken gazdálkodó szerszámkészítő parasztok életében." (Uo. 257.) „A mezőgazdaság tőkés átalakulása során az anyagi alapot és a kellő szakismeretet nélkülöző parasztok gyakran és nem mindig sikertelenül próbálták óriási munkabefektetéssel, szorgalommal és leleménnyel a személyi igények leszorításával gyarapítani gazdaságukat." (Kósa 2003, 158.)

Az újrafogalmazás másik oka a paraszti kultúrában a korábbi korszakokban természetesnek tekintett újrahasznosítás kérdésköre, illetve az a vélekedés, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodási egységekben nem volt/nincs hulladék,[3] pontosabban mindent újra lehet/kell hasznosítani (ne dobjuk el, jó lesz az még valamire), akár a korábbi funkciótól eltérő környezetben is. Miután a jelenkori, hagyományosan földműveléssel és/vagy állattartással is foglalkozó, korábban értelemszerűen parasztként felismert személy, illetve a város és városszerű településen kívül lakó egyének hulladékgyártó kedve nem tér el döntően – legfeljebb a hagyományos fűtőberendezést használó személyek tüzelési szokásaiban – mindenképpen haszonnal kecsegtető feladat lehet a címbe foglalt fogalmak újraértelmezése. További kérdések várnak megválaszolásra a hulladék-újrahasznosítás társadalmi dimenziójának beemelésével: nagy általánosságban elmondható ugyanis az, hogy a társadalom perifériáján élő csoportok egyik túlélési stratégiája lehet az újrahasznosítás értékrendben egyébként elfoglalt helyének felértékelése.[4]

A LELEMÉNYES PARASZT HELYE A NÉPRAJZ MEGHATÁROZÁSAI KÖZÖTT

A paraszti találmányok, lelemény, pontosabban az ezermester tevékenységének kutatása a magyar néprajztudomány korai szakaszában sokkal inkább a mai értelemben vett népművészet kategóriájába talált magának helyet következetesen kiegyenlítve az ezermester fogalmát a fúró-faragó parasztember alakjával.[5]

[3] Érdekes következtetés lenne ennek tükrében úgy fogalmazni, hogy parasztnak az tekinthető, aki nem termel szemetet. (A szerző megj.)

[4] A hiány által termelt leleményt nem külön kell tárgyalni, hanem éppen általános jellegénél fogva vetíthetjük vissza több évtizedre is.

[5] „…csak azt kívánjuk, hogy a magyarországi néprajzi múzeum mielőbb alakuljon meg, hogy szemből szembe lássa mindenki azt az erőt, mely népünkben rejlik, mely helyes alkalmazás mellett a műipar terén is hasznos irányban volna felhasználható. (Réthy László: Cséplő József faragványai. *Ethnographia,* 1890. 351.) Illetve Vikár Béla javaslata: Végre e) tárczák, gyűrű- vagy drágaságtartók és egyéb tokocskák, botok, mankók és egyéb rendszerint oly tárgyak, melyek az úgynevezett falusi ezermester kezéből kerülnek ki és többnyire nem követnek valami állandó formát vagy szabályt, hanem készítőjük egyéni ízlését tükrözik vissza, de azért elég érdekesek arra. hogy összeszedjük. (Vikár Béla: V. Felolvasó ülés 1892. február 25-én. *Ethnographia,* 4. évf. 1893. 91–92.).

A két világháború közötti időszak mértékadó összefoglalása[6] a házimunkát és a háziipart annak mentén különbözteti meg, hogy a saját javára vagy pedig többletet termelve „csereberére alkalmas cikkeket" termel, nem térve ki több, később relevánsnak tekintett kérdésre (felszereltség, képzettség stb).

A paraszti lelemény és ezermester-kutatás történetének következő, időrendben különválasztható szakasza a II. világháború után következett be, amikor a paraszti találmány, lelemény osztályjellege válik hangsúlyossá.[7] Az ezermester és újításainak leírása – a szigorúan néprajzi irodalomként kezelt adatok áttekintése után – a hatvanas évek végétől a napjainkig a hagyományos tevékenységhez kapcsolódó találmányok és újítások számbavételét tekintette feladatának[8] a paraszti gazdaság kerítésén vagy falain túl tapasztalható találmányok rendszerezését pedig – hasonlóképpen a paraszti gazdaságon belül megfigyelt jelenségek mintáját alapul véve – meg sem kísérelte.

Összegezés gyanánt: a népi műszaki tudás (óvatos) leírásakor a hagyományos paraszti társadalom hagyományos tevékenységét – földművelést és az ehhez kapcsolódó tevékenységet – helyezték kutatásuk középpontjába és ezen a körön belül megfigyelhető „innovációkat", leleményeket mutatták be, kiegyenlítve azt a népi műszaki tudással. A népi műszaki tudás képviselőjét ezermesternek nevezték, ő volt az a furfangos, leleményes, mindent elleső személy, aki bármit megjavít vagy lemásol. A megállapítások ily módon kizárták annak lehetőségét, hogy az átlagos technikai tudás szintje ismertté váljon számunkra, illetve azt is, hogy ugyane tudás teljesen kézenfekvő hordozóinak – például a gyári munkás,

[6] Bátky Zsigmond. Mesterkedés. In *A magyarság néprajza*. I. kötet. [Budapest], 1937, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 305–375.

[7] Megítélésem szerint a találékonyság és lelemény társadalmi osztályhoz vagy régióhoz társítása sok tekintetben problematikus: a felületes szemlélő számára is nyilvánvalóvá válhat – néhány példa felsorolása után pedig még egyértelműbb lesz –, hogy a hivatalos szóhasználatban találmány, újítás vagy innováció fogalmaknak megfelelő jelenségek nem egyetlen kor, osztály vagy terület sajátjai.

[8] Kósa László: Találmányok a paraszti gazdaságokban. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. 1969. 2–3. sz. 63–77.; Kósa 2003; Klamár Zoltán: Magyarkanizsa és vidéke parasztgazdaságainak struktúrái (1900–2000). *Ethnographia*, 116. évf. 2005. 97–152.; Klamár Zoltán: *Tanyák, parasztgazdaságok Magyarkanizsa vidékén (1900–2000)*. Szabadka, 2006, Kiss Lajos Néprajzi Társaság. /Kiss Lajos Néprajzi Társaság Könyvtára, 2./

mondjuk lakatos tudása – egyenrangú „népi tudás" legyen. Jogos továbbá azon észrevételünk is, hogy a „hagyományos paraszti életmódnak" még számos területe kínál lehetőséget a műszaki tudás kamatoztatására, de azon megjegyzésünk is helytálló, miszerint a hagyományos paraszti életmód mellett is bőven találhatóak olyan rétegek, szubkultúrák, melyeket a népi technikai tudás átsző.

Az elmondottakat alapul véve tehát dolgozatunk két jelenség érintésére alapozza későbbi definiálási kényszerét: a korábban már jelzett „újrahasznosításra", illetve a szakiskolákban, inasiskolákban, korábban céhekben műszaki jártasságra szert tett személyek hatására, amely nem került kellő vizsgálat alá, jóllehet ezek hatása nemcsak napjainkban, de már közel kétszáz éve érezhető és félreismerhetetlen: ez utóbbi tény még inkább sürgetővé teszi a terminológiai újragondolást.[9]

A PARASZTI LELEMÉNY ÚJABB, TISZA MENTI LEÍRÁSA

Klamár Zoltán a Magyarkanizsa környéki családi vállalkozások leírásában bőven szolgál olyan adatokkal, melyek a lelemény újabb megnyilvánulásairól számolnak be. A hagyományos elemeket a vetés őrizte meg megfigyelései alapján,[10] az újításoknak pedig – osztva Kósa László korábbi megállapítását – az új növények kapcsán végzett műveletek adnak teret: ennek eredményeként tárgyalja a gabona betakarítását, a kukorica ültetését, a cirok-

[9] „A tájegységekhez kötődő tradicionális ácsolási technikák, ácsszerkesztések gyakorlásában a XIX. századtól a szerkesztésbeli változtatások, az innováció általános érvényű tendenciaként jelentkezett. Ebben az építőanyag változásának kényszerítő hatásán túl a XIX. század végétől a szakiskoláknak, az újabb szerkesztési eljárásokkal való általános megismerkedésnek is szerepe volt." (Selmeczi Kovács Attila: Az ácsszerkesztések változása a gerendavázas építkezésben Észak-Magyarország középső területén. *Ethnographia*, 85. évf. 1974. 83.)

[10] „A legtöbb hagyományos elemet napjainkban a vetés műveletében őrizték meg. Ugyanis az időjárási körülményektől függően, bizonyos esetekben még ma is vetnek kézzel. Hiszen ha olyan nedves a föld, hogy az erőgép összenyomná, akkor a gazda kézzel vet és belefogasolja a magot a földbe. A régi, a XIX. században, vagy a XX. század elején gyártott vetőgépeket még használják. Ha már traktora van a gazdának, akkor csekély átalakítással alkalmassá teszik ezeket a gépeket a vontatásra, és a további használatra. Ugyanígy átalakítják a boronát, a fogast. Továbbmunkál ezekben a gazdákban a racionális gondolkodás »a nem dobom ki, mert még jó lesz valamire« elve…." (Klamár 2006, 131–132.)

Lábítós varrógépből átalakított, lábbal hajtható köszörű (Pacsér)

fésülő motorkerékpárral történő meghajtását.[11] A fajtaváltás is ösztönzőleg hat a munka könnyítése érdekében végzett lelemények meghonosodásában: a hatvanas években vásárolt hibridek nagyobb terméshozamot eredményeztek, aminek hasznából korszerűsítették a gazdaságot.[12]

MI FÁN TEREM AZ EZERMESTER?

Kénytelen vagyunk néhány megjegyzést tenni az ezermesternek tekintett személy tevékenységét illetően, elsősorban a tanulás (a majdani „lelemény vagy találmány" előzményének tekinthető modell és a később megvalósuló tárgy közötti korreláció mikéntje), illetve a felszerelés (eszköztár) és ennek használata kapcsán.

[11] „Az ipari feldolgozásra termelt cirokmennyiséget már nem lehetett hagyományos technikával kifésülni. Ezért a paraszti innováció új megoldásokat termelt ki. A forgóhengeres cirokfésülő gépet még emberi erővel hajtják, de a hatvanas évek elején bevezetett elektromos energia sok mindent megváltoztatott a falvak és a parasztgazdaságok életében. Az ügyes parasztemberek a forgatókar helyett a kerekes kút öntöttvas húzókerekére kb. 5 cm széles laposvasat hegesztenek, ami a szíjtárcsa szerepét tölti be. Majd a cirokfésülő lábához villanymotort erősítenek, ami a szíjtárcsát forgatva hajtja meg a régi kézi cirokfésülő gépet." (Klamár 2006, 134.)

[12] „Ekkor vásárolják meg a törpegazdaságok a régi, de még használható lóvontatású mezőgazdasági eszközöket, főként a vetőgépeket, ekekapákat, melyek korábban csak a nagygazdák tulajdonában voltak. Ez a »modernizáció« már komoly előrelépést jelent a parasztság szemében…" (Klamár 2005, 132.)
„A gépesítés mindinkább kifejezésre jut, azonban egy ideig az állati erő még nélkülözhetetlen, hiszen bizonyos munkaféleségeket nem tudnak vagy nem akarnak gépekkel végezni. A jelenség kétféleképpen is magyarázható: a) nem volt megfelelő kapcsolható eszköz, és így az erőgép csak bizonyos munkaféleségeket képes elvégezni; b) a munkagépeket csak az állati erő kímélésére használják, ugyanakkor az összetett feladatok elvégzésére nem tartják alkalmasnak őket, ezért minden olyan összetett munkát, amit korábban lóval végeztek, továbbra is hagyományos módon igyekeznek elvégezni." (Klamár 2005, 134.)
A gépesítés racionális indoklása: „Arra azonban gondosan ügyelnek, hogy olyan eszközt ne vásároljanak, amit a meglévő régiből kis átalakítással alkalmassá tudnak tenni a traktoros vontatásra, így a régi vetőgépeket ma is ott látjuk a színben, csak most már egy vaskonstrukció segítségével alkalmassá

■■■

Valóban közhelyszerű megállapítás, hogy a szakiskolákon, korábban céhes kereteken kívül rekedt személyek jó megfigyelései, megfigyelőkészsége, szerény eszközkészlete eredményezhetett ügyes, az elvárásoknak eleget tevő leleményeket, melyek hasznosulása helyi szintűnek tekinthető. Ha csupán a tudás elsajátítása szempontjait vesszük figyelembe, úgy az ellesés–tanulás egyenes két végpontja közötti átmenet különböző arányairól beszélhetünk.[13] Ha az előbbi egyenes mellé egy időrend párosulna, akkor egyre több iskolában tudásra szert tevő „ezermesterrel" találkoznánk (természetesen ezek az iskolák igen sokszor inkább hasonlíthatnak a régi céhes keretek között megszokott formákra). Ami ezzel párhuzamosan is megfigyelhető jelenség, az a tudásra szert tevők számának fokozatos növekedése és a nem városi lakosság iparban

tették arra, hogy a traktor hidraulikus emelője segítségével felemeljék, és a szántón maguk után húzva ezzel vessenek. Ugyanakkor tanulságos, ahogyan a hiányzó gépek okozta problémákat megoldják. A búzát, a rozst, a zabot ugyanis van, aki műtrágyaszóróval szórja el, és utána beletárcsázza a földbe." (Klamár 2005, 134.)

[13] „Fontos eleme az összegésnek a gépek és az eszközök karbantartása. Sok esetben történik olyan, hogy a nem gyulladó traktort a szomszéd meghúzatja. Hideg időben, akkumulátor lemerülése esetén a másik erőgépről gyújtják be a motort. A segítségnyújtásnak ez a formája természetes, szinte kötelező érvényű. Majd mindegyik gazdaságban van egy közepesen vagy jól felszerelt műhely, hogy a szükséges javításokat a gazda helyben elvégezhesse. Nagy javítóműhely csak a szövetkezet gépállomásán van, vagy elvétve akad falvanként egy-egy autójavító műhely, ahol gépszerelő mesterek is dolgoznak. Általában az a gyakorlat, hogy amikor olyan meghibásodás történik, amit a gazda nem tud elhárítani, akkor keres egy hozzáértő embert, lehetőleg olyat, akinél már hasonló baj előfordult. Itt jut fontos szerephez a »motoros eszű« sógor, koma, barát, aki mint ügyes kezű parasztember, a helyszínen javítja a meghibásodott erőgépet. A gazda egy ideig csak segédezik, a keze alá adja a szerszámokat, de közben ő is tanul, és mivel van motorkerékpárja, autója, így a jogosítvány megszerzéséhez neki is meg kellett tanulni némi motorismeretet, tehát csak részben »ragadt rá a tudomány«. Az ellesett és a tanult ismeretek birtokában azután lassan maga is nekibátorodik, és elvégzi az egyszerűbb javításokat. Ha mindezek dacára sem sikerül a gépet megjavítani, akkor valamelyik gépszerelőhöz fordul. A szakember segítsége azonban már pénzbe kerül…" (Klamár 2006, 138.)

való jártasságának megnövekedése. Az ilyen gyarapodás nem csupán egyetlen mikrorégió sajátja, hanem általános folyamat,[14] amely az elmúlt húsz év folyamán gazdasági struktúraváltáson esett át.

A másik – lelemények, találmányok, újítások készítőinél – megfigyelt sajátosság a műhely megléte: a leírások zöme hivatkozik arra a tényre, hogy az ezermesterek kovácsok, lakatosok vagy technikai képzettségű személyek voltak, akik közvetlen kapcsolatban álltak valamilyen műhellyel úgy, hogy maguk is ott dolgoztak, vagy pedig otthoni szükségletre kialakították azt. Az ilyen típusú felszereltségnek felfedezhetjük a gyökereit a céhes vagy ipartestületi keretek között, de gyakoriságát tekintve is inkább ez utóbbi korszak második felében, a XX. század elejétől kell érdemben vizsgálni jelentőségét.

Ilyen értelemben tehát akadályokba ütközik a tiszta kategóriák mentén definiálható „műszaki értelemben tudatlan paraszt" fogalma, de legalább ennyire problematikus a jelenséget a mezőgazdaság tőkés átalakulásának időszakára korlátozni.

A MESEBELI HÁROM TESTVÉR: A LELEMÉNY, AZ ÚJÍTÁS ÉS A TALÁLMÁNY ELŐFORDULÁSA A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUMBAN

A regionális hatókörű Szabadkai Városi Múzeum néprajzi anyagában néhány tárgyat a lelemény kategóriájába sorolhatunk oldva a lelemény, újítás és találmány között feszülő értelmezési ellentétet.

A **lelemények** csoportjába azokat a használati tárgyakat sorolhatjuk, melyek nem vagy minimális átalakuláson estek át, ugyanakkor rendeltetésük bizonyos értelemben nem változott meg: példaként a nehézatlétáik 1898-ban Budapesten készített izzasztófülkéjét említeném, amely a későbbiek során egy Szabadka környéki tanyán már a húskészítmények tartósítására szúnyoghálóval kiegészítve füstölőként játszott szerepet. A másik példa az a Pacsérről származó gázálarc, mely a Wermacht rendszeresített felszerelési tárgya volt, köznapi reneszánsza pedig szőlőpermete-

[14] Amennyiben egyenes vonalúnak tekintjük a tudást szerző személyek számának növekedését, illetve a tudás hasznosulásának arányát, akkor a múlt század kilencvenes éveitől megfigyelhető gazdasági stagnálás, majd struktúraváltás kapcsán jogos lenne azt feltételezni, hogy a ki nem használt kapacitások, illetve a munka nélkül maradt, de technikai tudást birtokló személyek majd valahol az ezermesterek sorsában osztoznak és helyi igények kielégítésére használják tevékenységüket. Kétségtelen, hogy ilyen jellegű megoldások is születtek, de a jelenség igazolása vagy cáfolata az elkövetkező időszak egyik lehetséges kutatási témája marad.

Kerékpárláncból és profilvasból szobalámpa (Magyarkanizsa–Szabadka)

zéskor teljesedett ki. A harmadik az ugyancsak pacséri Újvárosiházban lefényképezett, lábítós varrógépből átalakított, lábbal hajtható köszörű is. De álljon itt a kerékpárláncot, profilvasat szobalámpának összeállító magyarkanizsai–szabadkai géplakatos példája is.[15] Az előző példáktól lényegesen elterjedtebbek a következő leleménytípusba sorolhatók: a kimustrált (szakadt) nejlonharisnyával vagy kazettás magnó szalagjával történő szőlőkötözés, vagy a hagyományos, már-már közhelyszerű példa szerint a javíthatatlan biciklibelsőből keresztirányban gyűrűkre vágott „dunsztgumi", de jól illeszkedik még a sorba a zacskós tej zacskójának mosás után csomagolóként való használata. A felsorolt példák némelyike az újrahasznosítás körét is érinti.

Újításnak a nagyobb beavatkozásokat, átalakításokat igénylő, a hagyományostól eltérő anyagot használó tevékenységet nevezhetjük, amihez igen gyakran már műhely vagy szerszámkészlet is szükségeltetik. A kukoricaültetésre, krumpliszedésre, cirokfésülésre használt, helyi jelentőségű szerkezetek ebbe a csoportba sorolhatók, de lényegében ide sorolható az 1908-ban bognár által összeállított, fából készült kerékpár. Az újítás kategóriájába helyezendő a dolgozat elején emlegetett csettegő (daktari) is.

A **találmány** esetében van a kezünk leginkább megkötve, hiszen azt az illetékes hivatalok szigorú rajzai, mellékletei hitelesítik, így legfeljebb paraszti származású feltalálóról beszélhetünk, aki iskolázottsága során a szabadalmi hivatal elismerésében (szabadalom) részesül, hasznosulása pedig lényegesen túlmutat lakóhelye határán.[16]

A fenti kategóriákat átszövi, és mátrixszerű hálót alkot az újrahasznosítás kérdése: feltételezhető, hogy az újrahasznosított anyagok aránya az első csoportban a legnagyobb. Ez a korábbi szempontoknak – nincs újra nem hasznosítható anyag a paraszti gazdaságban – is megfelel. A XX. századra jellemző, fúró-faragó, ügyes kezű mester alakjában is ez a jelenség köszön vissza.[17]

[15] Ezúton szeretnék tisztelegni édesapám, Papp József munkái és szorgalma előtt.

[16] Ezzel szemben az ezermester paraszt: „Ő és a hozzá hasonlók szűk körben élték le életüket, tehetségük partikuláris ügyességgé sványodott. Óriási emelkedésnek számított, ha ügyes legényből uradalmi gépészkovács válhatott." (Kósa 2003, 158. Vö. Gunda Béla: Innováció, hagyomány, történetiség. *Ethnographia,* 101. évf. 1990. 122–124.)

[17] „Megmutatja az érdeklődőnek a műhelyét, ahol a beavatatlan szeme rengeteg ócskaságot lát, de a gazda kezében minden eldobott gépalkatrész, furcsa fadarab megtalálja helyét, funkcióját..." (Kósa 2003, 158.)

FOLKLORE-E A FOLK LORE?

Az alcímbe foglalt kérdés nem a nyelvi truváj ékes példája kíván lenni: arra a kézenfekvő tényre hívja fel a kételkedők figyelmét, hogy a népi (paraszti) műszaki tudás minden tekintetben eleget tesz azon ismérvek némelyikének, aminek köszönhetően azt a folklore „bevett" kategóriái mellett láthatjuk, illetve azt, hogy bizonyos esetben csupán határterületként értelmezhető jelenséggel állunk szemben.

A tanulás, ellesés kérdésének érintésekor feltételeztük, hogy az elemek jelentős része ilyen átadás-átvétel révén terjedt el. Az átvételnek alanyai a más technológiai megoldásokkal szembesülő, azt a sajátjuknál jobbnak megítélő személyek voltak (pl. más vizeken is tevékenykedő halászok vagy az Alföldre is elszegődő summások).[18] Lejegyeztük, hogy a céhekben, inas-, tanonc- és mesteriskolákban folyó oktatás is lehetővé tett egy, az első példánál is szélesebb jártasságot, amit aztán a helyi szükségletekhez lehetett igazítani.

Kósa László a tárgyegyüttesek hasonlósága és a benne foglalt tárgyak különbözősége kapcsán az újítások sorában megfigyelhető típus, variáns, invariáns jelenlétéről számol be.[19] A különbözőség

[18] „Az újítók között tarthatjuk számon a vándormunkásokat. A részes, szezonmunkát végző aratóknak az újításokban, az új formák elterjesztésében jelentős szerepük volt. Ők vitték magukkal s honosították meg a Felföldön pl. a széles tarlógereblyét (bőgő, brugó), s részük volt az egymankós kaszanyélnek, a kévekötőbot egyik sajátságos formájának, a marokszedő gereblyének az alföldi elterjesztésénél. A vándoraratómunkások, szénakaszálók szerte Európában részt vettek az újítási folyamatokban. A kaszakalapálásnál használt éles üllő Észak-Itália több vidékén bergamascói és trentinói vándor-szénacsinálók révén terjedt el. Egyes formáknak francia, piemonti üllő a neve, amely utal eredetükre. [...] Minden újítás, tökéletesítés, kiterjedő alkalmazás, találmány csak akkor lesz maradandó, ha a közösség felismeri fontosságát, szükségességét és befogadja. Ugyanekkor kiszűri a korábbi szükségtelen előzményeket." (Gunda 1990, 123.)

[19] „A hagyományos paraszti életben tömegesen használt tárgyak formája szükségszerűen megfelel bizonyos normáknak, és együttesen típust alkotnak. A norma eltűr egyedi különbözőségeket, amelyek még nem lépik túl az illető típus kereteit (variáns)… Egyes tárgyak tulajdonságai azonban eltérnek a típus legfontosabb kritériumaitól. Ezek rendszerint társtalanok, elterjedésük lokális, partikuláris, néhány példánynál több sosem készül belőlük (invariánsok)." (Kósa 2003, 159.)

okait pedig többek között a balkezességben, praktikusságra való törekvésben, érzelmi, esztétikai követelményekben látja.

ÖSSZEGEZÉS HELYETT TOVÁBBI KÉRDÉSEK…

A tanulmány első szándéka a „népi" technikai ismeretek területének és annak hordozói tudáskészségének behatárolása volt: ezzel ellentétben éppen a téma tág, időben, szemléletben tetszőlegesen tágítható tere nyílott meg előttünk. Az újrahasznosítás és a lelemény–újítás–találmány fogalmak alkotta dimenziók újabb, a korábbi behatárolásoknál lényegesen tágabb tér vizsgálatát feltételezik. A fenti hármas kategória meghatározásának kísérlete után a tudás hordozójának (jobb híján nevezzük még mindig ezermesternek) személyét kell tanulmányoznunk, amit egyrészt terjedelmi korlátok miatt nem végeztünk el most, másrészt azért sem, mert nem tehetjük ezt meg a gépészet terén jártas tudós ember, a maga és környezete érdekében tudását használó egyénnek az így szerzett és a kamatoztatott ismereteinek bemutatása nélkül. Más kérdés, hogy középfokú műszaki képzésben lényegesen többen vesznek részt, mint ahányan a közösség ezermesterévé lépnének elő.

■■■ Raffay Endre

A ZENTAI VÁROSHÁZÁRÓL ■

Thuküdidész *Archaiologiá*jában Spárta és Athén építészetének összehasonlításakor eljátszik azzal a gondolattal: vajon mi maradna e városállamok dicsőségéből, ha azok elpusztulnának. Nem maradna más, mint épületeik romjai. Thuküdidész szerint Spárta esetében ezek kevéssé idéznék építtetőik egykori hatalmát, Athén esetében viszont a nagyszabású romok egy, a valóságostól sokkal jelentősebbnek gondolható városról tanúskodnának.[1] A romok ugyanakkor a romlásukat okozók barbarizmusát és istentelenségét is hirdethetik: a görögök épp ezért a perzsák által lerombolt szentélyeiket mint romokat tervezték megőrizni.[2] Athén foglalkozhatott ezzel a gondolattal, mert a hódítók nem végeztek teljes munkát. Nem úgy Karthágó elfoglalásakor a rómaiak, amikor a város romjait is felszámolták – ha igaz, sóval hintve be azok helyét, hogy ne maradjon tanúja sem az egykori dicsőségnek, sem a pusztításnak. Nemcsak ezért kellett megsemmisülniük Karthágó maradványainak, hanem mert a meginduló újjáépítésnek is útjában álltak, akárcsak az athéni Akropolisz romjai. A mindenkori új építtetőknek pedig nem szokása a régiekével foglalkozni, ők mindig saját, elhomályosíthatatlan dicsőségre vágynak.

Rómának – nemcsak a városnak, de a birodalomnak is – egykori nagyságát hosszú évszázadokig szinte csak romok hirdették: a város újjáépítésének megindulására a nagy reneszánsz pápákig kellett várni, ennek kiteljesedését pedig csak az ellenreformáció barokkja hozta meg. Az újjáépítés – Róma egykori dicsősége megújításának vállalt-vágyott feladata ide vagy oda – itt is pusztítással járt. Leglátványosabban már a modern műemlékvédelem korában rekonstrukciós pátosszal álcázva II. Viktor Emánuel emlékművének a Forum Romanumhoz való illesztésekor, vagy a Piazza Venezia és a Colosseum közti – utóbb már „csak" az autósforgalom győzelmét hirdető – Mussolini-féle diadalút megépítésekor.

Miről regélnének Zenta vagy egy hasonló Tisza-parti városka romjai? Nagyrészt legfeljebb az építőanyagaik múlandóságáról.

[1] Szilágyi János György: Az illúzió művészete. In Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *A görög kultúra aranykora Homérostól Nagy Sándorig*. Budapest, 1984, Gondolat, 582.

[2] Szilágyi János György: „Szigorú stílus". In Ritoók–Sarkady–Szilágyi 1984, 312.

Romként a zentai épületek döntő többsége nem (lenne) képes a város egykori (volt vagy vágyott) dicsőséget felidézni: ezek ugyanis romállapotban való fennmaradásra alkalmatlanok. Az elsősorban vályogból készült vagy égetett téglával vegyesen rakott falaik és faszerkezeteik tető nélkül néhány év alatt „elmosód(ná)nak", legfeljebb a homlokzataikra felszerelt cirádáikból, architektonikus elemeikből maradhat(na) mutatóba, de ezek anyaga sem sokkal tartósabb – hiszen gipszből készültek. Ezek az épületek kizárólag eredeti állapotukban idézhetnek fel bármiféle dicsőséget – nem sokkal többet, mint a XIX. század utolsó harmadában és a XX. század elején feltörekvő Tisza-parti városka építtetőinek dicsőségét, építészeti igényeit, reprezentációs szokásait, művészeti igazodásukat és kapcsolatait. Ezek az igények és lehetőségek az első világháború kitörését megelőző években érték el tetőpontjukat – a felépült városháza (1. kép) és a csak megkezdett Szent István-templom tanúsága szerint. Ezek – az igényekkel és lehetőségekkel összhangban – már téglából és vasbetonból készültek, így akár a romlétre is alkalmasak. Ez utóbbinak valami hasonlóban volt is része: évtizedekig befejezetlen csonkként dacolt az idővel – amely Thuküdidészt is a régi zentaiak athéni igényeire emlékeztethette volna. A városházából is monumentális rom lehetne, nem olyan, mint a spártaiak után megmaradtak.

Zenta elöljárósága 1911. május 9-én elvetette az április 16-án tűzvészben megsérült városháza (2. kép) helyreállítására vonatkozó elképzeléseket az elkészült újjáépítési tervekkel együtt, és új épület emelése mellett döntött.[3] Az előirányzott költségek lehetővé tették, hogy Zenta is megépítse új, monumentális méretű városházáját Marosvásárhelyhez (6. kép), Kecskeméthez, Kiskunfélegyházához, Nagykőröshöz és a közeli Szabadkához hasonlóan leköröz̈ve a régi vetélytárs Szegedet. A zentai városháza mégsem illeszthető be az említett városházáknak a századelő rövid korszakában kialakult sorozatába. A zentai a stílusát tekintve különálló: amíg a sorozat tagjait a magyaros szecessziós stílus jellemzi, addig a zentait nem. A városháza tervpályázatára beérkezett tervek közt ugyan magyaros szecessziós stílusú is megjelent – Tóásó Pálé[4]

[3] Valkay Zoltán: *Zenta építészete*. 2. kiad. Újvidék–Zenta, 2007, Forum Könyvkiadó – Thurzó Lajos Közművelődési Központ – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 341.

[4] Uo. 342.

1. Az 1911 és 1914 között épült zentai városháza

2. Az 1911-ben leégett zentai városháza

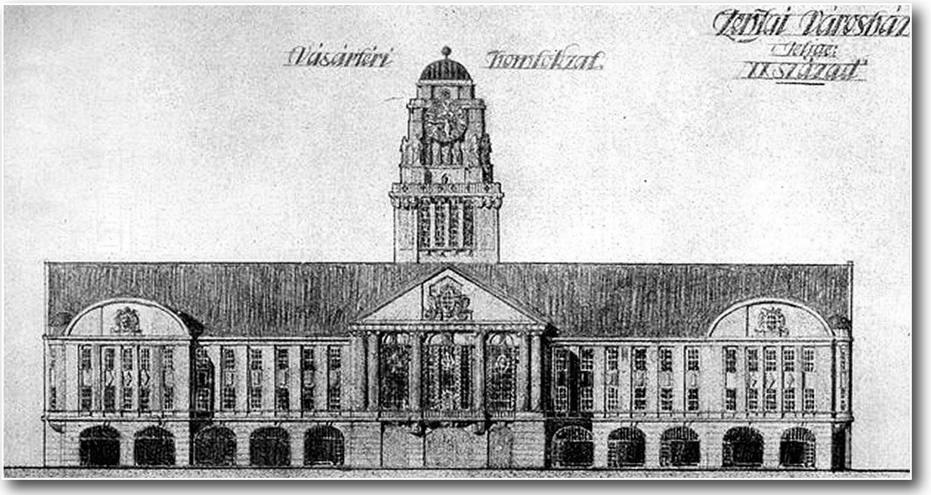

3. Kovács Frigyes I. díjas terve a zentai városházához (főhomlokzat)
(*Magyar Építőművészet*, X. évf. 1912. 4. sz.)

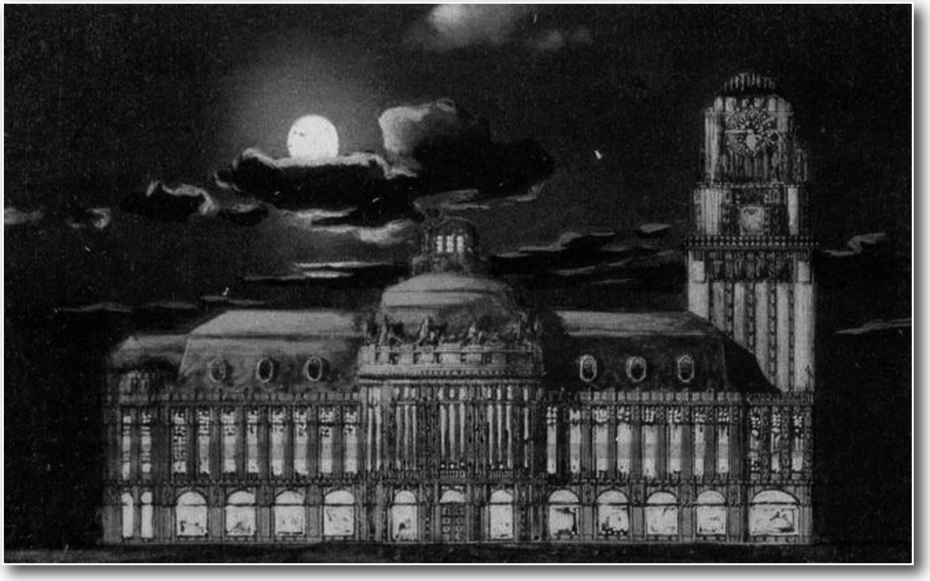

4. Kovács Frigyes módosított terve a zentai városházához (főhomlokzat)
(Valkay 2007)

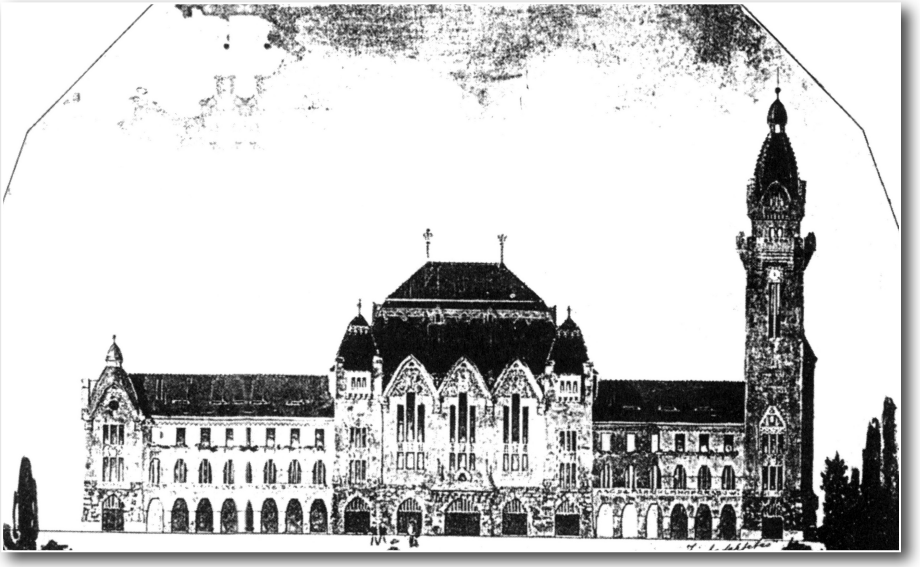

5. Tóásó Pál II. díjas terve a zentai városházához (főhomlokzat)
(*Magyar Építőművészet*, X. évf. 1912. 4. sz.)

6. A marosvásárhelyi városháza

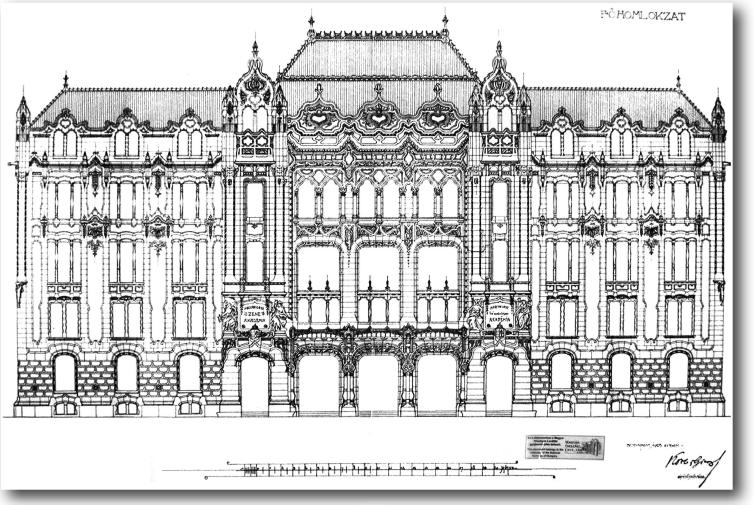

7. A budapesti Zeneakadémia (első tervsorozat, főhomlokzat) (Magyar Országos Levéltár, Budapest)

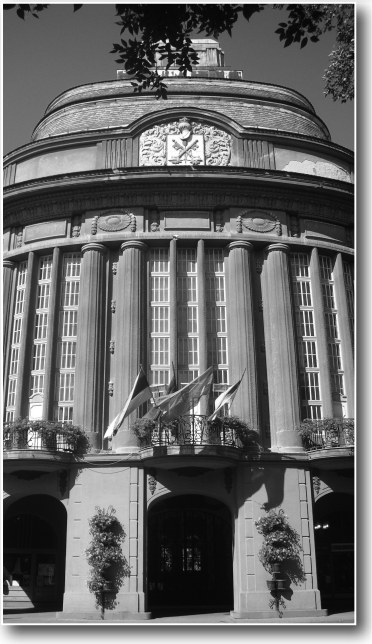

8. A zentai városháza főhomlokzatának középrésze

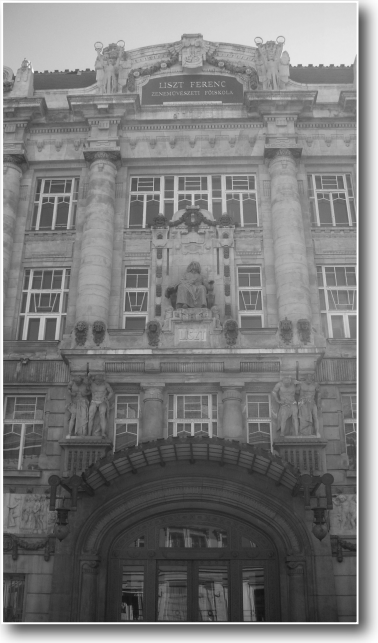

9. A budapesti Zeneakadémia főhomlokzatának középrésze

10. A római Tempietto

11. A zentai városháza tornya

(5. kép). Ez a terv, bár a döntési huzavonának minden fázisában jól szerepelt, egyszer sem állt nyerésre, pedig mellette Heiszler-Gyorgyovánszky Ferenc városi képviselő személyében pártfogó is akadt.[5] Véleményem szerint Tóásó tervét a szavazásra jogosultak többsége nem a költségvetési keretek túllépése miatt vetette el, hiszen azokat a többi pályázó sem tartotta tiszteletben, és ezt a problémát áttervezéssel vele is megoldhatták volna. Épületének tömegtagolásával sem lehetett gond: amint alább látni fogjuk, a döntéshozók végül egy hasonló megoldásra szavaztak. Így nem tudok másra gondolni, csak arra: a terv elutasításra elsősorban a magyaros szecessziós stílusa miatt került sor. Ami néhány éve (még) jó volt Szabadkának és a többi alföldi városnak, Marosvásárhelynek is, az Zentán nem nyerte el a többség tetszését. A zentaiak (többségben) valami mást akartak.

A pályázat első fordulójában Kovács Frigyes munkáját tartották a legjobbnak, a döntési huzavonát követően is ő maradt a nyertes.[6] De a kivitelezésre szánt terve csak kevéssé hasonlít arra, amellyel nyert (3–4. kép). A módosítások nem magyarázhatók meg maradéktalanul a költségvetési keretekhez való igazítások követelményével, a stílusa is tetszhetett a zentaiaknak (a megvalósított épületen e tekintetben nincs jelentős módosítás). A módosítások így alkalmasint a tömegtagolás átalakításának az igényével hozhatók összefüggésbe.

Kovács nyertes tervén a főhomlokzatot három rizalit uralja: a kisebb kiülésű oldalsókat az épület főpárkányáról emelkedő íves oromzat, a földszinti nyitott előcsarnokkal kilépő középsőt, amely szélesebb és magasabb is az oldalsóknál, háromszögletű timpanon koronázza (3. kép). A két árkádtengelyes oldalrizalitok közti részek háromtengelyesek, akárcsak a középső rizalit, amelynek középső íve nyomottabb a többinél. A homlokzatot az oldalrizalitokon túl egy-egy féltengelynyi szakasz keretezi. Itt, a földszinti visszaugrás felett konzolos alátámasztású, kétszintes, átlós nézetre szánt saroktornyok emelkednek, amelyeket a rizalitoromzat mellett kicsi kupola fed. A földszint egységesen alakított: a rusztikus kiképzésű szintet nyomott ívű árkádsor

[5] Uo. 342–343.

[6] Uo. 342–346.

alkotja. Az emeleti szintek is egységesek: az oldalsó részeket óriáspilaszteres, a középprizalitot pedig óriás-oszloprendes (a széleken kettős oszlopokat is alkalmazó) tagolás fogja egységbe. A középprizaliton nemcsak a tagolás, de az ablakok is két szint magasságúak, megfelelően az ott elhelyezett tanácsterem belső kialakításának. A homlokzat középtengelyét a plasztikusabb tömegalakításon és felületi tagoláson túl a tanácsterem mögötti előcsarnok és lépcsőház fölé helyezett, pozíciójával a lebontott régit idéző, körerkélyekkel és körbefutó szoborfrízzel osztott, kupolás sisakú torony is hangsúlyozza.

A homlokzati terv a fő vonásait tekintve régiesebbnek tűnik, mint az említett városházák szecessziós megoldásai. Kialakításának elemei a történeti stílusokat idézi. Ez az idézés nem a történeti példák másolásának szolgai historizmusát jelenti, hanem eklektikus jellegű: a különböző eredetű elemek szerepelnek egymás mellett és ötvöződnek egymással. A homlokzati tervet egyéni stílust eredményező újszerűség mégsem jellemzi, mert az elődök megoldásainak felhasználása bátortalan. A torony viszont más: ez a tervezőnek a bátortalanságain való felülemelkedési képességéről tanúskodik és/vagy arról, hogy megoldásai nem csak a történeti stílusú mintaképekkel hozhatók összefüggésbe. A pályamű jeligéje – XX. század – is arra utal, hogy a tervező a hagyományhűséget nem látta a korszerűséggel ellentétesnek, szétválaszthatónak. Ezt jól jelzi az is, hogy a kivitelezéskor történeti vonatkozású megoldásokhoz a vasbeton alkalmazása társult.[7]

A nyertes homlokzati terv kiindulópontját a francia reneszánsz jelentette: rajta a párizsi Louvre megoldásai jelennek meg. Kovács a városházának a főpárkányra ültetett íves és háromszögletű oromzatait és a velük együtt alkalmazott két szint magasságú faltagolást a Szajna-parti Nagy Galériáról kölcsönözte, és e motívumokat az ugyanott a díszkapun szereplő rusztikus árkádíveké fölé helyezte. A zentai terv megjelenése ugyanakkor szigorú, merev – e tekintetben a Luxembourg-palota klasszicizmusát idézi.

Az említett, nagyrészt az Alföldön épült városházák építészetét és az ezek sorozatába illeszkedő Tóásó-féle tervet a szigorúság

[7] Uo. 348.

helyett a könnyed játékosság, klasszicizáló visszafogottság, a barbár tarkaság, a történeti formák akadémikus alkalmazása helyett a népies, mesei átköltés jellemzi. Tóásó zentai városházatervén sokkal tagoltabb tömegalakítással találkozunk, mint Kovácsén (5. kép). A középrész szinte önálló épületként jelenik meg: ez az oldalsó szárnyaknál magasabb, előreugró és bonyolultabb felépítésű. E középrészt toronyszerű megjelenésű és lefedésű oldalrizalitok és a közéjük fogott háromosztatú, egy-egy oromzattal megkoronázott homlokzatú tanácsterem alkotja, amely felett magas manzárdtető emelkedik. A középrészt az oldalsókkal földszinti árkádsor kapcsolja egységbe, akárcsak Kovács tervén. Az oldalsó szakaszokat is egy-egy építészeti tömb zárja: délről oldalrizalit, északról karcsú torony.

Az épület tömegalakítása, fő formái és a magyaros stílusa is a marosvásárhelyi városházáéra emlékezet, amelyet a szabadkait is jegyző Komor Marcell és Jakab Dezső tervei alapján emeltek 1907-ben (6. kép). A kapcsolat a kiugró, önálló tetőzettel lezárt középrizalit alkalmazásában, bal oldali szárnyat záró sarokrozalit és a túloldalt ennek párjaként megjelenő torony szerepeltetésében, valamint az ablaktengelyekben alkalmazott párkányoromzatok motívumában ragadható meg. Ez utóbbi Marosvásárhelyen az oldalszárnyakon is megjelenik, Tóásónál viszont a középrész kialakításában jut számára domináns szerep.

A Tóásó-terv középrészének építészeti tagolása a budapesti Zeneakadémia számára Korb Flóris és Giergl Kálmán által készített első tervsorozat főhomlokzatának középrészéét vette alapul[8] (7. kép). Módosítás a tetőzetek hangsúlyosabb kezelésében tapasztalható: a keretező oldalrizalitok toronyszerűbb megjelenése érdekében önálló tetőzetet kaptak. A stílusban viszont nincs közelebbi kapcsolat, annak ellenére, hogy Korb és Giergl 1902-ben készült terveit szintén a magyaros szecessziós stílus jellemzi. Az eltérést jól jelzi, hogy amíg Korbék rajzán a nyomott ívek és vízszintes lezárások motívumai dominálnak, addig Tóásónál az ívekben és a lezárásokban a felfelé való törekvés gótizáló megoldása érvényesül, de ennek a gótizálásnak nem részei a mérműves ablakok, amelyek

[8] Raffay Endre: *Apollón szentélye. A budapesti Zeneakadémia száz éve*. Pozsony, 2007, Kalligram, 46–50. (23. kép)

a magyaros szecessziót kialakító Lechner Ödön művei nyomán a Zeneakadémia említett homlokzati tervén is megjelennek.

A Zeneakadémia tervein az építészpárosnak többször is módosítania kellett. Az engedélyezésre benyújtott rajzok az 1903-as, ugyancsak magyaros szecessziós terveknek csupán a stílus tekintetében átalakított változataként értékelhetők.[9] Az engedélyezésre benyújtott rajzokon a szecessziós stílus helyett a történeti stílusokból kiinduló eklektikus részletképzés kapott helyet. A stílusátalakítás az 1903-as tervezési periódusból származó terveken megfogalmazott tömegalakítást és építészeti tagolást nem érintette.

A stílusváltás a Zeneakadémia esetében nem lehetett független a megrendelők – mindenekelőtt a vallás- és közoktatásügyi miniszter – ízlésétől. A szecessziós stílustól való elhatárolódást jól jelzi Wlassics Gyula miniszter egy 1902-es parlamenti beszéde, amelynek művészeti programot adó jellegére – és ennek veszélyeire – Lyka Károly hívta fel a figyelmet.[10] Lyka szerint: „megérzi ennek a programnak a hatását az élő művészet, látni fogunk új középületeket, a melyek az idézett miniszteri utasítások szellemében épültek."[11] Ha nincs is közvetlen kapcsolat az idézett parlamenti beszéd és a zentaiaknak a kilenc évvel későbbi döntése között, annyi megállapítható, hogy Zentán a miniszteri ízléshez hasonló érvényesült. Talán azért, mert a zentaiak is úgy gondolták, mint az egykori miniszter: „az én ízlésemnek ezen szecessziós stílus nem felel meg, mert nekem is van jogom bizonyos ízléssel bírni."[12]

A zentai pályázatot 1911-ben Kovács nem szecessziós terve nyerte meg (3. kép). Tervein, ha a stílusban nem is, de neki is módosítania kellett: a városháza kivitelezésre szánt homlokzati rajza csak a földszinti árkádok valamint az első és a második emeletet átfogó pilaszteres tagolás motívuma vonatkozásában árul el kapcsolatot a nyertes pályaművel (4. kép). Az elliptikus középprizalit sem független a korábbi tervtől: a forma ott az udvari homlokzat alakításában kapott szerepet. A stílust itt is a nagyvonalúság, összefogottság, monumentalitás hatásra való törekvés, egyfajta birodalmias méltóság és franciás vonatkozások jellemzik.

9 Raffay: i. m. 55–59.

10 A beszédet és Lyka reagálását a Zeneakadémiával kapcsolatban idézi Raffay: i. m. 56–58. Vö. Lyka Károly: Szecessziós stílus – magyar stílus. *Művészet,* 1902. 3. sz. 164–180.

11 Uo. 165.

12 Uo. 164.

■■■

A stílusa okán kiválasztott építész végleges terve a tömegtagolás tekintetében sokkal inkább a Tóásó-féle szecesszióssal állítható párhuzamba (5. kép), semmint a saját korábbi elképzelésével. Úgy tűnik, hogy Kovács a végleges tervek elkészítésekor nemcsak a saját korábbi, de vetélytársa művét is – ez utóbbit saját stílusában újrafogalmazva – felhasználta – talán a zentaiak számára szimpatikus megoldásokat egyesítve.

Kovács új főhomlokzati tervének legszembetűnőbb elemei és ezek elhelyezése a Tóásó-féle szecessziós tervre – és rajta keresztül a marosvásárhelyi épületre – emlékeztetnek: itt is a kiugró középső tömb dominál, a délről csatlakozó szárnyat itt is karcsú sarokrizalit, az északit pedig torony zárja (4–6. kép). A részletek vonatkozásában viszont a különbségek jól megragadhatóak. Kovács tervén a déli sarokrizalit a homlokzat szerves része. Ez az építész eredeti tervén látott konzolos lépcsőtorony felnagyított változataként jelenik meg, amelyet szintén kis kupola fed. A kupolás sisakját a torony is megtartotta, csakúgy, mint a fő formáit – de az eredetileg az óra alá tervezett monumentális figurális fríz elmaradt. A középső tömbre is kupolaszerű lefedés került, amelynek köszönhetően az oldalsó részeken való dominanciája más hangsúlyokat kapott, mint a szecessziós terven látott előképe, amelytől az egységes tömegkezelés és ezzel együtt az egységesen alakított főpárkány motívuma is megkülönbözteti.

A kupola elliptikus alaprajzú, megfelelően a középső tömb alakjának (8. kép). Ez a megoldás nem a szecessziós tervről származik, de a régebbi Kovács-féle terv egy részletének továbbfejlesztéseként értékelhető. E régebbi elképzelés szerint a kidomborodó elliptikus forma csak az udvar felőli homlokzaton jelent volna meg az előteret és lépcsőházat foglalva magába. Az új terv ezt a megoldást áttükrözte a főhomlokzatra, és ott két szintet átfogó féloszlopokkal látta el monumentális formát adva a tanácsteremnek.

E motívum a franciás igazodás igényére vet fényt. A francia minta ez esetben nem a reneszánsz korát idézi, hanem a barokkét, amennyiben arra Vaux-le-Vicomte kastélyában ismerünk rá: a ki-

ugró, kupolával fedett elliptikus, nagyoszloprendes tagolású tömb motívuma itt jelent meg először az építészet történetében.[13]

Amennyiben a fentebb elmondottak alapján feltételezhető, hogy a városháza stílusa nem lehetett közömbös a zentaiak számára, illetve, hogy az építészüket a stílusa alapján választották meg, úgy azt is feltételezni kell, hogy a korabeli szemlélő a különböző stílusokhoz különböző jelentéstartalmakat társított. Ez minden bizonnyal így volt abban a korban, amikor a stílszerűség gondolata nemcsak az építészetet, de a magánlakások berendezését is áthatotta. Amíg az eklektika építésze az egyházi épületeit az egyház középkori nagyságára utalva a romanikáéihoz tette hasonlóvá, a Monarchiához és az uralkodóhoz kötődő épületeinek pompáját pedig az abszolutizmus korának barokkjától kölcsönözte, addig a polgársághoz kapcsolódó építmények vonatkozásában az itáliai polgárköztársaságok reneszánszát tekintette követendőnek. Az egyes intézmények vagy kisebb közösségek nagysága helyett a nemzetét hirdetni akaró építészek Mátyás korának reneszánszához éppúgy visszanyúlhattak, mint az Anjouk korának gótikájához – ez esetben sem a régészeti hitelesség igényével, hanem a „javított változat" tolakodó formáival, illetve a hangulat felidézésének szándékával –, vagy meríthettek az ősmagyarok keletiesnek tartott művészetével kapcsolatba hozott népművészetből is – gótizáló elemeket társítva a formakincshez.

A lakását berendező, magát műveltnek tekintő közönség is stílusokban gondolkodott: a szalonok könnyed rokokója párizsi eredetieket idézhetett, az ebédlők ónémet reneszánsza nemesi kastélyok lakomáinak helyszínére utalt, a hálószobák barokkja az ágyhoz kötődő mitológiák súlyos méltóságával volt terhes, a télikertek antikizáló-mitologizáló hangulata pedig itáliai kertekére emlékezett-emlékeztetett.[14]

A zentai városháza épülete stílusának fő meghatározó motívumai közé tartoznak a két szintet átfogó magasságú tagolóelemek, amelyek az elliptikus tömbön – fokozva a tömb plaszticitását – féloszlopokként vannak jelen, amelyek párokat alkotnak (8. kép). A stílus hordozta jelentéstartalom kérdésének vizsgála-

[13] Pevsner, Nikolaus: *Az európai építészet története. Nyugat-Európa a X. századtól a XX. századig.* Budapest, 1972, Corvina, 318. (223. ábra)

[14] Vö. Lyka Károly: Az otthon művészete. In Domanovszky Sándor szerk.: *Magyar művelődéstörténet V. Az új Magyarország.* Budapest, 1942, Magyar Történelmi Társulat, 604–607.

takor e fő elemekből kell kiindulni. A féloszlopok az egyszerű tagolású, egymásra helyezett korongokból álló, alacsony arányú fejezetükkel, kannelúrás törzsükkel a dór rendűek változataiként hatnak. A kannelúrás felületalakításuk alapján e féloszlopok származékaiként határozhatók meg az oszloppárok közti ablakok osztósudárpárjai, valamint az oldalszárnyak lizénái is. Ezek az elemek háromosztatú párkányzatot tartanak. Ez az oldalsó szárnyakon díszítetlen, a féloszlopos részen viszont az architráv feletti fríz és a koronázóelem gazdagon alakított. A fríz elemei a dór frízére emlékeztetnek: a triglifek helyén itt füzér és ovalissá nyomott napraforgódíszes mezők kaptak helyet, a metopékat pedig, amelyek alapsíkja hátramélyül, baluszterek közé fogott téglalap alakú mezők alkotják. A dór párkányra emlékeztet a középrész attikája is. A fríznek megfelelő sávban, az oszloppárok tengelyében, itt is helyet kaptak a triglifek megfelelői, amelyek megjelenésükben is az antik megoldásra utalnak. A középső triglifpár közében metopéként, fenn a zárópárkányt ívesen megemelve a város címere kapott helyet.

A dór rendnek a magyarországi építészetben való XX. század eleji alkalmazása-újrafelfedezése nem független a magyaros szecesszió elutasításától – a dór stílushoz való visszatérés válasz a magyaros szecesszióra. A két stílus ilyetén való ellenpárba állítását a zentai városháza esete jól mutatja, ahol ezeket konkurens építészek képviselik. A két stílusnak mint egymással szembenállónak a megjelenése korábbra datálható: ez a pesti Zeneakadémia tervezésével függ össze, ahol a váltás egyazon építészek munkásságán belül jelenik meg.

A dór rendnek a Zeneakadémia főhomlokzatán való alkalmazása 1904-ben nem volt öncélú – általa nem csupán a megjelenés férfias szigorát, klasszikus méltóságát és monumentális hatását kívánták elérni[15] (9. kép). A dór rend itt az ikonográfiai program egyik alapelemeként jelenik meg. Ezt a szándékot az ikonográfiai program kidolgozói a hagyományos építészeti formákhoz társított, általában az anyagukban is különböző (bronz) rátételemekkel tették egyértelművé, amelyek részben a

[15] Raffay: i. m. 67–68.

dór párkányzaton kaptak helyet. Ezek a figurális és növényi motívumok az építészeti elemeket mintegy értelmezve jelennek meg, illetve segítik a többféle értelmezési lehetőség közüli választást. A dór rendhez a lantok, a babérok és a hattyúk által Apollón, a zene istene rendelődik.[16] Ezen „értelmező motívumok" közül az angyalfejek ugyanakkor – a historizmus és az eklektika művészetén fásult szemlélő számára szokatlanul, de az európai művészet történetében nem társtalanul – a kereszténységet is a dór rendhez társították szakrális hangsúlyt adva az épületnek.

A dór rendnek ez a magyarázó „lábjegyzetelése" a zentai épület esetében visszafogottabban jelenik meg. Az oszloprendnek a jelentését itt a párkányfrízen alkalmazott „értelmező motívum", a napraforgó virágja mint Apollón attribútuma erősíti. A megoldás a dór rendnek és az istennek a pesti Zeneakadémián látott egymásra vonatkoztatását idézi. De az apollóni utalás itt nem Apollón művészisteni aspektusára vonatkozhat, hanem a fényes szellem felsőbbrendűségét hirdetheti minden barbár műveletlenség és érzéki vadság felett. A magyarországi művészetben Apollónnak és a politikai vezetésnek az összekapcsolását jól szemlélteti az, hogy a budapesti Parlament felsőházi üléstermének díszítésében hangsúlyosan jelenik meg az isten attribútuma, a hattyú.

Zentán az építészeti-díszítésbeli programnak az apollóni rétege alárendelődik egy másiknak, amely az említett zeneakadémiai példától nem idegen módon a dór rend és a keresztény elemek összekapcsolására épít. Ez a jelentésréteg Zenta város címere révén van jelen, amennyiben azt nem csupán a címerreprezentáció kedvéért, de mint „értelmező motívumot" alkalmazták az épületkülső leglátványosabb helyén, a dór rendhez tartozón (8. kép). Zenta 1506-ban megalkotott címerében kulcspár is helyet kapott, amely az apostolfejedelem Szent Péter attribútumaként a város égi védőjére utalhat, illetve a várost a korban birtokló óbudai Szent Péter prépostságra.[17]

Szent Péter városa városházájának dór rendje utalás lehet egy másik, a dór rend és a keresztény szakralitás találkozása jellemezte, Szent Péter alakjához kapcsolódó épületre. Ez az épület a Szent

[16] Uo. 66–70. Vö. Raffay Endre: Történelmi tudat? Kulturális emlékezet? Művészettörténészi asszociációk. In Szarka László – Papp Richárd szerk.: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* Zenta, 2008. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 498–512.

[17] Dobos János: Zenta pecsétje és címere (1506–1920). Zenta–Újvidék, 1997, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre – Forum. /Zentai Monográfia Füzetek, 42./

Péter római mártíromságának feltételezett helyén a XVI. század legelején emelt Tempietto, a San Pietro in Montorio kolostor udvarán[18] (10. kép). A zentai épület és a Tempietto között nemcsak a dór rendnek Szent Péterhez kötődő használatában, illetve ennek „lábjegyzetelt" használatában (Bramante építményén a párkány metopédomborművein Szent Péterre utaló motívumok jelennek meg) mutatható ki kapcsolat, de a rendnek centrális épülettípushoz való társításában is. A zentai városháza középrésze – a kupolaszerű lefedésének köszönhetően – önálló épületként hat (épület az épületben), és így a római centrális épület felnagyított változataként értékelhető. A dór oszloprend ott lábazati szinten emelkedő körüljárót alkot, a Tisza-parti városban szintén emelt szinten állva jelenik meg – itt a lábazatot a földszint árkádsora helyettesíti. A dór oszloprendet ott valódi oszlopok alkotják, Zentán féloszlopok, amelyek ugyanakkor párosával állnak. Ez az oszlopkompozíció is felveti a Szent Péterre utaló építészeti megoldások előképszerepének feltételezését. Az építészeti emlék (pontosabban épületrész) ez esetben is római: a vatikáni San Pietro-székesegyház Michelangelo tervezte kupoladobja Szent Péter sírja felett.[19] A feltételezett kapcsolatot a kettős oszlopok közében alkalmazott ablakok, valamint az oszlopok tartotta párkányzat feletti magas attikafal motívuma is erősíteni látszik. A kupolaformában viszont nincs meg a kapcsolat sem Bramante, sem Michelangelo megoldásával, a zentai kialakítása a manzárdtetőkére emlékeztet.

A zentai városháza épületét és a pesti Zeneakadémiáét még egy sajátos jellemvonás köti össze: a különböző oldali épületszárnyak egymástól eltérő építészeti kezelése.[20] Ezt az ötletet az épületek különböző funkcióinak a megjelenítési szándéka, az épületekben elhelyezett különböző intézményeknek a láttatása motiválhatta. E megoldásnak köszönhetően az épületek mintegy épületegyüttesként jelennek meg, mintha nem is egy építészeti tervnek lennének a részei: nem a tervezettség, hanem a kialakultság, illetve régtől folyó építkezést érzetét keltik, és ily módon történeti folytonosságot sugallnak. A Zeneakadémia egymástól jól megkülönböztethető homlokzatai, amelyek mintha különböző korszakokban emelt

[18] Pevsner: i. m. 196–198.

[19] Uo. 152. kép.

épületeknek lennének a részei, a hangversenyteremre, magára az akadémiára, valamint az intézményhez tartozó Operaiskolára és könyvtárra utalnak.[21] A különböző funkcióknak egyazon épületbe való elhelyezése és ezek láttatása Kovács számára is megoldandó problémaként jelent meg. A zentai épület is többfunkciós: benne nemcsak a városháza kapott elhelyezést, de a járásbíróság, a posta, valamint további hivatalok és üzlethelyiségek is.[22] Az épületet – a három szárnya által határolt területet zárt udvarrá változtatva – vásárcsarnok egészíti ki.[23] A különböző oldali homlokzatok eltérő kezelése nem csupán a pesti példa követésének igényével és Kovács pesti építészeti környezetének hatásával magyarázható. A különböző megjelenésű és történetileg kialakult szervesség hatását keltő homlokzatok alkalmazása Zentán nem mint művészi szándékok ihlette lehetőség, hanem mint – a pályázati kiírásban eleve rögzített – kényszer jelent meg.[24] A déli szárny esetében egy helyi körülményhez való alkalmazkodás működött, nevezetesen az, hogy ezt az épületrészt, mint a régi épületből megmaradt és a megrendelő igényének megfelelően megőrzött szárnyat kellett az új részekhez csatlakoztatni. Kovács nem is kísérletezett a déli homlokzatnak az újakhoz való idomításával, egyedül a bejárati vasrács motívumai közösek az új főbejáratéival. Az újonnan épült északi szárny esetében viszont nem volt kényszerítő örökség. Itt – nem számítva az egyemeletes kialakítás előírását – semmi más nem indokolta a főszárnyétól eltérő kezelést, mint a zeneakadémiaihoz hasonló szempontok érvényesítésének szándéka. De ez a szándék sem lehetett teljesen független a helyi körülményektől, amennyiben az új városházát nemcsak a funkciójában, hanem a megjelenésében is a leégett réginek akarták utódává tenni. A régi városházán ugyanis eltérő homlokzatrészek jelentek meg – épp a különböző időkben, különböző tervek alapján történt kiépítésnek köszönhetően, utalva az 1830-as évekbeli, az 1854-es, az 1884-es és a századfordulói építkezésekre.[25] Az új torony helyzete viszont nem idézte fel a régi toronyét.

Kovács új városházáján az északi (Eötvös utcai) szárny valóban önálló épületként jelenik meg, amelyet a földszinti üzlethelyiségek

20 Raffay: i. m. 20–22.

21 Uo. 22.

22 Valkay: i. m. 342. Az előd-épület is többfunkciós volt. Uo. 166.

23 Uo. 348–350.

24 A pályázati kiírást idézi uő 576. jegyzet.

25 Uo. 52–58, 166.

portáljainak árkádsormotívuma köt a főszárnyhoz. A főszárny díszítő- és tagolóelemeivel stílusban ugyan rokon megoldásokat látni itt, de eltérő alkalmazási módjuk a különállóságot hangsúlyozza, akárcsak az eltérő tömegalakítás. Amíg a főszárny hangulatát a dór rend férfias szigora, klasszikus nyugalma és fennkölt méltósága határozza meg, addig itt aprólékosan és gazdagon tagolt homlokzatot látunk. A dór féloszlopok és lizénák helyén falmezők jelennek meg, a kazettás és az ornamentális díszítés az uralkodó. Nemcsak a felületek alakítása, de a tömegtagolás is elaprózott. A szárny különállását jól jelzi az épületrészt közrefogó hengeres pavilonpár, amelyek formailag – a méret- és aránybeli különbségeket nem tekintve – a Fő tér és a Jókai utca sarkán emelkedő pavilon megfelelői. A tömeget ezeken kívül három, enyhén kiugró, az emeleten négytengelyes, manzárdtetővel hangsúlyozott rizalit tagolja, amelyek közt négytengelyes homlokzatszakaszok kaptak helyet.

Az Eötvös utcai szárny és a Fő tér felé néző közt emelkedik a négyszögletes, nemcsak a hatásában, de méreteiben is monumentális torony – az előbbivel a hengeres sarokpavilonon keresztül érintkezik közvetlenül föléje tornyosulva és az épületrészek közti kontraszthatást fokozva, az utóbbival a csonka toronyhoz hasonlító épületrész átvezető motívumán keresztül (11. kép). A torony két fő nézetének megjelenésében – az említett helyzetének köszönve – különbségek érvényesülnek: a torony alsó része ugyanis csak az északi oldalon kapott önálló homlokzati kialakítást. Ezt mint alépítményt a főszárny, illetve a csonka torony szinttagolásának megfelelően alakították ki, vertikális tagolásának hármassága a felső részekét készíti elő. A főhomlokzati nézetben a csonka torony miatt úgy tűnik, hogy a tornyot (részben) az ezt záró teraszra ültették.

Az épület tömegéből kiszabaduló toronyrész három, felfelé csökkenő magasságú és alapterületű tömbből áll, amelyek közt a csonka tornyot záró teraszra rímelő erkélyek vízszintes sávjai húzódnak két szinten. Az alsó tömb magassága meghaladja az alépítményét. Ennek szinte egyedüli tagolóelemei a felületére

lenyúló erkélytartó konzolok, illetve az ezek közében alkalmazott ablakos áttörések. Az alsó tömb a tagolatlanságával, az arányaival, az erkélykonzolaival és magával az erkéllyel középkori itáliai városházák tornyait idézi – a sienait, a firenzeit.

A firenzei megoldásra emlékeztet a zentai torony „ráültetett" jellege is – a firenzei Palazzo Vecchio tornya az alsó részek teraszáról, az épülethez meglehetősen szervetlenül kapcsolódva emelkedik. A szervetlenségre emlékeztetőn a zentai megoldáson a bizonytalanságérzet kap szerepet, amennyiben esetében a statikai-tagolási logika fordított alkalmazásával találkozunk. A torony szabadon emelkedő, súlyos hatású, tagolatlan tömbjei ugyanis az üzletportálokkal és ablakokkal könnyeddé áttört, ornamentálisan is gazdagon tagolt alsó részek felett emelkednek – súlyosan, nyomasztóan, bizonytalan statikai érzetet keltően, ugyanakkor felhívva a figyelmet a felső részek monumentális jellegére.

A torony alsó körbefutó erkélyére nyíló kicsi kijáratokat monumentálisra növelt (majdnem a szint teljes magasságáig emelkedő) nyíláskeretek veszik körbe kétoldalt hangsúlyosan kezelt ornamentális dísszel ellátva, fenn ablakos résszel kiegészítve. A motívumnak tagadhatatlan az összefüggése a monumentálisra növelt nyílásokéval, amelyek eredetileg harangablakokként funkcionálhattak. Firenzében a megfelelő toronyszinten más nem is található, mint az oszlopszerű hengeres pillérek és átkötőíveik struktúrája.

A monumentális nyíláskeretezés a monumentális nyílással együtt Zentán is a harang szintjén kapott helyet, ahol az óra is található. A motívumot itt az alsóbb konzolok formáira rímelő ablakkeretező falpillérek alkotják, amelyekre egy-egy díszvázát helyeztek. Az ablakok mintha az alsóbb szint ablakainak lennének a folytatásai – általuk a két szint közt szerves egység teremtődik, és a felső erkély nem mint szinteket elválasztó sáv, hanem mint koronázóabroncs jelenik meg. A tornyot kupolára emlékeztető formájú toronysisak zárja.

Kovács eredeti toronyelképzelésén a monumentális nyíláskeretek még nem szerepeltek. A tervpályázaton sikert aratott rajzán a

torony középső, a megvalósultnál magasabban elképzelt tömbjén viszont egy másik felnagyított motívummal találkozunk. Itt a nagy erkély szintjére állított talapzaton körbefutó, figurák alkotta fríz kapott volna helyet. Ennek a motívumnak az összefüggései sem függetlenek a pesti Zeneakadémiával jelezhető művészeti körtől, amelyben a figurális frízek általában alacsony(abb)an, a bejáratokhoz és/vagy az első emeletekhez kötődően jelennek meg. A kivitelezésre készített terveken e kapcsolat helyett a középkori itáliai emlékek képviselte minták hatása érvényesült. A torony helyzetének meghatározásakor úgyszintén.

A torony Kovács eredeti terve szerint a tanácsterem mögött emelkedett volna, a zentaiak számára megszokott-ismerősen: azon a helyen, ahol a tűzvész pusztította régi városházájukon is volt, hasonlóan a szegedi városházához (2. kép). A centrális pozíciójú toronynak az elvetésével az új épület, akárcsak a Tóásó által tervezett is, az újonnan, nagyrészt az Alföldön épült városházák sorozatának meghatározó példáihoz kívánt igazodni. Azokon is és itt is a helyi, városszerkezeti viszonyokkal is összefüggő aszimmetrikus megoldások érvényesültek,[26] amelyek felvállalását művészettörténeti fontosságú emlékekre való hivatkozással is bátorítani lehetett. Ezen emlékek közül a szabadon álló tornyú észak-itáliaiak, vagy a már idézett sienai városháza és a mindenkori városházák egyik legfontosabb mintaképe, a firenzei Palazzo Vecchio említhető. Ez utóbbi esetében a szimmetrikus megoldás feladása összefügghet a városon áthaladó főút és a városháza terének helyzetével, valamint az épület egyik legfontosabb megközelítési irányával.[27] A városháza tere nem fűződik rá közvetlenül az észak–déli irányú, az Arno felett a Ponte Vecchión áthaladó főútra – a tér az épp ott megtörő útról csak egy leágazó rövid utcán át érhető el. A firenzeiek a torony helyét ennek az utcának a vonalában jelölték ki. Ebben a döntésükben az a törekvés motiválhatta őket, hogy a főútvonalon közlekedők számára a városházájuk látványa a toronnyal együtt jelenjen meg – vagyis a városházát magán a főúton a legmonumentálisabb homlokzati szakasza képviselje. A városháza az oda igyekvő idegen – akár

[26] Közülük a kiskunfélegyházai városháza példája idézhető, ahol az aszimmetrikus toronyelrendezés a városon áthaladó főúthoz való igazodással függ össze.

[27] A Palazzo Vecchio tornyának aszimmetrikus helyzetéről másként *lásd* Pogány Frigyes: *Firenze* (Budapest, 1971, Corvina, 88.).

Rómából, akár északról érkező – küldött(ség)eket már a főúton teljes pompájában fogadhatta, még mielőtt az épület teljes látványa az összekötő utca torkolatával szemben feltárult volna.

A zentai városháza tornyának elhelyezése is összefügg a városon áthaladó – a városháza építésekor már réginek mondható, az új híd új helyen való felépítésének következtében lassanként háttérbe szoruló[28] – főútvonallal és a főtér fő megközelítési irányával. A torony ugyanis a hagyományos, a várost kelet–nyugati irányban átszelő főút mellé „kihelyezve", a legláthatóbb helyen épült fel. A városháza a városba nyugat – Szeged vagy Szabadka – felől érkezőket és a keletről – a város tiszai „főbejárata" irányából – jövőket is a tornyával fogadta, illetve a torony által kapcsolódott az érkezők és távozók dinamizálta hétköznapi világához – mint irányjelző és mint hatalmi szimbólum.

[28] A régi főtéri katolikus templom főhomlokzata is erre a főútvonalra nézett, de az újonnan tervezett már a főtér, illetve a városháza felé fordult volna. Az új híd elhelyezéséről *lásd* Valkay: i. m. 292.

A KÖZÖSSÉG MINT EGYÉN(ISÉG) – PROTOPOLITIKAI ANOMÁLIÁK ■

Egyéniségkutatás és a lokalitás értelmezhetősége

Meggyőződéssel vallom és hittel hiszem, hogy szárnyas szavakkal kell szólnom fő témáinkról, Egyénről és Közösségről (így, nagybetűvel írva) színesben vagy prózaian, az Ember és a társasság méltóságára, fennköltségére, építő hasznára vagy fenntartó erejére utalva. Ez a fohász vagy illúzió, egyedi fölmagasztalás vagy közösségi önkép azonban – legalább részben – csalóka.

Szélesebb kontextusban, előképekkel és olvasatokkal, aggályokkal és tapasztalati vagy megfigyelési árnyalatokkal együtt szeretném átláthatóbbá tenni, mire is gondolok, mikor a közösségi egyén vagy a közösség mint egyéniség szerepére utalok, s midőn az „előpolitikai" vagy politikát a local community oldaláról feltételként meghatározó körülményekről kínálok értelmezéseket.

Szentül hiszem ugyanis, hogy nincs személyiség, nincs egyén sem, közösség sem, sőt résztvevő vagy hallgatag közönség sem, melynek közvetlen hasznára válna a furfangos rábeszélés, a csalimese, az ideákból tákolt eszmezuhatag... – miközben hétköznapi valósága homlokegyenest más. Jól tudjuk, a személy(iség) és a közösség együttes léte éppenséggel nem is mindig harmonikus vagy szépecske, sokkal többször zord és mogorva, kiszorító vagy bekebelező, avagy csak egyszerűen „politikus" annak minden ígéretével és hiteltelenségével. Márpedig ahhoz, hogy most csupa szépeket álmodjak a közösségiség mindig biztató jelenlétéről, képzelődnöm kell egy kissé, vagy egyenesen mellébeszélnem, amit talán érthető okok miatt nem teszek.

Nincs közönség és nincsen közösség sem, egyén sem, melynek/akinek hasznára volna, ha félrebeszélnek fölötte vagy vele szemben, róla vagy általa. Nincs társaság, kör vagy magányos lélek, kit a *megtévesztő szavak* jobbra hangolnának, nemesebbre építenének, üdvéhez ténylegesen hozzájárulnának. Vannak persze eszmények, melyek nagy egység megteremtésére serkentenek, s vannak körülmények, melyek sokszor ennek megépülését lehe-

tetlenné teszik. Vannak követelések, ideák, dédelgetett képzetek is, melyek akár megvalósulhatnának, ha az értelem töltené ki az „üdvjavak" terét, s ha a közjó filozófiája hatna át mindenkit a kollektív összhangon belül. Be kell azonban látnunk: a társadalmi nyilvánosság és együvé tartozás nem egyformán hatja át a híveket sem, nem bizonyosan építi a társadalmi vallás politikai építményét, s ezért nem is teszi lehetővé, hogy mindig csak értelmes keretben, a valóság távolságtartó reflexiójaként szóljunk, utólagos visszajelzést kiépítve gondolkodjunk ezekről a belső tagoltságokról. A tudomány ünnepe lévén feladatomnak érzem, hogy felmutassak valamit abból, hogy a társadalomtudós tevékenysége nem csupán „reflexió", hanem maga is formálója, része, rekonstruálója az ember megértésének, „rehabilitációjának", egyfajta újjáteremtésnek és életre élesztésnek, valamely közösségnek is. De feladata nem kevesebb, mint értelmező keretet, elbeszélő módot adni a történő történelem eseményeihez, megértési kísérletet formálni a szcénákra és folyamatvázlatokra támaszkodó közösségfelfogásokból, melyek részletesen taglalják a legalapvetőbb fontosságú vagy árnyaltságú szemléletmódokat, múltbéli példákat és átbeszélési gyakorlatokat. Sőt e mai kísérletek épp valamiféle összefoglalásra, lényegmegragadásra adnak alapot, így a *narratívák narratívái* lehetnének… – de meggyőződésem szerint csak akkor, ha érvényességükre ráismernek mindazok, akik benne élnek, ha a kutató nemcsak távlatos képet formál róluk, hanem önmagára is rákérdez, midőn valamely rendszerjelleget (struktúrát, funkciókat, dinamikát, ellenpolitikai gyakorlatot, egységképző harmóniákat) lát érvényesülni, s fölmerül benne a társadalomkritikai én, a nyilvánosság tisztelete és a tudományos közösség értékelő felfogásához kapcsolódó önkritika is.

Talán messziről indulok, de ha lehetek előzetesen hálás megtisztelő figyelmükért, akkor hadd legyek egyúttal őszinte is. Előadásom címéből is olvashatják azt a közös talányt, melyről beszélni fogok, s rövid kivonatából azt a kérdést is, van-e még városi, polgári, mentális közösség egyáltalán – ezekkel előre jeleztem azt a nehézséget is, mely ennek értelmezésében szerepet

kaphat. Olyan egyénről, a személyiség olyan dimenziójáról fogok röviden kétkedéseket előadni, s egyúttal olyan közösségről fogok beszélni, amely távolról vagy „magasról" nézve lehet teljes, lehet harmonikusnak tetsző, lehet idealizálható is – de mihelyt beljebb lépünk intimebb miliőjébe, a „települési közösség mint egység" tartalma azonnal felbomlik, előviláglanak a szomszédság mint társasság nehézségei, konfliktusai is, és kiderül, hogy a városlakó sokszor egyszerűen csak „közösségi idegen", már korántsem az egység tagja, hanem a széthúzás eleme, száműzött ismerős, a belsőleg kialakított perifériák lakója is egyúttal. Vele szemben viszont ott áll a lakosok együttese, vélhetően-képzelhetően közössége, amelynek közös tartalma a legkülönbözőbb egyedek számára is kétesen közös ugyan, de megmarad a kommunitás mint olyan köztes univerzum, amely ha önmagát meg tudja jeleníteni, legott saját személyiségjegyeket mutat föl, összehasonlíthatóan más lesz, mint a többi más hasonló – egyszóval személyként viselkedik, egyéniséget formál, sajátlagossága csak távolról lesz „ugyanolyan", ténylegesen épp a másság adja nevét és önfelmutatásának lehetőségét is.

Mert hát hogyan épül föl a *települési közösség mint egység*, hogyan tételezzük a szociálisan is barátságosnak tetsző intim szférát, amikor közös érdekről és még közösebb értékekről, normákról szólunk? Van-e stabil garanciája a KÖZnek, KÖZÖSnek, közhasznúnak, össznépi harmóniának vagy univerzális egybehangzásoknak, s ha van, miért hiányzik ez egyre jobban? Márpedig nem szerintem hiányzik, hanem saját önképük szerint, az ő korélményük szerint, a korhangulat alaptónusa szerint és a jövőképek szerint is. Azt tételezem, állítom, hogy a közösség mint *eltérő egyének egysége*, leginkább „kifelé", afféle mutatványként tűnik kollektív entitásnak, ám belső normái alapján már sokkal inkább a *másságok rendje* az, melyet benne tetten érhetünk. Kívülről tekintve egy rendszerben összhangok sorozatai élnek együtt (példaképpen házak sorában, lakások képében, utcák rendjében, települések szerkezetében, falvak vagy városok tömegében stb.), vagyis a másság és idegenség ellenében saját és

lokális mitudat formálódhat ugyan – de önkörén belül mindenki egyszerre részese a sokszereplős, belülről építkező dramaturgiai folyamatnak, ugyanakkor mások számára idegen is, akinek szomszédsága-társassága közvetlenül behelyettesíti-megszemélyesíti a Közösséget, mely túl nagy ahhoz, hogy elemeihez vagy kisebb egységeihez-csoportjaihoz viszonyulva egyénként vállalni tudjuk teljes odatartozásunkat. A „Közösség mint Egység" egyszerre konstruktum és képzet, talapzat és védekező bázis is – ugyanakkor mégsem közös az értékrendje (leginkább csak valakik *ellenében* az!), nem közös a sorsa (csak más sodrások közepette), nem azonosak normái (csak közhasználatra ajánlva kínálnak belső harmóniát és univerzális visszhangot).

A *közösségfogalmak* kissé túlburjánzóak és keveredettek ma már – fölsorolni őket parttalan vállalkozás volna. Ha nem is valamely nagy rendszer egységeiként, de arra mégis utalni lehetne, hogy a közösségi gondolkodásmódok alaptípusai két különböző szférára osztják a világot: a nyugati szubjektumideál mint *a személyiség abszolút tere* definiálja magamagát, ezzel szemben a keleti közösségideál oly módon rejti magába az egyént, hogy annak nincs leválási szándéka róla, *önmagát a közösségen keresztül* jeleníti meg, nem vele szemben, így maga a közösség mint személyiségjegyekkel rendelkező kollektív entitás integrálhatja az egyént anélkül, hogy az ettől elveszve, megfosztva, önállótlanul érezné önmagát. Példákat a keleti bölcseletből és irodalomból, nyugati regényekből vagy korszakos filozófiai alapművekből, filmekből vagy vallomásokból a végtelenségig idézhetnénk, itt most nem teszem. Ugyanakkor már talán azért sem lenne érdemes pusztán e két szférára osztani az univerzumot, mert mindkettő sodró átalakulások fázisában van a közelmúlt idők óta. Kelet-európai átmeneteink például a keleti típusú kollektivizmus felől a „várva zárt" nyugati felé tartanak, ahol épp ez a sajátosságunk értékes mássága volt és lehetett volna hivatkozási alapja a strukturális megújulásnak, politikai önszerveződések, polgári ideálok, nyilvánossági terek és kollektivitások, interkollektív hálózatok és kooperációk szempontjából, ugyanakkor mi épp a kollektivitás hiánya felé törekszünk nagy

erőkkel, fölszámolva így azt is, mi hozott örökségünk, kulturális mintánk volt jó ideje. Rendszerváltásaink értékválságai, a közelség mint ideologikus konstruktum, az együttműködést felváltó versengés nem különben olyan hatásegyüttesek lettek, melyek a „se ide, se oda" tartozás látszatát adják immár, hiába sajnáljuk a vesztett értékeket. Így lett a hamis egységből (a „boldog békeidőkből", a „trianoni Magyarországból", a „reális szocializmusból", a „nemzeti újjáépítésből") mint örök megvalósítandó értéknormából mostanra *kinyilvánított közakaratszerű közösség*, de közben fogyatkozásnak indultak a másságtűrés energiái, megjelent a „zéró tolerancia" ideája ott is, ahol a testvérháborúk még vagy már nem is dúlnak, s lettek ismét az egyén hovatartozásának kérdései olyan protopolitikai anomáliák,[1] amelyre sem válaszunk, sem megbízható megoldási módunk nemigen van. Így hát most ezek teszik nyűgössé és ellenhangolttá a „közösség mint egyénekből álló egység" kérdéseit, a Bibó megnevezte „szabadság kis köreit", s mindegyre közelebb kerül már hozzánk az egyén nyugati típusú szerepválasztéka, versengő énje, követendő modellé lett a nyugati típusú politikai demokrácia, éppúgy határolt jogérvényesség veszi körül a köz érdekeit és egyedi tónusait, nehézkesen keresi helyét a térségi identitás is, útjavesztettebb az egyén és a csoport is, miközben a kortárs közösségpolitikák, jelentésrendszerek ennél sokkal rejtettebbek, időlegesebbek, hullámhatásoknak kitettek, közösségi oldalról egyre nehézkesebben kezelhetők. Magam húsz-harminc éve kutatok közösségeket, egyének által, saját települési terükben..., sokféle közösségi egyént és egyéni (szinte azonosítható személyiségjegyekkel rendelkező) társas miliőt ismerhettem meg úgy, hogy szinte mindegyiknek közös vonása volt *egyedisége*. Valószínűsíthetőnek tartom, hogy *nincs is más közös vonás a közösségekben, mint az egyediség*... De ez jelen korszakunkban igencsak fogyatkozóban van. Sőt maguk a közösségfogalmak is soványodóban, lerombolódófélben vannak, párhuzamban az egyén közösségi kapcsolatrendjével, normáival, a csoportlélektani közállapotokkal, ellenségképekkel és mentális vagy strukturális énképekkel.

[1] Proto [görög] (előtagként) ősi, elsődleges, eredeti, ős-, fő-.

A közösség *önálló univerzumkénti* felfogása viszont új teret hódít. Már nem először a modernitás korában, de ténykérdés, hogy napjainkhoz egyre közeledően, vagy az elmúlt évtizedek közösségfogalmainak hullámzó természetrajzát tudomásul véve is, ez főként csak logikai fikció, másságok közötti sziget, retorikai képződmény sokszor – viszont stabilitásának képzete vagy garanciái jelesül a lokális szervezeti léptékre mindenképpen igazak; belső norma, kifelé már sokarcú, a tükör másik oldalához igazodó, önmagát már egyre nehezebben fölismerő norma lett a közösség ideájából. A társadalomismeret éppen ezért tekinti nemegyszer feladatának, hogy egyéneket, egyének sorozatait, csoportokat, közösségeket, s végül a Társadalmat magát ez eltérőnek láttatott elméleti és empirikus-gyakorlati szinteken megismerje, megnevezze. E felfogásban, mely feladatokat, funkciókat és struktúrákat tekint érvényesnek a társadalmi egyének szervezetében vagy rendszerében, egyúttal van egy normatív értékszempont is: a közösség mint *önálló entitássá, személyiséggé válni képesség* kiteljesíti az egyén terét, megszemélyesíti a kollektivitás még talán átlátható léptékét, szinte fölnagyított mintaként/vágyképként az önbeteljesítő jóslat felé vezeti a kollektivitás új eszméjét. S ez az a gyakorlati pont, ahol a társadalomismeret már nem csupán a társadalmi cselekvések rendszerét kívánja átlátni, szcénák és dramaturgiák okait tudakolni, hanem elméletei mellett empirikus megismerési orientációt, mi több, olykor kifejezetten normatív, befolyásoló, konstrukcionista hatáskört tulajdonít magának. A Társadalom és Közösségeinek meghatározása ettől nyilván visszahat az Egyénekre, befolyásolja a döntéshozókat, provokálja a társadalmi tervezőket, orientálja a politikusokat, s elszántá teszi a „szakértőket", a média befolyásolási eszköztárát kezükben tartókat, az individuum helyét elképzelésekbe illeszti, kollektív képzetté parfümálja.

Csakhogy, mivel a tudományos nézőpont és az értelmező közösségek feladattudata is világos különbséget tesz a politikus és a tudós közé, a szakértői közreműködés felveti a tudomány felelősségét is a társadalom orientációinak, legitim működésmód-

jainak, politikai kiszolgáltatottságának terén. Persze sajnálatos, hogy bár a politikus tevékenysége demokratikus legitimációt feltételez, viszont a tudományos belátás nézőpontjai képesek ettől elrugaszkodni, ettől nem függeni, s nem számítani társadalmi jóváhagyásra, mert hiszen elvben a kutató vagy értelmező szinte egyedül a tudományos közösségnek tartozik felelősséggel a tanácsadói, orientáló, civilizatorikus értéknormákat égboltra vetítő tevékenységében. S ez hiba, az önhittség hibája, mert közben nem számít a társadalmi jóváhagyásra vagy közösségi beleegyezésre, nem függ a megértéstől, az elfogadástól, a támogatottságtól vagy bármely helyi kritikai reflexiótól. Másik oldalról viszont, a tudományos közösség felől nézve az számít mérvadó mércének, mennyiben maradhat szabad az ember a tudományos szféra elkülönült mezőjében, a mesterkélt habzású civilizációban, a reflektálatlan társas térben. Holott tudjuk jól, a szociológiai mérce, a kortárs társadalomismeret nehezen nélkülözheti az önnön létére és milyenségére vonatkoztatott önreflexív kritikát, tehát a szociológiai-politikatudományi-szociálpszichológiai vagy kultúratudományos gondolkodásnak nemcsak a szocialitást, hanem a megismerő én szerepvállalását és felelősségét is át kell látnia, ezzel pedig e gondolkodás és megismerési út határait, értelmét, céljait is meg kell határoznia. Jobbára kívülállóként teheti ezt leginkább, ám akkor épp a tárgyául választott *társadalom, közösség és egyén lesz tőle távoli-idegen*. Kevés olyan társadalomtudományi terület van – s itt most ezek közül több is jelen van, a néprajztól a narratív történettudományon át a kulturális antropológiáig vagy a helytörténetírásig –, amelyen belül maga a „társadalmi tárgy" lehet, sőt kell is legyen reflektálható, élő közösség. Van viszont számos olyan nézőpont, mely ennek a belátható dimenziónak, tudományos vállalásnak is azt a feladatot adja, hogy legyen realitásközeli, válaszadó és kérdező közelségben a megismerhető közösségek és egyének körében. A Társadalom így nem marad pusztán egzakt „tárgya", hanem élő alanya lesz az ismeretközvetítő tudásoknak, és a tudomány állításai nem korlátozódnak csupán a tudósok nyilvánossága körére, hanem kiléphetnek a társadalmi

nyilvánosságba, a közösségépítő törekvésekbe, a kollektivisztikus létmódokat segítő gyakorlatba.

Ehhez azonban hosszú út vezet. Mindenesetre: ha egy közösséget építeni kell, akkor az nem létezik magától, léte nem pusztán biológiai-fiziológiai szükségletekből fakad automatikusan, hanem szociális struktúraformálás eredménye, intézményesült alakzata is kell legyen. Az intézmény fogalmára még szeretnék visszatérni majd, előbb azonban engedjék meg, hogy korunk és közelmúlt időink közösségkonstrukciós tematikáinak néhány példáját, majd napjaink „sokféle modernitásfelfogásainak" javai közül vett alkalmi mintákból idézzek föl ehelyütt. Ennek a közösségorientált kultúraképnek elméleti és egyúttal gyakorta empirikus anyaga irigyelni valóan (vagy a puszta szakmai ismeretekre építve valamiképpen) „az élet értelmének" ismeretét közvetíti, a *kortudat tematizálását* láthatja el. Egy-egy történelmi korszak tudományos közelítése (példaképpen a közösségelméletek, a válságtanok, a humanista deklamációk kulturológiai programossága, vagy számos esetben a lokalitás helyének és szerepének körvonalazására vállalkozó kisebbség-, politika- vagy történettudomány is) rendszeresen magára veszi az önként vállalt, esetleg a reá kirótt felelősséget, hogy az Emberről, a települési térről, a Közösségek ezt megtöltő szerepéről úgy beszéljen, mintha egy üres tartály állna rendelkezésére, melyet rendszerrel, tartalommal, célokkal, értékekkel és normákkal kívülről lehetne mintegy „megtölteni". Nem fölismerni, leírni, belátni, elfogadni – hanem kimunkálni, megépíteni, elfogadtatni... Számos elmélet a kultúrát és a közösséget valamely kognitív térképnek tekinti, mely „leképezhetőséggel" bír, mint az egyén mintázata vagy a csoportszerkezet is, ennek pedig ebben a felfogásmódban nem saját maga, hanem a kutatói hivatástudattal közeledők a hitelt érdemlő szakemberei (így mondjuk a pedagógusok, értelmiségiek, politikusok, közösségfejlesztők, lélekpásztorok, művészek stb.). A szociológia- vagy politikatudományok számos korszakban ezt a „megismerési" célt és funkciótudatot vették magukra, még mielőtt rájöttek volna, hogy a szaktudomány legott kilép medréből, ha például

a szabadság, a közvetlenség, a társadalmi távolságok, a kollektív értékek, a normatív hagyományok belső szabályrendszerét kívánja (úgymond „társadalmilag formálható szabadsággal") megtölteni. Az ötvenes-hatvanas évek szociálpszichológiája, a hetvenes évek amerikai és német szociológiatudománya, a nyolcvanas-kilencvenes évek nyugati politikatudománya (de még akár a kelet-európai szociológia normatív szerepvállalásának számos irányzata is) igen közel állt ehhez a mesterkélt, „modellalkotó" feladattudathoz, s csupán kevesek kezdtek rákérdezni arra, vajon a szocialitás feltételeinek reflexiója lehet-e magának a kritikai szociológiának, empirikus politikatudománynak, aktív szociálpszichológiának szerepköre, s vajon nem a tudomány puszta legitimációjáról, térkereső és térfoglaló szereptudatáról van-e itt szó, mellyel maga is részt kíván magának a tudható tudások, a szocialitás belátása és az értelem szabályozása feladatát egyfajta megismeréstudományi programmá változtatni akaró törekvésekből.

És itt engedtessék meg egy igen rövid kitérőt tennem a megértés, az ismeret, a közös nyelv felé. Éppen ide indulásom előtt hangzott el a Budapesten most frissen bemutatott két Csehov-darab színrevitelének kérdései közt az a döbbent rendezői-dramaturgiai felismerés, hogy a „papíralapú", nyomtatáscentrikus, egykor a felvilágosodás és a tudás demokratizálódását elősegítő könyvben, regényben, színpadon felmutatott művek mára, korunk fiatalabb korosztályai számára immár érthetetlen nyelven, érdektelen problematikával foglalkoznak. A weboldalakon és blogozási-chatelési kapcsolattartás szintjén épülő mindennapi közléskultúrában az irodalmi művek emelkedettsége, fordulatai, jelentéshorizontja, terjengőssége és árnyalt emberképe majdhogynem alig érvényes közlésmódok immár, sem színházat, sem regényt nem lehet szinte a kor széles befogadói közegére érvényesen megalkotni, mert nem ismerik, nem értik, nem használják, nem reflektálják a verbális szerzői közlés java részét, sem a közösségi, sem a magánmítoszokat, és így tovább. Minthogy konferenciánk egy meghatározó részében közírói, irodalmári, publicista- és közgondolkodó- vagy politikusnemzedékek sorát érintő előadásokra is sor kerül, hadd

jelezzem ennek mint kérdésnek fontosságát – de rájuk hagyva a példák felmutatását. Már csak azért is, mert az egyén és közösség viszonyában a múlt hagyatékára és a jövő perspektíváira érdemben reflektálni próbáló szaktudományok – lám, a közönség soraiban ülők nemzedéki hovatartozását és társadalmi tagoltságát is tesztelhetnénk e téren – szinte alig találhatnak érvényes megszólítási módot a jelen társadalmi korosztályok felének elérhetéséhez. Más nyelveket beszélünk, még ha talán ugyanazt értjük is. Talán sosem volt ez másként, sosem lesz egyéb módon – ezt nem tudhatom –, mindenesetre a valószínűleg főként vizuális hatás okán ekként megtervezett konferenciaplakát és programfüzetcímlap is kiválóan érzékelteti az egyén elkülönültségét, közösséghez-tömeghez képesti másszínűségét, egyedi formáját és sajátos távolságát attól a sodrástól, amely a tömegkulturális világban körülveszi, körülzajongja, és itt a vizuálisan plasztikus vöröses tömegmintában is szinte szigetbe zárja az egyént. Ez a relatív szabadság, az egyéniség lehetőségének, az egyén „világba vetettségének" és a tömegtársadalmak korában mindennapossá váló szabadságkorlátozottságának – azt hiszem – illően és sokatmondóan kifejező jelképes rajza lehetne.

Ennyiben persze, s ezt a „visszakereső" modellnyomozást vállalva az egyén és közösség, az egyéniség beágyazottsága, a személyiség és miliőjének viszonya nem mai, hanem matuzsálemi korú történeti kérdés. A kritikai tartalmú közelítések, bíráló vagy közösségkonstruáló tudományos felfogásmódok (Simmel, Durkheim, Ortega y Gasset, Weber, Marx, Tönnies, LeBon, Goffman, Spencer, Freud és megannyi más teoretikus példái) némiképpen válaszul is szolgáltak a polgári fejlődéstörténet kurrens kérdéseire, s nem elégedve meg az értelmezéssel, olykor ellenpontozni is törekedvén a személyiség mind erőteljesebb kiszolgáltatottságának gazdasági vagy jogi, mentális vagy történeti státusképét a maguk orientáló vízióival, elősegíthették a még szélesebb idői perspektíva alkalmazását vagy a még részletezőbb *közösségtanulmányok* alapozását. A közösség mint „totális egység" felfogástörténetébe ékelődő más interpretációk a felvilágosodás kori „rend- és

szabadságképzetek" kantiánus programossága felől a reflexív társadalomkutatás vagy negyedszázadon át tartó legújabb kori vitáit követően (nagyjából a háborús éveket és közvetlen időkörüket leszámítva a XIX–XX. század fordulójától a korai hatvanas évekig) a szocialitás és a szubjektivitás együtt tematizálásával egyfajta „értelemkritikai társadalomelmélet" megfogalmazására törekedhettek. Ebbe erőteljes hatással tört be Európa egyik oldalán a monolitikus-kommunisztikus személyiségideál nagyrégiónyi kiterjesztése, másik oldalon, a Nyugat beteljesült „alkonyataként" az a féktelenné vadult individualizálódás, melynek akár közösségelvű, akár egyén- és személyiségmentő ellenideológiái (Sartre, Arendt, Riesman, Marcuse, Derrida, Foucault, Habermas, Offe, Luhmann stb. művei) sem voltak elegendőek ahhoz, hogy közös és univerzálisan érvényes európai vagy euroamerikai (rá)ébredést hozzanak a tömegek szerepét továbbra is macchiavellista felfogásba szorító hatalompolitikák kontrasztjaként.

Nem várható senkitől, így ehelyütt és tőlem sem, hogy az egyéniségfelfogások és a közösségvíziók komplex történetét fölvázoljam laza bevezetőként (ehhez éppen a térség kiváló szakembere, Hódi Sándor kétharmad életműve is szolgáltat elegendő anyagot még kisebbségi aspektusból is, de a szociálpszichológia elmúlt százötven évének főműveire sincs itt mód még utalni sem). Hangsúlyosabb kérdésnek tartanám épp az egyén- és közösségmegismerés kérdéskörében az utóbbi évtizedekben erőteljesebb hangsúlyt kapott makro- és mikroszociológiai értelmezések fölidézését – ám ezek is (főként, ha a magyar tudományosságot is átható vagy serkentő gondolkodástörténeti vázlatba kellene illesztenem) sokszorosan meghaladnák az itt rendelkezésemre álló időt. De nem kívánok a tudomány ünnepén épp attól a feladattól menekedni, hogy legalább a megismeréstudományi kísérletekből annyit ne hangosítsak ki, amennyiből kitetszik: a társadalomtudományok jó része megpróbál elméleti kapaszkodókat keresni – néha-néha közvetlen közelségből afféle „útmutatásokat" is megkockáztatva –, de alapvetően azért mégsem erre valók ezek a tudásterületek. Társadalmi vagy tudósközösségi késztetésre, vitákba szállva vagy

korszakos önigazolást keresve egyes teóriák még úgynevezett „válaszokat" is adnak, de ezek időbelisége, térbeli érvényessége igen változékony és esetleges, alkalmilag még önigazoló is: konferenciánk előadásai közt is szerepel neofolklorizációs és kortudatos tematika, melyek ezekről biztosan pontosabbat és közvetlenebbet tudnak majd mondani. „Magyarságtudományi" vagy megismeréstudományi szempontból alighanem azok a teoretikus közelítések lesznek inkább kiemelhetővé, hangsúlyossá mindezen korszakos gondolatok közül, melyek meggyőződéssel vallják, hogy saját funkciótudatuk azért érvényes, mert meg kell adniuk, át kell nyújtaniuk a társadalomnak a *közösségről és egyénről való tudás komplex képét*, rá kell ébreszteniük a társadalmakat a nyilvánosság körei kiépítésének fontosságára, és a (hatalom- vagy társadalom) kritikai attitűdöt a társadalomtudományos gondolkodásmód belső lelkiségévé kell avatniuk rendszertipikus határokat vonva vagy ezeket bomlasztva is a megismerés- és értelmezésmódokban.

Ez a fő törekvés, önigazoló szándék vagy korszakos feladattudat a hatvanas évektől (szinte napjainkig) elnagyoltan két nagyobb csoportba tagolható interpretációt tett érvényessé: a struktúraorientált és a kultúraorientált felfogásmódok kialakulását segítette elő. Az egyén, a csoport, a közösség és a társadalom mintegy másfél vagy egy évszázados változása már egyre kevésbé tette lehetővé, hogy a társadalomtudományok huszadik század során legrangosabbnak számító képviselői, Max Weber, Tönnies, Durkheim, Schütz, Spencer és mások teóriáit mint a kortárs világokban mindenütt konkrét példákon visszakereshető ismeretanyagot alkalmazzák vagy fedezzék fel újra meg újra. S mert a saját korukban vizsgált társadalmak maguk is jócskán megváltoztak közösségeik, egyedeik, csoportjaik, tagoltságaik, kiterjedéseik, szabadságaik vagy intézményeik köreiben, a modernitás korában immár egyre inkább lehetetlennek tűnt, hogy változatlan elvontságban még ugyanazon „általában vett" társadalmi világokról szóljanak továbbra is a kutatók. Főképpen ha közösségkutatók. A közösségnek az a XIX. századi értelme, amely még Tönnies szövegkontextusában, éppúgy tartalmazta a „kölcsönös támogatást és igenlést, mint köl-

csönös gátlást és tagadást", illetőleg „kölcsönös és közös, összekötő érzületet, a közösség egységes akaratát egyetértésnek (consesus) tekintette, [...] különös társadalmi erő és rokonszenv" rendszeréről szól, mely „az embereket egy egész tagjaként tartja össze"[2] míg „az egyetértés bensőséges ismeretén nyugszik",[3] de annak hangsúlyozásával, hogy „a baráti és ellenséges hangsúlyok és szenvedélyek alapját ugyanazok vagy hasonló feltételek képezik", hátterében „a közösség nagy alaptörvényeivel", megértéssel és egyetértéssel, rokonsággal és barátsággal, természetes érzelemmel és tartós viszonyokkal.[4] A közös szokások és hitek, amelyek a nép tagjainak „s életének egységét, békéjét jelentik, de semmiképp sem biztosítják", igencsak átalakultak a „birtoklás és élvezet, védelem és óvás" révén.[5] A háború utáni fejlődési koncepciók közösségverziói egyre többször eltértek a háborútól nem érintett térségek/világrészek teóriáitól (a „primitívek" leírásaitól), a mind ismertebbé váló és nyugati féltekére is kiható keleti közösségelméletek részben alternatív képzetet is formáltak a növekvő individualizmusélményekkel szemben, a szocialisztikus képzeteknek viszont sokat ártott az orwelli társadalmak vagy a szolzsenyicini gulágok felvilágosító természetrajza. A nyugati „szervezet-ember" és a kelet-európai „falanszterlakó" különbségei ezért nem is csak a szociálpszichológiai elméletekre vagy politikai lélektani megfigyelésekre voltak súlyos hatással, hanem a szépirodalomra éppúgy, mint a közösségszervezésre, a hagyománytartó falusi világra ugyanúgy, mint a városi proletár vagy polgári kiszolgáltatottság, értelmiségi „rétegtudat" vagy a struktúra más szereplőinek életszférájára. A (falusi, tanyai, pusztai, szaharai, esőerdői vagy hegylakó) „hagyományos közösségek" újrakeresésének, egyfajta neofolklorizáció kezdeteinek évei is voltak ezek, s ha nem is váltak a társadalmi rétegződés közösségi komponenseivé, de újbóli témává avatásuk megerősítette az alapkérdést: A posztfeudális, „reális szocializmusban kifejlődő" vagy a későbbi „posztmateriális" közösségek kollektivitások-e még a mélyebb és tartalmasabb értelemben, vagy csupán szerkezeti elemek a társadalmi gépezetben, cementlapok az „alapban" vagy strukturális hordozók a „felépítményben"...?

[2] Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom.* Budapest, [1887] 1983, Gondolat, 26., 30.

[3] Uo. 31.

[4] Uo. 31–33.

[5] Uo. 34.

Az Egyén mint társadalmi szereplő, aktor helyének és „funkciójának" redukált képletét kínáló funkcionalista vagy posztmaterialista felfogásmódok a közösségi szerepkeresés terén egyre növekvő szkepszissel regisztrálták az emberszerep kész mintáinak halványodását. Ugyanakkor a Közösség mint a társadalmi egyének mozgáspályáit behatároló univerzum formális funkciójának meghatározása (vö. a nyolcvanas évek hazai vitáit az akkor kezdődő „helyi társadalom kutatások" határairól és tapasztalati anyagáról) mégoly gyakori „triviális" vagy idealizált képletekbe kényszerítése ugyancsak félrevitte a két főszereplő viszonyrendszerének ábrázolását. Az „ösztöneitől cserbenhagyott lény" (az Ember) iránykeresési, értéktételező, stabilitásra berendezkedő, összehangolt együttműködést tételező felfogásmódja[6] a kutatásokban és teoretikus-ideologikus megközelítésekben részint rendszermodellekben látszott leírhatóvá lenni (pl. Parsons, Myrdal, Hogbin, Papp Zs.), részint pedig intézményelméletekben, melyek az egyén szerepét a struktúrában betöltött helye szerint regisztrálták, de nem csupán helyi értéke, hanem hasznos tevékenysége, társas kapcsolatai alapján. A polgári filozófia legragyogóbb teoretikusai például nem csupán valami „univerzális mintán" dolgoztak a nyolcvanas évektől kezdve (sem Nyugaton, sem Kelet-Európában), a krízisteóriák nem tiszta és elvont kategóriákba tagolták regionális felfogásmódjukat, hanem a társadalmak saját világainak tudományos felfogásmódját egyre inkább áthatotta a cselekvések racionalitását az *individuum felől* tekintő felfogásirányzat is. A másik, jobbára korábbi irány, mely a *társadalmi cselekvések elméletét* tükrözte, az Én és Te viszonyát, a közösségek természetrajzát immár nem e kölcsönviszony átélése, „szubjektivitása" felől közelítette meg, hanem az individuum szerepét, a „társadalom mint egész" és a „közösség mint totalitás" lehetséges megismerését a közösségeiben föloldódó személyiség képletére vetítette ki, a társadalmat nem mint szociális rendszert kezelte, hanem valamiféle „funkcionális absztrakcióként" beszélte el (erről Karácsony András írt részletes ismertetőt Helmut Schelsky „antiszociológiáját" elemezve).[7]

[6] Gehlen, Arnold: Antropológiai kutatások. Az intézmények értelme. In Balogh József szerk.: *Modern polgári szociológia. Szöveggyűjtemény.* V. kötet. Budapest, [1961] 1968, Tankönyvkiadó – ELTE Bölcsészettudományi Kar, 62–65.; Malinowski, Bronislaw: A funkcionális elmélet. In Huszár Tibor – Somlai Péter szerk.: *A szociológia története 1917–1945 között. Szöveggyűjtemény.* II. kötet. Budapest, 1974, ELTE BTK – Tankönyvkiadó, 227–230.

[7] Karácsony András: Helmut Schelsky „antiszociológiája" [online]. *Elméleti Szociológia,* 1995. 2. sz. 5–16. http://ebooks.gutenberg.us/Wordtheque/hu/AAACGI.TXT

Schelsky és az intézmények/személyek cselekvéslogikáját firtató kutatók (Gehlen, Claessens, Craig) nemegyszer funkcionálisan/antropológiailag értelmezték a cselekvéseket, fölosztották az életvilágokat szociális rendszerekre, rendszerhez kapcsolódó cselekvésekre, valamint úgymond „minden egyéb másra", így intézményesülési állapotokra, funkcionális szerepekre, absztrakciós fokokra, „alapokmányokra", „abszolút motívumokra", konszenzusra, legitimációra stb. A német társadalomtudományban korszakos hatású jogantropológiai szemléletmód, amely nem puszta „jogeszményekre" utal, amikor egyedről, személyről, „önmagának abszolút célokat kitűző" lényről beszél, éppen Schelsky kritikai szociológiai álláspontja alapján tanúskodik arról, hogy a társadalom – miként a „lélek" a pszichológiában vagy a „szellem" a filozófiában – már inkább egyfajta metafora, nem pedig az elmélet egzakt tárgya. Az eme felfogásban szereplő egyén Schelskynél olyan lény, „akinek döntésétől függ a tudatos, célmegvalósító emberi cselekvés »abszolút végcélja«, de szükséglet számára, hogy ezt a döntést meghozza".[8]

Ámde mondhatja-e bárki és bárhol, hogy a mi közösségünk puszta metafora? Vagy hogy talán számadatai alapján már nemcsak az, hanem családok hálózata, falu, kisváros, kisebbség vagy „súlyozott többség" inkább? Úgy vélem, nem, s valamely „elvont", akár idealizált közösségről okoskodni én éppen az egyén szerepe és terepe, léte és környezetével való szimbiózisa, integráltsága alapján nem tudok, vagy nem látom érdemesnek. Viszont azt tapasztalom, a szociológiai, demográfiai, statisztikai, s akár a történeti vagy kisebbségkutatási dimenziókban efféle „számszaki közösségmeghatározás" oly gyakori, hogy ezekről épp az egyén „nevében" kell most tagadóan fogalmaznom. Talán túl direkt bizalmatlanság jele ez a kvantitatív kutatásokkal szemben, de ezek adatszerű felelőtlensége idejekorán eluralta a társadalomtudományos „(látszat)objektivitás" szerepkörét, s oda be nem engedte jó időn át a kvalitatív kutatásokat, emberközeli szempontokat, lakospárti településleírásokat vagy szerepek és kölcsönös viszonyok alapján Közösséget tételező (megengedő, kimutató, feltáró,

[8] Schelsky, Helmut: Die Erfahrungen vom Menschen. *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik,* 1979. 168. Idézi Karácsony 1995.

belátó) felfogásmódokat. Nem mindenki teszi meg ezt a minőségi/mennyiségi, kívülről/belülről, elszigetelten/komplexen, pillanatfelvételként vagy kontinuitást vállalóan elvhű distinkciókat, de napjainkhoz közeledve a tudománytörténeti átalakulások mindegyre határozottabban hajlanak a minoritás-központú, kisközösségre fókuszált, struktúraközi belátásokat vagy „neotribalizmust" kereső elméleti irányvonalakhoz – s ez is megfontolásra érdemes, vajon miért teszik, kik, hol és hogyan teszik...

A korszakos jelentőségű Arnold Gehlen például az ember „világra nyitottságával" és épp ily súllyal „hiánylény" mivoltával kapcsolta össze az intézményproblematikát, és ezzel antropológiai jelentőségük alapján értelmezte a korai intézményelméleteket. Egykori strukturális antropológiai alapkönyve[9] a funkciófogalom révén „a társadalmi élet folyamatait mint a konstans, az emberi természetben megalapozott igények és szükségletek számára létrejött teljesítményeket ragadja meg. A jogszociológia ezen megközelítése a jogot mint az antropológiailag megalapozott emberi szükségletek teljesülését magyarázza. A modern antropológia (Scheler, Plessner, Gehlen) és mélypszichológia (Lorenz) már nem beszél az ember ontológiailag egyértelmű, »rögzített« természetéről, hanem a biológiailag megalapozott szükségleteket a megvalósulásukban variábilisnak látja. Az ember »hiánylény« – vallotta Gehlen. Világra nyitott, nem specializált, így intézményekre van szüksége. A társadalom funkciója, hogy az ember biológiai ösztöneit ellenőrizze és irányítsa. Az intézmények funkciója: az ösztönként hiányos emberi viselkedés irányítása. Amennyiben az intézmény a jog forrása, akkor az antropológiai jogszociológia a jogra mint az embert ellenőrzőre, irányítóra tekint".[10] S a jog antropológiailag megalapozott szükséglete ugyan látszólag távol esik konferenciánk kétszereplős témakörétől, ám a kulturális szükségletként értett jog mint a közösség intézményeinek létindoka mégis komoly súllyal van jelen a korszak társadalomtudományi kutatásaiban.[11] Sőt épp a tradicionális kulturális antropológia fontosabb megállapításai szolgáltak a szociológus-jogelmélénc Schelsky számára kiindulópontként az intézményeket mint az em-

[9] Gehlen, Arnold: *Der Mensch* [S. l.], 1941, [s. n.]. [Magyar fordítás: *Az ember*. Budapest, 1976, Gondolat.]

[10] Karácsonyi 1995.

[11] Gehlen, Arnold: Antropológiai kutatások. Az intézmények értelme. In Balogh József szerk.: *Modern polgári szociológia. Szöveggyűjtemény*. V. kötet. Budapest, [1961] 1968, Tankönyvkiadó – ELTE Bölcsészettudományi Kar, 48–65.; Landmann, Michael: Filozófiai antropológia. Uo. 66–98.; Plessner, Helmuth: Az organikus fokai és az ember. Bevezetés a filozófiai antropológiába. Uo. 99–125.

beri szükségletek objektivációit megnevező felfogásban: úgy képzelte el, hogy az örök ideák és a társadalmi szervezetek stabilitása valamifajta változatlan statikusságot kölcsönöz az intézménynek, s bár Gehlen aprólékosan ismertette a „lélek történeti" alakulását (a példa kedvéért a modernség szubjektivitását), de intézményelméletében ezt a szempontot nem következetesen alkalmazta, ezért Schelsky úgy vélte: Gehlen társadalomfelfogásában az időtlen intézmény fogalmának központi helye nem teszi lehetségessé az intézmény és jog viszonyának objektív tematizálását. Nem sokkal később Habermas nézőpontját már mint Gehlen „intézményellenes" felfogásának ellendiskurzusát nevezhetjük a kor irányadó beszédmódjának. Talán máig legfontosabb nyilvánosságtörténeti opusaiban[12] „már szembeállította a »funkcionalizálódott« közvéleménnyel az informális, személyes, nem nyilvános csoportok kommunikációs folyamatait, s a diskurzus már akkor fontos kategóriaként jelent meg. A diskurzus nem intézmény, hanem inkább »ellenintézmény«. [...] Ettől eltérő módon, de ugyancsak a jogi problematika figyelmen kívül hagyásával jellemezhető Dahrendorf társadalomelmélete, [aki] az osztály- és szerepelmélet összekapcsolásával szerzett hírnevet. A szocialitás alapegységének, a szocialitás építőkövének az uralmi viszonyokat tartotta. A modern társadalmak osztálykonfliktusainak alapszerkezetét a mindenféle uralmi viszonyban fellelhető »uralmi helyzet« és »alávetett helyzet« közötti szerepek elválasztásában ragadta meg. Nemcsak a weberi »hatalom-uralom« megkülönböztetésen lépett át, hanem a hatalmi érdekben feloldotta a jogot is".[13]

S ha ez mint korszakos teoretikus vita látszatra távol esne Egyén és Közösség viszonyától, érdemes számításba vennünk, hogy a hatvanas években még a „morálként felfogott politika", az „ésszerű politika", az „igaz társadalom" antik hagyományokra kacsintgató vagy aktuálpolitikai tónusú felfogásmódja a közösséget valamiféle „nem egyénként" fogta fel, a hatalmi kormányzást jogi kérdésnek, a társadalmi legitimációt pedig az uralmi rend elismerési vagy elismerést megtagadó gyakorlatának, melynek közvetítő eszköze mindig az *intézmény*. Schelsky szerint ugyanis az

[12] Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, 1962, Gondolat; Uő: *Theorie und Praxis*. Neuwied, 1963. Idézi Karácsony 1995.

[13] Karácsony 1995.

intézmény egyén és közösség szükségleteiről gondoskodik, köztük meglévő/hiányzó harmóniákat, dinamikákat formál, biológiai és szervezeti stabilitást biztosít (és generál maga is), hierarchizálja ezeket, változásokat eszközöl, ha szükségesek. Ebben a kulturális antropológus Malinowskihoz nyúl vissza, akinél az intézmények mindig szükségleteknek, másképpen nevezve: sajátlagos strukturális funkcióknak szintézisei, melyeket hierarchizál, „magasabb fokú" vagy „levezetett" kulturális szükségletekké alakít biztosítva ezzel a stabilitást a biológiai alapösztönöktől a közösségi értékekig és életmódig. Shelskynél az intézmény nemcsak a stabilitási tényezők, hanem a folytonos változás, dinamika fenntartója is, mely révén a társadalmi közösségek új szükségleteket s ezzel új meg új intézményeket hoznak létre és elégítenek ki, körkörösen generálva egymást. „Schelsky[14] intézmény alatt olyan szociális képződményt értett, aminek az időszerűsége és stabilitása mélyebben megalapozott a tervező célszerű cselekvésnél, és aminek a funkciója kevésbé helyettesíthető a társadalmi élet számára, mint a tudatos célokból és érdekekből gyorsabban létrejövő szervezetek funkciója. Intézmények ugyan létrejöhetnek szervezetekből, de e kettő nem azonosítható."[15]

A hatvanas-hetvenes években megszaporodó intézmény- és szervezetelemzések a szükségletek teljesülésére, funkcionális sikerességére, szocializációs és integrációs hasznára fókuszáltak, majd ráébredtek, hogy mindez társadalmi viselkedésmódokat, eszméket, tudati struktúrákat is generál. Shelsky már ezen intézmények „tudati oldalának" meghatározásával a modern kritikai és reflexív szubjektivitást szorgalmazta jelezve, hogy a „modern intézmények csak úgy képesek stabilitást elérni, ha tekintetbe veszik a célképzeteket, eszméket, azaz a felfokozott szubjektivitás szükségletét". Vagyis nem a résztudományok absztrakcióit akarta „egész emberré" szintetizálni, hanem ezeket az absztrakciókat akarta átvilágítani annak a reflektáló absztrakciója révén, amit az emberben az empirikus-analitikus gondolkodás nem ragad meg. Schelsky elméleti célja határozottan megfogalmazódott: az individuumból (az én-te viszonyból) kiinduló weberi, schützi elméletet

[14] Schelsky, Helmut: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*. Düsseldorf–Köln, 1965, Diederichs, 33–55. Idézi Karácsony 1995.

[15] Karácsony 1995.

és a rendszerszemléletet a társadalmi cselekvés magyarázata során össze kell kapcsolni. Ezek nem kizárják egymást, hanem komplementerek, vagyis az intézményelméletnek ezeket valamiképp össze kell kötni. Az említetteken túlmenően Schelsky azért is részesítette előnyben az „intézmény" fogalmát a „szociális rendszerrel" szemben, mert az előbbi absztrakciós foka alacsonyabb, s így a realitásközeli szociológiai megismerésmód számára alkalmasabb fogalmi eszköz. Az intézmény értelmezésének történetében Spencer az intézmények statikus elméletét fejtette ki, majd a szükségleteket funkcióként megragadó Malinowski elmélete jelentett fordulatot, aki a cselekvések során kielégített funkciók, aktivitások csoportszerű szerveződését nevezte intézménynek. Az intézmény és a szabadság kérdését nem egymást kizáróként, hanem összekapcsolódóként látta. Az intézményelméletnek éppen az az alapkérdése, miképp lehet szabad az ember az intézményektől és az intézményekkel szemben? A személy autonómiáját – Riesmannal vitatkozva[16] – nem a társadalomkívüliségben látta megalapozhatónak. A társadalom és a személy szembeállítása nem reális ellentét, hanem analitikus különbségtevés, mégpedig azért, mert a társadalomban egyaránt megtalálhatók a személyt védő és a személlyel ellenséges szociális folyamatok, struktúrák. Milyen, a személy autonómiáját, integritását fenyegető tényezőkbe ütközhetünk?

Az anonimitásba, speciális racionalitásokba, atomizálásba az ipari társadalom munkahelyein, a reklám uralmába és a személyes tapasztalatok helyett álló kép és hang által közvetített világismeretbe a médiában, bürokratikus szuperszervezetekbe a tervező és igazgatott társadalomban, az ember lelki és szellemi életét megváltoztató uralmi technikákba a társadalomtudományokban (pszichológia, pszichiátria, pedagógia, publicisztika, közvéleménykutatások). A kiszolgáltatottság hálójában miként talál támogatást a szabadságára törekvő ember? A szabadság nem adható fel, mert „a szabadság az emberi egzisztencia kontrafaktuális életcélja".[17] Schelsky szilárd meggyőződése, hogy a személy autonómiája csak „társadalmi" cselekvő lényként reális. Az ember „jogi" személyként

[16] Schelsky 1965, 41.

[17] Schelsky, Helmut: Die Erfahrungen vom Menschen. *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik,* 1979. 24. sz. 211. Idézi Karácsony 1995.

képviselheti cselekvési igényét másokkal, a társadalommal szemben. Az autonómia alapja, hogy „jogi" személy, azaz személyének lényege „társadalmi". Amikor Schelsky az individuális szubjektivitás és a szociális objektivitás összekapcsolásával alakította ki intézményfelfogását, akkor ebben egyértelműen kifejeződött az antropológiai megalapozás igénye. Ez nemcsak azért kapott fontos szerepet, mert Schelsky szenvedélyesen érdeklődött az amerikai „kulturális antropológia" (mindenekelőtt Malinowski) újszerű művei iránt, hanem ebben a német idealizmus hagyományával való szembehelyezkedése is kifejeződött, vagyis az, hogy nem akart az „empirikus" megalapozásról lemondani. A filozófiától az antropológián keresztül vezetett a társadalomtudományig ívelő híd, s ezen a hídon Schelsky igencsak tudatosan kelt át. Schelsky elhatárolódása a parsonsi rendszerelmélettől nem magyarázható azzal az egyszerű tétellel, hogy Schelsky az „egész ember" védelmében szólalt fel, s így szükségképp problémát jelentett számára az „individuum eltüntetése".[18]

Schelsky szemléletváltozásának aprólékosabb idézése itt most látszólag indokolatlannak tetszhet. Ám érdemes figyelembe venni, hogy a magunk posztszocialista közösség- és egyénképe korántsem független a társadalomtudományok által definiálni kívánt egyén- vagy közösségfogalmaktól, illetőleg e teóriák változás- vagy fejlődéstörténetétől. Schelsky korszakos hatásában benne van Gehlen kritikai értékelése is. Ama felfogásé, amely Luhmann teóriájával áll szemben, utóbbit a rendszerelmélet konzisztens volta (vagy képzete) fejében szinte feledni látszott, hogy a cselekvéselmélet nem csak rendszerfunkcionalitásból és ennek perfekcionista képletéből áll. Helyette azt húzta alá, hogy a cselekvő lények és „környezeti funkcióik" csak részben építkeznek politikai integrációs viszonyrendszerből, de Malinowski nyomán már sejthetően a biológiai ösztönök ellenőrzése és irányítása alapján az intézmények irányító és ellenőrző funkcióin túli jellegére is érdemesnek tartotta utalni. Ebben az értelemben gondolt Schelsky az antropológiailag megalapozott szükségletek keretében a célszerű cselekvés tudatosságára, az intézmények

[18] Karácsony 1995.

ebben kialakított kreatív szerepére, az individuum befolyásolásában a fölérendelt társadalmi erőkre is. Értelmezésem szerint épp ez az a politikai vagy kulturális tőke, amely egyén és közösség közötti határterületeken, cselekvési folyamatokban, szituációs játszmákban a szabad és tudatos lét feltételrendszereként érvényesül, áttételesen befolyásolja a szociális viszonyok összességét. De úgy látom, bizonyos kötöttségekkel. Ezek közül az első az, amikor az egyén képes és tudatos szabadságépítő aktivitása révén hajlandó is megkonstruálni a maga társadalmi határait, egyén és csoport, csoport és másik csoport, csoport és közösség, közösségek és össztársadalom közötti viszonylatokat. E téren *az egyén már magában állóan is intézményként viselkedik* – ha nincs is székháza vagy adószáma, igazgatósági tanácsa vagy portása, privát vécékulcsa és extra parkolóengedélye. Már Schelskynél is látható az egyén terébe vetített „viszonosság", mely a partnerek közötti (csoport, család, törzs, közösség stb.) reciprocitásról, interakciós tartalomról szól. Sosem a társadalom egésze, csupán nagyobb vagy kisebb csoportjai kerülnek viszonyrendszerbe, csakis az individualizált partnerkapcsolatok formálják a tényleges kölcsönhatásokat. Ugyanitt vizionálja a jog „személyre vonatkozását" és a jövőre vonatkozás kiszámíthatóságát, vagyis a *stabilitás* igényét (Malinowskinál is alapkategória!), amely a különbözőségben meglévő egyenlőségeket, az uralkodók és az alávetettek társadalmi-politikai ellentétét, az uralkodó cselekvésében kifejeződő „kollektív" joggal szemben álló „individuum jogát" úgy interpretálja, mint „a kötelezettségeknek az uralom egyenlőtlensége közepette a jog révén elérendő egyenlőségét.[19] Ennek révén a személyre vonatkoztatott jog épp a szabadság-cselekvés feltétele az „egyenlőség a különbözőségben" elv részeként, meghatározottan konkrét történelmi helyzetben és feltételek között – ugyanakkor csakis ez teremtheti meg az ellentétes helyzetű egyének kollektív uralmi rendszerét, továbbá a hatalom jogát az uralkodásra, vagyis a legitimációt is. Nélküle a hatalom jog nélküli, a szubjektum tehát hatalmi forrás és ellensúly is. Ezért állítom, hogy akár (szimbolikus vagy környezeti interakció értelmében) az egyén *intézmény is*.

[19] Schelsky, Helmut: *Die Soziologen und das Recht.* Opladen, 1980, Westdeutscher, 134. Idézi Karácsony 1995.

Személyéhez kötött (jogiasult alapú) szerződésviszonya az állammal nem pusztán „objektív" és „szubjektív" jogok kontrasztjában gyökerezik, hanem (legalábbis a felvilágosodás óta és a modern polgári fejlődéstörténetben mindenképp) magában az uralmi formában megjelenő társadalmi kényszerekkel szembeni alapállapot, a szerződéselméletek bázisa, a személyek integrációjának alapja, hisz ezáltal teszik az egyént a szerepek hordozójává, önálló döntéshozóvá, kooperatív partnerré, s magának a társadalomszervezetnek elemi részévé is. Schelsky olykor ennél tovább is megy, midőn az egyén integráltságának és autonómiájának feltételévé teszi a szervezettel szembeni cselekvést, mely a szociális funkciók horizontján nemcsak társadalmi vagy csoportintegritás kérdése, hanem védelemre szoruló szerepkör is, sőt az egyén védelmének jogossága kifejezetten kihat az uralommal szembeni cselekvés terén túl a funkcionalitás szempontjából jól szervezett társadalomban együtt élő megannyi csoport, társadalmi szervezet és közösség belső dimenzióira is, melyeknek az egyén nemcsak szereplője, de alkotója is, nyilvánosságának és kollektív funkcióinak garanciáit jelentő *auktora*, formáló hőse.

Még bevezetőmben állítottam, hogy nincs más, *nincs is más közös vonás a közösségekben, mint az egyediség*, s azt is, hogy ez viszont jelen korszakunkban igencsak fogyatkozóban van. A közösség *önálló univerzumkénti* felfogását is ezért az egyén és közösség viszonyát belülről meghatározó természete alapján idéztem föl. A rugalmas kölcsönviszony tételezése annyiban tehát nemcsak logikai fikció, hogy az egyéni másságok mint közösségek közötti szigetek formálják a stabilitás képzetét vagy garanciáit, de egyúttal a másságtételezésekben és az idegenségkonstrukciókban is meghatározó jelentőségre tesznek szert, az előítéletes, fikciós, ritualizált retorikákban inkább „a Mások" reprezentálására vállalkoznak, amikor a legváltozatosabb átbeszélések révén az *átélésre épült mentális közelség bizonyságaival* bánnak, egyszóval: valamiféle közösségkonstruálásban vesznek részt.

Az átélés mint közösségi konstruktum nem ismeretlen a szociálpszichológia és a személyiség-lélektan elemzői számára:

a racionális érdekvezéreltség kontrollja, a csoporthoz-tartozás mentális tartalmainak korszakos lehetőségei vagy akadályai, az „in-group" és a csoportpozíció mindig is alaptétel az egyén közösségi érvényesülésében kiegészülve az idői momentummal, a psziché alakulásával, a körülmények szorításával, a csoportkohézió formálódásával és az interperszonális vagy csoportközi vetélkedések túlélési esélyt kínáló feltételeivel. Az érzelmi hovatartozás, önbesorolás szentimentális logikát követve mindig énhatárait is keresi, mikor közösségre talál, s fordítva is: nincs csoport, nincs közösség egy egyén kiteljesülési küzdelmeinek, énhatárai kiterjesztésének feltételegyüttese nélkül. Ha az idő nem kedvez a közösségnek, ha a nagyobb társadalmi cselekvési terek és normák csak retardálnak, a racionális-pragmatikus elvek kerülnek túlsúlyba leépítve a közösségi szolidaritás, kölcsönhatások, kapcsolati kultúrák hálózatát is, megbomlik a közösség, csoportokra esik az egység, egyénekre mállik szét a csoport is. Ez az a pillanat, mikor lehetőség nyílik a közösségi és szervezeti kultúrák rendszerét, a humánus létmódok és életformák méltó belátását intézmények és interkulturális találkozások lehetőségeként vagy akadályaként definiálni. A *Kultúrák és szervezetek (Az elme szoftvere)* című kötetben a szerzőpáros, Geert Hofstede és Gert Jan Hofstede a kultúrát mint mentális programot, relativizmussal és változásában értékelendő, de mérhető értéket tekinti, s a kultúra átélése, sokkja, közvetítése és a multikulturális megértés lehetősége válik tétté példázatos megjelenítésükben, melyben a „digitalizált metaforákból" nemcsak a tudásköztiség és tudományköziség sejlik föl, hanem maguknak a kutatóknak önreflexív világa, „mitudata", a hetvenes-nyolcvanas években nyújtott teljesítménye is. A szerzői szándékban rejlő üzenet, „a metaforák ölni tudnak" deklarációja egyaránt olyan megvalósult víziókat és detektált másodpolitikai folyamatokat enged sejteni, amelyek a mai kérdések közt a túlélés problematikáját húzzák alá. Az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben a rendszerszemléletű kultúra képeként sugározza a nemzeti kultúrákon belüli és azokon kívüli, nemzetközi egyenlőtlenségek imázsait, az interkulturális sokk folytonosan

jelenlévő kommunikációit egészen addig, hogy a személy és közössége kultúrák és szervezetek konvergenciáira, divergenciáira, erkölcsre és morális befektetésre épülhetnek csupán, mert enélkül az értékrendszerek csakis a drámai robbanásokra, közös szimbólumok devalválódására, a mentális szoftverek korlátainak hardverszintű kezelésére lesznek kárhoztatva, vagyis a tudatos kontroll elemi szükségességére, a szervezeti kultúrák relatív (vagy relativista, relativizáló) magasrendűségét kísérő esendőségre figyelmeztetnek bennünket.

Amit a közösségbomlás veszélyeiről, az identitásátrajzolódás kényszereiről tehát mégiscsak el kell mondani, s amit nem örömmel említek, de megfontolását kiváltképpen fontosnak gondolom, az a közösség személyiségkénti megjelenése és az egyén intézményként elgondolása mentén megfogalmazható. E téren talán nem jelzek új felfogásmódokat, de hangsúlyozom, hogy az egyén közösségfüggő mivoltának és a közösség egyén meghatározta karakterének változandósága (jó, ha nem több évezredes) kultúraképéhez hozzátartozik a kulturális örökség kollektivisztikus tartalma is – már ahol ilyen kitermelődött, megmaradt és átadásra kerül viszonylagos állandósággal. De közben a világ megosztottságának növekvő veszélye, mely a hidegháború időszakának lezárultával korántsem tűnt el nyomtalanul, nemcsak a kulturális értékek új atlaszának megformálását szorgalmazza, hanem a globális kapcsolatteremtés, kommunikáció és szimbolikus vagy metabolikus politika új „szoftvereinek" kialakítási, programozási esélyeit is. Ebben a kultúraközi globális szférában nem föltétlenül a világháló networképítési kísérletei az uralkodóak (még nem!), de csak akkor nem, ha a nemzeti kultúrák és a kultúraközi kölcsönhatások a sztereotípiák, etnocentrizmusok, dogmák és xenofóbiák mellett a nemzet alatti szintek kooperációjára, mentális programok egyenlőségi elveire, lokalitások és globalitások keresztmetszeteiben kialakuló interkulturális találkozásokra épülnek. Egyének és közösségek belső, közösségek és közösségek egymás közti, valamint e két szint társadalmi léptékű kölcsönhatásaira, melyek sosem elvont térben zajlanak, hanem nagyon is konkrét relációkban.

■■■

Alaptételem az volt előadásomat megelőzően, hogy a lakótéri (városi, falusi, szubkulturális, korosztályi, életmód- vagy értékközösségi) relációrendszer olyan emberi sokaságok funkcionális mivoltában kiemelt vagy struktúráját tekintve piedesztálra került helyszíne, ahol a legfőképpen érintettek egyéniségének éppen számossága, tömege okán nincs egymással érdemi kapcsolata, vagyis egymáshoz és közösségeikhez képest folyamatosan idegenekké válnak. Idegenségük nem okvetlenül a félelemmel és bizonytalanságokkal körülvett *ellenségre* jellemző vonás, hanem puszta léthelyzet, biztos pozíció a struktúrában, amely azonban nem egykönnyen és korántsem mindenki számára egyformán áttekinthető. Egyszóval, (alighanem már a falu is, de) a *város mint tételezett közösség*, kollektív entitás eleve magában hordja ama képtelenséget, hogy szervezett egésznek, társadalmi térben lehatárolt egységnek tessék, noha éppen határtalanságai vagy határátjárásai adják alapvonását. Ugyanakkor mindama felismerhető jegyek, amelyek tanyán, faluban, erdőben, pusztán vagy sziklaszirteken már messziről jelzik egy idegen *idegen* voltát, itt furcsamód éppen a térbeli közelség miliőjében öltenek idegenségálarcot. Olykor persze valódi arcuk ez... Minthaismerősök, kváziközösségiek tehát, látszatra „kezelhető közelségben" vannak egymással, s minden érintett szereplő jól tudja, hogy alapvonásukként *tételezhetően idegenek*, de más, kívülálló okok miatt vállalniuk kell, hogy e térbeli entitás valamiféle önálló közös vonással bír, mely vonás felismerhető, kezelhető, definícióra alkalmas, olyasmire, mint a szomszédság, társas-kapcsolati besoroltság, városlakói státusz, (lakó)polgári identitás stb. A filozofikus távolságból ez egyén és közössége konkrét miliőjébe közelítve tisztán láthatjuk, milyen globalizációs fenyegetettség veszi körül vagy fosztja meg olykor Zenta népét is, milyen belső korosztályi, vallási, életmódbeli, értékrendi és más kritériumok formálják végül, hogy hiába szeretnénk, szociálpszichológiai vagy történeti értelemben mégsem láthatók át a távolról egységesnek tetsző kisváros belső körei, a státuszok nem írnak le valódi sorsokat, csupán egyénekre épített szerephelyzeteket kínálnak.

Városról szólva szívesen és következetesen megkülönböztetem a tényértékű, az értékalapú, a lehetséges és a konstruált vagy elbeszélt közösségiséget, melyeket állandósult kölcsönviszonyok szüntelenül változó alá- és fölérendeltségi játszmái hoznak létre. A *városi másságok*, mint az uralomviselők, az elit, az underclass vagy a proletárosodó középpolgárság, a migránsok vagy a hajléktalanok különbségei nemcsak megjelenítői, hordozói a reájuk ruházott szerepeknek, hanem reflexív, esetleg interaktív formálói is e szerepképleteknek, de egyúttal fölismerhetővé teszik azt is, hogy a város mint társadalmi univerzum olyan önérvényesítési attribúciók gyűjtőhelye, olyan másságot befogadni kész helyszín, amely az *interferenciák* sajátságosan nagy tömegét képes hordozni hosszabb időtávon is.

E felfogásmódban a város mint értékkonstruktum a közösség és az idegen konstrukciójának is terméke. Olyasfajta szabályok, kategóriák, tervek és normák összessége, melyek alapján az emberek értelmezik a világukat, melyben legközvetlenebb szcenáriók formájában a maguk szándékait kivitelezhetik. S bár a világ népességének egyre nagyobb hányada immár nagyvárosi, de a falu mint *kollektivitás* közismert képzet maradt annak példázataként, ahol több generáció él lokálisan definiálhatónak tűnő térben, ahol a rokonsági hagyomány átláthatóbbnak tetszik, s e nézőpontból a város az *individualitás* szinonimájává lett, ahol mindezek hiányoznak. Megkockáztatnám a képzetet, hogy a városi lakosok, a poliszpolgárok összességére tekintő szemléletmódra akkor és ott, azoknak és akként van szükségük, akik a nem csoportszerű, nem is egyénre szabott kommunikációban érdekeltek: az idegenkénti definíció valójában egy hétköznapibb, de konstans jelenség megmutatkozása, kizárást és bekebelezést érvényesítő szemlélet. A tárgyiasított „közösségi ember", a személyközi kommunikációk és kultúraközi kölcsönhatások egyvelegéből kiragadott városlakó épp a tárgyiasítási folyamatban nyeri el úgymond közösségi tagságát, mert hisz anélkül talán csupán szám, adat, pozíció lehetne végül is. A közösség keresése mint szerepmagatartás a pszichológia régóta ismert jelensége, melyben az egyén énkövetési

és önmegfogalmazási gyakorlata olyasfajta szereptudat ébresztésére alapozódik, melyben a környezet kicsinylése lesz garanciája az én növekedésének. Ezáltal lehetséges, hogy a napi interakciók tömege az egyének többsége szempontjából úgy hat, hogy „maradéktalanul elfogadja a kulturális sémák által neki felajánlott személyiségformát, így aztán szakasztott olyanná válik, mint a többiek, amint ezt el is várják tőle. Az »én« és a világ közötti különbözőség eltűnik, s ezzel együtt a magányosságtól és a tehetetlenségtől való tudatos félelem is megszűnik.[20]"

A nagyvárosiság és az abban kiszolgáltatott individualizációs állapot persze nem vetíthető Zenta vagy más lokális szférák belső világába valamely triviális tükörrel. De épp a helyiek a megmondhatói, mennyiben érvényes ez itt és így.[21] Magam azt tapasztalom, hogy a messziről idealizálható kellemes kisvárosi állapot a belső kapcsolatrendben megannyi súlyos konfliktus, interperszonális függésrend, normák és szokások, kényszerek és nyomások mentén alakul-rendeződik vagy keletkezik újra, s maga a település mérete, a lakosok közérzete vagy aktivitása nem közvetlenül ettől függ csupán, de meghatározó közösséghiányok okozóivá épp ez a folyamat válik. Mi több, ma már egyre nehezebben hisszük egyértelműnek, hogy globális rendről, homogén modellről volna szó, s nem inkább valami egymásba átfolyó, keveredést okozó, fragmentumok játékából keletkező kölcsönhatások rendszeréről.[22] Viszont épp azért,

[20] Fromm, Erich: Menekülés a szabadságból. In Zrinszky László szerk.: *Magatartásminták – azonosulás*. Budapest, 1978, Gondolat, 63.

[21] Papp Richárd szerk.: *Délvidék/Vajdaság. Társadalomtudományi tanulmányok* [online]. Zenta, 2007, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. http://www.mtaki.hu/uj_intezeti_kiadvanyok/papp_richard_szerk_delvidek_vajdasag.html.; Papp Richárd – Szarka László szerk.: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet* [online]. Zenta, 2008, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. http://www.mtaki.hu/uj_intezeti_kiadvanyok/papp_szarka_bennunk_elo_multjaink.html

[22] Niedermüller Péter: Sokféle modernitás: perspektívák, modellek, értelmezések. In Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté szerk.: *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. Budapest, 2008, L'Harmattan, 10–11.

mert ez a „sokféle modernitás", „patchwork solutions" a leghétköznapibb konvergenciákat és divergenciákat (közelítő és távolító mozgásokat, hömpölygő hatásokat) generálja, szinte tudható, hogy az azonos vagy eltérő nyomás, a kapcsolódások sűrűsége és tartósságának ereje vagy gyengéi a legkülönbözőbb helyzetekhez való kreatív alkalmazkodás kényszerét eredményezik, a résztvevő szereplők a legkülönfélébb városi szcénákat használják ki a maguk eszközeivel, hogy más-más sebességen, változó tartalommal és hatókörben teljesítsék ki a mindennapi élet aktusait, szcenárióit. Appadurai korszakosnak tekinti e közösségeken belül a képzelet szerepét, a társadalmi kapcsolatokat vezérlő víziókat, az elképzelt közösségek átélési élményét, illetve mindazon virtuálisan konstruált tájakat is, melyeken belül az egyén a maga kollektív reprezentációit (Durkheim) vagy szociotájait kulturálisan megteremti.[23]

Nem a tudomány napja, hete vagy hónapja kedvéért és tiszteletéért mondom, hanem éppen kritikájaképpen is, hogy a kutatói közösségeknek kétségtelenül vissza kell térnie az életvilágok megismerésének alázatos, társadalomközeli formájához, lokalitások megértésének mikroszintjeihez, közösségek értékének újrafölismeréséhez akkor, ha még képes tartani a megismeréstudományok alapfeladatát, a megértés és az értelmezés kötelezettségét, a megnevezés felelősségét, a még egyáltalán létező, újraformálódó vagy újonnan keletkező közösségek értékének megbecsülését. A globalizációs folyamatok, játszmák, tétek és többmenetes mérkőzések sem állhatnak csupa metatársadalmi verzióból, intézményi struktúrák állapotrajzából vagy prognózisaiból, hanem a szükségképpen lokális világok sokszínűségének, az egyének és sorsok, csoportok és kölcsönhatások, határok és határátlépések mélyebb dimenzióinak fölismerésére kell vállalkoznia. Talán épp úgy, ahogyan konferenciánk előadói egy-egy sors, egy elbeszélő közösség, egy identitáshelyzet, egy életút, egy kertész vagy egy település, egy irodalmi hős vagy alkotó életvilágának megnevezésére vállalkoznak. Kívánom, hogy itt is, most is (de nem csak itt és ma) sikeres legyen ez a megismerési kísérlet, konferenciánk érdemben tudjon hozzáadni a zentai életvilágok, közösségek, egyének és

[23] Appadurai, Arjun: Különválások és különbségek a globális kulturális gazdaságban. In Niedermüller–Horváth–Oblath–Zombory: i. m.

csoportok, kollektivitások és társadalmak mind ritkább harmóniájához olyan szempontokat, melyek nemcsak az itt élők számára, hanem maga a társadalomtudományi kutatói közösség számára is belátható távon érvényesnek tetszik majd…

ÖSSZEFOGLALÁS

A városlakó mint „közösségi idegen", a szomszédság mint a *társasság* feltétele és a közösség mint *önálló entitássá*, személyiséggé válni képesség lehetnének dolgozatom körülhatároló fogalmai. A divatos elemzési szcénákra és folyamatvázlatokra támaszkodó közösségfelfogások, melyek részletesen taglalják a legalapvetőbb fontosságú vagy árnyaltságú szemléletmódokat, épp e *narratívák narratívái* lehetnének, de a másságtételezésekben és az idegenségkonstrukciókban, az előítéletes, fikciós, ritualizált retorikákban inkább „a Mások" reprezentálására vállalkoznak, amikor a legváltozatosabb átbeszélések révén az átélésre épült mentális közelség bizonyságaival bánnak, egyszóval valamiféle közösségkonstruálásban vesznek részt. Hogyan épül hát föl a *települési közösség mint egység*, hogyan tételezzük a szociálisan is barátságos intim szférát, amikor közös érdekről és még közösebb értékekről, normákról szólunk. Van-e stabil garanciája a KÖZnek, KÖZÖSnek, közhasznúnak, össznépi harmóniának vagy univerzális egybehangzásoknak? S ha van, miért hiányzik ez egyre jobban?

Ablonczy Balázs 113, 125
Áchim András 85
Ackermann/Jauch, Katharina
253–256, 258–259, 262, 265–271, 273, 275
Aczél György 313
Adler Jenő 160
Adorján András 171
Ágoston Sándor 221
Alapy Gyula 63
Alighieri, Dante 175, 319
Alt Valdemár 210
Ambrus Balázs 171
Anderson, Benedict 417
András Attila 196
Andrásofszky Tibor 405
Andrássy Gyula 52, 54, 64
Andrée Dezső
171, 209–210, 233, 238, 240, 245, 248
Andreescu, Andreea 370
Andriska Viktor 236
Angyal Béla 53, 59, 62, 74–75, 81
Antal Márk 160
Antall József 284
Apáczai Csere János 375
Appadurai, Arjun 522
Apponyi Albert 54, 57, 64
Aradi Viktor 141
Aranka György 375
Arany János 237–238
Aranyadi György 171
Arányi Jenő 171, 203
Arens, Meinolf 420
Asch Izidor 221
Assmann, Jan 418
Babits Mihály 201
Bács Ferenc 371
Bakarić, Vladimir 359
Balas, Egon 146, 148
Balassa Klára 301
Balázs Árpád 204
Balázs Béla 300
Balázs Sándor 123
Bálint Géza 232–233, 246
Balla Bálint 430
Balogh Edgár 99, 109, 162, 219, 378
Balogh József 508, 510
Banc József *lásd* Banc, Iosif
Banc, Iosif 367, 408
Bánffy Miklós 121–123, 125
Bányai János 188–189
Bányai László 142
Barabás Zoltán 196
Barbusse, Henri 33
Bárdi Nándor
98–99, 143, 195–196, 217, 369, 373–374, 382, 539
Bârlădeanu, Alexandru 381
Barna Sándor 201
Bartalis Ferenc 375
Bartha Csilla 427
Bátky Zsigmond 460, 463
Batta Péter 219, 233, 238
Bauer József 236, 247
Bein, Daniel 420
Békeffi István 243
Bencze Sándor 288
Bencs Zoltán 238
Benda Kálmán 420
Benda, Julien 183

Benedek Elek 375
Beneš, Edvard 65, 84, 94
Berán Iván 303
Berecz János 380
Bergner Mór 135
Bergson, Henri 33
Betea, Lavinia 386
Bethlen György 121, 125
Bethlen István 64, 76, 122
Bethlen Miklós 116
Betkowski Jenő 460
Biczó Gábor 425–426
Bilandžić, Dušan 352, 361
Birladeanu, Alexandru 386
Birtaş, Gabriel *lásd* Birtaş, Gavril
Birtaş, Gavril 144–145
Bismarck, Otto 105, 120
Bisztray Gyula
37, 172–175, 177, 185, 193, 207
Blau Pál 134
Blazsek Antal 237
Blénesi Ernő 394, 404
Bleszczynski, Tade 118
Boarov, Živko 297, 300, 302, 311
Bochmann, Klaus 457
Bocholier, François 113
Bod Péter 375
Bodó Csanád 421
Bodolay Margit 434
Bodroghy Szabolcs 228, 236, 243–244
Bódy Zsombor 30
Bogdál Ferenc 460
Boian, Pavel 146
Bokor Péter 296, 298, 300
Bolyai Farkas 375
Bolyai János 375
Borbándi Gyula 432
Borbély Éva 426
Bori Imre
28–31, 171, 182–183, 185, 196, 349,
353–357, 359–360
Borka Géza 450
Borovszky Géza 90
Borovszky Samu 22
Borsodi Lajos 171
Bosch, Hieronimus 319
Boskovics Sándor 128, 130
Bosnyák István 183–185, 315, 318
Bothár Sándor
44–48, 54, 58–61, 63–66
Bottoni, Stefano 370, 395
Böhm Vilmos 92
Bölöni Farkas 375
Börcsök Erzsébet 171, 203, 236
Brajjer Lajos 171, 220–221
Brankov, Lazar 287, 291, 294–313
Brătianu, Ion 97
Breiner Béla 142
Brezovszky Nándor 236
Bródy Mihály 209, 216
Brubaker, Rogers 408, 416–417
Brucan, Silviu 381
Bugyi Pál 394
Burtica, Cornel 386
Buzek, Václav 84
Bystrický, Valerián 75

Čanadanović, Mirko 337, 339
Carmilly-Weinberger, Moshe
128, 130, 134–135

Ceauşescu, Nicolae
366–368, 372, 375–377, 379–381, 383, 404
Čelovski, Andrej 337, 339
Cohen, Robin 423
Constantinescu, Miron 162, 370
Constantinescu-Iaşi, Petru 143
Coppée, François 33
Ćosić, Dobrica 352
Crnjanski, Miloš 191
Czakó Tibor 171
Czégényi Dóra 426
Czeizel János 236
Cziffra Kálmán 120
Cziráky Imre 171–172, 183, 203

Csáky S. Piroska
195–196, 201, 203, 236
Csánki Aladár 83–84
Csatári Dániel 123, 146, 148
Cséplő József 462
Cseresznyés Sándor 303
Csetvei Mária 37
Csiszár Béla 120
Csomor István 80, 83–88, 92
Csorba Béla 315, 539
Csubela Ferenc 339
Csucsuja István 99
Csuka János 171, 196, 219
Csuka Zoltán
29–30, 37, 42, 172–175, 177, 179, 185, 187, 193, 205, 207–209, 216, 221, 231, 235
Csupor Lajos 402

Dahrendorf, Ralf 511
Dálnoki Miklós Béla 299
Dános Miklós 142, 161
Darányi Ignác 31
Darvas Gábor 171
Dászkál Hugó 155
Deák Ferenc 52, 54, 57
Deák Imre 248, 251
Deák István 205
Deák Leó 170, 204–205, 208, 234, 248
Dékán István 283
Deletant, Dennis 370
Demény Lajos 377
Demeter János 136, 142–144, 149, 162
Derényi András 457
Dérer Iván 63, 91
Dessewffy Tibor 369
Detrefalvi Kálmán 241
Dettre János 166
Deutsch Mór 160
Dévay Lajos 237
Diaconescu, Marius 416, 421
Đilas, Milovan 326
Dobre, Florica 368
Dóka Krisztina 245
Domokos Gergely 416
Domokos Pál Péter 421
Domonkos László
434, 438–439, 442, 445
Đorđević, Jovan 25, 191
Doroslovački, Branislav 301, 304
Dózsa György 375
Dragomir, Silviu 122
Draskóczy Ede 171, 204, 249–250
Dučić, Jovan 203

Dudás Andor 18, 20, 23
Dudás Endre 18
Dudás Gyula
15–17, 20–22, 24–26, 448
Dudás István 18, 20, 22
Dudás Kálmán 171
Dudás Lajos 18, 20
Dudás Mária 18
Dudás Ödön 16, 18–20
Durandin, Catherine 420
Duray Miklós 456
Džambazovski, Kliment 350

Egressy Béni 450
Eichorn, Michael 254
Einstein, Albert 162
Eisler Mátyás 134–135
Elekes János 147
Elekes Miklós 141
Encsel Mór 144–145
Eötvös Károly 46
Erdei Ferenc 299
Erdős Dezső 236
Erdős László 155
Érdujhelyi Menyhért 21–23
Erős Ferenc 27
Esterházy Móric 58, 110–111
Eszes László 236

Fábián Ernő 327
Fabro Henrik 47
Faludy György 94
Farkas Béla 204
Farkas Geiza 27–42, 170–171, 179, 203
Farkas Izsák 129
Farkas Mihály 287, 303
Farkas Mózes 129–130
Farkas Nándor 287
Farkas Zoltán 90
Fazakas Lajos 366
Fazekas János
150, 364–383, 393–396, 404
Fazekas József 146–147, 149
Fedinec Csilla 113, 125, 373
Fehér Ferenc 90–93, 165
Fehér Kálmán 339
Feitl István 298
Fejérváry Géza 48
Fejős Zoltán 423
Fekete Lajos 172–174
Fenyves Ferenc 210
Ferenc Ferdinánd 49, 51
Ferwagner Péter Ákos 254
Filep Tamás Gusztáv 43–44, 539
Fischer Tivadar 133–135, 140, 160
Fischer, Ernst 328
Forgách Géza 44–45, 54, 61, 63–64
Föglein Gizella 286
Földes György 364
Földes László 282
Földesi Margit 298
Franco, Francisco 120
Friedmann Ilonka 403
Fritz László 420
Fromm, Erich 521

Gaál Gábor 132, 143
Gábor Áron 375
Gagyi József 197, 385–386, 539
Gál László 328

Galambos Margit, F. 171
Gálfalvi Zsolt 371, 375
Gáll Ernő 142, 149, 162
Gáll Sándor 375
Garaudy, Roger 328
Garay Béla 220, 251
Gehlen, Arnold 508–511, 514
Gellért Kis Gábor 300–301
Gellner, Ernest 417
Gere Mihály 366
Gerenčević, Pavle 298
Gergely András 109
Gergely András, A. 495, 539
Gergely Boriska 171, 203
Gergely Boriska, P. *lásd* Gergely Boriska
Gergely Jenő 100
Gerold László 28, 30–31, 36, 196, 336
Gheorghiu-Dej, Gheorghe
366, 370–371, 390, 392, 396–397
Gidó Attila 127, 147, 539
Giesswein Sándor 100, 104
Giller János 63
Gion Nándor 165
Girizd László 339
Glasner Mózes 128, 134–135
Goebbels, Joseph 120
Goethe, Johann Wolfgang von 32–33
Goldberger Miklós 373
Goldglancz Fanni 128
Gömöri Gyula 198
Gratz Gusztáv 51, 53
Greenfeld, Liah 418
Grosz Frigyes 135
Groza, Petru
131–132, 142–143, 145, 162
Grunea, Vasile 133
Gulyás Pál 29–31, 36
Guyon Richárd 19

Gyáni Gábor 255, 417–419, 425
Gyárfás Elemér 97–125, 162
Gyepes Lajos 450
Gyilász, Milován *lásd* Đilas, Milovan
Gyöngyösi Dezső 219–220
Gyöngyösi János 283, 299
Gyöngyösi Nándor 153–154
Györffy István 244–245
Györki Tibor 236
Gyurgyák János 101
Gyurkovits Róza 454
Gyürki István 86

Habermas, Jürgen 505, 511
Hadžić, Antonije 191
Hadzsy Antal 236
Hajdú Zoltán 379
Hajnal Lajos 237
Halász János 251
Halász László 236
Halász Péter 420
Hallóssy István 229
Hamburg József 134
Hannerz, Ulf 423
Haraszti Sándor 354
Harrison, Simon 412
Havas Emil 171
Havas Károly 171, 203
Hegedüs Márton 160
Hegedüs Nándor 119
Hegyeli Attila 428–429

Heiszler Gyorgyovánszky Ferenc 481
Heltay Jenő 450–451
Herceg Ferenc 179
Herceg János
30, 165, 171–173, 176, 187, 196, 205, 319
Hercegh Ilona, A. 244
Herman Ottó 23
Herskovics Irén 159
Heumann Mór 201
Heves Ferenc 149
Hirsch Dávid 128
Hirsch József 128
Hirsch Leó 129
Hirsch Mihály 128
Hirsch Regina 130
Hirsch Szidi 129
Hitler, Adolf 120
Hobsbawm, Eric John 417
Hódi Sándor 505
Hodža, Milan 51, 53, 82–83, 86
Hoffmann Tamás 461
Hofstede, Geert 517
Hofstede, Gert Jan 517
Holota János 87
Hornyák Árpád 196, 215
Hornyik Miklós 209
Horthy Miklós 82, 86
Horváth (Hönigsberg) Ottó 303
Horváth Ferenc 237
Horváth József 236
Horváth Károly 375
Horváth Kata 521–522
Horváth Sz. Ferenc
97, 99, 118–122, 125, 539
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 294
Hulley Dániel 44
Husvéth Lajos 204
Huszár Sándor 170, 372
Huszár Tibor 308, 508

Ilkić, Milorad 336
Illés Sándor 172
Ilyés Sándor 425
Ilyés Zoltán 426–427, 447, 539
Inglehart, Roland 417
Irányi Dániel 57
Isac, Emil 404
Iványi István 21–22
Ivković, Estera 337
Izsák Lajos 292

Jakab Albert Zsolt 389
Jakab Elek 128
Jakabffy Elemér 121, 123–125
Jancsó Elemér 143
Janjetović, Zoran 254
Jaross Andor 87
Jászi Oszkár 30–31, 44, 83, 94
Jávorszky (Javorski) Mihajlo 305–306
Józsa Béla 144, 375
Juhász Erzsébet 187
Juhász Ferenc 206–207
Juhász Mária, M. 434, 437
Juriga, Ferdináand 53
Justh Gyula 44

Kačalová, Elena 450
Kádár János 380
Kalapis Zoltán 16, 30, 36, 288, 336

Kállai Gyula 299
Kállay Miklós 170
Kallós Miklós 152, 154
Kalmár István 233
Kalsan, Vladimir 277
Kamrás József 63
Kant, Immanuel 40
Kántor Zoltán 416, 421
Kányádi Sándor 378
Karácsony András 508–515
Kardelj, Edvard 353, 361
Kardos Éva, D. 282–283
Kardos Gábor 448
Kardos László 460–461
Károlyi Mihály 31, 44, 83, 316
Kasztner Riza 132, 159
Katona Pál 16, 26
Kazinczy Ferenc 183, 185
Kázmér Ernő 37, 185–186, 354
Kek Zsigmond 321–322
Kelemen János 221
Kelemen Lajos 97
Kelemen Mátyás 337, 339, 346
Kemény Zsigmond 391
Keményfi Róbert 417
Kende Ferenc
171, 185, 193, 195–196, 198–214, 216–219, 222–231, 236–237, 239, 241–242, 244–246, 249, 251–252
Kennedy, Paul T. 423
Kepes György 391
Kertész Rezső 141, 144–146
Keszeg Anna 389
Keszeg Vilmos 389
Kicsi Sándor András 198
Kierkegaard, Søren 324
Kinda István 416, 421–422
Király Károly 366–367
Kisbéry János 198, 237, 240
Kiss József 198, 292, 300
Kiss Vilmos 171
Klamár Zoltán 463–464, 466–467
Klarić, Bosa 298
Klein Judit 130
Klier Artur 236
Klofáč, Václav 84
Kmeć, Jan 337
Knauz Nándor 26
Koch, Stephen 315–316
Koczor Gyula 87
Kohlmann Dezső 221
Kohn Hillel 127–162, 392
Kohn Jenő 128
Kohn Jónás 127–128
Kohn Rezső 131
Kohn Zsigmond 128–130
Koppándi Sándor 366
Korányi Elemér 209
Korláth Endre 69
Kós Károly 110
Kósa László
460–461, 463–464, 470–471
Kossuth Ferenc 44, 48, 54–56
Kossuth Lajos 54, 56, 83, 105, 120
Kostić, Laza 191
Kováčová, Martina 456
Kovács Erzsébet 301
Kovács Éva 388
Kovács Frigyes
476, 481–485, 490, 492–493

Kovács J. Béla 216
Kovács László 336
Kovács Nóra
423–424, 427, 431, 441, 539
Kovács Zoltán, Z. 413
Kozma István 421
Kőrösi Csoma Sándor 375
Kövér György 12
Kracik, Jörg 74
Kramář, Karel 65
Kramer Gyula 231, 235
Krausz László 132, 171
Kristály István 171, 220, 239
Kristály Lehel 456–457
Kriza János 375, 389, 416, 425–426
Krleža, Miroslav 320, 327, 330
Krstonošić, Ozren 301, 304
Krstonošić, Zora 337
Kuktiu Mihály 239
Kun Miklós 292
Kurkó Gyárfás 162
Kurucz László 431
Küllős Imola 265
Künkel, Fritz 41
Kürthy István 78
Kürthy Lajos 65

Ladányi Lajos 450–451, 453–456
Lajos Veronika 411, 417, 424, 539
Landmann, Michael 510
Lang, Peter 74
László Ferenc 27
László Márton 370
László Réka 370
Lásztity, Ljubomir S. 284
Le Bon, Gustave 33
Lejeune, Philippe 258
Lelley Jenő 63, 67, 81, 96
Lengyel Zsolt, K. 98, 109–110, 112
Leopold Lajos, ifj. 33
Leskó Béla 434
Létay Lajos 378
Létmányi István 237
Lévay Endre 172, 219
Levente Mihály 367
Liszt Ferenc 237, 438
Litván György 31
Loboda Gábor 287
Lohinszky Lóránt 371
Lovászy Márton 46
Löbl Árpád *lásd* Lőrinc Péter
Lőrinc Ernő 390–392
Lőrinc Péter 29–31, 178–181, 185, 349
Lőrinczi László 378
Lőrinczy Alojzia 18
Lőwy Dániel 128
Lőwy Klára 128, 133
Luhmann, Niklas 505, 514
Luka László 142, 378
Lukács György 318, 324
Lusztig Imre 391
Luttor Ferenc 434, 437

Maďarič, Marek 454–456
Majláth Gusztáv 97, 117
Major Nándor 336, 349, 356, 358–360
Majtényi Balázs 448
Majtényi Mihály 165, 172
Mák Ferenc 165, 249, 539
Makkai Sándor 216, 238

Maléter István 44
Malina Hedvig 447
Malinowski, Bronisław 508, 512–515
Mănescu, Corneliu 381, 386
Maniun, Iuliu 112–113, 121
Mann, Thomas 320
Manojlović, Todor 191
Marék Antal 237
Markovics Mihály 171
Markovits Manó 120
Marmorek, Alexander 134
Márta István 456–457
Mărtinaş, Dumitru 416
Marton Andor 207–208
Márton Áron 369
Marton Ernő 133, 135, 140–141, 155
Marx, Karl 200
Matheisz Péter 142
Maurer, Ion Gheorghe 375, 379, 386
Mauthner, Fritz 33
Mayer Samu 89
Méliusz József 378
Melvinger, Zlatko 345
Mesaroš, Šandor *lásd* Mészáros Sándor
Mészáros Anna 337
Mészáros Sándor 231, 298
Mezei Géza 285
Mikes György 94
Mikes Imre 134
Mikes Kelemen 375
Mikó Imre 117, 123, 375
Milaković, Slobodan 337
Milkó Izidor 179
Miskolczy Ambrus 420
Mocsáry Lajos 106
Mogyorós Sándor 366, 373, 390
Moić, Miloš 300, 304, 311
Molnár Béla 57
Molnár Erik 284
Molnár Miklós 51, 90
Molnár Péter 245
Molter Károly 190, 371
Mór Gyula 321
Moskalj, Dušan 337
Mowry, Allan 40
Mrazović, Karlo 286, 299, 361
Muhi János 172
Munk Artúr 171
Mureşan Kertész Judit 131, 141
Mušicki, Lukijan 191
Muškatirović, Jovan 191
Mussolini, Benito 120

Nagy István 144
Nagy Iván 215, 222
Nagy József 337
Nagy László, J. 254
Nagy Mihály Zoltán 156–157, 373
Nagy Vilmos 368
Nánay Béla 216
Napóleon Bonaparte 105, 120
Nastasă, Lucian
131–135, 140–141, 143, 145, 147,
150–151, 153–154, 161, 370
Nemes György 151
Nemes József 146
Németh Ferenc 27, 30, 539
Németh István 165
Németh Kálmán 421
Németh László 329

Némethy Kesserű Judit 431
Netzhammer, Raymund 97–98
Niculescu-Mizil, Paul 396
Niedermüller Péter 424, 521–522
Nietzsche, Friedrich 33, 40
Nistor, Viora 339
Non György 146
Norris, Pippa 417
Noszin, Mór 140
Novágh Gyula 243
Novák Csaba Zoltán
366, 369, 373–374, 380
Novák Zoltán 363, 370, 386, 539
Novaković, Stojan 350

Oblath Márton 521–522
Ognyenovics Mihály 303
Oláh Sándor 197, 204
Olti Ágoston 144
Orbán Balázs 375
Orbán Ignác 235
Orgoványi István 283
Ortutay Gyula 246
Osvát Anna 424, 427
Osváth Kálmán 99
Oszvald Dániel 87
Ózer Ágnes 333, 540

Paál Árpád 98, 118–119, 121, 125
Paál Sándor 251
Pálffy György 291, 304, 311
Pan, Christoph 448
Papp Árpád 459, 540
Papp Géza 31
Papp József 470
Papp Richárd 421, 426, 488, 521
Papp Viktor 237
Pârvulescu, Constantin 381
Páskándi Géza 378
Pastyik László 176
Patilineţ, Vasile 367
Pătrăşcanu, Lucretiu 142
Pauker, Ana 366
Paulini Béla 245
Pável Ágoston 460
Pecarski, Nada 297
Pejin Attila 15, 17, 22, 540
Pekló Béla 233
Perlaky Lajos 236
Pernyés István 243
Pesti József 434–436, 438, 445
Péter Gábor 303, 306–309, 311
Péter Gergely 420
Péterfi István 367
Peti Lehel 422, 425
Petrányi Győző 236
Petrogalli József 43–45
Petrogalli Oszkár 43–69, 71
Petrović, Veljko 191
Petru, Iosif 416
Pfeil, Beate Sibylle 448
Pirjevec, Dušan 352
Plessner, Helmuth 510
Pogăceanu, Vasile 145
Pogány Frigyes 493
Pollák Sándor 128, 130
Polónyi Géza 47
Popély Gyula 74, 76, 83
Popivoda, Pero 303
Popović, Dušan 337

Popović, Jovan 320–321
Popovics Ján *lásd* Popović, Jovan
Portes, Alejandro 423
Portmann, Michael 254
Pósa Rózsa 336, 341, 346
Pozsony Ferenc 416, 420–422, 425
Pražić, Milan 337
Preszly Lóránt 18
Prohászka Ottokár 100, 102–104, 118
Prokopy Imre 172, 174
Puni, Simion 401

Răceanu, Grigore Ion 381
Rácz Gyula 146–151
Radaković, Dušan 337
Radić, Stjepan 278
Radics Kálmán 277
Radó Imre 171, 203–204, 216
Radosavljević, Đorđe 337
Raffay Endre 473, 483, 487, 540
Rainer M. János 300, 303
Rajk László
287, 291–293, 295, 304, 307–308, 310–312
Rákai Orsolya 413
Rákosi Mátyás
149, 151, 282, 285, 292, 300, 302–303, 311, 326
Ranković, Aleksandar
300, 303–304, 307–308, 310–311, 353
Rațiu, Ludovic 152
Răutu, Colea 400
Rehák László 328, 335–347
Réthy László 462
Révai József 287
Rex József 282, 286, 303
Rex Tibor 303
Riesman, David 505, 513
Ripp Zoltán 292, 300
Rob Antal
277–278, 282, 284, 286–288, 304
Rob, Antun *lásd* Rob Antal
Robotos Imre 392
Roediger Lajos 22
Romsics Ignác 111, 298
Róna József 21
Rosen, Moses 383
Rosenthal Jakab 144, 149
Roth, Hans Otto 122
Rotman, Liviu 156
Roudometof, Victor 423
Rozvani, Eugen 141
Rukavina, Ivan 297
Ruskin, John 33

Sajti Enikő, A.
196, 254, 277, 282, 286, 335, 539
Salamon Ella 150
Salamon Frigyes 171
Salamon Jakab 160
Sándor Ernő 91, 93
Sándor József 109
Sarány István 374
Sarlós József 219
Satorov, Metodije 350–351
Scheffler Ferenc 118–119
Schelsky, Helmut 508–516
Schiller, Nina 423
Schmidt, Johann 253–254, 261

Schopenhauer, Arthur 33
Schultz Ignác 80, 90–94
Schulze, Hagen 11
Schumacher Nándor 233
Schwarczer Gyula 220
Schwartz Jakab 140
Schwartz Miksa 160
Scotus Viator *lásd* Seton-Watson, Robert William
Sebestyén Károly, Cs. 460
Selmeczi Kovács Attila 464
Selmeczy János 236
Serényi Béla 57
Seton-Watson, Robert William 67
Simi, Fuchs 391
Simić, Svetozar 350
Simon Attila 73, 81, 86, 196, 373–374, 382, 540
Sinkó Ervin 165, 315–316, 318–331
Šinko, Ervin *lásd* Sinkó Ervin
Siposhegyi Péter 196
Skutnabb-Kangas, Tove 426–427
Smodlaka, Sloven 299
Solt Pál 304, 314
Sólyom László 304–306
Somlai Péter 508
Spencer, Herbert 33, 35, 504, 506, 513
Spiller Lajos 236
Sremac, Stevan 25, 191
Šrobár, Vavro 58
Standeisky Éva 292
Stella Adorján 243
Stern Lázár 171, 220
Strelitzky Dénes 203, 205, 208, 234, 248
Sulhóf József 221
Susla Béla 457
Sütő András 378

Szabó Ernő 371
Szabó Ida 337
Szabó János 101
Szabó Júlia 146–149, 151
Szabó Katalin 374
Szabó Miklós 100
Szalai András 304, 306, 309
Szántó Andor 201
Szántó Dezső 141
Szántó Gábor 196, 215
Szántó Zoltán 299
Szarka László 424, 427, 488, 521
Szarvas László 237
Szarvas Pál 303
Szász János 378
Szász Pál 121, 123, 125
Szegedi Emil 171
Székely János 371
Szeli István 181–182, 190–192, 331, 339
Szemere Miklós 119–120
Szemlér Ferenc 378
Szenkovits Sándor 144
Szent István 101
Szenteleky Kornél 31–32, 37–38, 165–166, 168–190, 192–194, 196, 203–204, 207, 209–210, 212, 216, 249, 354
Szentgyörgyi Albert 162
Szent-Iványi József 64, 78–79, 82, 87
Szép Ernő 201

Szépe György 457
Szerencsés József 288–289
Szigethy Béla 242
Szigethy Vilmos, Sz. 203
Szilágyi János György 473
Szilágyi Sándor 20–21
Szilassy Béla 87
Szili Jenő 220, 232, 239, 241, 247
Sziráky Dénes Sándor 171
Szirmai Endre 204
Szirmai István 143, 147, 149
Szirmai Károly
170–172, 203–204, 208–209, 216, 221, 239, 248–249, 251
Szita Szabolcs 152
Szitnyai Jenő 237
Szmuk Antal 144
Szobonya László 221
Szombathelyi Ferenc 305
Szőcs Béla 143
Szövérfi Zoltán 409
Sztálin, Joszif Visszarionovics
285, 294, 300, 322, 324, 326–327
Szűcs Ernő 303, 308
Szűcs Jenő 418–419
Szüllő Géza 44, 63
Szvatkó Pál 87

Tagore, Rabindranáth 33
Takács Endre 283
Tamás István 203
Tamás József 238
Tamási Áron 143
Tamaskó József 236
Tănase, Stelian 369, 377
Tánczos Vilmos 411, 420
Tátrai Patrik 455
Tepavac, Mirko 336–337
Terebessy János 94
Thim József 21
Thomas, William Isaac 271
Thomka Beáta 411
Thomka Viktor 237
Thurzó Lajos 25
Tibori Szabó Zoltán 155–157, 161
Tildy Zoltán 299
Tímár Ferenc 171
Tisza István 50, 52, 56–58, 107
Tito, Josip Broz
278, 285–287, 291–292, 294, 299, 301–302, 308, 310, 312, 321, 323–327, 330, 350–353, 361
Tóásó Pál 474, 481–483, 485, 493
Todorov, Tihomir 339
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 31
Tomán László 329
Tomán Sándor 209
Tompa László 375
Tordai Árpád 236
Tóth Ágnes
217, 253–254, 284, 286, 540
Tóth Bagi Géza 233
Tóth Bagi István
212, 220, 226, 236, 241
Tóth Pál Péter 331
Tóth Sándor 132, 149
Tönnies, Ferdinand 504, 506–507
Török Béláné, Lucia 171, 220
Török János 375
Trofin, Virgil 367

Tulics Kálmán 97
Ţuţui (Szmuk) Éva 127, 147

Uglár József 366
Ugron Gábor 46
Újvári Péter 130–132
Ulászló, II. 26
Utasi Csaba
168, 170, 176–178, 182, 184–185, 196, 205, 212

Vaida-Voevod, Alexandru 98, 121
Vajda Gábor 182, 185–187, 189
Valkay Zoltán 474, 490, 494
Vámbéry Rusztem 94
Váradi József 375
Várady Imre 170, 205, 208, 222, 234
Varga Andrea 370
Varga Beáta 254
Varga E. Árpád 386, 406–407
Varga F. János 31
Varga László 339, 343
Vasvári Zoltán 265
Vécsei Károly
385–402, 404–407, 409–410
Vékás János 319, 336, 349, 540
Venczel József 219
Verdery, Katherine 416, 418
Verdeţ, Ilie 367
Veres István 456
Vertovec, Steven 423
Vető György *lásd* Kristály István
Vida István 292, 300
Vikár Béla 462
Vilt Vilmos 208–209,
Vincze Gábor 157, 161, 416, 421, 428
Vincze János 144
Viner Ferenc 395
Vitézy Zsófia 453, 457
Vitorović, Olga 337
Vizi Balázs 448
Vízi János 288
Voisins, Gilbert de 38
Vörös János 299
Vörös László 287
Vörösmarty Mihály 237
Vukman Péter 291, 540
Vuković, Ivan 339

Wahle, Richard 33
Wandycz, Piotr Stefan 117
Weil Emil 150
Weininger, Otto 33
Weissburg Chaim 134–135
Wekerle Sándor 54

Zalai Katalin 364
Zboray Aladár 47
Zeidler Miklós 117
Zemko, Milan 75
Zemplényi Imre 237–238
Zichy Mihály 201
Zinner Tibor 291, 304, 308
Živkov, Branislav 312
Zmaj, Jovan Jovanović 191
Znaniecki, Florian 271
Zombory Máté 521–522
Zrinszky László 521

■■■ A KÖTET SZERZŐI ■

A. Gergely András kulturális antropológus, politológus, CSc, a politikatudomány kandidátusa (MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest)
A. Sajti Enikő történész, DSc, egyetemi tanár (SZTE BTK, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, Szeged)
Bárdi Nándor történész (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest)
Csorba Béla néprajzkutató, lektor (Újvidéki Egyetem BTK, Hungarológiai Szak, Újvidék)
Filep Tamás Gusztáv művelődéstörténész, szerkesztő (Budapest, Magyarország)
Gagyi József társadalomkutató, PhD, docens (Sapientia EMTE, Marosvásárhely)
Gidó Attila történész, PhD (Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár)
Horváth Sz. Ferenc történész, PhD (Rüsselsheim, Németország)
Ilyés Zoltán geográfus, kulturális antropológus, PhD (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest)
Kovács Nóra kulturális antropológus, PhD (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest)
Lajos Veronika néprajzkutató, PhD (MTA DE, Néprajzi Kutatócsoport, Debrecen)
Mák Ferenc helytörténész, bibliográfus, mgr. (Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta)
Németh Ferenc művelődéstörténész, PhD (Forum Könyvkiadó Intézet, Újvidék)
Novák Zoltán történész, PhD (Román Akadémia Gheorghe Şincai Társadalomtudományi Kutatóintézete, Marosvásárhely)

Ózer Ágnes történész, PhD
(Vajdasági Múzeum, Újvidék)
Papp Árpád néprajzkutató, kulturális antropológus, PhD
(Városi Múzeum, Szabadka)
Pejin Attila történész
(Városi Múzeum, Zenta)
Raffay Endre művészettörténész, PhD
(PTE Művészeti Kar Művészettörténet
és Elmélet Tanszék, Pécs)
Simon Attila történész, PhD
(Selye János Egyetem Tanárképző Kar,
Történelem Tanszék, Komárom)
Tóth Ágnes történész, PhD
(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Kisebbségkutató Intézet, Budapest)
Vékás János társadalomkutató
(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Kisebbségkutató Intézet, Budapest)
Vukman Péter történész, PhD
(SZTE BTK Történelmi Intézet, Újkori Egyetemes
Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, Szeged)

Danas biografija doživljava nov procvat. Pojedinac, koji je poslednjih decenija izgubila važnost kao predmet naučnih istraživanja, ponovo se u društvenoj istoriji i istoriografiji koja naginje ka društvenoj istoriji javlja kao osoba koja formira istoriju. Nesumnjivo je da je u istoriji kao nauci u prošlom veku nastao značajan deficit time što je centralno pitanje skoro isključivo bilo vezano za strukture i procese, zanemarujući ulogu pojedinaca i individue u društvenim pojavama. Biografije koje su se ipak rodile, prvenstveno su se bavile političkim karijerama „velikih ljudi" – šefova države i generala.

Uklanjanja ove neproporcionalnosti započelo je poslednjih decenija kako u domaćoj, tako i u stranoj istoriografiji. Pre svega suočavanjem sa poteškoćama vezanim za osnovno metodološko pitanje: *Može li se i – ako može – kako opisati život jednog čoveka*, a zatim sukobljavanjem metodoloških pristupa različitih disciplina, uklanjanjem barijera, legitimacijom personalnog stava pisaca biografija i prihvatanjem teorijskih i metodoloških rezultata ostalih disciplina. Nasuprot dilemama koje se javljaju poslednjih decenija, ojačao je stav koji interpretira biografiju kao nešto što omogućava da se približimo celokupnoj stvarnosti time što „polazimo od date strukture jednog životnog puta, i ovakav život predstavljamo u zamišljenom kontekstu struktura i nepravilnosti na preseku sa istorijom" (Hagen Šulce).

Na preseku različitih metodoloških pristupa i teorijskih okvira polako se pojavljuje nekoliko osnovnih principa. Kao prvo, treba prihvatiti da osoba koja je predmet istraživanja ne živi u jednoj dimenziji, nego je sastavljena na kompleksan način. Životni put nije koherentan, želja za koherentnošću proizlazi iz piščeve želje, iako pojedine etape života date osobe pokazuju znatne razlike. Kao drugo, iako se čini trivijalnom činjenicom, ipak treba uvek iznova naglasiti da je krug izvora koji stoji na raspolaganju za analizu pojedinih osoba uglavnom heterogen, nije sistematičan i hronološki uređen, nego sa nedostacima i nasumično raspoređen. A kao treće, važno je uzeti u obzir prilikom otkrivanja određenog životnog puta da se pojedinci ne mogu analizirati izolovano, već

samo zajedno sa porodičnom pozadinom, naime, primarna socijalizacija je pod uticajem običaja koji su karakteristični za određene društvene grupe, odnosno koje se tokom istorije menjaju. U pojedinim slučajevima osnovni referentni okvir može biti grupa slično socijalizovana i sa sličnom istorijskom pozadinom, dok u nekim drugim slučajevima to mogu biti i društveno nadređene strukture. Kompleksnost ličnosti međutim u svakom slučaju zavisi od kompleksnosti društva, odnosno od interakcije između osobe i društvene sredine, stepena integracije.

Prema tome, nezaobilazan biografski problem je analiza konteksta između individualnosti osobe, odnosno parametara grupe. Ili kako Đerđ Kever formuliše: „O kome se radi u biografiji? O tipu/tipovima i osobi/osobama koja/e ih prikazuje/u ili o jedinki koja uhvaćena u mrežu grupe (klase) pokušava da se iz nje iskoleba (ka unutra ili ka napolje)? Da li biograf životnim putem zaista povezuje određene tačke u životu pojedinca? U sociopsihologiji se osnovne prekretnice ličnih narativa zovu »nuklearne epizode« i povezane su putem nadređenih tematskih niti. Ne bi li bilo vizualno tačnije ako bi umesto tačaka prekretnice zamislili kao »životne virovi« ili »životne komete«, zavisno od toga da li jedinku vidimo kao nekog upletenog u vir ili kao nekog ko leti na repu komete? Tako bismo na traci široj od linije, kroz grupu parametara mogli da pratimo aspekte tematizacije kroz koje interpretiramo životni put iz perspektive redukcionizma. Jedan nakon drugog i jedan sa drugim."

Institut za istraživanje manjina u saradnji sa Zavodom za kulturu vojvođanskih Mađara i sa Udruženjem „Tamaš Boršoš" iz Targu Mureša u prošlih pola decenije organizovao je dve konferencije o odnosu između individue i zajednice. (Avgusta 2007. u Targu Murešu pod naslovom *Manjinski životni putevi*, a novembra 2010. u Senti pod nazivom *Pojedinac i zajednica*). Ova knjiga tematski se bazira na ove dve konferencije, sadrži kulturno-antropološke, folklorne, umetničko-istorijske i istorijske analize. Kao princip uređivanja članaka odabrali smo hronološki red. Na taj način se jedno pored drugog mogu naći životni putevi osoba

koje su igrale značajnu ulogu u zajednicama slovačkih, rumunskih i vojvođanskih Mađara, njihov odnos prema zajednici, njihova ukorenjenost u većinsko društvo, u političku strukturu. Ova paralelnost omogućuje čitaocu da dobije sliku o sličnostima i razlikama u društvenoj situaciji, političkoj samo-organizaciji i orijentaciji mađarskih zajednica u inostranstvu u datom periodu.

■■■ SUMMARY ■

Biography is blooming again. The individual, who in the past few decades seemed to lose relevance as subject of scientific research, in social history and historiography oriented towards social history is having its come back as a history-forming person. It cannot be denied that historical science seemed to pile up significant loss by focusing analysis almost exclusively on structures and processes and disregarding individuals' and personalities' impact on social phenomena. The biographies that were written concentrated primarily on life paths of "important people" – heads of state and generals.

The cancelling of this unproportionality has started in the past few decades both in national and international historiography. Primarily by facing methodological difficulties related to the basic question whether a person's life can – and if yes, how – be described, then by contrasting methodological approaches of different disciplines, getting rid of barriers, legitimising the personal attitude of biography writers and finally by incorporating theoretical and methodological results of other disciplines. In spite of emerging dilemmas, in the past few decades the approach to biography as something that makes it possible to come closer to the whole of reality by "commencing from a realistically given structure of a human life path and describing connections to discoverable structures and irregularities of a life like this intertwined in its historical context in a historical section" (Hagen Schulze).

At the cross point of different methodological approaches and theoretical frameworks several generally accepted tenets have been adopted. First of all, we need to accept that the analysed person does not live in one dimension, but is rather developed in a complex manner. The life path itself is not coherent, the need for coherency originates from today's need of the historiographer, in spite of the fact that the given person's life periods show great differences. Second of all, although it seems a trivial fact, it needs to be emphasised over and over again that the sources at our disposal for the analysis of a given individual are generally

heterogeneous, unsystematic and unchronological, and rather deficient and random. Thirdly, it is important to take into account that no person can be analysed in an isolated manner, but only with its family background, namely, its primary socialisation is influenced by traditions characteristic of a certain social group and change through time. In certain cases the general referential framework can be a group of similar social background, similarly socialised, while in other cases these can be superordinated structures in a society. The complexity of a personality always depends on social complexity, and on the interactions between individual and social contexts, the extent of integration.

An indispensable biographical problem is therefore the analysis of a person's individuality and its relation to group parameters. Or, as György Kövér formulates: "Who is the biography about? About the person embodying the type (types) or about the individual caught in the group's (class's) net and trying to get out of it? Does the biographer with a life path really connect dot-like life events? In sociopsychology, the basic turning points of a life narrative are called »nuclear episodes« and they are connected along a thematic thread. Would it not be visually more precise if instead of dots connected by a line, these turning points were imagined as »life whirls« or »life comets« depending on whether a person is drifted along in a whirl of life or if the person rushing through life as a comet? This way we would be able to follow the aspects of thematisation via which we used to interpret a life path from a reductionist point of view in a broader line, through a set of parameters. One after the other and one within the other."

In the past half decade the Research Institute of Ethnic and National Minorities, together with the Institute for Hungarian Culture in Vojvodina and the Society "Borsos Tamás" from Târgu Mureș organised two conferences about the relationship between individuals and community. (In August 2007 in Senta one under the title *Minority Life Paths* and in November 2010 in Târgu Mureș another under the title *Individual and Community*.) The present volume is thematically based on these two conferences

and contains cultural anthropological, folklore, art historical and historical analyses. We chose chronology as our editorial principle. In this way, life paths of persons bearing significant role in the lives of Slovakian, Transylvanian and Vojvodina Hungarian communities, their relation to the community, their integration to the majority society and political structure. This parallelism enables the reader to get an idea about similarities and differences of the social situation, political self-organisation and orientation of Hungarian communities abroad.

Egyén és közösség
Tanulmányok

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
Zenta, 2012

Kiadja a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
www.vmmi.org
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
Felelős kiadó a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet igazgatója
Felelős szerkesztő Hajnal Jenő
Szerkesztő Bárdi Nándor és Tóth Ágnes
Fordító Fischer Mónika
Olvasószerkesztő és korrektor Kaszás Angéla
Műszaki szerkesztő Beszédes István
Készült az újvidéki Verzál Nyomdában
500 példányban
ISBN 978-86-86469-53-3

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Szerb Matica Könyvtára, Újvidék

929(=511.141)(082)

EGYÉN és közösség : tanulmányok / [szerkesztő Bárdi Nándor és Tóth Ágnes]. – Zenta : Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012 (Újvidék : Verzál). – 547 str. : ilustr. ; 23 cm

Tiraž 500. – Str. 11–13: Előszó / a szerkesztők. – Registar. – Rezime; Summary.

ISBN 978-86-86469-53-3

ISBN 978-86-86469-53-3